

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a Sarajevo 23. i 24. novembar 2003.

Filipović, Muhamed

2007

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/79d3f7d3-61e0-4cab-979a-f2a5d8d6c06c>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA CXXIV

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 37

NAUČNI SKUP
**BOSNA I HERCEGOVINA
PRIJE I NAKON ZAVNOBiH-a**

Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003.

Urednik

Muhamed Filipović

SARAJEVO 2007.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SPECIAL PUBLICATIONS
VOL. CXXIV

Department of Social Sciences
Vol. 37

SCIENTIFIC CONFERENCE
**BOSNIA AND HERZEGOVINA
BEFORE and AFTER ZAVNOBiH**

Sarajevo, November 23. and 24., 2003.

Editor

Muhamed Filipović

SARAJEVO 2007.

SADRŽAJ

Muhamed Filipović	5
Ahmed S. Aličić	7
Safet Bandžović	14
Dušan Bilandžić	42
Ilijas Bošnjović	47
Seka Brkljača	60
Dženana Čaušević	76
Pejo Čošković	85
Sonja Dujmović	100
Nijaz Duraković	109
Muhamed Filipović	125
Ivo Goldstein	144
Bajro Golić	162
Omer Ibrahimagić	177
Enver Imamović	201
Husnija Kamberović	214
Ibrahim Karabegović	227
Azem Kožar	234
Muharem Kreso	242
Vera Kržišnik-Bukić	258
Dubravko Lovrenović	272
Bećir Macić	300
Senija Milišić	321
Vesna Mušeta-Aščerić	329
Duško Otašević	348
Enes Pelidija	352
Enver Redžić	364
Zijad Šehić	387
Božidar Šekularac	411
Kasim Trnka	422

PREDGOVOR

Muhamed Filipović

U ovom Zborniku štampano je 29 saopćenja koja su podnesena na naučnom skupu posvećenom šezdesetogodišnjici održavanja prvog zasjedanja ZAVNO-BiH-a, koji je u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine održan 25. i 26. novembra 2003. godine. Teškoće oko pribavljanja konačnih i posebno pisanih verzija saopćenja svih učesnika i njihovog priređivanja za štampu, zatim problemi oko prikupljanja sredstava za štampanje i potreba da se materijal koliko koliko u jezičkoj ravni i tehnički ujednači i uredi prema zahtjevima štampanog materijala, dovele su do toga da ova publikacija kasni u odnosu na vrijeme održavanja naučnog skupa. To je činjenica za žaljenje, ali ona i ne mora biti od većeg značaja, obzirom da su i značenje ovog zasjedanja i povodi zbog kojih je održano stalan razlog da ga se sjećamo, da su ti razlozi neposredno i stalno prisutni u realnoj ustavno-pravnoj i političkoj situaciji koja je nastala u našoj zemlji agresijom bivše Jugoslavije i Srbije, kao i lokalnih Srba na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocidom izvršenim nad Bošnjacima i Hrvatima, čije posljedice i sada podnosimo. Te se posljedice izražavaju u neprirodnoj i nasilnoj podjeli zemlje na dva entiteta i u veoma teškom stanju ljudskih prava, koja su na određenim dijelovima Bosne i Hercegovine veoma ugrožena, kao i u sasvim nelogičnom i neracionalnom ustrojstvu države, koje onemogućava svaku ozbiljniju i efikasniju akciju u smislu ekonomskog, političkog i svakog drugog napretka i posebno razvoja demokratije u zemlji. To stanje čini ZAVNOBiH, sa cjelokupnim njegovim historijskim značenjem, osobito velikim značenjem njegove odluke o obnovi državnosti Bosne i Hercegovine i demokratskim potencijalom njegovih ostalih odluka, stalno aktualnim pitanjem u našem životu i u našoj nauci, kao što sam ZAVNOBiH predstavlja kamen međaš u našoj historiji, onaj koji je otvorio eru prosperiteta i svestranog razvoja u Bosni i Hercegovini, na isti način kao što je rat protiv ZAVNOBiH-a, odnosno smisla i značenja njegovih odluka, u stvari, donio eru stagnacije, nesreća i ugroženosti države i svih njenih stanovnika.

Radovi koje su učesnici skupa podnijeli i koje ovdje donosimo, obrađuju raznovrsne aspekte značenja i uloge ZAVNOBiH-a u historiji naše zemlje i regije, ali isto tako ukazuju i na one tekovine tog zasjedanja i svega što je ono pokrenulo, koje bi i sada mogle biti osnova za napredak u zemlji.

Moram reći da sam kao urednik edicije odlučio da šampamo sve podnesene radove, bez obzira na to koliko su i na kakav način tematski i kvalitetom ujednačeni i usklađeni sa temom skupa, ili koliki je njihov doseg u naučnom smislu. Kriterij je bio da rad može podnijeti elementarne kriterije pismenosti i sadržajne vjerodostojnosti, u smislu teme i problema koji je postavljen. Zbog toga će čitalac u ovoj ediciji naići na izuzetno kvalitetne i kvalificirane radove, od kojih neki donose i nešto novo u smislu spoznaje o historijskim okolnostima i značenju samog ZAVNOBiH-a, a time i historije Bosne i Hercegovine, ali će naići i na radove koji su na samoj margini problema i koji se odnose na neke sporedne ili okasionalističke aspekte samog događaja i njegove historije.

Uzevši u obzir sve okolnosti pod kojima se danas odvija rad u oblasti nacionalne historiografije, imajući u vidu svu raznovrsnost polazišta i kriterija, te intencija onih koji u toj oblasti rade, ocjenio sam da je ova zbirka radova u tom smislu dosta homogena i da se ne radi o nekakvim iskakanjima iz onih spoznaja i postavki koje su u odnosu na ZAVNOBiH u historioigrafiji do sada bile poznate. Neki detalji će možda biti sada jasniji, kao što će i neka pitanja morati biti otvorena, posebno način kako je insistiranje ZAVNOBiH-a na neposrednoj demokratiji i demokratskim mehanizmima u konstituciji države dospjelo do faze kada se ona pretvorila u de facto posrednu i to nacionalno definiranu i time i dirigitiranu demokratiju, koja nas dovodi veoma blizu jednom novom obliku nacionalnog totalitarizma. Tema koja se, kako se ovom autoru čini iz svega ovog što je rečeno postavlja, sastoji se u potrebi detaljne analize i kritike pojma konstitutivnosti naroda u odnosu ne samo na ZAVNOBiH i kasniju ustavno-pravnu praksu u Bosni i Hercegovini, nego i na današnje stanje potpune paralize demokratskih mogućnosti kojima u grlu leži kost konstitutivnosti naroda, koji su postali robovi svojih nacionalno-političkih oligarhija.

Bilo kako bilo, ovaj Zbornik će imati svoje mjesto i može biti čak i povodom za otvaranje jedne ozbiljnije rasprave ne samo historiografa nego i pravnih, političkih i društvenih teoretičara i istraživača o ulozi tzv. principa konstitutivnosti u očiglednoj destrukciji i deformaciji načela demokratskog društva i demokratskog političkog sistema. Osnovu savremene demokratije svugdje i historijski i sadržajno činio je pojam slobodnog individua kao osnove suvereniteta i konstitutivne moći u društvu i državi. Princip konstitutivnosti naroda i osobito način kako je on primjenjivan kod nas u praksi, ukazuje na to da on može biti i jeste postao, kao i da sadrži mogućnost da se pokaže kao glavna kočnica demokratskih procesa i nastanka društva slobodnih individua kao osnove društva slobodnih nacija.

BOSNA POD OSMANSKOM VLAŠĆU U RELACIJI SA ZAVNOBiH-om

Ahmed S. Aličić

ZAVNOBiH predstavlja izuzetno značajan datum u historiji Bosne, ali ni u kom slučaju ne može stajati kao ekvivalent za sve ono što se dešavalo prije, ili kao vrijednost koja je jednaka svemu onome što se dešavalo u Bosni prije ZAVNOBiH-a. ZAVNOBiH razumijem kao rezultat historijskog razvoja i događanja u Bosni koji su je učinili historijskom činjenicom o kojoj su i predstavnici naroda u ZAVNOBiH-u morali voditi računa.

ZAVNOBiH i AVNOJ, neovisno o njihovom pojmovnom značenju, za historiju Bosne znače samo obnavljanje državnosti Bosne, a u tim vremenima sa dodatkom i Hercegovine. Samo obnavljanje državnosti, opet pojmovno shvaćeno, bezuvjetno je potvrda historijskog postojanja i trajanja zemlje Bosne kao države, jedinstvene u geopolitičkom, društvenom i etničkom smislu, sa svim realnim povjesnim mijenama u njenom biću. Opredijelio sam se da dam presjek historije Bosne pod osmanskom vlašću i da tu njenu povijest povežem sa ovim značajnim događajem iz 1943. godine.

Nema nikakve sumnje da je historija Bosne pod osmanlijskom vlašću imala neposredni uticaj na ovaj događaj. Ovo tvrdim, bez obzira na to s kojeg stajališta posmatrali historiju Bosne. Osmanlije su nasilno prekinule kontinuitet vlasti bosanskih vladara i razvoja bosanskog društva, ali u njenom ukupnom unutrašnjem biću, gotovo da nisu ništa promijenili. Svoj društveno-ekonomski sistem i svoju vlast, od samog početka, temelje na domaćim ljudskim resursima. To znači na domaćem "kršćanskom" elementu, bio on katolički, pravoslavni ili krstjanski (u narodu zaživjeli bogumilski). Jednako se to odnosi i na proizvodne strukture društva i vladajuće slojeve i, osobito, na vojnički dio društva. Poznato je da je osnovna odrednica ovog svjetskog državnog sustava, njegov vojnički karakter. Naravno, mi u ovom vremenu i na ovom nivou razvoja nauke, nismo više naivni romantičarski nacionalisti pa da tvdimo kako je ta država bila nasilnička, tlačiteljska, azijska, istrebljivačka, antikršćanska, čiji je cilj bio širenje islama. Za nauku su to nesuvisli stavovi. U vrijeme osvojenja Bosne to je bila u svakom pogledu

izvanredno uređena država. A kada kažemo da se, uvodeći svoju vlast i svoj sistem, oslanjala na domaći kršćanski živalj u Bosni, odnosno na jedinstveni bosanski narod, onda je sasvim logično odgovoriti na pitanje zašto je taj narod prihvatao stranu vlast. Upravo zato što je bila uređena država i što nema podataka da je bilo šta uslovljavala prihvatanjem islama. Niko nije trebao da pređe na islam da bi sačuvao svoje imanje. Posjedovni odnosi u toj državi bili su zakonom utvrđeni i jednako su se odnosili na sve podanike, one iz bivše feudalne klase i na slobodne i potčinjene seljake. Nijedan bivši feudaslac nije mogao sačuvati svoje feudalno imanje, samo ako je prešao na islam. On je mogao, i to je bila gotovo redovna praksa, preći u novu vojničku klasu, koja je bila i vladajuća, ali pod uslovima sistema uspostavljenog u timarskoj organizaciji. A tu je osnovno da timarnik nije stacioniran na jednom mjestu, nego je uvijek na raspolaganju za premještanje bilo gdje na teritoriji Carstva. Tamo gdje je upućen, tamo je dobijao vojničko leno, odnosno vojničku platu (dirlik). Država je u liku sultana kao suverena, raspolagala svim proizvodnim resursima, a osobito zemljom, rudnim bogatstvima, šumama i vodama, jer je to bilo od osobitog značaja za osmanski sistem. Tu se nalazi i odgovor zašto se islam nije tako brzo širio kako to neki misle da jest. Prihvatanje islama je bio dugotrajan proces, bez kampanjskih i ekscenčnih karakteristika.

Historija Bosne pod osmanskom vlašću ili osmanska vlast u Bosni ima dvostruko značenje i u vezi sa ovim datumom, o kojem se danas s pravom raspravlja. Prvo, osmanska vlast, odnosno historijski arhivski izvori osmanske države nepobitno nam potvrđuju suverenitet Bosne do njihovog dolaska i sve elemente koji čine suverenitet jedne države. Ovdje bih htio da istaknem da se u historijama naših susjeda, pa i u takozvanoj historiji Bosne koju su pisali neki drugi, a ne Bosanci ili Bošnjaci ili bilo ko iz Bosne, uglavnom posezalo za osporavanjem kontinuiteta i identiteta određenih faktora države Bosne, bilo duhovnog bilo fizičkog karaktera. Upravo osmanski izvori nam potvrđuju identitet države Bosne kao kraljevine, koju osmanska država veoma uvažava i kao politički i kao vojni subjektivitet, sa vrlo jasnim shvaćanjem karaktera bosanskog feudalizma i smisla i karaktera bosanskih feudalaca, kao vladajućeg sloja. Drugo, osmanski izvori nam potvrđuju identitet bosanskog naroda koji ima, uglavnom, istovjetno povijesno porijeklo ili veoma slično, odnosno dugim vremenskim razdobljem asimilirano u osnovni identitet njenog naroda. Ova dva povijesna ili historijska identiteta, identitet države i identitet naroda Bosne, potvrđuju i kontinuitete geopolitičkog prostora, organizacije države i organizacije ekonomskog i kulturnog života u Bosni do dolaska Osmanlija. Iz tih izvora se razaznaje da je svaki od ovih kontinuiteta autentičan i izvorno državni, bosanski. Ono što posebno želimo da istaknemo jeste potvrda religijskog kontinuiteta u Bosni, čiji identitet možemo označiti kao višereligioznost: Crkva bosanska, katolicizam i pravoslavlje. O omjerima jednih i drugih ne želimo da raspravljamo, ali želimo da naglasimo da su sva tri ova kršćanska pravca, ili kršćanske religije ili kršćanske sekte, od strane Osmanlija bile priznate kao ravnopravne. O političkim prilikama koje su, neposredno pred

pad Bosne pod osmansku vlast, uticale na ove tri, uslovno rečeno, religije na ovom mjestu nećemo govoriti, ali je nesumnjivo da je te dezolatne prilike, koje je izazvao bosanski kralj priklanjajući se papi, iskoristila katolička crkva da izvrši pritisak na Crkvu bosansku i drugo, što je osobito važno, u Bosni se tek dolaskom Osmanlija širi pravoslavlje, koje je posve sigurno bilo u totalnoj manjini u Bosni, i to tamo negdje na dalekim istočnim granicama srednjevjekovne Bosne. Bez obzira na to, ni jedna od ovih crkava nije uspjela da uspori ili onemogući, generalno govoreći, širenje islamske vjere, koja će postati dominantna u Bosni već polovicom XVI stoljeća. Ali ni taj fenomen neće izmijeniti povijesno biće ove zemlje i njenu biološku osnovu.

Govoreći u vezi sa datumom koji obilježavamo na ovom skupu, mi nećemo dulje raspravljati o religiji, jer posve je sigurno da ni u srednjevjekovnoj Bosni, ni u Osmanskom carstvu religija nije određivala, što bi sociolozi rekli, društveno biće bosanskog čovjeka. Ovo posebno potenciramo zbog toga što je danas izuzetno uočljivo da se cjelokupna historija Bosne pokušava pretvoriti u istoriju crkava, posebno sa islamom kao uljezom. Nema nikakve sumnje da su to bezumni potezi i da oni ne odražavaju historijsku stvarnost tih vremena i života u Bosni.

Već je odavno, objektivnim historičarima, postalo jasno da Osmansko carstvo nije imalo u potpunosti karakter islamske zemlje i ideologije. Drugo, Osmansko carstvo nije bilo prozelitističko, kao što je to Austro-Ugarska, na primjer, i treće, Osmansko carstvo nije imalo utvrđen sistem asimiliranja naroda drugog etničkog porijekla, osim turskog. Imajući to u vidu, postaje nam jasnije kako je bilo moguće da se ono proširi u tolikoj mjeri i da stvori kompaktno ili, ako hoćete, konzistentno društvo, razumije se – klasno istrukturirano. Isto tako, zahvaljujući tome, mogle su da se održe sve etničke skupine u Osmanskom carstvu, ali nijedna od tih etničkih skupina nije imala nikakvu privilegiju niti je protežirana, pa čak ni izvorna turska.

U posljednje vrijeme postalo je uobičajeno i moderno da se raspravlja o tome kako se osmansko društvo sastojalo iz nekakvih milleta, misleći pod tim na kršćanski i muslimanski millet. I to kršćanski- katolički i hrišćanski-pravoslavni millet. Na žalost, to se nikada izvorima neće moći potvrditi. To je hibridna, ne-naučna podjela društva u Osmanskom carstvu. Religijska slika naroda u Osmanskom carstvu je bila mnogo složenija, u odnosu na spomenute millete. To bi se moglo nazvati “globalističkom” teorijom ili teorijom podjele civilizacija. Ali se ni u tu teoriju ne uklapa hrišćanska-pravoslavna civilizacija, jer je ona dominantno zapadna, katolička. Osim toga mi u Bosni posve sigurno znamo da je takva teorija i historijsko shvaćanje neutemeljeno. Jer, a to je za nas od izuzetnog značaja, mi u tom vremenu, pa i onim kasnijim vremenima i promjenama, imamo potpuno uravnoteženo društvo poljoprivrednih proizvođača ili seljaka, ili raje ratara i raje stočara – muslimana i nemuslimana. Isto tako, imamo razvoj gradskih proizvodnih slojeva, predstavljenih u esnafima zanatlija i trgovaca, koji su bili i organizirani i poslovali po istim principima i tu nije bilo nikakvih miletskih podjela. To je građanski dio društva, jedinstvenog u pogledu svojih interesa i svojih prava, a re-

ligija je bila i onako veoma lična stvar. Ona će dobiti narodnosne oznake tek nakon dolaska Austrougarske monarhije koja će, očito na osnovi te podjele, pokušavati učvršćivati svoju eksploatatorsku politiku. Ovo naprijed rečeno, treba istaknuti zbog toga što je to doprinosilo mirnom suživotu cjelokupnog stanovništva i gdje je tolerancija pored, recimo, materijalnog interesa, bila izgrađena kao nepovredivi komšijski odnos, što joj daje temeljne ljudske odrednice. Zbog toga sve do XIX stoljeća i nemamo međuvjerskih a, kako etničkih razlika nije ni bilo, to znači ni međuetničkih sukoba u Bosni. Tada, odnosno pod kraj 19. stoljeća, pod uticajima iz susjedstva i stranih država dolazi do planiranog, slično kao što se danas dešava, i na kosmopolitskom planu i mikroregionalnim odnosima, narušavanja toga dosta harmoničnog života.

Dolaskom Osmanlija, odmah poslije pada, Bosna je dobila poseban strateški značaj, kao najjistureniji dio Osmanskog carstva prema kršćanskoj Evropi, što dovodi do toga da njen predosmanski geopolitički prostor postaje zaštićen. Na taj način, Bosna nastavlja svoj život u istim geografskim prostorima u kojim je bila prije dolaska Osmanlija. Takav karakter će zadržati sve do kraja osmanske vlasti u Bosni, bez obzira na određene poremećaje unutar Bosne koji imaju više ekonomski karakter i sve do XIX stoljeća su više vezani za muslimane nego za nemuslimane. Odnos Osmanskog carstva prema bosanskom narodu, neka ga zove kako ko hoće, ja ga zovem Bošnjaci, jer su svi i bili Bošnjaci, što potvrđuju osmanski i drugi arhivski izvori, također je uticao na stabilnost prostora Bosne i bosanskog naroda. Naravno, ne uzimajući u obzir eventualne prirodne nepogode ili razne epidemije koje su uništavale taj narod. Taj narod je sačuvao svoju etničku bitnost, sačuvao svoj jezik i, posebno, svoju narodnu kulturu. Treba naglasiti, a i to je prednost Bosne i njenoga naroda, da su bosanski muslimani uzeli veoma značajno učešće u stvaranju islamske kulture, na svim poljima, a osobito u književnosti, raznim naukama i drugim vidovima kulturnog stvaralaštva, čime se može mjeriti sa svim drugim narodima Osmanskog carstva. Slično se dešava i kod katolika Bosne na polju latinštine, pa i pravoslavnih u nešto manjoj mjeri. Posebno naglašavam da su svi oni sačuvali svoj bosanski jezik, jer za drugi nisu znali, koji je kroz cijeli period osmanske vladavine bio i ostao jedino sredstvo komunikacije među našim ljudima. Službeni osmanski jezik je bio daleko od njih. Od početka XVIII stoljeća, odnosno posebno od tzv. velikih ratova i barbarske najezde Evgena Savojskog, Bosna ulazi u fazu odbrane svoje domovine i vlastite samoodbrane. Zapravo, to su bila teška vremena za ovu zemlju, ali će ona ipak uspjeti da se održi zahvaljujući jednoj društvenoj pojavi koja je stvorila bazu za politički narod u Bosni. To je poznati odžakluk sistem u Bosni koji nema nikakve veze sa agrarnim odnosima, nego on znači stvaranje ili prerastanje vojničkog plemstva u krvno plemstvo što je, odmah da kažemo, u suprotnosti sa islamskim shvatanjem o jednakosti svih ljudi. Ali, za Bosnu je to bilo blagotvorno, jer će od tada, a pogotovu od vremena konsolidacije kapetanija u Bosni – a to je kraj XVII stoljeća – izbaciti na površinu sloj društva koji će znati da ocijeni šta je dobro, a

šta nije za Bosnu, i da na taj način utiče na centralnu vlast i pogotovu njene predstavnike u Bosni. Konačno, politički vrlo razvijen i ekonomski vrlo bogat gradski sloj, odnosno građanska klasa, udružena sa nosiocima odžakluka i kapetanima, čini izuzetno jak i uticajan politički sloj bosanskog naroda, najčešće predstavljen u vidu ajanskog vijeća. Karlovački mir 1699. je, velikim svojim dijelom, udario na integritet bosanskog povijesnog prostora, što su naši preci veoma teško podnosili. Požarevački mir 1718. godine također je udarao na bosanske prostore i posebno na muslimanski dio bosanskog naroda. To dvoje uticalo je na naše vrlo razborite pretke, da se organiziraju i da bez traženja odobrenja ili pomoći od centralne vlasti kojoj su već, poodavno, bili počeli mnogo manje vjerovati, povedu borbu protiv austrijskog neprijatelja, da bi oslobodili povijesne prostore svoje zemlje koje su Švabe već bili naselili pravoslavnim uskocima i katoličkim graničarima. Time su, planski, pokušali da izmijene demografsku strukturu sjevernih i sjeveroistočnih prostora Bosne. Zahvaljujući tome, oni su prisilili Austriju da napusti prostore Bosne, a bili su najznačajniji faktor u oslobađanju Beograda i okoline od austrijskog okupatora i da prisile i austrijskog cara i osamanskog sultana na nove pregovore u Beogradu 1739. i da novopotpisanim mirom povrate sve zauzete prostore od strane Austrije. Razumije se, ovdje treba bar spomenuti čuvenu bitku pod Banjalukom 1737. godine, kada su naši slavni preci do nogu potukli uobraženog sjevernog neprijatelja. Konačno, još jedan pokušaj Austrije da pokori dijelove ili, ako joj pođe za rukom, cijelu Bosnu u tzv. Dubičkom ratu, neprijatelju nije uspio i tzv. Svištovskim mirom 1791. oni su uspjeli da povrate sve gradove koje je Austrija bila zauzela. Tim mirom je definitivno utvrđena granica današnje Bosne i Hercegovine na zapadu i sjeverozapadu i to je baza za sve rasprave o granicama Bosne do dana današnjega. Naši preci nisu bili zadovoljni odredbama ovoga mira o granicama, jer su izgubili teritorij Drežnika i Cetingrada, pa su ih bili silom vratili, ali su se morali pokoriti sultanovoj naredbi, odnosno ugovoru koji je sultan potpisao sa austrijskim carom. Početak XIX stoljeća obilježavaju pokreti Bošnjaka za autonomiju i samostalnost, bilo da se to radilo u vrijeme ukidanja janjičara u Osmanskom carstvu, što se odnosilo i na Bosnu, bilo u pokretu koji je predvodio Husein-kapetan Gradašćević, kada je bila i ostvarena autonomija, zapravo samostalnost, bilo u ustanku sarhoša Ali-paše, bilo u borbama protiv Latasa, u svemu tome je odlučivao odnos prema Bosni kao zemlji i domovini, a ne o vlastitom ličnom interesu, kakva se ideja uporno nameće u historiografiji. Treba naglasiti da su u svim tim nastojanjima, u manjoj ili većoj mjeri, učestvovali svi stanovnici Bosne, bez razlike na vjeru.

Konačno, treba reći da nisu tačne tvrdnje da se u Bosni reforme nisu sprovodile. One su se sprovodile, ali su morale biti modificirane prema uslovima Bosne i njenih ljudi. Najvažnija od tih reformi je organizacija vilajeta 1865. i 1867. kada je na određeni način izvršena upravna, administrativna decentralizacija carstva, kada je uveden predstavnički sistem, kad je uveden izborni sistem, kad su uvedeni trgovački i građanski sudovi i kada su u svim tim organima bili paritetno zastupljeni

muslimani i nemuslimani. Po toj organizaciji, Bosna je podijeljena na šest, a nešto kasnije na sedam oblasti, pri čemu je osnovno mjerilo bilo komunikacijske mogućnosti određenog prostora i bolja i efikasnija vlast. Konačno, Berlinski kongres koji je iniciran, u stvari, Sanstefanskim ugovorom, koji nije odgovarao Evropi jer je bio napravljen po ukusu Rusije, Austro-Ugarska je uspjela da nagovori određene evropske sile da zaposjedne Bosnu radi navodnog zavođenja reda i mira, a u stvari radi okupacije i aneksije koja je počela 24 sata nakon završetka Berlinskog kongresa. Međutim, obaveze koje je Austrija preuzela na tom kongresu, bez obzira na ono šta je bilo u podtekstu ili primislima Austro-Ugarske, geopolitički prostor Bosne ponovo je sačuvan sa izuzetkom Novopazarskog sandžaka, čiji status ipak nije bio jasan. I svi drugi elementi vlasti i ekonomskih, odnosno agrarnih odnosa, također su ostali sačuvani, ne zato što Austro-Ugarska nije znala to da riješi, nego zato što nije mogla naći bolje rješenje. Osim toga, Austro-Ugarska nije imala pravo remetiti te odnose koji su legalno nastajali i bili ozakonjeni. Sve što se Austro-Ugarske tiče, moglo je da prestane aneksijom 1909. godine, kada je i formalno prestao suverenitet sultana nad Bosnom. tada je bilo moguće da prestane jedna i da se uvede neka druga vlast, neko drugo ustrojstvo ili neki drugi odnosi. Međutim do toga nije došlo, jer je i dalje Austro-Ugarska smatrala da su rješenja koja su donijele osmanske reforme zadovoljavajuća. Ono šta će se desiti poslije I svjetskog rata i nakon okupacije Bosne od strane Srbije, ili u vrijeme bivše Kraljevine Jugoslavije ne bi se moglo nazvati nikakvom normalnom historijom jer, bez obzira na formalna obilježja, srpski kraljevi su se nezakonito i pretvorno ponašali. Sve je to dovelo do stanja kakvo je nastalo za vrijeme II svjetskog rata i antifašističke borbe, kada je, imajući u vidu cjelokupnu povijest Bosne, za Bosnu, kao i za neke druge zemlje, nađeno onako rješenje kakvo se našlo, u konstelaciji općih odnosa unutar cjelokupne teritorije te buduće zajedničke zemlje, možda najbolje moguće rješenje kao osnova za dalji politički razvoj, o čemu se danas ovdje raspravlja. Međutim, mi smatramo da to rješenje nije bio kompromis tzv. tri bosanska naroda, odnosno bosanskog stanovništva, tzv. bosanskih naroda, nego da je to bio kompromis sa bošnjačkim muslimanskim narodom kao povijesnim ili hitorijskim autohtonim i autentičnim narodom ove zemlje. Inače bi već tada Bosna bila rasparčana po željama Cvetkovića i Mačeka, odnosno HSS-a i DSS-a.

Na kraju, mart/april 1992. godine je definitivno donio ono što je hiljadugodišnja historija Bosne u sebi nosila, samostalnost i nezavisnost uz ravnopravnost svih "ljudi" ove zemlje.

Izvori:

- Osmansko-turski defteri za XV, XVI i XVII stoljeće
- pojedinačni osmansko-turski dokumenti za različita pitanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa
- relevantna literatura po vlastitom izboru

Autor

Profesor dr. Ahmed Aličić je emeritirani redovni profesor historije osman-skog perioda i naučni savjetnik Orijentalnog instituta u Sarajevu. Pisac je monografije o pobuni Bošnjaka protiv Osmanske vlasti 1832. godine.

Rezime rada:

U svom radu autor govori o prirodi historije Bosne i Hercegovine ukazujući na njenu trajnu državnu i političku samostalnost i multilateralnu prirodu njenog sveukupnog života. Autor posebno ukazuje na iskrivljenost i netačnost onih pogleda na historiju Bosne koji bosansku historiju i samu Bosnu dovode u državno-pravnu ovisnost o drugim, posebno okolnim državama.

BOSNA I HERCEGOVINA U KONCEPCIJAMA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE (1941-1945)

Safet Bandžović

U Kraljevini Jugoslaviji nije se vodila borba za demokraciju. Bila je presudna borba oko nacionalnog pitanja, oko težnje ka nacionalnom monizmu, iskazivao se on kao velikosrpstvo ili kao jugoslavenstvo. To je blokiralo svaku akciju za demokratizaciju zemlje.¹ Nacionalizam nikada nije išao bez velikodržavnih koncepcija, kao što nikada nije značio samo ideologiju i pokret okrenut sopstvenoj samosvijesti. Imanentna karakteristika mu je uvijek bila negacija bliskih naroda, a pod realiziranjem nacionalnog suvereniteta podrazumijevao je prevashodno vlastiti primat.² Kraljevina Jugoslavija je, nakon kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, prema naslovu potpisanih dokumenata, trebala biti samo okupirana, ali je ona zapravo doživjela nestanak državne samostalnosti. Jugoslavensku državnu zajednicu restaurirale su u Drugom svjetskom ratu progresivne društvene snage koje su, odbijajući da prihvate debelaciju Jugoslavije kao države, predvodili komunisti, kao nosioci antifašizma i pokretači borbe protiv okupatora, bez obzira što su anti-jugoslovenske snage skoro sve do kraja ovog rata, bile brojnije od projugoslovenskih.

Komunisti su još od početka oružane borbe 1941. razarali prethodni sistem vlasti konstituiran Oktobarskim ustavom iz 1931. godine, stvarale nove organe, prakticirali drugačiju, tolerantniju nacionalnu politiku, izgrađivali državu kao preuređenu zajednicu, odbacujući ranija negativna državna, politička i društvena iskustva.³ Revolucionarna politika nije marila za zakone i ustave predratnog poretka. Ekstremne situacije, kao što su ilegalnost, represija i rat, bile su upravo ono

¹ Lj. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 3, Zagreb 1990, 344.

² O. Milosavljević, *Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1996, 176.

³ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 36.

za šta su komunističke organizacije “*profesionalnih revolucionara*”, koje su proizvodile disciplinovane i samopožrtvovane kadrove, bile i stvorene, uz dominiranje dvije osobine: internacionalizma i uvjerenja sa kojima su poistovećivali svoje životne ideale.⁴ Nepriznavanje okupatorske podjele Jugoslavije proizilazilo je iz zrele historijske svijesti jugoslavenskih komunista i iskrenog patriotskog osjećanja.⁵ Komunisti su se od početka borbe obraćali svim narodima u Jugoslaviji za podršku.⁶ Oni su istakli parolu o borbi svih naroda Jugoslavije protiv okupatora i borbi za kontinuitet Jugoslavije u novim uvjetima i na novim osnovama.⁷ Rukovodstvo NOP-a je već u ljeto 1941. ozbiljno razmišljalo o stvaranju revolucionarne vlade. CK KPJ je u avgustu 1941. obavijestio Kominternu da će se ubrzo formirati “*Narodni komitet oslobođenja*” kao centralni organ narodne vlasti.⁸ Krajem istog mjeseca vlada SSSR-a i jugoslavenska izbjeglička vlada su potpisale ugovor o obnovi diplomatskih odnosa. Zato se sovjetska vlada, preko Kominterne, usprotivila stvaranju NKOJ-a, smatrajući da bi to tijelo bilo suprotstavljeno jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, što bi stvorilo vladi SSSR-a probleme na međunarodnom planu. CK KPJ je, na osnovu takvih stavova Kominterne, odlučio da tada ne formira privremenu revolucionarnu vladu. Iz Moskve je, povodom priprema zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, polovinom novembra 1942. ponovo stiglo uputstvo: “*Ne suprotstavljajte se jugoslovenskoj vladi u Londonu... Ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije*”.⁹ KPJ je sebe smatrala ne samo pripadnikom svjetskog komunističkog pokreta, nego i neodvojivom od Sovjetskog Saveza – “*domovine socijalizma*”. Jugoslavenski komunisti su i nesvjesno “*izumevali*” Sovjetski Savez i Staljina kakvi su im bili neophodni za vlastiti borbu i njeno opravdanje. Staljinove prognoze da će se rat završiti 1942. prihvatane su veoma ozbiljno. Kada se to nije dogodilo, proročanstvo je zaboravljeno, ali prorok pritom nije ništa izgubio od svoje moći.¹⁰

Partizanske snage su postale tokom 1942. respektabilna oružana sila čiji se vojni uspjesi nisu mogli potejenjivati, faktor koji je ozbiljno ugrožavao njemačke

⁴ E. Hobsbaum, *Doba ekstreme: Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, 130.

⁵ Tito će 1948. istaći da su komunisti tek u ratu odnose među narodima postavili na druge, nove i bolje temelje. Opšir. J. Pleterski, *Nekoliko zapažanja o tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj historiografiji*, Opredjeljenja, br. 5, Sarajevo 1987, 89.

⁶ D. Petrović, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945. godine*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993, 164-165; B. Jelavić, *Istorija na Balkanot*, II, Skopje 1999, 311.

⁷ D. Živković, *KPJ i pitanje vlasti u revoluciji sa posebnim osvrtom na odluke u Jajcu*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1984, 22.

⁸ D. Plenča, *Međunarodni aspekti ustanka u Jugoslaviji 1941. godine*, Vojnoistorijski glasnik, br. 3, Beograd 1962, 36; Isti, *O nekim problemima teorije o karakteru NOP-a u Jugoslaviji*, Historijski zbornik, god. XVII, Zagreb 1964, 365.

⁹ K. Nađ, *Ratne uspomene*, Zagreb 1979, 537.

¹⁰ M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990, 11-14.

interese ne samo u Jugoslaviji, već i na Balkanu. Zbog dejstva jedinica NOV i POJ tokom 1942. cijela teritorija tzv. NDH bila je praktično pretvorena u jedno prostrano, permanentno ratište, koje je kao takvo ostalo do kraja rata.¹¹ Tito je u decembru 1942. pisao da borba ne bi mogla da se završi pobjedom nad okupatorom i njegovim pomagačima, ako u njoj “*narodi Jugoslavije ne bi vidjeli osim pobjede nad fašizmom i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ih ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije*”.¹² Tito je jasno podsticao koncept integriteta cijele Jugoslavije, bez žrtvovanja posebnosti njenih brojnih naroda.¹³ Njegovi pogledi na nacionalno pitanje bili su formirani u stalnom podozrenju nesrpskih naroda prema unitarnoj državi, ojačani kominternovskom osudom velikosrpskog hegemonizma.¹⁴ Sve do Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 1942. vojno-političke funkcije NOP-a bile su koncentrirane u Vrhovnom štabu NOV i POJ. On je donosio i propise koji su imali karakter državnih akata.¹⁵ “*Borba*” je, nakon bišćanskog skupa, pisala da je sama pojava “*svih naših naroda na jednom takvom istorijskom sastanku dokaz jedne velike pobjede, najdraže pobjede*”.¹⁶ U februaru 1943. Tito i Ivan Ribar su, ispred NOV i POJ i AVNOJ-a, dali izjavu da je cilj borbe “*oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje nezavisnosti i istinskih demokratskih prava svim narodima Jugoslavije*”.¹⁷ Tokom 1942. i 1943. rukovodstvo NOP-a i izbjeglička vlada u Londonu smatrali su jedni druge svojim glavnim suparnikom i neprijateljem.¹⁸

Termin federacija nije se prije jeseni 1943. pojavljivao u izjavama CK KPJ i središnjih organa NOP-a. Takav postupak je značio odbijanje želja i prijedloga da se već unaprijed progovori o uređenju Jugoslavije, odnosno o federaciji. Jedan od

¹¹ V. Kazimirović, *Nemački general u Zagrebu*, Beograd 1996, 140.

¹² J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XIII, Beograd 1982, 101-102; K. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998, 83.

¹³ M. Rouz, *Silovanje Srbije*, Beograd 1994, 87. Opšir. E. Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*, Vojnoistorijski glasnik, IX-XII, Beograd 1976, 71-113.

¹⁴ T. Kuljić, *Tito do vlasti (1937-1945) – strukture, procesi, ličnost*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1997, 63-66.

¹⁵ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, Beograd 1987, 54, nap. 2.

¹⁶ “*Borba*”, br. 29, 6. decembar 1942. U Proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije o BiH je, između ostalog, rečeno: “*Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih*” – prema: *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Zagreb 1963, 68.

¹⁷ “*Borba*”, br. 38, 15. februar 1943.

¹⁸ V. Velebit, *Tajne i zamke balkanskih ratova*, “*Politika*”, feljton, Beograd 6. jul 2002.

razloga za odgađanje izjava o federaciji svakako su bili obziri prema međunarodnim prilikama, zbog odnosa savezničkih država prema izbjegličkoj vladi. Međutim, kako su u proljeće zapadne sile i same sugerirale izbjegličkoj vladi da objavi nova demokratska, politička i nacionalna načela, te kad je ova vlada u junu 1943. izjavila da će Kraljevina Jugoslavija biti preuređena u federaciju Srba, Hrvata i Slovenaca, takvi su obziri mogli otpasti.¹⁹ Izbjeglička vlada je, naime, u junu 1943. godine, predviđajući da je “*doba unitarizma prošlo i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju*”, donijela Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj se ističe da u Jugoslaviji postoje tri zasebne etničke grupe: Srbi, Hrvati i Slovenci, kao odvojene narodnosne zajednice, te da svaki od ovih naroda priznaje jedan drugima puno pravo na samoopredjeljenje. Jedinствена narodna zajednica Srbija, prema toj deklaraciji, obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadransko more i južnu Dalmaciju. Shodno ovoj Deklaraciji vlada Kraljevine Jugoslavije je trebala biti predstavnik srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda. Namjere kralja i vlade su bile da restauriraju Kraljevinu Jugoslaviju na osnovama velikosrpske politike.²⁰ Četnički pokret Draže Mihailovića također je, kao eksponent izbjegličke vlade, u drugoj polovini 1943. prihvatio ideju trojne federacije.

U Vrhovnom štabu NOV i POJ mislilo se u ljeto 1943. da je rat već ušao u svoju završnu fazu, pa su zaključili da se treba pripremiti za njegov kraj.²¹ Tito je zazirao od eventualnog savezničkog iskrcavanja u Jugoslaviji, pošto bi to značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj planova o komunističkom preuzimanju vlasti. Takva strahovanja su ga opterećivala i nakon početka dobijanja izravne savezničke pomoći krajem ljeta 1943. godine.²² Dolazak britanske misije polovinom septembra 1943. kod Tita označio je priznanje NOVJ i POJ i zapečatio sudbinu četničkog pokreta Draže Mihailovića.²³ U jesen 1943. došla je i američka misija koju je predvodio major Feriš. Amerikanci su ušli u sastav britanske vojne misije, koja je time postala anglo-američka misija. Major Feriš je već u oktobru 1943. poslao iscrpan izvještaj o stanju antifašističkog pokreta pod Titovim rukovodstvom. Ruzvelt je taj izvještaj docnije pokazao Staljinu na Teheranskoj kon-

¹⁹ J. Pleterski, *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd 1974, 380-381.

²⁰ Upor. D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Beograd 1962, 195-196; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 182; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 292-295; M. Stanišić, *Projekti “Velike Srbije”*, Beograd 2000.

²¹ F. Skerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943*, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, 581; M. Stefanović, *Potpis: Tito*, Zagreb 1980, 129-130; Tito, *Autobiografska kazivanja*, I, Beograd 1982, 373-374.

²² N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 247.

²³ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991, 159.

ferenciji.²⁴ Usponu NOP-a su pridonijeli i neuspjesi pojedinačnih nacionalizama koji su bili povezani sa silama koje su počele da gube rat.²⁵ Tito je još početkom septembra 1943. godine, nakon kapitulacije Italije, za koju se saznalo preko radija, i savezničkog osvajanja južne Italije, donio odluku o novom sazivanju AVNOJ-a. Edvard Kardelj i Moša Pijade su mu tada sugerirali da AVNOJ mora biti popunjen uglednim ljudima iz Hrvatske, Srbije i Slovenije. Bihaćko zasjedanje AVNOJ-a je po sastavu učesnika bilo u granicama “*ostvarene utopije*”.²⁶ Bilo je neophodno da AVNOJ i pravno stekne svojstvo vrhovnog organa vlasti. Drugo zasjedanje AVNOJ-a je bilo sazvano nešto kasnije nego što je to Tito prvobitno zamislio, pošto zemaljska antifašistička vijeća još nisu bila konstituirana u svim predviđenim federalnim jedinicama.²⁷ Sve pripreme oko održavanja ovog skupa vršene su pod neposrednim Titovim rukovodstvom. U vezi priprema zasjedanja AVNOJ-a bilo je održano nekoliko sastanaka CK KPJ. Prema depešama koje je Tito u prvoj polovini septembra 1943. slao Edvardu Kardelju i Sretenu Žujoviću, ili ih primao od njih i od CK KP Hrvatske, gdje su se ova dvojica tada nalazili, a koje su Nijemci dešifirali, AVNOJ je trebalo popuniti uticajnim ljudima iz Hrvatske seljačke stranke (HSS), iz Srbije i Slovenije.²⁸

Odluka o sazivanju AVNOJ-a bila je utvrđena u oktobru 1943. godine.²⁹ Tito je tada, na vijest da će se u Moskvi sastati britanski ministar vanjskih poslova Eden, američki ministar vanjskih poslova Cordell Hull i komesar za vanjske poslove SSSR-a Molotov, uputio depešu, u ime Antifašističkog vijeća Jugoslavije, Hrvatske i Slovenije i Vrhovnog štaba NOV i POJ, u Moskvu. U Titovoj izjavi je bilo naglašeno da se ne priznaje ni jugoslavenska vlada ni kralj u inostranstvu, da im se neće dozvoliti povratak “*jer bi to značilo građanski rat*”, te da ogromna većina naroda želi “*demokratsku republiku koja se oslanja na narodnooslobodilačke odbore*”. Rukovodstvo NOP-a je u Jajcu sa nestrpljenjem očekivalo rezultate Moskovske konferencije koja je trajala od 13. do 30. oktobra 1943. Sovjetska vlada nije Titovu izjavu stavila na dnevni red. Jugoslavija je na ovom skupu bila pomenuta samo kad se govorilo o opskrbljivanju “*patriotskih armija*”.³⁰ To je još više

²⁴ M. Mišović, *Toplo-hladna diplomatija između Jugoslavije i SAD*, feljton, “*Danas*”, Beograd 18. mart 2002.

²⁵ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 470.

²⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 572.

²⁷ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987, 94.

²⁸ S. Odić, *Njemački planovi i djelatnost u vezi s drugim zasjedanjem AVNOJ-a*, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, 521-522.

²⁹ V. Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, Beograd 1968, 341.

³⁰ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980, 352.

ubrzalo sazivanje AVNOJ-a. Ono bi bilo održano i prije kraja novembra 1943. da su delegati iz Crne Gore i Slovenije mogli stići ranije.³¹

Na sastancima članova CK KPJ i Politbiroa prvobitno su u oktobru 1943. usvojeni zaključci o federativnom uređenju države, stvaranju privremene vlade, zabrani povratka u zemlju kralju i kraljevskoj vladi. Pripremajući ove odluke, na sjednicama CK KPJ, bio je zauzet stav da se Moskva ne obavještava sve dok bude gotovo – “iz dotadašnjeg iskustva s Moskvom i iz linije njene propagande znali smo da ona to neće biti kadra da shvati”.³² Na jednom od tih sastanaka Politbiroa CK KPJ donijeta je i odluka da Dalmacija ne bude pokrajina, već hrvatska oblast i da svoje delegate na zasjedanje AVNOJ-a pošalje u sastavu delegacije ZAVNOH-a. Centralni komitet KPJ se u plenumu nije sastajao još od Pete zemaljske konferencije 1940. kada je izabran. U toku rata nije se ni mogao sastati u punom sastavu. KPJ i borbom je rukovodilo jezgro sa Titom na čelu. Ostali rukovodeći kadrovi su se nalazili na bližim ili udaljenijim područjima i sami su se snalazili prema konkretnoj situaciji, držeći se generalne partijske linije. Povremeno su održavana šira savjetovanja rukovodećih ljudi, ali u toku rata nije nijednom održan sastanak Centralnog komiteta KPJ u punom sastavu.³³ Federativna Jugoslavija se, kao država, pred svijetom prvi put pominje u proglasu CK KPJ 7. novembra 1943. izdatom povodom proslave 26-godišnjice Oktobarske revolucije.³⁴ Rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji je za KPJ bilo dugo vremena problematično i složeno pitanje. Federalizam je bio prihvaćen kao najpogodniji ideološko-politički osnov za unutrašnje uređenje poratne Jugoslavije.³⁵

³¹ M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, 43; M. Šlander-Marinko, *Svi smo znali da je vođstvo naše revolucije u dobrim rukama*, u: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, Zbornik sjećanja učesnika Drugog zasjedanja AVNOJ-a, knj. II, Beograd 1963, 228.

³² M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 42; Isti, *Razgovori sa Staljinom*, 13. Sjednicama CK KPJ u Jajcu od 16. do 18. oktobra 1943. su, pored Tita, prisustvovali Edvard Kardelj, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Ivo Lola Ribar, Đuro Pucar, i kao gost Šterju Atanasov Viktor – član CK Bugarske radničke partije (komunista) i delegat Georgi Dimitrova. Opšir. M. Dželebdžić, *Konstituisanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja i Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u Srbiji*, u: *Rukovođenje Narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945*, Beograd 1988, 546.

³³ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 4, Zagreb 1982, 28. Nakon rata je, izvjesno vrijeme, nastavljeno s takvom praksom iako više nije bio problem sakupiti članove CK KPJ.

³⁴ V. Strugar, *Jugoslavija. Federacija i republika*, Beograd 1976, 237. Vladimir Dedijer 4. novembra 1943. zapisuje u svom dnevniku da mu je “Stari” (Tito) rekao da se vrše pripreme za saziv AVNOJ-a: “Na ovom zasedanju doneće se istorijske odluke. Naši narodi konačno će zauzeti stav prema izbegličkoj vladi i kralju Petru. AVNOJ će prerasti u naše vrhovno zakonodavno i izvršno telo. AVNOJ će izabrati jedno telo koje će vršiti izvršnu vlast. Stari reče da će se to telo zvati Nacionalni komitet” – cit. prema: V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd 1951, 633.

³⁵ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 498. Na Prvom kongresu KPJ bila je prihvaćena teza Kominterne da je Kraljevina SHS versajska tvorevina, ocjenjujući da je način ujedinjenja bio promašaj za “jugoslavenski narod”. Godinu dana kasnije na Drugom kongresu,

Mada su se na teritoriji Bosne i Hercegovine vodile oštre borbe, a neki njeni dijelovi od 1941. bili poprišta masovnog otpora, sve do 1943. u njoj nije bilo centralnog narodnooslobodilačkog odbora. Na to je svakako uticala i činjenica da u rukovodstvu NOP-a nije bila jasno uobličena predstava o budućem statusu BiH.³⁶ Vojislav Simović i Branko Petranović ustvrđuju da rukovodstvo KPJ nesumnjivo nije željelo da otvara ovo osjetljivo pitanje sve dok ne dođe do “*vidnijeg raslojavanja u redovima Muslimana i Hrvata i njihovog masovnijeg pristupanja narodnooslobodilačkom pokretu*”.³⁷ Razlozi su ipak dublji i višeslojniji. Dugo su zaobilažena deklarativna izjašnjenja i rješenja budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavije koja bi iritirala naročito zapadne saveznike koji su se, priznavajući izbjegličku vladu u Londonu, pozivali na principe legaliteta.

“*Proleter*”, glavno glasilo CK KPJ je još 1937. pisao kako komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije.³⁸ Najviši partijski forumi nisu 20-ih i 30-ih godina XX stoljeća iskazivali dovoljno razumijevanja i pažnje urgentnim društvenim pitanjima u Bosni i Hercegovini, kao ni partijskim punktovima u njoj, iako su tada kroz CK KPJ prošli, ili su se nalazili mnoge ličnosti koje su poticali

prihvaćena je ideja Kominterne o formiranju Balkanske federacije sovjetskih republika. U nju je trebala biti uključena “*Sovjetska Republika Jugoslavija*”. Po tadašnjim partijskim stavovima u Kraljevini SHS nije bilo nacionalnog pitanja jer je postojala samo jedna nacija koju čine tri plemena, s a tri različita historijska imena i tri vjeroispovijesti. Na Trećoj partijskoj konferenciji prvi put se spominju “*tri jugoslavenske nacije*”. Na IV Kongresu KPJ 1928. prihvaćena je teza Kominterne o razbijanju Jugoslavije i formiranju nacionalnih država kao načinu državno-pravnog rješenja nacionalnog pitanja. Odluke Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su direktna negacija formula Kominterne. Opšir. B. Gligorijević, *Kominternina prema jugoslovenskoj državnoj zajednici*, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989.

³⁶ Upor. N. Šarac, *Koncepcije KPJ o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine u svjetlu istorijskih dokumenata*, Most, br. 21-22, V, Mostar decembar 1978, 45-51; S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd 1983, 435, nap. 13.

³⁷ V. Simović-B. Petranović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji*, Beograd 1979, 138. Slobodan Nešović i ponovo B. Petranović također navode kao razlog to da “*još nije bilo nastupilo vidnije raslojavanje među Muslimanima i Hrvatima za narodnooslobodilačku borbu*” – prema S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Beograd 1983, 435, nap. 13.

³⁸ “*Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini*”- prema: “*Proleter*”, organ CK KPJ 1929-1942, reprint izdanje, Beograd 1968, 491-492. Tito je 1936. u “*Pismu za Srbiju*” 1936. istakao da su ljevičari “*za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakoga ugnjetavanja i hegemonije, bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici*”. Opšir. J. Broz Tito, *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977, 7; I. Jelić, *Jugoslavija u evoluciji programskih gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju 1935-1936*, Istorijski zbornik, br. 10, Banjaluka 1989, 152-153.

upravo iz BiH. Provincijalni tretman BiH, svojstven krugovima građanske politike, nije bio posve stran ni prvacima KPJ.³⁹ CK KPJ je sve partijske organizacije u BiH od 1938. vezao za obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁰ CK KPJ se za parolu autonomije BiH izjasnio tek u prvomajskom proglasu 1940. godine.⁴¹ Autonomni položaj BiH bio je prihvaćen u Rezoluciji V Zemaljske konferencije KPJ koja je u oktobru 1940. održana u Dubravi kod Zagreba. U Rezoluciji sa ove konferencije KPJ bilo je iskazano da *“narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima i slično”*.⁴² Tito je tada istakao kako je Bosna *“jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru”*.⁴³ Sam pojam autonomije je neodređen i podliježe različitom shvatanju, u ovisnosti od zagovornika takve ideje i prilika u kojima se ona promovira.

CK KPJ je u novembru 1941., u *“Borbi”* naglašavao da *“Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i muslimana”* da je put Narodnooslobodilačke borbe put na kome će Bosna *“zaista postati ono što mora da bude: spojnica hrvatskog i srpskog naroda ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv okupatora”*.⁴⁴ CK KPJ, Vrhovni štab NOP i DVJ, PK KPJ za BiH i Glavni štab

³⁹ Partijske organizacije iz Sarajeva su 1926. zbog takvog ignorantskog odnosa prebacivale partijskom rukovodstvu: *“To je krma vašeg nehaja prema Bosni i Hercegovini”*. Okružna partijska konferencija u Tuzli naglašavala je 1928. kako *“dosadašnje pasivno držanje CK prema organizacijama u Bosni treba da se zamijeni organskim redovitim vezama”*. Učesnici Pokrajinske konferencije u septembru iste godine uputili su direktnu kritiku *“centralnom vodstvu Partije koja je, i pored sve važnosti BiH, ovu pokrajinu potpuno zanemarila”*. Opšir. N. Šarac, *Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970, 119-120. Krajem jula 1939. u BiH je organizirano djelovalo oko 170 komunista. Opšir. A. Hadžirović, *KPJ u BiH uoči drugog svjetskog rata*, u: *Partijsko savjetovanje u Ivančićima*, Sarajevo 1983, 207-203.

⁴⁰ Prethodno su pojedine mjesne i regionalne partijske organizacije bile vezane za pokrajinske komitete KPJ van BiH. Za PK KPJ za Srbiju bile su vezane organizacije u Bijeljini i Brčkom, za PK KPJ Crne Gore organizacije iz Trebinja i istočne Hercegovine, za CK KPJ Hrvatske, odnosno PK KPJ za Dalmaciju organizacije iz Banjaluke, Bihaća i Livna. Opšir. N. Babić, *KPJ i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 229.

⁴¹ D. Begić, *Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966, 185.

⁴² *KPJ 1919-1941*, Zagreb 1959, 182-183.

⁴³ *Peta zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940)*, ur. P. Damjanović – M. Bosić – D. Lazarević, Beograd 1980, 211-214; N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 231.

⁴⁴ *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, knj. 1, Beograd 1950, 162-163. Avdo Humo je govorio da je u predratnom vremenu postojala platforma o *“narodnoj autonomiji BiH”*, koja nije od početka NOP-a do 1943. isticana, osim *“njenog bitnog elementa izraženog u borbi za bratstvo i jedinstvo bosansko-hercegovačkih naroda. Parolu o autonomiji nismo isticali iz prostog razloga što*

NOPO za BiH tokom 1941. i 1942. uputili su niz proglašenja i letaka narodima u BiH, ukazujući na njihove specifične prilike i perspektive.⁴⁵ U pismu CK KPJ upućenom u jesen 1941. sekretaru CK KP Hrvatske o planiranom formiranju narodne vlade Jugoslavije bilo je, pak, istaknuto da bi ona trebala biti sastavljena od desetak članova, i to “*oko tri-četiri iz Hrvatske, dva iz Slovenije, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore*”. U dokumentima Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću nema jedinstvenog tretmana Bosne i Hercegovine. U Rezoluciji o osnivanju AVNOJ-a posebno se govorilo o Hercegovini, a posebno o Bosni, dok se u Proglasu koji je sa ovog skupa bio upućen narodima Jugoslavije govorilo o BiH “*kao jedinici u našoj bratskoj zajednici*”.

Nedostatak zaokružene, precizne koncepcije o budućem uređenju jugoslavenske državne zajednice, rezultirao je i raznim, nerijetko oprečnim rješenjima, pa čak i zaokretima. Bilo je veoma teško prevladati shvatanja o Jugoslaviji kao srpskoj državi u kojoj su živjeli i drugi narodi. Uoči konstituiranja ZAVNO Crne Gore i Boke u novembru 1943., pojavila se i ideja da se Hercegovina veže za Crnu Goru i Boku, a da Dubrovnik dobije posebnu autonomiju, da to bude međurepublički grad.⁴⁶ O potrebi da se obrazuje “*AVNOBiH kao politički forum*” Pokrajinski komitet KPJ za BiH je još 18. aprila 1943. informirao CK KPJ. Tim pripremama je prethodio razgovor Tita sa predstavnicima PK KPJ za BiH u junu 1943. kod Kladnja. Ova je inicijativa potpunije elaborirana u pismu oblasnim partijskim komitetima sredinom septembra 1943. godine.⁴⁷ U pismu koje je PK KPJ za BiH 14.

se u prvo vrijeme narodnooslobodilačkog rata nije postavljalo pitanje državnog uređenja Jugoslavije jer za to nisu bili sazreli ni spoljnopolitički ni untrašnjopolitički uslovi” – prema: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija A. Hume, 758.

⁴⁵ PK KPJ za BiH su u julu 1941. sačinjavali Iso Jovanović, politički sekretar, Avdo Humo, organizacioni sekretar, i članovi: Uglješa Danilović, Boriša Kovačević, Pašaga Mandžić, Vaso Miskin, Lepa Perović i Đuro Pucar. U oktobru 1941. kooptiran je Rodoljub Čolaković, politički komesar Glavnog štaba NOPO BiH. Opšir. R. Brčić, *Organizacioni razvoj KPJ za BiH 1941-1945*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. XXV, Sarajevo 1985, 91.

⁴⁶ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija Z. Lakića, 742. P. Vojinović, bez navođenja izvora, piše da je bilo prijedloga da se Bosna, kao autonomna jedinica, pripoji Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, ali da je to “*ostalo kao privatna inicijativa nekih komunista iz vrha Partije*”. Opšir. P. Vojinović, *Istine i zablude o srpstvu, jugoslovenstvu i slovenstvu*, Beograd 1999, 220-221.

⁴⁷ Upor. N. Babić, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, Pregled, XVIII (LVI), br. 11-12, Sarajevo 1966, 445-446; N. Šarac, *Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovinu pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine*, 119, nap. 7; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 102; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo 1990, 327; S. Bandžović, *Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, Prilozi, br. 31, Sarajevo 2002, 179-204. Na svom prvom zasjedanju polovicom juna 1943. ZAVNO Hrvatske se izjasnio za “*slobodnu i demo-*

septembra 1943. uputio Uglješi Daniloviću u Hercegovinu se, između ostalog, navodi: “*Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira zemaljski AVNO za Bosnu i Hercegovinu, o čemu smo već ranije obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slobodnog juga. U okviru demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ničega zajedničkog s parolom bosanskog begovata*”.⁴⁸ U jugoslavenskoj komunističkoj partiji se veoma sporo razvijala ideja o ravnopravnom položaju BiH u jugoslavenskoj federalnoj zajednici.⁴⁹ KPJ je do zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bila na stanovištu da BiH ima autonoman status, a ne republički. Pri tome se prevashodno mislilo na “*autonomiju uz republiku Srbiju*”.⁵⁰ Stepennost posebnosti BiH bio je dugo predmet rasprava u vrhu NOP-a. U procesu konstituiranja federalnih jedinica BiH je bila posljednja u nizu. U Zapisima iz oslobodilačkog rata, Rodoljub Čolaković je napisao da se novembarskih dana 1943. u Jajcu mnogo diskutiralo (“*dugo raspravljalo*”) o položaju BiH, dodajući da su pored Tita, na pripremama odluka AVNOJ-a radili Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade i drugi.⁵¹ U donjoj literaturi o ovoj tematici malo će se pominjati ime Aleksandra Rankovića i njegova uloga u pripremama ovog skupa, vjerovatno zbog njegovog razlaza sa Titom i definitivnog silaska sa političke scene šezdesetih godina XX stoljeća.

U Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH vođene su u Ribniku i Jajcu žive diskusije oko budućeg položaja BiH. Rješavanje njenog statusa očito se sukobilo sa načelom “*koliko nacija toliko i federalnih jedinica*”.⁵² Alternativa priključivanja

kratsku Hrvatsku, u bratskoj zajednici sa slobodnom Srbijom, slobodnom Slovenijom, slobodnom Crnom Gorom, slobodnom Makedonijom i slobodnom Bosnom i Hercegovinom”.

⁴⁸ D. Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945)*, Sarajevo 1982, 296.

⁴⁹ Upor. E. Redžić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 5, Sarajevo 1969, 25; N. Babić, *Od ideje o autonomiji do Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, u: *Nacionalni odnosi danas. Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 159-180; Isti, *Bosna i Hercegovina i AVNOJ*, Opređeljenja, br. 5-6, Sarajevo 1973, 91-92.

⁵⁰ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, 358.

⁵¹ R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. II, Beograd 1956, 533.

⁵² I. Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 139. PK KPJ za BiH, nakon “*promjena u sastavu*” koje su izvršene “*po odluci CK KPJ*” od jula 1943. sačinjavali su: Rodoljub Čolaković Ročko, politički sekretar, Avdo Humo Kulturni, organizacioni sekretar, i članovi biroa PK: Đuro Pucar Stari, Uglješa Danilović, Pašaga Mandžić, Mile Perković (sekretar PK SKOJ-a). U Plenumu PK KPJ za BiH su bili: Todor Vujasinović Tošo, Hasan Brkić Aco i Vaso Miskin Crni. Đuro Pucar Stari je bio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, Hasan Brkić za istočnu Bosnu a Vaso Miskin za Hercegovinu. U ovom

BiH federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva i dalo snažnog povoda za nesigurnost, pa i otpor Bošnjaka, nije mogla doći u obzir kao konačno rješenje. BiH u okviru Hrvatske ili Srbije, predstavljalo bi zapravo, između ostalog, potvrđivanje težnji marionetske NDH Ante Pavelića, odnosno četničkog pokreta Draže Mihailovića. Konceptija da BiH kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa saveznom ustanovama jugoslavenske federacije, sa nešto manjim pravima od federalnih jedinica, također nije bila prihvaćena, iako je to bio konstruktivni pomak u traženju definitivnog rješenja za BiH.⁵³ Argumenti PK KPJ za BiH da Bosna i Hercegovina bude konstituirana kao zasebna jedinica ravnopravna sa ostalim federalnim jedinicama, nisu prihvaćeni od svih članova CK KPJ koji su učestvovali u diskusiji, već je ostavljeno da se to pitanje konačno riješi sa Titom.⁵⁴ O krupnom pitanju državnog položaja BiH odlučivalo se u veoma uskom krugu, koji nije obuhvatao ni deset ljudi. Dužnosti u vrhu pokreta su raspoređivane iz potreba, ali i prema ličnim afinitetima i dotadašnjem radu.⁵⁵ Tome se potom formalno davala naknadna, nužna forma demokratičnosti i institucionalnog odlučivanja. Za brojna suštinska pitanja vezana za stvaranje nove jugoslavenske zajednice nema izvornih dokumenata, čime je ostavljen slobodan prostor za različita nagađanja, špekulacije i improvizacije.

Uoči zasjedanja ZAVNOBiH-a vođeni su iscrpni i dugi razgovori između predstavnika PK KPJ za BiH, Rodoljuba Čolakovića i Avda Hume, sa Milovanom Đilasom, Sretenom Žujovićem i Mošom Pijade, predstavnicima CK KPJ, oko budućeg statusa BiH.⁵⁶ Rodoljub Čolaković piše da je stav Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH bio da Bosna i Hercegovina treba biti jedna od federalnih jedinica: “*Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BiH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvijestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije*”.⁵⁷

sastavu PK KPJ je ostao i djelovao sve do kraja rata, odnosno do 1946. godine. Jedina izmjena nastupila je krajem novembra 1943. od kada je funkciju političkog sekretara PK KPJ za BiH vršio Đuro Pucar Stari. Opšir. R. Brčić, *Organizacioni razvoj KPJ za BiH 1941-1945*, 100-101.

⁵³ N. Babić, *Bosna i Hercegovina i AVNOJ*, Opredjeljenja, br. 5-6, Sarajevo 1973, 82-93; D. Borovčanin, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, Prilozi, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980, 23.

⁵⁴ Upor. N. Babić, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, 440-446; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172.

⁵⁵ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 433; M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 351.

⁵⁶ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 435, nap. 13.

⁵⁷ R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978, 176-185. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1985, 262) napisano je kako je u CK KPJ i PK KPJ za BiH “*u duhu*

Slično je pisao i Avdo Humo: “*Sa shvaćenom koncepcijom Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u federalnoj Jugoslaviji krenuo je prvih dana novembra 1943. dio Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Humo) sa više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne za Jajce, gdje su se nalazili Vrhovni štab i CK KPJ. Kad smo stigli u Jajce, dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslovensku federaciju. Taj nacrt odluke direktno se sudario sa našom novom koncepcijom i zbog toga je započela diskusija sa pojedinim članovima CK (M. Pijade, Žujovićem, Đilasom i E. Kardeljom)*”.⁵⁸ D. Borovčanin iznosi podatak da je vođen zaseban razgovor sa Edvardom Kardeljom koji je prihvatio argumente PK KPJ za BiH. On dalje navodi da su članovi PK KPJ za BiH upoznali konačno i Tita sa argumentima koji govore u prilog priznavanja BiH kao federalne jedinice, što je Tito “*odmah prihvatio*”.⁵⁹ Vođenje odvojenih razgovora sa pojedinim ličnostima iz vrha NOP-a pokazuje da se do konačnog rješenja oko budućeg statusa BiH nije jednostavno došlo. Nije se vodilo računa samo o BiH i narodima koji u njoj žive, već i interesima njenih susjednih, nacionalno već određenih federalnih jedinica. Prelomne, dalekosežne odluke nisu donosili forumi već pojedinci. Enver Redžić ističe da su Kardelj i Tito prihvatili argumentaciju Pokrajinskog komiteta.⁶⁰ Titova uloga vrhovnog arbitra je nesumnjivo bila odlučujuća u tim

dosledne primene principa samoopredeljenja zauzet stav o konstituisanju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federativne zajednice u novoj Jugoslaviji”.

⁵⁸ On dalje navodi: “*Članovi CK KPJ, osim druga Kardelja, koji se s nama složio i predložio da razgovaramo još sa drugom Titom, zastupali su mišljenje da BiH ne mogu biti republika jer ne postoji bosansko-hercegovačka nacija, i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciji o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija... Zbog toga što se nismo složili sa drugovima iz CK KPJ, otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadvije strane. On je zajedno sa Kardeljom prihvatio našu koncepciju, a mi smo se poslije toga bacili na posao. Ubrzo je sazvano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a”.* Upor. AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija A. Hume, 758-759; D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, Zagreb 1978, 66-67; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433, nap. 186; *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 375-376; E. Redžić, iznoseći stavove Uglješe Danilovića, da se između bosanskog partijskog rukovodstva i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a oko rješenja statusa BiH nisu vodile “*borbe*”, već da je to bio “*dijalog*”, ipak zaključuje da je neophodno da se u vezi sa ovom složenom, ali veoma važnom tematikom nastave dalja studioznija istraživanja.

⁵⁹ Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172; Isti, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, 23; P. Morača, *Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a – položaj Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji*, u: *Istorija SK BiH*, knj. 1, Sarajevo 1990, 328-330. Adil Zulfikarpašić, pak, ističe da su Avdo Humo i Hasan Brkić iznijeli Titu gledište kako bi bilo najbolje da BiH postane republika, i da se Tito s time složio. Opšir. *Okovana Bosna*, Ciriš 1995, 25.

⁶⁰ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, 103. Također vidi njegov rad: *Od ZAVNOBiH-a do i poslije Dejtona*, u: *ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2000.

raspravama i njihovom okončanju. On nije bio ideolog i teoretičar, već praktičar i operativac, koji nije previše slušao savjete svojih saradnika. “Kult Tita” započeo je iz potreba uzburjanih masa i “boljševizirane” partije (“za vođom”). Potrebe i nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijerarhije. “Kult Tita” je faktički ozvaničen, institucionaliziran na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.⁶¹

Avdo Humo i Rodoljub Čolaković su, po izvršenim razgovorima u Jajcu, otišli u selo Ribnik, kod Ključa, gdje se nalazio Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, i upoznali njegove članove sa rezultatima tih razgovora. Nakon diskusije zaključeno je da se skupština ZAVNOBiH-a održi 25. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu. Dr. Enver Redžić će napisati kako u hiljadugodišnjoj povijesti BiH nije bilo događaja uporedivog sa osnivanjem ZAVNOBiH-a.⁶² Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a 25-26. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu, na kojoj je bilo 247 delegata iz cijele BiH, ispred Vrhovnog štaba prisustvovao je Arso Jovanović, ispred AVNOJ-a Ivan Ribar i Vlado Zečević, kao i predstavnici Hrvatske i Slovenije.⁶³ Diskusije koje su vođene na ovom skupu morale su, zbog kratkoće vremena da se skrate. Uglješa Danilović navodi da je to bila velika šteta: “*Pogriješilo se što se skupština nije produžila i drugu noć*”.⁶⁴ Na ovoj skupštini je izabrano 173 vijećnika ZAVNOBiH-a, 31 član Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine. U duhu načelnih stavova Prvog zasjedanja AVNOJ-a, najviše političko predstavništvo bosanskohercegovačkih naroda izjasnilo se za federativno uređenje Jugoslavije u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica, a unutar BiH biti ravnopravni Muslimani, Srbi i Hrvati. Tom prilikom je konstatirano da narodi BiH hoće da Bosna i Hercegovina bude slobodna i zbratimljena “*u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata*”, te da će narodi BiH ravnopravno sa ostalim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije.⁶⁵ Federacija

⁶¹ Upor. B. Gligorijević, *Kominternu. Jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 330; S. Čuruvija, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, Beograd 1990, 104-105; M. Šuvar, *Vladimir Velebit, svjedok historije*, Zagreb 201, 451; M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991, 15.

⁶² E. Redžić, *Ogledi iz antiistorije*, Sarajevo 2001, 196.

⁶³ *ZAVNOBiH. Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968, 31. Opšir. N. Babić-D. Otašević, *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, Sarajevo 1970.

⁶⁴ U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987, 414.

⁶⁵ *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, 62; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 534-536; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61; V. Đuretić, *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970, 161-162. Osman Karabegović je pisao da je koncepcija o autonomiji bila prevaziđena, da se tražio ravnopravan status: “*Svi smo bili solidarni, tako je i bilo*” – prema: O. Karabegović, *Bosanska krajina nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988, 294.

je trebala biti zasnovana na konceptu ravnoteže. Težilo se rješavanju nacionalnog pitanja iznalaženjem spoja nacionalne emancipacije i jugoslavenstva.⁶⁶

Rodoljub Čolaković navodi kako je uoči samog Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bio održan sastanak “viđenijih predstavnika svih delegacija” na kome su pretrešeni prijedlozi odluka koje su trebale biti podnijete na zasjedanju. Uvođenjem termina “viđeniji predstavnici” on ukazuje na praksu postojanja različitih, neformalnih grupa i nivoa razmatranja i odlučivanja. Sastanku su, u prostorijama osnovne škole, ispred CK KPJ, prisustvovali Moša Pijade, koji je bio izvjestilac, i Edvard Kardelj. Na prijedlog Sulejmana Filipovića jedino je bio nadopunjen prijedlog odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu u članu 2., prihvatanjem amandmana predsjedavajućeg Ivana Ribara, tako da se na kraju ovog člana, gdje se govorilo o osiguravanju ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, dodalo: “odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine”.⁶⁷ Istup Sulejmana Filipovića, koji je potom inicirao Ribarev kompromisni prijedlog, ukazuje na činjenicu da sva “sporna pitanja” nisu ipak bila riješena ni u prethodno obavljenom razgovoru bosanskohercegovačkih predstavnika sa Titom. Rodoljub Čolaković je docnije naglašavao da su predložene odluke bile “tako jasne i proste, svima razumljive i prirodne da je svaka diskusija bila izlišna. Našao se samo koliko praznoglavi toliko i pretenciozni Božidar Magovac da zanovijeta o konfederaciji. Niko ga nije slušao osim onih koji su morali, čije je strpljenje bilo doista neiscrpno”.⁶⁸ Problem je bio ipak ozbiljniji, nego što je

⁶⁶ Upor. B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, 88; M. Lazić, *Nacionalno pitanje ili nacionalizam ravnogorskog pokreta i komunisti*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1997, 171-172; D. Bogetić, *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1999, 42; D. Plenča, *Konparacija ili nostalgija*, u: *Avnojski principi i odnosi u sadašnjoj Jugoslaviji*, Beograd 2000, 6-7.

⁶⁷ I. Ribar, *Jedna od najznačajnijih pobjeda u revolucionarnoj borbi naših naroda*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, Beograd 1963, 131-132. I. Ribar će 1962. istaći kako je na tom sastanku “Sulejman Filipović kao predstavnik Muslimana iz Bosne” zapitao ne bi li se pri redigiranju odluka koje će biti predložene na ovom zasjedanju mogli uvrstiti, pored ostalih naroda koji žive u Jugoslaviji, i “Jugoslaveni-muslimani, naročito u BiH kao ravnopravni”. Potom je na Ribarev prijedlog usvojen navedeni dodatak o narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Opšir. A. Isaković, *O “nacionaliziranju Muslimana*, Zagreb 1990, 283. Ribar će u jednom drugom tekstu, pak, istaći kako je Sulejman Filipović tražio da bude spomenuta BiH kao ravnopravna jedinica: “Na to sam predložio da... pomenemo Bosnu i Hercegovinu i narode Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine... razume se, teško nam je bilo, jer je trebalo istaknuti i muslimane, koji su Jugosloveni, ali nisu nacionalno opredeljeni” – cit. prema: I. Ribar, *Poslednje viđenje s Lolom*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, IV, Jajce 1971, 18.

⁶⁸ R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, 118. Božidar Magovac, je bio urednik “*Slobodnog doma*”, organa HSS. Slobodan Nešović navodi da su Magovac i njegove pristalice iz HSS-a pristupili NOP-u, tražeći konfederaciju, tvrdeći da oni ne mogu izaći pred svoj narod s idejom da Hrvatska ne bude ono što je već bila, samostalna ili teritorijalno bar kao

Čolaković htio da prikaže. Tito je, pak, sa Magovcem odvojeno razgovarao. Na njegov prijedlog Magovac je izabran za potpredsjednika NKOJ-a.⁶⁹

Pitanje položaja BiH u federativnoj Jugoslaviji nije bilo raščišćeno sve do uoči zasjedanja AVNOJ-a. Dilema nije dovela u pitanje posebnost i autonomiju BiH, nego je u svijesti pojedinaca egzistiralo pitanje kako svemu tome dati rang, nivo i potrebnu formu.⁷⁰ Plan koji je u Jajcu predložio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet “*nacionalnih republika*” za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).⁷¹ To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih koncepcija.⁷² Sve do sastavljanja nacrtu odluke o federativnom uređenju Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović nisu imali potpuno jasan stav o budućem položaju BiH u federativnoj Jugoslaviji. Oni su smatrali da BiH treba biti autonomna pokrajina, a ne federalna jedinica: “*Na sastancima nekih delegacija (ne sjećam se kojih) izraženo je isto stanovište kao i kod Pijade, Đilasa i Žujovića u vezi sa položajem BiH u federaciji, što znači da to nije bilo samo stanovište ove trojice*”. Stav koji su zastupali Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović došao je ipak do izražaja u tekstu Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu po tome što su uzeta dva kriterija na osnovu kojih su formirane federalne jedinice. Prvi je bio nacionalni kriterij: nabrojano je pet naroda, a zatim regionalni pa je nabrojano šest zemalja, među njima i BiH. BiH je u federaciju ušla na osnovu regionalnog karaktera.⁷³ Odluka da BiH bude federalna jedinica, ravnopravna sa ostalim republi-

Banovina Hrvatska, ali da je “*odlučno reagovanje druga Čolakovića i drugih*” onemogućilo ovaj manevar, te da je zauzimanje kursa za stvaranje posebne federalne jedinice Bosne i Hercegovine bio “*najjači udarac velikohrvatskom istupanju Božidara Magovca*” – prema: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija S. Nešovića, 713.

⁶⁹ Z. Radelić, *Božidar Magovac i partizanski pokret 1943-1944*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1998, 243.

⁷⁰ K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka 1981, 207.

⁷¹ Upor. A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, Sarajevo 1970, 430-432; B. Ibrahimpašić, *Nacionalno pitanje i federalizam*, Pregled, br. 5, Sarajevo 1971, 468; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

⁷² M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 358. Adil Zulfikarpašić navodi da mu je o tome Milovan Đilas dao slijedeće objašnjenje: “*Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase, a Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu bio je kadrovski. Na primjer, Iso Jovanović dolazi iz Vojvodine za sekretara Pokrajinskog komiteta. Odredi ga Ranković, kojemu je bio šogor, i on treba da ode u Bosnu i Hercegovinu. Jer Bosna i Hercegovina je bila kao dio partijske organizacije Srbije i Jugoslavije*” – cit. prema: *Okovana Bosna*, 25.

⁷³ *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija H. Čemerlića, 707-708. Avdo Humo će, pak, 1968. pisati kako nije bilo ni najmanjih, “*ni u jednom trenutku bilo na koji način izraženih težnji za neko drugo rješenje bilo u vidu pripajanja, cijepanja ili čega sličnog*”. Opšir. A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, Sarajevo 1970, 447-455; Isti, *Federalna Bosna i Hercegovina*, Godišnjak BZK Preporod, god. I, Sarajevo 2001, 190-191.

kama, bila je “u duhu stavova KPJ o samostalnosti bosansko-hercegovačkih naroda na osnovu prava samoopredjeljenja”.⁷⁴ Do stvaranja ove federalne jedinice ne bi došlo da nije bilo Bošnjaka u njoj.⁷⁵ Po mišljenju dr. Envera Redžića jedan od presudnih argumenata za federalni status BiH u jugoslavenskoj federaciji temeljio se na masovnom učešću i ogromnim materijalnim i ljudskim žrtvama naroda BiH u toku rata.⁷⁶ Dr. Mustafa Imamović smatra, pak, da je presudni faktor koji je usmjerio rukovodstvo NOP-a da BiH, “kao historijsku zajednicu triju naroda koji u njoj stoljećima žive”, uključi u novu državnu zajednicu kao ravnopravnu jedinicu bila činjenica da je BiH imala svoju državno-pravnu, tj. političku tradiciju, te da je u tom smislu ideja i praksa autonomije BiH imala također dugu tradiciju.⁷⁷ Komunističke nakane nisu bile toliko sveobuhvatne koliko praktične prirode.⁷⁸

Misao o BiH kao “ravnopravnoj jedinici u slobodnoj i federativnoj Jugoslaviji” provukao je kroz uši vijećnika u pozdravnoj riječi jedino Đuro Pucar Stari.⁷⁹ BiH je svojom etničkom raznorodnošću odstupala od tipa nacionalne federalne jedinice, ali je prelazna ideja o autonomiji prerasla u ideju i o njoj kao federalnoj jedinici.⁸⁰ Svako drugo rješenje imalo bi krupne posljedice za sve narode u BiH.⁸¹

⁷⁴ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61; Isti, *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana*, u: *AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984, 157-158.

⁷⁵ Christopher Binns smatra kako je vjerovatno kod “stvaranja Bosne i Hercegovine postojala namjera da se umire muslimanske nacionalističke aspiracije”. Opšir. C. Binns, *Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji*, u Zbornik: *Federalizam i nacionalizam*, Sarajevo 1990, 55, nap. 10. Milovan Đilas govori na Osnivačkom kongresu KP Srbije 1945. godine: “Svi drugovi treba da se sete naše politike prema Muslimanima. Jesu li Srbi u Bosni bili raspoloženi da sve Muslimane pobiju? Dabome jesu. Ali, mi smo uporno, tri-četiri godine, gurali na bratstvo između Srba i Muslimana. Dabome sa teškoćama. Reakcija je bila jaka. Sandžak je najbolji primer za to. Ali, mi smo bili uporni. Mi smo tamo imali sve Muslimane protiv nas. Mi nismo vodili tamo politiku istrebljivanja i kažnjavanja Muslimana kao muslimana, nego smo ih tretirali kao braću” – cit. prema: *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972, 79.

⁷⁶ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 105. Slične stavove iznosi i D. Borovčanin. Opšir. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 186.

⁷⁷ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2001, 341.

⁷⁸ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 140.

⁷⁹ *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, 712. R. Čolaković će docnije zapisati u svom dnevniku kako stvaranje BiH kao republike “nije značilo stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke”, kao i da zajedništva u BiH nije bilo sve do pojave radničkog pokreta – prema: Z. Antoni, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, 399.

⁸⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 533.

⁸¹ *XVII sjednica CK SK BiH*, Sarajevo 1968, diskusija Džemala Bijedića, 84; upor. D. Borovčanin, *Rad komunista Bosne i Hercegovine na afirmaciji dokumenata Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a*, Hercegovina, br. 5, Mostar 1986, 187-193.

Bila je to politička platforma koja ih je okupljala i ujedinjavala. AVNOJ je bio pod neposrednom, potpunom kontrolom komunista. KPJ je bila čvrsto opredjeljena za federalnu državnu zajednicu, ali joj je bilo veoma važno da još jednom potvrdi zacrtanu poratnu nacionalnu ravnopravnost.⁸² Federativno uređenje je bilo prirodno rješenje odnosa između naroda od kojih je ova država bila stvorena. Time je bila stvorena neophodna osnova za uspješnu borbu protiv fašizma, za oslobođenje cijele zemlje i zaustavljanje međunacionalnih sukoba.

Uz Josipa Broza Tita Edvard Kardelj je bio najznačajniji strateg jugoslavenskog komunističkog pokreta. Milovan Đilas – “*Titov veliki tvorac nevolja*” (Majkl Rouz) je napisao u “*Uspomenama jednog revolucionara*” da je od 1937. Kardelj smatran ličnošću broj dva u jugoslavenskom komunističkom pokretu, prvim do Tita.⁸³ Najveći dio posla u formuliranju zaključaka AVNOJ-a obavio je upravo Kardelj, kome je pomagao Moša Pijade.⁸⁴ Projekti odluka zasjedanja bili su napisani tek “*tri ili četiri dana pred samo zasjedanje*”. Temeljito se raspravljalo se o svakom detalju, o svakoj rečenici.⁸⁵

Drugo zasjedanje AVNOJ-a je imalo oblik parlamentarne sjednice na kojoj su se pitanja od najveće državne važnosti razmatrale javno pred prisutnom publikom. Ono je potvrdilo proces federalnog institucionaliziranja Jugoslavije koji je trajao od prvih dana rata. To je bio odgovor onima, kako je Tito istakao, “*koji su se nadali da će se odmah poslije rata vratiti na staro*”.⁸⁶ Po njegovom mišljenju u Jajcu zapravo nije bilo nekih novih, posebnih elemenata. Sve ideje su bile došle do izražaja još na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću.⁸⁷ Isticanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredjeljenje komunisti su se radikalno razlikovali od politike svojih protivnika koja je pozivala na istrebljenje čitavnih naroda, ili na

⁸² Upor. A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990, 226; B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, 88.

⁸³ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982, 284; V. Dedijer, *Revolucionarni rat Milovana Đilasa*, Beograd 1991, 153.

⁸⁴ J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981, 548. O Kardelju opšir. J. Prunk, *Idejno-politični nazor Edvarda Kardelja*, Prispjevki za novejšo zgodovino, Ferencjev zbornik, letnik XXXVII, št. 2, Ljubljana 1997, 111-115; J. Vipotnik – I. Matović, *Edvard Kardelj*, Gornji Milanovac 1981, 54; M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

⁸⁵ Đ. Pucar-Stari, *Sjećanja*, II, Sarajevo 1981, 139; upor. *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Beograd 1983, 211-212, 252, 275; M. Matić, *Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1992, 227-229; 147; V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, knj. IV, Kragujevac 1995, 1321.

⁸⁶ Upor. V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983, 144; K. Bastajić, *Prilog historiji federalizma u jugoslavenskim zemljama*, u: *Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju*, Zagreb 1963, 75-76; D. Ćosić, *Srpsko pitanje*, Beograd 1992, 212-213; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 166; M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Novi Sad 1993, 190.

⁸⁷ J. Broz Tito, *Intervjui*, Beograd 1980, 279.

kolektivnim odmazdama. Problem nacionalnog ugnjetavanja koji je riješavan odlukama AVNOJ-a nije bio komunistički izum. Komunisti su, stvarajući federativnu zajednicu, prihvatili rješenja iz evropske liberalne tradicije – sačuvali su zajedničku državu, a kroz federalizam i zasebnost etničkih zajednica.⁸⁸ Odluke AVNOJ-a isključivale su princip vodeće nacije. Test uspješnosti nove politike ponajprije se ogledao u prihvatljivosti rješenja srpsko-hrvatsko-muslimanskog nacionalnog pitanja od kojeg je ovisila obnova jugoslavenske državne zajednice.⁸⁹

Odluka AVNOJ-a o priključenju Slovenačkog primorja, Beneške Slovenije, Istre i nekih otuđenih jadranskih ostrva Jugoslaviji, mada nije naišla na negativnu reakciju, bila je u suprotnosti s Atlantskom poveljom i javno iznijetim ratnim ciljevima glavnih članova savezničke antihitlerovske koalicije. Prema njihovim gledištima, pitanje promjene ili ispravke granica nije trebalo rješavati oružnom silom prije završetka rata, već je to trebalo ostaviti za mirovnu konferenciju. AVNOJ, svjestan svoje trenutne snage i mogućnosti, nije želio da postavlja zahtjeve koje bi saveznici odbili.⁹⁰ Kraljevska izbjeglička vlada je već 5. decembra 1943. oštro napalo odluke AVNOJ-a.⁹¹ Do kraja 1943. Britanci su shvatili da moraju raskinuti sa četničkim pokretom Draže Mihailovića i pružiti Titu potrebnu materijalnu pomoć.⁹² Temeljnim odlukama AVNOJ-a Tito je preuzeo na sebe veliki politički rizik, pošto je samo na osnovu pragmatične analize predstojećih zbivanja, još nedovršenu oslobodilačku borbu pretočio u niz dalekosežnih političkih odluka i praktičnih rješenja. Stvarna vlast NOP-a protezala se tada u Jugoslaviji na manje od polovice teritorije na kojoj je živjela tek trećina jugoslavenskog stanovništva. Sila i političko jedinstvo bili su mnogo jači od stečenih i formalnih prava.⁹³

Specifičnost “*avnojevske federativne formule*”, nastanka jugoslavenske federacije iskazana je i u činjenici da je 1943. prethodno stvorena savezna država, a

⁸⁸ Opšir. A. Dilas, *Razgovori za Jugoslaviju*, Novi Sad 1993; M. Borković, *NOP u Srbiji u 1943. godini i aktivnost KPJ u tom periodu*, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977, 231.

⁸⁹ M. Marković, *Ponavljanje istorije ili nasilje nad njom*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 1993, 193.

⁹⁰ Upor. V. Kljaković, *Titova politika prema saveznicima oko pitanja Istre i Slovenačkog primorja*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1972, 47-52; S. Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, knj. 2, Beograd 1983, 394-396; V. Velebit, *Sećanja*, 142; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd 1982, 271.

⁹¹ D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983, 135.

⁹² Upor. V. Kljaković, *Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u prepisci Tito-Churchill*, Glasnik arhiva i Duštva arhivskih radnika Bosna i Hercegovine, knj. XVI-XVII, Sarajevo 1976-1977, 66-67; E. Barker, *Churchill i Eden u ratu*, Zagreb 1980, 268.

⁹³ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, 95-96; S. Nešović – B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Beograd 1983, 459; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 1, Beograd 1987, 808; S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, 253-255.

tek onda u toku 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica.⁹⁴ Bio je to po ocjeni neposrednih britanskih promatrača jednostran revolucionarni akt sa dalekosežnim posljedicama, koji je označio vrhunac partizanske borbe.⁹⁵ Podaci o broju prisutnih delegata na ovom zasjedanju nisu potpuno utvrđeni.⁹⁶ Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, donijete u Jajcu krajem novembra 1943. godine, bile su historijskog značaja, bez obzira što ih je formalno donio forum koji nije imao potrebni legitimitet. Formalnu perfekciju u historiji nisu imale mnoge slične odluke, ali im se legitimitet nije sporila. Legitimitet se stiče i gubi opredjeljivanjem društvene većine koji se historijski događa na različit način.⁹⁷

Drugo zasjedanje AVNOJ-a riješilo je pitanje najviših državnih organa pretvaranjem AVNOJ-a u vrhovno predstavničko tijelo zakonodavne i izvršne vlasti u Jugoslaviji, te formiranjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), kao najvišeg izvršnog i naredbodavnog organa narodne vlasti, s obilježjem privremene narodne vlade. Odlukom o federativnom uređenju nove državne zajednice negiran je osnovni stub prethodne Jugoslavije: državni i nacionalni unitarizam. Jugoslavenska federacija je izgrađivana na nacionalnom principu, izuzimajući Bosnu i Hercegovinu.⁹⁸ Među 63 izabrana člana Predsjedništva AVNOJ-a bilo je 28 istaknutih rukovodilaca KPJ i isto toliko bivših prvaka raznih građanskih stranaka, kulturnih i javnih radnika, sveštenika, oficira. Sazivanje AVNOJ-a i donošenje ustavnih odluka E. Kardelj će svojedobno nazvati politikom “svršenog čina”.⁹⁹ Federalne koncepcije su predstavljene kao snažni udarac “velikosrpskoj hegemoniji” i “versajskoj Jugoslaviji”.¹⁰⁰ Branko Miljuš smatra da je ideja o stvaranju jugoslavenske države na federalnoj osnovi, potekla još od Britanaca 1918.

⁹⁴ J. Pleterski, *Nacije. Jugoslavija. Revolucija*, Beograd 1985, 412-414.

⁹⁵ F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd 1973, 293.

⁹⁶ J. Mihaljević, *Osvrt na objavljenu građu i literaturu o Drugom zasjedanju AVNOJ-a*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 4, Beograd 1963, 4-5; D. Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu*, Beograd 2001, 73.

⁹⁷ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 532; A. Fira, *Problemi legaliteta i legitimiteta u ustavnom razvoju Jugoslavije*, u: *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*, Beograd 2002, 88.

⁹⁸ B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 74-75; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 356.

⁹⁹ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 277; B. Petranović, *Drugo zasjedanje AVNOJ-a i konstituisanje nove Jugoslavije*, u: *Tito-partija-revolucija*, Beograd 1979, 323; Isti, *Državnopravno institucionalizovanje revolucije u Jugoslaviji*, u: *60 godina revolucionarne borbe SKJ*, Beograd 1979, 139-140.

¹⁰⁰ V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. II, Beograd 1985, 55.

godine, ali je bila odbačena na insistiranje Francuza koji su smatrali da bi unitarizam utemeljen na etničkom principu bio korisniji za interese nove države.¹⁰¹

Tito je u Jajcu učinio upravo onaj pragmatični korak od kojeg ga je Kominternu odvrćala u Bihaću, pozivajući u Jajcu da AVNOJ u Jugoslaviji obrazuje privremenu vladu. Staljin u početku nije htio stvaranje jugoslavenske federativne države na Balkanu.¹⁰² Odluka o oduzimanju legitimiteta izbjegličkoj kraljevskoj vladi, u SSSR-u je ocijenjena kao “*zabijanje noža u leđa SSSR-a*”. Staljin je oslobodilačku borbu u Jugoslaviji smatrao objektom svoje politike, a ne samostalnim subjektom.¹⁰³ Borba jugoslavenskih komunista proizišla je iz ustaljenih pogleda i neosporanih interesa SSSR-a. Moskva nije potpuno shvatala jugoslavensku revolucionarnu stvarnost – da se pored borbe protiv okupatora Jugoslavije vodi istodobno i unutarnja revolucija. Osnovu tog neshvatanja činilo je zaziranje sovjetske vlade da bi joj zapadni saveznici, prije svega Velika Britanija, mogli zamjeriti da preko svojih komunističkih ispostava iskorišćava ratne nevolje okupiranih zemalja radi širenja revolucije i svojih uticaja. Moskva dugo nije shvatala ni osobenosti ratovanja u Jugoslaviji.¹⁰⁴

Predsjedništvo AVNOJ-a je odlukom od 30. novembra 1943. imenovalo NKOJ čiji je predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu bio maršal Jugoslavije Josip Broz Tito. Avnojevska Jugoslavija je bila historijska negacija državne tvorevine nastale 1918. godine. Odluke AVNOJ-a, “*partizanskog parlamenta*”, su bile okvirnog i načelnog karaktera, pošto nije bilo skupštine s ustavodavnim ovlaštenjima.¹⁰⁵ On je “*suspendirao*” monarhiju, ali je nije ukinuo. Kralj Petar II je nakon toga u ustavnom smislu i dalje bio monarh, ali privremeno nereguliranog statusa. Bila je osnovana jugoslavenska federacija, ali do kraja nisu bili izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica vezani za njihove granice, trajni položaj poje-

¹⁰¹ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 240.

¹⁰² Upor. Dž. Ridli, *Tito*, Novi Sad 1998, 204. O odnosima KPJ i Kominterne opšir. P. Morača, *Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1969, 94-132; R. Đurić, *Tito između Hitlera i Staljina*, “*NIN*”, br. 2633, Beograd 14. juni 2001.

¹⁰³ Upor. V. Dedijer, *Izgnjena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd 1969, 79; B. Petranović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941-1945*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1995, 42-44.

¹⁰⁴ M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, 12.

¹⁰⁵ Upor. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, II, Beograd 1989, 17, nap. 3; B. Lazić (D. Stranjaković), *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, fototipsko izdanje iz 1946, Beograd 1992, 99-100; J. Pleterški, *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novu Jugoslaviju kao faktor narodnoosobodilačke borbe*, u: *AVNOJ i NOB u BiH (1942-1943)*, 388; V. Glišić, *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1995, 21-22.

dinih oblasti, struktura njenih članica saveza, kao unitarnih ili složenih.¹⁰⁶ Državno uređenje je svjesno zadržavano u granicama provizorijuma, da se zakonskim aktima ili javnim proklamacijama ne bi prejudicirala konačna rješenja.¹⁰⁷ Na Teheranskoj konferenciji priznat je jugoslavenski NOP, ali ne i stvaranje vrhovnih organa zakonodavne i izvršne vlasti. Amerikanci su prihvatili i priznali NOP kao respektabilnu vojnu snagu na strani saveznika, pristajući da ga pomažu “*svim sredstvima*”, ali su se i jasno odredili prema njegovoj ideološkoj komponenti, prepuštajući narodima Jugoslavije da se, po okončanju rata, odluče za koji model političkog uređenja će se opredijeliti.¹⁰⁸ Nova jugoslavenska državna zajednica dobila je i grb, ali ne i ime.¹⁰⁹ Rukovodstvo NOP-a nije imalo snage da otvori dijalog o tome kako već faktički konstituiranu federalnu zajednicu mogu da napuste pojedine članice. Mada pravog federalizma nema bez transparentno naznačenih uslova za napuštanje federacije, tada trenutak za pragmatičnije razgovore o tome nije bio sazrio.¹¹⁰ Za obazrivo vođstvo NOP-a bilo je tada dovoljno što je NOVJ “*de facto*” bila priznata kao respektabilna, jedina saveznička vojska na teritoriji Jugoslavije, i da je zasjedanje AVNOJ-a, mirno i jasno upoznao svijet sa čvrstim programom društvenog preobražaja nove jugoslavenske državne zajednice. Legislativna djelatnost Predsjedništva AVNOJ-a razvila se tek nakon oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Ono do tada nije moglo da radi u punom sastavu, pošto njegovi članovi nisu bili na okupu.¹¹¹

Republički status BiH je riješen, kako iznosi Milovan Đilas, tek nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, u pauzi marša: “*Bilo je to na jednom zastanku u maršu, posle povlačenja iz Jajca, početkom januara 1944: Ranković je saopštio da bosansko vođstvo predlaže republiku i Tito se složio, a za njim svi ostali, kao s nečim što se samo sobom činilo prihvatljivim*”.¹¹² Identitet BiH je u Drugom svjetskom ratu bio povezan i sa vojno-političkim prelomnim zbivanjima, koji su odlučivali o sudbini jugoslavenskog prostora, a utjecali su i na opći tok svjetskog

¹⁰⁶ S. Nikšić, *Posle Tita*, Beograd 1982, 125-126; B. Petranović, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976, 216; M. Zečević-B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991, 21.

¹⁰⁷ Upor. D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, 133-135; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, II, Beograd 1983, 136; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988, 284-286.

¹⁰⁸ M. Mišović, *Toplo-hladna diplomatija između Jugoslavije i SAD*, feljton, “*Danas*”, Beograd 19. mart 2002.

¹⁰⁹ *Službeni list DFJ*, 1/1945.

¹¹⁰ B. Pavičević, *Presudne etape u novijoj povjesnici jugoslovenskih naroda*, u: *Srbi o Srbima*, Sarajevo 2001, 85-88; B. Petranović, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 215.

¹¹¹ V. Velebit, *Sećanja*, 142; B. Petranović – M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, 13, nap. 3.

¹¹² M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

rata.¹¹³ Konstituiranje ZAVNOBiH-a, te funkcioniranje oblasnih odbora za Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i formiranje Inicijativnog odbora za istočnu Bosnu, bili su jedan od pragmatičnih dokaza da je sistem nove vlasti na tlu ove federalne jedinice u toj fazi rata bio zahvaćen od dna do vrha vlasti. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je od 30. juna do 1. jula 1944. održano u Sanskom Mostu, donešene su odluke kojima su položene osnove državnosti BiH.¹¹⁴

AVNOJ i nova, federativna jugoslavenska državna zajednica pojavljivali su se kao negacija i srpskih i hrvatskih poroka.¹¹⁵ Jugoslavija je revitalizirana na ideji složene države, kao garanta očuvanja zasebnosti. Ona je oblikovana u duhu “*partizanskog jugoslavenstva*”.¹¹⁶ Titova vlast je bila najbolji mogući ishod jugoslavenske ratne drame.¹¹⁷ Planovi o proširenju jugoslavenske zajednice su bili permanentno prisutni. Bugarska i Albanija su, prema zamislama jugoslavenskog rukovodstva, trebale biti sedma i osma republika unutar jugoslavenske, odnosno balkanske federacije. Za “*komuniste-romantičare*” granice nisu bile važne.¹¹⁸ Partijske parole su kazivale kako su “*republičke granice formalne jer je Jugoslavija federalna, jedinstvena i zajednička država*”. Pokušaji stvaranja balkanske federacije ili konfederacije, pod jugoslavenskim patronatom, koji nisu realizirani zbog sukoba interesa velikih sila, kao i suprostavljenih interesa balkanskih država, predstavljali su nagovještaj novih mogućnosti okupljanja balkanskih naroda u obliku šire zajednice. Generalni dogovor oko strukture i organizacije balkanske federacije ipak nije bio ostvaren. Svaka vlada je davala prijedloge, kojim bi, prije svega, zaštitila sopstvene interese.¹¹⁹

¹¹³ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997, 39.

¹¹⁴ Upor. B. Petranović, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 202; V. Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo-Beograd 1981, 207, nap. 371; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 343.

¹¹⁵ V. Đuretić, *Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 441. R. Čolaković 1963. piše da je federalna BiH bila pravi odgovor srpskim, hrvatskim i muslimanskim reacionarima i šovinistima: “*Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego je i srpska, i hrvatska, i muslimanska, a povrh toga i jugoslavenska*” – cit. prema: R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, 118.

¹¹⁶ Upor. Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1997, 29; S. Pavlović, *Jugoslavija 1918-1991*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1996, 15-16.

¹¹⁷ M. Rouz, *Silovanje Srbije*, 336.

¹¹⁸ Mika Tripalo navodi da su Đuro Pucar i Blažo Jovanović, nakon rata, granice između BiH i Crne Gore određivali putem telefonskih razgovora. Pucar je također predložio Ivanu Krajačiću da Hrvatska ustupi Bosni i Hercegovini Dubrovnik, dok bi Hrvatska, kao kompenzaciju dobila Cazinsku krajinu – nav. prema: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, 163.

¹¹⁹ B. Jelavić, *Istorija na Balkanot*, II, 373.

Bilo je neosporno dilema, nejasnoća kod onih koji su kreirali ili tumačili dogovorenu politiku o izgradnji Jugoslavije na federativnoj osnovi, koja je sadržavala u sebi delikatna pitanja međunacionalnih odnosa. AVNOJ je na zasjedanju u Jajcu ustvrdio kao činjenicu da se jugoslavenska federacija s njegovim odlukama nije dovršila već da se ona “izgrađivala i da se izgrađuje”.¹²⁰ Ivan Milutinović je na Trećem zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke u Kolašinu jula 1944. godine istakao: “Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se za nju zauvijek držimo? Ne, ona je samo potpuno ostvarenje naših prava koja su nam zagarantovana i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ostvarenja koje u sebi uključuju kako obezbjeđenje nesmetanog razvitka Crne Gore kao posebne federalne jedinice, i potpunu demokratsku garanciju, da se naš narod sutra, ako to želi, može slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom jedinicom”. Na skupštini ZAVNO Sandžaka u martu 1945. donijeta je odluka o raspuštanju ZAVNO Sandžaka i podjeli teritorije Sandžaka između federalnih jedinica Srbije i Crne Gore. Istaknuto je da se radi o “privremenoj odluci o podjeli”. Na ovom skupu je, prema zapisniku, istaknuto kako u Jugoslaviji postoje četiri naroda: Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci, sa četiri federalne jedinice, a da su stvorene “iz specijalnih razloga”, još dvije federalne jedinice: Bosna i Hercegovina i Crna Gora. O tim “specijalnim razlozima” nije bilo posebne diskusije niti komentara.¹²¹ Na očito postojanje nezadovoljstva u pojedinim krugovima u Srbiji zbog konstituiranja federalne Jugoslavije Blagoje Nešković, predsjednik Glavnog NOO odbora Srbije, bio je prisiljen da se osvrne u svom referatu na Velikoj antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj skupštini Srbije u novembru 1944. godine: “Zar zato što ima Srba u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj i šaroliko izmešanih sa Hrvatima i muslimanima, treba sve Hrvate i muslimane posrbiti? Da li je to stvar Srba iz Srbije da nameću Srbima u Bosni Hercegovini i Hrvatskoj razjedinjenje sa Hrvatima i muslimanima, kad je njihova zajednica životno povezana kao što su povezane i njihove kuće na istom zemljištu, kada su oni sami, u toku ove trogodišnje borbe, iskovali bratstvo i jedinstvo”.¹²² Aleksandar Ranković je na istom skupu istakao da bi svako drugo rješenje statusa BiH, osim federalnog, bilo nepravilno.¹²³

¹²⁰ F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952, 136.

¹²¹ Okrugli sto: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Marksistička misao, br. 1, Beograd 1988, diskusija Z. Lakića, 69-70. Suprostavljajući se nametnutoj političkoj odluci, donijetoj u Beogradu, Sreten Vukosavljević, predsjednik ZAVNO Sandžaka, i Mirko Čuković, treći potpredsjednik, odbili su da prisustvuju posljednoj skupštini ZAVNOS-a, kao i da potpišu usvojena dokumenta.

¹²² *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, Beograd 1945, 84. Na istom ovom skupu, Rodoljub Čolaković, kao sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, govori: “Mogu da vam reknem, braćo iz Srbije, u ime bosanskih i hercegovačkih Srba ovo: uvek smo mi u Srbiju gledali kao u kolevku naše nacije, u uslovima nacionalnog porobljenštva; uvek je Srbija bila naša nada i vera. To je ona ostala i onda, kada su izrodi Srbije, svojom

Na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a od 24. februara 1945. Mile Peruničić, sekretar ovog predsjedništva, u izlaganju o broju vijećnika AVNOJ-a po pojedinim republikama, istakao je da je BiH definirana u granicama određenim Berlinskim kongresom 1878. godine.¹²⁴ Edvard Kardelj, potpredsjednik Savezne vlade i ministar za Konstituantu, kao počasni gost, učestvovao je 26. aprila 1945. na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i tom prilikom, u svom pozdravnom govoru, istakao: “U Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu osnovna parola narodno-oslobodilačkog pokreta, parolu o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu probu. I izdržala ju je. I pobijedila. Svi narodi Jugoslavije biće narodu Bosne i Hercegovine za tu pobjedu vječito zahvalni. Tu svoju ulogu mora Bosna i Hercegovina zadržati i u budućnosti”.¹²⁵ Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je konstituiran u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Narodna vlada BiH je formirana 28. aprila 1945. godine. Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, zasnovane još na deklaraciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, utvrdile su Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom i muslimanskom i hrvatskom, ali ne i zemljom – bosanskom. U toj “površnosti” krio se njen presudni i dalekosežni nedostatak.¹²⁶

Početak marta 1945. obrazovana je zajednička jugoslavenska vlada sastavljena od predstavnika AVNOJ-a i kraljevske izbjegličke vlade, što je bilo na liniji sporazuma velike trojice u Jalti. Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu bili su Milan Grol, vođa srpske Demokratske stranke i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Brojni srpski konzervativni političari u

sebičnom politikom ponižavali ime Srbije i srpstva. I danas, mi, s one strane Drine, koja nije i neće biti nikada nikakva granica, nego samo međa plemenita, želimo samo ovo: da ona zastava slobode i bratstva, koju su najbolja deca Srbije, iz junačke Prve i Druge srpske divizije, dve i po godine, nosila kroz Bosnu i Hercegovinu i u slavnim oktobarskim danima donela je u naš Beograd, da ta slavna zastava nikada ne bude skinuta s bedema ovog ponosnog grada” (str. 43).

¹²³ *Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije (9-12. novembar 1944)*, 107-108. Moša Pijade je 1946. prilikom rasprave o nacrtu Ustava federalne Srbije, između ostalog, istakao: “Gde je bilo najteže, u Bosni, našli smo rešenje po želji celog stanovništva, da stvorimo Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, koja sadrži samo delove srpskog i hrvatskog naroda, ali koji su izmešani, tako da je teško povući granice i podeliti ih... Nije to tako samo da smo se omeđili da bismo imali negde svoju teritoriju. Mi smo se omeđili pravilno i onako kako danas drukčije ne bi bilo moguće zamisliti” – prema: *Zasedanje Ustavotvorne skupštine i Ustavotvornog odbora Narodne skupštine NR Srbije*, stenografske beleške, knj. 3, Beograd 1947, 329.

¹²⁴ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine).

¹²⁵ *ZAVNOBiH. Dokumenti 1945*, knj. 2, 397. Na III zasjedanju ZAVNOBiH-a usvojen je stav da se “Bosna i Hercegovina ne može dijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što na istom teritoriju zajedno žive i Srbi i Hrvati već takođe i zato što u njoj žive i Muslimani, koji se još nisu nacionalno opredijelili”. Ovakvo stajalište je intencionalno sadržalo zahtjeve za srbizacijom i hrvatizacijom Bošnjaka. Opšir. F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 178-179.

¹²⁶ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, 39.

zemlji i inostranstvu, smatrali su, zaokupljeni pansrpskom ideologijom, da je za Srbiju neprihvatljivo federalno uređenje države, u kome bi ona bila lišena Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije. Milan Grol je, zbog neslaganja sa politikom vlade podnio ostavku u avgustu iste godine. On i demokrati su, između ostalog, bili spremni da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne – bar u istoj mjeri – Makedoniju i Crnu Goru. Svakako su imali rezerve i prema stvaranju autonomnih pokrajina i federalne jedinice Bosne i Hercegovine.¹²⁷ Jugoslavenska federacija je nastala prema modelu sovjetskog ustava iz 1936. godine. Pitanje granica federalnih jedinica unutar Jugoslavije riješeno je prije donošenja zakona o teritorijalnoj podjeli BiH polovinom avgusta 1945. godine.¹²⁸ Unutrašnje granice su bile, po M. Đilas, “*plod dugotrajnog iskustva Komunističke partije*”.¹²⁹ U ustavima koji su donijeti 1946.-1947. svaka republika je, na istovjetan način, nabrojanjem srezova ili drugih jedinica u svom sastavu utvrdila svoju teritoriju i svoje granice.¹³⁰

Razdoblje partijske vlasti nakon 1945. donijelo je neku vrstu ograničene bosansko-hercegovačke državnosti u formi “*narodne*”, odnosno “*socijalističke republike*”, a nakon 1966. i priznanje muslimanske nacije.¹³¹ Ostalo je, međutim, pitanje odnosa susjeda prema tim činjenicama, koje je eksplozivno kulminiralo 1992. godine. Teška poratna borba za priznavanje muslimanske nacije bila je u neospor-

¹²⁷ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, 25; upor. B. Petranović, *Odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a i Viški sporazum*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1973, 16; D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*, Beograd 1973, 25; M. Pavlović, *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1997, 90-91; M. Bojić, *Godine iznevjerenih principa 1945-1963*, Socijaldemokrat, br. 4, Sarajevo 2000, 190. Bojić smatra da se se zahtjevima srpske opozicije bili priklonili i pojedini komunistički funkcioneri. Među njima su bili Milovan Đilas, Sreten Žujović, Moša Pijade, Petar Stambolić. Iz Hrvatske su, pak, dolazile inicijative o priključenju BiH ovoj federalnoj jedinici. Po Bojiću su u Hrvatskoj te ideje zastupali Andrija Hebrang, Vladimir Bakarić, Većeslav Holjevac i drugi. Također vidi: M. Bojić, *Uzroci genocida u Bosni*, Sarajevo 2001, 84.

¹²⁸ B. Lekić, *Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1992, 146; upor. M. Zečević, *Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1992, 178-179.

¹²⁹ “*Politika*”, Beograd 6. septembar 1992; Endrju Baruh Vahtel smatra da su komunisti uvijek imali na umu stvaranje jedinstvene države nakon rata, a ne okupljanje neovisnih jugoslavenskih nacija. Njihov poratni režim otjelovljavao je taj dualizam. Oni su se borili za “*bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije*”. Taj izraz je trebao da zamijeni ideju o “*troimenom narodu*” – prema: E. B. Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd 2001, 160, nap. 8.

¹³⁰ M. Šuković, *Ratovi protiv razuma*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Podgorica 2002, 182. Za čitav period postojanja socijalističke Jugoslavije, navodi D. Petrović, “*ni jedna granica nije stavljena pod pitanje, niti ih je iko nazvao “administrativnim”*”. Opšir. vidi: D. Petrović, *Avnojska Jugoslavija-kompozicija i granice*, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, 124.

¹³¹ Upor. I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, “*Behar*”, br. 32-33, Zagreb 1997, 15; E. Ratkušić, *Smisao Čišićeve “šeste baklje”*, Beharistan, br. 5-6, Sarajevo 2002, 192-196.

noj vezi sa položajem i budućnošću BiH. Srpsko, odnosno hrvatsko “opredjeljivanje” Muslimana moglo je dovesti u pitanje ustrojstvo i dalji opstanak BiH, koja je na specifičan način bila “ključna republika” jugoslavenske državne zajednice. Bez njenog funkcioniranja kao države moglo je doći do poremećaja odnosa u federaciji. Prvih 10-15 godina u poratnom periodu BiH je više težila da je “vode” federalni organi nego da se osamostali. Početak kursa osamostaljenja i oslonca na vlastite snage započeo je na IV kongresu SK BiH u proljeće 1968. godine.¹³² Avdo Humo, kao jedan od najviših bosanskohercegovačkih poratnih rukovodilaca, prema dnevničkim bilješkama Aleksandra Rankovića, iznosio je 60-ih godina XX stoljeća, kako je Ranković nastojao da onemogući formiranje posebne republike BiH, da je on tvrdio kako je “*republika BiH samo ratna tvorevina*”. Aleksandar Ranković će, odbijajući ove Humine tvrdnje zapisati u svom dnevniku da je status BiH kao šeste republike bio riješen čak još prije zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu: “*Dakle, njemu ispred nosa. Bio je prisutan i on, i on dobro zna da nije bilo čak ni diskusije po tom pitanju*”.¹³³ Ovakvi zapisi su odudarali od zvaničnih saznanja i predstava u jugoslavenskoj historiografiji. Sam A. Ranković, ili neko posthumno u njegovo ime, kao da je želio da što više uprosti ovo pitanje i da djelimično izvrši prekompoziciju određenih historijskih činjenica, te naknadno minimizira istaknutu ulogu i uticaj A. Rankovića u raspravama oko uređenja jugoslavenske državne zajednice.¹³⁴

¹³² D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb 1986, 24.

¹³³ *Dnevnik Aleksandra Rankovića*, feljton, pripremio P. Simić, “*Večernje novosti*”, Beograd 23. jul 2001. Olga Humo, supruga Avde Hume, reagiraće na Rankovićevo pisanje o svom preminulom mužu, tekstom koji je 30. jula 2001. objavljen u “*Večernjim novostima*” tvrdeći da Ranković nije govorio da je pitanje statusa BiH bilo riješeno Avdi “*pred nosom*”, pa, uz isticanje da je u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a kucala materijale i bila upoznata sa događajima vezanim za njegovo održavanje, navodi: “*Avdo je sa Rodoljubom Čolakovićem došao iz istočne Bosne na zasjedanje AVNOJ-a. Prvi razgovor u vezi sa zasjedanjem njih dvojica su imala sa Mošom Pijade koji je pripremao predloge i materijale. U vezi sa statusom Bosne postojala su dva predloga. Prvo je bio da se Bosna i Hercegovina podeli između Srbije i Hrvatske, s tim što je Dilas tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi predlog, koji je branio Moša Pijade, bio je da BiH dobije status autonomne oblasti. U vezi sa ovim predlogom ostalo je otvoreno pitanje kome bi ova autonomna oblast pripala, Srbiji ili Hrvatskoj. Srbi su hteli da ona pripadne njima, a Hrvati, opet, branili su stav da treba da pripadne njima, s obzirom na okolnost da se za Srbiju već predviđaju dve autonomne oblasti. Drugi razgovor su Avdo i Ročko imali sa Kardeljom koji ih je uputio na razgovor sa Starim (Titom). Razgovor sa Titom trajao je četiri sata. Avdo je opširno govorio o etničkim i istorijskim razlozima u prilog BiH kao republike. Ročko ga je podržavao. Tito je prihvatio predlog, ostali su se složili i o njemu se više nije razgovaralo*”. Upor. *Dnevnik Aleksandra Rankovića*, Beograd 2001.

¹³⁴ D. Ćosić je u svojoj knjizi *Piščevi zapisi* objavio neke Rankovićeve iskaze. Po tim zapisima Ranković je smatrao kako je AVNOJ “*principijelno gledano, u tadašnjim uslovima, pravilno rešio pitanje državne strukture Jugoslavije*”, da mu je bilo “*svejedno da li su Ilok i Baranja u Hrvatskoj ili Srbiji. Sretenu Žujoviću nije bilo svejedno*”. Ranković osnivanje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije nije shvatao kao antijugoslavenski čin. Smatrao je da će komunisti

Veziivo tkivo obnovljene države bilo je političko: partija i armija. Komunistička vlast nije uspjela nakon 1945. riješiti u potpunosti nacionalno pitanje u Jugoslaviji, ali je preuređenjem zemlje na federativnoj osnovi, omogućila prihvatljivija i prosperitetnija rješenja za taj multietnički prostor. Njeno federativno funkcioniranje bilo je, ideološki ograničeno, uvjetovano vlašću Komunističke partije, koja je bila organizirana na principu “*demokratskog centralizma*”. Tito u maju 1945. govori kako komunisti moraju biti faktor koji će u Jugoslaviji ujedinjavati sve u jednu cjelinu, dodajući dalje: “*Voljeti svoju federalnu jedinicu – znači voljeti monolitnu Jugoslaviju*”.¹³⁵ Teritorijalno organiziranje i djelovanje KPJ u predratnom i ratnom periodu imalo je i uticaja na obrazovanje federalnih jedinica, a zatim i na njihovo međusobno, teritorijalno razgraničenje. Konspirativni rad KPJ imao je posljedica i na rad državnih organa, što se ogledalo i u činjenici da u poratnim godinama ne postoje cjeloviti dokumenti o radu najviših partijskih i državnih organa, izuzev donekle Skupštine. Dokumenti i zapisnici o radu tih saveznih organa ili ne postoje ili su šifrirani, skraćeni, odnosno znani i razumljivi samo onima koji su u njima učestvovali.¹³⁶

Komunistička partija je arbitrirala ili nametala svoju volju kada god je to bilo neophodno. Monistička priroda komunističke doktrine učinila je jugoslavenski federalizam, u znatnoj mjeri, fiktivnim. U samom komunizmu postojala je “*genetička greška*” koja je onemogućila istinski federalizam i od strategije pretvorila ga u taktiku. Marksističko-lenjinistička tradicija je, po svojoj prirodi, bila veoma nepovjerljiva prema federalizmu, zato što je on uključivao odvajanje vlasti, za razliku od komunističke doktrine koja je naglašavala jedinstvo vlasti pod rukovodstvom komunističke partije.¹³⁷ Osvojivši vlast u ratu, komunisti su, bar što se tiče ratne generacije, iskreno težili da se brutalni međunacionalni sukobi ne ponove. Oni su, ipak, samo odigrali ulogu hibernatora nacionalnih sukoba, a prirodom vlasti koju su uspostavili lagano su pripremali njihovu obnovu.¹³⁸ Nacionalno

zbog opšteg nepovjerenja u jugoslavenstvo, lakše prodirati u narodne mase kao “*nacionalni komunisti*”. PK KPJ za Srbiju i centralni komiteti KPJ za Hrvatsku i Sloveniju, po njegovom ubjeđenju, nisu se razlikovali u kompetencijama. O tome opšir. D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd 2001, 236-245.

¹³⁵ *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, 210.

¹³⁶ M. Zečević-B. Lekić, *nav. djelo*, 19-21.

¹³⁷ C. Binns, *Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji*, 47.

¹³⁸ Upor. B. Petranović, *Jugoslavija između federalizma i konfederalizma*, Tokovi, br. 1, Beograd 1990, 20-23; E. Redžić, *Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945*, u: Okrugli sto “*Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945*”, Sarajevo 1994, 10-11; S. Stojanović, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd 1995; V. Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974*, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 447-448; J. Perovšek, *Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja*, Prispjevki za novejšo zgodovino, br. 2, Ljubljana 1999, 7-24; L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000, 65.

pitanje bilo je permanentno otvoreno. Ono je tretirano gotovo isključivo kao političko, koje nalazi svoje prirodno razrješenje u okviru političkih sloboda i demokratije koju je socijalizam mogao da ponudi. Smatralo se da je radnička klasa unutar svih naroda ima jedinstvene interese i da ravnopravnost radnika prirodno osigurava i ravnopravnost svih naroda u socijalističkoj zajednici.¹³⁹

Prošlost se, međutim, nije iscrpila, činjenice se nisu prešutjele ili potisnule.¹⁴⁰ Bile su ukroćene nacionalističke strasti koje su kulminirale u ratu, ali nije bilo omogućeno slobodno izražavanje objektivno različitih interesa. Teme koje su se odnosile na nacionalne zahtjeve, odnosno cijela historija nacionalnih sukoba, postale su tabu, zajedno sa svim onim što su vlasti označavale kao “*nacionalizam*”. Gradnja mehanizama za usklađivanje različitih interesa bila je inkompatibilna sa sistemom političke arbitraže, koja se nalazila u čvrstim rukama centra jedne jedine partije, odnosno njenog harizmatičkog vođe. U tome je sadržana glavna protivrečnost jugoslavenskog komunističkog federalizma. Ukoliko je religija doista opijum za narod, komunizam, međutim, nije bio uspješniji od kratkotrajnog lijeka protiv težnji za etnički zaokruženim nacionalnim državama.¹⁴¹ Permanentna potraga za ustavnim rješenjima koja bi dugoročno činila održivom ovu složenu i osjetljivu zajednicu različitih naroda i kultura bila je sastavni dio njene unutarnje politike. Jugoslavija se zapravo tek Ustavom iz 1974. vratila duhu i izvornim načelima AVNOJ-a iz 1943. godine.

Autor

Dr. Safet Bandžović je viši stručni saradnik u Institutu za historiju u Sarajevu.

Rezime rada:

U svom prilogu autor analizira stavove Komunističke partije Jugoslavije o Bosni i Hercegovini i o stavu te partije prema pitanju nacionalnog identiteta muslimana i njenom državnopravnom statusu koji su došli do izraza tokom Drugog svjetskog rata. Ukazuje na motive razlika u stavovima do kojih je dolazilo kod nekih njenih visokih funkcionera u unutarnjim raspravama i govori o argumentima koji su vodili ka donošenju odluke o obnovi bosanske državnosti i utemeljenju Federalne Republike Bosne i Hercegovine.

¹³⁹ Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, *Međunacionalni ekonomski odnosi*, Materijal za ličnu upotrebu, Beograd 15. juli 1966 godine, 2.

¹⁴⁰ W. Weilguni, *Jugoslavija bi mogla biti uzor*, u: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Zagreb 1989, 167.

¹⁴¹ Upor. L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, 98-99; Č. Ingraio, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi – pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 23.

ZLATNO DOBA BOSNE I HERCEGOVINE

Dušan Bilandžić

Smatram da je u razdoblju od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih Republika BiH doživjela zlatno doba. Na tu tezu odmah čujem žestoke prigovore i izraze čuđenja kako je moguće da bilo kojoj jugo-republici bude dobro u doba “*komunističkog mraka*”. Dodatni je “*krunski argument*” protiv moje teze, naravno, da su Srbi u BiH tada imali prevlast, pa bi se zato moje “*zlatno doba*” moglo, doduše, i priznati, ali samo za Srbe, jer su Hrvati bili građani drugoga reda, a Muslimani iz takva položaja tek počeli izlaziti. Ne negiram da dio tog argumenta stoji, ali ću, unatoč tome, pokušati argumentirati prosudbu što, naravno, “*drži vodu*” samo kada se to razdoblje usporedi s prethodnim, te današnjim užasom i neizvjesnom budućnošću.

U razdoblju od 1945. do sredine šezdesetih godina Bosna i Hercegovina nije djelovala kao republika nego više kao ekspozitura federalne administracije. Njezini su predstavnici za federalnim stolom pokorno slušali i strogo provodili naredbe saveznoga državno-partijskog središta, držeći BiH u položaju administrativnog područja pod izravnom vlašću federacije. Od sredine šezdesetih do 1971. BiH dostiže razinu političke autonomnosti ostalih republika. U nastavku ćemo prikazati taj proces izgradnje državnosti BiH, ali najprije moramo ukratko izložiti širi kontekst procesa povoljnijega razvoja Republike.

Da bi se uopće mogao otvoriti proces osamostaljivanja BiH od federalne vlasti, moralo se dogoditi nešto krupno. Budući da ta Republika nije ustrojena na nacionalnom načelu, nije se u njoj mogao razviti nacionalni pokret za osamostaljivanje kao, primjerice, u Hrvatskoj (tzv. maspok) ili Sloveniji (cestna afera 1969.). Kako bi BiH mogla krenuti putovima vlastitoga potvrđivanja, moralo se nešto dogoditi u središtu vlasti i moći, iz kojega se dotad neprijeporno upravljalo Bosnom i Hercegovinom. Središte je bilo u federaciji, a upravo se je ono počelo razgrađivati početkom šezdesetih. Početak slabljenja njegove moći, početak je osamostaljivanja BiH.

Početak šezdesetih nastupila je paraliza u radu savezne Vlade. Sukobili su se republički vrhovi te ministri-predstavnici republika u saveznom vrhu. Bila je riječ uglavnom o sukobu centralista i federalista, staljinista i liberala, protivnika i pristaša tržišnoga mehanizma, čvrstorukaša i pristaša ideje samoupravljanja. Jugoslavija je ulazila u tešku političku krizu. Sukobi su primorali Tita na sazivanje sjednice saveznoga i svih šest republičkih rukovodstava. O težini stanja govori i činjenica da je strogo tajna sjednica trajala tri dana – od 14. do 16. ožujka 1962.

Otvarajući sjednicu, Tito je rekao i ovo: *“Pa, dobro, je li to naša zemlja zbilja kadra da se održi, da se ne raspadne (...), je li ta zajednica zrela za život ili nije ...”*

Poslije tri dana vijećanja, svi su, uz ponešto lukavstva, ezopovštine i posipanja pepelom po glavi, zadržali vlastita stajališta. Odnos snaga onemogućio je odluke. Titu su tada neki predlagali tihi državni udar (smjenjivanje cijeloga rukovodstva i imenovanje novoga), što je on odbio. Ali, osim tih razloga za blokiranje radikalnih društvenih promjena, na blokadu su još više utjecali međunarodi odnosi. Cijela je Europa bila u znaku nepomirljivosti dvaju blokova, zapadnoga na čelu sa SAD-om (NATO) i istočnoga na čelu sa SSSR-om (Varšavski pakt). Nijedna europska država nije smjela izići iz tih blokova niti je smjela mijenjati unutarnji društveni poredak.

Oružana pobuna u istočnome Berlinu slomljena je ruskim tenkovima, ustanak u Mađarskoj 1956. armijama Varšavskog pakta, pokušaj demokratizacije u Čehoslovačkoj 1968. završio je upadom Crvene armije, a okupacija je potrajala 21 godinu, sve do sloma SSSR-a.

Za našu je temu, međutim, bitno zaključiti kako je spomenuta sjednica u ožujku 1962. značila zapravo priznanje državne krize Jugoslavije. Priznali su je, via facti, njezini osnivači, pa i sam Tito. Otad je vlast i moć federalne države počela kopniti i upravo je to otvorilo put jačanju i osamostaljivanju republika, a zatim i pokrajina bivše Jugoslavije.

Dvije godine nakon spomenute sjednice, VIII kongres SKJ donio je rezoluciju što je osudila jugo-unitarizam (1964.), a već 1965. (12/13. studenoga) na sjednici jugoslavenskog vrhovništva Edvard Kardelj je rekao da bi odnose među republikama trebalo urediti kao odnose suverenih država, što je bila najava konfederacije. Istodobno je rečeno kako je uspostava tržišta “zakon života”, a ne stvar “volje ovoga ili onoga”, što je bila najava napuštanja tzv. socijalističke komandne ekonomije. Sljedeće, 1966. godine, pao je Aleksandar Ranković, stup i oslonac državnoga centralizma Jugoslavije. Federacija je počela federirati. Pokrenut je proces demokratizacije. A u tome je kontekstu počelo i “zlatno doba” BiH.

Spomenuto otvaranje društva sredinom šezdesetih godina, omogućilo je SK BiH i početak promjena u nacionalnoj politici, dijelom na vlastitu inicijativu i u duhu VIII kongresa SKJ (1964.), a dijelom pod pritiskom težnji za nacionalno potvrđivanje Muslimana i Hrvata.

Na temelju vlastitog istraživanja, utvrdio sam tri glavne političke tendencije: smanjivanje represije nad hrvatskim narodom, priznavanje Muslimana kao “nove” nacije i obuzdavanje unitarističko-centralističkog naboja.

Hrvati su, uglavnom, bili u položaju sličnom prigušenoj nacionalnoj manjini. Nisu imali nikakvih nacionalnih organizacija, a udio u zajedničkim organizacijama BiH bio je višestruko niži od njihova broja. U čisto hrvatskim mjestima postavljeni su, primjerice, učitelji drugih nacija (Srbi i Crnogorci), policija je uglavnom bila strana, a ekonomski razvoj usporen. Ratnička mržnja na NDH prenosila se na BiH i Hrvate. Iseljavanje u Hrvatsku i zemlje zapadne Europe bilo je masovno, pa se udio Hrvata stalno smanjivao.

Nije ovo mjesto a ni vrijeme za argumentaciju, ali ćemo se ipak poslužiti jednim “krunskim argumentom”. Evo o čemu je riječ. U Mostaru je 1965. CK SKBiH, nakon višemjesečnog istraživanja, organizirao republičko partijsko savjetovanje o stanju međunacionalnih odnosa u Hercegovini. Iznenaden stanjem stvari, predsjednik CK Cvijetin Mijatović rekao je da mora priznati kako je bilo teško biti Hrvat u BiH u proteklih 20 godina, naglasivši da to izjavljuje kao Srbin. Iako se položaj Hrvata u sljedećih 20 godina znatno popravio, izraz čega je i čelni položaj Hrvata Branka Mikulića u razdoblju od 1966. do 1988., pa je on 22 godine bio najmoćnija ličnost BiH, ipak proces pune afirmacije nije bio dovršen.

Kada su posrijedi Muslimani, proces afirmacije bio je osebujan. Tijekom cijele moderne povijesti oni su bili između čekića i nakovnja, primoravani da se nacionalno opredjeljuju ili kao Srbi ili kao Hrvati, samo ne kao Muslimani.

KPJ nikad nije dovodio u pitanje autonoman položaj BiH u jugoslavenskoj federaciji. Nikad nije dovedeno u pitanje da to jest jugoslavenska zemlja s osobitim povijesnim i državno-pravnim položajem, ali se u praksi to načelo nije dovoljno provodilo, jer KPJ dugo nije posve točno odredio položaj Muslimana. Osnovna je teza uvijek bila kako BiH nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego da pripada i Srbima i Hrvatima i Muslimanima u toj Republici. Nije, međutim, jasno određena nacionalna posebnost Muslimana, odnosno nije izričito rečeno da imaju položaj nacije. U političkoj praksi posebnost je Muslimana izricana nekako poluglasno. KPJ je na određen način negirao nacionalnu posebnost Muslimana, ali to nikad nije rekao u svom dokumentu, nego su to rekli neki partijski vođe. Primjerice, Milovan Đilas na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. ne priznaje nacionalni subjektivitet Muslimana. Moša Pijade na Osnivačkom kongresu KP BiH 1948. na Muslimane gleda kao na posebnost, ali nacionalno nedovršenu, ne smatrajući ih mogućom nacijom, nego da su to bili Srbi, Hrvati ili neopredijeljeni, takoreći kolebljivi u pogledu nacionalne svijesti o tome jesu li Jugoslaveni, Srbi, Hrvati ili Muslimani.

Muslimansko stanovništvo nije imalo mogućnost reći da takvu politiku ne prihvaća, ali je nikada nije prihvatilo, dok je partijsko članstvo to disciplinirano, mada ne iskreno, prihvatilo. Izloženo određenu pritisku, što ga nitko nije provodio brutalno, ali ipak pritisku da Musliman mora biti Srbin, Hrvat, neopredijeljen

Jugoslaven ili neopredijeljen Musliman, a nemajući potrebne kulturno-povijesne elemente za priključenje Hrvatima ili Srbima, taj je pritisak samo ubrzao proces nacionalnog osvješćivanja Muslimana, jer su bili izloženi “čekiću i nakovnju”. Čim je sredinom šezdesetih nastupio proces demokratizacije, što je proširilo mogućnosti i za potpunije iskazivanje muslimanske nacije u kulturi, politici, znanosti itd., procesi su ubrzani. Partija je, napokon, pri popisu stanovništva 1971. kazala: “Muslimani su nacija”. Uzgred rečeno, taj je popis otkrio da su Muslimani najbrojniji u BiH, što je još više ojačalo njihovu nacionalnu svijest.

Zbog dotadašnje nadmoći Srba, Muslimani i Hrvati su spontano, ali neformalno, zajedno suzbijali unitaristički naboje, pri čemu su im pomagali i neki srpski čelnici u BiH, naravno i neki čelnici u federaciji, osobito Tito, Kardelj i Bakarić. Izraz toga je i leaderski dvojac – Hrvat Branko Mikulić i Musliman Hamdija Pozderac od 1966. do 1988. godine. Nacionalni ključ stabilizirao se na razini Republike, a zatim je sve više primjenjivan i na lokalne zajednice, pa i radne organizacije. Sjećam se slučaja u Bosanskom Brodu, kada se je u jednoj školi natjecalo više nastavnika. Komisija je, prije otvaranja kuverata, odredila koja je nacionalnost na redu a tek potom se je otvaralo kuverte.

Zanimljivo je da državni udar 1971. na Hrvatsku, a zatim smjenjivanje u Srbiji i Sloveniji, nije ni okrnulo BiH. Poslije tih događaja, SKBiH je 1972. dapače, razbio vrlo snažno središte političkoga djelovanja protiv tadašnje službene politike. Bila je riječ o Osmanu Karabegoviću, Avdi Humi, Hajri Kapetanoviću i Čedi Kaporu, beogradskoj skupini visokih bosanskih čelnika – prva su dvojica ranije bili predsjednici Vlade BiH, odnosno (i) savezni ministri. Skupina je isključena iz javnoga života zbog “dogmatske i unitarističko-hegemonističke” orijentacije, a ona je samu sebe smatrala demokratskom snagom koja se bori protiv “čvrsto-rukaške” politike vodstva BiH, čega je u Republici uistinu bilo. Kako bilo da bilo, SK BiH je jačao subjektivitet i suverenost Republike i time snažno podržao (kon)federalni Ustav 1974. Od nekoć poslušne i samozatajne Republike, glas BiH je u razdoblju o kojemu govorimo često nadjačavao glasove ostalih republika u saveznim ustanovama.

Do početka industrijalizacije 1947., BiH nije imala privredu u suvremenom smislu. U doba staroga centralizma, savezni su planovi Bosni i Hercegovini namijenili ulogu proizvođača sirovina i energije, polazeći od prirodnih bogatstava (90 posto željezne rude, 50 posto boksita, 35 posto drvne mase, 35 posto vodenog potencijala itd.). Tzv. bazična, teška i vojna industrija uvjetovale su izrastanje velikih složenih sustava. Do sredine šezdesetih BiH je s takvom strukturom gospodarstva bila sirovinski privjesak ostaloj Jugoslaviji, uz veoma niske plaće radnika. Danas se sjećam svog posjeta 1962. Tuzli i Osijeku. Tuzla je isporučivala sirovine osječkoj “Saponiji”, a prosječne su radničke plaće imale omjer 30:60 novčanih jedinica na štetu Bosanaca. Od sredine šezdesetih i sljedećih dvadesetak godina, BiH ubrzava novu razvojnu politiku. U tim se godinama visokom akumulacijom, stalnim samodoprinosima što su postali sustavnom (jedan nije završio a

već je počinjao drugi ciklus) dopunom sredstvima federacije itd., BiH relativno najbrže razvijala. Ubrzanom gradnjom i samodoprinosa, što su dostizali i 20 posto plaća, te poprimili oblik pokreta, izveden je program gradnje tisuću škola, mreže asfaltnih cesta kojih prije gotovo nije ni bilo, kasabe su izrasle u lijepe gradove, otvorena su tri nova sveučilišta, osnovana Akademija, sagrađena zgrada televizije itd. Plamen zločinačke agresije sad je već uništio velik dio stvaralaštva milijuna ljudi.

Zaključak je tragičan. Na jednoj strani nema sumnje da je Bosna od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih (20 godina) imala zlatno razdoblje, ali je agresija sve to uništila. Pa ipak, to bi razdoblje moglo biti nadahnućem za obnovu Bosne i Hercegovine.

Autor

Akademik dr. Dušan Bilandžić je emeritirani redovni profesor katedre za modernu historiju Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Pisac je djela "Historija Jugoslavije".

Rezime rada:

U svom prilogu autor govori o novijoj bosanskoj historiji i ocjenjuje da je historijski period nastao poslije ZAVNOBiH-a najplodniji period bosanskohercegovačke historije uopće, a u tom periodu se svojim ukupnim uspjesima i napredovanjem u svim domenima društvenog i političkog života bosanskog društva ističe vrijeme između 1970-1987. godine. Zasluge za takav razvoj, kojeg naziva "zlatno doba" bosanske historije, autor pripisuje politici nacionalne ravnopravnosti koja je tada vođena.

DEMOGRAFSKA TRIJADA BOSNE I HERCEGOVINE 1948-1991.

Ilijas Bošnjović

DOBA DEMOGRAFSKE TRIJADE – UTEMELJENJE INTEGRACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Period 1948-1991. jedan je od najznačajnijih u historiji Bosne i Hercegovine. Kroz kolektivistički sistem, kao nacionalni poduhvat, pokrenuta je ekonomska i tehnološka modernizacija koja je preobrazila predindustrijske oblike života i izvršila snažan uticaj na formiranje bosanskohercegovačkog entiteta unutar jugoslovenske zajednice. U tom periodu, utemeljena je integracija Bosne i Hercegovine u svim bitnim aspektima – prostornom, ekonomskom, društvenom, demografskom. Obraditi sve te aspekte integracije zahtijevalo bi mnogo više prostora i vremena nego što to ovaj rad omogućuje. Usredotočicu se samo na demografski aspekt i prikazati kakav je bio razvoj bosanskohercegovačkog stanovništva u uslovima značajne integrisanosti Bosne i Hercegovine. Takav razvoj je bio moguć samo u društvu koje je dovoljno stabilno da pruža sigurnost za zasnivanje porodice i odgoj naraštaja. S druge strane, samodemografski razvoj, dinamičan i u svemu osoben, uticao je na jačanje društvene kohezije i integracije Bosne i Hercegovine kao zajednice Bošnjaka, Srba i Hrvata.

Jugoslovenska modernizacija bila je usmjerena na to da se socijalna sfera što više uzdigne, u prvom redu proširi zapošljavanje, ojača bezbjednija egzistencija, podigne nivo obrazovanja, ponudi masovna zdravstvena zaštita, obezbijedi solidno stanovanje. U tom smjeru je vođena aktivna politika, često bez oslonca na ekonomski rezon, što nije bilo bez velikih problema i stalne prenapregnutosti između postavljenih ciljeva i raspoloživih sredstava. Iako su ove teškoće bile redovni pratilac tih nastojanja, pa čak i ugrožavale i dovodile u pitanje održivost takve politike, ondašnja modernizacija nije posustajala. Pobudila je nadu za blagostanjem u stalnom rastu i bez prepreka. Postala je zajednička ideologija Hrvata, Srba i Bošnjaka koja ih okuplja i udružuje na putu ka jedinstvenom cilju – unapređenju materijalnog položaja i uslova života u cjelini. Dostignut je visok stepen društvene harmonije i ideja Bosne i Hercegovine sve više usvajana.

Ovakva situacija predstavljala je povoljan ambijent za razvoj stanovništva. Oblikovana je dinamična populacija koja je pulsirala kao trijada – jedinstveno bosanskohercegovačko stanovništvo sačinjeno od Srba, Bošnjaka i Hrvata. U vremenu od gotovo pola stoljeća demografska trijada Bosne i Hercegovine ispoljila je svoj potencijal kako na biološko-reproduktivnom planu, tako i na planu ekonomsko-tehnoloških i društvenih promjena. Održavajući kontinuitet u svom razvoju, pokazala je sposobnost za samoobnavljanje i samoproširivanje. Modernizacija, koja po pravilu obara stope nataliteta, nije omela bosanskohercegovačko stanovništvo da kreira prirodni priraštaj ne samo za svoje redovno godišnje uvećavanje, nego i za neprekidne emigracije. Angažujući se u privredi, socijalnim i kulturnim aktivnostima, populacija Bosne i Hercegovine se samotransformisala i samousavršavala. Radikalno je izmijenila i modernizovala svoje strukture – biološke, ekonomsko-socijalne i obrazovne. Pismenost i školovanost podigla je na zavidan nivo. Uz to, na kraju perioda, u Bosni i Hercegovini je ostvaren bruto domaći proizvod od 10,6 milijardi dolara, kao učinak zalaganja i kreativnosti bosanskohercegovačke demografske trijade.

SAMOONAVLJANJE I SAMOPOVEĆAVANJE

Broj stanovnika

Nakon Drugog svjetskog rata, u kojem je nastradao veliki broj bosanskohercegovačke populacije, uglavnom u fertilnom dobu, započeo je intenzivan demografski rast, među najistaknutijim na prostoru bivše Jugoslavije. Do 1991. godine stanovništvo se povećalo 71 %, što je malo niže od najvišeg ostvarenja postignutog u Makedoniji (76 %) i znatno iznad jugoslovenskog prosjeka (48 %). Po pojedinim periodima kretanje stanovništva bilo je neujednačeno.

Godina	Broj stanovnika	Godišnja stopa rasta
1948.	2,564,308	–
1953.	2,847.459	2,1
1961.	3,277.948	1,8
1971.	3,746.111	1,3
1981.	4,124.256	1,0
1991.	4,377.033	0,6

Izvor: Statistički godišnjak R BiH – 1992.

Promjene bosanskohercegovačkog stanovništva se razlikuju od onih na područjima koja se graniče sa Bosnom i Hercegovinom. U Crnoj Gori je stopa rasta 1948-1952. iznosila 2,2 % i 0,5 % 1981-1990. Razlika je naročito izražena u Hrvatskoj u kojoj ova stopa već na startu nije bila veća od 0,8 %, da bi na kraju de-

vete decenije pala na 0,4 %. U Srbiji bez pokrajina početna stopa rasta stanovništva je 1,5 % a krajnja samo 0,1 %.¹

Natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj

U toku ekonomske i tehnološke modernizacije u BiH je promijenjen obrazac obnavljanja stanovništva: visoke stope nataliteta i mortaliteta su zamjenjivane sve nižim stopama. Prvo su počele opadati stope mortaliteta kao posljedica poboljšanja higijenskih uslova i opšteg napretka zdravstvene zaštite. Vremenom, povećavanjem zaposlenosti u nepoljoprivrednim djelatnostima i razvojem urbanizacije, dolazi i do smanjenja stope nataliteta. Pošto je prirodni priraštaj uslovljen natalitetom i mortalitetom, on se mijenjao u zavisnosti od promjena te dvije komponente.

Period	Na 1000 stanovnika		
	Živorodeni	Umrli	Prirodni priraštaj
1950-1954.	38,8	12,6	26,2
1955-1959.	35,4	11,6	23,8
1960-1964.	31,4	9,0	22,4
1965-1969.	25,0	7,0	18,0
1970-1974.	21,0	6,6	14,4
1975-1979.	18,5	6,2	12,3
1980-1984.	17,5	6,6	10,9
1985-1989.	16,5	6,9	9,6

Izvor: SGJ – 54, 57,58, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 89, 91. SG R BiH – 92.

Po intenzitetu opadanja stope živorođenih BiH se nalazila na prvom mjestu među svim područjima bivše Jugoslavije, tako da je postepeno napuštala zonu visokog i ulazila u zonu niskog nataliteta. Smanjivanje rađanja teklo je brže od društvenog i ekonomskog razvoja, što jasno potvrđuje činjenica da se stopa nataliteta bosanskohercegovačkog stanovništva već približila stopama nataliteta Hrvatske i Slovenije, iako je BiH nerazvijenija od te dvije zemlje.

Opadanje smrtnosti išlo je sve do perioda 1975-1979., kada ona biva gotovo prepolovljena u odnosu na početni period. Dostignuvši u drugoj polovini osme decenije najniži nivo, stopa mortaliteta se od tada počela blago povećavati.

Prema brzini opadanja smrtnosti, BiH je bila na trećem mjestu među republikama bivše Jugoslavije. Naročito veliki pad mortaliteta zabilježen je kod dojenčadi. Visoka smrtnost u toj kategoriji je jače reducirana nego smrtnost ukupnog stanovništva.

¹ Statistički godišnjaci Jugoslavije 1958, 61, 72, 76, 83, 91.

Od perioda 1950-1954. do perioda 1985-1989. stopa prirodnog priraštaja je svedena na gotovo jednu trećinu od početnog stanja. U tome su karakteristična dva prelomna perioda: prvi 1965-1969, kada ta stopa pada ispod 20, i drugi 1985-1989, kada pad prelazi granični broj 10. Smanjenjem stope ispod navedene granične brojke 10, BiH se znatno udaljila od Crne Gore i Makedonije, kao ekonomski nerazvijenih republika bivše Jugoslavije, s kojima je ranije činila grupu koja se odlikovala visokim prirodnim priraštajem. Na snižavanje stope prirodnog priraštaja najveći uticaj je imalo brzo opadanje nataliteta. Po tome kako se smanjivao prirodni priraštaj, BiH zauzima prvo mjesto među nerazvijenim republičkim područjima bivše Jugoslavije.

Migracije

U periodu poslije Drugog svjetskog rata, BiH se odlikovala snažnim emigracionim strujanjem, najizrazitijim među područjima nekadašnje Jugoslavije. Razloge za to treba tražiti u ekonomskim i demografskim činiocima. Nejednako djelovanje ovih činilaca u BiH i na jugoslovenskom prostoru u cjelini stvorili su uslove za održavanje stalnog negativnog migracionog salda kroz čitav pomenuti period. Ekonomsko-demografske okolnosti u BiH su podsticale stanovništvo na iseljavanje, a u useljeničkim područjima na useljavanje.

Period	Neto migracioni saldo	
	Ukupno	Godišnje
1948-1952.	- 29.779	- 5.956
1953-1960.	- 161.610	- 20.201
1961-1970.	- 216.072	- 21.607
1971-1980.	- 133.780	- 13.378
1981-1990.	- 171.207	- 17.121

Izračunato vitalno-statističkom metodom.

Procenat neto migracionog salda od ukupnog stanovništva je različit po jedinim razdobljima. Najmanji je bio u intervalu 1948-1952., kada je od prosječnog broja stanovnika iznosio 1,1 %, a najveći 6,1 % u periodu 1961-1970. Međutim, procenat neto migracionog salda u odnosu na prirodni priraštaj je daleko veći i u devetoj deceniji prelazi čak 40 %. Prema tome, emigracije iz BiH bile su vrlo značajne.

Ekonomski uticaj na ovako velik negativan migracioni saldo dolazio je otuda što je BiH bila manje razvijena od useljeničkih područja bivše Jugoslavije, a od njih se i sporije razvijala. Na drugoj strani, demografski procesi u BiH bili su dinamičniji nego u Jugoslaviji kao cjelini, tako da je to vršilo stalan pritisak na iseljavanje u krajeve u kojima je taj demografski dinamizam slabiji. Ove razlike

između bosanskohercegovačkog i jugoslovenskog područja su značajne: godišnje stope rasta stanovništva i prirodnog priraštaja, iako u opadanju, veće su u BiH od onih u bivšoj zajedničkoj državi. Isti odnos je i kod ostalih relevantnih pokazatelja: BiH ima mlađe stanovništvo, niži nivo urbanizacije, slabiju obrazovnu strukturu populacije i veći broj lica po domaćinstvu.

SAMOTRANSFORMACIJA I SAMOUSAVRŠAVANJE

Polna struktura

Polna struktura stanovništva varira od zemlje do zemlje. Posljedica je dugoročnog djelovanja specifičnih činilaca, a prije svega nataliteta i mortaliteta, dužine trajanja života, migracija i rata. Ovi činioci imaju različit uticaj. Natalitet djeluje u pravcu održavanja većeg broja muškog nad ženskim stanovništvom u grupi do 40 godina starosti, a mortalitet i duži život po pravilu uslovljavaju višak žena u starijim godištim. Migracije i ratovi utiču na veće smanjivanje broja muškaraca u odnosu na ženski dio populacije. Razumljivo je što se pod ovim višestruko suprotstavljenim djelovanjima navedenih činilaca formiraju neujednačene polne strukture u pojedinim zemljama.

Broj žena na 1000 muškaraca u BiH je 1948. godine iznosio 1073 i od tada je stalno opadao, da bi 1991. sišao na 1004. Neposredno poslije Drugog svjetskog rata, koeficijent feminiteta (1073) pokazuje da su ratni gubici muškog stanovništva bili značajni, a koeficijent na početku desete decenije (1004) da je polni debalans znatno popravljen. Na pitanje šta je prouzrokovalo takvo kretanje, odgovor se može naći u činjenici da je demografski razvoj u BiH prolazio kroz jedan duži mirnodopski period u kojem je natalitet bio relativno visok a mortalitet relativno nizak. To je proizvelo mlađu strukturu stanovništva za koju je karakterističan srazmjerno veći udio muškaraca i kraće srednje trajanje života. Ova druga karakteristika je učinila da bude i manje žena u starijim godištim, kada one zbog niže stope smrtnosti u odnosu na muškarce imaju izrazite viškove.

Područja bivše Jugoslavije koja se odlikuju niskim natalitetom i starijim stanovništvom pokazivala su naglašenu neravnotežu u korist ženske populacije. Broj žena na 1000 stanovnika iznosio je 1981. godine u Hrvatskoj 1066, u Sloveniji 1059, u Vojvodini 1048 i u Srbiji bez pokrajina 1021. Ovi su koeficijenti bili veći nego u BiH iste godine (1011).

Starosna struktura

Struktura prema procesu starenja stanovništva pokazuje da u početnim etapama razvoja preovladavaju mlađa godišta, a kasnije starija. Trend tih promjena može se jasno ilustrovati ako se izvrši podjela na tri osnovne grupe (0–14 godina, 1–64 godine i 65 i više godina) i onda prate njihove varijacije. U BiH od 1961. do 1991. godine ove promjene su se vidno ispoljile.

Godine	Procenat stanovništva po starosnim grupama			
	0 – 14	15 – 64	65 i više	Ukupno
1961.	38,6	57,9	3,5	100
1971.	34,4	60,9	4,7	100
1981.	27,5	66,4	6,1	100
1991.	23,5	67,7	8,8	100

Izračunato na osnovu podataka SG SR BiH – 91. i SG R BiH – 92.

Došlo je do izrazitog opadanja procenata najmlađe starosne grupe i do još izrazitijeg povećanja učešća najstarije. Po tome BiH se može porediti s Hrvatskom, Srbijom bez pokrajina i Vojvodinom, kod kojih je proporcija mlađeg stanovništva više opala od prosjeka bivše Jugoslavije, a proporcija starog više porasla. Ovo znači da je proces starenja bosanskohercegovačke populacije bio ispred onog na jugoslovenskom prostoru. Dinamika strukturnih promjena bosanskohercegovačkog stanovništva nije isključivo određena nivoom ekonomske razvijenosti. Iako manje razvijeno područje, BiH se brzo transformisala, tako da se u tom pogledu svrstala s razvijenim dijelovima nekadašnje jugoslovenske države.

Struktura prema fertilnoj sposobnosti je indikator moći stanovništva za svoju biološku reprodukciju. Ima tri starosne grupe od kojih je prva predfertilna (0-14 godina), druga fertilna (15–49 godina) i treća postfertilna (50 i više godina). Promjenama su najviše izložene prva i treća grupa u smislu da se prva relativno smanjuje a treća relativno povećava, što se dogodilo i u BiH.

Godine	Procenat stanovništva po fertilnim grupama			
	0 – 14	15 – 49	50 i više	Ukupno
1961.	38,6	48,0	13,4	100
1971.	34,4	51,7	13,9	100
1981.	27,5	54,7	17,8	100
1991.	23,5	51,7	24,8	100

Izračunato na osnovu podataka SG SR BiH – 1991. i SG R BiH – 1992.

Prema ovoj strukturi, bosanskohercegovačko stanovništvo pripada stacionarnom tipu, što znači da ima relativno suženu bazu demografske piramide, osrednji udio djece, niske stope nataliteta i mortaliteta i nizak prirodni priraštaj. Uočljiva je tendencija strukture ka regresivnom tipu za koje je karakteristično još manje učešće djece i sužavanje baze demografske piramide, tako da ova postaje uža od središnjeg dijela.

Struktura prema ekonomskoj aktivnosti

Struktura prema ekonomskoj aktivnosti predstavlja tipičan indikator ekonomsko-socijalnih promjena stanovništva. Mijenja se u zavisnosti od demografskih i društvenih činilaca. Među demografskim činiocima najveći uticaj ima veličina radnog kontigenta koji je uslovljen, kao što je već ranije istaknuto, fertilitetom i prirodnim priraštajem. Proces starenja dovodi do većeg učešća radno sposobnog dijela, čime se povećava biološka osnova formiranja ekonomski aktivnog stanovništva.

Što se tiče društvenih činilaca, oni su raznovrsni i ima ih više. Od njih zavisi koliko će biti smanjenje radnog kontigenta koje prouzrokuje izdržavani dio stanovništva (domaćice, đaci, studenti) i djelimično lica s ličnim prihodom iz tog kontigenta (penzioneri, korisnici invalidnina i socijalnih primanja, stipendisti i ostali). Na drugoj strani, društveni činioci utiču i na to koliko će u ekonomski aktivno stanovništvo biti angažovano generacija izvan radnog kontigenta, tj. lica do 14 i preko 59 odnosno 64 godine starosti, što se događa uglavnom u poljoprivredi.

Godine	Procenat stanovništva po grupama ekonomske aktivnosti			
	Aktivno	S ličnim prihodom	Izdržavano	Ukupno
1953.	42,5	20,0	55,5	100
1961.	39,2	2,5	58,3	100
1971.	36,7	4,0	59,3	100
1981.	38,7	6,0	54,5	100

Izvor: SGJ – 89 i Statistički bilten SZS br. 28.

U čitavom posmatranom periodu dio stanovništva s ličnim prihodom je u stalnom porastu i to vrlo intenzivnom. Procenat ekonomski aktivnog dijela opada do 1971. a od 1981. godine raste, što znači da su u BiH na pragu devete decenije djelovali činioци koji dovode do povećanja procenta ovog dijela. Među te činioce izraziti uticaj je izvršilo smanjenje udjela izdržavanog stanovništva, kao posljedica rasta društvenog proizvoda po glavi. Pored toga, proces starenja stanovništva prouzrokovao je i veći priliv generacija od preko 24 godine u ekonomski aktivni period života, što je od 1981. godine prilično uočljiva pojava.

Procenat izdržavanih u BiH je velik i povećava se sve do 1971. Godine 1981. taj je procenat smanjen, uglavnom zbog porasta ekonomski aktivnog dijela populacije, ali je ipak ostao znatno veći od onog koji imaju Hrvatska i Slovenija. Ova činjenica, kao i struktura ekonomski aktivnog stanovništva u cjelini govore o BiH kao zajednici sa izrazitim demografskim promjenama i nižim nivoom ekonomske razvijenosti.

Poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo

U procesu modernizacije poljoprivredno stanovništvo se postepeno smanjuje i u apsolutnom i u relativnom broju. Ono prelazi u produktivnije gradske djelatnosti, ostvaruje veći dohodak i mijenja svoj raniji način života, što se u prvom redu odnosi na usvajanje novih obrazaca biološke reprodukcije (porodice s manjim brojem djece). Deagrarizacija u BiH poslije Drugog svjetskog rata, imala je vrlo dinamične tokove i to kako ukupnog, tako i aktivnog stanovništva.

Godine	Procenat ukupnog stanovništva		
	Poljoprivreda	Nepoljoprivreda	Ukupno
1984.	71,8	28,2	100
1953.	62,2	37,8	100
1961.	50,2	49,8	100
1971.	40,0	60,0	100
1981.	17,3	82,7	100

Izvor: SGJ – 89. Napomena: za 1981. godinu u stanovništvo nisu uključena lica na privremenom radu i članovi porodica koji sa njima borave u inostranstvu. U popisima 1953., 1961. i 1971. godine poljoprivredno stanovništvo je izdvojeno preko obilježja “djelatnosti”, a u popisima 1948. i 1981. godine na osnovu obilježja “zanimanje”, odnosno “zanimanje izdržavaoca”.

U BiH učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu je smanjeno 76 % u periodu 1948-1981. To je visok procenat smanjenja, viši od jugoslovenskog prosjeka (70 %), ali viši i od procenata smanjenja u svim republikama bivše Jugoslavije, sem u Crnoj Gori i Sloveniji. Naročito intenzivno opadanje ovog učešća dogodilo se i u intervalu 1971-1980. godine.

Promjene učešća poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu su takođe dinamične, mada nešto sporije nego u prethodnom slučaju. Od 1953. do 1981. godine udio poljoprivrednog aktivnog stanovništva u BiH smanjen je 60 %, što je iznad istog smanjenja u Vojvodini (58 %), Makedoniji (49 %), Srbiji bez pokrajina (40 %) i u razmjeri Jugoslavije (54 %).

Godine	Procenat aktivnog stanovništva		
	Poljoprivreda	Nepoljoprivreda	Ukupno
1953.	62,2	37,8	100
1961.	61,4	38,6	100
1971.	51,4	48,6	100
1981.	24,7	75,3	100

Izvor: SGJ-60, 64, 73 i 84. Napomena: za 1948. godinu učešće poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu nije dato zbog toga što su u prvom poslijeratnom popisu bivše Jugoslavije, suprotno od kasnijih popisa, kao aktivna smatrana i lica s ličnim prihodom.

Učešće poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu opada sve brže iz perioda u period, ali je to opadanje i ovdje dostiglo najjači intenzitet u toku 1971-1980., kada je iznosio 7,1 % godišnje. Veća stopa smanjenja učešća zabilježena je samo u Crnoj Gori (10,4 %) i na Kosovu (7,7 %), dok je u ostalim područjima bivše Jugoslavije ova stopa bila znatno niža. Veći procenti učešća poljoprivrede u strukturi ukupnog stanovništva objašnjavaju se time što je u oblasti agrara grupa aktivnih lica proširena, jer u nju ulazi i jedan broj naraštaja koji inače ne pripada radnom kontingentu (ispod 14 a iznad 59, odnosno 64 godine starosti).

Seosko i gradsko stanovništvo

Stalan porast gradskog stanovništva jedna je od tipičnih pojava u industrijskom društvu. Taj je fenomen usko povezan s procesom deagrarizacije, ali se s njim ne podudara u svemu. Stanovništvo koje napušta poljoprivredu ne urbanizuje se u cjelini. Radeći u gradu, jedan dio ostaje da stanuje na selu ili prelazi u naselja koja nemaju gradski status. I pored toga, ova dva procesa su najočigledniji rezultat modernizacije nekog područja. Smanjenjem poljoprivrednog i povećanjem gradskog stanovništva stvaraju se uslovi za sve ostale promjene u savremenom društvu.

Godine	Procenat stanovništva		
	Seosko	Gradsko	Ukupno
1948.	85,7	14,3	100
1953.	83,7	16,3	100
1961.	79,0	21,0	100
1971.	72,1	27,9	100
1981.	63,8	36,2	100

Izračunato na osnovu podataka SG SR BiH – 91.

Od 1948. do 1981. godine procenat gradskog stanovništva u BiH uvećan je preko 2,5 puta, što je više od prosjeka bivše Jugoslavije. Najbrži porast je ostvaren u periodu 1953-1960, a najusporeniji je bio 1971-1980, mada se i tada nalazio iznad jugoslovenskog nivoa. Karakteristično je da je intenzitet urbanizacije, odnosno porasta gradskog stanovništva u BiH bio izraženiji nego u Hrvatskoj i Sloveniji. Međutim, i pored takve dinamike, procenat gradskog stanovništva u BiH ostao je i dalje relativno nizak, puno niži od onog koji imaju Hrvatska i Slovenija, pa i Crna Gora i Makedonija.

Struktura prema veličini domaćinstva

Modernizacija utiče i na veličinu domaćinstva koje u toku tog procesa postaje sve manje po broju svojih članova. To se dešava uporedo s promjenama u

načinu reprodukcije stanovništva, odnosno uporedo s opadanjem mortaliteta i nataliteta. Smanjeni prirodni priraštaj, tokovi urbanizacije i deagrarizacije, udruženi s ostalim demografskim promjenama čine jedan splet međusobnih uticaja zbog kojih, pored ostalog, i opadanje broja članova po domaćinstvu postaje nužno. U toj transformaciji ranije domaćinstvo sve više zamjenjuje urbani tip porodice u kojoj je broj članova reduciran i s tendencijom daljeg smanjivanja.

Veličina domaćinstva prema broju članova	Procenat učešća				
	1984.	1953.	1961.	1971.	1981.
Sa 1 članom	8,6	9,0	10,6	9,7	9,5
2	10,0	10,0	10,8	11,5	13,9
3	12,7	13,3	13,8	14,8	17,6
4	14,0	15,0	17,0	20,6	25,6
5	14,0	14,1	15,1	15,9	14,7
6	12,5	12,0	11,9	11,1	8,8
7	10,0	9,4	8,4	7,1	4,7
Sa 8 i više članova	18,2	17,2	12,4	9,3	5,2
Ukupno domaćinstva	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Prosječan broj članova po domaćinstvu	5,2	5,0	4,6	4,4	4,0

Izračunato na osnovu podataka SG R BiH – 1992.

Veća domaćinstva sa 6, 7, 8 i više članova su smanjena, i to u jačoj mjeri što je domaćinstvo veće. Ostala domaćinstva su povećala svoju veličinu ali je tip s četiri člana imao najjači porast. Ove promjene, međutim, nije dovoljno posmatrati samo kao opšti pravac u razvoju, već treba uzeti u obzir i njihove demografske implikacije. Četvoročlano domaćinstvo je kritična veličina, jer predstavlja minimum za prostu reprodukciju. U BiH ta je granica već dostignuta 1981., ali je sigurno pređena do 1991. godine, tako da je početkom desete decenije prosječna veličina domaćinstva u BiH bila ispod 4 člana. I po ovom pokazatelju bosanskohercegovačko stanovništvo se nalazi na trendu od stacionarnog ka regresivnom tipu.

Pismenost

Stepen pismenosti nekog stanovništva zavisi od nivoa njegove društvene i ekonomske razvijenosti. Nepismenost je veća što je taj nivo niži i obrnuto. Međutim, na to utiču i drugi činioci, kao što su socijalni položaj žene, sklapanje brakova među najmlađim godištim i uopšte, intenzitet širenja modernizacije u perifernim područjima. U BiH nepismenost stanovništva poslije Drugog svjetskog rata se neprekidno smanjivala, ali se ipak još prilično zadržala.

Godine	Procenat nepismenog stanovništva starog 10 i više godina
1984.	44,9
1953.	40,2
1961.	34,4
1971.	23,2
1981.	14,5

Izvor: SG R BiH – 1992.

Procenat nepismenog stanovništva starog 10 i više godina smanjen je od 1948. više od dvije trećine. Međutim, stopa nepismenosti od 14,5 % 1981. godine je ipak visoka, poslije Kosova najviša u bivšoj Jugoslaviji. Naročito je nepismenost proširena među ženskim dijelom stanovništva. U tom dijelu procenat nepismenih 1981. godine iznosio je 21,3 %, dok je kod muškaraca bio 5,5 %. U ovom pogledu BiH je početkom devete decenije imala nezavidan položaj u bivšoj Jugoslaviji: zauzimala je drugo mjesto prema nepismenosti žena (Kosovo prvo), a treće prema nepismenosti muškaraca (Kosovo prvo, Makedonija drugo).

Obrazovanje

U procesu modernizacije, uporedo sa ostalim strukturama, mijenja se i struktura prema obrazovanju. Broj lica bez škole i s najnižom školskom spremom opada, a raste s višom i najvišom. To se redovno događa kada se mijenja način biološke reprodukcije stanovništva, kada teče egzodus iz poljoprivrede, kada se urbanizacija intenzivira i kada učešće gradske radne snage raste. Svi ti tokovi podstiču obrazovanje stanovništva, ali i ono na njih takođe utiče.

Stepen obrazovanja	Procenat stanovništva starog 10 i više godina prema nivou obrazovanja			
	1953.	1961.	1971.	1981.
Bez škole	67,1	51,4	36,3	25,3
Četiri razreda osnovne škole	26,1	37,3	40,6	24,4
Osnovno obrazovanje	2,4	4,1	10,5	24,3
Srednje obrazovanje	4,1	6,3	10,8	21,7
Više i visoko obrazovanje	0,3	0,9	1,8	4,3
Ukupno:	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: popisi stanovništva 1953, 1961, 1971. i 1981.

Napomena: za 1981. godinu podaci se odnose na stanovništvo staro 15 i više godina

U periodu poslije Drugog svjetskog rata, obrazovanje u BiH bilo je vrlo intenzivno. Procenat stanovništva bez škole više je nego prepolovljen, tj. smanjen je za preko 62 %. Učešće lica s četiri razreda osnovne škole do 1971. godine se povećavao, ali 1981. znatno pada. Nasuprot tome veoma je porastao procenat stanovništva s osnovnim obrazovanjem (preko 10 puta), sa srednjim (5,3 puta) i naročito s višim i visokim (14,3 puta). Time je nivo obrazovanja u BiH temeljito izmijenjen. Ekspanzija na ovom području nadmašila je mnoge druge vidove preobražaja stanovništva. Išla je puno brže od rasta privrede i drugih ekonomskih parametara, a isto tako i od nekih socijalnih elemenata razvoja. Napredak obrazovanja od 1953. do 1981. godine u BiH je bio dinamičniji od onog u bivšoj Jugoslaviji kao cjelini, mada početkom devete decenije još ne dostiže jugoslovenski prosjek.

Struktura prema etničkoj pripadnosti

Višestruki sastav stanovništva BiH ima duboke historijske korijene. Glavninu čine Bošnjaci, Srbi i Hrvati, ali ima i drugih naroda. Od 1961. godine uvedena je kategorija “Jugosloveni” za koju su se opredjeljivali mnogi stanovnici i u svakom narednom popisu. Zvanična statistika je različito definisala Bošnjake: 1948. godine kao “neopredijeljene muslimane”, 1953. kao “Jugoslovene – neopredijeljene”, 1961. kao “Muslimane u smislu etničke pripadnosti” i 1971. godine “Muslimani” kao narodnost. Zbog toga statistički podaci ne daju tačan broj Bošnjaka u popisima od 1948. do 1961. godine. U tom intervalu njihov obuhvat je nepotpun, naročito 1961. kada im je broj puno smanjen, tako da je stvorena jedna iskrivljena slika o promjenama brojnosti Bošnjaka sve do kraja sedme decenije. Tek od 1971. godine moguće je tačnije pratiti etničku strukturu bosanskohercegovačkog stanovništva, ali još ne sasvim pouzdano, jer izvjesne deformacije i dalje pravi kategorija “Jugosloveni”, čije učešće prilično varira.

	Procenti učešća		
	1971.	1981.	1991.
- Bošnjaci	39,6	39,5	43,4
- Srbi	37,2	32,0	31,2
- Hrvati	20,6	18,4	17,4
- Jugosloveni	1,2	7,9	5,5
- Ostali	1,4	2,2	2,5
Ukupno:	100,0	100,0	100,0

Izvor: SG R BiH – 1992.

Udio Jugoslovena je izrazito neujednačen, što se odrazilo i na proporcije tri glavna naroda. Posebno je po tome markantna 1981. godina, kada dolazi do naglog porasta procenta za ovu kategoriju opredijeljenog stanovništva, a istovremeno do nelogičnog smanjenja udjela Bošnjaka, ali naročito nelogičnog smanjenja

udjela Srba, pa i Hrvata. Očigledno veliki porast procenta Jugoslovena 1981. godine stoji u vezi s nenormalnim istovremenim promjenama učešća svakog od tri naroda. Koliko se Bošnjaka, Srba i Hrvata više izjasnilo kao Jugosloveni 1981. u odnosu na 1971. godinu može se ocijeniti prema stepenu neočekivanog smanjenja njihovih procenata u etničkoj strukturi.

Autor

Profesor dr. Ilijas Bošnjović je emeritirani redovni profesor statistike i demografije Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i naučni savjetnik Ekonomskog instituta tog fakulteta. Pisac je brojnih djela iz oblasti statističkih i demografskih proučavanja.

Rezime rada:

U svom prilogu autor prikazuje demografsku situaciju Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata i prati njen kasniji razvoj. Analizira stanje od poslijeratnog naglog skoka nataliteta do njegovog konačnog ujednačenja. Prikazuje zanimljivu dinamiku priraštaja i odnos nataliteta i mortaliteta i ukazuje na vrijeme stabilizacije istog. Autor analizira efekte migracija na strukturu stanovništva i prikazuje njegovu polnu, starosnu i profesionalnu strukturu i distribuciju stanovništva na teritoriji zemlje.

POLITIKA PREMA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM
OPŠTINAMA I OPŠTINE PREMA POLITICI U
KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Seka Brkljača

Kompleks problema vezanih za opštinsku politiku u Bosni i Hercegovini, u periodu nakon ujedinjenja 1918. godine, bio je aktuelniji nego i u jednom drugom dijelu Kraljevine SHS. Organizacija opština proklamovanih na osnovu Vidovdansskog ustava 1921. godine, kao elementarnih, najnižih i najmanjih čestica teritorijalne samouprave, odnosno lokalne uprave, u nacionalno i konfesionalno šarolikoj sredini, kao što je Bosna i Hercegovina,¹ u kojoj je okosnicu političkog organizovanja bila nacionalno konfesionalna osa, imala je u čitavom periodu, baš zbog te činjenice, prvenstveno politički karakter. Svi drugi atributi, koji po važnosti proizilaze iz prirode organizacije opštine kao najniže administrativne i upravne teritorije, bili su u službi, kako je to jedanput nazvao dr Šutej “strančarenja”.² Naime, po pitanju opštinske politike u Bosni i Hercegovini neprekidno su se lomila koplja između JMO (Jugoslavenske muslimanske organizacije) i NRS (Narodne radikalne stranke). Ta problematika za JMO nije prestajala da bude aktuelna, i dok je pretendirala da njeni predstavnici na lokalnom nivou dođu preko opština do većeg uticaja u vlasti, radikali su, sa istom upornošću, onemogućavali sve poteze koji bi kroz opštinsku politiku mogli da ugroze njihovu vladajuću poziciju. Iz tih, uglavnom, političkih okvira nije izlazila ni H(R)SS (Hrvatska/republikanska/seljačka stranka), koja se, po ovome pitanju, na području Bosne i Hercegovine eksponirala kasnije. Ne upuštajući se u retrospekciju tog tog aspekta problema opštinske politike, samo mogu konstatovati da u prilog ove tvrdnje idu argumen-

¹ Pejanović Đorđe, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Beograd 1955, tabela 12, Prema podacima popisa iz 1931. godine izmješanost srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva je bila tolika da su te skupine bile u znatnom procentu zastupljene u preko 70% opština u Bosni i Hercegovini.

² Išek Tomislav, Djelatnost HSS u BiH do zavođenja diktature, Sarajevo 1981., str.312.

tovane analize u monografijama koje se bave obradom političkog života u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata.³

I dok je politika igrala glavnu rolu u ovim monografijama i u njenom okviru i politički aspekt kompleksa opštinske, odnosno samoupravne problematike, kao dio scenske pozadine ispred koje i u kojoj se dešavala politička istorija, istraživanja perioda 1918-1941. bosanskohercegovačke istorije, koja ne bi uvažavala i ostale komponente tog širokog tematskog kruga pitanja vezanih za komunalnu politiku, ostala bi nepotpuna u mjeri u kojoj je sam život Bosne i Hercegovine u toj prošlosti bio raznovrstan. Otkrivanje, utvrđivanje i razumjevanje tih pojava daje raznolikost opšteistorijskom procesu, ukazuje na neiscrpnost slojeva proteklog života. Ti specifični problemi kao dio čitavog kompleksa unutrašnje organizacije države Kraljevine SHS i u njoj Bosne i Hercegovine, mogu da budu više nego jasno uočljivi, ali i ponekad nedovoljno reljefno izraženi, jer su kao pojava dugog trajanja, čitavo vrijeme postojanja Kraljevine, i predmet i instrument, a istovremeno, i u sjeni najživljih političkih diskusija i borbi.

Pitanje unutrašnjeg uređenja države, kako ga je rješavao Vidovdanski ustav od 28. juna 1921. godine, predviđao je političko teritorijalnu organizaciju zemlje na tri nivoa samoupravnih zajednica, od opštine preko sreza do oblasti. Oduševljeni zagovorači koji su branili onako uređenje države kakvo je usvojeno u Vidovdanskom ustavu, isticali su kao naročitu odliku ondašnjeg vladinog prijedloga, a kasnije ustava, a to su široke samouprave.⁴ Ustavna rješenja i praksa nalazili su se u vidnom raskoraku, ako bi se pojedini članovi Vidovdanskog ustava čitali sami za sebe. Naime, Ustavom propisana potpuna centralizacija državne organizacije i administracije upućivala je na sužavanje kruga nosilaca kao i korisnika stvarne vlasti.⁵ Proklamovane samouprave, od oblasti do najmanjih upravnih teritorijalnih jedinica, opština oživotvorene, na osnovu predviđenih zadataka i funkcija, kao “države u malom” koje same sobom upravljaju, bile bi negacija centralizma i unitarizma izvršne vlasti države u kojoj su sukobi centralističkih htijenja i federalističkih tendencija bili stalna i najupečatljivija karakteristika od početka 1918. godine, pa do njenog kraja

³ Gligorijević Branislav, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS, Beograd 1970., Šarac Nedim, Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1975., Purivatra Atif, JMO u političkom životu Kraljevine SHS, Sarajevo 1977., Karabegović Ibrahim, reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919-1941. godine, Sarajevo 1979., Išek Tomislav, Djelatnost HSS u BiH do zavođenja diktature, o.cit., Išek Tomislav, HSS u BiH 1929-1941., Sarajevo 1991., Istorija SK Bosne i Hercegovine, knj. 1., (Grupa autora), Sarajevo 1990.

⁴ Ministar pravde u tadašnjoj vladi Marko Trifunović rekao je u svom ekspezu o prijedlogu ustava da je: “ovaj predlog zaveo široku oblasnu samoupravu, da bi na taj način dao mogućnosti što većem razvijanju individualnih delatnosti i da bi dao što šireg maha radu unutra u samim oblastima, na podizanju i snaženju narodnog blagostanja.”, u: Savremena opština-savremena općina, br.1 i 2, Beograd 1927, str. 726

⁵ Nedom Šarac, n.n., str. 80-82.

1941. godine. U tom sukobu bila je uklještena i opštinska politika i na nju su se reflektovale i jedna i druga tendencija. Kralj kao neprilosnoveni arbitar, u centralizmu i unitarizmu vidio je garant države koju je smatrao svojim vlasništvom. Izvršna vlast, vlade i ministri ponašale su se u skladu sa tim.⁶ Ovo tim više, budući, da su glavni tvorci Vidovdanskog ustava iz vodstva radikalne stranke inkorporirajući stil mišljenja i rada koji je apsolutizovao vlast, svoj nekadašnji politički ideal, lokalnu samoupravu, degenerisali, istrošili i svodili na birokratsku palicu izvršne vlasti.

U uslovima neizvjesnosti i permanentnih kriza, stvorenih međustranačkim sukobima, kraljevim mješanjem i ličnim razilaženjem ministara, vlade nisu mogle da rade kao kolegijalni organi, niti da određuju dugoročne političke ciljeve i uobličavaju trajnije socijalne i ekonomske koncepcije. Organizacija opština u Kraljevini SHS, desetak godina nakon ujedinjenja, nije izvedena na jedinstvenoj osnovi i nije imala izjednačeno zakonodavstvo o opštinama. Razlike, koje su proizlazile iz ovoga zbira nasljeđenih pravnih sistema, bile su znatne i stvarale su poteškoće stanovništvu koje prelazi i nastanjuje se, stalno ili privremeno, sada u jednoj državi, sa jednog opštinskog i pravnog područja na drugo.⁷ Izjava ministra unutrašnjih djela, radikala Bože Maksimovića 1926. godine, koliko je ona bila rezultat političkih kompromisa, demagogije i političke taktike⁸ “da veruje da će se u toku te godine moći izvršiti opštinski izbori i u ostalim pokrajinama, ali je najbolje, da budu opštinski izbori izvršeni u celoj zemlji po jednom istom zakonu o opštinama, unificiranom i važećem za celu državu”, ...Jer, nesumnjivo je, i to je za vladu jasno, to nije naročito potrebno da se podvlači, da administracija mora da trpi od takvog sistema pri opštinama i da nosi odgovornost za poslove koji nisu njezini, a isto tako da narodu da povoda za pogrešno verovanje da mu se ne daje što je njegovo.” izazvala je primjetna talasanja kod društveno-političkih faktora, napose u Bosni i Hercegovini. Problem opština, opštinskih izbora bio je u Bosni i Hercegovini (takođe i u Vojvodini i Dalmaciji) skoro čitavu deceniju predmet

⁶ Svetozar Pribičević je zabilježio u svojim memoarima da je od 1918. godine do 1929. Narodna skupština izazvala samo dvije od 23 krize vlade, “...kao regent i, najzad kao kralj često je torpedovao vlade, ili je iza kulisa davao znak da se torpeduju”, u: Svetozar Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd, 1952., str. 117.

⁷ Velike su razlike bile i oko sticanja tzv. zavičajnog prava, negdje automatski na osnovu boravišta, a negdje opštinska vijeća odlučuju o tome.

⁸ Čitavu deceniju nakon ujedinjenja pitanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovinije podgrijavano je od strane vlade kao gotova stvar, a onda bi se, bez pravog objašnjenja, skidalo sa dnevnog reda do daljnjeg. Tako su izbori bili najavljeni i za 10. juni 1922. i odloženi su jer “navedeni zakon nije pravilno proglašen” iako je objavljen u Službenim novinama 7. XII 1922. godine. Provođenje samouprava u život kao i raspisivanje opštinskih izbora bilo je i dio pod tačkom 3 “Markovog protokola”, političkog sporazuma iz aprila 1923. NRS HRSS JMO i SLS, “Akt o sporazumu” HSS i NRS iz 1925. predviđao je i zakon o opštinama i td. Čak je ministar unutrašnjih javno, na sjednici Skupštine 9. jula 1923. obećao provođenje opštinskih izbora u BiH, ali nije kasnije i naredio provođenje izbora. I izjava B.Maksimovića bila je politički manevar jer i za njegovog mandata sve je ostalo na izjavama.

teških političkih borbi. Taj problem je rezultirao pravom poplavom rezolucija, napose od strane JMO-a, pitanja predsjedniku Narodne skupštine, interpelacija, optužbi protiv više ministara unutrašnjih poslova, nekulturnih i iritirajućih polemika između radikala i poslanika JMO, ili HSS, odnosno SDK.⁹ Situacija u Bosni i Hercegovini, po pitanju političko teritorijalne organizacije lokalnih zajednica, je bila višeznačno apsurdna i složena. Više godina nakon završetka rata Bosna i Hercegovina je živjela u vanrednom stanju koje je, u organizaciji vlasti, pri postojećim opštinama u nedostatku, u novoj državi i novog zakona o opštinama. i u skladu s tim opravdavano neprovođenje opštinskih izbora, imalo za rezultat postavljenu, imenovanu opštinsku vlast koja je odgovarala samo onome ko je imenovao, tj stranci na vlasti, Narodnoj radikalnoj stranci, čak i kada ne drži homogenu vladu. U potpunoj suprotnosti sa Ustavom s jedne strane, apsurdnost situacije je produbljivana redosljedom praktičnih političkih poteza, jer se dobiva prije oblasna samouprava 1927. godine, a tek onda opštinska 1928. I na kraju apsurditeti nisu završeni, jer šta znače opštinski izbori u pokrajini, odnosno u 6 oblasti na koje je bi podijeljen bosanskohercegovački istorijski prostor, a koja nije bila pokrivena homogenom mrežom uređenih, tj organizovanih opština.

U Bosni i Hercegovini organizovane seoske opštine uvode se u život Zakonom o upravi seoskim opštinama od 8. februara 1907. godine. Zakonodavac je organizaciju seoskih opština ponudio kao mogućnost onim selima koja su imala odgovarajuće uslove da se organizuju i osnuju zajedničko tijelo, seosku opštinu. Austro-ugarska vlast je dobro poznavala terenske, ekonomske, saobraćajne i kulturno prosvjetne prilike na bosanskohercegovačkom selu, te okolnost da su po konfiguraciji terena bosanskohercegovačka sela mahom raštrkana, zatim nizak ekonomski i prosvjetni nivo stanovnika sela, što su, sve ukupno, bili glavni razlozi zbog kojih je organizacija seoskih opština bila zasnovana na fakultativnom principu. Seoske poslove u selima, koja nisu bila organizovana u opštine, vršili su predstavnici sela, glavari, knezovi ili muktari, kao prva i osnovna spona seoskog življa sa nadređenom državnom upravom. Sa takvom heterogenom teritorijalnom podjelom opština na gradske¹⁰ i organizovane seoske i seoska naselja Bosna i Hercegovina je ušla u novu državu i kao takva je zadržana sve do jeseni 1927. godine.

⁹ U zaglušnoj galami nekulturnih i prizemnih skupštinskih rasprava i dijaloga opštinski izbori i uređenje opština u Bosni i Hercegovini po novom zakonu u skladu sa ustavom često su skidani sa dnevnog reda i ovakvim izjavama kao ministra unutrašnjih poslova Miladina Vujičića "da narod u Bosni i Hercegovini nije zrio za samouprave", u: Pravda, br. 23, 8. VI 1926.

¹⁰ Austro-ugarska vlast je izgradnju gradskih opština odmah po okupaciji započela izdavanjem privremenog statuta za Sarajevo već 22. avgusta 1878., te naredbom Zemaljska vlade po kojoj sreska načelstva su ovlaštena da osnivaju gradske opštine, zatim Normalnim štatutom sa izbornim redom iz 1897. za sve gradske opštine izuzev Sarajevo koje je dobilo štatut 1883. i Mostar sa štatutom iz 1890. Zaključno sa Zakonom o gradskim opštinama iz 1907. regulisano je uređenje gradskih opština sa izbornim redom koje u čitavom tom periodu funkcionišu kao

Na osnovu podataka o popisu stanovništva od 31. januara 1921. godine, uz napomenu da se ne računa prirodni priraštaj stanovništva od 31. januara 1921. godine kada je popis vršen, u Bosni i Hercegovini je:

Sarajevska oblast je imala 13 gradova i varošica sa 96.305 stanovnika i dvije seoske opštine sa 1.938 stanovnika, te, od ukupnog stanovništva ove oblasti, 287.214, u organizovanim opštinama stanuje 98.243 stanovnika ili 34,2%, tj. malo više od 1/3.

Bihaćka oblast je imala 12 gradova i varošica, sa 32.161 stanovnika i 7 seoskih opština sa 22.982 stanovnika, prema tome, od ukupnog stanovništva Bihaćke oblasti, 217.023, u organizovanim opštinama stanuje 55.143 stanovnika ili 25,4% od ukupnog broja, tj. oko 1/4.

Mostarska oblast je imala 10 gradova i varošica sa 39.405 stanovnika i jednu jedinu organizovanu seosku opštinu sa 314 stanovnika, što je, od ukupnog broja stanovnika Mostarske oblasti, 265.330, u organizovanim opštinama bilo 39.719, ili samo 15%.

Tuzlanska oblast je imala 20 gradova i varošica sa 92.942 stanovnika i 10 seoskih opština sa 70.867 stanovnika, te, od ukupnog broja stanovnika Tuzlanske oblasti, 416.433, stanuje u organizovanim opštinama 163.819 stanovnika, tj. skoro polovina ukupnog stanovništva.

U Travničkoj oblasti bilo je 16 gradova i varošica sa 42.434 stanovnika i jedna seoska opština sa 2083 stanovnika, pa, od ukupnog broja stanovnika Travničke oblasti, 280.709, na organizovane opštine dolazi 44.517 ili 15,9% stanovnika.

U Vrbaskoj oblasti sa 14 gradova i varošica bilo je 83.280 stanovnika i u 6 seoskih opština 9.955 stanovnika, te, od ukupnog stanovništva Vrbaske oblasti koje iznosi 423.240, u organizovanim opštinama se nalazi 93.235 stanovnika ili 22%.

Ukupan broj organizovanih opština u Bosni i Hercegovini iznosio je, dakle, 111, i to 26 seoskih i 85 u gradovima i varošicama, a od ukupnog obroja, 4.480, organizovanih opština u cijeloj Kraljevini SHS to je nešto više od 2%, dok ukupan broj stanovnika u pomenutim opštinama iznosi 484.396, ili 25,6% od ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva, 1.889.929. Izvan organizovanih opština ostaje $\frac{3}{4}$ cjelokupnog stanovništva ili tačno 1.405.533 stanovnika.¹¹

Ako se ima u vidu nacionalna struktura gradskog stanovništva¹², kao i to da su u njima svu vlast imali postavljeni komesari i pomoćni savjeti, koji su preslikavali, po političko personalnoj strukturi centralnu vladu u malom, te da su smjenji-

produžena ruka državnih organa., u: Ilija Hadžibegović, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Sarajevo, 1991., str. 86-88.

¹¹ Al. Vegner, O neorganizovanim opštinama u Bosni i Hercegovini, u: Savremena opština-savremena općina, časopi za privredno-socijalno i kulturno unapređenje grada i sela, br. 1 i 2, Beograd 1927, str. 730-734.

¹² U Bosni i Hercegovini u 66 organizovanih gradskih opština Muslimani su sačinjavali polovinu stanovništva, prema popisu 1910. godine u gradovima je bilo pravoslavnih 18,92% muslimana 50,76%, i katolika 24,49%, dok je 1931. godine bilo pravoslavnih 22,34% muslimana 50,43% i katolika 23,38%

vanje i postavljanje novih seoskih starješina vršili sreski poglavari “u sporazumu sa viđenijim kućnim starješinama”, onda nije teško uvidjeti da su sreski poglavari imali neograničenu mogućnost da utiču na političku orijentaciju seoskih starješina i na njihovo angažovanje u političke svrhe.¹³ Isti politički predstavnici su imali nesumnjiv upliv kod formiranja prijedloga za kasnije uredbe o organizaciji opština u Bosni i Hercegovini 1927 i 1928. godine, dok su konačne odluke koji i koliki teritorij ulazi u sastav neke opštine formirane na relacijama veliki župani i ministarstvo unutrašnjih djela. Svu skučenost kompetencija oblasnih skupština kao i oblasnih odbora plastično pokazuju odgovori oblasnih odbora na mnogobrojne pritužbe sa terena na raspodjelu i spajanje sela u opštine.¹⁴ Ne baš potpuno zaobidjeni, kako su se često branili, u rješavanju tako važnog problema, organi oblasne samouprave kojima su podređeni organi lokalne samouprave, nisu mogli da zastupaju interese stanovnika pojedinih opština i sela i da ih odbrane protiv akata i postupaka organa državne uprave, posebno u licu velikog župana, jer nisu mogli da odbrane ni sami sebe, kao više puta u Banjaluci.¹⁵

Analiza lokalnih pojava koja uključuje i analizu reflektovanja opštih procesa i podsticaja na uže teritorijalnim poligonima kod problema organizacija opština u Bosni i Hercegovini kao višeznačne pojave koja politiku spušta na dno, odnosno na teren, dokazuje da je za politiku bilo daleko važnije ko i koliko ih tamo živi, nego kako.¹⁶ Na osnovu ovlašćenja u stavu 4, 5, 6, i 7, čl. 165 finansijskog zakona za 1927/28 godinu, ministar unutrašnjih djela, u to vrijeme Velja Vukičević, kao ovlašteni, odredio je uredbom koja je objavljena u Službenim novinama od 30. septembra 1927 ime, obim i sjedište opština u oblastima u Bosni i Hercegovini. Čim je objavljena uredba je podigla prašinu, ne samo u političkim krugovima. Kratak rok za praktično provođenje odluke o grupisanju sela u opštine, konačna

¹³ To se jasno može sagledati iz podataka organa vlasti u BiH prema kojima je pred martovske izbore 1923. godine u vrbaskoj oblasti smijenjeno 28 seoskih starješina, od kojih 13 zbog zlo-upotrebe pri sastavljanju biračkih spiskova, u bihačkoj oblasti smijenjeno je 34, u mostarskoj oblasti 42, i jedno cijelo seosko vijeće, u sarajevskoj oblasti smijenjeno je 19 seoskih starješina, u travničkoj 50 i u tuzlanskoj 54, u: A. Purivatra, o.c., str. 285

¹⁴ U odgovoru na intervenciju Jove Barbareza iz Rudog koji je kao poslanik oblasne skupštine tražio u ime stanovnika okoline Rudog promjenu obima i sastava novoformiranih opština koje kao takve ne mogu egzistirati jer se nije vodilo računa o potrebama stanovništva, oblasni odbor Sarajevske oblasti skida sa sebe svaku odgovornost jer ih niko oko tog problema nije ni konsultirao, nego je to bilo u rukama sreskih načelnika i velikog župana., u: ABiH, Fond OOSO-11/1928

¹⁵ Kada je tu izbio spor između državne administracije i oblasnog odbora, veliki župan je samovoljno sazvao sjednicu oblasne skupštine 5. VI 1928. godine, upozoravajući je da zaboravljaju da on nije lišen prava za primjenu svih onih policijskih mjera koje su neophodne za održavanje autoriteta velikog župana, i to kako prema članovima Oblasne skupštine tako i prema članovima Oblasnog odbora. Nakon toga je stornirao dvije odluke Oblasnog odbora, u: N. Šarac, n.n. str 175.

¹⁶ Pravda br. 92, 27. IX 1927.

odluka u rukama ministarstva unutrašnjih djela, predizborna atmosfera, koja je, ne po prvi put, bila sve samo ne demokratska izborna kampanja, bacila je u drugi plan nerijetke analize i stručne ekspertize i iz stranačkih krugova i van njih, o svim faktorima koji su bitni za tako zamašan posao oko stvaranja opština i njihovu perspektivu, shodno zadacima koji su stajali pred njima. Stranačka glasila opozicije iz broja u broj su prenosila komentare i stavove pune kritika po pitanju grupisanju sela u opštine, potvrđujući tešku ispolitiziranost tog problema.”Postoje indicije da će se prilikom razgraničenja ići za tim da radikali imaju većinu i da bude što manje opština sa muslimanskom većinom. Govori se da će predjeli sa kompaktnom muslimanskom većinom biti raspoređeni. Mi držimo da nikako nije praktično da se stanovništvo jedne općine sastoji od izmješanih pripadnika svih vjera, jer to, kako je poznato kod nas u Bosni još ne dovodi do sloge, nego do još većeg razdora”, pisala je Pravda kao službeno glasilo JMO.¹⁷ “Sadašnja vlada u kojoj je i JMO mora na prečac u kratkom roku u jeku izborne borbe kada još nije moglo biti ni govora o zamašnoj izmjeni činovničkog aparata sastavljenog od policijskog činovništva raspodjeliti srezove u opštine. Naročito će se nastojati da se onemogućiti otvorena tendencija koja je išla za time da se stvori što više, ma i na vještački način, općina sa većinom jedne stranke. Svugdje moraju granice općina da idu prema cjelishodnost, prema potrebama narodnim, a ne prema stranačkim.”¹⁸ Radić je u ime HSS, odnosno u ime SDK(Seljačko demokratske koalicije) oštro kritikovao vladinu uredbu o rasporedu opština prenosio je Dom kao glavno glasilo HSS, i uputio je “kotarskim organizacijama u BiH...da najkasnije u roku od 14 dana stave konačne prijedloge za razvrstavanje naših sela u obćine, u koliko se predlažu kakove promjene spram službene uredbe o razvrstavanju sela u pojedine obćine”.¹⁹

Predviđeno je grupisanje 2228 administrativnih jedinica u 477 opština, gradskih i seoskih, s tim da dotadašnja teritorijalna organizacija opština, takođe, podliježe eventualnim promjenama. Proklamovani princip bio je da broj stanovnika, oko 5000 “glava” i oko 1100 političkih birača prvenstveno utiču na zaokruživanje prostora u jednu opštinu,²⁰ te da tako veliki teritorij pokriva brojčano tako malo opština da bi njihova veličina nadoknadila slabu ekonomsku osnovu i olakšala njihovo izdržavanje, naročito u prvo vrijeme kada će taj teret za stanovništvo biti osjetan. Međutim, elementarne materijalne, kulturno-prosvjetne i kadrovske pretpostavke za normalno funkcionisanje seoskih opština nisu se od 1907. godine do donošenja uredbe skoro uopšte promijenile, s tim da je ekonomska situacija na bosanskohervcegovačkom selu, krajem dvadesetih, bila više nego nepovoljna, sa

¹⁷ Pravda, br. 95, 30. IX 1927.

¹⁸ Pravda, br. 3, 18. I 1928.

¹⁹ Dom, br.10, 11 III 1928., u: T.Išek, n.n., str. 306

²⁰ ABiH, Fond OOSO, 12/1928, 8700

tendencijom daljeg pogoršanja. Početkom 1928. godine štampa je objavljivala i ovakve političke zaključke, kao M.Vukičevića da “prezadužene i gladne mase, koje godišnje plaćaju bankama po jednu milijardu dinara zelenaškog interesa, ne mogu da stvore demokratiju već samo bankokratski parlament”.²¹ I sada dolazi do onih klasičnih anomalija kada zakonodavac stvara uslove za koje objektivni uslovi ne postoje, pa onda zakon postaje prazno slovo na papiru, a ustanove stvorene po njemu suprotnost od željenog.²²

Situacija je bila daleko gora na terenu kada su se stanovnici novoorganizovanih opština sudarili sa problemima koji su iz te uredbe proizlazili. Pored problema organizacione prirode, kao što je nepostojanje ikakve prikladne zgrade, kuće za sjedište opštine, pa do problema oko činovničkog kadra, finansiranja opština i novih opterećenja osiromašenih stanovnika, opštinari su, u prvi mah i prije svega, bili nezadovoljni što njihove ustaljene tradicionalne navike i potrebe nisu u skladu sa novom situacijom.²³ Odmah po objavljivanju uredbe prema velikim županima i oblasnim odborima upućene su brojne primjedbe, ne samo od stanovnika pojedinih sela i raznih stranačkih predstavnika, nego i od onih organa koji su učestvovali u prvim fazama kod formiranja prijedloga o grupisanju sela. Dok je poglavar sarajevskog sreza bio vrlo zadovoljan “jer se nije cijepao obim dosadašnjih opština, bilo političkih bilo katastarskih”, a veliki župan sarajevske oblasti nezadovoljan sa tim istim rasporedom, karakteristične su primjedbe sreskog načelnika Foče “da su opštine toga sreza nepraktične, neke nemaju ni dovoljan broj stanovnika, a tako su ispebacivane da stanovnici jedne opštine putuju kroz drugu da bi ušli u svoju opštinu”.²⁴ Politički pritisak je doveo da je na osnovu čl. 1. zakona od 12. decembra 1927.godine, ministar unutrašnjih djela bio ovlašten da u roku od šest mjeseci može mjenjati obim, ime i sjedište opština u oblastima u Bosni i Hercegovini,²⁵ odnosno, otvorena je mogućnost za reviziju situacije na terenu. Dok je zahuktala politika vršila pripreme za prve, na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine,

²¹ Nova Evropa, br.2, 26. I 1928., str 67., u: N. Šarac, n.n., str 55.

²² Kemal Hrelja, Kako je živio narod, Bosna i Hercegovina 1918-1941., Sarajevo, 1994., str. 138-141.

²³ Opštinari travničkog i livanjskog kotara bili su sada upućeni u središte opštine koje je bilo udaljeno od njihovih sela i do 30 km., u: Išek, o.c., str 297., Stanovnici tuzlanskog sreza pokušavali su preko delegacije koja je otišla čak u Beograd da intervišu, a stanovnici okoline Rudog preko svojih predstavnika u oblasnom odboru. Zajednički stavovi koji su zauzimali najveći dio žalbi su bili da stanovnike niko ništa nije pitao. Tradicija, iskustva, saobraćajna uslovljenost i ekonomija, sve su to zaobiđeni faktori pri grupisanju sela u organizovane opštine, po mišljenju opštinaru koji su se žalili.. Seljaci su se morali obratiti opštini da bi dobili stočni pasoš koji im je do tada izdavao seoski poglavar, muktar ili knez, a sada, u novoj situaciji moraju putovati u središte opštine.

²⁴ ABiH, Fond VŽSO, 1937/1928, 27534/1928

²⁵ Službene novine KSHS, br. 282, 12. XII- 1927. godine

opštinske izbore²⁶ nakon ujedinjenja, i stanovnici pojedinih opština su pokušavali da sebi urede život služeći se svim legalnim sredstvima koja su smatrali da su potrebna, a i učinkovita, onako kako to papirnati akti o samoupravi kažu, a politika se načelno zalaže.

Opštinsko poglavarstvo u Kraljevoj Sutjesci obratilo se 19. maja 1928 godine Oblasnom odboru u Sarajevu, a istovremeno opštinari su uputili i rezoluciju sličnog sadržaja velikom županu i ministru unutrašnjih djela u Beogradu. Ove pismene proteste pratile su i mirne demonstracije, odnosno veliki narodni zbor 13. maja, kome su prisustvovali skoro svi stanovnici opštine, te se može smatrati i narodnom skupštinom, kako su se i sami nazvali. Skupština je prisustvom naroda svih okolnih sela potvrdila zainteresovanost stanovnika za "jedinstvo ekonomske i političke cjeline što je čini Sutjeska dolina," i da "protestira protiv osnivanja općinica i bacanja razdora i nezadovoljstva u narod", te zahtijevaju "osnivanje jake općine koju je priroda i povijest od vjkada u jednu cjelinu povezala".²⁷

Opštinari su prvom uredbom od 30 septembra 1927. godine bili, uglavnom, zadovoljni. Opština Kraljeva Sutjeska bi obuhvatala teritorij tadašnjih političkih seoskih opština: Kraljeva Sutjeska sa selima Ratanj i Teševo, zatim -Ričica sa (Halunovićima, Lipnica kat. i musl., Nažbilje, Ričica i Živalj), -Poljani u koju spadaju (Bogeljčići, Gajune, Kovačići, Papratn, Rlješnjaci, Šeperci i Vodarići), -Lučiči (Bradaši, Kračići, Lučiči, Podjavorni i Slavin), zatim -Seoce sa (Bijelo Polje, Brešani, Grm, Miljačići, Seoce, Zajezda), -Slapnica (Gornja i Donja Slapnica), -Haljinići (Haljinići), -Obre (Bjelavići, Čatići i Obre), -Trnovci (Bulčići, Dolovi, Šošnje i Trnovci).

Pošto im je bilo poznato da veliki župani imaju obavezu da prekontroliraju prvom uredbom određene granice opština i da donesu konkretne prijedloge za eventualne izmjene, opštinari Kraljeve Sutjeske su sugerirali da za arondiranje te općine bilo bi potrebno priključiti joj i seoske opštine Bištrani i Gornja Zgošća (Vukanovići). To bi odgovaralo "uglavnom potrebama naroda i moglo bi se udovoljiti zahtjevima koje i vlast i narod može da stavi na općinsku samoupravu". Međutim, pošto se dobar glas daleko čuje, a loš još dalje, opštinari su nekako saznali sa prijedlog da se ova opština smanji, iskasapi kako kažu i umjesto da se okruži na oko 6000 duša sa prirodno uslovljenim teritorijem, predlaže se da se od opštine odbiju sadašnje seoske opštine, kao: Ričica, Obre, Slapnica, Seoce i Trnavci i pripoje dijelom opštini Kakanj, a dijelom opštini Gračaničkoj. To je za opštinare Kraljeve Sutjeske bilo, u najmanju ruku, neosnovano.

²⁶ Poslije više nezvaničnih najava i odgađanja oni su raspisani kraljevim ukazom za 28. X 1928. g. na osnovu Uredbe o izboru opštinskih vijeća u BiH, objavljene u Službenim novinama 16. XII 1927. g., i koja je i dalje ostavljala u životu stare iz austrugarskog perioda zakone o gradovima i seoskim opštinama, Sarajevu i Mostaru osim onih odredbi izbornog reda koje se kose sa pomenutom Uredbom, odnosno ne po jedinstvenom zakonu za cijelu zemlju jer takav nije ni donesen.

²⁷ ABIH, Fond OOSO 6/1928, 3022

Stanovnici opštine u Kraljevoj Sutjesci potegli su sve argumente protiv takvih namjera, za koje su smatrali da su odgovarajuće jaki za odbranu njihovih zahtjeva:

“Kraljeva Sutjeska je historijski centar cijele Bosne, dvor bosanskih kraljeva, sabora, prijestolnica – i nije zaslužila da se kod uređenja općina s naknadnim neosnovanim prijedlozima uništi.

Kraljeva Sutjeska geografski je centar svih prvonavedenih općina, dodavši istom Bistrane i Gor. Zgošća(Vukanoviće)

To je prometni centar svih puteva i križanja. Terenske prilike i u staro su doba, a i danas sve puteve sveli na Kraljevu Sutjesku.

To je kulturno sjedište cijele Trstionice, tj kraja na rijeci Trstionici, kako se je ta krajina za vrijeme bosanskih kraljeva nazivala i kako se i danas sva dolina naziva.

Tu su: najljepša valjda i najveća crkva u Bosni, najstariji samostan, prva i najstarija po osvajanju osmanlija džamija, tu je škola, te oblasna i voćarska i stočarska stanica.

Kraljeva Sutjeska je administrativno središte kuda gravitira cio sjeveoistočni kraj visočkog sreza sa preko 15000 duša, tu se određuje uredovni dan kotarskog suda, gdje se vode preslušanja svjedoka u raznim kaznenim i civilnim parnicama, ostavinske rasprave za cijeli kraj, tu je prije bila sreska ispostava, tu je liječnička ambulanta i stalni nedeljni obilazak po liječniku i veterinaru.

Kraljeva Sutjeska je ekonomski centar ovoga kraja. Tu se održaje sedmični pazar, tu je pijaca i stočna i žitna, pijaca od drugog u visočkom srezu grada-Vareša-, jača je pijaca od nekih sreskih mjesta sarajevskog okruga, npr. Fojnice i Čajniča”

Uz predstavku opštinskog poglavarstva ide i pomenuta rezolucija sa potpisima predstavnika svih sela koja su pomenuta u predstavci i geografskim crtežom, kartom koji potvrđuje prirodnu uslovljenost teritorije ove opštine.

Već sami potpisi predstavnika sela pokazuju da se radi o katoličkim, odnosno hrvatskim i muslimanskim selima, a to potvrđuju i podaci iz popisa 1921.godine, koji daju konfesionalnu strukturu po naseljenim mjestima. Jaka koncentracija muslimanskog i hrvatskog živilja u situaciji kada je političko organizovanje na nacionalno konfesionalnoj osnovi bila je prijemčiva za uticaje stranaka kao što je HSS i JMO. Na području visočkog sreza, naročito krajem oktobra 1927. godine pristaje HSS i JMO ispoljile su interesovanje za zakon o organizaciji opština i najviše bile zauzete oko njegove organizacije, izvještavali su velikog župana u Sarajevu.²⁸ Možda su opštinari ovim argumentima radili u korist vlastite štete, jer su i dokazivali da arondiranje po njihovom prijedlogu stvara jednu ekonomski jaku opštinu sa nekoliko hiljada stanovnika, odnosno preko 5000 glava, i sa takvim nacionalnim sastavom koji je isključivao da bi radikali imali šta tu tražiti. I budžetski

²⁸ ABiH, Fond VŽSO, 1927/pov., 1910., u: T.Išek, n.n., str. 312.

izvještaj za 1927. godinu dokazuje da je Kraljeva Sutjeska jaka opština sa uravnoteženim prihodima i rashodima i električnom javnom rasvjetom u vrijeme kada je još nemaju mnogi gradovi u Bosni i Hercegovini (npr. Foča, Rogatica).

Dok su se stanovnici Kraljeve Sutjeske okupljali, a njihovi predstavnici formulisali zahtjeve, posao oko grupisanja opština je tekao svojim tokom. Na sjednici oblasnog odbora Sarajevske oblasti od 16. maja 1928. godine jednoglasno je prošao prijedlog koji je podržao i veliki župan, da se selo Ričica izdvoji iz opštine Kraljeva Sutjeska i priključi novoformiranoj opštini Zgošća sa sjedištem u Doboju.²⁹ Naknadnom uredbom od 16., a objavljenom 20. juna 1928. godine, opština Kraljeva Sutjeska je daleko više smanjena nego što su bile i najcrnje slutnje njenih stanovnika. Prijedlog oblasnog odbora je ugrađen u naknadnu uredbu, a veliki broj sela je priključen opštini Gračaničkoj. Sva ta priča i zahtjevi da se nepravilnosti koje se čine prema stanovništvu Bosne i Hercegovine u pogledu opština rješe bila je ravna utopiji. Zapisnici sa sjednica oblasnih odbora svjedoče da su se odbori vrlo ozbiljno i dugo bavili problematikom razvrstavanja sela u opštine, tim raspravama uvijek je prisustvovao i veliki župan sa svojim prijedlozima. Konačni prijedlozi koji su išli na potvrđivanje u ministarstvo unutrašnjih djela bili su formirani između dvije tendencije, šematizma odbornika da sve opštine budu uniformne po broju stanovnika, pa prema tome sve jednako jake, bolje rečeno slabe i političkih procjena velikih župana, nesumnjivo najjačih faktora u konačnoj reviziji prijedloga na putu do ministarstva u Beogradu. U tom odnosu žrtvovana je i buduća snaga velike opštine kao što je Kraljeva Sutjeska, a da su svi sudionici imali utisak da su učinili pravu stvar. Odbornici koji su jednoglasno glasali za taj prijedlog smatrali su da su ojačali novoformirane opštine,³⁰ a veliki župan, kao direktni predstavnik centralne vlasti, da bi izgradnja jakih opština značila afirmaciju osnovnih stanovišta opozicije, odnosno destrukciju temelja na kojima se zasnivala centralizirana vlast režima. Sve naknadne ispravke odmah nakon uredbi od 20. juna 1928. godine, još u toku mjeseca avgusta iste godine, pa do podjele zemlje na banovine 1929. bile su jezičke prirode, jer aljkava administracija nije se trudila da pravilno napiše imena mjesta, odnosno sela, izazivajući još veću zbuđenost stanovnika pojedinih opština.³¹ S druge strane, pretumbacije i rokade teritorija pojedinih opština u Bosni i Hercegovini nastavljene su i kasnije, sa istim i sličnim prvenstveno političkim, a tek nakon toga dolazili su

²⁹ ABiH, Fond OOSO-15/1927-1929., Knjiga zapisnika OOSO za 1928. godinu

³⁰ U godišnjem izvještaju za 1928. godinu OOSO-samoupravno odjeljenje navodi se da, "Oblasni je Odbor u ovom pitanju bio svjestan da će se i pored najsavjesnijeg ispitivanja ovih odnosa (razgraničenja – op. S.B.) desiti da će se tek kad novo stvorene općine stupe u život pokazati izvjesne grješke u teritorijalnom razgraničenju. Ove će grješke naravno Odbor u budućim godinama imati prilike da sanira odnosno da pri sanaciji istih sudjeluje." u: ABiH, Fond OOSO-11., 6746

³¹ Službene novine KSHS, br. 189., 17.VIII-1928. godine.

faktori sa drugim motivima.³² Pojedina sela dugo nisu odustajala od borbe da budu priključena nekoj drugoj opštini na koju su ih usmjeravale neke praktičnije veze. Takvi zahtjevi imali su mogućnost pozitivnog rješenja, ako bi izražavale, prije svega, volju čitavog sela, a zatim, ako bi se sve strane slagale oko novog rješenja, tj. opština koja treba da otpusti neko selo, kao i druga opština da bude voljna da ga primi. Prema raspisu ministarstva unutrašnjih poslova od 28. XI 1929. godine ne mogu se ni podržati, čak ni poslati zahtjevi tom ministarstvu ako ne postoji nesumljiva i utvrđena saglasnost svih zainteresovanih opština, i tek onda se pristupa postupku. Međutim, sve to zajedno je bilo vrlo teško ukomponovati, tako da je realna inicijativa spajanja i razdvajanja sela u opštine ipak ostajalo u rukama viših upravnih vlasti.³³

Prema odluci ministra unutrašnjih djela od 16. juna 1928. godine u Bosni i Hercegovini je raspoređen teritorij oblasti i srezova u 399 opština, i to po oblastima: u vrbaskoj 91 opština, bihaćkoj 43, sarajevskoj 58, travničkoj 59, tuzlanskoj 91, i mostarskoj 57 opština.³⁴ Čim su završeni opštinski izbori 28. oktobra 1928. godine, stvoreni su svi formalni uslovi za uvođenje opština u život, na čelu sa novim, izabranim upravama i u skladu sa zadacima opština na osnovu zakona koji su naslijeđeni iz perioda austrougarske uprave. Početni impuls bilo je naređenje ministra unutrašnjih djela od 31. oktobra 1928. godine da se “ima u novoorganizovanim opštinama odmah započeti sa radom, naći podesnu zgradu za privremeni smještaj opštinskog poglavarstva pod najam, te opštinskog bilježnika kome se odmah ima dati plata, kao i ostalo finansiranje opštine.”³⁵

Međutim, novoorganizovane opštine bile su bez ikakvih materijalnih sredstava i osim što su bile obavještene preko sreskih poglavara o svojim obavezama bile su, inače, prepuštene same sebi. I zato su se novoizabrana opštinska vijeća istim putem, povratno, obraćala za savjet svojim nadležnim sreskim vlastima, koje su ih, po jedinstvenom obrascu, upućivale na oblasne odbore, kao viša samoupravna tijela. Oblasni odbori su preuzeli na sebe pomoć novim opštinama u organizacionom pogledu, ali materijalna pomoć, kao sredstva planski namijenjena unapređenju opštinskog života, nisu bila ni predviđena. Opštine su ulazile u život i na prvom koraku se pokušavale zadužiti, odnosno uzeti pozajmicu za prostu reprodukciju kod oblasnih odbora kao bezkamatne kreditne ustanove “da ne bi išli u banke

³² Narodno Jedinstvo, br. 139, 16. XI 1929., Uredba o promjenama područja srezova i opština usljed određenih banovinskih granica.

³³ Tako je npr. više od godinu dana trajao postupak oko dva sela u Tuzlanskoj oblasti koja su tražila izdvajanje, Drečelj iz opštine Olovo i pripajanje Kladjnu, te Brloške iz opštine Stupari i pripajanje Kladjnu. Iako se OOTuzlanskeO posvetio tom problemu stav ministarstva presjekao je sve diskusije oko novog razgraničenja jer nije bilo saglasnosti svih zainteresovanih strana., u: ABiH, Fond KBUDB-II, 5/1930., 5610.

³⁴ Narodno jedinstvo, Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu., Godina Prva., Sarajevo 1928., str. 308-310.

³⁵ ABiH, Fond OOSO-12/1928., 8656.

i dobili zelenaške kamate.” Većina opština Sarajevske oblasti obratila se sa istim tekstom, čak je u srezovima napravljena neka vrsta formulara, samo su imena opština i visina sredstava bile različite. A odgovori oblasnog odbora Sarajevske oblasti, svi su bili potpuno isti, kratki i jasni “ da oblasni odbor nema budžetskih mogućnosti”.³⁶ U prvim danima rijetki su bili prijedlozi kao opštine Hadžići, koja uvodi namet na obližnju šumsku industriju u iznosu od 3 dinara na kubni metar posječenog i izvezenog drveta sa teritorija opštine. Opštinsko vijeće se u ovom slučaju vrlo brzo snašlo ukazujući na pravce sticanja opštinske dobiti koji će vrlo brzo postati svakodnevnica, a to je okretanje opštinske vlast u sticanju prihoda samo na svoju neposrednu okolinu.³⁷

Loše materijalne pretpostavke za funkcionisanje novih opština vrlo su slikovite po pitanju prostora u kojem su se trebali voditi opštinski poslovi. Dok pojedina središta opština, odnosno sela nisu imala nikakav podesan prostor, nikakvu pogodnu kuću, pa ni dio kuće, jer su stambeni uslovi sela bili tako skućeni i siromašni, opštinska vijeća su bila prisiljena tražiti premještaj sjedišta opštine u neko drugo mjesto, izazivajući, tim “neopravdanim” postupkom, oštre kritike i sankcije sreskih vlasti i banske uprave,³⁸ dotle su se drugi snalazili kako gdje, od podruma i školskih prostorija, ako ih je bilo, do čekaonica oblasnih ambulanti, koje pretvaraju u opštinski ured.³⁹

“Kako mi do danas vijećnici nijesmo nikada sa ovakvim stvarima imali posla, a i naš postavljeni bilježnik je u tome potpuni laik, molimo pomoć za stručna uputstva, ali na trošak države”, obraća se načelnik opštine Brestovsko, srezu Fojnica.⁴⁰ To je ilustrativan primjer koji ne da nije bio usamljen nego je bio opšti pokazatelj loše, odnosno nikakve administrativne pripremljenosti i nedostatka stručnog činovništva. Pojedine opštine su angažovale učitelje, neke poštare i slično da bi ispunile jednu od glavnih obaveza i pretpostavki opštinske operative, a to je bilježnik kao prvi do načelnika od stručnog profesionalnog kadra u opštini. Oblasni odbor Sarajevske oblasti se obratio velikom županu “pošto će početkom novembra 1928. godine pristupit se organizaciji seoskih općina ukazala se hitna potreba za administrativnim personalom za obavljanje općinskih poslova. U prvom redu tu se radi o općinskim bilježnicima o čijem kvalitetu u mnogome

³⁶ ABiH, Fond OOSO-13/ 1928., 8727., 8978., 8993., Među ovim molbama za pomoć nalaze se i onih novoformiranih opština koje su dijelom nastale od sela koja su pripadala ili trebala pripadati opštini Kraljeva Sutjeska.

³⁷ Opština je dobila odobrenje OOSO pod uslovom da iskaže pozitivne finansijske efekte po opštinu. u: ABiH, Fond OOSO-14/1928., 9956.

³⁸ Opština Dub srez Rogatica, tražila je premještanje sjedišta iz Lubardića u Ustipraču ili Mededu., u: ABiH, Fond KBUDB-II, 5/1930., 6211

³⁹ Opština Pazarić je dobila odobrenje OOSO pod uslovom da prostorije drži čisto i da kada je uredovni dan ljekara opština ima neradni dan., u: ABiH., Fond OOSO-13/1928., 9093

⁴⁰ ABiH, Fond Komesar OOSO-15/1929., 1669.

zavisi prosperitet općina. U što kraćem roku treba pripremiti bilježnike. Treba organizovati jedno mjesečne kurzeve u sreskim mjestima pod patronatom sreskih načelnika na koje će općine u budućem radu biti upućene. Zbog kratkoće vremena trebaju steći barem znanja o kompetencijama općina sa stanovišta općinske prakse.”⁴¹ Krajem godine u izvještaju konstatuju da. “Odbor je svjestan svoje zadaće, da će nizom godina ovom pitanju trebati posvećivati naročitu pažnju i podnijeti i materijalnih žrtava da se općinama pruži mogućnost da njihovo poslovanje ne zapne usljed nedostatka dobrog općinskog personala. Ovaj je prijedlog Oblasnog odbora stoga bio najhitnijom mjerom za prvo vrijeme.”⁴² Iz predstavljeni sreskih poglavarstava od februara 1929. godine vidi se da prijedlozi OOSO nisu ostvareni i da novoorganizovane opštine ne mogu da se snađu oko upustava glavne kontrole za jednoobrazno sastavljenje budžeta za 1929. godinu i da je problem urgentan, jer još ni jedna opština nema sastavljen budžet.⁴³ Čitavu 1929. godinu sreski načelnici izvještavaju, sada banske uprave, da je potrebna češća i jača kontrola opštinskih uprava, “jer opštinske delovođe su uglavnom bez potrebne spremne”, blagajnici nose opštinski novac u đepovima, povećavaju saminicijativno poreze bez odluka opštinskog vijeća, krađu iz opštinskih kasa i td.⁴⁴ Aljkavost opštinskih uprava koja je štetila i državnim, odnosno političkim interesima dovela je i do intervencije ministra unutrašnjih poslova, koji 24. I 1930. godine upozorava bansku upravu Drinske banovine “da su opštinske vlasti neažurne u poslovima administrativne prirode, a osobito na zahtjeve vojnih vlasti i da preduzimaju najblaže disciplinske mjere. To mora prestati i svaka neažurnost najstrožije kažnjavati.”⁴⁵

Izgradnja novoorganizovanih opština u Bosni i Hercegovini u organizacionom i funkcionalnom pogledu bila je slika, bolje rečeno ogledalo stanja u kome se stanovništvo, zadatak opštinskog teritorija, nalazilo, i nigdje se ta slika nije tako jasno uočavala kao u ovim osnovnim političko upravnim jedinicama, tu je bila najoizostrenija. Osim datog zakonskog okvira i izabranih opštinskih tijela, koje je za sedamdeset dana anulirao šestojanuarski režim, slabo su se uočavali tragovi materijalnih, organizacionih i kadrovskih i drugih komponenti koje čine pretpostavke da opštine posluju iz takozvanog samoupravnog djelokruga. Po članu 75. zakona o seoskim opštinama, opštinske uprave su upravljale opštinskom imovinom i opštinskim prihodima, što je praktično značilo razrezivanje i ubiranje poreza koji su svake godine proračunavani u pravilniku i cjeniku za pobiranje opštini-

⁴¹ OOSO je smatrao da bilježnički kandidati ne smiju imati manje od četiri razreda osnovne i dva građanske škole, a kursevi su predviđali političko i finansijsko pravo sa stanovišta pozitivnih zakonskih propisa., u: ABiH, Fond OOSO-11/1928., 6717.

⁴² ABiH, Fond OOSO-11/1928., 6746 str.3.

⁴³ ABiH, Fond Komesar OOSO-15/1929., 2260.

⁴⁴ ABiH, Fond KBUDB-II., 9/1930., 12011

⁴⁵ ABiH, Fond KBUDB-II., 7/119930., 9620.

skih daća dotične opštine i odobravani su od viših kontrolnih vlasti, sreskog poglavara i oblasnog odbora, odnosno, banske uprave-odjeljenje za samouprave. U rashodima, opštine su bile dužne da daju plate svojim namještenicima, honorar babici i ljekaru, veterinaru, podižu razne objekte, kao narodne osnovne škole, ambulante, veterinarske stanice, moderne klaonice, vrše asanaciju vode i podižu vodovode, brinu se o putevima, starim i iznemoglim i pomažu sirotinju, i td.⁴⁶ Taj prikladni okvir odgovarao je postulatima moderne komunalne politike čiji zagovornici su samouprave vidjeli kao naročiti vid javne uprave koja nije u rukama državnih vlasti i organa, a vršenje javnih upravnih poslova dato je u ruke onima kojih se ti poslovi, u prvom redu i neposredno tiču, kojima ti poslovi imaju služiti i koji na kraju krajeva za njihovo vršenje nose odgovornost i posljedice. Tako oni upravljaju sami sobom, to jest svojim zajedničkim interesima koji se prvenstveno njih tiču.⁴⁷

U vrijeme izgradnje seoskih organizovanih opština u Bosni i Hercegovini, cijela zemlja je proživljavala duboku, opštu krizu. U toku je bilo rapidno osiromašenje sela, vladala je nezaposlenost, pojavili su se znaci novih, još većih poremećaja u cjelokupnoj privredi a politička kriza je doživljavala kulminaciju zavođenjem diktature 6. januara 1929. godine. Nestašica hrane usljed velikih suša krajnje je zaoštrila i inače depresivnu agrarnu sferu u Dalmaciji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini početkom 1928. godine, a do jeseni se proširila i na mnoge druge krajeve. Oskudica, uvećana padanjem cijena žita usljed prekomorske konkurencije na evropskim pijacama tjerala je seljaštvo na nova zaduživanja. Na pojavu gladi izvanrednih razmjera i u pasivnim, čak i žitorodnim krajevima Bosne i Hercegovine početkom 1928. godine ukazivali su lokalni organi uprave, narodni poslanici, dopisnici listova. "Danas je nastupila glad ne samo u Hercegovini, nego šta više i u Posavini i Krajini".⁴⁸ Ekonomska politika Kraljevine SHS prema bosanskohercegovačkom selu odnosila se kao prema konstantnoj nepromjenljivoj kategoriji tzv. pasivnih krajeva, te se svodila na socijalnu komponentu, odnosno jednu vrstu humanitarne pomoći u hrani, kukuruzu, kao bezkamatno kreditiranje inače već prezaduženog seljaštva. Seljaci često nisu bili u stanju da udovolje poreskim obavezama, u Sarajevskoj oblasti 1927. i 1928. godine polovina predviđene poreske sume ostala je nepodmirena. U jednom od izvještaja se kaže da su u decembru 1928. godine u Sarajevskoj oblasti registrovani slučajevi fizičkog otpora seljaka poreskim ovrhoviteljima koji su plijenili stoku.⁴⁹

⁴⁶ Već 8. XII 1928. godine opštine Gračanička, Zgošća, mole nadležni srez i OOSO za pomoć "jer nemaju para ni za cestara, a cesta između sela propade, a to je žila kucavica ovih mjesta", u: ABiH, Fond OOSO-13/1928., 9307, 9411

⁴⁷ Sagedin Stevan, Naše samouprave, u: Jubilarni zbornik života i rada Srba Hrvata Slovenaca, 1918-1928, Matica živih i mrtvih SHS, II deo, Beograd, 1929., str. 614.

⁴⁸ Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1928., Sarajevo, 1928., str. 50.

⁴⁹ Izvještaj delegacije Ministarstva Finansija za BiH, u: N. Šarac, n.n., str. 54

U takvom društveno ekonomskom okruženju vladajući politički faktori, za vrlo kratko vrijeme, već od januara 1929. godine stvorile su od opština produženu ruku državne politike, dole, na terenu neposredno kao prvu stepenicu represivnog aparata koji je opštinu sveo, uglavnom, na upravnu vlast koja vrši poslove iz prenesene nadležnosti za račun države. Komandant žandarmerije izvještava bana u Sarajevu 20. novembra 1929. godine da “formirane opštine imaju za starješine ljude koji su mahom nepismeni i bez ikakvog autoriteta, starješine i žandarmi vršili su i dalje sva neredenja upravnih vlasti shvaćajući da je upravna vlast silom prilika upućena na žandare, jer s kim bi radila? Narod i dalje ima respekta samo od žandara.”⁵⁰ A u skladu sa Zakonom o izmeni Zakona o opštinama i oblasnim samoupravama od 6. januara 1929. godine kojim se smjenjuju izabrane opštinske vlasti i postavljaju, te shodno raspisu ministra unutrašnjih poslova o kriterijima potrebnim za kandidate novih uprava, novi položaj opštinskih vijeća ilustruje i sreski poglavar u Fojnici:” Rad protivan ovom naređenju imaće žestokih posljedica, te uvjeravam cijelu općinsku upravu, da nikoga u progonu zbog prekršaja neću štediti.”⁵¹ Poslušni opštinski upravni aparat vodi poslove za račun države koja ni jednoj seoskoj opštini u Bosni i Hercegovini nije osiguravala pokriće troškova, nego je njeno izdržavanje sa svim obavezama i prema državi bilo prebačeno na leđa stanovnika opštine. Opštinski aparat je radio za račun poreskih i vojnih vlasti, vodio razne statistike, pravio spiskove za banovinski kuluk i kao poseban vid pritiska na stanovništvo određivao ko i kada ide na rad, a ko je i kako oslobođen kuluka, dostavljali su razne pozive i rješenja upravnih i poreskih vlasti i td. Umjesto institucije koja će omogućavati zajedničko vođenje poslova od opšteg interesa opštinaru, opštine su nad svojim stanovnicima, a kako su ih ovi doživljavali i iskusili, izrasle u nepotreban birokratski aparat koji je uzimao, naređivao, određivao, a da im za uzvrat nije ništa pružao.

Autor

Magistar Seka Brkljača je viši stručni saradnik na Institutu za historiju u Sarajevu.

Rezime rada:

U svom prilogu autorica prikazuje kakvu je politiku prema lokalnim organima uprave (općinama-općinskim vijećima) vodila vlada Kraljevine Jugoslavije i kakve im je ovlasti davala. Ukazuje na činjenicu da općine nisu bile organi lokalne vlasti nego jednostavna dopuna za upravne organe države sa veoma malim ovlastima, malim teritorijama i brojem stanovnika i nedovoljnim sredstvima za rad. Takva politika je imala odraza i na stajališta građana prema vladajućim snagama države.

⁵⁰ ABiH, Fond KBUDB-II/1929-1., 817

⁵¹ Ministar unutrašnjih poslova P. Živković je cirkularno velikim županima naveo kao primjer za ugled slučaj kažnjavanja zatvorom jednog opštinskog vijećnika u šibenskom srezu., u. N. Šarac, n.n., str. 213.

ULOGA ZAVNOBiH-a U STVARANJU NOVOG PRAVNOG PORETKA U BOSNI I HERCEGOVINI TOKOM NOR-a

Dženana Čaušević

Od prvog dana ustanka, narodnooslobodilački pokret na području Bosne i Hercegovine suočavao se sa nizom negativnih pojava kao što su: šverc, špijunaža, krađa, saradnja sa neprijateljima i sl. Sve ove negativne pojave je trebalo bez odlaganja suzbijati u cilju normalnog i neometanog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta. Istovremeno, sa stvaranjem slobodnih teritorija i normalizovanjem života u pozadini, među stanovništvom, počeli su da izbijaju brojni sporovi koji su se odnosili, uglavnom, na utvrđivanje prava vlasništva na stoku i razne druge predmete iz domaćinstva, zatim na podjelu zaostavštine, te brojne bračne sporove. Sve ove sporne situacije, koje je donosio svakodnevni život, trebalo je brzo rješavati ne čekajući kraj rata.

Iz tih razloga se, pred novoosnovanih organa narodne vlasti, među prvima, počelo postavljati pitanje obavljanja sudske djelatnosti, a samim tim i pitanje prava koje bi se primjenjivalo pri rješavanju spornih slučajeva. Tako se tokom NOR-a, usljed sve učestalijih potreba za obavljanjem sudske djelatnosti, počelo stvarati jedno novo pravo, pravo koje je u sebi nosilo sva obilježja vremena u kome je nastajalo.

O ovoj temi su u svojim radovima pisali pojedini autori, kao npr. H. Čemerlić i B. Brajković, i to uglavnom fragmentarno. H. Čemerlić je, pišući o nastanku narodne vlasti u Bosni i Hercegovini tokom NOR-a, obradio i pitanje djelatnosti novoosnovanih organa narodne vlasti, pa tako i njihovu normativnu djelatnost. B. Brajković se osvrnuo na rad ZAVNOBiH-a na izradi Uputa za organizaciju i rad narodnih sudova, navodeći niz teškoća i problema sa kojima su se članovi Zakonodavnog odbora susretali u svom radu. Dalje, autori I. Kostić i P. Malobabić, pišući u svojim radovima o vojnom sudstvu tokom NOR-a, osvrnuli su se i na pravne propise iz oblasti vojnog prava koje su izdavali nadležni vojni organi. S obzirom na navedeno, može se zaključiti da ovo važno pitanje u naučnoj literaturi nije u potpunosti obrađeno i cilj ovog rada jeste da, na osnovu dostupnih arhivskih dokumenata i objavljene naučne literature, pokuša prikazati nastanak i razvi-

tak novog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini tokom NOR-a sa posebnim osvrtnom na ulogu i doprinos ZAVNOBiH-a u tom procesu.

Tokom svoga nastajanja ovo pravo je prošlo kroz dvije etape.¹ Prva je započela sa izdavanjem prvih pravnih propisa već 1941. godine u vrijeme kada se javljaju i prvi organi narodne vlasti na oslobođenim teritorijama i traje sve do Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Druga etapa u razvoju prava započinje sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a i obuhvata period u kome se posebno ističe uloga i djelatnost ZAVNOBiH-a u stvaranju novog pravnog poretka, te traje sve do konca rata.² Svaka od ovih faza u razvoju novog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini tokom NOR-a odlikovala se određenim specifičnostima.

Jedan od osnovnih zadataka pravnih propisa donošanih u prvoj fazi razvoja prava bio je da učvrste i odbrane poredak uspostavljen na oslobođenoj teritoriji u skladu sa ciljevima i interesima narodne revolucije, te da suzbiju svaku neprijateljsku aktivnost u smislu podrivanja i slabljenja snage oslobođene teritorije, što je u to vrijeme predstavljalo teško krivično djelo. Malobrojni normativni odnosili su se uglavnom na oblast krivičnog prava i služili kao podloga pri suđenjima kod vojnih i civilnih sudova.

Tako je već članak Edvarda Kardelja o NOO-ima, objavljen 19. oktobra 1941. godine u listu *Borba*, sadržavao izvjesne odredbe koje su se odnosile na materiju iz oblasti krivičnog prava.³ U odjeljku o zadacima NOO-a istaknuto je da oni treba prvenstveno da obezbijede red u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža, te da vode oštru borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacija, i sl.⁴

U isto vrijeme, u oktobru 1941. godine, i Komanda posavskog NOP odreda je izdala jedan važan dokument, prvi te vrste na području cijele Bosne i Hercegovine. Riječ je o Uredbi o kaznama u Posavskom NOP odredu koja je sadržavala 22 člana u kojima se razrađuju greške i određuju istovremeno kazne i nadležnost za njihovo izricanje, te način njihovog izvršavanja.⁵ Prema ovoj Uredbi, bilo je predviđeno uvođenje "Knjige kažnjenih". Kažnjavanju su podlijegale dvadeset i jedna krivica, kao što su: neizvršenje primljenih naredjenja, bacanje oružja, greške na straži, širenje straha i panike među drugovima, odavanje partizanskih tajni,

¹ F. Čulinović, *Nastajanje novog jugoslavenskog prava*, Nova Jugoslavija, Zagreb 1954, 197; – *Istorija države i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd 1972, 513.

² Dž. Čaušević, *Partizansko pravosuđe u BiH 1941-1945.*, Banja Luka 1988., 127.; F. Čulinović, *isto*, 198-199.

³ T. 2. Članak E. Kardelja – NOO-i moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti, oktobar 1941, S. Nešović – B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Beograd 1983, 115-116.

⁴ T. 2. Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora, L. Geršković – H. Sirotković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Svezak prvi: *Izabrani dokumenti 1941-1943*, Zagreb, Čakovec, 1983., 10.

⁵ V. Simović – B. Petranović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji*, Beograd 1979, 109., – S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945. – dokumenti*, Beograd 1981., 33.

upotreba nepristojnih riječi, upotreba alkohola i pijanstvo, ubistvo, zatim razbojništvo ili krađa iz koristoljublja itd., a predviđene kazne su bile raznovrsne, od prve opomene pa sve do smrtne kazne.⁶

Izuzetno značajan pravni dokument za stvaranje novog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini predstavljaju *Fočanski propisi* iz februara 1942. godine. U ovim propisima je pitanje krivične odgovornosti narodnih neprijatelja prvi put detaljnije razrađeno. Obrazloženo je ko se sve smatra narodnim neprijateljem, kakve su kazne predviđene za određeno krivično djelo i ko je nadležan da pokrene krivični postupak. Isto tako, i u pogledu izvršavanja kazne konfiskacije imovine, data su detaljna uputstva.⁷ Posebno je naglašeno da će NOO-i voditi borbu protiv krađa, pljački, razbojništva i uopće nereda, te da će rješavati sve sporove između pojedinih građana.⁸

Gotovo sva pomenuta načela iz Fočanskih propisa opširnije i detaljnije su razrađena u Krajiškim propisima izdatim u septembru mjesecu 1942. godine na oslobođenoj teritoriji.⁹

Među brojnim propisima koje je izdavao VŠ u ovom periodu posebno mjesto pripada Naredbi o osnivanju vojnih sudova od 29. decembra 1942. godine kojom je data čvrsta organizaciona osnova za daljnji razvoj i izgradnju vojnog sudstva, odnosno krivičnog prava u Bosni i Hercegovini.¹⁰

Formiranjem Izvršnog odbora AVNOJ-a, od posebnog je značaja bila njegova normativna aktivnost. S obzirom da je pljačka stoke, zatim žita i drugih stvari bila česta pojava u to vrijeme na oslobođenoj teritoriji, Izvršni odbor AVNOJ-a je u cilju suzbijanja ovih negativnih pojava, u januaru 1943. godine, uputio svim općinskim NOO-ima na području Bosne i Hercegovine dopis koji je sadržavao uputstva kako da se postupi u slučaju pljačke stoke ili neke druge krađe. Ukratko, općinskim NOO-ima je preporučeno da se u selima u kojima se otkrije takvo krivično djelo, npr. Pljačka, formiraju posebne komisije čiji bi zadatak bio da brzo i efikasno rješavaju nastali spor i na taj način spriječe samovlasno pribavljanje opljačkane stoke, žita i sl.¹¹

⁶ I. Kostić, *Nastanak i razvitak vojnog prava i vojnih pravosudnih organa u toku revolucije*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1-2, Beograd 1961., 75.

⁷ T. 3. Objašnjenja i uputstva za rad narodooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima, L. Geršković – H. Sirotković, *isto*, 13-15. – Kodifikacija iskustava o NOO-ima – Fočanski propisi, S. Nešović – B. Petranović, *AVNOJ i revolucija...*, 177.

⁸ T. 4. Zadaci i ustrojstvo NOO-a, L. Geršković – H. Sirotković, *isto*, 10.

⁹ Krajiški propisi se sastoje iz dva dokumenta: 1. Naredba o izborima NOO-a i 2. Naredba o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti. – *Isto*, 19-29.

¹⁰ B. Zlatarić, *Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava*, Nova Jugoslavija, Zagreb 1954, 313.

¹¹ Izvršni odbor AVNOJ-a šalje dopis svim općinskim NOO-ima, br. 15, Bihać dana 6. januara 1943. godine. – MR BiH, G-NOB, K-VI/si 42157, F-1.

U isto vrijeme su i Oblasni NOO-i na području Bosne i Hercegovine svojim uputstvima i drugim aktima dali značajan doprinos u stvaranju novog pravnog poretka. Ta aktivnost je bila značajna posebno u prvoj fazi razvoja prava pošto se u tom periodu osjećala velika pravna praznina, tj. nedostatak pravnih propisa, što je na neki način kočilo pravnu proceduru u smislu sankcioniranja negativnih pojava na terenu. Iz tih razloga je svaka instrukcija, svako uputstvo jednog višeg organa narodne vlasti upućeno nižim organima vlasti predstavljalo dragocjenu pomoć NOO-ima u obavljanju njihove sudske djelatnosti na oslobođenoj teritoriji. U tom pogledu, karakterističan je jedan dopis Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu upućen koncem 1943. godine okružnim, sreskim i opštinskim NOO-ima na teritoriji istočne Bosne. Riječ je o jednom od rijetkih sačuvanih dokumenata te vrste koji sadrži detaljne instrukcije s napomenom da pri donošenju svojih presuda NOO-i treba da djeluju po savjesti, oslanjajući se na osjećanje pravednosti koje živi u masama. Istovremeno se skreće pažnja NOO-ima da ne treba dozvoliti da mase, odnosno selo u svakom slučaju nameću svoju volju NOO-u pri donošenju presuda, jer to često može dovesti do izricanja pogrešne presude.¹²

Za drugu etapu u razvoju prava koja započinje sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a karakteristično je da je doneseno niz važnih odluka koje su bitno uticale na daljnji tok razvoja pravnog poretka. Među njima, kao najznačajnije, treba spomenuti Deklaraciju i Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a jer njima, ustvari, započinje novi period u razvitku pravnog poretka u Bosni i Hercegovini. Od posebnog je značaja Odluka o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ kojom je svim aktima donijetim u prethodnoj fazi razvoja prava data snaga državnopravnog propisa, te formalno označena nevažnost pravnog poretka stare Jugoslavije. Ova odluka je u isto vrijeme imala i ustavni značaj.¹³

Formiranjem ZAVNOBiH-a kao vrhovnog organa narodne vlasti na području Bosne i Hercegovine, stvoreni su povoljni uslovi da se intenzivnije pristupi izradi, za to vrijeme, neophodnih pravnih propisa. U tom pogledu, posebno mjesto pripada Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, jer faktički od tog trenutka započinje normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u smislu stvaranja novog pravnog poretka.¹⁴ S tim u vezi, na pomenutom zasjedanju donesena su dva izuzetno važna dokumenta koja su predstavljala široku bazu za daljnji rad na izgradnji novog pravnog poretka.

¹² Dopis Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu – Okružnim, sreskim i opštinskim NOO-ima na teritoriji istočne Bosne. – Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Fond: Oblasni NOO za istočnu Bosnu, br. 1635/1, god. 1943. (u daljem tekstu ABiH).

¹³ *Istorija država i prava jugoslovenskih naroda*, Beograd 1972, 513-514.

¹⁴ H. Čemerlić, *Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačke borbe*, AVNOJ i NOB u BiH, Beograd 1974, 554.

Prvi od tih dokumenata predstavlja Odluka ZAVNOBiH-a o ustrojstvu i radu NOO-a i NO skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini.¹⁵ Ona je poslužila kao podloga za početak izgradnje novog sistema vlasti u Bosni i Hercegovini. U čl. 13. navedene Odluke je posebno istaknuto da treba "...obezbijediti građanima ličnu i imovinsku sigurnost, kao i njihovu privatnu inicijativu u svim granama privrednog života..."¹⁶, te im istovremeno omogućiti da dobiju adekvatnu zaštitu njihovih prava.

Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine predstavlja značajan dokument u kome su istaknuta osnovna prava pojedinaca – građana, te je izričito navedeno da "...svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe i pritužbe svim organima državne vlasti..." te da "...niko ne može biti osuđen bez prethodnog sudskog postupka..."¹⁷

S obzirom da u to vrijeme još uvijek nisu bili doneseni opći propisi o organizaciji i radu narodnih sudova, dokumenti usvojeni na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a služili su privremeno NOO-ima, odnosno njihovim sudskim vijećima, kao pravna podloga pri donošenju njihovih odluka.

Kolika se potreba osjećala za izdavanjem pravnih propisa iz oblasti sudstva, pokazuje podatak da su i pojedini viši NOO-i, pozivajući se na odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, izdavali svoja uputstva nižim NOO-ima sa instrukcijama kako da postupaju pri obavljanju sudske djelatnosti. Tako je Okružni NOO za Kozaru u augustu mjesecu 1944. godine, pozivajući se na članove 13. i 15. Odluke o ustrojstvu i radu NOO-a i NO skupština,¹⁸ izradio opširne upute koje su sadržavale odredbe o načinu suđenja, tj. o procesnim radnjama pri vođenju rasprave, načinu saslušavanja stranaka i svjedoka, vođenju zapisnika na raspravi, izradi presuda, zatim o pravnim lijekovima i upute o rokovima, kao i o izvršenju presuda.¹⁹ Ove Upute je Okružni NOO za Kozaru odmah dostavio nižim NOO-ima koji su se nalazili pod njegovom direktnom nadležnošću. To su bili prvi pravni propisi koje je izdao jedan okružni NOO, a koji su sadržavali uputstva za rad sudskih vijeća pri NOO-ima. Ova uputstva su važila i bila primjenjivana isključivo na području djelovanja Okružnog NOO-a za Kozaru.

Nakon Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a Odjeljenje za pravosuđe Predsjedništva ZAVNOBiH-a je pristupilo izradi općih propisa iz ove oblasti. Tako su oktobra mjeseca 1944. godine izdate Upute za organizaciju i rad narodnih sudova. U

¹⁵ *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, 30. juna, 1. i 2. jula 1944. godine (prema zapisniku i stenografskim bilješkama), Sarajevo 1954., 135-138.

¹⁶ *Isto*, 137.

¹⁷ *Isto*, 78.

¹⁸ *Isto*, 138.

¹⁹ Okružni NOO Kozara šalje uputstvo za rad sudskih vijeća pri NOO-ima Sreskom NOO-u u Bos. Novi, br. 1009, dana 23. augusta 1944. godine. – MR BiH, G-NOB, K-XIV/2499, F-2.

njihovom uvodnom dijelu izričito je navedeno da će narodnim sudovima pri obavljanju njihove djelatnosti kao pologa koristiti odluke, zakoni i zakonske odredbe AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Što se tiče narodnih pravnih običaja, istaknuto je da će ih sudovi moći koristiti samo ukoliko se uklapaju u okvire demokratskog pravnog shvatanja naših naroda.²⁰ Na taj način je i formalno ukinut pravni poredak stare Jugoslavije. Upute za organizaciju i rad narodnih sudova predstavljaju jedini pravni dokument iz oblasti pravosuđa koji je donijelo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a vršeći svoju zakonodavnu funkciju tokom NOR-a.

Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a je pripremlilo još neke zakonske projekte iz ove oblasti. Riječ je o Uputama za rad sudova u krivičnim stvarima i Uputama za vođenje krivičnog postupka pred narodnim sudovima.²¹ Nacrti ovih uputa su 24. novembra 1944. godine upućeni Predsjedništvu ZAVNOBiH-a na razmatranje, s molbom da ih odobri pošto su "...narodni sudovi otpočeli sa radom, pa je radi pravilnog postupka u krivičnim stvarima potrebno da se predložene upute čim prije dostave sudovima..."²²

Upute za rad sudova u krivičnim stvarima koje ustvari predstavljaju Nacrt privremenog krivičnog zakonika obuhvatale su ukupno 39 članova.²³ U uvodnom dijelu je istaknuto da se ove upute izdaju u cilju olakšanja rada sudovima u krivičnim predmetima, kao i u cilju jednoobraznog postupanja sudova na području Bosne i Hercegovine. U općem dijelu materija iz ranijeg krivičnog zakonika je izložena dosta sažeto. Interesantno je da se u ovim uputama, pored ostalih kazni, predviđa i kazna prisilnog rada sa i bez lišenja slobode. U posebnoj dijelu ovog Nacrta nabrojana su ona krivična djela koja su se najčešće javljala i bila predmet raspravljavanja pred narodnim sudovima.

Posebno je interesantan posljednji član ovog Nacrta pod nazivom "Krivična djela ovdje nespomenuta". U ovom slučaju data je mogućnost sudovima da, ukoliko budu sudili za neko krivično djelo koje nije izričito navedeno u ovim uputama, mogu ga svrstati pod onu grupu krivičnih djela kojoj bi ono, prema svojim bitnim karakteristikama i pravnoj prirodi pripadalo, te da se prema tome odredi i kazna.

Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a izradilo je u isto vrijeme i Upute za vođenje krivičnog postupka pred narodnim sudovima.²⁴ Na samom početku teksta ovih Uputa istaknuto je da one predstavljaju nadopunu već izdatih Uputa za

²⁰ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944.*, knj. I, Sarajevo 1968., 520.; – H. Čemerlić, *Normativna djelatnost...*, 555.

²¹ B. Brajković, *Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti pravosuđa*, Prilozi IV, Sarajevo 1968, 357.

²² Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a dostavlja Predsjedništvu ZAVNOBiH-a na odobrenje Upute za rad sudova u krivičnim stvarima i Upute za vođenje krivičnog postupka, Jajce, dana 24. novembra 1944. godine. – ZAVNOBiH, *Dokumenti...I*, 772-773.

²³ Upute za rad sudova u krivičnim stvarima. – ZAVNOBiH, *Dokumenti... I*, 773-786.

²⁴ Upute za vođenje krivičnog postupka pred narodnim sudovima. – ZAVNOBiH, *Dokumenti ...I*, 787-795.

organizaciju i rad narodnih sudova. Što se tiče njihovog sadržaja, može se zaključiti da su one po svom sadržaju obuhvatale najosnovnije propise u pogledu vođenja postupka u krivičnim predmetima. Te odredbe su se odnosile uglavnom na pokretanje postupka, zatim nadležnost sudova, glavnu raspravu, način glasanja kod donošenja odluka, zatim odbranu okrivljenog, izvršenje kazne, molbu za obnovu krivičnog postupka, te molbu za odlaganje izvršenja kazne, itd.²⁵

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a do konca rata nije uspjelo uvrstiti u dnevni red ni jedne od svojih sjednica razmatranje Uputa za rad sudova u krivičnim stvarima, kao ni Upute za vođenje krivičnog postupka, tako da navedeni propisi nisu ni usvojeni do konca rata.²⁶

Pošto je materija iz oblasti krivičnog prava odmah nakon oslobođenja zemlje regulirana saveznim propisima, iz tih razloga više nije bilo ni potrebno da se donosi i usvaja poseban zakonik iz ove oblasti za Bosnu i Hercegovinu.

Posebno pitanje predstavlja primjena pojedinih zakona koji su važili na području Bosne i Hercegovine prije rata. O tim zakonima i o mogućnostima njihove primjene nije ništa izričito rečeno ni u jednom od pravnih propisa donesenih tokom NOR-a, pa ni u Uputama za organizaciju i rad narodnih sudova. Kako su se školovani pravници vremenom u sve većem broju počeli uključivati u rad sudskih vijeća pri NOO-ima, a kasnije i narodnih sudova na oslobođenim teritorijama, oni su ponekad, najčešće u slučaju pravnih praznina, tj. u nedostatku novih pozitivnih pravnih propisa, bili u prilici da primjenjuju staro pravo koje su od ranije poznavali i kojim su se već služili. To je, ustvari, bila pravna nužda kada se staro pravilo primjenjivalo kao supsidijerno pravo²⁷ i to samo u slučaju kada je odgovaralo pravnom shvatanju naroda i ukoliko nije bilo u suprotnosti sa načelima formiranim tokom NOR-a. Na taj način, to staro pravo je kroz primjenu, u novim uvjetima, postajalo jedna vrsta pravnog običaja.²⁸

Malobrojni pravni propisi doneseni za vrijeme NOR-a nisu mogli u potpunosti da obuhvate i reguliraju sve složenije društvene odnose i pravne sporove koji su se javljali među stanovništvom na oslobođenim teritorijama, tako da su pravne praznine vremenom postajale sve veće i izraženije. Rješavajući pojedine pravne sporove kao npr. pitanje podjele zaostavštine i sl., narodni sudovi su, u takvim slučajevima, donosili svoja rješenja u duhu pravde, onako kako je to sam narod

²⁵ *Isto.*

²⁶ Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a dostavlja Predsjedništvu ZAVNOBiH-a na odobrenje Upute za rad sudova u krivičnim stvarima i Upute za vođenje krivičnog postupka. – ZAVNOBiH, *Dokumenti...I*, 773.

²⁷ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2001., 344.

²⁸ B. Brajković, *isto*, 356.

osjećao,²⁹ a nekada i u skladu s lokalnim običajima ili novim shvatanjima o pravdi i pravičnosti formiranim kroz rat i revoluciju.

Sudska vijeća pri NOO-ima, a pred sam kraj NOR-a i novoosnovani narodni sudovi, u obavljanju svoje sudske djelatnosti su, pored novih pravnih propisa, često bili primorani da, usljed nedostatka pozitivnih pravnih propisa, u praksi primjenjuju i staro pravo, lokalne običaje, a često i načelo pravde i pravednosti, tako da je u pogledu primjene prava od slučaja do slučaja vladala opća šarolikost i velika neujednačenost. Iz tih razloga je, a svakako i zbog pravne sigurnosti građana, bilo neophodno bez odlaganja riješiti pitanje odnosa između starog i novog pravnog poretka. To je pitanje i zvanično riješeno Odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 3. februara 1945. godine. Ta odluka se odnosi na ukidanje i proglašenje nevažećim svih pravnih propisa donijetih od strane okupatora i njegovih pomagača za vrijeme okupacije, zatim na važnost odluka koje su za to vrijeme donesene, te na ukidanje pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije 6. aprila 1941. godine. Sve navedeno je kasnije potvrđeno izdavanjem Zakona o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine, kao i za vrijeme okupacije.³⁰

Kakvo je bilo to novo pravo koje je stvarano i izniklo iz samog rata i revolucije, najbolje mogu ilustrirati riječi Moše Pijade koji je u julu mjesecu 1945. godine, na sjednici Predsjedništva, prilikom razmatranja projekata Zakona o vrstama kazni i Zakona o davanju amnestije i pomilovanja, između ostalog, u svom referatu istakao: "Postojalo je jedno običajno, narodno, narodno-ratno i ustaničko pravo koje je čitavo bilo izraženo jednim velikim principom koji nije bio obuhvaćen i fiksiran paragrafima, ali koji je bio živ i stvaran u svakom aktu narodnih vlasti. Principom da je zakonito samo ono što pomaže interesu NOB-e, a da je nezakonito sve ono što je za njega štetno. Samo taj veliki princip koji je bio iznikao iz samih zakona narodne borbe, koji je bio prirodni sastavni dio svijesti požrtvovanih narodnih boraca, bio je dovoljan za besprijekorno funkcionisanje svih naših organa vlasti kroz najteže godine oslobodilačkog rata..."³¹

Na koncu, može se zaključiti da je novi pravni poredak u Bosni i Hercegovini tokom NOR-a nastajao postepeno, počev od prvih malobrojnih, normativnih akata iz oblasti krivičnog prava, a za potrebe vojnih i civilnih sudova, pa sve do početka sistematskog rada na njegovoj daljnjoj izgradnji. Taj rad se manifestirao kroz djelatnost AVNOJ-a i Predsjedništva ZAVNOBiH-a u smislu donošenja odgovarajućih odluka bitnih za izgradnju novog pravnog poretka u BiH za vrijeme NOR-a. Jednom od tih odluka, pravni poredak stare Jugoslavije stavljen je van snage, čime je i formalno istaknuto da između stare i nove Jugoslavije ne postoji unutrašnji pravni kontinuitet.

²⁹ Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a šalje Sreskom narodnom sudu Drvar upute za rad, dana 15. februara 1945. godine. – ZAVNOBiH, *Dokumenti 1945*, knj. II, Sarajevo 1968, 147.

³⁰ *Istorija država i prava...*, 514.

³¹ M. Pijade, *Izabrani govori i članci (1941-1947)*, Beograd 1948, 33.

Autor

Profesor dr. Dženana Čaušević je redovni profesor pravne historije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Bihaću

Rezime rada:

U svom radu autorica prati zakonodavnu aktivnost ZAVNOBiH-a i vlade koja je nastala u okviru njega i prati proces stvaranja nukleusa kasnijeg bosanskohercegovačkog pravnog sistema, ukazujući na njegova načela, postepeni rast i preciziranje pravnih odnosa, vrsta i sadržaja zakona koji su donošeni, te daje ukupnu sliku koju je takva aktivnost ZAVNOBiH-a proizvela u oblasti o pravnog poretka u zemlji.

FRIDRICH II CELJSKI KAO PRETENDENT NA BOSANSKO PRIJESTOLJE

Pejo Ćošković

Bosanski su vladari udajama i ženidbama stupali u rodbinske veze s mnogim dinastijama i velikaškim kućama, kako onima iz bližeg susjedstva tako i onima iz udaljenijih zemalja. To je bila uobičajena praksa toga vremena u kome se više pazilo na društvenu i stalešku pripadnost, a nerijetko i političku korist, nego na uzajamne osjećaje budućih supružnika. Do takvog povezivanja bosanskih vladara s drugim dvorovima dolazilo je vrlo rano, a pouzdano se takve veze mogu pratiti od vremena bana Kulina čija je sestra bila udana za zahumskog kneza Miroslava Nemanjića, uz napomenu da brojnije vijesti o toj temi potječu tek iz XIV i XV st.

Iako ta tematika nije bez značaja za razumijevanje nekih prekretnica u srednjovjekovnoj bosanskoj povijesti, mi se njome nećemo opširnije baviti. Umjesto te problematike u cjelini, ovom prigodom zanima nas isključivo tek jedna nedovoljno zapažena epizoda iz koje se jasno vidi kako su rodbinske veze mogle poslužiti kao podloga za rješavanje dinastičkih pitanja, točnije za popunjavanje prijestolja pod sasvim određenim okolnostima. U tom pogledu pomišljamo na posljedice ženidbene veze dinastije Kotromanića s velikaškom obitelji Celjski, koje su uspostavljene još 1361. udajom Katarine, kćeri bosanskog bana Stjepana II Kotromanića za Hermana I Celjskog¹. Ta udaja nije nagovještavala da bi se

¹ Opširnije o Katarini Kotromanić, ženi Hermana I. Celjskog pisao je **И. Руварац**, *Катарина кћи Твртка I. бана (од 1353.-1377.) и од 1377.-1391. краља босанскога*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 4(1892) 3, str. 205-211; **Isti**, *Katharina, die Tochter Tvrtko's I., 1353-1377 Banus und 1377-1391 Königs von Bosnien*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, II, Wien 1894, 173-178. **М. Кос**, *Историја Словенаца од досељења до петнаестог века*, Београд 1960, 325 (dalje: **Кос**, *Историја Словенаца*); **L. Thallóczy**, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 288 (dalje: **Thallóczy**, *Studien*), piše da je ta Katarina bila kći kralja Tvrtka I. Iako se podloga za takvo mišljenje može naći u *Celjskoj kronici*, GZM IV, 1892, 205-211, ono je u historiografiji odbačeno kao netočno, jer Tvrtko u to doba nije mogao imati kći za udaju.

mogla razlikovati od drugih sličnih kojima je rješavan status nekog člana dinastije ili velikaške obitelji, jer njome nije utvrđivan nikakav politički odnos između dviju strana kome bi sklopljeni brak trebao biti jamac i talac njegove nepromjenljivosti i trajnosti. Čak ni rođenje potomaka, sinova Ivana, koji je umro 1372. i Hermana², nije najavljivalo nikakvu promjenu u tom pogledu. Naprotiv, izgledalo je da svaka strana ide svojim posebnim putem zaokupljena vlastitim ambicijama i planovima koji se ni u jednoj interesnoj točki nisu dodirivali.

Ipak, kako su se postupno mijenjale političke prilike tako su aktualizirane rodbinske veze između Kotromanića i Celjskih. Tako je započelo njihovo približavanje u nepovoljnim okolnostima po bosansku dinastiju koja se stala suočavati sa sve većom turskom opasnošću i miješanjem Turaka u odnose među njezinim podanicima te sve većim utjecajem i moći Celjskih knezova³ kojih su se posjedi u prvoj polovici XV st. protezali od austrijskih i slovenskih zemalja, preko hrvatsko-ugarskog teritorija do Bosne⁴. Podlogu za ostvarenje te ideje pružale su Hermanu II zasluge stečene na strani kralja Sigismunda. Prvo je spasio kralja u bitki kraj Nikopola 1396. u kojoj je kršćanska vojska bila teško potučena, a Sigismund dopao u životnu pogibelj iz koje ga je knez Herman II spasio⁵. Drugi put je zasluge stekao 1402. u vezi s oslobađanjem zatočenog hrvatsko-ugarskog kralja koga su nezadovoljni plemići zatvorili u gradu Siklósu⁶. Za te usluge kralj je 14. kolovoza 1397. poklonio Hermanu II grad Varaždin, a 9. rujna 1398. potvrdio tu

² Usp. **J. Orožen**, *Zgodovina Celja, II. Srednjeveško Celje kot središče državotvornega stremljenja: doba narodne samostojnosti, Savinjska marka, knezi in grofje Celjani*, Celje 1927, 52 (dalje: **Orožen**, *Zgodovina II*). Herman II. nije mogao biti rođen oko 1360, kako navodi **M. Švab (M. Šb.)**, *Celjski, Herman II.*, u: Hrvatski biografski leksikon, 1989, 625, jer je bio drugorođeno dijete Hermana I. i Katarine Kotromanić, koji su brak sklopili 1361, a po *Celjskoj kronici* 1362.

³ U historiografiji je raspravljano o naslovu Celjskih, koji se najčešće nazivaju grofovima, a N. Klaić je branila tezu da su ini bili knezovi, uostalom taj naslov priznao je Fridriku II. i njegovoj braći i car Albrecht, usp. *Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru* (okrugli stol), *Zgodovinski zbornik*, Ljubljana, 37(1983) 1/2, str. 94.

⁴ **T. Raukar**, *Grofovi Celjski i hrvatsko kasno srednjovjekovlje*, *Historijski zbornik*, 36(1983), Zagreb 1984, str. 124 (dalje: **Raukar**, *Grofovi Celjski*); usp. **F. Baš**, *Celjski grofi in njihova doba*, *Celjski zbornik*, Celja 1951, 10 (dalje: **Baš**, *Celjski grofi*).

⁵ **I. Voje**, *Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 56 (dalje: **Voje**, *Odnos*); usp. **Ф. Шинић**, *Битка код Никопоља (25. септембра 1396.)*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 8(1896) 1, str. 79-80; **Orožen**, *Zgodovina II*, 58; **Кос**, *Историја Словенаца*, 326; **N. Klaić**, *Zagreb u srednjem vijeku*, 1, Zagreb 1982, 138 (dalje: **Klaić**, *Zagreb*).

⁶ **Orožen**, *Zgodovina II*, 60; usp. **Voje**, *Odnos*, 56. **Klaić**, *Zagreb*, 131; **Ista**, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987, 124 (dalje: **Klaić**, *Medvedgrad*).

svoju darovnicu⁷ te 27. siječnja 1399. Zagorje⁸, koje je ušlo u njihov naslov te su se otada nazivali knezovi Celjski i Zagorski⁹. Položaj Hermana II još se više učvrstio, a posjedi povećali kad je nakon zaruka devetogodišnje kćeri Barbare za kralja Sigismunda 1405., dobio od njega Međimurje s gradom Čakovcem¹⁰, zatim pravo da kao upravitelj Zagrebačke biskupije postavlja njezina biskupa te čast slavonskoga bana¹¹. Tako su Celjski knezovi postajali sve moćniji i utjecajniji na ugarskom dvoru i u državi, dok se istodobno bosanska dinastija suočavala sa sve snažnijim vanjskim pritiscima, braneći zemlju najprije od ugarskih presizanja, čak i uz pomoć turskih četa, a potom pokušavajući se zaštititi od rastuće opasnosti doskorašnjih saveznika i njihova prekomjernog miješanja u unutrašnje odnose među bosanskim podanicima. Rastuća turska opasnost smanjila je u Bosni strah od ugarske prevlasti, što je za kralja Tvrtka II bio dovoljan razlog da potraži oslonac svojoj vanjskoj politici na budimskome dvoru te tako pokuša sačuvati vlast i zaštititi zemlju. U tim nastojanjima naišao je bosanski kralj na puno razumijevanje u Ugarskoj kojoj nije moglo biti svejedno koga će imati za susjeda. Kad već nije ostvario svoju davnu želju da se okruni bosanskom krunom radi čega je potkraj XIV i na početku XV st. vodio više vojnih pohoda južno od Save, Sigismundu se neočekivano pružila povoljna prilika da Bosnu tješnje veže uz Ugarsku, što hrvatsko-ugarski kralj nije želio propustiti. U prilog njegovim nakanama išle su trenutne okolnosti u kojima se nalazio bosanski kralj. Osim što je bio pritiješnjen turskim provalama i upletanjima u bosanske prilike, u drugoj polovici dvadesetih godina Tvrtko II još nije imao nasljednika. Ta činjenica otvarala je hrvatsko-ugarskome kralju realne izgleda da utječe na popunu bosanskoga prijestolja. U traganju za prikladnim Tvrtkovim nasljednikom prijedlog se sveo na kneza Hermana II Celjskog, koji je širinom političkih koncepcija nadmašio sve druge velikaše u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu. Sve je izgledalo lako izvedivo, jer se Hermanov dolazak na bosansko prijestolje mogao opravdavati njegovim krvnim srodstvom s bosanskom dinastijom, budući da je bio praunuk bana Stjepana II Kotromanića. Sigismundov pak interes u Bosni osiguravao je njegov brak s Hermanovom kćeri Barbarom. Tako bi se postigao željeni cilj i sačuvala priznavana zakonitost promjene vladara i dinastije. Bez mogućnosti velikog izbora Tvrtko II pokazao je

⁷ **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVIII, Zagrabiae 1990, 244-247, 364-366 (dalje: **Smičiklas**, *Codex diplomaticus XVIII*); usp. **Кос**, *Историја Словенаца*, 326; **Klaić**, *Zagreb*, 138.

⁸ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus XVIII*, 413-418; usp. **Klaić**, *Zagreb*, 138; **М. Спремић**, *Деспот Бугађ Бранковић и његово доба*, Београд – Бања Лука 1999², 203 (dalje: **Спремић**, *Деспот Бугађ*).

⁹ **Воје**, *Однос*, 56-57.

¹⁰ **Klaić**, *Zagreb*, 138; usp. **Спремић**, *Деспот Бугађ*, 203.

¹¹ **Орожен**, *Згодовина II*, 63; usp. **Воје**, *Однос*, 57; **N. Klaić**, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. Krone*, Celje 1982, 36 (dalje: **Klaić**, *Zadnji knezi*); **Ista**, *Zagreb*, 138-139; **Ista**, *Medvedgrad*, 124.

želju da se približi Ugarskoj, što je u prvoj polovici 1425. rezultiralo sklapanjem formalnog mira između njega i kralja Sigismunda. Ono što je za našu temu puno važnije odnosi se na nastavak pregovora o određivanju nasljednika, ako bosanski kralj Tvrtko II, koji tada nije imao djece, umre bez muškog potomka. Kralj je 30. kolovoza 1426. izdao uputu svojim izaslanicima, Andriji sinu Petra de Ztanch i slavonskom banu Pavlu Bissenu de Ezdege, koje je slao po nekom poslu u Bosnu¹². Tom prilikom su, prema J. Radoniću, uz druga problematična pitanja, izgleda, vođeni i pregovori o nasljeđivanju bosanskog prijestolja¹³. S tim u vezi valja upozoriti da su u svibnju te godine vođeni pregovori i postignut sporazum u Tati između hrvatsko-ugarskog kralja i despota Stefana Lazarevića. Sporazumom je utvrđeno da despota naslijedi sestrić Đurađ Branković, a Ugarskoj pripadnu Beograd i Golubac na Dunavu te Mačvanska banovina¹⁴. S obzirom na Sigismundove planove i moguće dalekosežne posljedice ti iznimno važni pregovori vođeni su do 2. rujna 1427., kad je bosanski kralj Tvrtko II. proglasio rođaka Hermana II Celjskog svojim nasljednikom te mu u svom stolnom gradu Bobovcu izdao odgovarajuću ispravu kojom je njemu i njegovim muškim potomcima darovao čitavo Bosansko kraljevstvo u slučaju da ne bi ostavio zakonitih muških potomaka. Tvrtko II je naglasio da to čini zbog osobitog prijateljstva, ljubavi i vjernosti, koje je ljubljeni rođak i brat njegov Herman II, celjski i zagorski knez te ban slavonski vazda iskazivao i iskazuje prema njemu i Bosanskomu kraljevstvu te zbog osobitih radnji koje je spomenuti knez poduzimao kod kralja Sigismunda u prilog Bosne i njezinih stanovnika i napokon, jer mu je rođak¹⁵. Iz Tvrtkova

¹² “Quia Andreas filius Petri de Ztanch, familiaris magnifici Pauli de Ezdege, alias regni nostri Sclavonie bani, unacum eodem domino suo in legationibus nostris in regnum nostrum Boznen- se de commissione nostre maiestatis speciali accessuro asseritur fore profecturus, igitur fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus”, **E. Kammer**, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*, VIII, Budapestini 1895, 303. O toj misiji usp. **J. Radonić**, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини . века*, Књиге Магице српске, број 11 и 12, Нови Сад 1905, 48-49 (dalje: **Radonić**, *Западна Европа*); **Klaić**, *Zadnji knezi*, 35.

¹³ **Radonić**, *Западна Европа*, 48-49; **Isti**, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, Archiv für slavische Philologie, XIX, Berlin 1897, 454.

¹⁴ U novije vrijeme o tom sporazumu pisao je opširnije **I. Prlender**, *Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi*, Historijski zbornik, Zagreb, 44(1991) 1, str. 23-41; usp. također **M. Perojević**, *Stjepan Tvrtko II. Tvrtković po drugi put kralj*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Sarajevo 1942, 471 (dalje: **Perojević**, *Tvrtko II*); **M. Dinjić**, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд 1978, 54, 338; **J. Калић**, *Доба привидног мира*, Историја српског народа, 2, Београд 1994², 215; **Спремић**, *Деспот Бурађ*, 109-110; **J. Калић**, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001², 115-116.

¹⁵ **S. Katona**, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, XII, Budae 1790, 477-478 (dalje: **Katona**, *Historia critica XII*); **G. Pray**, *Annales regnum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, II, Vindobonae 1774,

pisma, a ni iz pratećih dokumenata, ne može se dokučiti što je to njegov rođak doista činio za Bosnu i njezina kralja da bi mu mogli pripasti bosanska kruna i prijestolje. Celjski su stekli grad Krupu na Uni, koju je kralj Sigismund najprije založio, a 1429. i predao potpuno u vlasništvo knezu Fridriku II, Hermanovu sinu¹⁶. Tako ih je taj grad trebao približiti Bosni i tamošnjim prilikama te učvrstiti njegov položaj u tim krajevima. Ugovor iz 1427. nije, međutim, ostavio ravnodušnim glavne aktere na bosanskoj političkoj sceni, ali ni zemlju nije gurnuo u građanski rat. Nezadovoljstvo koje su pokazivali vojvode Sandalj Hranić i Radosav Pavlović stižalo se do polovice 1428. Brzo smirivanje nesuglasica upućuje na pomisao da je Tvrtko II računao da se svi uvjeti iz spomenutog dogovora neće ispuniti te da prijestolje i kruna neće pripasti strancima. U prilog tome govori i činjenica da je bosanski kralj već u prvoj polovici 1428. pokušavao na više strana tražiti sebi suprugu i našao ju je u Doroteji, kćeri pokojnoga mačvanskog bana Ivana Gorjanskog¹⁷.

Nakon tih za razumijevanje naše teme važnih događaja, stvari su krenule svojim tokom ne mareći puno za želje i očekivanja zainteresiranih strana. Prvo je u 13. listopada 1435. u Požunu umro knez Herman II, nesuđeni bosanski kralj¹⁸, čime je bilo nagoviješteno izbjegavanje mogućih zapleta i nesporazuma između Celjskih knezova i Kotromanića. Dvije godine poslije, 9. prosinca 1437. smrt je u Znojmu odnijela i kralja Sigismunda, začetnika i glavnog zaštitnika tog sporazuma¹⁹. Uskoro se, međutim, pokazalo da su ta dva događaja nakratko probudila tek varljivu nadu koja je potkraj rujna 1438. pokopana s kraljicom Dorotejom²⁰.

293; **G. Fejér**, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, X/6, Budae 1844, 900-901 (dalje: **Fejér**, *Codex diplomaticus X/6*); usp. **Orožen**, *Zgodovina II*, 63-64; **Perojević**, *Tvrtko II*, 472; **Koc**, *Историја Словенаца*, 328; **Voje**, *Odnos*, 57; **Klaić**, *Zadnji knezi*, 60, bilj. 277; **P. Čošković**, *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446*, Banjaluka 1988, 25 (dalje: **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*).

¹⁶ Usp. **Ć. Truhelka**, *Naši gradovi*, Nada, Sarajevo, 8(1902) 23, str. 313; **Isti**, *Naši gradovi. Opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1904, 18; **Orožen**, *Zgodovina II*, 81; **R. Lopašić**, *Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb 1943², 166; **Voje**, *Odnos*, 57; **Klaić**, *Zadnji knezi*, 43-44.

¹⁷ Opširnije o kraljici Doroteji pisao je **P. Anđelić**, *Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, Nova serija XXVII-XXVIII (1972-1973), str. 377-395 (dalje: **Anđelić**, *Bosanska kraljica*); usp. **C. Ћирковић**, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 260; **P. Živković**, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 121-125 (dalje: **Živković**, *Tvrtko II*); **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 25-27.

¹⁸ O vremenu Hermanove smrti opširije je pisala **Klaić**, *Zadnji knezi*, 62-63; usp. također **Koc**, *Историја Словенаца*, 328.

¹⁹ **V. Klaić**, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, 3, Zagreb 1980, 171 (dalje: **Klaić**, *Povijest Hrvata III*); **J. de Turocz**, *Chronica Hungarorum*, II. Commentarii, 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487 (sastavio E. Mályusz), Budapest 1988, 288.

²⁰ Kraljica je umrla između 19. i 24. rujna 1438, usp. **Anđelić**, *Bosanska kraljica*, 383.

Tada je postalo jasno da kralj neće imati nasljednika te da smjena na prijestolju nakon njegove smrti neće proći bez potresa. U takvim okolnostima Tvrtkov sporazum s Hermanom II iz 1427., pokazat će skori događaji, nije bio bez važnosti, iako se za njega u samoj Bosni nije puno marilo. Razlog tome leži u činjenici što su u zemlji poduzete određene radnje koje su trebale osigurati dolazak na vlast izdanka dinastije Kotromanića koji je bio prihvatljiv većini bosanskog plemstva, pa i samome kralju Tvrtku II Tako je izbor pao na Tomaša, izvanbračnog sina kralja Ostoje²¹, koji se za prijestolje ipak morao boriti s dvojicom pretendenaata i njihovih pristaša.

Unutrašnji bosanski zapleti i sukobi podijelili su politički Bosnu na dvije suprotstavljene strane, onu većinsku koja je pristajala uz mlađeg Ostojina sina Tomaša i onu koja je podupirala Tomaševa starijeg brata Radivoja, u tadašnjoj bosanskoj javnosti poznatog od početka tridesetih godina XV st., kad je u više navrata nastupao kao protukralj²². Glavni oslonac toj stranci bio je vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, najmoćniji pojedinac u zemlji. U historiografskoj literaturi ti su događaji u novije vrijeme opširnije opisani, a pojedinosti smještene u pripadajući politički okvir²³. Naprotiv, o nastupima drugog Tomaševa protukandidata, kneza Fridrika II Celjskog ni danas se ne zna puno. Na njegovo držanje prema bosanskim prilikama baca slabo svjetlo tek odgovor cara Fridrika III, koje je uputio novoizabranom, ali osporavanom bosanskom kralju Tomašu. Pouzdano se može reći da su Celjski nakon smrti Tvrtka II doista poduzimali neke korake u namjeri da se domognu bosanske krune i prijestolja, ali se ni danas zbog oskudice izvornih podataka ne može reći u čemu su se sve njihovi nastupi sastojali i koliku su stvarnu opasnost predstavljali po novoizabranoga kralja, koji se zbog toga žalio caru Fridriku III, čiji su podanici bili. Car se u svome odgovoru kratko osvrnuo na Tomaševe zamjerke upućene na račun neprijateljskog držanja kneza Fridrika II, bez prevelikih obećanja ni u pogledu brzine ni u pogledu mjera koje namjerava po-

²¹ **Љ. Стојановић**, *Старе српске повеље и писма*, књ. I. Дубровник и суседи његови, други део, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. XXIV, Београд-Ср. Карловци 1934, 115 (dalje: **Стојановић**, *Повеље и писма II*); **F. Miklošič**, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz 1964², 427 (**Miklošič**, *Monumenta Serbica*).

²² Potpunije o Radivoju Ostojiću pisao je **Thallóczy**, *Studien*, 79-109, a o njemu kao protukralju usp. **Živković**, *Tvrtko II*, 164-181; **Isti**, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, Osijek 2002, 125-149.

²³ Usp. prikaz prvih godina Tomaševe vladavine i njegova nastojanja da se održi na vlasti **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 24-101; **Isti**, *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju*, Istorijski zbornik, Banjaluka, 5(1985) 5, str. 7-35 (dalje: **Čošković**, *O dolasku*);

duzeti²⁴. Da bismo sve to mogli bolje razumjeti, pokušat ćemo u nastavku to pismo analizirati i njegov sadržaj smjestiti u pripadajući politički kontekst.

Kada se smrću Tvrtka II potkraj 1443. srednjovjekovna bosanska država našla dinastičkom raskrižju, na vlast je stupio kralj Tomaš, koji je svoj vladarski položaj morao braniti diplomacijom i oružjem. Jedan od prvih koraka koje je novi i osporavani kralj poduzeo, bilo je upućivanje izaslanstva susjednim vlastima u Dubrovniku, Mlecima, Budimu, Beču te Rimskoj kuriji u Rimu²⁵. S obzirom na temu ovoga rada našu pozornost privlači Tomaševo obraćanje rimsko-njemačkom caru Fridriku III, koji je potom odgovorio na misiju bosanskog izaslanstva, a srećom pismo je sačuvano i danas dostupno javnosti²⁶. S razlogom se može pretpostaviti da su i drugi vladari i vlasti kojima je novoizabrani bosanski kralj uputio svoje izaslanstvo da im javi o svom stupanju na prijestolje također pismenim putem izrazili svoje zadovoljstvo tom promjenom, prihvaćajući Tomaša kao Tvrtkova nasljednika na prijestolju Kotromanića. Za našu temu najvažniji je, međutim, odgovor koji je novom bosanskom kralju uputio car Fridrik III. Budući da to carevo pismo nije datirano teško je utvrditi kad je nastalo, a u skladu s tim ne može se pouzdanije odrediti ni vrijeme upućivanja bosanskih izaslanika u Beč. Na temelju sadržaja careva pisma moglo bi se s razlogom pretpostaviti da je ono nastalo u proljeće 1444. te da je novoizabrani bosanski kralj uskoro po stupanju na prijestolje o tome

²⁴ “quia vero idem nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, eundem favere tuis emulis nuntiantes, parati sumus juxta petitionem nuntiorum tuorum partes nostras interponere et omni conatu niti, ut inter tuam fraternitatem et dictum comitem bona vicinitas et mutuus amor reintegretur, sperantes, eundem comitem in hac parte nobis complaciturum esse, ad quam rem, quam primum occasio se prebuerit, operam dabimus et sane juxta possibilitatem nostram omnia faciemus libenti animo et voluntario corde, que ad regni tui prosperitatem et pacem ac honoris augmentum tui pertinere noscimus”, **R. Wolkan**, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, I. Abteilung: *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, II. Band: *Amtliche Briefe*, Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta, LXII. Band, Wien 1909, 166 (dalje: **Wolkan**, *Briefwechsel II*); **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 189; usp. **Isti**, *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju*, Istorijski zbornik, Banjaluka, 5(1985) 5, str. 9, bilj. 8 (dalje: **Čošković**, *O dolasku*).

²⁵ Ta njegova nastojanja prikazao je **Čošković**, *O dolasku*, 7-35; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 24-43.

²⁶ Carevo pismo objavio je u cijelosti **R. Wolkan**, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Band II. *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta, LXII. Band, Wien 1909, 165-166 (dalje: **Wolkan**, *Briefwechsel II*), a po njemu **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 188-189, ali s pogrešno navedenom zbirkom, **O. Raynaldus**, *Annales ecclesiastici ab anno 1198, ubi desinit cardinalis Baronius*, IX, Luceae 1752, 427, iz koje je pismo preuzeto, što sad ispravljamo. U historiografskoj literaturi pismo je bilo poznatije u izdanju koje je pripremio **N. Jorga**, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XIe siècle*, III, Paris 1902, 113 (dalje: **Jorga**, *Notes III*). Iako se za njega u historiografskoj literaturi odavno znalo, usp. **Радонић**, *Западна Европа*, 181; **С. Ђурковић**, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд 1964, 72, билj. 7 (dalje: **Ђурковић**, *Херцег Стефан*), ipak nije u dovoljnoj mjeri iskorištenu, jer su se istraživači služili nepotpunim tekstom objavljenim u Jorginim ispisima, usp. **Čošković**, *O dolasku*, 16-17; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 37-38.

obavijestio i cara, a ne samo susjedne vladare²⁷. Da Tomaš doista nije oklijevao izvijestiti susjedne dvorove o smjeni na prijestolju Kotromanića posvjedočuje raspoloživa izvorna građa prema kojoj se o tom događaju u Dubrovniku znalo već 5., a u Veneciji 20. prosinca 1443. Ne znamo, nažalost, koje je poslanike Tomaš ovlastio da caru prenesu njegove poruke i predaju mu vjerodajno pismo. Možda je riječ o istim osobama koje su po tom poslu trebale posjetiti i hrvatsko-ugarskog kralja Vladislava I Jagelovića i Ivana Hunyadija. Unatoč zauzetosti hrvatsko-ugarskoga kralja i njegova prvog vojskovođe ratnim pripremama za navalni rat protiv Turaka, u prvoj polovici 1444. rješavana je i vladarska sudbina novoizabranog bosanskog kralja u Ugarskoj, pa nema razloga ne pretpostaviti da je vjerojatno od istih Tomaševih izaslanika i car Fridrik III bio obaviješten o promjenama na prijestolju Kotromanića. U svakom slučaju bosansko je izaslanstvo boravilo u Beču, gdje je predalo caru kraljevo vjerovno pismo te održalo govor, prije prve polovice 1445, kad je Fridrik II Celjski postao banom čitave Slavonije, jer ga car u svome pismu naziva knezom²⁸. Fridrik III je nadalje od bosanskih izaslanika doznao da je Tomaš nakon smrti svoga prethodnika postao kraljem. Taj podatak je vrijedan pozornosti jer se u njemu izričito tvrdi da su ga po posljednjoj želji Tvrtka II za kralja izabrali velmože, baruni i ostalo stanovništvo Kraljevstva²⁹.

Kurtoazne su pak bile izjave bosanskih izaslanika o Tomaševoj naklonosti prema caru i darovi koje mu je poslao, baš kao i careva čestitka novom bosanskom kralju na dolasku na vlast te isticanje uvjerenosti u njegove vrline kojima je obdaren, što je veliko jamstvo da će znati dobro vladati povjerenim kraljevstvom. Iz stilizacije tih misli neodoljivo se nameće pomisao da je bosanskom kralju više bilo stalo do careve naklonosti, koju su trebali pobuditi poslani darovi, nego što je bilo stalo Fridriku III do bosanskog kralja od koga niša nije očekivao, a njegova ga zemlja nije zanimala. U taj nas dojam uvjerava i nastavak pisma, gdje car izjavljuje da u Bosnu ne kani slati svoje izaslanstvo, kako je to predlagala bosanska strana, da bi ga izvještavala o prilikama u zemlji i Tomaševu položaju³⁰.

²⁷ Nastanak nedatiranog careva pisma kralju Tomašu pokušao je, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 165, dovesti u vezu s pismima pape Eugena IV. od 29. svibnja 1445, a istom ga godinom datira i **Jorga**, *Notes III*, 113. Po sadržaju tih pisama jasno je da ona nisu odgovor Rimske stolice na izjavu Tomaševih izaslanika o njegovu stupanju na vlast nego se bave drugim, u očima Katoličke crkve, ozbiljnim pitanjima. Na neosnovanost Wolkanove datacije Fridrikova odgovora upozorio je **Туркович**, *Херцег Стефан*, 72, bilj. 7; **Čošković**, *O dolasku*, 18, bilj. 34.

²⁸ "...nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fidei nostro dilecto, mentionem fecerunt, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 189.

²⁹ "teque per proceres, barones et alios regnicolas juxta voluntatem et desiderium ultimum prefati Steffani in regem esse assumtum", **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 188; usp. **Čošković**, *O dolasku*, 16; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 29.

³⁰ "nec existimamus in presentiarum opus esse, per nos aliquem mitti ad partes illas, qui de conditionibus patrie et tuo statu informatus nobis relationem efficiat prout idem nuntii postularunt", **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 188-189; usp. **Isti**, *O dolasku*, 17.

Svoju odluku car objašnjava uvjerenjem da je Tomaš po preuzimanju vlasti sposoban sam pravedno vladati svojim kraljevstvom. Čini se da se u tom odgovoru naziru problemi koje je novoizabrani bosanski kralj imao u zemlji, pa i vani, da bi se održao na vlasti. O njima je bosansko izaslanstvo očito upoznalo cara, ali se on u to nije želio miješati, uskrativši Tomašu potporu koju je na carskom dvoru tražio i očekivao. Takav carev odgovor potpuno je u skladu s razvojem prilika u Carstvu, jer se Fridrik III nije želio sukobljavati s najmoćnijim svojim podanicima s kojima je i sam imao problema, koje je u ljeto 1443. riješio sporazumom i to ne bez ustupaka³¹.

Nezainteresiranost cara Fridrika za upletanje u bosanske prilike postaje razumljivija kad se poveže s pritužbom koju su mu Tomaševi ljudi iznijeli, a odnosila se na držanje kneza Fridrika II Celjskog, kome su Bosanci zamjerali naklonost prema kraljevim protivnicima³². Tko bi bili ti Tomaševi protivnici, iz careva se pisma ne može dokučiti. Umjesto toga, sama stilizacija navedene izjave upućivala bi na pomisao da Fridrik II Celjski nije vodio nikakvu svoju politiku niti da je pokušavao osigurati svoja nasljedna prava na bosansko prijestolje. Ako bi se na tu izjavu tako gledalo, moralo bi se neizbježno kneza Fridrika II dovesti u vezu s pristašama pretendenta Radivoja i vojvode Stjepana Vukčića, ali nam ni o tome izvorna svjedočanstva ništa ne govore. Kad bi se o Fridrikovim nastupima razmišljalo u tom smislu, ostalo bi neobjašnjeno zašto bi moćni knez Celjski odustao od dinastičkih ambicija i pretendentskih prava na prijestolje Kotromanića te pristao uz stranu koja je to pravo nastojala osigurati drugom kandidatu, a ni u samoj Bosni nije imala većinu. Fridrik II je doista polagao prava na bosansku krunu i prijestolje na temelju porodičnog ugovora sklopljenog između njegova oca i bosanskog kralja Tvrtka II 1427. Istina, okolnosti su se ipak unekoliko promijenile utoliko što je s povijesne scene nestalo Hermana II Celjskog, koji je umro 13. listopada 1435. Međutim, spomenuti je ugovor predviđao da on i njegovi potomci postanu Tvrtkovim nasljednicima, ako bi ovaj umro bez zakonitog muškog roda.

Osam godina poslije, u studenom 1443. umro je, kako se očekivalo, bosanski kralj Tvrtko II bez nasljednika. S obzirom na te okolnosti bosansko prijestolje i kruna, prema ugovoru iz 1427., trebali su pripasti dalekim rođacima bosanskih Kotromanića izvan Bosne, točnije Celjskim knezovima, jer je pokojni bosanski kralj u svojoj ispravi od 2. rujna 1427. izrijekom naveo da je spomenutomu knezu Hermanu II Celjskom i svim njegovim muškim nasljednicima i njihovim potomcima svjesno darovao čitavo Bosansko Kraljevstvo i njegove podanike, tvrđave i

³¹ Usp. **Klaić**, *Zadnji knezi*, 64; **Koc**, *Историја Словенаца*, 330; **Voje**, *Odnos*, 58; **M. Švab (M. Šb.)**, *Celjski, Fridrik II*, u: Hrvatski biografski leksikon, 1989, 624-625.

³² “quia vero idem nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, eundem favere tuis emulis nuntiantes”, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 189; **Isti**, *O dolasku*, 17.

utvrde, gradove i varoši, sela i posjede sa svim pripadnostima ako bi umro bez muških potomaka te da u tim okolnostima Herman II ili njegovi nasljednici mogu preuzeti i posjedovati Bosansko Kraljevstvo sa svime što mu pripada³³. S obzirom na to da su se Tvrtkovom smrću 1443. stekli uvjeti koje je sam propisao o prijenosu Bosanskog Kraljevstva na rođake Celjske, tvrdeći da je to učinio svjesno (scienter), oni su po više put spominjanom ugovoru iz 1427. polagali puno pravo na krunu i prijestolje Kotromanića te u tom pogledu njihova baštinska prava nije mogla umanjiti ni činjenica da je rođak-pregovarač umro prije rođaka-darovalatelja. Takvu mogućnost dinastički ugovor nije predviđao. Tvrtko II je u potpunosti isključivao mogućnost da ga na prijestolju naslijedi netko od potomaka Kotromanića iz Bosne te je pitanje popune prijestolja rješavao između eventualnih svojih potomaka i rođaka Celjskih. U historiografskoj literaturi se to objašnjavalo time da je na taj način želio onemogućiti dolazak na vlast svog političkog protivnika i turskog saveznika, protukralja Radivoja, starijega sina kralja Ostoje³⁴. Očito je da se tada u Bosni nije ozbiljno razmišljalo s Tomašem kao budućim kraljem, iako je on bio u dobrim odnosima s kraljevskim dvorom³⁵. Njegova povučенost i pravo prvorodstva (ius primogeniturae) kao da su mu unaprijed zatvarali put do krunе i prijestolja, uz napomenu da ni on u to doba nije bio više tako mlad budući da je bio oženjen čovjek.

Što je Tvrtko II više stario, a političke prilike u Bosni i njezinu susjedstvu se mijenjale, to se na odredbe dinastičkog ugovora iz 1427. u zemlji sve manje mi-

³³ “praefato Comiti Hermano Cilie et universis suis haeredibus masculini sexus, ex nomine Comitem Cilie procreandorum, dictum regnum nostrum et regnicolas, castra, fortalitia, civitates, oppida, villas, possessiones cum universis pertinentiis dicti regni nostri Bosne donavimus, et donatione firma praescripsimus, damusque et donamus ipsis etiam dictum nostrum regnum Bosniae integraliter, et cum universis suis pertinentiis scienter et vigore praesentium nostrarum literarum omni dolo et fraude penitus remoto — — — — — tali sub conditione, si contingeret, quod absque legitimis haeredibus decederemus, quod Deus avertat, vel quod si legitimos haeredes post nos relinqueremus, et demum dicti haeredes etiam sine haeredibus legitimis decederent, quod tunc praefatus frater et consanguineus noster dilectus Comes Hermanus Cilie — — — vel haeredes sui — — — dictum nostrum regnum Bosnae, cum universis suis pertinentiis recipere et possidere, et de eodem uti, frui et gaudere possint et debeant, quomodo ipsis melius videbitur ad beneplacitum ipsorum”, Fejér, *Codex diplomaticus X/6*, 901; Katona, *Historia critica XII*, 478; usp. Thallóczy, *Studien*, 288-289; M. J. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Српска академија наука, Посебна издања, књ. ССXXXI, Одељење друштвених наука, нова серија, књ. 13, Београд 1955, 68; Ћошковић, *O dolasku*, 8-9; Isti, *Bosanska Kraljevina*, 25.

³⁴ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 268 (dalje: Klaić, *Poviest Bosne*).

³⁵ O tome svjedoči isprava kralja Tomaša kojom je 19. veljače 1459. obdario Pavla, Matiju i Jurja, sinove Ivanca Jurčinića, za koga sâm kralj navodi da П. Кајер i В. Вулетић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450 [!]*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 17(1905) 1/4, str. 253; usp. M. Perojević, *Stjepan Tomaš Ostojić*, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Sarajevo 1942, 546-547, bilj. 181 (dalje: Perojević, *Stjepan Tomaš*).

slilo. Štoviše, čak je i sâm kralj napustio zamisao o povjeravanju Bosanskog Kraljevstva svojim rođacima Celjskim knezovima te se, prema izjavi njegova nasljednika, na samrtni pobrinuo da nađe nasljednika prijestolja među najbližim Kotromanićima u zemlji. Tvrtko II je, doista, imao razloga da pri tom zaobide najstarijeg Ostojina sina, kneza Radivoja s kojim je bio u dugogodišnjem neprijateljstvu zbog njegovih nastupa kao protukralj. Obično se kao argument protiv pretendenta Radivoja navode njegove veze s Turcima, iako nam se čini razložnim pretpostaviti da su puno jači bili osobni razlozi. U osobi Tomaša Ostojića poklopile su se dvije pogodnosti, bio je prihvatljiv i kralju i većini bosanskog plemstva koje ga je na saboru prihvatilo za kralja, pa je rukovodeći se svojim razlozima istodobno ispunilo posljednju Tvrtkovu želju. Osim toga, malo kojem od najmoćnijih pojedinaca na bosanskoj političkoj sceni ne bi se moglo prigovoriti da nije održavao veze s Turcima i koristio se njihovim uslugama, što je vrijedilo i za Tomaševa prethodnika. Izborom mlađeg Ostojina sina Bosna je nastavila politiku oslanjanja na Ugarsku i formalnog neprijateljstva s Turcima. Ipak, sâm početak vladavine novoizabranog i osporavanog kralja protekao je u tom pogledu vrlo uzdržano. Tomaš, naime, nije sudjelovao u “dugoj vojni” 1443-1444. koju je vodio hrvatsko-ugarski kralj protiv Turaka na Balkanu, ali su se u Bosni ti događaji pratili, a pojedinci su čak u njima i sudjelovali³⁶.

Nakon što je Tomaš uredio svoje odnose s ugarskim dvorom i stekao naklonost vojvode Ivana Hunyadija, ljutog protivnika Celjskih knezova, dijelio je s njim njihovo neprijateljstvo te ono više nije moglo ozbiljnije ugroziti njegov vladarski položaj. Upadljivo je da je Tomaš i u svom pismu za vojvodu Hunyadija također isticao kako je došao na prijestolje Kotromanića po odredbi “slavnoga spomenuća kralja Tvrtka, našega predragoga strica” te postao gospodarom “gradova i krunskih posjeda Bosanskog Kraljevstva”³⁷. Iz Tomaševih nastupa je očito kako je za njegov dolazak na vlast bila presudna volja ne bosanskog plemstva nego njegova strica, kralja Tvrtka II. Ona je bila ključni argument koji je novoizabrani bosanski kralj dosljedno ponavljao braneći svoj vladarski položaj pred zahtjevima druge dvojice pretendenata. Time kao da se željelo poslati poruku zadovoljnoj i nezadovoljnoj domaćoj i okolnoj javnosti da je tako posljednjom vladarskom voljom htio njegov prethodnik na prijestolju Kotromanića odrediti sebi nasljednika, iako je u teškim okolnostima u tom smislu na sebe ne bez rizika

³⁶ “... venit eciam ad eundem ex Bossna quidam vayvoda vocatus dominus Petrus Cohacz cum equitibus 600 vel 700”, **R. Wolkan**, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, I. Abteilung: *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, I. Band: *Privat Briefe*, Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta, LXI. Band, Wien 1909, 282; **Jorga**, *Notes III*, 109; usp. **Perojević**, *Tvrtko II*, 502; **Čošković**, *O dolasku*, 19; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 12; **М. Спремин**, “Дуга војна” и обнова државе, Историја српског народа, 2, Београд 1994², 256; **Исти**, *Десном Бугађ*, 325.

³⁷ **Thallóczy**, *Studien*, 366-368; usp. **Klaić**, *Poviest Bosne*, 285; **Klaić**, *Povijest Hrvata III*, 231; **Perojević**, *Stjepan Tomaš*, 506-507; **Čošković**, *O dolasku*, 21.

preuzeo 1427. obvezu koju, čini se, doista nije bio spreman već od početka provesti u djelo. Naime, na odbacivanje dinastičkog sporazuma s Celjskim knezovima kao da upućuje fraza *quod Deus avertat*, kojom je Tvrtko odbacivao mogućnost da bi mogao ostati bez zakonitih muških potomaka.

U ulozi ključnog argumenta kralj Tomaš je putem svoga izaslanstva i pisma naveo i caru Fridriku III gotovo istim riječima okolnosti pod kojima je došao na vlast. Car, čini se, nije imao u tom pogledu nikakvih prigovora, budući da novom bosanskom kralju nije ništa predbacivao, iako mu je to bila zgodna prilika da brani interese svoga podanika, kneza Fridrika II Celjskog. U tom kontekstu nameće nam se pomisao kako je vladar mogao bez obveza i posljedica određivati svoga nasljednika u situacijama kada popunjavanje prijestolja nije moglo biti obavljeno uobičajenim putem. Tako je, naime, postupao i bosanski kralj Tvrtko II, koji je s Bosanskim Kraljevstvom postupao kao da je u pitanju bilo njegovo vlasništvo, određivši prvo 1427. jedne nasljednike, a na smrti drugu osobu koja ga je i naslijedila. Protiv vladareve volje moglo se tek oružjem i ratom, pri čemu priželjkivani ishod ni jednoj strani nije bio unaprijed zajamčen. Odlučivala je volja i moć oružja, odnosno snaga njihovih pristaša. To je oprobala i iskusila i Bosna nakon Tvrtkove smrti, kad je novoizabrani kralj Tomaš Ostojić branio svoj vladarski položaj na koji je došao "posljednjom voljom" svoga strica Tvrtka II i izborom od strane većine bosanskog plemstva na bosanskom državnom saboru te snagom oružja svojih pristaša pred zahtjevima druge dvojice pretendena, svoga starijeg brata Radivoja, koji je na svojoj strani imao pravo prvorodstva (*ius primogeniturae*) i neke bosanske velikaše na čelu s vojvodom Stjepanom Vukčićem Kosačom, te rođaka kneza Fridrika II, koji se pozivao na odredbe dinastičkog ugovora iz 1427. do koga u Bosni nitko više nije držao. Njegove izgledne umanjivala je i činjenica da je imao više neprijatelja nego saveznika, a ni politički podijeljeni Bosanci nisu ga željeli. U takvim okolnostima nastup Celjskog kneza predstavlja samo pokušaj da se izvana utječe na promjenu vladarske dinastije, koji nije imao izgleda na uspjeh, te ostaje više kao zanimljiv nego kao dalekosežan i važan događaj s obilježjima prekretnice u političkom životu srednjovjekovne bosanske države dvadesetak godina prije nego je i ona nestala u kovitlacu velikih promjena na Balkanu izazvanih turskim osvajanjima. Ideju da se bosansko prijestolje prenese na udaljene rođake bosanskih Kotromanića izvan zemlje, dobro pozicioniranih u bližem i daljem bosanskom susjedstvu aktualizirale su i nametnule jedne političke okolnosti kakove su bile u polovici dvadesetih godina XV st., a odbacila ju je kao neprihvatljiv koncept druga politička stvarnost, koja je okosnicu vlasti tražila i našla u samoj Bosni.

* * *

Ugovor o nasljeđivanju bosanskog prijestolja i krune sklopljen 2. rujna 1427. između kralja Tvrtka II i kneza Hermana II Celjskog odavna je poznat u historografskoj literaturi i spominju ga gotovo svi pregledi povijesti srednjovjekovne

bosanske države. Isto je tako dobro poznata promjena na prijestolju nakon smrti Tvrtka II kojom je na vlast došao kralj Tomaš Ostojić. U vezi s tim gotovo je potpuno zanemarivano pitanje kako su se prema tim događajima držali Celjski knezovi, točnije Hermanov sin i nasljednik Fridrik II.

Sačuvano pismo rimsko-njemačkog cara Fridrika III upućeno kralju Tomašu otkriva da njegov podanik nije mirno gledao na dinastička nadmetanja u Bosni nego da je i sâm u njima sudjelovao zauzevši neprijateljski stav prema novoizabranome kralju uz kojega je stala većina bosanskih velikaša. Pojedini iz tog repertoara ostaju, međutim, poblize nepoznate. Pretpostavljamo da je o svemu tome bosansko izaslanstvo podrobno upoznalo cara, ali on u svom uopćenom i kurtoaznom odgovoru tim pritužbama nije pridavao veću važnost. Takav njegov odgovor postaje puno jasniji kad se dovede u vezu s činjenicom da su se potkraj 1443. izmirili Fridrik III i Celjski knezovi, te da u tim okolnostima car nije namjeravao postignuti sklad dovoditi u pitanje zbog zahtjeva novoizabranog bosanskog kralja, koji je ionako imao ozbiljnih protivnika u samoj Bosni.

Pretendentski nastupi Fridrika II nisu ozbiljno ugrožavali Tomašev vladarski položaj, a ublažavalo ih je i neprijateljstvo između Celjskih i Ivana Hunyadija³⁸ s kojim je novi bosanski kralj do početka lipnja 1444. uspostavio dobre odnose uz godišnju isplatu 3000 zlatnika³⁹. Nakon iscrpljujućega građanskog rata Tomaš je obranio svoj vladarski položaj, izmirivši se s vojvodom Stjepanom Vukčićem čijom se kćeri potom oženio. Uspostavljena sloga i mir između zeta i punca, odnosno između kralja i njegova najmoćnijeg podanika nije dugo trajala, pa su neprijateljstva više puta nastavljena i prekidana. Na njihove odnose Celjski nisu imali nikakva utjecaja, iako se u toku pedesetih godina XV st. približavaju Kosači.

Autor

Profesor dr. Pejo Čošković vanredni profesor srednjovjekovne historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor govori o historijskim, rodbinskim i pravnim odnosima i okolnostima nasljednog prava na temelju kojih se je grof Frederik Celjski javio kao pretendent na bosansko prijestolje. On je svoja prava temeljio na činjenici da je kćer Stjepana II Kotromanića Katarina bila udata za njegovog bliskog rodaka grofa Hermana Celjskog.

³⁸ Usp. **M. Kos**, *Celjski grofovi*, Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 1942, 669; **S. Pavičić**, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1943, 49; **Koc**, *Историја Словенаца*, 331; **Voje**, *Odnos*, 58; **Raukar**, *Grofovi Celjski*, 130.

³⁹ **Thallóczy**, *Studien*, 366-368; usp. **Čošković**, *O dolasku*, 21.

PRILOG I

Pismo cara Fridrika III bosanskom kralju Stjepanu Tomašu (Beč, 1444)

Illustri principi Thome Stefano, regi Bozne, fratri nostro carissimo, salutem et fraterne dilectionis augmentum.

Honorabiles, religiosos tue fraternitatis nuntios, cum litteris credentialibus per hos dies ad nostram presentiam venientes, et coram nobis sermonem habentes, tuo intuitu libenter audivimus. ex his nanque intelleximus, post obitum beate memorie Steffani, regis quondam Bozne, regium fastigium in tuam fraternitatem devenisse teque per proceres, barones et alios regnicolas juxta voluntatem et desiderium ultimum prefati Steffani in regem esse assumptum. retuleruntque nos iidem nuntii, fraternitatem tuam non param affectum erga gerere magnasque tui ex parte nos oblationes fecerunt, pro quibus fraternitati tue pleno corde regratiamur, offerentes vice versa quidquid per nos ad honoris et status conservationem fieri postest, congratulamurque plurimum de tua ad predictum regnum sublimatione, sperantes, quod propter singularem tuam prestantiam et virtutes precipuas, quibus ex alto dotatus es, regnum ipsum bene gubernabitur et felicioribus dietim prosperabitur augmentis. nec existimamus in presentiarum opus esse, per nos aliquem mitti ad partes illas, qui de conditionibus patrie et tuo statu informatus nobis relationem efficiat prout idem nuntii postularunt. nanque, cum tua fraternitas regnum illud in se susceperit, nichil ambigimus, quin illic omnia et juste fiant et prospere procedant. solum fraternitatem tuam hortamur, ut te ipsum et tuas virtutes imiteris, cum enim, sicut accepimus, virtus tua generis claritatem sequa-

Svijetlomu vladaru Stepanu Tomašu, kralju bosanskome, našem predragome bratu pozdrav i obilje bratske ljubavi.

Po tvojoj nakani rado smo saslušali tvoje bratske časne i poštovane glasnike koji su ovih dana došli k nama s vjerodajnim pismom te govorili pred nama. Od njih smo, naime, doznali da je nakon smrti blage uspomene Stjepana⁴⁰, nekoć kralja bosanskoga, kraljevsko dostojanstvo prešlo na tebe brate te da su te po posljednjoj želji spomenutoga Stjepana, vlastela, baruni i stanovništvo uzvisili za kralja. Isti su nas glasnici obavijestili da ti brate prema nama ne malu ljubav iskazuješ te da si sa svoje strane velike darove poslao na kojima ti od svega srca zahvaljujemo, darujući ti za uzvrat nešto od sebe što bi moglo biti na čast i očuvanje tvoga položaja, a ponajviše ti čestitamo na uzvišenju na rečeno Kraljevstvo u nadi da ćeš poradi svoje naročite vrline i kreposti kojima si odozgo obdaren, samim Kraljevstvom dobro vladati i svakodnevno raditi na uvećanju blagostanja.

Za sada ne držimo potrebitim da sa svoje strane šaljemo u te krajeve nekoga tko bi nas pouzdano izvještavao o prilika- ma u domovini i o tvome položaju, kako su to tražili glasnici. Naime, kad si ti brate preuzeo na sebe to Kraljevstvo, nimalo nismo sumnjali da se tu u svemu neće pravično postupati i sretno vladati. Potičemo te brate da samo nasljeđuješ samoga sebe i svoje vrline jer, kako smo saznali, tvoja vrlina slijedi slavu roda, te ni u čemu ne trebaš savjeta ti za kojega se poradi osobite tvoje razboritosti drži da ćeš ponajbolje vladati sobom i svojim podanicima.

⁴⁰ Riječ je o kralju Tvrtku II. Tvrtkoviću.

tur, nichil est, quod monitione indigeas, qui pro tua singulari prudentia et te et subditos tuos optime gubernaturus existimaris. quia vero idem nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, eundem favere tuis emulis nuntiantes, parati sumus juxta petitionem nuntiorum tuorum partes nostras interponere et omni conatu niti, ut inter tuam fraternitatem et dictum comitem bona vicinitas et mutuus amor reintegretur, sperantes, eundem comitem in hac parte nobis complaciturum esse, ad quam rem, quam primum occasio se prebuerit, operam dabimus et sane juxta possibilitatem nostram omnia faciemus libenti animo et voluntario corde, que ad regni tui prosperitatem et pacem ac honoris augmentum tui pertinere noscimus.

R. Wolkan, Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini, I. Abteilung: Briefe aus der Laienzeit (1431-1445), II. Band: Amtliche Briefe, Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta, LXII. Band, Wien 1909, 166, 165-166.

Pošto su pak tvoji glasnici spomenuli svijetloga poglavitoga kneza Celjskog, našeg ljubljenog podanika, izjavivši da je on naklon tvojim protivnicima, spremni smo prema molbi tvojih glasnika posredovati i svakako nastojati da se između tebe i spomenutoga kneza uspostave dobrosusjedski odnosi i uzajamna ljubav. Nadamo se da će nas spomenuti knez poslušati, pa ćemo u toj stvari posredovati čim se za to pruži prva prigoda. Doista ćemo rado i draga srca učiniti sve prema našim mogućnostima što će, znamo, biti za napredak, mir i povećanje tvoje časti.

SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I
AUTONOMIJA BOSNE I HERCEGOVINE 1939. GODINE
U VIDENJU SARAJEVSKIH RADIKALA

Sonja Dujmović

Obilježavanje godišnjice ZAVNOBiH-a je prilika da historičar iznova preispita svoje, kao i stavove postojeće historiografije o nekim formativnim tačkama u vremenskoj skali koja određuje postojanje Bosne i Hercegovine. Sudbina i prokletstvo poziva historičara je da sve historijske momente i procese posmatra iz svog vremena i daje im novi smisao, pokušavajući nemoguće – da objasni sebe, svoju ulogu i da obrazlažući prošlost ovlada svojim vremenom i budućnošću.

Na sličan način su političke grupe i pojedinci koji su učestvovali u usmjerenju političkih, nacionalnih tokova uoči II svjetskog rata u Bosni i Hercegovini iskusili izazov odgovornosti za svoju budućnost i svojim djelovanjem pokušavali da ovladaju procesima koji će do nje dovesti.

Osim toga, protiveći se trendu opisivanja i razumijevanja opštih i u velikoj mjeri već poznatih historijskih tokova i sukoba, smatramo da je neophodno da se usredsredimo na iskustvo lokalnog karaktera čiji primjer istovremeno može ponuditi, pored ostalog, i jednu globalnu karakteristiku koja govori o nemogućnosti postojanja beskonfliktnih i neprotivječnih grupa i interesa unutar nje.

U tom smislu posmatranje srpskih radikala na prostoru Kraljevine Jugoslavije i traženje njihovog jedinstvenog stava prema Sporazumu Cvetković-Maček 1939. godine pokazuje se iluzornim, jer se odlikuje kompleksnošću, višeznačnošću i promjenjivošću, uvijek potencijalno prouzrokujući živi interes i aktuelne, savremene nesporazume i nerazumijevanja.

Mada sastavni dio Udružene opozicije, i u toj 1939. godini, Radikalna stranka je zadržala stav o državnom uređenju gotovo neizmjenjen. Programski protivnici centralizma, oni su i dalje zadržavali zahjeve za unitarističkom koncepcijom, dopunjene zalaganjem za širokim samoupravama. Međutim, svaka promjena državnog uređenja koja bi išla za federalizacijom države za njih je bila potpuno neprihvatljiva i kosila se sa interesima državne cjeline i jugoslavenske državne

ideje. Svaka promjena državne cjeline nalagala je po njihovom mišljenju potrebu za legalnom procedurom u skupštini. Iz tih razloga Radikalna stranka nije mogla podržati Sporazum i opredjeljivati se za koncepciju koja joj nije bila bliska, da se dijeli zemlja na onaj način kojim je to ovim dokumentom bilo predviđeno. Tradiciji, iskustvu i programu Radikalne stranke bilo je strano viđenje budućnosti u vidu federalizacije zemlje, autonomije pojedinih oblasti ili bilo koje vrstu cijepanja centralizovane i nacionalne (troimene) države.

Po započetoj raspravi oko Sporazuma, za radikalnu stranku, naročito njen centar, postojali su razlozi koji su je opredjeljivali za opreznije izlaganje stavova, a to su među ostalima očekivanja da će ući u kombinaciju koja bi ih nakon dugogodišnjeg odsustva sa vlasti ponovno dovela u redove koji odlučuju. Sam sporazum je došao u nezgodno vrijeme za stranku, jer ju je njeno desetogodišnje odsustvo sa scene dovelo do vidljivog slabljenja, prouzrokovanog i neslaganjima u vrhu što je dovelo do rasula članstva. Osim toga, formiranje vladinih stranki tokom šestojanuarskog režima odvodilo je određeni broj radikalskog članstva i izazivalo kolebanja, osipanja i neposluh u stranačkom tijelu. Dodatno su njen položaj otežavala samostalna istupanja pojedinih istaknutih članova stranke, koja nisu bila u skladu sa političkom voljom centra, čiji je autoritet time u velikoj mjeri bio oslabljen.¹ Radikalna stranka nije više imala ni onu snagu ni autoritet na jugoslovenskoj političkoj sceni koje su joj bile svojstvene za Pašićevog vremena. Glavna karakteristika stanja u njenim redovima bilo je uzajamno iscrpljivanje struja u prepirci oko načina ujedinjenja radikala ("Radikali na okup") i nedostatka jedinstvenog stava o cjelini Sporazuma, ni o njegovim elementima, kao ni o budućnosti državnog uređenja koja je već njime zvanično dobilo uvodna rješenja.

Kunktatorskom taktikom, koristeći se svojim opozicionim položajem, i zapravo svojim zvaničnim nepostojanjem još od vremena šestojanuarskog režima, radikali su izlagali svoje stavove o Sporazumu vrlo rezervisano. Njihovo cijepanje u više frakcija im i nije otvaralo prostor za drugačiju reakciju, koja je podrazumijevala stranačko jedinstvo.

Glavni odbor je nakon pola godine i neuspjeha oko pregovora o ujedinjenju radikala sa Cvetkovićem krajem 1939. godine bio slobodan za temeljitiju kritiku i do tada izbjegavane oštrije tonove. Zborovi radikala organizovani povodom Sporazuma krajem 1939. godine pokazali su još jednom neslaganja unutar radikalskog vođstva što je uzrokovalo zbunjenost njihovih pristalica. Brošura koju je izdao jedan radikalski ogranak u martu 1940. godine oštrijim tonovima je komentarisala Sporazum protiveći se rješenjima hrvatskog pitanja, donešenim izvan kompleksa državnopravnog preuređenja države, naglašavajući da "trijalističko

¹ Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Odjeljenje za istorijske nauke, serija I, Monografije, 5, Beograd, 1965, str. 236.

uređenje države, u koje nas uvodi sporazum ...ima neizbežnu posledicu slabljenja države i njeno onesposobljenje za zaštitu interesa celine, rasparčane na tri dela”.²

Sporazum Cvetković-Maček, sa formiranjem Banovine Hrvatske prouzrokovao je pravu političku buru i otvaranje mnogobrojnih nerješениh i dugo potiskivanih političkih pitanja u Kraljevini Jugoslaviji, stavljajući pred političke i društvene snage mnogobrojne zahtjeve čije je rješavanje bilo urgentno i sudbonosno za budućnost države. Lavina rasprava, koncentrisanih oko podjele ostatka državnog teritorija u svom je fokusu imala srpsko-hrvatsku diobu na sfere nacionalnog i političkog interesa, dok se pitanje omeđavanja granica slovenačkih teritorija činilo jednostavnim i nespornim.

Ipak, autori koji su se bavili ovom problematikom zaključuju kako Glavni odbor radikalne stranke i pojedinci unutar same stranke, nisu težište stavljali na formiranje druge ili treće jedinice, kako je nudio Sporazum rješavajući tzv. hrvatsko pitanje, jer se podjela izvršila na osnovu nacionalnog kriterija koji je rušio postojeće centralističko uređenje.³

Međutim, sa organizovanjem Banovine Hrvatske i odlaganjem omeđavanja srpske jedinice zabrinutost cjelokupnog srpskog fronta se povećavala i bitno uticala i na stav radikala da prvobitnu nadu u revidiranje Sporazuma preoblikuju u zaštitu svojih nacionalnih interesa, a što se odnosilo i na Bosnu i Hercegovinu.⁴ Mada je i dalje bilo izjava koje su se zadržavale na principima “široke narodne samouprave”⁵ i troimenog naroda, one su bile sve rijeđe i nestajale su u mnogim ekskluzivnim srpskim zahtjevima za Bosnom i Hercegovinom. Bosna i Hercegovina se ponovno pojavila kao centralno pitanje između srpskog i hrvatskog nacionalnog programa i kao centralno pitanje državne zajednice.

Za Bosnu i Hercegovinu Sporazum je značio gubitak trinaest srezova koji su od 1929. godine bili u sastavu Vrbaske, Drinske i Primorske banovine i istovremeno je time bila zvanično negirana mogućnost obrazovanja posebne jedinice koju bi ove pokrajine činile u svojim istorijskim granicama. Privremeni karakter ovog sporazuma ostavljao je mogućnost daljeg uređenja granica i izazvao time neizvjesnost kod svih naroda Bosne i Hercegovine. Srbi Vrbaske banovine su prvi

² Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd, 1988, str. 45.

³ Konsultovati navedena djela

⁴ Tako je Stojan Špadijer, izjašnjavajući se 20. novembra u Rumi protiv izdvajanja Bosne i Hercegovine u posebnu banovinu izjavio da to “Srbi nikad neće dozvoliti”. Ovoj izjavi je prethodila izjava slične sadržine Miloša Trifunovića – Mirjana Stefanovski, ib., str. 71.; Mira Radojević, *Udružena opozicija 1935-1939.*, Institut za avremenu istoriju, Beograd, 1994., str. 197.

⁵ Izjava M. Trifunovića na konferenciji u Sarajevu novembra 1939. godine sadržavala je sljedeće: “Treba ovdje u jednoj skupštini, nekakvoj, recimo, provincijskoj, da sjedi fes do šešira, pa da se debatuje o svemu što se tiče Bosne i Hercegovine. Ali pazite: bez ikakvog uštrba za državnu cjelinu”. – citirano prema M. Radojević ib., str. 198.

bili suočeni sa mogućnošću uključivanja ove teritorijalne jedinice u okvir Banovine Hrvatske što je u debatama oko daljeg preuređenja zemlje bilo za određene političke krugove izvjesno.⁶ Čini se da je ovo i bio jedan od razloga što su radikali Banja Luke sa svojim frontmenom Kostom Majkićem, mada su bili među prvim radikalima u Bosni i Hercegovini koji su pozdravili Sporazum kao koristan za državu,⁷ uskoro ustali protiv ove mogućnosti, kao i protiv toga da Bosna i Hercegovina postane autonomna jedinica.⁸ Otpor autonomiji već su pružile demokrate, “jenesovci”, srpska prvoslavna crkva, novoorganizovana Stojadinovićeve Srpska radikalna stranka, a zatim su se predomislili i Čubrilovićevi “zemljoradnici”, dok ih je sve u kombinatorici koja je vodila srpskoj teritorijalnoj jedinici prevazilazio ekstremni Srpski kulturni klub.

Karakteristično je i to da glasovi iz Bosne i Hercegovine nisu uvažavani. “Režim je administrativnim putem i sankcijama nastojao da što je moguće više utiša svaku polemiku oko položaja Bosne i Hercegovine. Vlast zabranjuje rasturanje letaka i brošura koje se odnose na ovaj problem kao na primjer: “Autonomističko stanovište muslimanske organizacije”, “Bosanski Srbi i autonomija Bosne”, “Projekat novog ustava” itd.⁹ Ipak, polemika između samostalnog demokrate Mike Blagojevića i novinara Dobrosava Jevđevića, izjava predsjednika Jugoslovenske muslimanske organizacije Džafera Kulenovića od 6. novembra 1939 godi-

⁶ “Vrbaska banovina ... je bila već geografski uklopljena u Banovinu Hrvatsku. Sve je bilo sračunato na to, da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi obezbedi i Vrbasku banovinu...” – izjava Cvetkovićevo ministra Branka Miljuša; prema: M. Stefanovski, ib., str. 59. I druga literatura govori o tome da je jedan od jamena spoticanja u pravljenju spoazuma bila “Turska Hrvatska”, tj. Bosanska krajina.

⁷ Dr Đorđe Mikić, *Političke stranke i izbori u Bosanskoj krajini (1918-1941)*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1997., str.248.

⁸ U novembarskom broju lista “*Razvitak*”, Kulturnog društva “Zmijanje”, 1939. godine, u njegovoj stalnoj rubrici *Politički pregled* komentator Al. će zapisati: “Vlada radi; ministri putuju; političari drže govore i zborove; štampa ih donosi: narod sluša i čita; u većini slučajeva ne reagira. Izuzetna je a po tome i vrlo karakteristična ona reakcija koju je izazvao govor ministra g. dr Džafera Kulenovića. Znalo se i ranije da se Bos. Krajina neće nikada i ni pod koju cijenu pomiriti sa vaskrsavanjem Bosne. Ali je interesantno da se i istočna Bosna čak i samo Sarajevo diglo protiv “istoriskih” granica. Mnogobrojne rezolucije iz svih krajeva Vrbaske, pa i Drinske banovine živo svjedoče da ima i kod nas općih političkih i nacionalnih pitanja koja narod ne da rješavati bez svog znanja i odobrenja.

Banovina Hrvatska sređuje svoje prilike postepeno i kako kažu po utvrđenom programu. Kao tamnu stranu treba istaći nedovoljnu aktivnost autonomne vlasti u suzbijanje nereda: trebalo je zaštititi sve građane bez razlike vjere, staleža i političkih pripadnosti od ekscesa ulice; a koliko se saznaje ovo nije učinjeno u dovoljnoj mjeri. Neugodan utisak ostavljaju i bjeli stupci u zagrebačkim novinama. Zar se HSS nije borila za slobodu štampe?”

⁹ Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, Prilozi, Insitut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, god. II, br. 2, 1966, str. 179-180. Ova rasprava je nezaobilazna u tretiranju odjeka Sporazuma u Bosni i Hercegovini i stavovima koji su se nakon njega formirali.

ne, te Treće otvoreno pismo bosanskohercegovačke studentske omladine izvršila je dodatnu polarizaciju i odredila definitivne stavove prema autonomiji Bosne i Hercegovine.¹⁰ Strah za budućnost i potpuno nezadovoljstvo uvuklo se među centraliste, gotovo samo Srbe, koji su ovu promjenu u državni teško podnijeli i koja se pojačavala daljim traženjima i idejnim proširivanjima granice Banovine ka istoku, sa hrvatske strane. To je i bio povod da se otvoreno postavi pitanje formiranja i srpskog teritorijalnog zaokruženja u okviru države. Tada, kada se narušila ujedinjenjem uspostavljena cjelokupnost države, izdijeljena srpska elita se našla zatečena i po prvi put javno postavila pitanje svog posebnog položaja i to pitanje je postalo osnovno za sve političke srpske snage u Kraljevini.¹¹ Nacionalni interes im se dotada činio ostvaren, neuzdrman, ili se bar to pitanje kao problem nije do tada ni postavljalo u javnosti. Moglo bi se reći da centri moći srpskog korpusa nisu oovo pitanje ni mogli postaviti iz svog položaja dok im se vlastiti status činio siguran i stabilan, mada je to njihovo shvatanje vlastitog položaja, naknadnom pameću rečeno, bilo vrlo sumnjivog utemeljenja. Jedinstvenost i cjelokupnost države činila se dovoljnom za ostvarenje srpskog nacionalnog interesa i kada je ona ovim sporazumom bila i zvanično narušena i prestala da bude centralistička, briga o budućnosti srpskog naroda je potakla sve njene činioce da daju svoj sud o vlastitoj budućnosti i da traže načina da se organizuju.

Radikalna stranka je vrlo brzo, 28. augusta u Sarajevu u prostorijama Radikalnog kluba održala sjednicu na kojoj je pozdravila sporazum između Srba i Hrvata, "naglasujući potrebu da se ovaj Sporazum od strane starih radikala potpomogne" i da se pošalje delegat u Beograd da ispred sarajevskog odbora stare radikalne stranke zastupa mišljenje o sporazumu kod glavnog odbora u Beogradu."¹² U ovoj situaciji se sarajevski radikali opredjeljuju za struju Ace Stanojevića. Ovo je bilo tri dana prije sjednice Glavnog odbora radikalne stranke u Beogradu, a kojom prilikom se nije ulazilo u ocjenu ovog čina jer se htjelo provjeriti šta će

¹⁰ Uz JMO, te navedene studentske omladine, za autonomiju BiH se izjasnila i KPJ.

¹¹ Pitanje položaja srpskog naroda i njegovog jedinstva je bilo samo sporadično postavljano i to u sklopu pojedinih stranačkih zahtjeva i kratkoročnih ciljeva: "... Nakon oslobođenja, kako gore rekosmo, pojavilo se neko bolesno stanje u našem političkom životu. Ono je najviše štetilo srpskom elementu ovih pokrajina. Vidimo tu smo srpski elemenat rascepan i rastrovan, dok ostale, muslimane i katolike, vidimo zbijene u jednu celinu, koja nosi svoje čisto versko obeležje. Kod takvog političkog stanja razumljivo je da je radikalna stranka morala da izdrži tešku borbu za pobjedu svojih načela, za spas i očuvanje našeg krvavog truda, koji je okrunio našu veliku otadžibnu slavom i sjajem. ..." – "Srpska riječ", br. 6, 11. januar 1924.

¹² Na sastanku su bili prisutni Avakum Perišić, predsjednik odbora za Drinsku banovinu stare radikalne stranke, dr Milan Jokić, te dr Braco Poljokan, advokat, Vita Kajon, direktor Gradske štedionice, proto Dušan Komljenović, Petar Aleksić- trgovac, Bogdan Bogdanović- trgovac – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3569/1939.

sporazum donijeti u praksi.¹³ Stari radikali su 5. januara 1940. u Sarajevu držali svoju konferenciju, pod predsjedništvom Dušana Jeftanovića koji je “pozvao na okup oko Ace Stanojevića, jer svi se sada okupljaju, pa zašto ne bi se i Srbi okupili”. Dr Milan Jojkić, ljekar podigao se sa bolesničke postelje da bi utvrdio da nema sposobnih ljudi da vode narod, te da mu je potrebna veća ili manja diktatura. Prota Simo Begović sa Pala kod Sarajeva će u svom izlaganju dati osvrt na prethodni period. “Stvarane su stranke odozgo što apsolutno nije valjalo. Došle su diktature, kaže da je režim dr Stojadinovića bio najgore vreme za radikale, a pogotovu za Srbe bosance. To doba bila je nova Golgota za srpski narod kada se Srbima pljuvalo u lice i dr Stojadinović je najveći krivac što su mnogi radikali prešli u JNS. Veli ako stranku povede Aco Stanojević onda ćemo svi poći za njim, a ako je povede dr Korošec kako se govori, onda ne, jer je njemu glava u Rimu, i ako on uđe u stranku onda nema sloge, a neće biti ni stranke, pa moli vodeće ovog skupa, da o tome izvjestite koga treba, tamo “gore”, jer je to mišljenje naroda sa bosanskih planina.” Iznijeta su i mišljenja da treba likvidirati JNS kako bi svi radikali opet bili skupa u svojoj stranci, te da se sazove kongres.¹⁴ Konferencija radikala sa ostim vođstvom je održana i u Zenici, Rogatici,¹⁵ te opet u Sarajevu, njegovoj okolini i nanovo u Rogatici februara i marta 1940. Godine. Istovremeno se organizuju mjesni odbori radikala, a što je bilo u skladu sa stanovištem Glanog odbora da treba prvo obnoviti i ojačati stranku, pa tek onda ući u izbore.¹⁶ Svi članovi ovih mjesnih odbora će 1941. uoči samog rata proslaviti Sv.Tri Jerarha, ne sluteći da će to biti i posljednje slavlje u Kraljevini Jugoslaviji.¹⁷

S obzirom na to da Glavni odbor radikalne stranke nije nikada insistirao na formiranju treće jedinice u daljem mogućem teritorijalnom razgraničenju države, važno je istaći stav jednog od vodećih sarajevskih radikalskih vođa. Činjenica je time interesantnija što se radi o Dušanu Jeftanoviću, industrijalcu, aktuelnom predsjedniku Trgovčko-industrijske komore, predsjedniku sarajevskog mjesnog odbora radikala i sinu Gligorija Jeftanovića, jednog od najbogatijih i najuglednijih sarajevskih Srba.¹⁸ O tome da je njegov uticaj bio značajan čini se da ne treba dovoditi u sumnju, kao što to takođe ne radi ni njegov stranački kolega u Rogatici

¹³ Istovremeno, radikali tuzlanskog sreza su uznemireni davanjem dijela Bosne na osnovu ovoga sporazuma,- ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 6288/1939.

¹⁴ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 646/1940.

¹⁵ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 646/1940., 1053/1940., 1115/1940., 1791/1940.

¹⁶ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 621/1940., 984/1940., Pov. 3300/1940.

¹⁷ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 863/1941., 866/1941.

¹⁸ Gligorije M. Jeftanović je pored trgovačkog posla imao i prijavljeno hotelsko i industrijsko preduzeće- Ciglanu sa godišnjim kapacitetom od 2 i po miliona cigala svih vrsta i sarajevski hotel “Evropa”. Posjedovao je i modernu krečanu u Hadžićima sa vlastitim kolosjekom i proizvodnjom od 2 vagona kreča sedmično – J. Lakatoš I A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Naklada “Jugoslovenskog Lloyda”, Zagreb, 1924, str. 208-209.

najavljujući ga “kao dobrog Srbina iz čestite Srpske kuće”, naglašavajući “da je on karakter kakav treba jednome vođi Srba u Bosni”.¹⁹ Dušan Jeftanović će 25. februara 1940. godine na skupu u Zenici izreći sljedeće: “... Nesumnjivo da se Bosna i Hercegovina ne mogu anektovati Srbiji, pošto su u njoj Srbi samo u relativnoj većini, tj. oni su, prema muslimanima i Hrvatima uzetim ukupno u manjini. Ne vidimo daklen po kojem međunarodnom i uopšte kulturnom principu Srbi bi bili ovlašćeni da zauzmu ove pokrajine. Još manje naravno mogli bi one pripasti Hrvatima, kao god to se nebi mogla stvoriti nijedna MUSLIMANSKA bosansko-hercegovačka autonomna banovina, tj. banovina u kojoj bi muslimani imali političku prevlast. Ostaje, prema tome, i prihvatajući tezu g. Kulenovića da se muslimani u Bosni i Hercegovini imaju smatrati kao posebna etnička zajednica, daklen ni čisto srpska ni čisto hrvatska nego Srpskohrvatska ili još bolje JUGOSLOVENSKA – (potomci južnih Slovena preobraćenih, za turske vladavine u islamstvo) zajednica jedna ideja g. Kulenovića ne samo duhovita nego i tačna da se od Bosne i Hercegovine obrazuje naročito Bos. Herc. Banovina (opšte jedna autonomna jedinica). Otuda IMA se također odbaciti i ideja jedne etničke diobe Bosne i Hercegovine između Srba, Muslimana i Hrvata. Pre svega bilo bi, možemo reći, nemoguće izvršiti tu i takvu podelu uslijed granične neodređenosti u glavnom etničkih predela u tim krajevima (pokrajinama). Zatim bila bi uopšte jedna šteta razbijanje istorijskih jedinica. Jer, kada govorimo o krupnim individualnostima u našoj Državi zbog čega se ona ne može organizovati na unitarističkoj bazi, mi tu mislimo na INDIVIDUALNOST POKRAJINSKO ISTORIJSKE, koje su vekovima trajanja ostala jedna vrsta organizma i političkih i ekonomskih i jedna vrsta zajednice bez obzira na eventualnu etnografsku raznolikost. Pojedine istorijske pokrajine naše države, bile su, još prije rata, stekle karakter Etničkog Jedinstva koje, za uzajamni život i sudbinu naroda, igra veću ulogu nego etničko jedinstvo. Time se objašnjava na pr. solidarnost Švajcarske Republike, i ako u njoj ima četiri narodnosti, Nemci, Francuzi, Italijani Romani ... kaže da u ovim sudbonosnim vremenima treba da se dogovorimo da bi se savetovali o tome šta treba da činimo. Mi Srbi uvek se okupljamo za vreme bure.”²⁰ Zatim poziva na okupljanje svih Srba pod okrilje Narodne radikalne stranke, kao što to čine i njegove stranačke kolege od kojih dr Petrović traži da se više računa povede “o Srbima kao ratnicima, koji su stvorili ovu državu” i “apeluje prisutne da se vrate matici i da opet budu članovi N.R.S., pominjući da su se Srbi pocepali u razne stranke i frakcije.”²¹

Ovakav stav ne bi se mogao nazvati karakterističnim i vjerovatno je u vrijeme oštarih nacionalnih polarizacija izazivao dosta nezadovoljstva kod spasitelja srpstva. U proglasu svome malobrojnom članstvu Srpska radikalna stranka M.

¹⁹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ, 984/1940.

²⁰ ABiH, KBUDB – Pov. DZ, 1115/1940. Sva naglašavanja su preuzeta iz dokumenta.

²¹ ABiH KBUDB – Pov. DZ, 984/1940.

Stojadinovića u Sarajevu će reći da će se “u Bosni i Hercegovini svom snagom boriti protiv onih koji rečima ili delima ruše moralni autoritet Srbije, i makar i nehotice umanjuju vrednost i veličinu njenih žrtava podnešenih za stvaranje i veličinu Jugoslavije.” Tom prilikom će takođe oštro zahtjevati demantij pozdrava objavljenog u Jugoslavenskom listu od 12. Septembra 1939. godine, upućnog od sarajevskih radikala g. Šuteju u kome se on pozdravlja kao “BORAC ZA SLOBODU SRPSKOG NARODA, KOJU JE SRPSKI NAROD ZAJEDNO SA HRVATSKIM BIO IZGUBIO” Nadalje, “Srpskom narodu je u toj POLITIČKOJ TAMNICI trebala da bude dodeljena ULOGA ŽANDARA I TAMNIČARA, a hrvatskom osuđenika.”²² Sama po sebi izjava D. Jeftanovića bi se mogla činiti jednim izuzetkom u redovima sarajevskih radikala, ali je izuzetno interesantnom čini i ovaj proglas koji ne nagovještava njegovu apsolutnu usamljenost. Time se problematizuje stav o položaju i autonomiji Bosne i Hercegovine u viđenju sarajevskih radikala što historiografija čini se nije u dovoljnoj mjeri istražila. Problematizuje i stav bosanskih Srba prema pitanju autonomije Bosne i Hercegovine. Zanimljivo područje za istraživače je i zbog toga jer problematizuje i političke stavove radikalne stranke i ostavlja otvorenim pitanje do koje su mjere radikali u svojim političkim kalkulacijama mislili ići. Ovako isturen stav sarajevskog radikalnog uglednika možda nije bio slučajan.

U političkoj praksi i javnom prostoru nejedinstvena i šarolika lepeza stavova unutar samo jednog ogranka nekad moćne stranke ipak je očigledno govorila o jednom rasulu i dugogodišnjoj političkoj “demobilizaciji” srpskog političkog korpusa čije su struje istovremeno, u momentu vlastite ugroženosti, pokazivale i onovremeno razumjevanje društvenih procesa, kao i anahrone, tradicionalne težnje jednog preživjelog sistema. Moguće je da je to još samo jedna potvrda o građanstvu koje odlikuje racionalnost, ali koja se na primjeru bosanskohercegovačkih Srba nije pokazala dovoljnom.

Pokazuje se još jednom neutemeljenost statične slike svijeta i prošlosti i da se on teško hvata u mreže istorijskih rekonstrukcija, dok istoričar u svojoj nemoći ne može razotkriti istinsku sliku samog života.

Autor

Magistar Sonja Dujmović je viši stručni saradnik Instituta za historiju u Sarajevu

²² U istom proglasu pod nazivom “Draga braćo radikali!” Srpska radikalna stranka g. M. Stojadinovića u Sarajevu će na sljedeći način govoriti o D. Jeftanoviću: “Mesto da se iskreno prihvate rada i POZOVU SVE NA SARADNJU, oni pletu ogradu od bodljikave žice oko radikalne njive, na kojoj su u Beogradu, poboli tablu sa natpisom: “Zabranjen pristup bez dozvole vlasnika, Miše Trifunovića”, a u Sarajevu sličnu tablu sa imenom da je potreban dozvola g. D. Jeftanovića.”

Rezime rada:

U svom radu autorica prikazuje stajališta srpskih političara u Bosni i Hercegovini, posebno u Sarajevu, prema politici podjele Bosne i Hercegovine koju je vladajuća Radikalna stranka vodila u periodu 1938-39. godine i prema dodjeljivanju velikog dijela te zemlje Banovini Hrvatskoj. Taj stav je bio negativan i autorica ukazuje na argumente i ličnosti koji su tom prilikom bili lansirani iz redova sarajevskih radikala.

KRIZA U SKJ KAO UVOD U RASPAD JUGOSLAVIJE

Nijaz Duraković

Kada se danas analizira početak Zla, dan "D", mnogi smatraju da je to bio Vidovdan, 28.juna 1989. godine, kada se okupilo nekoliko stotina hiljada Srba (oni skloni tradicionalnom pretjerivanju govore o gotovo milion ljudi) na bojnopolju Gazimestanu, nedaleko od glavnog grada Kosova, Prištine, da proslave 600-tu godišnjicu bitke na Kosovu. U Srbiji, ali i u Crnoj Gori, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i svugdje tamo gdje je živio veći broj Srba, mjesecima prije te tragične obljetnice osjećalo se žestoko nacionalno previranje, a proces srpske nacionalne homogenizacije i euforije doveden je do usijanja.

Mošti kneza Lazara, koji je, kao i sultan Murat, poginuo u toj stoljećima epski opjevanoj bici, nosane su od manastira do manastira po cijeloj Srbiji i dijelu Bosne i Hercegovine i gdje god da je stigla ta sakristijska, kićena i "turskom magijom" opčinjena povorka, ona se pretvarala u svojevrsno, ne samo vjersko već i primarno nacionalističko, hodočašće.

Na godinu prije Gazimestana, na jednoj konferenciji za štampu, upravo povodom tog dobro osmišljenog nacionalističkog scenarija, autor ovih redova iskazao je rečenicu koja će ga kasnije puno politički koštati i koja će biti interpretirana na razne načine a, prije svega, kao uvreda za srpski narod i svekoliko pravoslavlje.

Ta metaforički iskazana konstatacija izvorno glasi: "Miris tamjana se širi Jugoslavijom i ako se ovako nastavi, bojim se da će nas sve zajedno pogušiti".

U finalu te orkestrirane procesije, sa hiljadama kićenih konjanika, kaluđerskih mantija, uz kandila, "ocile", stare srpske zastave i znamenja, u avliji manastira Gračanice, koji je nedaleko, južno od Prištine, hiljade ljudi su stajali u redovima da iskažu pijetet kneževim moštima izloženim u manastiru, a usput su se prodavale ikone kneza Lazara, Svetog Save, ali i mnogo više ikonografski posterij Slobodana Miloševića.

Novi srpski svetac tada je definitivno rođen. Na samoj glamurnoj ceremoniji, kojoj su prisustvovali i neki najviši rukovodioci savezne države, te predstavnici drugih republika i pokrajina, u prvom redu uz Miloševića su stajali mitropo-

liti Pravoslavne crkve u crnim mantijama, te pravoslavni horovi i pjevači u tradicionalnim srpskim narodnim nošnjama, a iza je bila kosovskim mitom opijena i nacionalskim opijumom zalučena masa od više stotina hiljada ljudi.

Oni koji bolje poznaju srpsku historiju, duh svetosavlja, kosovskog mita, Lazarevog uznesenja, te “Vidovdana i krsta časnog”, mogli su očekivati upravo ovakvu predstavu. Ali, masa je nestrpljivo očekivala šta će novi Vožd reći.

I on je, poslije historijskih reminiscencija, uz neminovnu dozu nacionalnog patosa i podizanja nacionalističkih tenzija, brzo prešao na praktičnu političku ravan i, kao dokazani maestro pragme i instrumentalizacije osjećanja mase, iskazao opasnu i po zloj kobi najpoznatiju gazimestansku rečenicu, koja glasi: “Posle šest vekova opet smo zaokupljeni bormama i svadama. Nisu to oružane borbe, ali nije isključeno da će i do njih doći.” Opijena masa je frenetično aplaudirala, a čim je ova prijetnja izrečena, mudriji političari i analitičari su shvatili da Slobodan Milošević zveckea oružjem, javno prijeti ratom, koji je u njegovom štabu, kako će kasnije biti bjelodano jasno, već tada seriozno pripreman.

Kako u svojoj knjizi “Povijest Bosne” kaže Noel Malcolm, “bijaše to simbolična prekretnica u povijesti jugoslavenskih zemalja. Milošević je već imao mnogo od onoga što je htio. Stekao je osobni ugled bez premca u Srbiji zahvaljujući spoju komunističkih metoda i nacionalističke retorike. Od osam glasova u Predsjedništvu Jugoslavije, mogao je računati na četiri: Srbije, Vojvodine, Kosova i Crne Gore.

Morao je još samo pridobiti za sebe predstavnika Makedonije, pa da može raditi što hoće. Tada će moći iznova napisati savezni ustav i osigurati prevlast Srbije”.

Međutim, kako će se kasnije vidjeti, Miloševićeva računica je umnogome bila manjkava i svodila se na “račun bez krčmara”. On se, prije svega, uzdao u to da će upravo preko manipuliranja srpskim nacionalnim pitanjem ostvariti dominaciju i obezbijediti glavni “kontrolni paket” na nivou CK SKJ, odnosno cijelog Saveza komunista Jugoslavije, kao tada još uvijek glavne političke poluge i integrativnog faktora SFRJ. S druge strane, bio je uvjeren da će za sebe pridobiti Predsjedništvo SFRJ kao kolektivnog šefa države i kao glavnokomandujućeg oružanim snagama SFRJ. I treće, on je računao na punu podršku vrha JNA, u čemu mu se prognoza, nažalost, u cijelosti ispunila.

Pored svega toga, on je duboko vjerovao u mogućnost realizacije koncepta “Velike Srbije”, te punu političku podršku većine prekodrinskih Srba u Bosni, te Srba u istočnoj i zapadnoj Slavoniji, Baranji, te posebno onih u hrvatskoj Krajini, odnosno Lici, Baniji, Kordunu, te na svim onim prostorima koji se nalaze iza famozne, u svim velikosrpskim projektima zacrtane granice koja ide linijom od Karlobaga na moru, preko Karlovca pa do Vitrovice.

No, mnogo štošta mu remeti planove i tempo realizacije zacrtanih političkih ciljeva. Nešto iznutra generirani, a nešto izazvani srpskom nacionalnom euforijom i posebno otporom srpskog političkog vođstva spram bilo kakvim ozbiljnim reformama političkog i ekonomskog sistema Jugoslavije u Sloveniji, Hrvatskoj,

Bosni i Hercegovini, pa dijelom i u Makedoniji, također bujaju nacionalizmi, jača svijest o samosvojsnosti i sve više se iskazuje želja za odlučnim otporom velikosrpskom hegemonizmu, posebno Miloševićevim metodama takozvane “antibirokratske revolucije” i fanatične želje da se radikalno promijeni Ustav iz 1974. godine i ukinu pokrajine, “discipliniraju” Bosna i Hercegovina i Makedonija (politički posao je već bio odrađen u Crnoj Gori, na Kosovu i u Vojvodini) i obezbijedi supermacija Srbije unutar buduće, tobože reformirane federacije.

Naglo probuđeni nacionalizam u Jugoslaviji politizira sva aktualna pitanja i instrumentalizira ih na osnovu vlastitih kriterija. To se naročito odnosi na ekonomska pitanja gdje se insistira na potčinjenosti, “prevarenosti” i iskorištavanju sopstvene nacije od strane drugih. S jedne strane, zdušno se forsira teza da je nova Jugoslavija i stvorena tako da favorizira razvijene (Sloveniju i Hrvatsku) koji postaju još razvijeniji i ubiraju ekstra profit na jugoslovenskom tržištu, odnosno putem samih tržišnih mehanizama eksploatiraju nerazvijene (Kosovo, Crnu Goru, Makedoniju).

S druge strane, razvijeni sve više govore da ne mogu prihvatiti odnose u federaciji i njeno finansiranje koje favorizira Srbiju, da neće više kreditirati tuđe slabosti i nesposobnosti, da devize treba da ostaju onome ko ih stiče, da je Fond za razvoj nedovoljno razvijenih područja i pokrajine Kosovo anahrona i parazitska institucija i da se preko nje samo stimulira parazitizam, nesposobnost i javašluk istočnog dijela zemlje itd. Bosna i Hercegovina u svemu tome ostaje negdje “između”. Ona je, također, nerazvijena, decenijama plaća veliku cijenu unitarnom duhu i ambicijama, jer je njena privredna struktura primarno bazno-energetska, sirovinska i gro najvećih kapaciteta, od industrije čelika i aluminija, energetike do rudnika uglja, drvne industrije itd., građeno je za potrebe cijele zemlje. Po pravilu, cijene tih proizvoda su bile strogo državno kontrolirane i depresivne i godinama se dohodak prelijevao onima koji su razvijali finalnu industriju, moderne tehnologije, proizvodnju hrane itd.

Sve više se postavlja pitanje promjene takvih odnosa i uopće drugačijeg tretmana BiH kao “najjugoslavenskije” republike. Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina tu su postignuti određeni rezultati, iako nikada ti odnosi nisu do kraja raščišćeni, da bi BiH uoči sloma SFRJ bila u gotovo polukolonijalnom položaju i prema zapadnim i prema istočnim republikama.

Što se tiče nacionalizma u BiH, i on, naravno, podiže glavu, ali je oficijelna politika bila vrlo osjetljiva na te pojave i rigidno ih kažnjavala nastojeći različitim vidovima političke i državne represije “stvar sasjeći u korijenu”.

Tako je BiH proskribirana kao republika “čvrste ruke”, nerijetko označavana kao tamnovilajetska despotija u kojoj se metodom uravnolovke kažnjavaju svi nacionalisti, progone politički neistomišljenici, sputava demokracija itd. Iako je mnogo šta od toga realno bilo prisutno u praksi, istine radi, treba reći da se situacija u tom pogledu nije bitnije razlikovala od one u drugim republikama, a da su mnoga spočitavanja i konstruisanje afera u BiH bila rezultat patronatskog odnosa

prema njoj, pritajenih ambicija da se njena sudbina i politika rješavaju i kreiraju u Beogradu, gdje se svako osamostaljenje i autonomno vođenje politike u BiH zlu-rado komentarisalo kao stvaranje autoritarnog pašaluka u kome Muslimani hoće da ostvare supremaciju, odnosno da u podređen položaj dovedu Srbe i Hrvate.

Zapravo, čim su Muslimani konačno počeli da dobijaju šansu da budu ravnopravni s drugima i da ih se i u Jugoslaviji tako uvažava, uslijedila je kampanja o tzv. fundamentalističkoj opasnosti, o pokušajima stvaranja islamske države u Bosni itd.

Ne negirajući nepotizam bosanskohercegovačke politike, njene represivne metode, pa i dinastički karakter vladajuće politokracije, indikativno je da se sve te pojave koje su karakteristika opšte jugoslovenske situacije, u odnosu na BiH po pravilu tretiraju senzacionalistički, sa velikom medijskom pompom, vajnim dušebrižničkim analizama, jadikovkama zbog gušenja demokracije i sl. A da se i ti takvi, i još drastičniji slučajevi u drugim republikama minoriziraju, zataškavaju, tretiraju kao nešto sasvim normalno i sl.

Time BiH, već početkom osamdesetih godina, sve više počinje da biva poligon za nadmetanje i testiranje interesa Srbija i Hrvatske, što je uvod u kasnije velikodržavne i nacionalističke ambicije.

Naročito u godinama poslije Titove smrti, vrlo smišljeno i organizirano se sanira teren da se BiH predstavi kao vještačka politička tvorevina, da se odluke AVNOJ-a predstave nelegitimnim, a Ustav iz 1974. godine konfederalnom ujdurmom i "vatikansko-kominternovskom" zavjerom uperenom, prije svega, protiv interesa srpskog naroda i jedinstva Jugoslavije.

Do tada obožavani i neprikosnoveni Tito i Kardelj sve organizovanije se nastoje predstaviti "lukavcima Kominterne" ili vatikansko-masonskim kverulantima koji su, maltene od početka rata, ubačeni kao međunarodni agenti, poslušnici "crne internacionale", koja je imala za cilj da prevari srpski narod, razbije njegovu državnost i onemogućući da se pravedno riješi srpsko nacionalno pitanje.

Zato se od Dobrice Ćosića pa nadalje, sprva u literaturi, novinskim napisima, a kasnije u tzv. ozbiljnoj historiografiji i sve više pod aurom Srpske akademije nauka, ponovo lansira stara teza da "Srbi dobijaju ratove, a u miru gube". Time je, iako u potpuno novim historijskim uslovima, reaktiviran stari srpski građanski nacionalizam. Polazi se od toga da je najveća greška učinjena i poslije Prvog i Drugog svjetskog rata, što se prvo nije formirala "velika Srbija" u kojoj bi čitav srpski narod bio uokviren u jednu državu, pa da se onda stvara (velika) Jugoslavija.

Teza da Srbija dobija u ratu polazi od toga da je srpska država snagom oružja zaposjela određeni prostor i proširila svoj suverenitet na njemu, smatrajući to "historijskim" pravom Srbije. Zanimljivo je da na tom prostoru žive i drugi narodi i da se srpska država nikada u historiji nije prostirala upravo na onim prostorima za koje se pretenduje da postanu sastavni dio "velike Srbije" (Bosna i Hercegovina i znatni dijelovi Hrvatske).

Drugi dio teze da Srbi u miru gube, jeste nemirenje sa konceptom nove Jugoslavije, njenim federalnim ustrojstvom i ravnopravnošću republika i pokrajina.

Time se nastoje potrijeti i rezultati ZAVNOBiH-a, AVNOJ-a i NOB-a i Socijalističke revolucije (1941-1945). Zato glavni strateški udar, koji će kasnije (1986.) biti razrađen u fantomskom “Memorandumu” Srpske akademije nauka, jeste da se oružani dio socijalističke revolucije prikaže kao historijski promašaj i bespo-trebni građanski rat za koji su krivi militantni komunisti. Nadalje, da se u tom sklopu proglase neligitimnim i odluke AVNOJ-a jer, pored ostalog, na njemu tobože nisu učestvovali legalno izabrani predstavnici srpskog naroda, odnosno is-kaže zahtjev za temeljnom rekonstrukcijom Federacije, postavi pitanje opravda-nosti opstojnosti pojedinih republika (BiH, Makedonije i Crne Gore) i otvori pita-nje ispravnosti granica između republika, te da se postojanje autonomnih pokra-jina Kosova i Vojvodine prikaže kao direktan atak na historijske interese srpskog naroda, u smislu da je Srbija hendikepirana i manje državotvorna u odnosu na druge republike koje nemaju pokrajina.

U tom sklopu sve ofanzivnije se plasiraju teze o potrebi “nacionalnog pomi-renja”, izjednačavaju se snage koje su se borile za oslobođenje zemlje, protiv fašizma sa onima protiv kojih su se borile, što dovodi do ubrzane rehabilitacije četništva, ustaštva, nedićevaca i ostalih fašističkih kolaboranata. Posebna politič-ka uloga dodjeljuje se i Pravoslavnoj crkvi, koja kao “majka i spasiteljica srpstva” ima za cilj da nacionalno homogenizira srpski narod.

Kako smo istakli, masovne procesije, nosanje mošti Kneza Lazara širom ze-mlje, osvećenje pojedinih crkava i stratišta Srba iz Drugog svjetskog rata, nevi-đena medijska pompa koja ih prati, te nezapamćeno glorificiranje novog vožda i moćnoga nacionalnoga maga Slobodana Miloševića, postupno Srbiju dovode u stanje kolektivne nacionalne euforije u kojoj se sve više brišu klasno-socijalne, ideološke i političke razlike, gdje se svi uturkuju da daju svoj doprinos afirmaciji velike – male nacije. To je idealan teren za postupnu fašizaciju zemlje i zavođenje totalitarne diktature. U tom nastupajućem sumraku, kada na nivou Jugoslavije SKJ pokušava spasiti socijalističko samoupravljanje, provesti odlučna privredna reforma, afirmirati pluralizam svojina i uvesti pravi tržišni mehanizam i sl., glavni posao novih nacionalističkih perjanica je prebrojavanje kostiju pobijenih Srba, iskopavanje grobnica, kolektivne optužbe cijelih naroda, smišljeno podsticanje mržnje, traženje oružja i pozivi na sveti nacionalni rat koji će kasnije umnogome zadobiti obilježja novog pravoslavnog krstaškog pohoda.

Savez komunista Srbije je najvećim dijelom upregnut u kola nacionalne ho-mogenizacije. Pompeznim revolucionarnim frazama on se formalno bori za oču-vanje Jugoslavije, traži modernu pravnu srpsku državu koja će uspostaviti vlast nad svojim “historijskim pokrajinama”, a u političkom epicentru je “kontrarevolu-cija” na Kosovu, gdje se kroz podsticanje strasti o ugroženosti “kolijevke srpskog naroda” i svetinja “svekolikog srpstva” priprema teren da se odradi globalni poli-tički zadatak, a to je obračun sa “autonomašima”, titoistima i svim “zavedenim” elementima koji fraziraju o humanizmu, bratstvu i jedinstvu, ravnopravnosti i mo-dernom federalizmu.

Pošto je kao glavni neprijatelj ukupnoj jugoslovenskoj reformi proglašen narasli birokratizam i osamostaljeni centri republičke i pokrajinske moći, doktrinarno je brzo i vješto smišljen, za nacionalno već dovoljno indoktrinirane mase, zadovoljiv plan – “antibirokratska revolucija”.

ZA KAKVU JUGOSLAVIJU?

Miloševićev štab vješto manipulira populističkim pokretom i zanosom masa i, preko velikih “antibirokratskih” mitinga od Vojvodine do Crne Gore, naprosto iznuđava smjene svih političkih garnitura koje nisu zdušno za njegov plan stvaranja jedinstvene Srbije. Prva etapa tzv. “jogurt revolucije” je bila odraditi posao na Kosovu i Vojvodini, donijeti novi ustav Srbije kojim će se pojačati jedinstvena vlast i suspendirati autonomnost pokrajina, a na jugoslovenskom planu otvoriti uopšte srpsko nacionalno pitanje, zahtijevati temeljitu reviziju Ustava iz 1974. kao antisrpskog i konfederalističkog akta koji je i donesen pod diktatom Kardelja i Tita i shodno decenijskoj “antisrpskoj uroti”.

Svi oni koji sa skepsom, pa i otvorenim neslaganjem gledaju na te ambicije, proglašavaju se separatistima, razbijačima Jugoslavije i srbofobima koji ne shvataju legitimne zahtjeve srpskog naroda koji, po često ponavljanoj Miloševićevoj floskuli, “ne traži ništa drugo od onoga što drugi već imaju”. Sve se to u ideološki najoštrijoj formi prenosi i na CKJ i njegovo Predsjedništvo.

Oni koji su zbiljski bili zabrinuti za sudbinu Jugoslavije i koji su činili ne male napore u pravcu moderniziranja njenog političkog sistema i stvaranja moderne tržišne ekonomije, definitivnog oslobađanja od dogmi real-socijalizma i svojevrsnog ideološkog “takmundizma”, često naivno nasjedaju na velike fraze velikog manipulatora.

Milan Kučan, u ime Slovenaca, poručuje da u aktuelnim raspravama o ustavnim promjenama polaze od tih stavova u kojima se ne može ni za Slovence ni za druge naše narode i narodnosti postavljati pitanje: Jugoslavija, da ili ne? U tim raspravama, s punim pravom, može se, međutim, postaviti pitanje: Kakva treba biti Jugoslavija? Razumljivo je da se ne možemo opredjeljivati za bilo kakvu Jugoslaviju. Možemo podržati samo one prijedloge ustavnih promjena kojima se osigurava njena socijalistička perspektiva, bratstvo i jedinstvo, ostvarivanje zajedničkog života i razvoja na načelima uspostavljenim Ustavom iz 1974. godine, a koja u cjelini poštuju punu ravnopravnost naroda i narodnosti, jednakost prava i odgovornosti svih za vlastiti zajednički razvoj u zajedničkoj državi.¹

Doista, u to vrijeme malo je ko dovodio u pitanje da li treba Jugoslavija, a temeljni sporovi i sve žešće svađe s prepoznatljivom nacionalnom konotacijom vode se oko toga “kakva Jugoslavija”? Miloševićeva propagandna mašinerija

¹ Milan Kučan: Predgovor u knjizi “Federalizam po mjeri budućnosti”.

uporno i bez skrupula stvara takvu političku klimu i raspoloženje koje traži da se ponovo otvori rasprava o osnovnim načelima jugoslavenske zajednice, o reviziji avnojevskih opredjeljenja koja su ugrađena u Ustav, odnosno ističe se zahtjev za utemeljenu zajednicu na novim principima. Posebno je na udaru Komisija za promjenu Ustava, čiji se članovi optužuju i nastoje diskreditirati na razne načine,² označavajući ih kao zastupnike kardeljevskog separatizma i nosioce republičkih etatizama.

Miloševićem ciljevima smeta već formirana ravnopravnost i međusobna odgovornost naroda i narodnosti u provedbi mnogih zajedničkih interesa na osnovi ustavnog načela o usklađivanju i sporazumijevanju republika i pokrajina. Ta načela se proglašavaju neefikasnim, princip konsenzusa u donošenju odluka o nekim bitnim pitanjima – anahronim i sl. Sa stanovništva klasičnih državno-pravnih teorija, od kojih se svaka prilagođava velikonacionalnom interesu, pokušava se razjasniti da li se Jugoslavija razvija kao federacija ili kao konfederacija, da li je Ustav iz 1974. godine glavni krivac njene dezintegracije itd. A u podtekstu te kvazinaučne rasprave jeste, zapravo, veoma izraženo neslaganje s postojećom Jugoslavijom, koja iz različitih interesa ne dolazi samo na srpske, već i sa slovenačke i hrvatske strane.

Slovenački nacionalistički program je razrađen u časopisu “Revija” br. 57, u Hrvatskoj se reafirmiraju glavne teze “maspoka” iz sedamdesetih godina, dok su BiH i Makedonija, uglavnom, na stajalištu očuvanja avnojevske Jugoslavije, promjena Ustava iz 1974., ali da se ne diraju njegova osnovna načela. Crna Gora se s početka kolebala, da bi političkom čistkom u “antibirokratskoj revoluciji” kasnije postala običan trabant i slijepi izvršilac politike Miloševićevog štaba.

Koplja su se počela lomiti naročito oko tzv. avnojskog kontinuiteta.

U osnovi, radilo se o radikalnom osporavanju dotadašnje ustavne koncepcije Federacije izgrađene na avnojskim načelima. U tom kontekstu odmah je otvoreno i pitanje povijesnog legitimiteta i opravdanosti postojanja pojedinih republika, naročito pokrajina, odnosno jednakih prava naroda i narodnosti.

Što se tiče BiH (a na poseban način i Makedonije i Crne Gore), reafirmiraju se stare velikodržavne i nacionalističke koncepcije, logika “SHS osovine”, uz minoriziranje njenih političkih interesa i osporavanje legitimiteta i državnosti Republike. Ona se sve više nastoji proglasiti vještačkom, avnojevskom konstrukcijom, Titovom izmišljotinom a, shodno tome, i napad na Muslimane se ponovo intenzivira. Na tom planu strogo dirigirana beogradska štampa ne bira sredstva. Metoda koje po količini laži, konstrukcija, jeftinih podvala, senzacija, naručenih i cenzuriranih pisama, serija članaka, specijalnih radio i TV emisija itd., daleko nadilaze one gebelsovske, otpočinje neviđena kampanja. Medijski “odstrijel” bilo kojeg uglednog muslimanskog političkog, kulturnog i naučnog radnika koji ne prihvata tu koncepciju, ne bira sredstva.

² Ciril Ribičič, Zdravko Tomac, “Globus”, Zagreb 1989., str. 10-11. Naročito Hamdija Pozderac koji je na čelu te komisije, te Ciril Ribičič, Zdravko Tomac, Sveto Skarić i drugi.

U tom smislu, mnogi beogradski listovi će ući u historiju bezčašća i najbesramnijih političkih podvala, konstrukcija i optužbi kakve su uopšte ikada videne na ovim prostorima. Najcrnjim fašističkim i staljinističkim metodama prekopavaju se biografije i intimni život ljudi, podastiru se iskonstruisani stenogrami iz davno zaboravljenih diskusija, podižu se političke optužnice za sve one koji se drznu da drugačije misle i da se suprotstave volji velikog diktatora.

U Srbiji ta čistka ide odlučno i nemilosrdno. Čitav partijski aparat je primarno u toj funkciji. Na Kosovu je ona još drskija i bezobzirnija i završava masovnim hapšenjima, fizičkim maltretiranjima i namještenim sudskim procesima koji po okrutnosti i licemjerstvu ne zaostaju za onim iz tridesetih godina, koji su označeni kao jeza staljinizma. U Vojvodini je, po principu "Cosa nostra", čistka kolektivna i prekonačna. Isto je tako i još brutalnije u Crnoj Gori.

Da bi sve to dobilo oreol bitke za Jugoslaviju, za sve je trebalo pridobiti i SKJ, odnosno ostvariti političku prevlast u njegovom Centralnom komitetu i Predsjedništvu. Sam CK SKJ sve više postaje "zbirno mjesto" ukupnih jugoslavenskih nesuglasica i nacionalizmom posredovanih interesa. Integrativna moć SKJ postaje vrlo tanana, on je sam raspolučen ukupnim protivurječjima, nemoćan pred narastajućom nacionalističkom bujicom koja poplavljuje i njegova mnoga rukovodstva. Plenumi Centralnog komiteta i sjednice Predsjedništva SKJ, po svadi, nejedinstvu i političkoj nemoći iskazuju, u javnosti jačaju defetizam, osjećaj da je sve izgubljeno i da je sam socijalistički samoupravni projekt utopijski promašaj koga treba što prije napustiti. Kao kula od karata počinju da se ruše mnoge iluzije i vrednote za koje se decenijama vjerovalo da su stamene i neprikosnovene. Uoči Četrnaestog kongresa SKJ čuju se vapajna upozorenja da je jedino socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, da treba po svaku cijenu sačuvati jedinstvo SKJ (koji treba biti temeljito reformiran) kao jedini stvarni integrativni politički faktor. Sažrela je svijest da se u jugoslavenskom društvu moraju učiniti radikalne promjene; da samoupravljanje ne može da bude totalni projekt kojim će se obuhvatiti ukupna društvena reprodukcija; da se pod hitno mora provesti temeljna društvena i privredna reforma, odlučnije krenuti pravcem tržišne ekonomije, afirmacije privatne svojine i konkurencije; da se do kraja raskine personalna unija između partije i države i da se u punom smislu uvažavaju zahtjevi za političkim pluralizmom, izgradnjom pravne države, jačanjem demokracije, jačanjem korpusa ljudskih i građanskih prava i sloboda itd.

Pitanje jugoslavenske federacije se nastojalo postaviti kao pitanje budućnosti, odnosno kao "pitanje koncepcije jugoslavenskog socijalizma sutrašnjice", u smislu da se ono neće svoditi samo na kozmetičko dotjerivanje, na prepravljavanje njegovih prijašnjih oblika, koji su se razvijali u specifičnim historijskim okolnostima i unutar materijalno i duhovno nerazvijenog društva. Reformska zamisao je polazila od toga da socijalizam ne mora biti monopartijskog tipa, da se on treba "razvjenčati" od etatizma i birokratizirane partijske države i da se on može i mora razvijati na tržišnoj privredi, novim ekonomskim principima i afirmaciji temeljnih

dostignuća savremene civilizacije – materijalnim, tehnološkim, naučnim i informacijskim, kulturnim i drugim. Dakle, graditi moderni socijalizam u kome će se maksimalno uvažavati postulati socijalne države i prihvatiti svi ostali emancipatorski i humanistički principi i sadržaji.

Vjerovalo se da pravno-politički okvir za realizaciju tih ciljeva može da pruži koncept moderne demokratske federacije u kojoj bi jasno bili naznačeni prerogativi savezne države (odbrana, moneta, jedinstveno tržište, slobodan protok roba, kapitala, radne snage i informacija, jedinstven korpus građanskih prava i sloboda, osnove poreske politike, zajednički ali temeljito rekonstruirani spoljni poslovi), kao i nadležnosti republika i pokrajina uz mnogo veći stepen njihove samostalnosti, naročito na ekonomskom planu, uz uvažavanje nacionalnih specifičnosti, kulture, tradicije i sl. I dalje se polazilo od samoupravnog produkcionog odnosa kao temelja ekonomskog i političkog sistema u cjelini, kroz koje se tumačila i bit odnosa u jugoslavenskoj federaciji. Jer, na samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima oblikovan je i novi tip federalizma, tzv. samoupravni federalizam koji je, doista, mijenjao federaciju od oblika teritorijalne organizacije državne vlasti u instrument socijalističke zajednice naroda i narodnosti i samoupravnog udruženog rada. Jasno je bilo da je koncepcija koju je inagurirao Zakon o udruženom radu (donesen 1976. godine) umnogome propala, da je ona parcijalizirala i rad i “udružene radnike”, ekonomski polučila loše rezultate, podstakla još jaču birokratizaciju društva i sl.

RAZLIČITI KONCEPTI USTAVNIH PROMJENA

Opšte je bilo opredjeljenje da “zurovsku” praksu treba mijenjati, instalirati efikasnije i na ekonomskoj logici zasnovane mehanizme upravljanja društvenom reprodukcijom, ali ne po cijenu da se ponovo instalira centralističko rukovođenje i izvrši nova etatizacija društvenih odnosa. Jer, u često opravdanoj kritici Ustava iz 1974. godine, koga je svakako u nekim bitnim segmentima trebalo mijenjati, posebno u odnosu na totalno favoriziranje društvene svojine, utopijsku koncepciju udruženog rada, komplikovanost i neefikasnost delegatskog sistema itd., mnogi ne traže rješenja koja bi favorizirala novi reformski kurs i afirmaciju tržišne ekonomije, već lamentiraju nad Ustavom iz 1963. godine, želeći stvari vratiti natrag u okrilje unitarizma, centralističke ekonomije i lažnog monolitizma.

U tom cilju, Miloševići teoretičari tu podastiru naizgled čvrste i primamljive argumente i gro kritike se uglavnom svodi na sljedeće:

- Jugoslavija je jedina složena (savezna) država na svijetu u kojoj postoje dva doma i u kojoj se bitne odluke donose na temelju potpune saglasnosti. Posebno se ističe tobožnji nonsens da Ustav nije moguće izmijeniti bez saglasnosti skupština svih republika i pokrajina.
- Sve poznate konfederacije u svijetu su se transformirale u federacije, samo jugoslovenska federacija sve više ide u vode konfederacije.

- Glavni generator krize je Ustav iz 1974. koji favorizuje elemente konfederalizma, a oni se ogledaju u načinu formiranja Skupštine SFRJ, prihvatanju odluka na temelju saglasnosti u Vijeću republika i pokrajina, ustavno određen odnos između Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina, odnos između saveznih i republičkih zakona, te način formiranja Predsjedništva SFRJ.
- Ustavna koncepcija federacije potiče posebne interese na štetu općih, te bi je i stoga trebalo temeljito rekonstruisati. Tako bi se spriječio policentrični etatizam koji je jedan od glavnih faktora dezintegracije Jugoslavije, a izmijenio bi se i mehanizam prema kojem savezni organi i nisu pravi organi Jugoslavije, već samo tijela koja okupljaju predstavnike republika i pokrajina, što vrijedi i za Skupštinu SFRJ, kao i Predsjedništvo SFRJ.
- Ustav iz 1974. inagurira svojevrsnu spregu nacionalnog i samoupravnog, čime se uz mnoge nedorečenosti, zamagljenost formulacija i pravne nepreciznosti, široko otvaraju vrata i nacionalizmu, posebno onog separatističkog tipa. Najveći je problem što Federacija postaje mjesto dogovaranja, a ne opredjeljenja, a samo formiranje republičkih država logično rađa politički pluralizam i sve jači nacionalizam.
- Potrebno je što hitnije osigurati finansijsku samostalnost Federacije, što znači samostalne i trajne izvore finansiranja njenih funkcija i organa.
- Samostalnost republika i pokrajina odveć je utemeljena na nacionalnom kriteriju, čime je prenaplašena nacionalna, a ne narodna suverenost.
- Tu su i glavna izvorišta nacionalizma i separatizma. Samo prenaplašavanje “avnojskog duha” Federacije znači insistiranje na njenom “ugovorenom” značenju.
- Jugoslovenska federacija je “netipična”, jer je u njoj izrazito snažan položaj republika i pokrajina u smislu njihovog neposrednog sudjelovanja u procesu odlučivanja na nivou Federacije, posebno odlučivanja na temelju saglasnosti. Tu onda dolazi do presumpcije nadležnosti u korist republika i pokrajina u izvršavanju saveznih zakona, zbog načela paritetne zastupljenosti republika i pokrajina i zato što ne postoji kontrola republičkih i pokrajinskih zakona, te posebno prava veta koje imaju republike i pokrajine u postupku mijenjanja Ustava SFRJ.
- Postojeću ustavnu koncepciju Federacije treba temeljito rekonstruisati, prije svega u cilju da se iz nje izbace svi konfederalni elementi, odgovornost republika zaoštriti, radikalno smanjiti kompetencije i prava pokrajina, federaciju učiniti efikasnom itd.

Ovakve kritike, u kojima je bilo dosta utemeljenih argumenata i istinske želje za unapređenjem efikasnosti odlučivanja na nivou Federacije, njenog moderniziranja i prilagođavanja potrebama zacrtane reforme, se ipak u dobrom dijelu počinjnu svoditi na uprošćenu formulu po kojoj je Ustav iz 1946. instalirao federaciju sa naglašenom ulogom ili izrazitom prevlašću centra, da je Ustav iz 1963. uspostavio, maltene, idealnu ravnotežu između savezne države i republika i pokrajina,

a da je Ustav iz 1974. godine jugoslovensku federaciju usmjerio ka konfederalnim vodama koje sve više muti separatizam, narastajući nacionalizam, republički etatizam i sl.³

U tome se vidio glavni razlog za snažne procese dezintegracije jugoslovenskog društva.

Zapravo, ključna je teza da je za opštedruštvenu krizu glavni krivac Ustav, naročito ustavno normiranje odnosa u Federaciji. Ergo, da bi se izašlo iz te krize, trebalo je donijeti novi ustav i radikalno rekonstruirati te odnose. I na tom planu, uz sve nijanse u gledanjima, iako mukotrпно, počela se postizati politička saglasnost. Iz Komisije za ustavne promjene Skupštine SFRJ, počinju stizati određeni prijedlozi, formuliše se sva sila amandmana koji bi trebalo da premoste svojevrsnu pat poziciju, u organima i tijelima SKJ formiraju se brojne komisije koje su trebale da osmisle suštinu i pravce ustavnih promjena itd.

Bez obzira na svu birokratsku sporost, politička mešetarenja i prepucavanja, koncepcijske razlike, teorijsku nemušnost i nesposobnost da se izađe iz određenog “mentalnog sklopa” i starog načina razmišljanja, ipak se uoči 14. kongresa SKJ (kraj 1989.) vjerovalo da će se moći doći do opšteprihvatljivog rješenja i spasiti jedinstvo SFRJ.

Prijedlozi idu u pravcu da samostalnost i samoupravnost republika i pokrajina ne mora ići u pravcu dezintegracije, već da ona, ako se postavi na ovim reformskim principima, otvara mogućnost nove integracije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Izlaz se traži ne u ponovnoj centralizaciji i hijerarhijskoj nadređenosti Federacije, već u tome da se promijeni odnos između politike i ekonomije, etatizma i samoupravljanja.

Nije se radilo samo o “pokušaju spašavanja komunizma”, jer reformistička linija najvećim dijelom odbacuje naslijeđene dogme i ideološke sakramente. Rušenjem fetiša društvene svojine, koncepta udruženog rada i rukovodeće uloge radničke kase i sl., afirmira se čak i kapitalistički odnos i svi temeljni principi kapitalističke ekonomije. Zato reformske snage, kao cilj dogradnje ustavnog sistema, odbacuju nametnute dileme o uspostavljanju snažne republičke ili savezne države i one su za podsticanje demokratizacije, za oslobađanje ekonomskih zakonitosti, stimuliranje privatne inicijative, zaoštrenu konkurenciju i pluralizam svojinskih oblika.

Posebno se polazi od toga da je od bitnog značaja za samostalnost i suverenitet naroda i njihovih republika da niko od njih ne može biti prisiljen na rješenje koje bi značilo prenošenje nadležnosti na savezne organe, već da ono uvijek bude dobrovoljna i svjesna odluka s kojom se moraju složiti sve republike i obje pokrajine.

Najjednostavnije, političke pozicije se kristaliziraju na onu koja smatra da upravo ustavni položaj republika i pokrajina ugrožava dogovor o budućem karakteru i drugu koja smatra da budućnost Federacije najviše ugrožavaju pokušaji da

³ O ovome vidjeti: C. Ribičič, Z. Tomac: “Federalizam po mjeri budućnosti”, str. 27-36.

se ograniči njihovo dobrovoljno samostalno suodlučivanje o tim pitanjima, odnosno da se pojedina rješenja donesu nadglasavanjem.

Javna rasprava o nacrtu ustavnih amandmana isto se odvija u znaku dva dimenzionalno suprotna pristupa. S jedne strane, traži se dodatno proširenje nadležnosti Federacije, uz obrazloženje da je to neophodno za osiguranje veće integracije jugoslovenskog društva i eliminaciju konfederalističkih elemenata, čime bi se pospešio zahtjev za stvaranjem jedinstvenog tržišta.

S druge strane, iskazani su i suprotni stavovi, po kojima proširenje nadležnosti Federacije krnji suverenitet republika i njihovu ustavnu odgovornost za vlastitu sudbinu i zajednički razvitak. U tom kontekstu, nerijetki su bili i zahtjevi da nadležnosti Federacije treba bitno ograničiti i mnoge od njih prenijeti na republike i pokrajine. Uglavnom se Federaciji u nadležnost "ostavljala" zajednička moneta, pitanje odbrane zemlje, (globalno) uređivanje vanjske politike, usklađivanje carina i pitanje energetike. Neki su tome dodavali i ekonomske odnose sa inostranstvom, osnove poreske politike, te jedinstveno uređivanje korpusa ljudskih i građanskih prava i sloboda.

Posebna rasprava se otvarala oko položaja Predsjedništva SFRJ.

Oni koji su se zalagali da Predsjedništvo SFRJ svakako ostane, naglašavali su da se njime ne ograničava skupštinski sistem, da je ono i zamišljeno kao tijelo koje proizilazi neposredno iz republičkih i pokrajinskih skupština i koje povezuje te skupštine sa Saveznom skupštinom. Nadalje, ukazivano je da Predsjedništvo SFRJ garantira ravnopravnost republika i pokrajina, a da njegov ustavni položaj proizilazi neposredno iz prirode jugoslovenskog federalizma.

Polazilo se od toga da je takav organ Federacije ujedno i državni poglavar i nosilac nekih drugih funkcija. Kada je ono uvedeno, smatralo se da će se upravo preko njega najbolje riješiti pitanje "nasljedstva" J. B. Tita, suzbiti liderske tendencije i borba za vlast (nakon što Tito prestaje biti predsjednik Republike). Ideja je bila da se time obezbijedi i veća stabilnost političkog sistema Federacije i da se ono u punoj mjeri ispoljava i kao organ unutar koga se efikasno ostvaruju i uslađuju stavovi republika i pokrajina. Isto tako, u prilog osnivanja Predsjedništva SFRJ isticana je potreba da na njega pređu one funkcije koje su "neformalno i često izvansistemski obavljali vodeći organi Saveza komunista Jugoslavije", a ona su se odnosila na mnoga bitna pitanja odbrane, međunarodnih odnosa, bezbjednosti zemlje i sl.

Najviše sporenja unosilo je pitanje da li je ustavna koncepcija Predsjedništva SFRJ dosljedno izvedena iz osnovnih načela kojima se određuju odnosi u Federaciji. Na osnovu toga, izvodile su se i žestoke kritike na račun Predsjedništva SFRJ. Prvo, tražili su se neposredni izbori tog organa, ali se predlagao i izbor članova Predsjedništva od Skupštine SFRJ. Bilo je i kombinovanih prijedloga, da se povežu neposredni izbori s odgovornošću Predsjedništva Skupštini SFRJ.

Najviše su se podastriala obrazloženja da Predsjedništvo SFRJ ne može imati opštejugoslovenski značaj, ugled i podršku, ako se njegovi članovi biraju u republičkim i pokrajinskim skupštinama. Većina beogradskih pravnih teoretičara je uporno ponavljala da državu može zastupati samo organ koji je izabran na nepos-

rednim izborima od strane naroda ili u najvećem organu vlasti te države (Skupštini SFRJ). Dalje se govorilo da, s obzirom da članove Predsjedništva biraju republičke i pokrajinske skupštine, njihovo proglašenje u Skupštini Jugoslavije ima samo deklarativni karakter, a članovi Predsjedništva manji autoritet, posebno u međunarodnim odnosima.

U osnovi tog pristupa, zapravo, traži se temeljita revizija Ustava iz 1974. godine. Njime se iskazuje nepovjerenje u republike i pokrajine i njihovu sposobnost da preuzmu odgovornost, ne samo za svoj, već i za zajednički jugoslovenski razvitak.

Polazi se od toga da Federacija treba da bude nadređena državna struktura, koja je iznad republika i pokrajina, a ne sredstvo za ostvarenje zajedničkih interesa naroda i narodnosti.

U podtekstu svega toga su sve izraženiji zahtjevi velikosrpskog nacionalizma. Hrvati, Slovenci, Muslimani, Makedonci, kao i Albanci i Mađari, sve manje prihvataju diktat, "procedralnu presiju" tog nacionalizma, čime Jugoslavija, uz ostale razloge, ulazi u nezapamćenu krizu. Bolje rečeno, to je već uvod u njen raspad.

Finale tih nesporazuma počinje sa intenziviranom raspravom o ustavnom položaju SR Srbije.

Ona je počela otvaranjem "srpskog pitanja" u jugoslovenskoj Federaciji. Polazilo se od toga da velik dio srpskog naroda živi mimo SR Srbije, zbog čega je srpski narod posebno zainteresiran da razvoj jugoslovenskog federalizma ne ide u pravcu vještačkog odvajanja naroda, nego njihovog međusobnog povezivanja. Ukazivano je na to da je stručna i ukupna javnost u SR Srbiji posebno osjetljiva na birokratsko-etatičke diobe i zatvaranja unutar republika i pokrajina, te da je Srbija posebno hendikepirana samim postojanjem pokrajina, što je čini manje državom nego druge republike.

Naročito je ukazivano da u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a pokrajine nisu ni spominjane, odnosno da se u tim odlukama ne mogu tražiti izvori njihovog osnivanja.

Upozorenje teoretičara ustavnog prava iz Srbije (Avramov, Jovičić, Ratković, Matic, Marković itd.) idu da pokažu kontradikciju. Oni koji se zalažu za slovo i duh AVNOJ-a, ne uvažavaju činjenicu da postojanje pokrajina nije legitimno ni u skadu sa stavom i duhom AVNOJ-a.

No, to je u osnovi jedna naizgled logički utemeljena podvala. Jer, svako ko se bavio genezom razvoja federalne strukture u Jugoslaviji, zna da je ona u mnogim segmentima oblikovana i prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u mnogim bitnim dokumentima KPJ koji su kasnije i opredjeljivali oblike federativnog uređenja. To su npr. odluke V zemaljske konferencije KPJ iz oktobra 1940. koje se odnose na položaj Hrvata, Slovenaca, na ravnopravnost makedonskog i crnogorskog naroda, na pitanje Albanaca na Kosovu i Metohiji, na pitanje njemačke, mađarske, rumunske i drugih manjina u Vojvodini, te posebno odluke koje traže borbu protiv pokušaja podjele BiH između srpske i hrvatske buržoazije. Tu su i odluke Oblasnog komiteta Kosova i Metohije koji je autonoman položaj dobio 1940., a Pokra-

jinski komitet KPJ za Vojvodinu je još početkom 1941. izdao Proglas u kome se odredio prema nacionalnom pitanju i budućem statusu Vojvodine. Pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a već postoje oružane snage Vojvodine i njezini organi nove narodne vlasti. U Vojvodini su izabrani i delegati za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, ali zbog ratnih prilika nisu uspjeli doći na zasjedanje.

“Kritična analiza ostvarivanja političkog sistema” polazi od toga da se ne prihvate zahtjevi za potpunim izjednačavanjem pokrajina sa republikama, ali ni zahtjevi za takvo mijenjanje ustavnog položaja pokrajina kojim bi se one ograničile da budu samo unutrašnje, autonomne jedinice Srbije, bez mogućnosti neposrednih veza sa Federacijom.⁴

Teoretičari iz Srbije su uporno dokazivali da se ustavnim promjenama treba omogućiti dijelovima srpskog naroda koji žive u pokrajinama da ostvaruju svoja suverena prava i unutar svoje republike, a ne da Srbi koji žive u pokrajinama ta prava najprije ostvaruju preko federacije, a mimo republike.

Polazilo se od teze da se njihova građanska i druga prava “zaustavljaju na granicama pokrajina” i da bi, u interesu ostvarivanja sloboda i prava ljudi, trebalo formirati Vrhovni sud SR Srbije kao najviši sud u Republici i na njega prenijeti nadležnosti da odlučuje o vanrednim pravnim lijekovima protiv odluka pokrajinskih vrhovnih sudova. Polazilo se od toga da zakoni moraju da vrijede na čitavom teritoriju SR Srbije (posebno u poslovima narodne odbrane, državne bezbjednosti i međunarodnih odnosa).

Nacrt amandmana na Ustav SFRJ je sadržavao slijedeće promjene, kojima su se trebale eliminirati neke nedosljednosti i slabosti dotadašnjih ustavnih rješenja:

- ravnopravnost jezika naroda i narodnosti u nastavi;
- prihvatanje načela da odluke, isprave i drugi pojedini dokumenti imaju jednaku pravnu vrijednost na čitavom teritoriju SFRJ;
- jasno izraženo načelo da su protuustavni svi propisi i drugi dokumenti i postupci kojima se organizacija udruženog rada ili radni ljudi dovode u neravnopravan položaj prema svom sjedištu, odnosno prebivališu;
- pokrajine su dužne ostvariti međunarodnu saradnju u sklopu međunarodne saradnje SR Srbije;
- nadležnost Federacije da uređuje režim rada propisana je tako da se omogući Ustavu SR Srbije da odlučuje o tome jedinstveno za čitav teritorij te republike;
- nadležnost Federacije u odlučivanju o koliziji republičkih, odnosno pokrajinskih zakona propisana je tako da se omogući Ustavu SR Srbije da to pitanje uredi u skladu sa specifičnošću SR Srbije;
- nadležnost Saveznog suda u odlučivanju o sukobima nadležnosti između sudova s područja dvije ili više republika određena je tako da se ne izjednačavaju republika ili pokrajina;

⁴ Vidjeti: C. Ribičić, Z. Tomac: “Usaglašavanje ili nadglasavanje”, RO “Zagreb”, Samobor 1986., str. 190-191.

- izmijenjena je nadležnost Ustavnog suda Jugoslavije tako da više ne odlučuje o sukobima nadležnosti koji nastaju unutar SR Srbije.⁵

Po mnogim ocjenama ove novine su ustavno-pravno bolje izrazile položaj SR Srbije i pokrajina u njoj. Tada još nisu ozbiljnije mijenjana osnovna načela Ustava SFRJ, ali je to ipak izazvalo dosta oštru reakciju u pokrajinama koje su u 28 slučajeva predlagale rješenja različita od onih koja su prihvaćena u Nacrtu amandmana na Ustav SR Srbije (počev od pitanja službene upotrebe jezika, izvršavanja republičkih zakona na čitavom području republike, pa do nadležnosti u pitanju krivičnog zakonodavstva, opštenarodne odbrane, nadležnosti sudova itd.)

Javna rasprava o nacrtu amandmana uzrokuje ozbiljne političke sukobe koji će kasnije rezultirati masovnim političkom čistkom u obje pokrajine.

Zašto su ova pitanja važna za temu kojom se bavimo?

Prvo, jedan od ključnih faktora ukupnih političkih nesuglasica i žestokih svađa u godinama pred raspad SFRJ je bio upravo odnos prema Ustavu iz 1974., tj. ukupnim ustavnim promjenama.

Drugo, kao na malo kom segmentu jugoslovenske strukture, upravo na ovoj ustavno-pravnoj ravni na površinu su iskrsla sva neslaganja, goleme koncepcijske razlike u pogledu budućnosti zajedničke države, te uloga Srbije u svim tim događajima.

Treće, kroz ustavno-pravnu sferu predlagane promjene (koje smo samo marginalno komentirali), najpregnantnije su se iskazale sve nacionalističke tendencije, razgolitili velikodržavni koncepti, praksa hegemonizma i nametanja većinske volje, te potiranje interesa “malih” naroda koji se i o nekim najkрупnijim promjenama uopšte nisu ni pitali.

Četvrto, u ovoj oblasti se najjasnije razotkrila beskrupuloznost “memorandumskih ambicija antibirokratske revolucije” i Miloševićevog nacionalističkog projekta.

Peto, neprihvatanje metoda političkih ucjena, diktata i nametanja volje iz jednog centra, promovirana je praksa da se silom realizira jedan megalomanski nacionalistički koncept, što je bio uvod u rat i raspad SFRJ.

Šesto, naročito se na primjeru “rješavanja pitanja pokrajina” i drastičnog kršenja Ustava SFRJ, vidjelo da ta politika neće birati sredstva ni metode u realizaciji svojih davno zacrtanih ciljeva. Već su tu napravile karte “velike Srbije” koja je, poslije sređivanja stanja u pokrajinama, iskazala ambicije da po istom receptu širi svoje granice na račun Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije.

Moglo bi se navesti još mnogo faktora koji govore da se u maglovitoj i kontroverznoj ustavno-pravnoj raspravi, uglavnom pod plaštom brige za očuvanje Jugoslavije, sistematski provodio koncept stvaranja “velike Srbije” i potiranja volje i interesa većine naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Historija će odgovoriti koliko je to sve bilo u interesu i samog srpskog i crnogorskog naroda.

⁵ Vidjeti: C. Ribičič, Z. Tomac: “Federalizam po mjeri budućnosti”. str. 73-74

Ta politika se u osnovi bazirala na principu da ono što tražim za sebe, negiram drugom. Npr., glavna teza da “Srbi treba da žive u jednoj državi”. Dok se realizacija te teze nastojala prikriti zahtjevom da se živi u modernoj, demokratski uređenoj federativnoj Jugoslaviji, mnogi su te zahtjeve smatrali legitimnim i opravdanim. No, čim je ona ogoljena do mjere da se pod Jugoslavijom ne mora smatrati njenih svih šest republika i dvije autonomne pokrajine, i da Jugoslavija može biti sprva sa pet, kasnije sa četiri, i na kraju sa dvije republike (faktički bez pokrajina), bilo je jasno da je krajnji cilj “velika Srbija”, a ne demokratski i dogovorno uređena i na dobrovoljnoj osnovi razvijena višenacionalna zajednica.

Da bi se realizirala teza da svi Srbi treba da žive u jednoj (jedinstvenoj) državi, suspendiran je ustavni položaj pokrajina. I glavni razlog te suspenzije se onda prebacuje drugima. U Srbiji su ukinute zato da bi Srbija postala jedinstvena država, ali zato moraju da se formiraju u Hrvatskoj, jer tamo živi 11% Srba. Treba ih u vidu zaokruženih nacionalnih kantona, srpskih republika ili autonomnih oblasti formirati u Bosni i Hercegovini, jer i tamo, u mnogo većem broju nego u Hrvatskoj, žive Srbi. Crnu Goru treba svim sredstvima natjerati na prisajedinjenje, jer “Crna Gora je srpska Sparta, a Crnogorci najčistiji Srbi”. Makedoniju treba vojnim, političkim i ekonomskim sredstvima dovesti u “ćorsokak”, jer je ona historijski svakako “južna Srbija”, a Makedonci su izmišljen “politički narod”. Kosovo svakako jeste sa starom Raškom “kolijevka srpskog naroda”, a Albanci su tu “uljezi”, nasilni uzurpatori koje, ako neće biti potpuno lojalni, treba protjerati i silom skršiti njihov zahtjev za autonomijom. Mađarima treba pokazati da oni ionako imaju više prava nego Srbi u Mađarskoj i da bi se, ukoliko ne prihvate novouspostavljeno stanje, mogli provesti gore od Albanaca.

Tako dolazimo do Dražine, odnosno Moljevićeve “Jugoslavije”, programa ravnogorskog štaba korigiranog Miloševićevim mešetarenjem i iznuđenim ustupcima. A u epicentar tog programa, po prirodi stvari, dolazi ponovo Bosna i Hercegovina, odnosno pitanje Muslimana. No, prije toga da vidimo kako je došlo do otpočinjanja rata i raspada Jugoslavije.

Autor

Profesor dr. Nijaz Duraković je redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i pisac djela “Prokletstvo muslimana”.

Rezime rada:

U svom prilogu autor prikazuje ukupne političke prilike i odnose u bivšoj Jugoslaviji, posebno analizira odnose unutar Saveza komunista koji su nastali nakon smrti Josipa Broza-Tita, bavi se nastankom i razvojem velikosrpske politike Slobodana Miloševića i njenim razornim djelovanjem na ukupno stanje u SKJ. Smatra da su ta djelovanja dovela do propasti bivšeg režima, do disolucije države i do agresije Srbije i Crne Gore na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, a potom i do agresije Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu.

PITANJE O KONSTITUTIVNOSTI NARODA U USTAVNO-PRAVNOJ PRAKSI BOSNE I HERCEGOVINE¹

Muhamed Filipović

U ČEMU JE HISTORIJSKO ZNAČENJE ZAVNOBiH-a

Prije nego što bih prešao na izlaganje naslovljene teme, a tema o kojoj govorim je analiza porijekla, značenja i kritika primjene principa konstitutivnosti naroda Bosne i Hercegovine u ustavnom uređenju države i djelovanje tog principa na funkcioniranje Bosne i Hercegovine kao države, neophodno je reći nekoliko riječi o značaju pojave ZAVNOBiH-a u političkom, državnom i historijskom životu bosansko-hercegovačkog društva i o razlozima zbog kojih o njemu danas govorimo. Osim toga, nužno je, barem u naznaci, kazati nešto i o tome zbog čega je neophodno da se posebna pažnja posveti analizi porijekla i značenja principa konstitutivnosti naroda i šta taj princip znači u njegovoj današnjoj primjeni i u odnosu na realnu moć države i njenu sposobnost da funkcionira u svom kapacitetu kao država, a to znači prvenstveno u korist svojih građana, u okviru modernog koncepta uloge države i načina njenog funkcioniranja u demokratskim sistemima ili, ako to postavimo u negativnom aspektu, kakve sve zloupotrebe omogućavaju i prepreke tom funkcioniranju stvaraju različita tumačenja tog principa i njegova sadašnja primjena u praksi državnog života.

Naravno, da bi se mogao analizirati neki princip, nužno je utvrditi pravo značenje riječi koja ga obilježava, pa je, u tom smislu, potrebno vidjeti šta zapravo znači temeljna riječ iz koje je izvedena riječ konstitutivnost i sve druge njene izvedenice. Osnovu svih tih riječi čini latinska riječ – glagol CONSTITUO, čija su neka od brojnih značenja i ona koja znače i mogu se prevesti kao : postaviti, podići, sagraditi, utemeljiti, osnovati npr., castella, urbem itd., a odatle dolaze i značenja utemeljiti, osnovati, pripraviti, podići, učiniti, pribaviti i nadalje sklopiti, uređiti, stvoriti rem publicam (javnu stvar) i nadalje ugovoriti, uglaviti, tvrdo odlu-

¹ Simposium “Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a

čiti, zaključiti, očitovati odluku, a iz čega dolazi i riječ CONSTITUTIO, u značenju uredba, ustrojstvo, ustav itd. Dakle, konstitutivan je onaj koji je nešto utemeljio, uredio, ustanovio, osnovao, podigao, sagradio, sklopio itd., tj. onaj koji je nečemu dao ustav, uredbu, ustrojstvo. Iz značenja same riječi vidljivo je da se ona ne odnosi na nastanak, izgradnju, osnivanje i utemeljenje same države Bosne ili Bosne i Hercegovine, koja je nastala davno i prije nego što su bilo kakvi narodi u modernom smislu te riječi u Bosni uopće postojali. Ona bi se mogla primijeniti samo na donošenje ustava Bosne i Hercegovine, tj. od dana ustavno-pravne obnove njene državnosti i definiranja njenog suvereniteta uz pomoć i preko riječi NAROD kao njegovog nosioca, od kojih je prvi donesen 1946. godine, drugi 1963. godine a treći 1974. godine. Zapravo državnost i suverenost Bosne i Hercegovine je tek Ustavom od 1974. godine, tj. od zadnjeg važećeg ustava Republike Bosne i Hercegovine, koji je važio do 1992. godine i u nekim aspektima do 1996. godine, tj. do potpisivanja Daytonskog ugovora o miru, definirana u terminima koji uvode pojam konstitutivnosti naroda u ustavno-pravnu praksu. Nije uopće sporno da nikakvi narodi nisu svojom voljom, a pogotovo svojom slobodnom i demokratski izraženom voljom odlučivali o svim tim ustavima, pa posebno ni o Ustavu iz 1974. godine i o njegovim inovacijama koje su donošene kasnije. Oni pogotovo nisu odlučivali o onom što je kao ustav proizvedeno u okviru Daytonskog ugovora o miru i što je svima nama bilo nametnuto i u čemu narodi kao takvi, pa čak i preko svojih predstavnika, a to su mogli biti samo od naroda izabrani poslanici tadašnje Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, uzimali nikakvog učešća. Dakle, riječ o konstitutivnosti naroda je praktično i realno bila samo fraza koja je trebala da definira ono što je u Rezoluciji ZAVNOBiH-a bilo rečeno, tj. da Bosna i Hercegovina nije vlasništvo nijednog od njenih naroda, nego njih svih, i to zajedno. Iz rečenog s e janso vidi d ase tu radi o jednom pravnom falsifikatu. Falsifikat se ovdje odnosi na to, da je iz ove formulacije ispušteno da samo zajedno i kao jedna politička volja, tj. volja koja može da se iskaže i vrijedi samo pod uvjetom da Bosna i Hercegovina već postoji i da je ona osnova svakog mogućeg uređivanja života u njoj, narodi koji u njoj žive mogu da uređuju odnose u državi i tvore njen ustav, odnosno uređuju tu državu i to posredstvom važećeg demokratskog političkog sustava odnosa. To je, međutim, nešto sasvim drugo u odnosu na ono što je uneseno u ustavna rješenja 1974. godine, kad je data formula da je Bosna i Hercegovina država triju konstitutivnih naroda. Nije mjesto da ovdje razmatramo zbog čega je ta prazna fraza trebala komunističkim ustavotvorcima, ali se može pretpostaviti da oni ili nisu razumijevali šta ona znači ili da im je to bio pogodan način, budući da su politički sasvim kontrolirali predstavljanje tzv. naroda, sda vrše kontrolu nad državom koja će biti na izgled demokratska. Dakle, želimo ovdje istražiti kada se u našem ustavnom sistemu pojavljuje riječ i pojam konstitutivnost naroda, šta ona znači i kakvu je funkciju imala u datom sistemu odnosa i šta ona danas znači i kakve efekte proizvodi, odnosno kako djeluje na sposobnost naše države da funkcionira, kakve efekte ima po našu zemlju, ako mislimo da zemlja

nije tek puko zemljište, nego jedna već od dalekih vremena nastanka prve bosanske države uređena i kultivirana teritorija za ljudski život, dakle, ako je naša zemlja za nas kultivirani prostor našeg života i to onakvog kakvog je historija proizvela na našem tlu, a to je zajednički život ljudi različitih etnosa, vjera, kultura i rasa.

Ali, potrebno je da prvo kažemo nešto o značaju ZAVNOBiH-a kao pojave u našoj historiji i s tim u vezi i značaju datuma kojeg obilježavamo. Značaj ZAVNOBiH-a proizlazi iz jednostavne historijske činjenice da je to zasjedanje bio politički skup najkompetentnijih i najodgovornijih elemenata našeg bosansko-hercegovačkog društva, zapravo, svih političkih snaga Bosne i Hercegovine koje se nisu kompromitirale saradnjom s okupatorom zemlje. Snage koje su saradivale sa neprijateljem su bile one političke snage koje su surađivale sa okupatorom i bile angažirane u istrebljivabnju ljudi drugačije vjere ili ancije. S druge strane, stajale su snage koje su se okupile na zasjednaju ZAVNOBiH-a, a to su bile one snage koje nisu bile angažirane u genocidnim radnjama protiv drugih naroda za ostvarenje posebnih nacionalnih ciljeva, tj. stvaranja ekskluzivnih nacionalnih teritorija na kojima bi sami vladali i formirali sopstvene države, pretežno u okviru velikosrpskog ili velikohrvatskog koncepta uređenja države. Skup je održavan u teškom historijskom momentu u jeku antifašističkog oslobodilačkog rata na tlu Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Značaj tog skupa je mnogostruk, a jedno nejkovo značenje se sastojalo i u tome što je on imao snage da postavi najbitnija pitanja tadašnjeg momenta, koja su se postavljala pred bosansko društvo i da na njih nađe odgovore koji su bili u skladu s prirodom tog momenta i s općom tendencijom naprednog demokratskog antifašističkog svijeta. Opća tendencija tadašnjeg momenta bila je borba protiv fašizma koja je vođena na svjetskoj razini i unutar svjetskog rata kojeg je dio bio i antifašistički rat na tlu bivše Jugoslavije i u Bosni i Hercegovini. Šta više, bosna i Hercegovina je bila centar tog rata u tadašnjoj Jugoslaviji. Bio je to ne samo rat protiv okupatora i njegovih poslušnika i zločinaca koji su s njim saradivali, nego je to bio rat protiv mržnje, protiv rasizma i separacije ljudi na bilo kojoj osnovi i bilo koje vrste, a za pobjedu provjerenih načela ljudske slobode, ravnopravnosti i demokratije. Glavni problem tog vremena, za sve zemlje tadašnje Jugoslavije bio je, u to nema sumnje, kako se osloboditi fašističke okupacije, kako odbaciti razbijanje i podjelu zemlje i onemogućiti davanje njenih dijelova u posjed okupatorima (Nijemcima, Mađarima, Italijanima i Bugarima) i kako efikasno poništiti efekte dovođenja na vlast quislinških režima, koji su priznavali učinke okupacije, uključujući i podjelu zemlje i organizirali etničko i političko čišćenja dodijeljenih im prostora, na temelju nacionalne i rasne podjele među stanovništvom i stvaranju općeg stanja nezakovitosti i barbarizma svih vrsta. Divljanje nacionalizma bilo je neograničeno, prije svega, zbog toga što su najgore nacionalističke snage dobile poluge državne vlasti u ruke. Posljedice te činjenice mogu se, po svojim katastrofalnim učincima, mjeriti samo s onim koje su izazvali nacionalizmi pedeset godina kasnije, tj. s divljanjem nacionalizama na tlu Bosne i Hercegovine u toku agresije na nju od strane srpskih i hrvatskih nacio-

nalističkih snaga. ZAVNOBiH je, dakle, bio suočen s brojnim pitanjima, od kojih su najvažnija bila pitanja, kako osigurati daljnje jačanje otpora okupatoru i okupiti sve patriotske i demokratske snage i kako postaviti jasne ciljeve njihovoj borbi, kao i kako osigurati valorizaciju do tada već postignutih rezultata antifašističke i narodno-oslobodilačke borbe konačno ujedinjenih naroda u zemlji i njihovu materijalizaciju u političkom smislu, tj. kako osigurati da do tada uloženi naponi bosanskohercegovačkih ljudi u borbi protiv fašizma ne budu uzaludni, kao što se to dogodilo nakon Prvog svjetskog rata, kada su vladajuće snage srpskog nacionalizma iznevjerile nade onih koji su se borili za oslobađanje i ujedinjavanje svih naših zemalja u jednu državu. Da bi se osigurali efekti uloženi žrtava, bilo je nužno da se potraži rješenje za najvažnije pitanje života bosanskih ljudi – da se osigura njihova sloboda, jednakost i ujedinjavanje na demokratskim osnovama i na temelju slobodne volje svih, a ne po diktatu najmoćnijih. Umjesto stalnog podvajanja i iskorištavanja dijelova naroda u svrhe tuđih političkih i nacionalnih ciljeva, trebalo je osigurati da se ti narodi, po prvi put u svojoj dugoj historiji, zajedno bore za jedan jasan politički i historijski cilj, a to je stvaranje slobodne i demokratske zemlje, uređene prema tada poznatim i u svim demokratskim zemljama prakticiranim principima slobode i demokratije. Može se reći da je, u tadašnjim uvjetima, ZAVNOBiH našao izuzetno dobra rješenja za sva ta pitanja. Rješenja su bila jednostavna, kao što su jednostavna i sva bitna i velika rješenja zamršenih socijalnih i historijskih pitanja. Ta rješenja sastojala su se, i to je bilo bitno, u ujedinjavanju svih antifašističkih snaga oko nekoliko bitnih ciljeva i na najširoj političkoj osnovi. Ti ciljevi bili su sloboda zemlje, ravnopravnost njenih naroda i svih ljudi koji žive u njoj i novo ustrojstvo zemlje koje će osigurati ravnopravnost naroda, kao do tada najviše ugroženu tekovinu slobodnog i demokratskog svijeta. Politička osnova ujedinjavanja antifašističkih snaga bio je dosljedan antifašizam, koji je bio jedini kriterij identifikacije pozitivnih i razlikovanja negativnih političkih snaga, sve ostale razlike bile su marginalne i nisu odlučivale ni o pravu učešća ni o pravu odlučivanja u borbi za oslobođenje. Drugi cilj je bio zalaganje da se prilike u zemlji normaliziraju na takav način, da se okupator istjera iz nje i da se osvoji prostor šire demokratije i slobode za sve ljude koji su trpili od fašizma, ali i od ranijih sebičnih, nacionalističkih i korumpiranih režima. Ostvarenje tog cilja je podrazumijevalo i pitanje odgovornosti prijašnjih režima i njihovih nosilaca za tragičnu sudbinu zemlje. U tom cilju su odista okupljene sve tada dokazane demokratske snage i to ne samo one koje su bile pod komunističkim vođstvom, ili su podržavale komunističku partiju kao vodeću snagu borbe protiv fašizma, nego i znatne građanske demokratske snage. To su bile one iste snage koje su se borile protiv diktatorskog režima bivšeg kralja Aleksandra Karađorđevića, protiv profašističkog režima Milana Stojadinovića i kapitulantskog režima Cvetković-Maček, koji se bavio podjelom zemlje između Srba i Hrvata, a ne njenom pripremom za otpor fašizmu, režima koji je uveo Jugoslaviju u Trojni pakt i time je de facto izručio Hitleru i prije nego je on odlučio da je okupira. Bile su to patriotske i

antifašističke snage, prije rata okupljene oko seljačko-demokratske i narodne koalicije, kao što su JMO, Zemljoradnička stranka, Samostalni demokrati, HSS-ovci, koji nisu ušli u Pavelićev Državni sabor i nezavisni političari, poslanici i zastupnici, patriotski vojnici i drugi, zapravo svi oni koji su bili birani na zadnjim prijeratnim izborima, a nisu se u međuvremenu kompromitirali saradnjom s okupatorom i njegovim quislinzima. U tom smislu, zasjedanje ZAVNOBiH-a bilo je prava slika tadašnjeg našeg društva i to ne samo svih elemenata koji su se borili protiv fašizma, nego i njegovog socijalnog i političkog sastava, dakle, nije to bila idejno, vjerski, socijalno ili politički homogena masa, ali je bila politički jedinstvena snaga, u nastojanju da se slomije fašizam i njegovi pomagači – ustaše, četnici i saradnici njemačkih vlasti svih vrsta i u tome je bio sasvim novi kvalitet tog skupa. Posebno je, sa stajališta historije, ovaj skup značajan po tome, što je on, po prvi put, nakon 480 godina, ostvario ideju o obnovi bosanske državnosti i stvaranju institucija bosanske države o kojima su sanjale generacije bosanskih patriota i omogućio njeno ostvarenje na način koji je tada bio jedino moguć, tj. u okviru ideje o zajedničkoj borbi svih demokratskih snaga na tlu dotadašnje države protiv fašizma, tj. u okviru projektirane nove demokratske, a to je tada značilo i federativne Jugoslavije. Naime, obnova bosanske države bio je jedino moguć demokratski put da narodi koji u njoj žive postanu stvarni subjekt svoje historije a ne da se o njima odlučuje u Beogradu, Zagrebu, na Krfu, u Londonu, Berlinu ili Rimu ili bilo gdje drugdje, a samo ne u Bosni i Hercegovini. Dakle, bio je to duboko demokratski i politički dalekovid potez, koji je donosio rješenje ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego i za cijeli balkanski prostor iz kojeg je tim načinom eliminirana jedna neuralgična točka, koja je bila uzrok i povod stalnim rivalstvima i sukobima agresivnih nacionalizama oko nje. Ideja o obnovi bosanske države bila je jednostavan, ali ključan potez, koji je, kao Damoklov mač, razriješio čvor brojnih na izgled nerazrješivih problema koji su se naslagali i pritiskali bosanski život gotovo cijelo jedno stoljeće, od samog početka antiosmanske borbe za emancipaciju i autonomiju u Bosni i Hercegovini, borbe koja nije bila podržana ni od zapadnih država ni od okolnih antiosmanskih snaga i pokreta, pa se svela na takmičenje nacionalizama, inspiriranih i poticanih iz okolnih zemalja, oko toga tko će dobiti Bosnu, a ne na oslobađanje ispod osmanske ili austrougarske vlasti i razvijanje demokratskih sloboda za njene građane. Svako rješenje bosanskog pitanja na temelju pobjede neke od nacionalističkih solucija značilo je eskamaciju bitnih prava drugih naroda i ljudi u njoj, te je donosilo daljnje komplikacije umjesto rješenja za najvažnija pitanja života u njoj. Odluka da se obnovi bosanska država nije bila samo vraćanje jedne historijske pravde i davanje satisfakcije nadama generacija Bosanaca, koje su sanjale obnovu svoje države i njene slave, već je ona riješila pitanje pretenzija Srba i Hrvata na Bosnu i Hercegovinu, uklonila kamen smutnje među njenim stanovnicima i znatno olakšala proces integracije i ujedinjavanja svih demokratskih snaga u širem regionu bivše Jugoslavije. Od vraćanja u život negdašnje bosanske države svaka takva pretenzija prema njoj će se iskazati

kao agersivna namjera i naići će na otpor njenih demokratskih snaga. Obnova bosanske države, vraćanje suvereniteta na njejoj teritoriji građanima i narodima Bosne i Hercegovine, bio je jedinstven demokratski odgovor na sva teška iskustva i politiku podjela, koju su provodili nacionalni pokreti i političke partije, čija politika je dovela do katastrofe i rata u zemlji. Naime, jedva dvije godine prije izbijanja rata i raspada bivše Kraljevine Jugoslavije, kako je poznato, srpski i hrvatski nacionalisti su se sporazumjeli i iza leđa naroda Bosne i Hercegovine, ne uzimajući uopće u obzir volju njenih građana, a posebno ne vodeći računa o volji i pravima muslimana, koji uopće nisu ni uzimani u obzir prilikom odlučivanja o pripadanju pojedinih dijelova bosanske teritorije Hrvatskoj banovini ili budućoj Velikoj Srbiji, izvršili podjelu bosanske teritorije. Tada je naša zemlja bila podijeljena približno po istim linijama po kojima su tu podjelu pedeset godina kasnije izvršili i Tuđman i Milošević i po kojima ona i danas u velikoj mjeri funkcionira, odnosno ne funkcionira, tj. po kojima su Tuđmanovi sljedbenici u Bosni i Hercegovini formirali linije razgraničenja tzv. hrvatskih teritorija, u odnosu na ostalu Bosnu i Hercegovinu, za koju je očito bilo da je namijenjena tadašnjim njihovim saveznicima – Miloševićevim poslušnicima iz SDS-a. U toj podjeli je 13 bosanskih srezova-kotara dodijeljeno novonastaloj Banovini Hrvatskoj, koja je trebala biti konačno rješenje srpsko-hrvatskog sukoba i čin stabilizacije bivše Kraljevine Jugoslavije. Sve se tu vrzmalo oko Bosne i Hercegovine i neskrivenih težnji i srpskog i hrvatskog nacionalizma da se ona podijeli. Slovenija je bila homogena i identična s granicama Dravske banovine. Kako su sve ostale teritorije tadašnje Jugoslavije bile inkorporirane u srpski ili hrvatski prostor, ostajala je jedino Bosna i Hercegovina koju je režim nastojao od početka lišiti svojstava zasebne zemlje, a potom dijeliti, te na kraju odlučio da je definitivno podijeli i time navodno ukloni kamen spoticanja između Srba i Hrvata. Što su time stavili zadnju ploču na krov zgrade teških sukoba i krvoprolića, ove “dalekovidne” političare, nalik knezu Pavlu Karađorđeviću, Vlatku Mačeku, Dragiši Cvetkoviću i ostaloj bulumentu koja ih je služila nije ni moglo pasti na um. Oni su i onako bili svi duboko korumpirani i u službi interesa svojih nacija, a zapravo, njihovih stvarnih gospodara, tj. nacionalističkih oligarhija koje su te nacije držale u vlasništvu i upotrebljavale ih za svoje sebične ciljeve. Kakva je bila stabilizacija koju je donijela podjela Bosne i Hercegovine pokazaće se uskoro. Ta podjela bila je, zapravo, samo direktan uvod i potvrda mogućnosti, da se dvije godine kasnije izvrši pripajanje cijele bosanske teritorije od strane ekstremnih hrvatskih nacionalista i saradnika Hitlerove Njemačke – ustaša i da se ona uključi u novostvorenu ustaško-njemačko-talijansku državnu tvorevinu – NDH. S druge strane, i kao odgovor na to, odmah je nastao plan Stevana Moljevića, kasniji plan Draže Mihajlovića, o konačnom rješenju pitanja Bosne i Hercegovine i Jugoslavije kroz stvaranje Velike Srbije, po granicama koje je ocrtao banjalučki advokat Moljević, naznačene još od prvih planova o stvaranju Velike Srbije, koje je razvijao knez Srbije Mihajlo Obrenović, a koji su bili izloženi u “Načertaniju” Ilije Garašanina. Ti planovi su potpuno jednaki

onima koji su realizirani djelovanjem srpskih oružanih snaga tokom ovog rata na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To su poznate granične linije Karlobag-Karlovac-Virovitica na sjevernoj i Vardar – Drim – Drač, na južnoj strani. Pokušaji da se pitanje odnosa Srba i Hrvata, a unutar tog odnosa i pitanje drugih naroda o kojima predvodnici nacionalnih ideja i politika ova dva naroda nisu uopće vodili računa, osim u okviru taktičkih planova pridobijanja privremenih saveznika, pokazali su se definitivno neuspjeli i samo je krajnja ignorancija i slijepo vjeronjanje u silu i mogućnost nametanja rješenja silom, kao načinu rješavanja historijskih situacija, mogla da dovede do njihovog ponavljanja, sa istim i još gorim katastrofalnim posljedicama za sve ljude sa ovog prostora. Sve to je izazvalo užasan unutarnji rat, koji je odnio hiljade žrtava i izazvao velika materijalna razaranja u zemlji. Zasjedanje ZAVNOBiH-a bilo je jedan maestralan odgovor građana Bosne i Hercegovine i njenih najdemokratskijih antifašističkih snaga na divljanja nacionalizma. Bez obzira na genezu i promjenljive odnose nacionalnih i političkih snaga u NOB-i, u konačnom rezultatu, antifašistički pokret je odnio sjajnu pobjedu nad fašizmom, ali i nad svim nacionalističkim i konzervativnim snagama koje su do tada uglavnom odlučivale o sudbini zemlje i njenih stanovnika, te je Bosna i Hercegovina, koja je nakon 480 godina ponovo postala država, u punom smislu te riječi, nakon pobjede nad fašizmom i stvaranja prve Narodne vlade BiH, na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom 26. aprila 1945. godine u Sarajevu, kad je ZAVNOBiH prerastao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, što je imalo plebiscitarnu podršku cijelog naroda Bosne i Hercegovine, svih Bosanaca i Hercegovaca. Međutim, proglašenje Bosne i Hercegovine za državu, osnivanje njene vlade i prerastanje ZAVNOBiH-a u privremenu Narodnu skupštinu, nije bilo samo neki formalni čin nego je bilo praćeno poduzimanjem mjera koje će garantirati osnovna postignuća narodne antifašističke borbe, kako bi se spriječilo i onemogućilo svako eventualno divljanje nacionalizama u budućnosti. Bosna i Hercegovina je temeljito defašizirana i denacificirana, odnosno u njoj su stavljene na indeks sve nacističke i nacionalističke ideje, pokreti, djela i pojedinci. To je donijelo Bosni i Hercegovini pedest godina prosperiteta i mira. Tako se stav ZAVNOBiH-a da Bosna i Hercegovina mora prestati da bude predmet stalnih sukobljavanja Srba i Hrvata oko nje, a u posljedici tih sukoba i provociranih i u nju unesenih unutrašnjih sukoba, dobila realnu snagu i djelovanje. Bilo je jasno da Bosna i Hercegovina ne može postati prosperitetna i mirna zemlja nikakvom podjelom njenih teritorija ili njihovim uključivanjem u druge države. Ona mora konačno postati slobodna, jedinstvena i suverena država, u kojoj svi njeni stanovnici zajedno, sami i bez uplitanja sa strane, odlučuju o svojoj sudbini, a potom i samo tako, ona može postati most spajanja i saradnje među narodima Jugoslavije, kako bi i sama Jugoslavija, koja je u toku rata obnavljana, mogla biti slobodna i demokratska. Dakle, posmatran s historijskog stanovišta, ZAVNOBiH je donio u politički život Bosne i Hercegovine ali, također, i u tada višestruko izdijeljeni prostor bivše Jugoslavije, dvije bitne novine. Prva je u tome što je narod Bosne i Hercegovine konačno sam

i bez tutorstva sa strane riješio pitanje svoje sudbine i pripadanja. Bosna i Hercegovina je bila i do tada vijekovna zemlja sa državnom tradicijom koja je bila istovrijedna kao i državna tradicija svake druge tadašnje republike u Jugoslaviji i sa svojim historijskim granicama. Ona je od sada ne samo zemlja koja živi u tradiciji i sjećanju svojih građana, nego je postala suverena moderna država Bosna i Hercegovina, koja je imala historijski i ustavno-pravni individualitet, kao i druge države na tlu Jugoslavije, koja je taj individualitet i subjektivitet obnovila svojom voljom i uz saglasnost predstavnika svih drugih naroda u Jugoslaviji, te je tako postala država u kojoj su njeni ujedinjeni stanovnici jedini nosioci suvereniteta i koja je njihova zajednička nedjeljiva domovina. Ovo rješenje su podržavali svi tadašnji predstavnici demokratske javnosti i antifašisti bivše Jugoslavije, a protiv njega su bili samo izdajnici, saradnici fašističkog okupatora i zločinci koji su pokušali izvršiti genocid nad Srbima i muslimanima Bosne i Hercegovine, kao što su bili ustaše i četnici. Druga novina sastojala se u uvjerenju i stavu onih koji su donosili odluku o stvaranju države, da je slobodna i jedinstvena Bosna i Hercegovina uvjet i garant mira i saradnje svih ostalih država na slavenskom jugu, posebno Hrvatske i Srbije, te da je ona samo kao takva, slobodna i ravnopravna, faktor koji omogućava normalno funkcioniranje bilo kakve regionalne zajednice tih država, ako je to u interesu svih i ako je takva zajednica potrebna.

To sve, međutim, pripada historiji. Naše vrijeme je, nažalost, užasno upravo po tome što nas je vratilo više od šezdeset godina unazad i što se i danas pred sve nas postavljaju ista pitanja, a da danas vladajuće političke snage, a to su mononacionalne snage, nisu u stanju da pronađu logična i jasna rješenja za u biti istovjetne probleme kakvi su bili oni koje je ZAVNOBiH tako maestralno razriješio. I u ovom našem vremenu, u periodu od kada su nacionalisti uzeli vlast u zemlji, nastalo je divljanje, ubijanje, razaranje i dijeljenje zemlje, ali nema ideje i nema političke snage kakvu je predstavljao ZAVNOBiH da to divljanje zaustavi i vrati u muzej barbarske historije, gdje mu je i mjesto. Stoga je iskustvo ZAVNOBiH-a za nas važno i ima veoma veliko aktualno a ne samo historijsko značenje. Sva načela koja je istakao ZAVNOBiH vrijede i danas i to, može se reći, višestruko. Vrijednost svih njegovih odluka potvrđena je na dvostruk način. S jedne strane, to su iskustva pedesetogodišnjeg svestranog napredovanja Bosne i Hercegovine, čak i u veoma teškim spoljašnjim i unutrašnjim okolnostim, tj. u uvjetima nedostatka demokratije i vladavine jednpartijskog sistema i višegodišnje političke i ekonomske izolacije komunističke Jugoslavije. S druge strane, to su i negativna iskustva zadnjih deset godina iza kojih stoje stotine hiljada mrtvih ljudi i sadašnje stanje stvari u Bosni i Hercegovini, koje se može nazvati svakakvim samo ne normalnim. Nasuprot ove disolantne situacije našeg vremena, kao memento stoji prosperitetno doba od pedeset godina razvoja u svim oblastima života kakav ranije nikada u Bosni i Hercegovini nije došao do izraza. U tih pedeset godina, Bosna i Hercegovina je, od zaostale agrarne zemlje, postala moderna industrijska zemlja i da nije bilo ovog zadnjeg nacionalističkog rata, ona bi, u gotovo svim aspektima

života, bila izjednačena s ostalim zemljama bivše Jugoslavije i stala uz bok europskim zemljama. Da je politički stav o nužnosti jedinstva svijesti o bitnim zajedničkim interesima svih građana i naroda Bosne i Hercegovine okosnica svakog rješenja današnjih problema ove zemlje nema nikakve sumnje, kad se uzmu u obzir sva iskustva koja naše društvo ima nakon ZAVNOBiH-a. Nažalost, danas nema političke i intelektualne snage koja bi to jedinstvo osigurala i tako spasila ovu zemlju od propasti u koju je vodi legalizacija i vladavina nacionalizma. Osnovno iskustvo je da je život u miru i slobodi, u demokratiji i u uvjetima jednakih prava za sve njene građane, nešto bitno za sve ljude ove zemlje i za nju kao takvu i da nema alternativu. Nikakvi posebni interesi nemaju prednost pred ovim osnovnim iskustvom. To ne vrijedi samo za glavnu žrtvu divljanja naših nacionalizama – narod Bosne i Hercegovine, a ti nacionalizmi više od stotinu i pedeset godina vode upornu akciju za podjelu ili prisvajanje Bosne i Hercegovine, nego i za sve snage koje teže unapređivanju i modernizaciji života u našoj zemlji. Upravo stav prema jedinstvu zemlje i jednakim pravima svih njenih stanovnika, na svakom njenom djeliću, jasno određuje i glavno mjesto otpora svakoj normalizaciji prilika u Bosni i Hercegovini, ti stavovi signiraju mjesto otpora stabilizaciji stanja u zemlji. A snage destabilizacije su oni koji su vodili politiku negacije bosanske države, politiku njene desupstancijalizacije i proglašavali je za srpsku i hrvatsku zemlju ili su, na njenom tlu, stvarali ekskluzivne srpske i hrvatske države, društva, kulture i životne zone. Bosna i Hercegovina je po njima srpska ili hrvatska, ovisno o momentalnoj snazi određenog nacionalizma, ili o stupnju njihove saglasnosti da je podijele. Čak je i muslimanski nacionalizam pokušao u nekoj formi – nemoćno i jadno, da lansira ideju o stvaranju bošnjačke države u Bosni i Hercegovini i da time udari pečat na akt njene definitivne destrukcije. Taj pokušaj bio je, međutim, odmah i efikasno onemogućen unutar samog bošnjačkog naroda, mada se ne može reći da nisu preostali neki rudimenti takve politike kod nekih bošnjačkih nacionalističkih elemenata. Istina, oba ova nacionalizma su već napustila prvobitnu ideju totalnog prevjeravanja muslimana ili njihovog stavljanja “pod nož” kako, prema svjedočenju Ivana Meštrovića i dr. Ante Trumbića, reče jedan srpski političar početkom XX vijeka (Stojan Protić), te priznaju da u njoj, na nesreću i kao hipoteka historije i dio nezavršenog posla eliminacije, živi i jedna vjerska skupina – muslimani, ali koja nema svoj historijski, nacionalni i kulturni identitet i predstavlja, u stvari, ostatak nasilnog islamiziranja njenog srpskog i hrvatskog stanovništva. Te ideje nisu funkcionirale samo u nacionalnim politikama srpske i hrvatske provenijencije prije rata, u klasično doba dijeljenja Bosne i Hercegovine. One su došle do nakaznog izraza u toku Drugog svjetskog rata, u kojem su po Bosni i Hercegovini divljali i hrvatski i srpski nacizam. Ideje o eliminaciji muslimana i srpsko-hrvatskoj podjeli Bosne i Hercegovine preživjele su prošli rat i našle svoj specifičan izraz u politici nacionalističkih stranaka i pokreta, te nacionalnih politika srpske i hrvatske države uopće, pa, kako se pokazalo, čak i one koja je izrasla iz komunističkog režima. One su nanovo i u otvorenoj formi došle do

izraza nakon pada komunističkog režima, dakle, kad je trebalo provesti demokratizaciju režima a, na izvjestan vukodlački način, nastavile da žive i u glavnim idejama međunarodne zajednice o rješenju bosanskog pitanja i predstavljaju moment opstrukcije sređivanju stanja u našoj zemlji i danas. Upravo, zbog takvog njihovog poraznog značaja, koji je nesumnjiv i zbog činjenice da su politički planovi i snage, koje je još ZAVNOBiH efikasno omeo 1943. godine, oživjeli zadnjih petnaest godina i da još djeluju, ZAVNOBiH je aktualan i danas i treba ga izučavati, u svim aspektima i momentima, koji su doveli do njegovog održavanja, ali još i više u aspektima, koji pokazuju njegovo blagotvorno djelovanje na stanje u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XX stoljeća, tj. za svo vrijeme, od 1943. pa do 1990. godine. Jedino prosperitetno vrijeme, koje je Bosna i Hercegovina doživjela, a da ga nisu kreirale strane sile i oni koji su dolazili da nas usreće (Osmanlije, Austrijanci i Mađari ili danas Europljani), a čije zasluge za napredak u nekim aspektima života u Bosni nije moguće negirati, jeste ono vrijeme koje je nastalo na temeljima ZAVNOBiH-a. Period od 1943. do 1990. godine je jedini period u kojem smo mi sami, svojom voljom i naporima, ostvarujući program ZAVNOBiH-a, zajedno i bez sukobljavanja, kako je to bivalo u historiji naših nacionalnih građanskih pokreta – upravo kao Bosanci i Hercegovci ili građani svoje domovine Bosne i Hercegovine, svojoj zemlji osigurali 45 godina mira, prosperiteta i razvoja. To je jedini period u kojem je Bosna i Hercegovina imala konzistentan i stalan napredak svih svojih mogućnosti. U tom periodu su valorizirani i razvijeni svi njeni glavni prirodni i ljudski resursi. Tada je izgrađena veoma snažna industrija, postignuta puna obrazovanost, razvijene institucije kulture kakve imaju svi europski narodi, stvoren respektabilan i produktivan znanstveni pogon, razvijena naša sopstvena sposobnost unapređenja tehnologije, unaprijeđeni unutarnji odnosi, koji nisu imali presedana u ranijoj našoj historiji. To se dogodilo bez obzira na režim, koji je bio komunistički i totalitarni i koji je, u velikoj mjeri, ograničavao ljudske slobode. Šta bi tek bilo od Bosne i Hercegovine da se sav taj napredak odvijao u uvjetima demokratskih sloboda i prava ljudi, danas je teško i pretpostaviti. Sigurno je da bi napredak na svim poljima bio raniji, brži i svestraniji, kako se može zaključiti iz činjenice da je i ovaj kolosalni napredak ostvaren u prvom redu u vrijeme kad je Bosna i Hercegovina počela da se više oslanja na svoj historijski i državni individualitet, subjektivitet i na svoje unutarnje stvaralačke snage na svim poljima života. Taj period završen je, nažalost, nastankom vladavine nacionalističkih stranaka i pobjedom ideja o supremaciji nacije i nacionalnih interesa nad interesima cjeline društva. Vladavina ovih snaga i ideja nije Bosni i Hercegovini donijela nikakvo dobro nego je uvela Bosnu i Hercegovinu u rat, žrtve, razaranja i izazvala podjelu zemlje i to jedino u interesu ostvarenja planova nacionalnih pokreta, koji su svoj centar imali u Srbiji i Hrvatskoj i prema kojemu su se naše nacionalne političke snage ponašale kao prema vladajućem političkom i državnom centru. I to je jedna nesporna historijska činjenica. Onaj koji je, zbog političkih interesa i ostvarenja svojih planova započeo da ubija,

izvršio je zločin otpočinjanja rata, zločin agresije, ukoliko je dolazio iz stranih zemalja i zločin subverzije, ukoliko je dolazio iz svoje zemlje, a svi zajedno su izvršili, bilo kao planeri, politički sponzori, saradnici i izvršioci, zločin genocida, koji je u ovoj zemlji imao stravične razmjere, u punoj mjeri je odgovoran za sadašnje užasno stanje u kojem se nalazimo. I to su nesumnjive historijske činjenice. Međutim, i može biti da je od svih tih zločinstava najveći bio onaj kojeg su te nacionalističke snage izvršile prema našoj zemlji, prema njenoj povijesnoj biti i onome što je ona svagda bila i po čemu može uopće da postoji kao zemlja. To je jedan teški i neoprostivi moralni i kulturni zločin razaranja temelja milenijskog života na tlu naše domovine. Težina tog zločina sastoji se, prije svega, u monstruoznosti same ideje da ljudi raznih vjera, etničkog porijekla i kultura ne mogu zajedno da žive, a pogotovo toj težini dodaje utege čin nasilnog podvajanja tih ljudi ubijanjem, progonom i pljačkom onih koji su bili od nacionalizma osuđeni da budu oni s kojima nije moguće živjeti. To se protivi stoljetnim iskustvima života na ovom prostoru, ali i temeljnim načelima ljudske civilizacije i kulture, pa oni koji danas brane takve ideje, nisu ništa drugo nego stravični ostaci barbarske svijesti i načina života – to su zombiji ili fosili barbarizma preživjeli u našim planinama i diluvijalnoj atmosferi našeg nacionalističkog duha i tradicije.

Upravo zbog navedenih okolnosti i značenja ZAVNOBiH-a, kao nosioca ideje jedinstvene države, koja je nedjeljiva država svih njenih naroda i svih građana Bosne i Hercegovine, s jedne strane, i nacionalizama, kao izvora njene negacija, s druge, nužno je pozabaviti se pitanjem o tome šta je to što je u razvoju zavnbihovske Bosne i Hercegovine bilo negativno i što je omogućilo da se destrukcija naše zemlje i naše države i sva ova tragična historija, obavi na način koji je imao privid, zapravo plašt legitimne akcije, tj. šta je to što još uvijek predstavlja moment opstrukcije u ukupnom državnom, političkom i svakom drugom razvoju naše države i našeg društva u cjelini, a izgleda da se temelji na principima na kojima je bila utemeljena ova država kad je obnavljana. Naime, pretvaranje zavnbihovske ideje, da ova zemlja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego je muslimanska, hrvatska i srpska, dakle, zajednička i nedjeljiva, u ideju da su narodi (tri priznata naroda-a zašto samo oni) stvorili tu državu, značilo je unošenje jednog novog i nezavnbihovskog momenta u njenu strukturu i u ideju same te države. Kako su državu koja je nakon 480 godina obnovili njeni građani mogla da bude stvorena ili konstituirana od strane nekih naroda koji u to vrijeme uopće nisu postojali, jer je prema svim historijskim evidencijama tada postojao samo jedan bosanski narod-Bošnjani. Jasna ideja zajedničke države i jednakog i nedjeljivog prava svih njenih građana i naroda da određuju svoju sudbinu, zamijenjena je idejom konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini idejom koja implicira podjeljenost onoga što je svugdje u svijetu jedinstveno, a to je državni suverenitet. Nema podijeljenih suvereniteta i teritorijalnih integriteta bilo koje zemlje i države modernog svijeta. Radi se o jednom ogromnom falsifikatu i pojmovnom i sadržajnom i historijsklom i političkom. Time je Bosna i Hercegovina, koja predstavlja

entitet koji nadilazi egzistenciju svakog njenog sastavnog dijela, pa tako i njenih današnjih naroda, pretvorena, posredstvom ideje konstitutivnosti i osobito načinom njenog prakticiranja, u neku vrstu njihovog trajnog vlasništva na nju i njene teritorije, na njene resurse i na njenu sudbinu, a sada tobožnji vlasnici tog suvereneiteta žele da dobiju i zemljišni izvod iz i uknjičenje svog vlasništva na nešto što nikada nije bilo ničije osim vlasništvo države Bosne i kasnije Bosne i Hercegovine i njenog jedinstvenog političkog naroda. Tako je ispalo da apsolutno pravo na Bosnu i Hercegovinu imaju narodi koji ovog momenta u njoj žive, te da ta zemlja nema svoje državne i državnopravne historije i tradicije i da nema pravo kontinuiteta svog postojanja izvan eventualnog dogovora tri naroda. A kako je notorno da se narodi nikada ne mogu dogovarati, oni nisu pravni subjekti, to znači izvan dogovora oligarhija koje tvrde da predstavljaju te narode. Pri tome je bitno da interpretacija principa konstitutivnosti, koja naznačuje da je postojanje Bosne i Hercegovine kao države, dakle, državna konstitucija, u punoj ovisnosti od volje i mišljenja predstavnika naroda, po načelu njihove konstitucije, vodi direktno ka tome da se državi Bosni i Hercegovini oduzima time pravo historijskog individualiteta koji prelazi granice te aktualne političke volje. Nije stoga nikakvo čudo da predstavnici takvih ideja i shvatanja – razni tobožnji paravni stručnjaci i slični eksperti- smatraju da je historija države Bosne i Hercegovine nepostojeća i da Bosna počinje i postoji od onog dana kad je međunarodna zajednica natjerala te zločince da prestanu ubijati, paliti, rušiti i progoniti ljude po Bosni i Hercegovini i da potpišu mir u Daytonu. Oni dobro znaju da je mirovni ugovor samo to i ništa drugo i čekaju dan kad će nastaviti sa svojom rabotom rušenja za njih nepostojeće države. To je, naravno, politički, pravni, civilizacijski, kulturni, a da ne govorimo o tome koliko je to, prije svega, politički i moralni apsurd. Pravo konstitutivnosti kao pravo stvaranja države ne bi, prema tim shvatanjima, moglo biti ničim ograničeno i stalno bi ugrožavalo postojanje države, kao što je danas ugrožava. Državi je oduzeto svako značenje izvan tog i takvog mogućeg dogovora i ona ne kontinuirano ni oblike života, ni odnose u njoj, ni stanje svih aspekata života, izvan ove volje, tj. volje konstitutivnih naroda, naravno, predstavljenih od strane nacionalnih i nacionalističkih političkih snaga. Pravo vlasništva na Bosnu i Hercegovinu, koje je u specifičnoj formi izraženo kroz princip konstitutivnosti i osobito kroz njegovu primjenu i tumačenje, je pravo njene konzumacije, a ono je izraženo osobito u odnosu nacionalizma prema onim njenim dijelovima na kojima oni uspostavljaju svoju vlast. to se pravo pokazalo u onom što je za svaku vlasničku konzumaciju bitno, a to je pravo upotrebe onog nad čime je uspostavljeno privatno-vlasničko pravo do njegovog uništenja. Sve što nije “naše” biva predmetom uništavanja. to je historija primjene apsurdnog načela konstitutivnosti u praksi nacionalizma. To je temelj pretenzije na pravo i izvor prakse podjele zemlje i pokušaja da se njeni dijelovi pripoje drugim državama. Ako nam konstitutivnost daje pravo vlasništva na zemlju ili njene dijelove, koje možemo smatrati i proglašavati ekskluzivno nacionalnim teritorijama, odnosno ako to pravo nije moguće konzumi-

rati u odnosu na cjelinu zemlje, tada se ono može ostvariti na njene dijelove, a konzekvencija je podjela zemlje. Rušilačka logika nacionalizma se ovdje ne da sakriti i izražava se jasno, a pomognuta je i utemeljena na interpretaciji i primjeni prava konstitutivnosti. Naravno, takve konsideracije i praksa su nelegitimni, anahroni i pripadaju feudalnoj svijesti, a ne modernoj svijesti demokratskog svijeta. Demokratska politika je politika razlikovanja i to je za nju normalno. Nije normalno, međutim, kada se ta razlikovanja teritorijaliziraju u formi apsolutne vlasti segmenata demokratskog političkog života, a taj je, na našu nesreću, kod nas postao nacionalni politički život, te kad se tako, preko ideje i principa konstitutivnosti, uspostavi kontrola nad određenim teritorijama i teritorijalna konstitucija prava naroda interpretira kao element koji određuje ustavno-pravni poredak i odnose u zemlji. Politika konstitutivnosti, u interpretaciji nacionalne politike je, kako ja mislim, glavni uzrok koji omogućava jednu vrstu legalne opstrukcije funkcioniranja naše države i svakog pozitivnog razvoja u njoj. Ta ideja, koje nema ni u jednom ustavnom rješenju od onog ZAVNOBiH-ovog do onog iz 1974. godine, morala je imati svoje pragmatičko političko opravdanje. Naše pitanje je: šta ta ideja znači, kakve posljedice po našu državu ima i odakle ona u ustavnom uređivanju stanja u našoj zemlji?

Ja smatram da je uvođenje principa konstitutivnosti naroda, bez jasnih definicija i ograničenja njegovog značenja na ono polje na kojem on može imati rezon i demokratsku funkciju, kao definicije iz koje se utvrđuje odnos naroda koji žive u Bosni i Hercegovini prema toj zemlji i iz čega proizlazi konstitucija države, kao eminentno političke i pravne tvorevine, izvor mnogih teškoća u državnom životu i da ona u biti ne doprinosi ravnopravnosti njenih naroda, što bi trebala biti njena glavna uloga nego, naprotiv, i do sada je bila, što po svojoj temeljnoj nepreciznosti, a što po zloupotrebi te nepreciznosti, izvor nejednakosti i zloupotreba prava suvereniteta i njegove primjene u pravnoj i političkoj praksi i funkcioniranju države. Suverenitet je u svim modernim državama i u svim državama od kako se zna za njega (najmanje od XVII stoljeća kad je definiran u terminima moderne pravne teorije), u odnosu na jednu državu samo jedan i jedinstven. Nažalost, u nas je princip trojne konstitutivnosti poslužio kao povod i kao mehanizam da se jedinstveno suvereno pravo razloži na tri prava, koja se različito primjenjuju i koja se ispunjavaju sasvim oprečnim ciljevima. Taj moment u cjelokupnu strukturu države unosi element disolucije i paralize. Stoga je nužno da pravo konstitutivnosti bude ograničeno samo na uvjet da svaki narod u zemlji mora da bude jednako zastupljen u najvažnijim institucijama političkog sistema i državnim institucijama, a posebno u slučajevima kad se bilo kakva odluka državnih organa može odnositi i utjecati na specifična prava nekog naroda, bez ikakve daljnje rezervacije tog instituta i njegovih prava u odnosu na državu, na njenu egzistenciju i političke odnose u njoj. Nemoguće je prihvatiti stav da konstitutivnost naroda uvjetuje opstanak države na taj način da ona ne postoji bez pristanka bilo kojeg od nosilaca ovog prava, ili da prestaje da postoji voljom nekog od njih. Opstojnost

države i njeno jedinstvo je iznad svakog drugog posebnog prava i izvor je i temelj postojanja države kao historijskog, pravnog i socijalnog entiteta i kao osnove ukupnog života društva. Država, kao entitet, stoji izvan svakog specifičnog prava, mada može da bude obavezna da ga poštuje, ali samo ono pravo koje ne ugrožava prava drugih subjekata države. Značenje i funkcija kategorije konstitutivnosti naroda, kao osnove ustavno-pravnog života, mada mi nije poznato da slična institucija postoji igdje u svijetu, mora da se ograniči samo na pravo svakog naroda da na jednak način bude predstavljen u institucijama države. Država u svojoj egzistenciji ne može, međutim, da ovisi od tog momenta, tj. logično je i historijski i na svaki drugi način, da upravo činjenica postojanja države Bosne i Hercegovine jeste onaj fakat koji omogućuje primjenu bilo kog pravnog principa, pa i principa jednake zastupljenosti određenih socijalnih i historijskih grupa ili faktora u strukturi države i upravi koja s njom vlada. Nikako ne može biti obratno, tj. nemoguće je i historijski i logički i politički i opasno je pretpostaviti da taj princip omogućuje samo postojanje države, tj. da ona postoji ukoliko je ispunjena konstitutivna volja nekog naroda u njoj. Država mora, prije svega, da funkcioniра efikasno i na korist svih svojih građana i da omogućava izražavanje političke volje svojih građana, a ne da bude instrument uspostavljanja njihovog vlasništva na državu i njene institucije. Primjena tog prava, na način kako se on sad primjenjuje, sadrži apsolutnu opasnost za egzistenciju države, kako se to u našoj nedavnoj historiji i pokazalo, a ta se opasnost sastoji u prisvajanju države u cjelini ili njenih dijelova od strane pojedinih naroda, odnosno njihovih političkih oligarhija, a na temelju prava konstitutivnosti. To pravo, kad se interpretira kao vlasništvo na državu, ne može da se ostvaruje drugačije nego kao vlasništvo na njene dijelove, odnosno na one dijelove njene teritorije koji su pod političkom ili vojničkom kontrolom određenih nacionalnih oligarhija. Tako se to pravo pretvara od instrumenta jačanja, u instrument paralize države, koji može, kao što je to kod nas, da potroši demokratsku sadržinu državnog života i funkcioniranja njenog aparata. Sadašnja praksa apsorpcije svih institucija države, svih oblika društvenog posredovanja i svih teritorija, na kojima je uspostavljena većinska politička volja neke nacionalne političke stranke, stvaraju situaciju kao da su te teritorije vlasništvo određene nacije, a zapravo su vlasništvo te stranke, a takva praksa je duboko nedemokratska i ona negira i sam princip konstitutivnosti u njegovom mogućem i jedino opravdanom smislu i značenju, tj. kao princip da svaki narod i svi građani države moraju imati suverena prava na cijeloj teritoriji države Bosne i Hercegovine i to kao ujedinjeni u njoj i oko njene egzistencije. Nema tog prava koje bi moglo biti nadređeno i dovoditi u pitanje egzistenciju Bosne i Hercegovine kao jedinstvene državne teritorije i jedinstveno pravo svakog građanina na cijeloj toj teritoriji. Naime, princip konstitutivnosti ima smisla samo ako doprinosi jačanju izražavanja političke volje svih građana na jednak način i jednakim pravom, u ovom slučaju, on je važan kada oni imaju neku specifičnu nacionalnu političku volju, razlog ili potrebu da se u nekom priznatom pravu zaštite, te im taj princip garantira takvo pravo. Ali, ako

taj princip negira demokratsku sadržinu političke volje, donesene na općenit način i kao volje svih ili većine građana države i dovodi do uzurpacije onog što pripada svima od strane jednog pojedinačnog elementa ukupne društvene strukture, tada to nije demokratski princip i praksa nego je na direktan način nedemokratski i mora biti odbačen. Valja imati na umu da je degeneracija ovog pojma logična posljedica njegove nepreciznosti i nemogućnosti da funkcioniра kao demokratski institut konstitucije demokratske države. Narodi postoje historijski, ali se oni socijalno, politički, ekonomski i kulturno razlažu na niz grupa i pojedinaca, od kojih samo svaki takav pojedinac jedino može da bude politički subjekt u demokratskoj državi, ali samo svi oni zajedno mogu biti i jesu ustavno-pravni subjekt. Nije poznato u političkoj praksi građanskih društava i modernih demokratskih država, da se ijedan narod javlja na direktan način i u totalitetu kao državotvorni subjekt. Narod se javlja samo posredovan političkom akcijom drugog, a to je političkog faktora koji, na kraju krajeva, nikad ne izražava volju naroda kao totaliteta, nego vladajuće grupacije u njemu. Bit demokratije sastoji se upravo u omogućavanju da podijeljena volja, koja proizlazi iz prirodne podijeljenosti realnih interesa ljudi, postane faktor koji omogućava funkcioniranje države. Ako se i događa da neko dođe u poziciju da predstavlja narod kao totalitet, tada se sigurno radi o uzurpaciji prava predstavljanja, budući da nisu poznata do sada društva u kojima bi integracija političke volje i mišljenja poprimila razmjere totalne integracije. Takva integracija je moguća samo u uvjetima odlučujuće uloge sile i terora nad ljudima. U svim modernim društvima važi princip i jasno je da je jedino volja individuum a osnova za bilo kakvo legitimno političko ili pravno utvrđivanje odnosa među ljudima. Narod može biti pravni i politički subjekt samo u izvedenom smislu i na način u kojem ga neko predstavlja kao cjelinu, ali to ne može nikada biti direktno i kao totalitet, niti je moguće da narod bude politička i voljna cjelina i to bez ostatka mišljenja i prava na njega. To je moguće samo u totalitarnim državama. Narod nikad nije politička cjelina, osim u totalitarnim društvima i uvjetima totalitarizma. On sam je politički podijeljen. Samo je u korporativnim i totalitarnim društvima moguće postići stanje u kojem je narod predstavljen kao cjelina u ustavno-pravnoj i političkoj strukturi države, pa je svako uzurpiranje i odluka neke političke stranke, koja tvrdi da ona predstavlja cijeli narod i negiranje takvih prava bilo kojem predstavniku naroda ili grupi koja se tako deklarira, čisto političko nasilje. Ako je država demokratska, onda u njoj, kao politički subjekti, djeluju pojedini ljudi, osobe i individue, koje se udružuju u političke stranke i to na temelju političkih, a ne nacionalnih ideja i programa. To je osnova modernog demokratskog koncepta svake politike i iz nje proizašle države. Kad se narod javlja kao isključivi i totalni politički i pravni subjekt u nekoj državi, onda je on korpus kojim neko vlada i upravlja, a tada se radi o manipulaciji. To mi dobro znamo. Stoga ni u bosanskoj državi, u ustavnim rješenjima od ZAVNOBiH-a do Ustava iz 1974. godine, nije bilo ove odredbe o konstitutivnosti.

Otkud onda taj princip u ustavnim rješenjima kod nas. On se pojavio u okviru pokušaja komunističkog režima da odgovori na izazov demokratizacije, koji se pojavio prvenstveno kao težnja da se smanji utjecaj državnog centralizma i ojača uloga i značaj republika, pa je onda ideološki i politički dobio nacionalno-politički karakter. Kako historija zna samo za demokratske sisteme, koji se izvode iz volje slobodnog individuuma, to je komunistička misao, prije svega njen kreator Edvard Kardelj, pokušala da projicira jedan sistem, u kojem će biti, na neki način, pomireni individualni i grupni, tj. korporativni i totalni društveni interesi, ali uz uvjet da nosilac totalne društvene i političke volje, komunistička partija, bude i dalje kontrolor i stvarni vladar ukupne situacije u društvu. Stoga su tvorci samoupravnog sistema društvenih i političkih odnosa stvorili jedno zatvoreno i homogeno društvo, u kojem je princip individue i njegovih prava bio sveden na pravo samoupravljanja i ostvarivan samo kao načelo vlasti samoupravljača u radnim kolektivima i preko delegacija u teritorijalnim skupštinama, a nikome nije bilo dozvoljeno, niti mu je dana mogućnost da djeluje kao pojedinačni politički subjekt u smislu demokratskog, tj. društva podijeljene političke volje, a pogotovo da se u tom svojstvu udružuje u neke organizacije, zajednice, klubove i stranke i tako teži postići utjecaj na vladavinu. To je bilo izričito zabranjeno i inkriminirano kao zločin protiv države i društveno-političkog sistema. Politički subjekti su u tom sistemu mogli biti samo totalni subjekti, kao što su narod, radnička klasa, sindikat, partija itd., dakle, sve apstraktne i izvedene veličine, koje se nikada ne pojavljuju u stvarnom životu kao takve, dok su pojedinac ili neka organizacija pojedinaca, bili onemogućeni i relevantni samo kao samoupravljači i to u odnosu na svoju lokalnu situaciju u kolektivu, ali i tada kontroliran od supraindividualnih momenata konstitucije cijelog društva, a to je vrhovno rukovodstvo komunističke partije i njenog vođe, koji je ujedno doživotni šef svega u državi i društvu. U tom sistemu je princip konstitutivnosti naroda bio samo jedan prividno demokratski paravan za tobožnju političku i ustavno-pravnu relevanciju naroda u strukturi uprave državom, ali u stvari za vladavinu komunističke stranke, koja je kontrolirala narode upravo time što je određivala i ko će ih i kako i u kojim stvarima i stavovima zastupati i predstavljati, odnosno ko će izražavati njihovu volju i koja je to volja. Svima su poznati brojni apsurdi s nacionalnim predstavnicima koji su se svagda odricali svoje nacije i negirali bilo kakve njene interese. Svagda su tim interesima i pravima bili nadređeni interesi društvene cjeline sa kojima je dirigirala komunistička partija. Tako je pravo konstitutivnosti bilo moguće konzumirati samo kao pravo da se bude predstavljen kao narod, ali po volji i izboru jedne stranke koja ima totalnu vlast. To isto postoji i danas, kad neke stranke – nacionalne stranke, smatraju da imaju totalno pravo na predstavljanje naroda. Interesantno je da su naši nacionalizmi uništili mnoge, pa i korisne i dobre institucije bivšeg totalitarnog režima, ali su ostavili ovu, koja je u biti najviše totalitaristička. Koncept konstitutivnosti naroda funkcionirao je u federaciji i u nekim republikama, a posebno u Bosni

i Hercegovini i to kao instrument političke kontrole naroda i nametanja tim narodima volje nosilaca vlasti koji su bili sve drugo samo ne predstavnici svojih naroda.

Zbog čega je tako bilo. Zapravo, u totalitarnim društvima svi subjekti, koji su u takvim društvima dopušteni, samo su dio unaprijed projektirane cjeline koju je projektirala stvarna vladajuća sila, a to je neka totalitaristička partija – nacistička, komunistička ili nacionalistička, pa je tako i u našem samoupravnom društvu, kako se nazivalo naše društvo nakon stvaranja homogenog sistema, nacionalno predstvaništvo funkcioniralo kao projektirana veličina i služilo je režimu da stvara utisak ravnopravnosti nacija i da ujedno efikasno kontrolira sve što u svakom nacionalnom korpusu može da iznikne kao ideja i politički progam. Sada imamo sličnu ili gotovo istu situaciju. Samo što danas kontrolu mišljenja i političke volje nacija vrše nacionalne političke partije, a ne komunistička partija. U oba slučaja se, međutim, radi o totalitarnoj praksi. Stranke na vlasti koriste konstitutivnosti naroda da bi, u odnosu prema funkcioniranju države i ukupne politike, mogle da djeluju efikasno i da paraliziraju svaki pokret, ideju i proces koji vodi ka rušenju njihovog monopola, a osobito da kontroliraju sve što se zbiva unutar naroda kojeg navodno predstavljaju. Interesantno je da ta invencija jugoslavenskog marksističkog mišljenja nije nikada bila analizirana i sadržajno i logički i po svojim implikacijama na cjelokupni državni i politički život. Inače, već na prvi pogled je jasno da se tu radi o jednoj, i u sadržajnom i u formalnom smislu, sasvim nejasnoj, nepreciznoj i neuobičajenoj ustavno-pravnoj kategoriji. Ona je, u ustavno-pravno definiranje i uređenje bosanske države i posebno zbog toga što je u tu materiju unijela mogućnost različitog tumačenja tog principa, zbog njegove ambivalentnosti, kakvo je u današnjoj ustavno-pravnoj i političkoj praksi vladajuće, omogućila nastanak situacije u kojoj se destrukcija same države pokriva principom na kojem se ona navodno temelji. Tako se funkcioniranje države utemeljene na navedenom principu ostvaruje i javlja kao neka vrsta autodestrukcije. To je stanje u kojem utemeljujući princip države jeste ujedno izvor i temelj njene destrukcije. To stanje nastaje ne samo zbog nepreciznosti značenja te kategorije, nego i zbog njenog nedemokratskog karaktera i proizvoljne primjene u praksi. Kategorija konstitutivnosti nema ni historijsko ni ustavno-pravno utemeljenje, ukoliko bi naša država trebala biti demokratska država zasnovana na bitnim tekovinama zapadnoeuropske liberalne demokratije, koja je osnova svih demokratija u savremenom svijetu. Ona nema genetsku podlogu, jer bosansku državu nisu stvarali nikakvi narodi, koji bi zbog toga, shodno načelima historijskog prava, mogli da je posjeduju. Ona je, kako to ZAVNOBiH jasno kaže, obnovljena, dakle, naslijeđena kao baština naših predaka, za koje ne znamo ko su i kakvi kao pojedinci bili, ali znamo da su bili Bošnjani, zatim Bošnjaci, zatim bosanski kršćani, hrišćani, muslimani, jevreji itd., te i Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Jevreji itd., ili narod u banovini i kraljevini Bosni u srednjovjekovnom značenju te riječi – puk, pa zatim raja ili politički narod unutar Osmanskog carstva te, najzad, građani Bosne i Hercegovine, bez obzira da li je ona u datom momentu svoje jedinstvene historije bila vilajet,

okupirana zemlja, *corpus separatum*, zemlja, u smislu jedinstvene historijske teritorije, republika i samostalna država. Kao politička tvorevina, ona mora biti svagda otvorena za ono što su historijske aktualne potrebe njenih stanovnika. A što se tiče naših sadašnjih naroda, da budemo istinoljubivi, oni, kako se zna, nastaju na našem tlu tek drugom polovinom XIX stoljeća, kad se kao narodi u historijskom smislu oblikuju posredstvom političkih ideja koje dolaze sa strane, oni se baziraju na, kako je to veoma dobro kazao Ferid Muhić, na posuđenom identitetu i historijskom utemeljenju, a na temelju vjerskog razlikovanja među njima. Za razliku od historijski uvjetovane promjenljivosti i vremenitosti svojih stanovnika, Bosna i Hercegovina je historijska tvorevina koja ima milenijski kontinuitet, na kojem se upravo i zasniva odluka ZAVNOBiH-a o njenoj obnovi. Bosanski narod, u smislu puka, i njegova struktura kakvu nalazimo u historiji, sve do XIX stoljeća, ne omogućava nikakve teorije o tome kako su tri sadašnja naroda stvorili ovu državu. Da Bosna nije bila država i da nije postojala prije 1463. godine, kao i da ideja te države nije bila živa u njenoj javnosti i u politički i kulturno svjesnim krugovima, zbog čega bi bilo potrebno da se ona obnavlja? To ne samo da ne bi bilo potrebno, nego bi bilo i nemoguće. Tada bi bilo dovoljno da se konstatuje kako suverena volja građana Bosne i Hercegovine, koji učestvuju u NOR-u protiv okupatora i fašizma, želi da bude realizirana u izdvajanju Bosne i Hercegovine iz prethodnih državnih relacija i stvaranju jedne nove države, po imenu Bosna i Hercegovina, kao demokratske zajedničke države svih njenih građana. Ali takva odluka, bez poziva na historijsku tradiciju i prava, imala bi potencijal osporavanja od strane drugih. Jer, da nije postojala bosanska država, tada bi na njenoj teritoriji logično morala postojati neka druga država, a to bi njoj dalo prava u odnosu na stvaranje nove bosanske države. To nije bio slučaj i stoga se ZAVNOBiH i pozvao na tradiciju postojanja bosanske države kao historijski, ali i kao realni i živući osnov njene državnosti. Narodi ne mogu da se sporazumijevaju, oni nisu izravni subjekti pravnih, pa čak i političkih činova. Oni to rade posredno, kroz mehanizme političkog života, tj. preko svojih političkih predstavnika. Ti se predstavnici dogovaraju oko načina formiranja i vršenja vlasti u državi, ali nikako o samoj toj državi, jer je ona pretpostavka njihovog postojanja i djelovanja. Dakle, nikakav dogovor bilo kakvih političkih snaga ne može niti derogirati niti uspostaviti postojanje države Bosne i Hercegovine i sve što pokušavaju da učine u tom smislu, kao i sve ono što su učinili, nema pravne snage i nije legalno ni legitimno, zapravo, predstavlja zločin prema državi. Ona je subjekt koji podrazumijeva i omogućava djelovanje takvih institucija, tj. političkih stranaka i institucija političkog života, pa je one ne mogu dovoditi u pitanje. Stoga, svaki element konstitucije ima granicu u postojanju države, koja je iznad takvih konstitucija. Konstitucije se mogu mijenjati, a država ne. Ona može biti ustavna monarhija, demokratska država, korporativna država, pa i totalitarna država, ali ostaje svagda fakat da je ona u svakoj od tih situacija bila i jeste država. Čak i ako se mijenja konstitucija, nužno je konsultiranje birača o tome, ali nije moguće konsultirati narod, jer

se on mora pojaviti kao suma pojedinaca ili birača, a oni se individualno iskazuju, kako je to potvrđeno više puta i u novijoj političkoj praksi. Kao birači i članovi neke stranke, ljudi se javljaju u političkoj praksi i to su oblici političkog načina postojanja naroda u državi koja je demokratska. Ta država, kao realni i pravni entitet, postojala je i postoji i prije svih mogućih sporazumijevanja i njeno postojanje omogućava takva sporazumijevanja, a ne obratno. S druge strane, kategorija konstitutivnosti je unijela mogućnost da se država protumači i shvati, te u praksi ostvaruje, kao oblik vlasništva kojeg narodi, koji žive na njenom tlu, imaju na nju. A kako u modernim vremenima ne postoji kolektivno vlasništvo na teritoriju i kako je u državi moguće imati samo individualno ili grupno vlasništvo na teritoriju, a nikako nacionalno, to se konstitutivnost u praksi uglavnom shvata, interpretira i zloupotrebljava da bi se preko nje uspostavilo pravo određenih naroda, a svagda je to u stvari pravo određenih oligarhija koje kontroliraju tzv. narode, da postanu vlasnici dijelova državne teritorije, u čemu se, zapravo, i iscrpljuje praksa ostvarenja načela konstitutivnosti u sadašnjem momentu. Zbog toga je važno da se ova kategorija i razlozi njenog uvođenja u ustavno-pravnu regulaciju odnosa u državi, istraži i ocijeni sa stajališta jedino opravdanih razloga postojanja svake moguće države, a to je napredak i život u slobodi njenih stanovnika.

Ovo istraživanje treba, dakle, započeti s pitanjem kakve su odredbe o prirodi bosanske države date u ustavnim ili bitnim političkim dokumentima s ustavno-pravnim konzekvencijama, od ZAVNOBiH-a do Ustava iz 1974. godine i tokom kasnijih nasilnih promjena ustavno-pravnih odnosa u našoj zemlji.

Autor

Akademik prof. dr. Muhamed Filipović je emeritirani redovni profesor filozofije i metodologije nauka na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i pisac brojnih djela iz filozofije i logike i historije duhovnog života u Bosni i Hercegovini.

Rezime rada:

U svom prilogu autor daje prikaz ukupnih uvjeta života u Kraljevini Jugoslaviji i ukazuje na uzroke njenog brzog pada pod vlast Hitlerove Njemačke, njeno komadanje i kapitulaciju režimskih, rojalističkih i nacionalističkih snaga i njihovu saradnju sa fašizmom. Ukazuje na pojavu alternativne i antifašističke politike pod vođstvom KPJ koja je povelala rat protiv fašizma i čija su politička i vojna snaga i utjecaj stalno rasli sve do toga kada je mogla planirati stvaranje novog državnog pravednijeg i modernijeg republikanskog i federativnog uređenja, čiji je dio bila i obnova bosanske državnosti i nastanak federalne Republike Bosne i Hercegovine.

USTAŠKA IDEOLOGIJA O HRVATIMA MUSLIMANSKE VJERE I ODGOVOR U ČASOPISU HANDŽAR

Ivo Goldstein

U ovom ću tekstu pokušati analizirati kako je ustaška ideologija tumačila položaj Bosne i Hercegovine u svojoj državi i kako je pokušala integrirati bosanskohercegovačke muslimane u hrvatski nacionalni korpus. Bio je to jedan od faktora koji je na ideološko-političkoj razini trebao spajati Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Praksa je ubrzo pokazala da ta ideološka konstrukcija ne donosi željene rezultate: prvo, stoga što ona nije bila obrazložena na muslimanima prihvatljiv način; drugo, što je dijelom i posljedica prvoga, stoga što mnogi muslimani nisu pristali uz ustaštvo. Kada je 1943. godine osnovana muslimanska Handžar SS-divizija, počeo je izlaziti i Handžar, kao glasilo te jedinice. U njemu su se, neovisno o ustaškoj ideologiji i sveprisutnoj cenzuri, mogli stvoriti alternativni ideološki obrasci.

Kako je Bosna i Hercegovina bila integrirana u NDH sjajno je prikazao Enver Redžić u knjizi "BiH u Drugom svjetskom ratu".¹ No, taj je problem u njegovu tekstu analiziran iz perspektive bosanskohercegovačke stvarnosti i povijesti. Ja bih tome pristupio iz perspektive ustaškoga pokreta tridesetih i, od travnja 1941. godine, iz perspektive središnje vlasti u NDH.

Ustaški pokret ni u emigraciji ni kada je došao na vlast 1941. nije objavio cjelovitiji program, odnosno nije imao razrađen tekst koji bi pristašama omogućio da se detaljnije upoznaju s planovima o tome kako se namjeravalo ustrojiti odnose u hrvatskom društvu, u nekoj budućoj hrvatskoj državi.² No, to ne znači da programa nije bilo. Odvjetnik i diplomat, inače vrlo inteligentan svjedok zbivanja,

¹ E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998. Za ovu temu važna je još jedna Redžićeva knjiga – E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija – Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo 1987.

² M. Jareb, *Razvoj i djelovanje ustaškog pokreta od nastanka do travnja 1941. godine*, doktorska disertacija, Zagreb 2003, 422-423.

Vladimir Židovec drži da kroz Budakove huškačke slogane kao “Bjež’te psine preko Drine!” i iz izjave Ante Nikšića³ u svibnju 1941. da ćemo “u našoj revoluciji gaziti do koljena u krvi” zapravo “govori duh i misao dr. Ante Pavelića te ustaštva kako ga je on zamislio, odgojio i u život uveo... to je onaj isti duh, koji je progovorio u krvavim djelima”. Židovec misli da je to jedini “unaprijed smišljen i pripremljen plan” što ga je Pavelić donio sa sobom 1941. godine iz emigracije. “Inače, nije donio nikakvih ideja o državi, o radu u njoj, o ljudima koji bi bili pogodni u pravom konstruktivnom radu. Ukoliko se tu ne ubroje njegovi planovi o autokraciji, makijavelizmu i politici taktiziranja, što je sve također jedna ideja i plan.”⁴

Međutim, jedan od rijetkih programskih elemenata koje su ustaški ideolozi prilično detaljno razradili bile su koncepcije o opsegu i granicama buduće hrvatske države. Pri tome se pripadnost Bosne i Hercegovine “velikoj Hrvatskoj” sama po sebi podrazumijevala te između pojedinih ustaških ideologa nije bilo nekih razlika – “bilo je nezamislivo da bi ustaška država mogla postojati bez Bosne i Hercegovine”.⁵

Predsjednik Matice hrvatske Filip Lukas, budući ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, istaknuti svećenik Krunoslav Draganović, Mile Starčević, Martin Lovrenčević, Vilko Rieger, Božidar Murgić i drugi – svi su tvrdili izravno ili neizravno, ali manje-više isto – državno “povijesno područje” je uvijek obuhvaćalo Bosnu i Hercegovinu.⁶

Dakle, opseg i granice buduće hrvatske države nisu se postavljale kao problem. Pravo je pitanje bilo, i na ideološkoj i na praktično-političkoj razini, kako u hrvatski nacionalni korpus integrirati bosanskohercegovačke muslimane. Tvrdilo se da su oni “cvijet hrvatskoga naroda” i, zapravo, to je bilo sve što je potkrepljivalo tu tezu. Radi se o jednoj sumnjivoj tezi zasnovanoj na preslobodno tumačenim povijesnim činjenicama. Učinio je to još Ante Starčević u pedesetim godina-

³ Ante Nikšić – tadašnji predsjednik Ustaškog stana Karlovac, kasnije veliki župan Velike župe Pokuplje i ministar unutarnjih poslova; O Nikšiću, u: *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1995, 296.

⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, Moje sudjelovanje u političkom životu, 138. Odvjetnik po profesiji, Vladimir Židovec (1907-1948) agilni je sudionik i organizator ustaškog pokreta već od kasnijih tridesetih godina, zatim veleposlanik NDH u Bugarskoj i visoki dužnosnik u Ministarstvu vanjskih poslova NDH. Prema mišljenju nekoliko kompetentnih istraživača, njegova citirana politička autobiografija, pisana 1947. u istražnom zatvoru u Zagrebu, vjerojatno je najvrednije svjedočanstvo jednoga od istaknutih sudionika o političkim dilemama i strujanjima unutar ustaškog pokreta 1941-1945; O Židovcu, u: *Tko je tko u NDH*, 435.

⁵ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 197.

⁶ Vidi priloge, između ostaloga, u: *dr. Ante Starčević, o 40. godišnjici smrti*, Zagreb 1936, 3-13; M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939; K. Draganović, *Katolička crkva u BiH nekad i danas*, Croatia sacra, Zagreb 1943; F. Lukas, *Ličnosti – stvaranja – pokreti*, Zagreb 1944; F. Lukas, *Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, Zagreb 1944;

ma 19. stoljeća – “Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima”.⁷

Iz te perspektive valjalo je zaboraviti ili barem pokušati pomiriti povijesne memorije Hrvata i muslimanskog korpusa u BiH. Činili su to još mnogi pravaši i oni hrvatski ideolozi koji su od druge polovine 19. stoljeća nastojali integrirati muslimanski korpus.⁸

U Bici kod Siska 1593. godine su združeni hrvatsko-slovenski odredi pod vodstvom Tome Bakača teško porazili osmanlijsku vojsku Hasan-paše Predojevića. Kada se 1893. proslavljala njezina³⁰⁰. godišnjica, anonimni autor (vjerojatno se radi o tadašnjem uredniku Franu Supilu) u dubrovačkoj Crvenoj Hrvatskoj tvrdi kako je “proslava u Sisku... žalosna svečanost ... one strašne i nesretne bitke, u kojoj se je krvavio i klao brat s bratom ... obojica smo bili u ono nesretno doba tuđe oružje. Vjerska nas je mržnja zasljepila ... da smo se onda ... znali otresti vjerske mržnje, da smo onda razumjeli i shvatili, kako smo jedan jedinstven narod različite vjere ... sjedinili bi se i svom silom i snagom borili za slobodu – mi bi danas drukčije stajali...” Autor tvrdi da su se u tom trenutku, 1893. godine, “takove misli rojile svakom Hrvatu, pa je zato sisačko slavlje ostalo pravo rekuć pusto i prazno. Ono je bilo bez života, bez zanosa i narodnog oduševljenja...”⁹

Iz mnogih programatskih spisa vidljivo je da kod mnogih tumača ustaške ideologije u tridesetim godinama i ideologa bliskih vlastima, pa i samih predstavnika vlasti NDH od 1941. postojala iskrena želja da se bosanskohercegovački muslimani integriraju u hrvatsku naciju. No, ta integracija nije mogla biti niti potpuna, a zapravo nije ni mogla posve uspjeti. Naime, očigledno jest da ustaška ideologija i u nju integrirana povijesna memorija nisu uspijevale, a zapravo nisu ni mogle, napustiti neke od svojih temeljnih elemenata. Prvenstveno su pri tome važnost pridavali kršćanstvu, odnosno katoličanstvu. Naime, jedan od temeljnih mitologema bio je da je Hrvatska stoljećima “antemurale christianitatis” – “predziđe kršćanstva”, dakle, na braniku katoličanstva. Osim toga, nepomirljivost ustaštva prema Srbima i pravoslavlju općenito značilo je da će se odbacivati i bilo kakav utjecaj s istoka.

⁷ A. Starčević, *Izabrani spisi*, prir. B. Jurišić, Zagreb 1943, 430; A. Starčević, *Iztočno pitanje*, I. izd. Zagreb 1899; pretisak, Zagreb 1995, 28-36. O Starčeviću je pisao V. Oštrić, “Misli i pogledi” i “Politički spis” A. Starčevića i novija literatura o njemu, *Časopis za suvremenu povijest* 1, Zagreb 1972, 201-210 te osobito Gross, M., *Izvorno pravaštvo*, Zagreb 2000.

⁸ Vidi pojedine tekstove u *Krv je progovorila – razprave i članke o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942; o tom problemu pisao je N. Močanin, *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća: demistifikacija*, u: Zbornik Mirjane Gross, Zagreb 1999, 53-64.

⁹ Sisačko slavlje, *Crvena Hrvatska*, br. 26 od 1. VII. 1893; opširnije o obilježavanju sisačke bitke: I. Goldstein, *Sisačka bitka u hrvatskoj povijesti i društvu u 19. i 20. stoljeću*, u: Zbornik radova “Sisačka bitka 1593”, Zagreb-Sisak 1994, 275-288.

O sukobu tih proturječnih elemenata u ustaškoj ideologiji svjedoči i pisanje Naše grude, prvoga časopisa u kojem se propagira ustaška ideologija. Naša gruda objavljivana je u Zagrebu 1933. godine. Baš u tjednima kada počinje izlaziti, u časopisu Danica (prije travnja) i katoličkom listu Nedjelja povela se žučna debata o valjanosti kršćanstva odnosno islama, prvenstvu Krista nad Muhamedom i obratno (s jedne strane bio je izvjesni Kasim Gujić, s druge redakcija Nedjelje).¹⁰ Naša gruda smatra da je ta polemika “prekrasno sredstvo da se ova polemika proširi i stvori jaz između Hrvata katolika i Hrvata muslimana... na ovaj se način čini loša usluga i kršćanstvu i islamu, a najmanje hrvatstvu osobito u današnja vremena”.¹¹

No, ista ta Naša gruda svega mjesec dana ranije tvrdi da “hrvatski narod živi na granici Istoka i Zapada” te da se “već od svoga dolaska na ovaj teritorij opredijelio za zapadnu kulturu i katolicizam, premda je u jednom svom dijelu pao pod utjecaj polumjeseca...” Pa ipak, “temelji i sklad u hrvatskom narodu proizlaze iz naše kulturne individualnosti i blagotvornog utjecaja katolicizma”.¹²

Predratni književnik i odvjetnik, a za vrijeme NDH minister, Mile Budak, u svojoj knjizi Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu tvrdi kako su “bosanski Muslimani raso najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati”, ali onda na prilično neuvjerljiv način objašnjava istočne utjecaje na njihov korpus: “somatološki su sačuvali sve osobine svoje hrvatske rase osim vrlo rijetkih azijskih primjesa”.¹³

Dakle, već se u tekstovima u Našoj grudi i u knjizi Mile Budaka iskazuje iskrena želja da se bosansko-hercegovački muslimani integriraju u hrvatsku naciju, ali ostaje činjenica da neki već zadani ideološki elementi to nisu dozvoljavali.

Mladen Lorković, kasniji ministar vanjskih poslova NDH, izložio je 1940. u tekstu objavljenom u ustaškom listu Hrvatski narod da “hrvatska politika ne može i ne smije ići za tim, da se u Bosni i Hercegovini steče jedan kotar više ili manje, već za tim, da se pribavi poštovanje volji bosansko-hercegovačkih i sandžačkih Muslimana, koji sačinjavaju petinu hrvatskog življa u samom srcu hrvatskih zemalja”.¹⁴

Ademaga Mešić u svojoj oproštajnoj riječi o Petru Milutinu Kvaterniku (1882-1941), bratu Slavka Kvaternika, kojeg su ubili oficiri jugoslavenske vojske u Crikvenici, ostavlja dojam da doživljava hrvatski narod kao jedinstveni korpus “bez razlike na vjeru”, ali ipak ističe da je Kvaternik “volio nas, Hrvate islamske

¹⁰ Debata je počela razmatranjima o tome “kakve su ruže cvale našem narodu pod muslimanskom vladom” u Bosni. Vidi, *Nedjelja* 43/1932; *Danica, ilustrirani tjednik* 67, 75/1933.

¹¹ *Naša gruda* 2/1933.

¹² *Naša gruda* 1/1933.

¹³ M. Budak, *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu*, 1934.

¹⁴ *Hrvatski narod*, Zagreb, 53a/1940.

vjere”. Da se ipak nije osjećao drugačijim od Hrvata katolika, bi li to Ademaga Mešić uopće spominjao?¹⁵

Slavko Kvaternik (1878-1947), jedan od vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, na Radio-Zagrebu pročitao je 10. travnja 1941. godine tekst o proglašenju NDH. Tekst je bio relativno kratak, ali je Kvaternik u zasebnoj knjižici objavio još tri proglašenja: “Seljaštvu”, “Junačka Dalmacija!” i “Braćo Muslimani!” U ovom trećem se konstatira da je “kucnuo veliki čas slobode hrvatskog naroda ... Nijemci na svim stranama gone i uništavaju srpsku razbojničku bandu. Zadaju smrtni udarac srpskim zločincima, koji su Vam toliko krvi ispili ... vrijedali Vašu vjeru i čast i ponos”. Iako granice NDH još nisu bile utvrđene, Kvaternik tvrdi kako “junačka Bosna i Hercegovina ulaze u sastav Hrvatske Države”. Potom se obraća Muslimanima – “Vi braćo Muslimani Hrvati” – te ih smatra “najkorjenitijim i najplemenitijim dijelom velikoga junačkog Hrvatskog Naroda”. Sugerira im da “džamije i domove okite zelenim barjacima i milim hrvatskim trobojnicama”. Budući sklad u NDH trebao je garantirati Poglavnik “koji dobro poznaje Vaše jade i nevolje... u njemu slobodno gledajte najveći zalag sretne i osiguran budućnosti Islama i Hrvatstva u Bosni i Hercegovini”. Tekst se zaključuje pozivom: “Ustajte i borite se na putu Božjem, jer Alah je s onima, koji se bore za svoj dom i domovinu”, te usklikom: “Živila Bosna ponosna i kršna Hercegovina!”¹⁶

U euforiji nakon uspostave NDH činilo se da će sve ići lako i skladno – Kvaternik je vrlo jednostavno sve ideologeme i mitologeme pretočio u političku praksu povezujući “zelene barjake i hrvatske trobojnice” te “Islam i Hrvatstvo”. Slično je, nedugo potom, postupio i Mile Budak. Na “veličanstvenom skupu pred 15.000 ljudi” u Slavonskom Brodu 15. lipnja govorio je kako nekadašnja hrvatsko-bosanskohercegovačka granica više “nije međa”. “Ova međa nije više međa, već simbolična granica. Poglavnik je uspio uz pomoć Führera i Ducea od ove međe napraviti simboličku granicu, da našu granicu postavi na Drini. Stražu na Drini može od sada držati samo Bošnjak, bio musliman, bio katolik.”¹⁷ Budak se referira na nekadašnje hrvatsko-turske nesporazume i tvrdi: “Svi mi, braćo i sestre, moramo se međusobno razumjeti. Nema više Turske s one strane. Tu je najčišća hrvatska krv. S ove strane nema više kaura, to je isto tako najčišća hrvatska krv. Treba složnog razumijevanja, treba složnog rada i neizmjerne političke vjere u katolika i muslimana.”¹⁸

¹⁵ A. Mešić, *Petar M. Kvaternik i muslimani*, Spomenica Petra Milutina Kvaternika velikog ravnatelja “Hrvatskog Radiše”, uredio dr Zvonko Šprajcer, Zagreb 1942, 18-19; o Petru Kvaterniku, *Tko je tko u NDH*, 226.

¹⁶ *Uskrs Države Hrvatske*, Izvanredno izdanje Hrvatske političke biblioteke, Zagreb (bez godine izdanja); vidi i u: *Ustaša, dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. P. Požar, Zagreb 1995, 135.

¹⁷ *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. 6. 1941, 15.

¹⁸ *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. 6. 1941, 15.

Postojala je čak tendencija da se Bosna i Hercegovina kao ime počne izbjegavati, kada je 1. rujna 1941. obnovljen željeznički most između Slavenskog i Bosanskog Broda kojeg je minirala jugoslavenska vojska za travanjskog rata, pa je na taj način opet uspostavljen željeznički promet "koji spaja", kako su novine javljale, "sjevernu i južnu Hrvatsku".¹⁹ Muhamed Hadžijahić, kasnije istaknuti povjesničar, govori o "muslimanima istočne i središnje Hrvatske", odnosno tvrdi da "središnju Hrvatsku naseljavaju pretežno muslimani i katolici".²⁰

Sam Pavelić, za razliku od ovih tendencija, nikada nije izbjegavao spomenuti ime Bosne i Hercegovine, štoviše, baš ga je isticao, a njegov odnos prema muslimanima išao je do dodvoravanja. Tako je rado istaknuo da je prva slova naučio u mektebu od hodže i da je sjedio među tridesetero muslimanske djece.²¹

Pavelić u bajramskoj čestitki tvrdi kako je ovo prvi puta da "muslimani dočekuju Bajram u svojoj vlastitoj državi, NDH... da je u posljednjim desetljećima Bajram bio tužan i čemeran, jer je nad našom Bosnom i Hercegovinom tuđin vladao".²² Poglavnik tvrdi da je "Bosna srž i srdce hrvatskog naroda".²³ U govorima, obraćajući se "hrvatskim vojnicima", pridodaje – "katolici i muslimani".²⁴

Pavelić je u brojnim prilikama volio isticati svakovrsnu bliskost bosanskohercegovačkim muslimanima. Tako je, primjerice, po izvještaju iz Ambasade SAD u Istanbulu, koji je potkraj kolovoza 1942. odaslan u Washington, nakon kozaračke ofenzive u lipnju iste godine, prilikom podjele odlikovanja svojim vojnicima, većinom muslimanima, jednome od njih rekao: "Kao Hrvat, vojnik i musliman ispunio si dužnost prema hrvatskom narodu i islamu."²⁵

Pa ipak, iz Poglavnikovih riječi i postupaka vidi se da i on, kada govori ili se obraća muslimanima, smatra da se radi o nekom drugom korpusu. Tjednik Hrvatska gruda u listopadu 1941. na prvoj stranici donosi veliku Poglavnikovu sliku s obavijesti da se on obratio "braći Muslimanima", odnosno da je uputio srdačne čestitke "Hrvatima Muslimanima povodom Bajrama".²⁶ No, u vrijeme Božića čestita se Božić s velikom slikom jaslca i ustašama koji su se okupili oko njih, pa se prenosi Božićna čestitka vojskovođe doglavnika Slavka Kvaternika "hrvat-

¹⁹ *Hrvatska gruda*, Zagreb, 62/1941.

²⁰ M. Hadžijahić, *Državotvornost islamskih Hrvata*, u: *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1942, 27, 28.

²¹ *Hrvatski narod*, Zagreb, 24. 4. 1941.

²² *Hrvatska gruda* 69/1941.

²³ *Handžar* 3/1943.

²⁴ Govor Ante Pavelića od 8. 4. 1941, u: M. Bzik, *Ustaška pobjeda*, Zagreb 1942, 82.

²⁵ National Archives Washington D.C., Microfilm Publications, Microcopy 1203, roll 16, image 0995.

²⁶ *Hrvatska gruda* 69/1941; vidi i tu čestitku Pavelića i Kvaternika u: *Hrvatski narod*, Zagreb, 22.10.1941.

skom narodu u domovini i izvan nje”. Tvrđi se da će “radosno pjevati ovog Božića svi Hrvati veličanstvenu himnu Božića”.²⁷ Dakle, već se i iz ovih razlika uočava da se “hrvatskim narodom” u određenim prilikama smatraju isključivo katolici. Pavelić je u listopadu 1941. tvrdio da su “braća muslimani danas kičma hrvatskog naroda i hrvatske države”²⁸ – da je integracija muslimana u hrvatski nacionalni korpus bila potpuna i nedvojbeno, ne bi bilo potrebno govoriti o “braći”. Još je neuvjerljiviji poglavnik bio u veljači 1942., u saborskom govoru ustvrdivši kako “nemamo muslimansko pitanje”, jer je “muslimanska vjera hrvatska vjera”.²⁹

Pavelić je svoju bliskost muslimanima pragmatično iskorištavao kako bi dodatno ojačao centralizam nametan iz Zagreba. I u tom elementu valja tražiti razloga njegovih tvrdnji da se “ne smije dozvoljavati da se o Bosni i Hercegovini govori kao o posebnim zemljama”. Nadalje konfuzno tvrdi kako “muslimane ne treba razlučivati od hrvatskoga naroda jer je Bosna srce hrvatske države, a muslimani plemeniti dio hrvatskog naroda”. Potom je prilikom primanja istaknutih muslimana koji su mu uručili nacrt vjersko-prosvjetne autonomije, pokazao suzdržanost o tom prijedlogu, pa je opet istakao: “Bosna nije pripojena Hrvatskoj nego je Bosna Hrvatska... nas vjera ne može dijeliti... za nas, za hrvatsku vladu, i za mene ne postoji muslimansko pitanje, jer je to hrvatsko pitanje”.³⁰ Pitanje je koliko je Paveliću i njegovim suradnicima bilo jasno da su njihove ideološke postavke o bosanskohercegovačkim muslimanima umnogome proturječne te da ih, baš zbog toga, dobar dio bosanskohercegovačkih muslimana neće htjeti prihvatiti.

U vijesti kojom se potkraj rujna 1941. najavljuje da muslimani u Zagrebu dobivaju “prekrasnu džamiju s tri minareta” tvrdi se i kako su “Hrvati-katolici i Hrvati-muslimani jedno”.³¹ Nastojalo se pokazati da se izgradnjom džamije Pavelićeve “riječi smjesta pretvaraju u djela i da od svega on najprije misli na potrebe hrvatskih muslimana”.³² Da su ubrzo i hrvatske vlasti shvatile kako se stvari ne odvijaju na najbolji način, svjedoči i rečenica u Hrvatskom narodu: “Ona velika džamija u središtu Zagreba nije samo ‘prah u oči muslimana’, već simbolika dviju ravnopravnih vjera”.³³ No, o uspjehu te integracije simbolički svjedoči i činjenica da je u kolovozu 1941. odlučeno da se nekadašnji Umjetnički paviljon pretvori u

²⁷ *Hrvatska gruda* 77/1941.

²⁸ Džamija poglavnika Ante Pavelića, Madrid 1988, predgovor. Govor 12. 10. 1941.

²⁹ Džamija poglavnika Ante Pavelića, predgovor; govor u Saboru 28. veljače 1942.

³⁰ M. Bzik, *Ustaška pobjeda*, Zagreb 1942; *Hrvatski narod*, Zagreb, 9. 8. 1941.

³¹ *Hrvatska gruda* 65/1941.

³² *Hrvatski narod*, Zagreb, 21. 9. 1941.

³³ *Hrvatski narod*, Zagreb, 19. 10. 1941.

džamiju, da su tada započeti radovi,³⁴ da su tri minareta završena, a džamija posvećena u funkciju pune tri godine kasnije, u kolovozu 1944. godine.³⁵

Zagrebački muftija Ismet Muftić (1876-1945) je 24. travnja u audijenciji pred Pavelićem izjavio “kako se nada da će europska kulturna zajednica u slobodnoj državi Hrvatskoj dobiti novog konstruktivnog člana, u čijim su temeljima granitno spojene kultura islamskog istoka i katoličkog zapada”.³⁶ Muftićeve “nade” o “granitnom spajanju” samo koji dan kasnije ponešto određenije je pred Pavelićem formulirao Hakija Hadžić, kasniji visoki ustaški dužnosnik. On se, pak, ponadao da će muslimani “u svakom pogledu biti potpuno ravnopravni svojoj braći Hrvatima katoličke vjere”.³⁷ Hadžić je bio kasnije na čelu grupe koja je izrađivala “Nacrt zakonske odredbe o vjersko-prosvjetnoj autonomiji”.³⁸

U delegaciji s Muftićem bio je i Alija Šuljak, kasniji ustaški dužnosnik, koji je zaključio kako će “slomom srbijanske tiranije svi muslimani u BiH moći otvoreno pred celim svijetom zasvjedočiti svoje hrvatsko uvjerenje i podrijetlo”.³⁹

Reis-ul-ulema Fehim Spaho potkraj mjeseca travnja uputio je vakufsko-me-arifskim povjereništvima i imamatima na području sarajevskog Ulema-Medžlisa poruku o svom susretu na Slavkom Kvaternikom koji mu je prenio Pavelićevu poruku “muslimanima u Hrvatskoj”. Upada u oči da Spaho tada ne govori o “Hrvatima islamske vjere” i sl., već samo o muslimanima. No, kada se 16. svibnja sastao s Pavelićem tvrdi da je bio u funkciji “vjerskog poglavice muslimana Hrvata”.⁴⁰

Među muslimanskim intelektualcima vladali su, čini se, zbuđenost i nesnalaganje o tome kako definirati muslimanski dio hrvatskog nacionalnog korpusa i kako tumačiti povijest.

Još je potkraj 1939. godine istaknuti zagrebački intelektualac Salih Ljubunčić uočio bit problema: “Konfesionalizam hrvatskog i srpskog nacionalizma” imaju ‘crkveni biljeg’, što čini odnos muslimana prema “našem nacionalizmu, već kojim bilo, rahlim i nesigurnim”. Zamjera Hrvatima “što stalno naglašuju da je

³⁴ *Hrvatski narod*, Zagreb, 14. 8, 15. 8, 19. 8. 1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 1, 17-19.

³⁵ Džamija poglavnika, 44; *Hrvatski narod*, Zagreb, 15. 8. 1944.

³⁶ *Hrvatski narod*, Zagreb, 24.4.1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 6; o Muftiću, *Tko je tko u NDH*, 284-285.

³⁷ *Hrvatski narod*, Zagreb, 24.4.1941.

³⁸ M. Konjević, *O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim muslimanima tokom 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, Sarajevo 1973, 262-288.

³⁹ *Hrvatski narod*, Zagreb, 24. 4. 1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 80; o Šuljku, *Tko je tko u NDH*, 392-393.

⁴⁰ *Hrvatski narod*, Zagreb, 4. 5, 17. 5. 1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 82, 91; o Spahi, *Tko je tko u NDH*, 363-364.

katolicizam osnovni pokretač i formator hrvatstva”.⁴¹ Zbog takvih stavova Ljubunčić je ubrzo bio potisnut iz društvenog života.⁴²

Novinar, pisac i ustaški propagandist Munir Šahinović-Ekremov (1900-1945) prepričava da mu neki iseljenici iz Bosne u Turskoj tvrde “kako je Turska naša a mi smo njeni, mada nam u žilama ne teče turanska krv. Mi smo još bošnjaci (s malo b! – op. I. G.)... ali naša djeca to više neće biti, oni će biti samo Turci”. No, odmah potom tvrdi da se “naši ljudi” vraćaju u “stari kraj” – drugim riječima, u Tursku.⁴³ Dakle, iz Šahinovićeve teksta nije jasno da li smatra da su bosanskohercegovački muslimani autohtono stanovništvo ili došljaci iz Turske.

Muhamed Hadžijahić dokazuje kako su “islamski Hrvati” ili “Hrvati muslimani... naš najdržavotvorniji živalj”.⁴⁴

U već spomenutom govoru efendija Muftić pokazuje kako bi dosljedno valjalo shvaćati hrvatski identitet. On “moli Svevišnjeg Allaha da dugo poživi i blagoslovi našeg Poglavnika, sve ustaše i naš cjelokupni narod dviju vjera”.⁴⁵ Slično i vrlo vehementno dokazuje redakcija Hrvatske grude: “Muslimanski su Hrvati bili svijesni svoje povezanosti s ostalom svojom braćom, bili su svijesni da su Hrvati i da im je mjesto samo među Hrvatima”.⁴⁶

No, ista ta Hrvatska gruda i dalje njeguje mit o Hrvatskoj kao “predziđu kršćanstva”. Naime, slavi protuosmanlijske borbe, primjerice u Bici kod Osijeka 1537. godine ili veliča Nikolu Šubića Zrinjskoga koji je junački poginuo u borbi protiv Osmanlija u Bici kod Sigeta 1566. godine.⁴⁷

Književnik i tadašnji intendant sarajevskog kazališta Ahmed Muradbegović pokušao je u tim prvim mjesecima postojanja NDH napraviti korak dalje od pukog prigodničarstva, osmislivši osnovne teze o povijesti bosanskohercegovačkih muslimana. Po njemu, oni su “stalni branitelji od tuđinskih nasrtaja na hrvatski poviestni teritorij”. Kako povijest gleda iz perspektive bosanskohercegovačkih muslimana, logično jest da tvrdi kako su oni bili “u osmanlijskoj eri... čuvari narodnog duha i jezika prema tadašnjoj Europi”, ali kako bi uklopio u te teze i kato-

⁴¹ S. Ljubunčić, *Naša muslimanska stvarnost*, Narodna uzdanica. Kalendar za godinu 1940, Sarajevo 1939, 33-47.

⁴² Vidi, opširno, Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1918-1945*, magistarska radnja, Zagreb 2005, 68-71.

⁴³ M. Šahinović Ekremov, *Hrvati u Turskoj – odsječena grana hrvatskog naroda; u: Krv je progovorila – razprave i članke o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942, 87; o Šahinoviću, *Tko je tko u NDH*, 375.

⁴⁴ Hadžijahić, *Državotvornost islamskih Hrvata*, 33; vidi, isti, *Pitanje orijentacije bosanskih Muslimana*, Novi Behar 24, Sarajevo, 15. 6. 1939.

⁴⁵ *Hrvatski narod*, Zagreb, 24. 4. 1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 6.

⁴⁶ *Hrvatska gruda* 69/1941.

⁴⁷ *Hrvatska gruda* 56/1941; 78, 79/1942.

lički dio naroda morao je pridodati – “ali i prema osmanlijskoj Aziji”. Bilo bi zanimljivo da je Muradbegović šire obrazložio svoje stavove, ali sačuvan je tek taj kraći članak. U njemu tvrdi i da su “Hrvati muslimani za vrijeme Mehmed-paše Sokolovića i sigetskog junaka Nikole Zrinjskoga kušali u odnosu prema Europi obnoviti državu Hrvatsku”.⁴⁸ Čini se da je želio učvrstiti tezu o samostalnosti, s jedne strane, Bosanskog pašaluka u odnosu na Istanbul te s druge, Nikole Zrinjskoga u odnosu na Beč.

Ovakve teze u jedinstvenosti dviju vjerskih zajednica u jednoj naciji trebalo je potvrđivati na terenu, pa su tako reis-ul-ulema Spaho i vrhbosanski nadbiskup Ivan Šarić u kolovozu 1941. zajednički položili kamen-temeljac “prve radničko-obiteljske kuće u radničkom naselju Huseinbeg Gradašćević” u Sarajevu.⁴⁹

Sarajevska podružnica Državnog izvještajnog i promičbenog ureda objavila je 1942. knjižicu *Krv je progovorila* – razprave i članke o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere.⁵⁰ U njoj je sakupljeno dvanaest članaka različitih autora. Iako je od tih dvanaest samo tri napisano 1941. godine, a ostali su objavljeni između 1912. i 1940. godine, pa sada tek pretisnuti, radi se o povijesno, ideološki i politički najcjelovitijem pokušaju da se bosanskohercegovački muslimani integriraju u hrvatski nacionalni korpus.

U uvodu se donosi pjesma iz Hrvatske sviesti, glasila Hrvatske nacionalne omladine:

“Ali braća mrzila se kao ljute šumske zvijeri,
Mrzila se, ah, a zašto? Što u jednoj nisu vjeri”.⁵¹

Pretisnut je članak istaknutog arheologa Ćire Truhelke (1865-1942) koji je, između ostaloga, temeljem sumnjivih rasnih istraživanja (primjerice, po postocima svijetle ili tamne pigmentacije kose i očiju) zaključio kako su “muslimani bili najčišći Slaveni odnosno Hrvati u Bosni”. Tiskaju se i tekstovi Safvet-bega Bašagića (1870-1934), te Munira Šahinovića-Ekremova i drugih.⁵² Šahinović želi odvratiti bosanskohercegovačke muslimane od selidbe u Tursku. U nekim se tekstovima želi i otkloniti važnost nazočnosti Srba u Bosni i Hercegovini i odupri-

⁴⁸ *Hrvatski narod*, Zagreb, 29.4.1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 83; o Muradbegoviću, *Tko je tko u NDH*, 286.

⁴⁹ *Hrvatski narod*, Zagreb, 26. 8., 27. 8. 1941; vidi i Džamija poglavnika Ante Pavelića, 100.

⁵⁰ *Krv je progovorila – razprave i članke o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere*, Sarajevo 1942.

⁵¹ *Hrvatska sviest, glasilo Hrvatske nacionalne omladine*, Sarajevo 1913-1914; *Krv je progovorila*, 9.

⁵² O Safvet-begu Bašagiću E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike – u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, na raznim mj.; vidi biografsku bilješku u: *Hrvatski leksikon I*, Zagreb 1996, 72; *Hrvatska enciklopedija I*, Zagreb 1999, 652; Šahinović Ekremov, *Hrvati u Turskoj*.

jeti se velikosrpskim pretenzijama na nju. Objavljaju se i fotografije “muslimanskih čobanica iz okolice Stoca – krasnih primjera hrvatske rasne ljepote”.⁵³

Neki tekstovi u zborniku (Ive Bogdana, Juraja Jurjevića i Kerubina Šegvića) nisu ništa više od puke propagandističke poruke o hrvatstvu Bosne i bosanskohercegovačkim muslimanima kao dijelu hrvatskog nacionalnog korpusa. No, tekst Hazima Šabanovića (1916-1971)⁵⁴ koji je prvi puta objavljen u sarajevskom Novom Beharu 1941. godine, od većeg je interesa za naše istraživanje. Šabanović citira Starčevićevu misao kako se “država ne može miešati u vjere, nego duhovnicima odrediti stalnu plaću, škole i sve što u vjeru spada”. Starčević je to izrekao kao dosljedan liberal, borac za razdvajanje crkve od države, Šabanović to logično koristi kako bi istakao potrebu za ravnopravnim tretmanom katoličanstva i islama u NDH.⁵⁵ On smatra da Starčevićev odnos prema muslimanima predstavlja “najodlučniji momenat u zaista zanimljivoj poviesti približavanja i mirenja Hrvata katolika s Hrvatima muslimanima. Ona u malom predstavlja približavanje i mirenje Zapada s Iztokom, s tom razlikom što je ostalu Evropu s Iztokom mirilo i sblizavalo pjesništvo i politika, dok je među nama odlučio glas krvi...”⁵⁶ Šabanović pozdravlja Starčevićevu hrabrost⁵⁷ da prvi zaključi kako su “‘Turci’ o kojima su kolale po ustrašenim selima gornje Posavine bajke da ih ima s konjskim repovima, da su i to Hrvati, dapače nekakvo najstarije i najčišće hrvatsko plemstvo...” Starčeviću se pripisuje kako je dao “naslutiti da bi se hrvatska državna i narodna budućnost imala graditi u jedinstvu s obzirom na ove tako tuđe, tako različite ‘Turke’”.⁵⁸ Šabanović ističe da je u Hrvata do polovine 19. stoljeća geslo bilo “za krst častni i slobodu zlatnu”, da je u tom smislu Ivan Mažuranić “izpjevao Smrt Smail-age Čengića”, ali ističe kako je u hrvatskoj povijesti bilo i onih koji su promicali pomirbu s islamom ili ga hvalili kao vjeru – navodi primjer Ivana Gundulića, te dubrovačkog pjesnika Mavra Vetranovića Čavčića (1482-1576).

Drugi prijedlog razrade ustaške ideologije prema muslimanima, još razrađeniji i domišljeniji od Šabanovićeve, jest onaj Smaila Balića, objavljen 1942. godi-

⁵³ *Krv je progovorila*, 11-26, 100.

⁵⁴ O Šabanoviću, *Tko je tko u NDH*, 374.

⁵⁵ Kako Šabanović ne navodi Starčevićovo djelo iz kojega je citirana rečenica, nisam u mogućnosti provjeriti njegov navod. No, ova Starčevićeva misao odgovara njegovim općenitim postavkama – naime, on se izuzetno pozitivno odnosi prema islamu, čak ga u nekim aspektima smatra superiornim katoličanstvu.

⁵⁶ *Krv je progovorila*, 94.

⁵⁷ Vidi, Starčević, *Istočno pitanje*, 28-36.

⁵⁸ *Krv je progovorila*, 94-95.

ne. Balić, koji je u emigraciji postao vrlo plodan pisac,⁵⁹ u ovom tekstu tvrdi da je “hrvatski narod rano došao u dodir s narodima istočnih zemalja”, ali da je prema njima “bio u stalnoj oporbi, zaoštrenoj do nepomirljivosti” (prema Bizantu i bizantinskom shvaćanju života), a da su “Židovi nametnici i izrabljivači”. Stoga “istočni pečat što ga na sebi nosi to hrvatstvo jest u glavnom djelo Turaka”, a ti su utjecaji stigli “u rano doba njihova gospodstva ... kada je turski narod nosio sve značajke zdrave i nepokvarene krvne zajednice”.⁶⁰ “Hrvatski se narod prema islamskom Istoku uvijek bolje odnosio te od njega primao više, nego prema Bizantu”.⁶¹ Ističe da se u katoličkom dijelu hrvatskoga naroda (na “drugoj strani”) – “oblikovao nacionalizam, koji je doduše bio oblikom zapadnjački” – vjerojatno Balić pri tome misli na sve ideologije koje su promovirale tezu o Hrvatima kao “predziđu kršćanstva”. Iz Balićeve osnovne teze da su Hrvati obiju vjera posve ravnopravan dio nacionalnog korpusa, bilo je logično da on sam zaključi kako je taj nacionalizam bio “u osnovi nehrvatski i protuhrvatski”. Za njega je od ovoga “nacionalizma... manje pogubna činjenica, da u turskom običajno-etičkom svijetu hrvatske krvi do nedavno nije bilo nikakvih narodnosnih težnja”. Stoga predlaže da se preko takvog “nacionalizma” jednostavno pređe, jer je “nacionalizam rastezljiv pojam, uvjetovan potrebom stvarne koristi i služenja najvišem idealu”.⁶²

Balić citira neke kršćanske autore koji vrlo pozitivno govore o Osmanlijama i Turcima. “Osmanlije su prije svega hrabri ratnici i izvanredni gospodari... poslovice: radije tiraniju Turaka, nego pravdu Arapa”. Konačno, autor razvija temeljne stavove koji bi služili za promjenu nekih osnovnih teza u višestoljetnoj tradiciji hrvatske povijesti, sve u želji da uskladi različite povijesne memorije: “Pojava Osmanlija u Hrvatskoj ... nije značila dolazak barbara u naše krajeve”. Pa ipak, priznaje da su “tom činjenicom stvoreni preduvjeti za kasnije teške i po hrvatski narod sudbonosne događaje: stvoren je prije svega rascjep na islamsko i katoličko hrvatstvo... Hrvatski je narod dao silne vrijednosti za islamski Istok. Na drugoj je pak strani bio i ostao uporni branitelj Zapada pred barbarstvom azijskih horda.” Naposljetku, Balić ipak odstupa od stava o jednakovrijednosti oba dijela hrvatskog nacionalnog korpusa. Naime, zaključuje kako su Hrvati “zapadnjački narod”. Za Hrvate muslimanske vjere nalazi opravdanje: “Ako su pojedini njegovi dijelovi u povijesnom razvoju nekada i bili drukčije raspoloženi, posljedica je to teških prilika i nesretnog položaja na razmeđu svjetova. Glavnica, koju smo stekli

⁵⁹ S. Balić, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, 1. izd. Beč 1973; 2. izd. Tuzla – Zagreb 1994: u vrlo vrijednoj, informativnoj knjizi vrlo brzo prelazi preko ratnih vremena, nazivajući ga “hrvatskim razdobljem” (1. izd. 155 str., 2. izd. 195 str.).

⁶⁰ S. Balić, *Dva istoka u Hrvatskoj*, u: *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1942, 7-12. Na Balićeve se radove

⁶¹ Balić, *Dva istoka*, 8; naravno da je teza o većoj bliskosti muslimana Hrvatima negoli pravoslavaca Hrvatima krajnje dvojbena.

⁶² Balić, *Dva istoka*, 10.

živeći dijelom u islamskom uljudbenom okviru, ima poslužiti dobru hrvatskog naroda”. Balić predviđa da i hrvatski “Istok i Zapad” traže “temeljite izmene, dubok zahvat i preokret”, kako bi se stvorio novi poredak o kojem su govorili ustaški ideolozi.⁶³

Po mojim spoznajama, ove Balićeve tvrdnje koje su, u okvirima ustaške ideologije, predstavljale logičan i prihvatljiv temelj za pomirenje povijesnih memorija, u ustaškim tiskovinama nisu naišle ni na kakvu recepciju. Stare su se teze i dalje ponavljale.

Prilikom obilježavanja i proslavljanja 350. obljetnice Sisačke bitke – 1943. godine – opet se vrlo jasno iskazuje ta dihotomija. Izvještavajući s proslave, sisački tjednik Hrvatske novine naglašava kako “sisačka proslava mora ispasti veličanstvena, svečana i značajna. Pogotovo ... ako se sjetimo, u kojim vremenima, u kojoj godini mi živimo. Pobjeda Europe i Hrvatske od 1593. godine nadovezuje se sada na borbu Europe i Hrvatske iz naše godine ... koja je uklopljena u Ujedinjenu Europu u borbi protiv mračnih sila protuhrvatstva i protueuropejstva, koje i sada još mrze Hrvatsku, kao zemlju kulture i uljudbe, i koje bi najradije nas uništile, kao što su to pokušale učiniti prije 350 godina”.⁶⁴

Govori koji su održani nisu u cijelosti preneseni u tisku, ali kratki izvaci iz njih svjedoče da su tijekom dvodnevne proslave naglašavani “vjekovna borba Hrvata za svoj obstanak i za svoja narodna prava” (predsjednik odbora Ivan Hulenić) ili “stalni otporni duh hrvatstva i Hrvatske, snaga i moć u borbi protiv svih neprijatelja uljudbe, kršćanstva i Europe” (gradonačelnik Josip Stürmer). Logornik Roko Faget “proveo je paralelu između ondašnje borbe Hrvata protiv osmanlijske, izočno-balkanske najeзде – te sadašnje borbe Nezavisne Poglavnikove Hrvatske za obstanak i budućnost...”⁶⁵

Pa ipak, u vrijeme slavlja pojavio se u petrinjskom tjedniku Hrvatska zemlja tekst koji je drugačije intoniran: u njemu se sumnja u svrhovitost proslavljanja sisačke pobjede.⁶⁶ Naime, prenosi se pismo izvjesnog “bosanskog Hrvata” koje je navodno napisao u povodu 300. obljetnice bitke (dakle, 50 godina ranije – 1893. godine), a dobiveno je, kako se tvrdi, “dobrotom arhiva petrinjskog gradskog mu-

⁶³ Balić, *Dva istoka*, 10-12; Balić se razmišljanjima o utjecajima Zapada i Istoka na kulturu Bošnjaka (koje sada definira posve odvojeno od Hrvata) vratio u tekstu: S. Balić, *Dilema između Istoka i Zapada u djelima Bašagića, Mulabdića i Handžića*, u: Zbornik radova *Islam i kultura u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića*, Zagreb 1994, 21-29.

⁶⁴ *Hrvatske novine*, god. XIX, br. 26. Sisak, 3. srpnja 1943, str. 1.

⁶⁵ *Hrvatske novine*, na i. mj.; slično je godinu dana ranije ocjenjivao sisačku bitku 1593. i S. Krivošić: Spomenica grada Siska, *Nedjeljne vesti*, god. II, Sisak 1942, br. 48, str. 5: “Hrvati su i ovaj put pokazali spremnost da brane Europu... Hrvati se bore 4 stoljeća i uspijevaju obraniti Europu, koja čak i ugovara s nekrstom...”

⁶⁶ *Hrvatska zemlja*, god. II, br. 25, Petrinja, 19. lipnja 1943, str. 2.

zeja”: “Dok je zapad u polusnu kunjao, mi smo ga branili, mi ga čuvali. Zar da se veselimo? Zar da slavimo? Hrvat zasliepljen mržnjom na korist trećega trgnuo je mač protiv rođenom bratu? Mi nismo u tim ratovima nikada pobiedili. Ili zar znači 30.000 braće svoje u valovima hladne Kupe i Save pobjedu? Zar da slavimo zatvor hrvatski? Da danas žive taj tako crno opisani Hasan i junački Bakač-ban, ne bi jamačno trgli jedan protiv drugoga mač... valovje Save i Kupe progutalo je najviše bosanskih Hrvata, a danas se u slavu toga ore pjesme i napijaju zdravice. Čemu vriedati stare rane? Jedva što se stišale crne bure, jedva što se kroz guste magle bratske mržnje stao brat da pomaže brata, zar da prekinemo onu tanku vezu bratske ljubavi, što nas spaja i veže? Ili se možda uvredama ljubav učvršćuje?... Nad grobom sisačkih junaka prolijmo suzu žalobnicu, junaci su bili – braća su bili. Nijesu krivi.... Neka ta proslava bude i zavjet sloge, pomirenja, opraštanja. Pružimo brat bratu pomirnicu ruku, pa stupajmo složno k svetom cilju”. Međutim, kao ni 1893. godine, ni takvi pozivi, koji su nastojali spriječiti eventualna neslaganja u ocjenama prošlosti između Hrvata i Muslimana, nisu imali većeg odjeka. U proslavama se i dalje slavila hrvatska pobjeda.

Kao što smo vidjeli, relativno se malo muslimanskih intelektualaca prihvatilo posla da pomiri te suprotstavljene povijesne memorije. Kako je protokom vremena postajalo sve jasnije da te ideološke postavke jednostavno ne funkcioniraju u praksi, a i faktično stanje se tijekom 1942. i 1943. za vlasti NDH dramatično pogoršavalo – kao nadstojnik podružnice Državnog izvještajnog i promičbenog ureda Munir Šahinović je potkraj siječnja 1942. izvještavao iz Sarajeva da je “dobio čvrst dojam, da do sada muslimani i katolici nikada jedni od drugih nisu bili udaljeniji nego su danas”. Iako su “Muslimani grada Sarajeva u cielosti”, odnosno Šahinović “ili jamči barem 90% njih NDH prihvatili kao svoju državu i njoj se obradovali”. No, spor je izbio “oko podjele židovskih radnji i muslimani drže da su prikraćeni. Poslie je došlo nezadovoljstvo i stoga što katolici, mada ih je manje, dolaze u većem broju u državne službe, iza toga se muslimansko nezadovoljstvo povećalo nekim nesgodnim ispadima katoličke crkve”.⁶⁷ Nadporučnik Hasan Ljubunčić u iskazu danom u Sarajevu potkraj 1941. godine tvrdi da “vojnici rođeni izvan Bosne na položajima često puta upućuju uvrede na račun muslimana”.⁶⁸

Čini se da je Šahinović samo djelimično pobrojao uzroke nesuglasica. Oni su ležali i u dubljim neslaganjima katoličkog i muslimanskog vjerskog korpusa, pa je bilo logično da se tijekom vremena stvaraju ideologemi drugačiji od onih odmah po uspostavi NDH. Jedan od rijetkih izvora iz kojega se mogu iščitavati alternativni nazori jest glasilo SS-divizije Handžar, jer je pokroviteljstvo nacista bilo jedini način da se, neovisno o strogo kontroliranom ustaškom tisku, izrazi neka alternativna koncepcija. Doduše, bilo je ilegalnih dokumenata koji su distribuirani

⁶⁷ AHMBiH, 421.

⁶⁸ AHMBiH, 165/50 ili 41/218.

u ljeto 1943. godine “braći Muslimanima na uporabu i razmišljanje”. Anonimni autor, potpisan kao Mujezin tvrdi da je “proglašenje NDH i uklapanje Bosne i Hercegovine u njezin teritorij zateklo Muslimane potpuno politički nepripravne”. Priželjkuje pobjedu Njemačke u ratu i smatra da bi “naša budućnost tada bila potpuno sigurna”. Ako bi pobijedili “Anglosasi, mi možemo u zajednici s katolicima odlučiti sudbinom Bosne i utjecati da se Bosna priključi Hrvatskoj”.⁶⁹

Nijemci zbog svojih interesa potiču osnivanje Handžar divizije. Iako “Nijemci nikako nisu bili spremni na dezintegraciju ustaške države za račun bosanskohercegovačkih muslimana”,⁷⁰ u tom je glasilu vidljiva nakana autora da se, barem neizravno, negira hrvatstvo BiH, te da se bosanskohercegovački muslimani što je moguće više izdvoje iz hrvatskog nacionalnog korpusa.⁷¹ Nijemci su na taj način de facto BiH izdvajali iz NDH. Bilo je to sukladno tendencijama njemačkih okupacijskih snaga, sve izraženijima od proljeća 1943. godine, da posvema ovladaju zbivanjima na teritoriju NDH, osobito u Bosni i Hercegovini, uopće ne mareći što su o tome mislile ustaške vlasti. U cijeloj NDH uspostavlja se sistem SS-a, odnosno Sicherheitsdienst, Sipo, Orpo.⁷² Istovremeno se dio muslimanskog građanstva, nezadovoljan svojim položajem u NDH, osobito u uvjetima parcijalno ustaško-četničkih sporazuma u BiH, počeo otvoreno izjašnjavati za otcjepljenje od NDH pod okriljem Trećega reicha.⁷³ Jasno je da takva razmišljanja zbog mnogobrojnih razloga nisu mogla prerasti čak ni u neku ozbiljniju ili konzistentniju političko-diplomatsku inicijativu, ali je pisanje u Handžaru moglo biti svojevrsan ventil.

Časopis Handžar bio je dvojezičan – svi su tekstovi tiskani i na njemačkom i na hrvatskom – izdaje ga bojna pošta, a za “hrvatski dio” odgovoran je bio Alija Selimbegović.⁷⁴ Donose se izvještaji s frontova, vojničke pripovijesti koje su prevedene s njemačkog, potiče svijest o jedinstvu svih SS-postrojbi i nepokolebljiva vjera u Hitlera – naprimjer, u tekstovima “Adolf Hitler će nam pomoći”, “Pojam vođe”.⁷⁵ U člancima se isključivo iskazuje želja da “postanu najbolji vojnici našeg

⁶⁹ Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, 124.

⁷⁰ Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 110.

⁷¹ B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 1, Zagreb 1983, 162.

⁷² Opširno, Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 333-340; R. Brčić, *Ubrzan proces slabljenja njemačkog okupacionog sistema u BiH (1943-1945)*, *Opredjeljenja*, Sarajevo, XII, 7, 1981, 21-41; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizi jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989, 107 i d.

⁷³ R. Brčić, *Korekcija njemačko-ustaške politike prema Srbima u NDH i njene refleksije u Semberiji*, *Semberija u NOB i socijalističkoj revoluciji 1942*, Tuzla 1980, 207.

⁷⁴ Osobu toga imena nisam pronašao ni u jednom popisu imena, niti u registrima Ministarstva oružanih snaga NDH (MINORS) koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Moguće je i da se radi o pseudonimu.

⁷⁵ *Handžar*, časopis divizije SS postrojbi, 1, 2, 3/1943.

Führera”.⁷⁶ Identitet se izgrađuje na “bošnjaštvu”, odnosno na pripadnosti Bosni i Hercegovini. Ideološka naobrazba se zasnivala na dva čimbenika: doktrini nacionalsocijalizma o čemu su se brinuli SS oficiri te doktrini islama, o čemu su se brinuli obrazovaniji islamski svećenici.⁷⁷

U časopisu se postojanje NDH priznaje na jedan vrlo čudan način – tek u 3. broju pojavljuje se prva vijest o toj državi i to da je “Hrvatska priznala Burmu”, a da je “izaslanstvo Ustaške mladeži u Bugarskoj”. Na posljednjoj stranici, u dnu, se obavještava da su “Hrvati muslimani kod Poglavnika”. U međuvremenu donose se slike zagrebačke džamije (danas na Trgu žrtava fašizma) i Jelačićeva trga, ali i to je trajalo samo u jednom-dva broja. Otada, Hrvatska u užem smislu spominje se vrlo rijetko – u slikovnom prilogu 7. broja donose se slike “našeg zavičaja” – između ostaloga, sarajevske čaršije i Dubrovnika, “bisera našega mora”, a u sljedećem, uz niz slika Hadži Emina el-Huseinija, i tri slike iz domovine – tipično bosanskohercegovačkih mahala (s minaretom u pozadini) i ljudi u tradicionalnim nošnjama, uz potpis: “liepa je naša domovina... u plavo nebo strše vitki minareti džamija.” U slikovnom prilogu “Iz domovine” uz broj 10. čak se donosi slika “trga u nekom albanskom (očigledno muslimanskom – op. I. G.) selu”. Bosna se proglašava “domovinom naše divizije”.⁷⁸

Povijesna slika Bosne je vrlo karakteristična – povijest Bosne je “tragična”, a osobito je važno da je bosanska dinastija Kotromanića tobože njemačkog podrijetla. “Najtragičniji udes Bosne jesu smrtonosni hici ubojice u Sarajevu, najmljenog od slobodnih zidara, Židova i drugih zavjerenika”.⁷⁹ A 1941. se tumači da je “snažni njemački Reich zahvatio i ovdje zajedno s hrvatskim jedinicama i dobrovoljnom milicijom”.⁸⁰

Kada je 1943. veliki muftija jeruzalemski Hadži Emin el-Huseini stigao u BiH,⁸¹ obratio se “muslimanima Bosne i Hercegovine”. Tvrdio je da je “život muslimana u Bosni, Hercegovini i Albaniji, uobće na cijelom Balkanu, od najvećeg značenja za muslimane čitavog svijeta”. Postojanje i djelovanje Handžar divizije el-Huseini doživljava kao “praktični izraz suradnje nacionalsocijalizma i isla-

⁷⁶ *Handžar* 7/1943.

⁷⁷ Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, 119-120.

⁷⁸ *Handžar* 11/1943.

⁷⁹ *Handžar* 11/1943.

⁸⁰ *Handžar* 11/1943.

⁸¹ O Huseiniju, vidi najnoviju knjigu Ž. Lebl, *Hadž-Amin i Berlin*, Beograd 2003; također, Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, 91-103, 155-156.

ma”.⁸² No, tada je izražavao i zadovoljstvo što “hrvatski muslimani posjeduju vlastitu državu” – dakle, NDH.⁸³

Uz sve dodirne točke njemačkog nacionalsocijalizma i islama, muftija jeruzalemski Hadži Emin el-Huseini (“Njemačka je jedina velika sila, koja nije nikada napala ni jednu islamsku zemlju”) tvrdi da je “prije svega to da se nacionalsocijalistička Njemačka bori protiv svjetskog židovstva. Židovi su nasljedni neprijatelji muslimana, jer u Koranu stoji: ‘uvidjet ćeš, da su Židovi najveći neprijatelji muslimana’”.⁸⁴ Vjerojatno su el-Huseinijeve antisemitske izjave potakle uredništvo Handžara da počne objavljivati tekstove takva karaktera. Do tada, do 8. broja, gotovo i nema antisemitskih članaka, a otad su učestali – primjerice, članak “Židovi u Bosni” završava sa “Židova i židovštine mora nestati”.⁸⁵ No, taj, 11. broj Handžara, objavljen u listopadu 1944., bio je ujedno i posljednji.

Tek se u 6. broju objavljuje tekst koji ima obilježje programatskog članka – u njemu se određuje što je to domovina i gdje su joj granice. Doduše, i to je vrlo kratko – samo se govori o “mojoj Bosni, mojem živovanju” – na kraju se i zaključuje: “Bit će Bosne, bit će živovanja”.⁸⁶ Nekoliko brojeva kasnije, objavljena je i pjesma posvećena “Bosni, domovini miloj.” Autor moli “Allaha da mu dade kri-la” te da opjeva, između ostaloga, i “čardake i munare”.⁸⁷

U Handžaru se pretjerano ne ističe vjera, niti se mnogo razglaba o ratu u Bosni i Hercegovine. Međutim, tvrdi se kako se danas u “Bosni ne bore dva naroda, već dva svijeta: jedan novi svijet, koji hoće i želi, da svi narodi prema svojoj snazi i svome broju dobiju onoliko, koliko je potrebno za njihov život” – radi se o tipičnim stavovima prenesenima iz nacističke ideologije a prilagođenima bosansko-hercegovačkoj stvarnosti.⁸⁸ Pozivaju se na tradicije “Ličkog, Hrnjice i Bojčića”. Mujo Hrnjica bio je zapovjednik osmanske vojne posade u Velikoj Kladaši koji je živio oko 1637. godine.⁸⁹ Njegova je hrabrost postala legendarna. Kako je četo-vao protiv hrvatskih odreda u Hrvatskoj, Lici i Dalmaciji, jasno je da on ne može biti faktor spajanja s hrvatskom povijesnom memorijom.

U tim se tekstovima Hrvatska gotovo i ne spominje. Doduše, SS-Hauptsturmführer Husein Džozo u članku “Zadaća SS-vojnika” tvrdi da je “naša domo-

⁸² *Handžar* 8/1943.

⁸³ Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 339.

⁸⁴ *Handžar* 8/1943.

⁸⁵ *Handžar* 11/1943.

⁸⁶ *Handžar* 6/1943.

⁸⁷ *Handžar* 9/1943.

⁸⁸ *Handžar* 6/1943.

⁸⁹ *Hrvatski leksikon* I, Zagreb 1996, 452-453; *Pjesme o Muji Hrnjici*, prir. M. Maglajlić, Sarajevo 1990.

vina Hrvatska”, ali u nastavku rečenice odmah dodaje “Bosna i Hercegovina”, pa proizlazi da se radi o širem i užem zavičaju.⁹⁰

Bez obzira na pisanje Handžara, u ustaškoj ideologiji, barem na polju propagande, ništa se nije promijenilo: događale su se upravo suprotne tendencije – državni tajnik NDH od listopada 1943. do travnja 1944. Vjekoslav Vrančić (1904-1990) čak je od tadašnjeg nadstojnika Državnog izvještajnog i promičbenog ureda u Sarajevu Munira Šahinovića tražio da se u novinama i časopisima ne upotrebljavaju izrazi “Bosna i Hercegovina” i “Musliman”.⁹¹ I potkraj 1944. u Zagrebu je glavna parola glasila – “nacionalni sklad Hrvata ne smeta i ne smije smetati vjerska različitost”.⁹² Pokazalo se da su ideolozi ustaštva bili posve nespremni da mijenjaju neke svoje ideološke pretpostavke, kada ih je stvarnost demantirala. Naposljetku, bio je to samo jedan od elemenata koji je pridonio propasti NDH.

Autor

Profesor dr. Ivo Goldstein je redovni profesor na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Rezime rada:

Autor u svom radu prikazuje stavove lista “Handžar”, kojeg je izdavalo vjersko i političko vođstvo ljudi koji su bili vojnici istoimene divizije u sastavu njemačko-ustaške vojne sile, a u kojoj su, pored Nijemaca, uglavnom Volksdeutsche bili i bosanski muslimani. Autor pokazuje kako je stav ovog lista bio kritički prema poistovjećivanju muslimana i Hrvata na čemu je insistirala i prijeratna i ratna propaganda hrvatsko-ustaškog fašizma.

⁹⁰ *Handžar* 7/1943.

⁹¹ Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 320. O Vrančiću, *Tko je tko u NDH*, 419-420.

⁹² *Hrvatsko seljačko ognjište, hrvatski seljački prosvjetno-politički sbornik i kalendar za 1945*, Zagreb, bez. god. izd. (1944), 90.

BOSANSKOHERCEGOVAČKA EKONOMIJA OD ZAVNOBIH-a DO DAYTONA

Bajro Golić

POLAZNE PREMISE

Opredijelili smo se za kritičko određenje prema retrospekciji BiH ekonomije u jednom specifičnom vremenu, koga na ovom mjestu označavano kao distancu od ZAVNOBIH-a do DAYTONA. Zašto u tom vremenu? Postoji najmanje dva razloga za to. Prvi, BiH ZAVNOBIH-om dobiva jasne obrise vlastite državnosti, doduše ne potpune, već kao jedne od federalnih jedinica integriranih u državno-pravno i ekonomsko područje bivše SFRJ, i drugi razlog što se BiH Daytonskim mirovnim sporazumom potvrđuje kao samostalna, nezavisna i međunarodno priznata državna tvorevina. Radi se, dakle, o dvije različite sadržajne i vrijednosne dimenzije državnosti BiH, pri čemu je jedna završena, a druga tek počela. Stečena iskustva, brojne i raznovrsne poruke u funkcioniranju ekonomskog sistema i ekonomije u cjelini u proteklih pedesetak godina značajna su, prije svega, za promišljanja o ekonomskoj budućnosti BiH u čemu i jeste smisao i razlog za pisanje ovog referata.

Uvažavajući materijalno-proizvodnu i društvenu komponentu razvoja, kritički osvrt na bosanskohercegovačku ekonomiju u proteklih pedesetak godina situiraće se u tri analitičke ravni, i to:

- Sistemsko razumijevanje BiH ekonomije u odnosu na Jugoslaviju,
- Dinamička i strukturna dimenzija BiH ekonomije i
- Iskustva BiH ekonomije u jugoslavenskoj podjeli rada.

Namjera ovog referata nije da se kroz analizu spomenute tri problemske ravni stekne samo puki i suhoparni uvid u bližu ekonomsku prošlost BiH već, prije svega, da shvatimo da vrijeme u kojem posmatramo ekonomiju BiH predstavlja jedan zatvoreni krug u kome je bilans ekonomije BiH u cjelini, uključujući ratne destrukcije proizvodne osnove, zapravo poražavajući i, kao takav, ne može biti kvalitetna osnova na kojoj će se graditi nova BiH ekonomija. Silne promjene i

reforme ekonomskog sistema, strukturni zaokreti u privredi, dinamičan i skokovit privredni razvoj, povećavanje zaposlenosti i sl. u proteklih pedeset godina, umjesto da čine osnovu na kojoj će se dalje graditi kvalitetniji, uspješniji, dinamičniji i uopće moderniji razvoj, one nas, zapravo, vraćaju na sami početak tog vremena i odvlače daleko unazad u odnosu na već ranije izgrađenu ekonomsku poziciju u Evropi i svijetu.¹

EKONOMSKI SISTEM BiH BIO JE PODSISTEM EKONOMSKOG SISTEMA JUGOSLAVIJE

Da bismo potpunije razumjeli funkcioniranje ekonomskog sistema BiH u jugoslavenskoj dimenziji i, na tim osnovama, cijenili efikasnost njegova dejstva smatramo važnim ukazati na osnovne odrednice međusistemske zavisnosti BiH ekonomije u sistemu privređivanja na nivou Jugoslavije. Podsjetićemo se da ekonomski sistem predstavlja simbiozu ekonomskog procesa (proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja) i ukupnih društvenih odnosa, institucija i metoda organiziranja i usmjeravanja ekonomije, odnosno tokova društvene reprodukcije. Ekonomski sistem po svojoj prirodi ne egzistira izolirano već u snažnoj korelaciji, kako po vertikali tako i horizontali, sa društvom, kao najširim sistemom. Ekonomski sistem je zapravo njegov podsistem. Na toj relaciji odnosa društveni sistem određuje ekonomski, dajući mu osnovnu fizionomiju, dok ekonomski sistem svojim povratnim spregama doprinosi korekciji i unapređenju društvenog sistema. Pored toga, ekonomski sistem uspostavlja brojne horizontalne veze i sa drugim društvenim sistemima koji su u istoj ravni sa ekonomskim, kao što su pravni sistem, socijalni sistem i sl. Na ove momente ukazujemo iz razloga što je jugoslavenski društveni sistem determinirao ekonomski sistem Jugoslavije a kroz to i ekonomske podsisteme republika i pokrajina, time i ekonomskog sistema BiH. To samo po sebi govori da je u takvim odnosima bila ograničena samostalnost BiH, kao i drugih republika u kreiranju i utemeljivanju vlastitog ekonomskog sistema tako da se brojne slabosti u njegovom funkcioniranju ne mogu pripisivati vlastitoj individualnosti, već rješenjima izvan njega koja su kreirana na "višim" nivoima. Determinante koje su odredile fizionomiju ekonomskog sistema BiH bile su:

1. Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Naime, vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i kapitalom predstavlja osnovu na kojoj se uspostavlja različiti vidovi privređivanja a time i odgovarajući proizvodni odnosi čime se opredjeljuje i sam karakter ekonomskog sistema. Drugim riječima, dominantan

¹ Vrijednost proizvodnih fondova po stanovniku nakon rata (oni su u ratu najviše oštećeni) vraćen je 40 godina unazad, industrijska proizvodnja četiri godine nakon rata je dostigla jedva 1/3 proizvodnje iz 1991.god., naslijeđen je dug prema inostranstvu od preko 1,6 milijardi dolara, alarmantna je stopa nezaposlenosti koja se sve više povećava, GDP per capito je npr. 1998 za 2,5 puta niži nego 1990. god., pokrivenost uvoza izvozom u poratnim godinama dostiže jedva 20-25% kao i brojne druge negativnosti poratne ekonomije BiH.

svojinski oblik determinira odgovarajući sistem rada i privređivanja, a time i ekonomski sistem kao ukupnost ekonomskog procesa i ekonomskih odnosa koji u njemu vladaju.² Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju definirano je u ekonomskom sistemu bivše Jugoslavije. U proteklom vremenu, dominantno vlasništvo je imalo dvije razvojne faze. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, bila je dominantna državna svojina nad sredstvima za proizvodnju i kao takva determinirala administrativni ekonomski sistem.³ Kada je pedesetih godina izvršena transformacija državne

u društvenu svojinu⁴, koja je postala dominantna, opredijelila je samoupravni društveno-ekonomski sistem koji je bio vladajući punih četrdeset godina. I državna i društvena svojina, kao dominantni oblici vlasništva zasnivali su se na netržišnom privrednom sistemu i kao takvi bili su na daleko nižem stupnju ekonomske efikasnosti u privređivanju od tržišnih sistema. Zajednička karakteristika administrativnog i samoupravnog ekonomskog sistema je diskriminacija privatnog sektora privređivanja dok je preferentni status u početku bio državni, a kasnije društveni sektor privrede. U tako definiranim, podobro rigidnim koordinatama ekonomskog privređivanja, treba cijeliti ekonomsku poziciju BiH u jugoslavenskom ekonomskom sistemu i sveukupne rezultate koje je BiH ostvarila u ekonomskom razvoju u proteklih pedeset godina.

2. Jedinstvena struktura institucija ekonomskog sistema. Riječ je o različitim institucijama i organizacijama koji čine nosioce ekonomskog sistema. Sam karakter ekonomskog sistema determinira brojnost i strukturu institucija. Može se govoriti o tri grupe institucija. Prva grupa obuhvata osnovne nosioce privrednih aktivnosti, odnosno poduzeća u različitim formama, banke, osiguravajuća društva, kao i drugi ali manje važni oblici. Drugu grupu institucija čine državne strukture i po horizontali i po vertikali koje direktno ili indirektno utiču na ekonomske tokove, bilo da se utvrđuje okvir za njihovo odvijanje ili se neposredno usmjerava njihov tok. Treću grupu čine ostale institucije, kao što su političke stranke, sindikati, zadružni savezi, komore i sl. Međutim, treba naglasiti da se ekonomski sistemi ne razlikuju po vrsti institucija, već po načinu njihovog organiziranja, djelovanja i stupnja ekonomske samostalnosti u ekonomskom sistemu. Organizacija i djelovanje poduzeća u jugoslavenskom ekonomskom prostoru bila je bitno drugačija od

² Ekonomski sistemi prepoznaju različite oblike vlasništva od privatnog, kolektivnog-zadružnog, državnog, javnog i dr s tim što se postojeći vremenom redefinišu ili se iznjedruju potpuno novi.

³ Državna svojina znači da je vlasnik-titular najvećeg dijela proizvodnih fondova bila država. Učešće privatne svojine bilo je minimalno i beznačajno.

⁴ Društvena svojina u pravnom smislu znači negaciju svojine jer nije postojao titular svojinskih prava nad sredstvima za proizvodnju čime je isključena mogućnost prisvajanja i rezultata privređivanja po osnovu vlasništva.

tržišnih ekonomskih sistema Zapada.⁵ To važi za sve pobrojane institucije. One su zapravo odražavale karakter administrativnog i samoupravnog sistema i kao takvi bili njihovi nosioci

3. Metodi društvenog organiziranja ekonomskih tokova odnose se na funkcionalni aspekt ekonomskog sistema, odnosno na izbor i utemeljenje osnovnih mehanizama na bazi kojih se odvijaju ekonomski procesi. Osnovno pitanje je: u kome stupnju je djelovao tržišni mehanizam? Odnos tržišta i državnog angažmana u ekonomiji nalazi se u obrnutoj srazmjeri. Što je više zastupljeno tržišno uređenje ekonomije, prisustvo države je manje i obrnuto. U administrativnom privrednom sistemu Jugoslavije, a time i BiH, koji je bio vladajući do 1952. godine bila je veoma naglašena ekonomska uloga države, kako u regulatornoj, tako i operativnoj dimenziji, sa direktivističkim konceptom ekonomske politike – vođenje ekonomije iz jednog centra. Centralni državni plan je predstavljao osnovni funkcionalni okvir privređivanja, čime je potpuno eliminirano djelovanje tržišta i njegovih zakonitosti. Ekonomski tokovi odvijali su se na bazi odluka administrativnog državnog aparata. Ne samo da su normirali ekonomski proces, državni organi su ostvarivali i neposrednu upravljačku funkciju po pojedinim privrednim subjektima. Zbog toga su se poduzeća organizirala sukladno organizaciji državne vlasti. Tako su rangirana općinska, sreska, republička i savezna poduzeća. Za administrativni ekonomski sistem karakteristično je, kako smo istakli, sveobuhvatno planiranje koje je podržavano općedržavnim budžetom – jedinstvena kasa, a sukladno tome i veoma opsežno administriranje. Kada se cijeni funkcioniranje administrativnog sistema, treba imati u vidu da je isti utemeljen odmah poslije rata sa ciljem da se konsolidiraju rezultati revolucije i da se na jednom mjestu okrupne oskudna sredstva akumulacije koja su bila prevashodno u funkciji obnove ratom porušene ekonomije ali i podsticanje i ubrzavanje procesa industrijalizacije. Na kratak rok, ovako organizirani ekonomski sistem iznjedrio je veoma visoke stope ekonomskog rasta što je njegova pozitivna strana, ali je zato sputana inicijativa pojedinaca i radnih kolektiva, gušena ekonomska motiviranost, preovladavao je ekstenzivni umjesto intenzivnog privrednog razvoja⁶, odsustvo konkurencije, tehničko-tehnološko zaostajanje i sl.

⁵ Ekonomski sistem bivše Jugoslavije, a time i BiH, nije poznavao akcionarska društva, komanditna društva, sindikati su imali sasvim drugačiju ulogu od onih u tržišnim ekonomijama, komore su bile više državni organ nego asocijacija privrednika, banke su imale drugačiju fizionomiju nego banke u tržišnim sistemima i sl. Preko SDK (tržišne ekonomije ne poznaju ovakvu vrstu institucija) država je imala puni uvid u finansijske tokove vlastite ekonomije i u svakom trenutku je bez znanja preduzeća mogla da utiče na njih.

⁶ Ako društveni proizvod raste istim intenzitetom kao i zaposlenost tada imamo ekstenzivni rast, a ako je relativni rast društvenog proizvoda veći od zaposlenosti imamo intenzivni rast – razvoj. Postoje i drugi kriteriji razlikovanja ekstenzivnog od intenzivnog razvoja, ali se na ovom mjestu time nećemo baviti.

U samoupravnom ekonomskom sistemu uloga države u ekonomiji znatno je relativizirana u odnosu na administrativni period i, umjesto ranije, naredbodavne, afirmira se koordinirajuća uloga države u ekonomskim tokovima. Otvorene su znatno šire mogućnosti djelovanja tržišta i njegovih zakonitosti. Glavne odrednice tog sistema ekspliciraju se kroz društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, potpuno potiskivanje ekonomske uloge države u sferi operative, afirmiranje tržišta i njegovih zakona ali samo u domeni roba i usluga, a ne rada i kapitala, znatno ojačana ekonomska samostalnost privrednih subjekata i, što je veoma važno, dohodak postaje osnovni motivacioni faktor privređivanja.

Samoupravni ekonomski sistem imao je u osnovi nastojanje da izvrši određene promjene u socijalističkoj ekonomskoj teoriji na liniji odnosa zakona vrijednosti i planiranja koji se međusobno ne isključuju već čine komplementaran odnos.. Posljedica takvog razumijevanja odnosa je prihvatanje “robne proizvodnje” u socijalističkim privredama. Novina je i uvođenje samoupravnog proizvodnog odnosa koji u osnovi podrazumijeva da su radnici nosioci upravljačkih funkcija i prava, što se smatralo najvećim dostignućem humanizacije proizvodnih odnosa. U prvim godinama funkcioniranja samoupravljanja, negdje do šezdesetih godina, bili su evidentni pomaci u materijalnom i društvenom razvoju. Međutim, kada nije uspjelo značajnije unošenje i djelovanje tržišta u ekonomske tokove, dolazi do usporavanja ekonomskog razvoja i ostvarivanja dosta skromnih rezultata. Takvo stanje je zahtijevalo veće angažiranje države, ali na nešto drugačijim osnovama (bez operativnog aranžmana i državnog sektora) tako da je, gledajući u cjelini, samoupravni društveno-ekonomski sistem, zapravo, bio jedan od izvedbenih oblika direktivističke (netržišne) ekonomije i samo jedna od varijanti “klasičnog” administrativnog ekonomskog sistema.

Imajući u vidu vrijednosne dimenzije dejstva pomenute tri ravni koje određuju ekonomski sistem, a polazeći od toga da je ekonomski sistem samo jedan od podsistema šireg društvenog sistema, za cjelovito razumijevanje tih odnosa neophodno je ukazati na snažni kauzalitet i dejstvo političkog na ekonomski sistem i, na tim osnovama, cijeliti sveukupnost kvaliteta funkcioniranja bosanskohercegovačke ekonomije u posmatranom periodu.

Politički sistem, kao što je znano, predstavlja sistem vlasti i politike izražen kroz proces stvaranja i donošenja odluka kojima se osigurava funkcioniranje i razvitak državne zajednice. On na raspolaganju ima moćne instrumente za normiranje i oblikovanje odnosa u društvu kao cjeline, a time i ekonomskih odnosa. Na toj relaciji se zapravo ogleda veza političkog i ekonomskog sistema. Kada je riječ o odnosu između političkog i ekonomskog sistema uopće, teorija prepoznaje dva dijametralno suprotna pristupa.

a) Ekonomski determinizam koji polazi od stajališta da materijalni uvjeti života, odnosno sam ekonomski proces determinira ostale procese i odnose u društvu, pa time i političke. U ovom slučaju ekonomski sistem je iznad političkog. To je karakteristika demokratskih društava u kojima dominira liberalna ekonomija.

b) Politički determinizam je potpuno suprotna dimenzija od ekonomskog determinizma. U ovom odnosu politika je iznad ekonomije i kao takva determinira ekonomske procese.⁷ Ekonomski procesi izraz su političkog djelovanja.

Ovi pristupi očigledno predstavljaju dvije krajnosti koje teško da u općem društvenom i ekonomskom razvoju egzistiraju u tako drastičnoj formi. Međutim, oni nas upućuju na moguće varijante njihove egzistencije koje u osnovi nose osnovno određenje datog pristupa. Iskustva njihovog djelovanja značajna su za valorizaciju funkcioniranja ekonomije BiH u političkom i ekonomskom sistemu bivše Jugoslavije. U cjelini gledajući, ekonomija u bivšoj Jugoslaviji, a samim tim i u BiH, imala je supsidijaran značaj u odnosu na politiku. Politika je ipak bila iznad ekonomije⁸. Njen utjecaj na ekonomiju bio je znatno izraženiji u administrativnom, a nešto slabiji u samoupravnom sistemu. Također, na nižem stupnju ekonomskog razvoja utjecaj politike bio je snažniji nego kada je razvoj dobivao na svojoj dinamici i kvalitetu. To su značajne odrednice u valorizaciji sadržaja i kvaliteta funkcioniranja ekonomije BiH u proteklih pedesetak godina.

DINAMIČKA I STRUKTURNA DIMENZIJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE EKONOMIJE

Ekonomski razvoj BiH u proteklih pedeset godina bio je, kako po dinamici, tako i strukturi znatno, skromniji od ekonomskog razvoja bivše Jugoslavije. Da se nešto detaljnije zadržimo na ekonomskom razvoju BiH.

Bosna i Hercegovina vijekovima je zaostajala u svom materijalnom, kulturnom i socijalnom razvoju. Njena raspoloživa prirodna bogatstva ponajviše su bila u funkciji tuđina, ali i za prevladavanje teške ekonomske situacije nakon ratova, kako u zemlji tako i šire.⁹ Prije Drugog svjetskog rata, BiH bila je izrazito nerazvijena agrarna zemlja čiji je razvoj bio izuzetno spor. Više od četvrtine njenih stanovnika živjelo je od poljoprivrede, a samo 2% ukupnog stanovništva zapošljavalo se u industriji. Preko 90% željezničkih pruga bilo je uzanog kolosjeka. I tako slaba ekonomska osnova je destruirana i uništena ratnim razaranja. BiH je tek 1951. dostigla broj stanovnika iz 1940. godine, a 1946. godine dostignuta je skromna predratna industrijska proizvodnja sa svega 69%. Ekonomska osnova BiH poslije rata, bila je izrazito niska. U prvim godinama poslijeratne izgradnje bilo je

⁷ M.Weber je isticao presudan utjecaj protestantizma na razvoj krupne robne privrede (propovijedenje ideje štedljivosti i radinosti) što je značilo da se stečeno bogatstvo ne koristi za uživanja već za razvitak posla.

⁸ Politika je utjecala na izbor rukovodstva firmi, na investiciona ulaganja, onemogućavala likvidaciju isl.

⁹ Neposredno nakon II svjetskog rata teško ekonomsko stanje bivše Jugoslavije, a time i BiH se velikim dijelom rješavalo izvozom vrijednih sirovina iz BiH (drvo, ruda, ugalj isl.)

svega 165.000 zaposlenih ili 6,7%.¹⁰ Poljoprivreda, iako zaostala i nerazvijena, bila je vodeća grana privrede u kojoj se ostvarivalo oko 36% društvenog proizvoda, dok je industrija ostvarivala svega 13% društvenog proizvoda.

Bosna i Hercegovina je poslije Drugog svjetskog rata ostvarila relativno brz razvoj, izražen, prije svega, kroz stalni rast društvenog proizvoda, zaposlenosti, kapitalnih fondova, investicija i drugih razvojnih pokazatelja. U posmatranom periodu, društveni proizvod povećan je sedam, a po stanovniku četiri puta, broj zaposlenih u privredi povećan je pet, a u industriji za oko osam puta. Vrijednost osnovnih fondova povećan je za dvanaest puta.¹¹ Ističemo da je ostvaren relativno brzi razvoj iz razloga što razvoj jeste bio dinamičan ali je bio sporiji u odnosu na druge republike bivše Jugoslavije i Jugoslavije u cjelini. Naime, prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda od 1947-1984. godine iznosila je 5,2% prosječno godišnje i bila je niža od ostalih republika i pokrajina i Jugoslavije u cjelini, čija je stopa iznosila 5,5% prosječno godišnje.¹² U periodu 1952-1984. godine, prosječna stopa rasta osnovnih proizvodnih fondova iznosila je 8,2% i bila je iznad ostvarenja na nivou Jugoslavije i republika Hrvatske, Slovenije i uže Srbije.

Dinamika ekonomskog razvoja BiH pratila je oscilatorni karakter jugoslavenkog razvoja. Naime, neposredno poslije rata, ostvarivane su visoke stope rasta da bi se između 60-tih i 70-tih godina dinamika usporila, a iza sedamdesetih javljaju se elementi stagnacije i pada da bi ekonomija BiH, kao i Jugoslavije, poslije 80-tih ušla u duboku razvojnu krizu.¹³

Imajući u vidu da je industrija u strukturi privrede BiH imala dominantno mjesto (preko 50% društvenog proizvoda privrede ostvarivalo se u industriji.) sa puno osnova se može govoriti o monostrukturnoj a ne o polistrukturnoj ekonomskoj osnovi BiH. Industrija je određivala karakter i tempo ekonomskog razvoja BiH. Kako i u kojim vrijednosnim dimenzijama? U odgovoru na ovo pitanje koncentrirat ćemo našu pažnju na nekoliko značajnih karakteristika industrije i njene strukture, kako bismo potpunije cijenili kvalitet razvoja bosanskohercegovačke ekonomije u cjelini.

¹⁰ "Materijalni i društveni razvoj SR BiH 1947-1984" str. 9. U daljem tekstu "materijalni i društveni razvoj..."

¹¹ Ibid. str. 27 i Statistički godišnjak SR BiH za 1989" RZS, Sarajevo

¹² Prema ekonomskoj teoriji brzina ekonomskog rasta razvrstava se u nekoliko grupa u ovisnosti od visine stope rasta društvenog proizvoda. Ako je stopa rasta društvenog proizvoda manja od nule takvo stanje se kvalificira kao privredna regresija, ako je stopa rasta nula, onda je to stagnacija u razvoju. Stopa rasta od 0-1 označava veoma spor razvoj, od 1-3% spor razvoj, od 3-5% umjeren razvoj, od 5-8% brz razvoj, iznad 8% veoma brz razvoj.

¹³ U periodu od 1952-1960. prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda u BiH iznosila je 5,7%, od 1960-1970. iznosi 5,4%, od 1970-1980. iznosi 5,5% da bi poslije 1980. započeo pad društvenog proizvoda. Isti je trend bio i na nivou Jugoslavije s tim što su stope rasta društvenog proizvoda bile iznad ostvarenih u BiH

Glavne karakteristike industrijskog razvoja mogle bi se izraziti kroz slijedeće tendencije i ocjene:¹⁴

1. U proizvodnoj strukturi dominirale su one grane koje su imale niži nivo prerade sirovina i koje su se najviše naslanjale na postojeća prirodna bogatstva. Naime, industrijska proizvodnja u BiH ostvarivala se u 34 industrijske grane. Dominirala je bazična industrija na koju je otpadalo preko 50% ukupne industrijske proizvodnje. Riječ je o industrijskim granama kao što su energetika i proizvodnja primarnih sirovina (metalurške grane, proizvodnja kamena i pijeska, proizvodnja prediva i tkanina i sl). U odnosu na bivšu Jugoslaviju, bazne grane industrije su u strukturi ukupne industrije Bosne i Hercegovine bile zastupljene sa više od 30%. U tom kontekstu je, npr. učešće energetike bilo veće za oko 45% od bivše Jugoslavije. Grane koje su proizvodile primarne sirovine, u kojima su dominirale crna i obojena metalurgija, u strukturi BiH bile su zastupljene za oko 70% više nego što je bio prosjek bivše Jugoslavije.¹⁵

2. Struktura proizvodnog asortimana roba bila je veoma siromašna i ekonomski nedovoljno efikasna, što je posebno vidljivo ako se ta struktura poredi sa suvremenim industrijama svijeta. Naime, u strukturi industrijske proizvodnje dominirali su proizvodi sa veoma niskim stupnjem obrade kao što su: ugalj, neobrađena željezna ruda, gvožđe, sirovi čelik, odlivci od čelika, teški polufabrikati, željezne šine, ugaoni čelici, valjana žica, betonski čelik, boksit, glinica, azbestna ruda, azbestna vlakna, sirova keramička glina, sirovi kaolin, so i brojni drugi.¹⁶ Takav asortiman industrije najvećim dijelom bio je prilagođen za zadovoljavanje potreba privrede bivše Jugoslavije. Proizvodnja ovakve vrste proizvoda očigledno je bila prilagođena strukturi prirodnih bogatstava na koje se neposredno naslanjala i kao takva, prostorno determinirana, odnosno lokaciono nefleksibilna, što je njena negativna strana.

3. Industriju BiH karakterizirao je visok stupanj kapitalne intenzivnosti. Naime, prosječni kapitalni koeficijent industrije Bosne i Hercegovine bio je za četvrtinu

¹⁴ Šire o tome dr Bajro Golić, "Ekonomika prostora u privrednom razvoju BiH", Sarajevo 1994. str. 83-98.

¹⁵ Učešće baznih i drugih grana industrije BiH u društvenom proizvodu tih grana u bivšoj Jugoslaviji prema podacima za 1988. god. iznosilo je: elektroprivreda 19,3%, proizvodnja uglja 30,3%, prerada uglja 65,1%, proizvodnja rude gvožđa 88,9%, crna metalurgija 29%, proizvodnja obojenih metala 33,6%, proizvodnja rezane građe i ploča 33% itd. Izračunato na bazi podataka Statističkog godišnjaka Jugoslavije za 1999.g, str. 481.

¹⁶ U proizvodnji nekih sirovina i industrijskih proizvoda bivše Jugoslavije, BiH je imala vodeće mjesto. Najviše u proizvodnji mrkog uglja 80%, ravne i neobrađene rude gvožđa 86%, koksa 75%, sirovog gvožđa 60%, željeznih šina 100%, ugaonih čelika 100%, valjane žice 86%, obojane rude gvožđa 80%, betonskih čelika 75%, hladnovaljanih traka 55%, vučene žice 67%, boksita 30%, sirove keramičke gline 70%, sirovog kaolina i dolomita 66%, soli 86%, kotrljajućih ležajeva 47%, pisaćih mašina 98%, kalcinirane sode 100%, sirovog gipsa 58%, rezane građe četinara 48%, furnira 47% i sl. Izračunato na bazi podataka Statističkog godišnjaka Jugoslavije za 1989.god. str. 539-542.

veći od prosjeka industrije bivše Jugoslavije što nije bila povoljna okolnost za BiH. Inače, u razvoju industrije BiH dominirala je orijentacija na takozvanu tehničku ekonomiju u razvoju. To znači da su forsirana ulaganja u osnovne fondove, koja nisu adekvatno praćena i odgovarajućim ekonomskim efektima, što se negativno odrazilo na modernizaciju industrijske strukture uopće. Od ukupnih investicijskih ulaganja BiH, preko jedne trećine tih ulaganja odlazilo je u osnovne fondove industrije, koji su za to vrijeme povećani 18 puta. Velika ulaganja u industriju i jačanje kapitalnih fondova posljedica su i većeg razvojnog angažiranja prirodnih potencijala, na čemu se i zasniva bazna industrija. Eksploatacija tih bogatstava, pored toga što traže velika investiciona ulaganja, impliciraju i velike troškove (troškovi energije, saobraćaja i sl.) koji se odražavaju i na veće zahvatanje i trošenje prostora (saobraćajna infrastruktura, energovodovi, razna odlagališta, velika skladišta i druga veća angažiranja prostora). Na ovakav zaključak upućuje i nadprosječna energetska i saobraćajna intenzivnost industrije BiH. Prema ranije izvršenim istraživanjima, pokazuje se da je u odnosu na prosjek bivše Jugoslavije, industrija u Bosni i Hercegovini imala na 100 jedinica finalne proizvodnje 18% veće troškove energije i 16% veće troškove saobraćaja.¹⁷ Za pojedine grane industrije troškovi energije su se razlikovali međusobno 10 do 20 puta, a u saobraćaju preko 8 puta. Na primjer, na milion dinara društvenog proizvoda u bivšoj Jugoslaviji trošilo se 1975. g. 131,2 tone primarne energije izražene u ekvivalentnom uglju (EU), a u BiH 222,4 tone (skoro duplo); 1980. u bivšoj Jugoslaviji 155,0 tona, a u BiH 244,1 tonu i 1985. u bivšoj Jugoslaviji 181,8 tona, a u BiH 297,4 tone.

Industrija BiH bila je veliki potrošač vode, što ne samo da je poskupljivalo vlastitu proizvodnju, već je bitno utjecalo i na reprodukciju ovog vrijednog prirodnog bogatstva BiH. S obzirom na to da je najveća koncentracija industrijskih kapaciteta bila u slivu rijeke Bosne (oko 40% industrijskih kapaciteta BiH), posebno bazne industrije, to se od svih vodotoka BiH za potrebe industrije najviše trošila voda ove rijeke, a zatim vode rijeka Vrbasa, Une, Drine i ostalih.¹⁸ Neravnomjeran raspored industrijskih kapaciteta uvjetovao je i neravnomjernost i neusklađenost u potrošnji vode, što se bitno odrazilo na skladnost i stabilnost ekonomskog razvoja u cjelini.

4. Prostorna imobilnost i razvojna diskontinuelnost industrije. Naime, energetske kapacitete smješteni su na onim područjima BiH gdje su locirani energetske potencijali. Međutim, veoma je izražen nesklad u razmještaju osnovnih fondova i ostvarenog dohotka energetskih grana industrije po pojedinim oblastima BiH. Najveća koncentracija energetskih grana bila je na regionu Mostara i Tuzle (re-

¹⁷ Preuzeto iz studije: "Ekonomski razvoj do 2000. god. kao faktor prostornog uređenja SR Bosne i Hercegovine", Ekonomski institut Sarajevo 1980, str. 29.

¹⁸ Od ukupnih količina vode koje su se koristile za industriju i rudarstvo BiH 70% je iz rijeke Bosne, Vrbasa 15,1%, Une 5,5%, Drine 4,2% i na ostale rijeke je otpadalo svega 5%. Dr. Bajro Golić, "Ekonomika prostora....." str. 91.

gioni su uzeti kao područja koje pokrivaju komore tih gradova i šireg područja). Istovremeno, natprosječnu efikasnost, izraženu kroz dohodak po zaposlenom, imala je industrija na području Mostara i Doboja, a znatno nižu u Tuzli i Zenici, što se, kao što vidimo, veoma negativno odrazilo u postdejtonskom ekonomskom razvoju BiH. Najveća koncentracija metaluških kapaciteta je upravo bila na zeničkom području sa najnižim stupnjem njihove efikasnosti – daleko ispod prosjeka BiH. Teritorijalno gledajući, najviše teškoća i problema u industrijskom razvoju imala su, kao što smo rekli, područja Zenice i Tuzle, što sadašnjem ekonomskom razvoju BiH čini veliko opterećenje.

Vežanost industrije za izvore prirodnih bogatstava uvjetovala je, kao što smo istakli, neravnomjeran raspored industrijskih kapaciteta u prostoru koji je doveo do određene polarizacije tog razvoja. Na relativno malom broju lokacija bio je koncentriran najveći broj industrijskih kapaciteta, dok je ostali veliki dio područja BiH bio van domašaja industrije i po pravilu su to bila ekonomski nerazvijena područja. Ovo upućuje na zaključak da se industrijskim razvojem nije upravljalo, odnosno da nije bilo konzistentnog koncepta tog razvoja. Tome je bitno doprinijelo i nepostojanje slobodnog djelovanja ekonomskih zakona koji bi bitno doprinijeli ravnomjernijoj distribuciji kapaciteta, a time i razvoja.

Heterogena struktura ekonomskog razvoja sa neujednačenim stopama rasta uvjetovala je sporiji rast produktivnosti rada od istog na jugoslavenskom nivou. U periodu od 1956-1984. stopa rasta produktivnosti rada u BiH iznosila je 3,6% godišnje, a u bivšoj Jugoslaviji 3,9%. Također, privredna struktura determinirala je i nižu efikasnost opreme i efikasnost osnovnih sredstava, u čemu je BiH imala zaostajanje iza jugoslavenskog prosjeka. Taj odnos je 1952. godine doduše bio iznad jugoslavenskog i iznosio je 1,67 u BiH prema 1,26 u Jugoslaviji, odnosno 0,51 naspram 0,43, da bi se to stanje 1986. godine potpuno promijenilo na štetu BiH (0,61 u BiH naspram 0,69 u Jugoslaviji, odnosno 0,28 naspram 0,33).¹⁹

Iza osamdesetih godina, jugoslavenska, a time i bosanskohercegovačka ekonomija ulazi u depresivnu fazu razvoja sa nešto izraženijim posljedicama na BiH nego na nivou ekonomije bivše Jugoslavije. bosanskohercegovačka ekonomija bilježi negativne stope rasta u svim segmentima ekonomskog razvoja. U periodu od 1986-1991. godine ostvarena je negativna stopa rasta primarnog sektora od 2%, sekundarnog 9,4%, a tercijarnog 4,7%. U istom periodu, ostvarena je negativna stopa rasta društvenog proizvoda od 5,1%, a pad je još izraženiji ako se društveni proizvod mjeri po stanovniku. Negativan rast društvenog proizvoda uvjetovan je negativnim stopama rasta investicija čiji je pad iznosio prosječno godišnje 4,4%. Dakle, prema svim ekonomskim pokazateljima, bosanskohercegovačku privredu je, poslije osamdesetih godina, zahvatila duboka ekonomska kriza čiji je intenzitet u velikoj mjeri produkovan jugoslavenskom ekonomskom krizom. Negativni

¹⁹ Šire o tome ; Dr Kasim Begić, "Ekonomska politika – drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje", Sarajevo 2000.g., str.141.

trendovi u ekonomiji BiH bili su izraženiji nego u drugim republikama bivše Jugoslavije, što govori da je najveći ceh kriznog razvoja plaćala BiH.

ISKUSTVA BiH U JUGOSLAVENSKOJ PODJELI RADA

Bosna i Hercegovina bila je samo jedna od federalnih jedinica bivše Jugoslavije. Kakva je bila njena razvojna pozicija, odnosno, kakvu je ulogu BiH "imala" u globalnoj podjeli rada na nivou Jugoslavije. Pitanje ima punog smisla ako se zna da je vladao jugoslavenski politički determinizam i da su na toj liniji "zadaci" za niže ekonomske sisteme dolazili iz politike i "odozgo". U tom kontekstu Bosni i Hercegovini nije bila dodijeljena zahvalna uloga što se, kako smo to u više navrata isticali, negativno odrazilo na dinamiku, strukturu i nivo njenog ekonomskog razvoja. BiH ekonomija je zbog toga ostala u redu "autsajdera" čitavo vrijeme noseći breme nedovoljno razvijene republike.

Osnovna karakteristika razvoja BiH ekonomije u periodu od ZAVNOBiH-a do DAYTON-a je njeno stalno zaostajanje za razvojem drugih republika i Jugoslavije u cjelini. Stope rasta društvenog proizvoda su konstantno bile ispod jugoslavenskog prosjeka ali i iza istih po republikama. I u pogledu efikasnosti u privređivanju, bosanskohercegovačka ekonomija je zaostajala za Jugoslavijom. Uzroci zaostajanja BiH nisu situirani u sferi unutrašnjih nedorečenosti i nedograđenosti vlastite ekonomije, iako i te razloge ne treba zanemarivati već, najvećim dijelom, usljed dejstva egzogenih faktora, odnosno dejstva ekonomsko-političkih mjera sa nivoa jugoslavenskog odlučivanja. Te mjere nisu imale podsticajni karakter za BiH ekonomiju. Jer kako objasniti činjenicu da je fizički obim industrijske i poljoprivredne proizvodnje u BiH u periodu od 1956-1982. godine bio na nivou jugoslavenskog rasta (industrija 8,7%, a poljoprivreda 2,7%) a da je u istom periodu zabilježen pad osnovnih proizvodnih fondova i društvenog proizvoda po stanovniku.²⁰ Proizvodni fondovi po stanovniku u BiH od 1955-1982. pali su za oko 20% ispod prosjeka Jugoslavije. Društveni proizvod po stanovniku u BiH iznosio je 83% prosjeka Jugoslavije da bi 1982. godine pao na 68%, što je skoro duplo niži nivo razvijenosti bosanskohercegovačke ekonomije od iste na nivou Jugoslavije.

Glavni uzroci zaostajanja BiH ekonomije u odnosu na bivšu Jugoslaviju i najveći broj njenih republika mogli bi se situirati u neadekvatnoj strukturu BiH ekonomije. U podjeli rada na nivou Jugoslavije Bosni je zapalo mjesto proizvođača sirovina, odnosno razvoja bazičnih industrijskih grana. Granska struktura industrijske proizvodnje proizvod je dakle generalne strategije privrednog razvoja bivše Jugoslavije u kojoj je BiH "namijenjena" uloga glavnog proizvođača primarnih sirovina, repromaterijala i poluproizvoda za potrebe bivšeg jugoslaven-

²⁰ A.M. Vacić: "Ekonomska politika Jugoslavije – opšta pitanja", Beograd 1985, str. 126-127

skog tržišta. Takva orijentacija, koja je očigledno išla na štetu razvoja BiH, pravdana je činjenicom da je BiH bogata mineralnim resursima, kao i drugim prirodnim vrijednostima i da, u odnosu na druga područja bivše Jugoslavije, ima komparativnu prednost za razvoj upravo baznih grana industrije. Time je industrijski razvoj direktno vezan za prirodne resurse, o čemu je bilo riječi ranije. Takva industrijska proizvodnja imala je veoma nepovoljan položaj u primarnoj raspodjeli na nivou Jugoslavije. Ta se nepovoljnost u privređivanju iskazivala kroz disproporcije cijena u smislu da je većina cijena primarnih sirovina i proizvoda nižih faza prerade bila fiksirana i unaprijed određena od strane države, dok su cijene finalnih proizvoda – viših faza prerade, koji su se većinom proizvodili u drugim republikama, bile u režimu slobodnog formiranja. Na ovaj način došlo je do prelijevanja dohotka iz baznih industrijskih grana, koje su dominantno bile u BiH, u prerađivačke, locirane u drugim republikama. Time je BiH pomagala razvoju drugih na vlastitu štetu. Najbolji primjer za to, a takvih primjera je veliki broj, je proizvodnja soli u Tuzli. Preko 80% jugoslavenskih potreba za soli zadovoljavala je proizvodnja u Tuzli. Kako su cijene soli bile limitirane od strane države, ova proizvodnja nije mogla ostvarivati potrebnu akumulaciju jer je ista odlazila u ruke potrošača soli, a država nije nadoknađivala tu razliku, tako da rudnici soli nisu mogli sanirati ogromne štete slijevanja terena u gradu Tuzli zbog eksploatacije soli, a da ne govorimo o proširenju i modernizaciji vlastite proizvodnje. Tuzla je time, umjesto da ostvaruje ekstra profite kao nagradu za vrijednu i rijetku proizvodnju, gubila u svom razvoju i zaostajala za drugim gradovima u Jugoslaviji.

Prelijevanje dohotka je bilo izraženo ne samo na međugranskom, već i na međusektorskom nivou i to, prevashodno, iz poljoprivrede u industriju, u čemu je BiH također platila visoki ceh. Proces industrijalizacije preferirao je energetiku i industriju na uštrb poljoprivrede, što je bio uhodani metod jačanja socijalističkog sektora privrede. Kako je učešće poljoprivrede u društvenom proizvodu BiH u tom periodu iznosilo 40%, nije teško zaključiti o tokovima naznačenog prelijevanja dohotka na štetu Bosne i Hercegovine.

Koliko je bilo snažno dejstvo ovih i drugih egzogenih faktora na zaostajanje privrednog razvoja BiH u odnosu na jugoslavenski prostor nedvosmisleno nam ukazuju relevantni pokazatelji od rasta društvenog proizvoda, preko zaposlenosti pa do osnovnih proizvodnih fondova.²¹ Ovakva kretanja nisu se bitnije mijenjala ni u uvjetima podsticanja razvoja nerazvijenih područja, u koja je spadala i BiH.²² U cijelom periodu funkcioniranja Fonda federacije za razvoj nedovoljno razvijenih

²¹ Ako društveni proizvod po stanovniku na nivou Jugoslavije 1984 g. uzmemo kao 100, on je po republikama iznosio: BiH 68,2, Crna Gora 77,8, Hrvatska 125,3, Makedonija 65,3, Slovenija 200,9, Srbija-uža 98,8, Kosovo 26,3 i Vojvodina 121,5. Podaci iz statističkih godišnjaka Jugoslavije za 1981., 1982., 1983. i 1986. g.

²² Ustavom SFRJ iz 1963. godine država obrazuje Fond Federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina preko koga najneposrednije utiče na ravnomjerniji regionalni razvoj zemlje.

područja, tj. od 1966-1989. god. Bosna i Hercegovina je po ovom osnovu dobila oko 4,8 milijardi dolara, a u Fond je uplatila 2,1 milijardu dolara što znači da je veći priliv sredstava u odnosu na odliv za oko 2,7 milijardi dolara.²³ I pored priliva ovih sredstava, nije se moglo zaustaviti zaostajanje BiH u odnosu na Jugoslaviju i druge republike, nego su razlike čak i produbljene. Tako je, mjereno metodom dohotka, ekonomski položaj BiH u odnosu na bivšu Jugoslaviju od 1975. do 1987. god. pogoršan za 12,1%, odnosno od 89,0% prosjeka bivše Jugoslavije pogoršan je na 76,9%.

Iz svega izloženog, nameće se nekoliko zaključaka:

- Prema svim pokazateljima ekonomskog razvoja, Bosna i Hercegovina je značajno zaostajala u razvoju u odnosu na Jugoslaviju ali i u odnosu na pojedine republike;
- Granične razlike u zaostajanju su naročito uvećane u pogledu društvenog proizvoda po stanovniku i osnovnih proizvodnih fondova;
- Tendencije u zaostajanju u privrednom razvoju BiH u odnosu na ukupnu jugoslavensku privredu se nastavljaju u produbljuju i iza 1984. tako da je BiH sve do disolucije bivše Jugoslavije nastavila da plaća cijenu tadašnjeg jugoslavenskog zajedništva;
- Agonija bosanskohercegovačke ekonomije, zahvaljujući upravo tom jugoslavenskom zajedništvu, doživljava punu kulminaciju u ratnom periodu od 1992-1996. kada je snažnim ratnim razaranja uništena i onesposobljena već dobro uzdrmana i načeta ekonomska osnova BiH. Jugoslavensko zajedništvo i u miru, a posebno u ratu, bilo je tragično za ekonomski, a time i društveni život ove države.

I ako bismo davali odgovor na pitanje da li, nakon rata, naslijeđena ekonomska osnova BiH može biti kvalitetan temelj za buduću modernu i na sasvim drugačijim principima utemeljenu ekonomiju, onda se sa punim pravom može iznijeti ocjena da ekonomsko nasljedstvo BiH predstavlja više teret i uteg nego podsticaj i pokretač budućih ekonomskih tokova.

UMJESTO ZAKLJUČKA

U radu je dat kraći kritički osvrt na retrospektivu ekonomskog razvoja BiH u periodu od ZAVNOBiH-a do DAYTON-a. To je period obilježen brojnim specifičnostima, kako u društvenom tako i ekonomskom uređenju bivše Jugoslavije, a time i BiH. BiH je u tom vremenu bila samo jedan od sastavnih dijelova jugoslavenskog ekonomskog sistema koja je primala inpute za svoj razvoj sa viših nivoa, tako da je njena ekonomska samostalnost u kreiranju i vođenju vlastite ekonomske politike bila ograničena. U toj ograničenosti BiH je imala nepovoljnu poziciju

²³ Podaci Federalnog zavoda za planiranje

u razvoju u odnosu na Jugoslaviju, ali i u odnosu na pojedine republike. Vrijeme u kojem posmatramo bosanskohercegovačku ekonomiju predstavlja jedan zatvoreni krug u kome je ostvaren nepovoljan razvojni bilans BiH i kao takav on ne predstavlja kvalitetnu osnovu za buduću novu BiH ekonomiju. Sa brojnim rezultatima i naglašenim promjenama, ranija BiH ekonomija, umjesto da povuče i podstakne zaokrete u razvoju ona nas, zapravo, vraća na sami početak i odvlači daleko unazad u odnosu na već ranije izgrađenu poziciju bosanskohercegovačke ekonomije u Evropi i svijetu.

Kritički osvrt retrospektivnog razvoja BiH ekonomije ostvarili smo kroz tri analitičke ravni, i to: a) sistemsko razumijevanje BiH ekonomije, b) dinamička i strukturna dimenzija BiH ekonomije i c) pozicija BiH ekonomije u jugoslavenskoj podjeli rada. Analizirajući sve tri dimenzije date retrospekcije došlo se do određenih ocjena i zaključaka značajnih za iskustva i praksu u vođenju i usmjerenju buduće bosanskohercegovačke ekonomije.

Ekonomski sistem BiH ekonomije u periodu koga posmatramo nije, kako smo istakli, bio samostalan sistem, već podsistem u okviru jugoslavenskog sistema. To znači da je jugoslavenski ekonomski sistem determinirao podsisteme republika i pokrajina, a time i ekonomski sistem BiH tako da su brojne slabosti u njegovom funkcioniranju rezultat uticaja egzogenih, a ne endogenih faktora. S obzirom na sistem društvenog uređenja kakav je vladao u bivšoj Jugoslaviji, ekonomija je u odnosu na politiku imala supsidijaran značaj. Politika je bila iznad ekonomije i, kao takva, određivala joj glavne koordinate egzistencije. Glavni propusti u vođenju ekonomije situirani su upravo u sferi političkog kreiranja.

Ekonomski razvoj BiH u proteklom pedesetogodišnjem periodu bio je u značajnom zaostajanju u odnosu na jugoslavenski prosjek. Nivo ekonomske razvijenosti BiH također je bio znatno ispod prosjeka Jugoslavije. Uzroci takvog stanja u BiH ekonomiji situirani su u neadekvatnoj privrednoj strukturi koja je imala nepovoljnu razvojnu poziciju u primarnoj raspodjeli, usljed čega se značajan dio dohotka BiH ekonomije prelijevao u ekonomije drugih republika i pokrajina.

Kada se pažljivo analiziraju sve relevantne vrijednosti ekonomskog zajedništva u okviru Jugoslavije, BiH ekonomija je platila izuzetno visoku cijenu te zajednice i daleko više izgubila u tom odnosu nego što je "profitirala". Visoka cijena tog zajedništva je drastično eskalirala ratnim destrukcijama ekonomske osnove BiH, u kojoj su fizički uništene sve one ekonomske vrijednosti koje su u miru bile otporne na udare ekonomskog zajedništva, čime je BiH ekonomija dovedena na granicu egzistencije. S pravom se može reći da nova BiH ekonomija poslije Daytona starta sa nule.

Autor

Profesor dr. Bajro Golić je redovni profesor ekonomske politike na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom radu autor prikazuje i analizira ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine do kojeg je došlo nakon realizacije odluke ZAVNOBiH-a o obnovi bosanske države i osnivanju federalne Republike Bosne i Hercegovine i njenih državnih institucija. Glavni moment vidi u nastanku republičkih i ostalih organa vlasti koji su vodili stalnu brigu o planskom i skladnom ubrzanom ekonomskom razvoju zemlje. Autor konstatira da su ti napori urodili ozbiljnim rezultatima i pretvorili zaostalu agrarnu zemlju u modernu industrijsku zemlju na pragu srednjeg nivoa razvijenosti.

Literatura

- Bajt A: *Ekonomika brzog razvoja*, Sarajevo, 2002.
- Begić K.: Jugoslovenski "sjever" i "jug", Sarajevo 1989.g.
- Begić K.: *Ekonomika politika*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo, 2000.g.
- Čobeljić N-Rosić I: Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije, Beograd, 1989.g.
- Čećez M: Privredni sistem i privredni razvoj Jugoslavije, Sarajevo 1984.g.
- Dautbašić I: Finansije i finansijsko pravo, Sarajevo 1996.g.
- Domjan V: Konceptije ekonomske politike, Sarajevo 1991.g.
- Dugoročni društveni plan BiH za period 1986-200.g, Sarajevo, 1986.g.
- Dragičević A: *Uvod u političku ekonomiju*, Varaždin 1993.g.
- Ekonomski razvoj do 2000.te godine kao faktor prostornog uređenja BiH, (studija) Sarajevo, 1980.g.
- Galbraith J. K.: *Nova industrijska država*, Zagreb, 1970.g.
- Golić B: Ekonomika prostora u privrednom razvoju BiH, Sarajevo 1994.g.
- Golić B: Principi ekonomije I-uvod u ekonomske kategorije, zakone i principe Sarajevo, 2002.
- Hađomerović H.: Bosna i Hercegovina u svjetskoj privredi, Sarajevo 1982.g.
- Hicks. U.K.: *Public Finance*, London 1955.
- Izveštaj o analizi stanja privrede, socijalne sfere i javne administracije u BiH (ekspertiza), Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, 1995.g.
- Jackues.J Schreiber: *Američki izazov*, Zagreb 1968.g.
- Keynes.J.M.: Opća teorija zaposlenosti, kamata i novca, Beograd, 1956.g.
- Korošić M.: *Jugoslavenska kriza*, Zagreb, 1988.g.
- Lovrenović S.: *Ekonomika politika*, Sarajevo 1988.g.
- Maxwel.J.E.: *Financing State and Local Governments*, Washington 1970 .g.
- Materijalni i društveni razvoj SR BIH od 1947-1984.g, Sarajevo 1986.g.
- Papić Ž.: *Predvorje reforme*, Sarajevo 1989.g.
- Stojanov D. Ekonomika kriza i ekonomska politika, Zagreb, 1985.g.
- Sweezy P.: Teorija ekonomskog razvitka ,Zagreb 1959.g.
- Statistički godišnjak BiH za 1989.g.
- Statistički godišnjaci Jugoslavije za 1981, 1982, 1983, 1986 i 1989.g,
- Teorijski i praktični problemi finansijskog sistema Jugoslavije, Zbornik Radova, Zagreb 1989.g.
- Vacić A.: Ekonomika politika Jugoslavije, Beograd 1985.
- Vojnić D.: Ekonomika stabilizacija i ekonomska kriza, Zagreb 1986.g.
- Whare K.C.: *Federal Government*, London 1963.g.

REMINISCENCIJE NA BOSANSKU SREDNJOVJEKOVNU
DRŽAVNOST I PRAVO BOSANACA I HERCEGOVACA
KAO POLITIČKOG NARODA NA SAMOOPREDJELJENJE

Omer Ibrahimagić

UVOD

Bosansko srednjovjekovno kraljevstvo je srušeno 1463. godine od strane Osmanskog carstva koje je na historijskom prostoru bosanske srednjovjekovne države uspostavilo prvobitno četiri sandžaka a potom, uključujući i dijelove današnje Hrvatske, i tzv. Bosanski ejalet.

Poslije Velikog (bečkog) rata, bosanski ejalet je uglavnom bio uspostavljen u historijskim granicama bosanskog kraljevstva. Bosna je bila pod osmanskom vlašću 415 godina da bi, nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, došla pod upravu Austro-Ugarskog carstva pod imenom Bosna i Hercegovina u statusu corpus separatum, kao treća zemlja, kojom je upravljao zajednički ministar finansija preko Zemaljske vlade u narednih 40 godina, kada se završetkom Prvog svjetskog rata i sama Austro-Ugarska carevina raspala u više nezavisnih država.

Voljom tzv. Narodnog vijeća, pod čijom je upravom bila, Bosna i Hercegovina je 1. decembra 1918. ušla u sastav novonastale južnoslovenske države pod imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca koja će, poslije uvođenja Aleksandrove diktature 1929. godine, promijeniti ime u Kraljevinu Jugoslaviju. Bosna i Hercegovina je članom 135 Ustava Kraljevine SHS iz 1921. godine osigurala teritorijalni integritet u slučaju nove administrativne podjele zemlje. Međutim, poslije uvođenja diktature i suspendovanja Ustava iz 1921. godine uvedena je nova administrativna podjela Jugoslavije na 9 banovina, od kojih je u 4 banovine podijeljena teritorija BiH, tako da je u sastavu ovih banovina ušao i teritorij susjednih zemalja Srbije, Hrvatske i Crne Gore. U ljeto 1939. godine izvršena je nova administrativna podjela Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije koja, zbog započinjanja Drugog svjetskog rata, nije potvrđena u Narodnoj skupštini Jugoslavije, te nije legalizirana. Ali ipak, ova podjela je bila indikativna jer je pokazala

velikosrpske i velikohrvatske aspiracije na historijske teritorije Bosne i Hercegovine još iz vremena bosanskog srednjovjekovlja.

Otuda je historijski značaj razvoja autonomnog narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, koji je bio povezan sa NOP-om cijele Jugoslavije, koji je stvorio uslove da se 1943. godine obnovi bosansko-hercegovačka državnost ugasila prije 480 godina osmanskim osvajanjima Bosne. Otuda se od 1943. godine može govoriti o uspostavljanju savremene državnosti Bosne i Hercegovine, koja je dio svog suvereniteta bila prenijela, zajedno sa ostalih pet federalnih jedinica, na demokratsku federativnu Jugoslaviju do njenog raspada 1992. godine, kada je Bosna i Hercegovina stekla međunarodno priznanje 6. aprila 1992. godine.

U tekstu koji slijedi problematizirali smo multietničku državnost Bosne i Hercegovine, uz istovremeno postojanje, pored tri etničke zajednice, i političkog naroda Bosne i Hercegovine koga čine njeni građani – Bosanci i Hercegovci.

1. Obnova bosanske državnosti 1943. godine nije bila utemeljena na historijskim činjenicama o bosanskoj srednjovjekovnoj državnosti što ju je učinilo politički nestabilnom državom

U preambuli Rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, održanog u Mrkonjić Gradu 25. i 26. novembra 1943. godine polazi se od činjenice da su se prvi put u historiji Bosne (i Hercegovine) sastali predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u oružanoj oslobodilačkoj borbi, da donesu političke odluke kojima će se otvoriti put da urede zemlju onako kako to odgovara volji i interesima naroda. Otuda se u Rezoluciji proklamiraju sljedeći politički principi budućeg uređenja Bosne i Hercegovine: 1) Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja zato što nisu imali nikakvih demokratskih prava u bivšoj Jugoslaviji i što je Bosna i Hercegovina bila pokrajina koju su ugnjetavali i pljačkali; 2) Narodi Bosne i Hercegovine odriču svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime; 3) Narodi Bosne i Hercegovine ne mogu preći preko činjenice da su kralj i monarhija centar oko koga se okuplja izbjeglička reakcija koja je organizirala bratoubilački rat u službi okupatora i traže od saveznika da vladi i kralju Petru II otkazu svaku podršku; 4) Narodi Bosne i Hercegovine stvaraju, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda; 6) Narodi Bosne i Hercegovine, u zajednici sa drugim narodima Jugoslavije, zajedničkim naporima, kroz oružanu borbu za slobodu i nezavisnost, izvojevali su pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima i njih samih i svih naroda Jugoslavije; 7) Narodi Bosne i Hercegovine vijekovima su živjeli zajedno, međusobno izmiješani i povezani zajedničkim interesima. Vijekovima je tuđin unosio sukobe i mržnju. Tu politiku mržnje i netrpeljivosti nastavile su u bivšoj Jugoslaviji sve protivnarodne partije; 8) Narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja bude

slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata; 9) Narode Bosne i Hercegovine danas predstavlja jedino Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije. Narode Bosne i Hercegovine, kao i ostale narode Jugoslavije, može predstavljati danas u zemlji i pred inostranstvom jedino AVNOJ i vlast koja iz njega proizilazi.¹

Osiguravši, dakle, za vrijeme borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika pravo na samoodređenje, uključujući pravo na otcjepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima, jugoslovenski narodi su postavili svoje međusobne odnose na potpunoj ravnopravnosti-stvorili svoju nacionalnu državnost i počeli iskivati svoju novu jugoslovensku državnost. Narodi Bosne i Hercegovine ušli su dobrovoljno, svojom vlastitom voljom s narodom Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore u federativnu jugoslovensku državnu zajednicu². Time su osnovni organi narodne vlasti, narodno-oslobodilački odbori dovršili svoju izgradnju, stvarajući vrhovne organe vlasti na nivou Bosne i Hercegovine. Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje se pretvorilo od opštepolutičkog u zakonodavno i izvršno tijelo, stvoreni su uslovi da se i ZAVNOBiH, koji je prvobitno definiran kao opštepolutičko predstavništvo, pretvori u zakonodavno i izvršno tijelo, koje će biti ne samo nosilac suverenosti bosanskog naroda, već istovremeno i graditelj državnosti Bosne (i Hercegovine). Mada je ta promjena formalno izvršena na Drugom zasjedanju, ZAVNOBiH je faktički zakonodavnu i izvršnu funkciju vršio svo vrijeme od Prvog do Drugog zasjedanja. Drugo je pitanje koliko je on tu funkciju mogao efektivno vršiti, s obzirom da su u međuvremenu bile izvedene šesta i sedma ofanziva na slobodnom teritoriju Bosne i Hercegovine.

ZAVNOBiH, pretvarajući se formalno, na Drugom zasjedanju održanom u Sanskom Mostu 30. juna do 2. jula 1944. godine, u najvišu zakonodavnu i izvršnu vlast Bosne i Hercegovine, subordinirao je sebi dotadašnje narodno-oslobodilačke odbore kao organe ZAVNOBiH-a postavši organi državne vlasti i, kao takvi, nosioci bosansko hercegovačke državnosti.³

Zanimljivo je da u vrijeme obnove bosanske državnosti 1943. godine nije bilo reminiscencija na srednjevjekovnu bosansku državnost. Iako su tada stvorene federalne jedinice kao države, koje su svojom voljom ušle u demokratsku federativnu Jugoslaviju, nije se mnogo govorilo o njihovoj državnosti, vjerovatno iz među-

¹ Rezolucija Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Dokumenti 1943-1944. knj. I, "Veselin Masleša" 1968., Sarajevo, str. 69-73.

² Vidi: Đuro Pucar, Značaj odluka Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije za dalji razvoj narodno-oslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine, Dokumenti 1943-1944, knjiga I, Sarajevo, 1968., str. 182.

³ Đuro Pucar, str. 183.

narodnih razloga. Tek od ljeta 1944. godine, poslije Sporazuma Tito-Šubašić⁴, počelo se naglašenije govoriti o “nacionalnoj državnosti” federalnih jedinica.

Nasuprot Prvom zasjedanju, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a zabilježene su dvije reminiscencije na srednjovjekovnu bosansku državnost. Đuro Pucar u svome referatu srednjovjekovnu bosansku državnost određuje ideološki: “Mi smo imali u našoj istoriji državu bosanskih banova. Ali to nije bila narodna država, nego država feudalne gospode u kojoj je kmetska raja kulučila za šaćicu bosanskih velmoža”⁵ Stoga on iz ideoloških razloga i ne pravi državno-pravni kontinuitet između srednjovjekovne i savremene bosanske državnosti pa, prema tome, po njemu se i ne bi moglo govoriti o obnovi bosanske državnosti. Naprotiv, on nastanak ideje bosanske državnosti isključivo veže za period Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. ili konkretnije za ustanak 1941. godine. “Ideja bosansko-hercegovačke državnosti je mlada. Ona je nikla u toku ustanka”⁶. Otuda ostaje nejasno, ako Bosna i Hercegovina nije bila kroz historiju neki zaseban državni ili politički subjekt, odnosno corpus separatum, kako je onda mogla biti tuđa ropkinja. “U svojoj teškoj istoriji Bosna i Hercegovina je bila najviše tuđa ropkinja: Bila je rob i Mađara i Turaka i Austrijanaca, a kasnije i velikosrpske gospode i domaćih reakcionara”, kaže Đuro Pucar⁷.

Na istom zasjedanju sasvim drukčiju političku i državnopravnu reminiscenciju na srednjovjekovnu državnost Bosne imao je vijećnik dr. Jakov Grgurić: “Uzmite istoriju, pa možete vidjeti da je Bosna bila samostalna država... Po tome moramo onda da sudimo da je nama lako stvoriti državno-pravni akt o Bosni i Hercegovini. Državno-pravni temelji Bosne i Hercegovine su samo zakopani, a naša je sada dužnost da temelje otkopavamo i da na tim temeljima gradimo našu federalnu jedinicu, našu državu Bosnu i Hercegovinu”⁸.

Ova dva različita pristupa srednjovjekovnoj državnosti Bosne i Hercegovine, ostala su prisutna i u novije vrijeme. Prvi je uziman kao argument kad god je trebalo osporiti historijsko utemeljenje savremene bosanske državnosti obnovljene na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1943. godine. Nema sumnje da su tome objektivno doprinijela i ovakva mišljenja Đure Pucara i drugih političara, posebno nacionalista iz reda srpskog i hrvatskog naroda, koji su Bosnu svojatali kao “srpsku

⁴ Sporazum između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i predsjednika Kraljevske vlade, potpisan je 16. juna 1944. Ovim sporazumom strane su se obavezale da izdaju deklaracije kojim će se priznati nacionalne i demokratske tekovine i federativno uređenje, odnosno o saradnji sa Kraljevskom vladom Šubašića i da se neće pokretati pitanje konačnog državnog uređenja za vrijeme rata. Vidi: Branko Petranović, Momčilo Zečević: Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost, knjiga I, “Prosvjeta” 1987. Beograd, str. 64-65.

⁵ Đuro Pucar, str. 183.

⁶ Isto.

⁷ Isto

⁸ Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, Knjiga I, str. 226.

Bosnu”, odnosno kao “hrvatsku Bosnu”, poričući njenu srednjovjekovnu državnost. Naime, oni su na Bosnu gledali očima buržoaskih historičara i političara u devetnaestom stoljeću, u procesu stvaranja nacionalnih država na Balkanu, sa pretenzijama stvaranja velike Hrvatske i velike Srbije. U tom cilju je bila izvršena i promjena etničke strukture bosanskog stanovništva, kada su od pravoslavnih Bošnjaka nastali Srbi, a od katoličkih Bošnjaka Hrvati.⁹ Tako se stvorila kriva slika o Bosni, kao da su u njoj vijekovno živjeli samo etnički Srbi, odnosno samo etnički Hrvati, a ne Bošnjaci pravoslavne, katoličke i muslimanske vjere.

Mada Đuro Pucar govori o velikosrpskoj hegemoniji prema Bosni, kada govori o oslobodilačkoj borbi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, ustvrdio je: “U svojoj borbi srpski narod uvijek je tražio oslonac na srpski narod u Srbiji. Nikada se njegova borba nije mogla osloniti na pomoć njegove braće u Bosni”,¹⁰ misleći na Muslimane, odnosno Hrvate u Bosni. Međutim, očigledno Pucaru nije jasno, kako su Srbi mogli dobiti pomoć od Muslimana i Hrvata, ako su pod svojom “oslobodilačkom borbom” mislili na ujedinjenje Bosne sa Srbijom, a ne slobodnu i nezavisnu Bosnu za sva tri njena naroda. Pucar to isto kaže i za Hrvate: “Hrvatski narod svoje nacionalno oslobođenje uvijek je očekivao od hrvatskog naroda u Hrvatskoj”,¹¹ koji je također, historijski gledano u posljednjih sto godina, težio prisajedinjenju Bosne Hrvatskoj, a ne za slobodnu i nezavisnu Bosnu.

S druge strane, Pucar Muslimanima prigovara što su se “oslanjali čas na Tursku čas na Austriju... u cilju da se zadrži privilegovan socijalno-ekonomski položaj”.¹² U slučaju Muslimana Pucar je previdio historijsku činjenicu da su Turci i Austrijanci upravljali Bosnom kao osvajači i da su i muslimani, kao i pravoslavni i katolici, bili podanici ova dva carstva. Zaboravio je da su se Muslimani oružano suprotstavili Turskoj 1831/32. tražeći autonomiju za Bosnu i slobodu za sve njene stanovnike, dakle i muslimane i pravoslavne i katolike. Jedino su se muslimani oružanim otporom suprotstavili ulasku austrijske vojske u Bosnu 1878. godine zbacivši sa vlasti lokalnu tursku vlast. Dakle, jedino su se muslimani borili i protiv Turaka i protiv Austrije za Bosnu svih njenih stanovnika, a pravoslavci i katolici u Bosni nisu se pridružili muslimanima u toj borbi, izuzev lokalnih izuzetaka. Pravoslavni su 1875. digli ustanak protiv turske vlasti u Bosni da bi Bosnu pripojili Srbiji, a katolici su podržali ulazak austrijskih trupa 1878. u Bosnu, računajući da će tako Bosna lakše postati sastavni dio Hrvatske.

S obzirom na Pucarevo skromno obrazovanje, onaj ko mu je pisao navedeni referat, unio je neke ideje koje su Đuri Pucaru, kao istaknutom komunisti, morale biti tuđe. Ali, pošto su bile “sakrivene”, one su u referatu prošle. Naime, radi se o

⁹ Rašid Durić, Godišnjak 2001., BZK Preporod, str. 282.

¹⁰ Đuro Pucar, 183-184.

¹¹ Isto.

¹² Isto.

hvalospjevu srpskom narodu u Bosni da je “unio ideju bratstva među narode Bosne i Hercegovine. Njemu pripada ta čast i slava što je ideju bratstva unio i među Muslimane i među Hrvate”¹³. Ideju bratstva među narode Bosne i Hercegovine, nije unio sam srpski narod po sebi, već Komunistička partija Jugoslavije, konkretnije njen generalni sekretar Josip Broz Tito i komunisti iz sva tri naroda u Bosni i Hercegovini. Sa kojim su idejama pošla “braća” Srbi u “oslobođenje” Bosne i Hercegovine, organizirani u četničkim jedinicama, prije nego što su komunisti podigli narod na ustanak, znaju Muslimani usmrćeni u Čavkarici i drugim bezdanim jamama. Pošli su sa istim idejama sa kojim su pošla “braća” Hrvati organizirani u svojoj ustaškoj državi pokoljem Srba, Jevreja i Roma. Koliko se zna, jedino su Muslimani 1941. godine, izlažući se odmazdi ustaša, sa svojim rezolucijama¹⁴ ustali protiv divljanja ustaša nad Srbima, Jevrejima i Romima, a nije poznato da su Srbi nekom svojom rezolucijom ustali protiv divljanja četnika nad Muslimanima. Otuda, nije tačna Pucareva tvrdnja da su Muslimane od uništenja spasile “borbene demokratske snage srpskog naroda”¹⁵, već bi prije istini bilo da su Muslimane spasile demokratske borbene snage sva tri naroda u Bosni, predvođene Komunističkom partijom Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine.

Ne vodeći računa o historijskoj reminiscenciji bosansko-hercegovačke državnosti na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1943. godine, moglo se dogoditi da najviši politički predstavnici NOP-a (Milovan Đilas, Moša Pijade i Sreten Žujović) predlože da za razliku od Srbije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske i Makedonije, kojima je bio priznat status država (federalnih jedinica), Bosni i Hercegovini ne predlože status države već status autonomne pokrajine koja bi se vezala za Srbiju ili Hrvatsku. Otuda je i nastala priča o tome da se, zbog nesaglasnosti Srba da Bosna bude vezana za Hrvatsku, odnosno nesaglasnosti Hrvata da Bosna bude vezana za Srbiju, predloži za Bosnu (i Hercegovinu) status autonomne pokrajine koja bi se vezala za centralnu vladu u Beogradu. Odlučan stav bosanskog političkog rukovodstva da se Bosni i Hercegovini zbog njenog značajnog doprinosa narodno-oslobodilačkoj borbi, također prizna status federalne jedinice (države) podržan je od strane Edvarda Kardelja i J.B.Tita. Od strane srpskih i hrvatskih nacionalista Titov stav često je bio tumačen da su Bosnu i Hercegovinu kao državu (federalnu jedinicu) stvorili komunisti, odnosno da je ona Titova tvorevina. Za ovakva tumačenja dosta krivice snose i neki bosanski političari koji nisu poznavali državno-pravnu i političku historiju srednjevjekovne Bosne, ili su je učili iz velikosrpskih i velikohrvatskih historijskih udžbenika. Za ovakvu interpretaciju mogu se naći argumenti i u citiranom referatu Đure Pucara: “Takvim položajem (misli se na status federalne jedinice – O.I.) u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji Bo-

¹³ Isto, 184.

¹⁴ Vidi: Dr. Omer Ibrahimagić, Politički sistem Bosne i Hercegovine, “Magistrat”, Sarajevo, 1999., str. 220-229.

¹⁵ Đuro Pucar, 184.

sna i Hercegovina je potpomogla rješavanju srpsko-hrvatskih odnosa, jednom od najvažnijih unutarnjih pitanja u Jugoslaviji, jer od rješenja baš tog pitanja zavisilo je rješenje odnosa naroda Jugoslavije”.¹⁶ Otuda se dobija utisak da se Srbi i Hrvati nisu posvađali oko Bosne (i Hercegovine), čija će ona biti, da Bosna (i Hercegovina) ne bi ni postala zasebna federalna jedinica. Tako je to kada se kod političkog odlučivanja ne polazi od istorijskih činjenica. Ali kada je riječ o Bosni (i Hercegovini) i Srbi i Hrvati imaju, svaki za sebe, svoje historije o Bosni i svaki za sebe svoje historijske činjenice, koje trebaju da opravdaju njihove velikodržavne projekte u odnosu na Bosnu.

2. Prisvajanje Bosne kao srpske, odnosno hrvatske zemlje politički je onemogućilo bosanske muslimane da se nacionalno odrede kao Bošnjaci, već im je ostavljeno da se odrede kao Srbi ili Hrvati

Isto se odnosi i na nepriznavanje bosanskim muslimanima njihove pripadnosti bošnjaštvu, a ne srpstvu i hrvatstvu kao narodnom određenju. Iz istih razloga zbog kojih nisu priznavali bosansku državnost, nisu priznavali ni bošnjačku nacionalnost. Vjerovali su u svoje nacionalističke teorije da su bosanski muslimani, prije dolaska Osmanlija bili svi Srbi – i da je Bosna srpska zemlja, odnosno da su bili svi Hrvati – i da je stoga Bosna hrvatska zemlja.

Umjesto da se bosanski političari posluže historijom koja je bila na strani Bosne, jer je začetak bosanske državnosti star koliko i začetak hrvatske i srpske državnosti, oni uporno pišu da je Bosna i Hercegovina kao država nastala historijskom nužnošću u periodu ustanka 1941-1945. godine i da stoga ima mladu državnost: “Kako je ideja državnosti vrlo mlada u Bosni i Hercegovini, ona je historijskom nužnošću, voljom svih naroda Jugoslavije, kao i naroda Bosne i Hercegovine, koji uređuju svoju domovinu na federativnom principu, postala osnova za budući slobodan i pun razvitak naših naroda. Zato je dužnost svih nas da kod naroda razvijamo tu ideju državnosti, ideju federalne Bosne i Hercegovine”.¹⁷

U kolikoj mjeri je velikodržavni projekat u odnosu na Bosnu (i Hercegovinu) ovladao sviješću kod običnih Hrvata i Srba zahvaljujući historijskim falsifikatima u njihovim nacionalnim historijama u odnosu na Bosnu (i Hercegovinu) govore i gore citirane riječi Đuro Pucara u njegovom referatu, kojim se on skoro izvinjava zbog odluke da Bosna i Hercegovina bude zasebna federalna jedinica i koliko političko rukovodstvo Bosne (i Hercegovine) nije poznavalo njenu historiju, odnosno koliko je srpska i hrvatska historijografija zbog svojih nacionalističkih pretenzija prema Bosni bila namjerno iskrivljivana i prikrivana ona prava historija Bosne.

U odnosu na izgradnju državnosti Bosne (i Hercegovine) Đuro Pucar u svome referatu piše: “Još ima uvijek velik dio našeg naroda kome to nije jasno i koji dovoljno ne shvata šta znači federacija za njegov dalji razvitak... Donekle je razu-

¹⁶ Isto.

¹⁷ Đuro Pucar, str. 185.

mljivo da izvjesni dijelovi našeg naroda dovoljno ne shvataju taj novi položaj Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice. Razlog tome možemo naći u sljedeće dvije osnovne činjenice: prva je što dosada naši narodi nisu imali nikakvu historijsku tradiciju u borbi za takvo uređenje Bosne i Hercegovine, a druga je neučestvovanje u narodno-oslobodilačkom pokretu jednog dijela Muslimana i velikog dijela Hrvata, i takvo stanje nije stvorilo uslove da se u punoj mjeri razvija solidarnost i bratstvo srpskog naroda sa Muslimanima i Hrvatima”.¹⁸ Eto čime jedan od najistaknutijih komunističkih vođa u Bosni (i Hercegovini) tumači rezerve srpskog naroda prema državi Bosni (i Hercegovini). Umjesto da kaže da je veliki broj srpskog i hrvatskog naroda u Bosni (i Hercegovini) bio zatrovan velikonacionalističkim srpskim i hrvatskim projektima kojima se Bosna (i Hercegovina) prisvajala kao srpska, odnosno kao hrvatska zemlja, bez prava bosanskih muslimana na svoju državu.

Ovdje bi se moglo govoriti i samokritički, da muslimanski politički predstavnici u narodno-oslobodilačkom pokretu nisu iskoristili šansu koja im se pružala, da više, pa i u organizacionom smislu, afirmiraju nacionalni identitet muslimana kao zasebnog naroda, a time se suprotstave političkoj manipulaciji velikosrpskih i velikohrvatskih elemenata u njihovom nastojanju nacionaliziranja muslimana u Srbe i Hrvate. Ta politička šansa jasno je naglašena ne samo kao mogućnost, već i kao neposredan zadatak u referatu Đuro Pucara, u cilju većeg privlačenja muslimanskog stanovništva u NOP, kako onaj politički tako i onaj vojni. Evo šta je Đuro Pucar u svom političkom referatu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a rekao: “Ali ima jedna činjenica koja koči brzu orijentaciju Muslimana prema nama, a ta je, da su Muslimani svojim historijsko-društvenim položajem i političkim vaspitanjem za vrijeme Jugoslavije, razvili izvjesne svoje posebnosti, koje su nevjerovatno učvrstile kod njih osjećanje posebnosti Muslimana kao cjeline... A mi u narodno-oslobodilačkom pokretu imamo Muslimana, uglednih i cijenjenih ljudi u svojim mjestima i krajevima, koji bi ako bi radili organizovanije, mogli da pojačaju još više prilazak Muslimana našem pokretu. Stoga se nameće nužna potreba da se u okviru narodno-oslobodilačke fronte Bosne i Hercegovine stvori neki muslimanski politički odbor koji bi imao autoriteta među muslimanima i koji bi kao takav mogao da utiče na veći priliv muslimana u naše redove. Takav bi odbor bio i garancija u očima jednog dobrog dijela muslimanskih masa, da će njihova borba biti krunisana uspjehom”.¹⁹

Ovaj samokritički prigovor ne bi se odnosio samo na muslimane u narodno-oslobodilačkom pokretu već, po našem mišljenju, i na muslimane izvan ovog pokreta, “koji okupljaju muslimane na čisto muslimanskoj liniji”, koji iz ideoloških ili iz nekih drugih razloga nisu bili pristalice pokreta predvođenog komunistima, pa su stvarali vojne formacije na vjerskoj osnovi, tzv. zeleni kadar, kojeg su

¹⁸ Isto.

¹⁹ Đuro Pucar, str. 187, (podvukao – O.I.)

usmjeravali protiv narodno-oslobodilačkog pokreta, a time i protiv obnovljene bosanske državnosti i protiv reinkarnacije bošnjaštva, kroz koje će se muslimani moći prepoznavati kao poseban narod u odnosu na Srbe i Hrvate u Bosni (i Hercegovini). Ova pogreška i jednih i drugih muslimanskih političkih predstavnika učinjena 1941-1945. godine, koju će muslimanski narod skupo platiti u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, bit će ispravljena tek 27. septembra 1993. godine na Drugom saboru bošnjačkih intelektualaca reinkarnacijom bošnjastva po kojem će se muslimani i formalno etablirati kao poseban politički narod s pravom na državu, zajedno s bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima, što su im htjeli oduzeti i eliminirati ih kao narod Srbija, Hrvatska i Crna Gora svojom agresijom u saradnji sa domaćim veliko-Srbima i veliko-Hrvatima. Da je tada iskorišćena ova politička šansa koju je dozvoljavao narodno-oslobodilački pokret, sumnjamo da bi se tako brzo ugasila muslimanska nacionalnost obilježavana sa velikim slovom M, koja se desila odmah poslije rata 1945. i trajala sve do 1969. godine. Time se pokazalo da su velikosrpski i velikohrvatski nacionalisti i u samom narodnooslobodilačkom pokretu bili još veoma “živi” i iskoristili pasivnost muslimanskih političara da afirmiraju nacionalnu posebnost muslimana i da se nametnu kao politički narod i poslije 1945. godine, prestali muslimane politički tretirati kao poseban narod i namijenili im da se nacionaliziraju kao Srbi i Hrvati.

Da je tada više afirmirano narodno biće muslimana možda ne bi bilo ponovljenog genocida nad njima 1992-1995. godine. Anacionalnost i Muslimana komunista i Muslimana vjernika ispostavila se kao račun koji je trebalo platiti genocidom nad Muslimanima komunistima i Muslimanima vjernicima 1992-1995. godine.

Ovaj dio referata Đuro Pucar završava riječima: “Kroz hrvatsku, kao i muslimansku posebnost i kroz njihovo političko vodstvo, koje će odstraniti uticaj reakcije na narod, treba sve te politički zaostale mase približiti opštenarodnom i opštedemokratskom jedinstvenom pokretu naroda Bosne i Hercegovine. Onaj dio srpskog naroda koji se okupio oko nazadnih četničkih snaga pod velikosrpskom parolom “Srbi na okup” otreznicije novonastala situacija i mi možemo uskoro očekivati odvajanje iz tih redova svih onih elemenata koji se nisu uprljali zločinstvima”.²⁰ Kao što se zna, taj poziv su četnici masovno iskoristili i priključili se partizanima, dok hrvatske i muslimanske vojne jedinice to nisu iskoristile u tako masovnoj mjeri i nije slučajno što su se 1945. godine našle u Blajburgu i tamo masovno stradali, a i poslije rata bili proganjani i suđeni zbog učešća u neprijateljskoj vojsci, vrijeme provodili u zatvorima, a četnici koji su prešli u partizane uživali boračke penzije.

Iz Pucarevih riječi jasno proizilazi da je narodnooslobodilački pokret, u interesu svoga omasovljavanja, jasno bio opredijeljen da se u Bosni (i Hercegovini) u okviru jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta, “organiziraju nacionalna

²⁰ Đuro Pucar, str. 188.

politička vođstva koja će odstraniti uticaj reakcije na narod”. Kao što se zna, taj poziv je ostao nerealiziran, a nacionalni identitet Muslimana, kao naroda koji se kao ugarak pojavio u antifašističkom ratu, odmah poslije rata bio je ugašen političkom manipulacijom velikosrba i velikohrvata u samom vrhu NOP-a, čemu je pogodovala anacionalnost i Muslimana komunista i Muslimana vjernika.

3. Pravo na samoopredjeljenje naroda, s pravom na otcjepljenje i udruživanje 1943. godine, ostvarili su Bosanci (i Hercegovci) kao politički narod, a ne svaka etnička zajednica za sebe

Rekli smo da su narodno-oslobodilački odbori uspostavljeni odmah po podizanju ustanka 27. jula 1941. godine, bili preteče obnavljanja bosansko-hercegovačke državnosti, koja je formalno verificirana na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 25. i 26. novembra 1943. godine, nakon 480 godina potpadanja Bosne (i Hercegovine) pod vlast Osmanlija, Austro-Ugarske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije). Prvobitno, ZAVNOBiH je imao ulogu političkog predstavnika narodno-oslobodilačkog pokreta naroda Bosne (i Hercegovine). Na svom Drugom zasjedanju održanom u Sanskom Mostu (Zdena) 30. juna i 1. i 2. jula 1944. godine, ZAVNOBiH se pretvara u zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, u najviši državni organ i preuzima najvažnije državne funkcije. Otada ulogu političkog pokreta preuzet će narodno-oslobodilački front (NOF) Bosne i Hercegovine.

Narodno-oslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini ostvario je dvije tekovine koje će biti ugrađene u temelje obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine: 1) narodnu vlast (republikanski oblik vladavine) i 2) ravnopravnost tri autohtona naroda u Bosni i Hercegovini: Bošnjaka (muslimana), Srba (pravoslavni) i Hrvata (katolika). Narodno-oslobodilački odbori su prvobitno bili “organi borbe”, u neposrednoj funkciji mobilizacije ljudi za oružanu borbu i logističku podršku partizanskih jedinica, buduće regularne vojske obnovljene države. Oni su se postepeno razvijali uporedo sa općim porastom i razvojem NOP-a i afirmirali se kao najbolja forma bosanskog oblika narodne demokratije, narodne vlasti.²¹

Kroz zajedničku narodnooslobodilačku borbu, pored stvaranja narodne vlasti, ostvarivalo se i “bratstvo po oružju”, i ravnopravnost sva tri naroda naše zemlje. Borba za nacionalni opstanak sjedinila ih je u jedinstven politički pokret kojim je bilo osigurano da Bosna i Hercegovina obnovi svoju državnost u obliku federalne jedinice (Federalne Bosne i Hercegovine), čiji će predstavnici na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine, zajedno sa predstavnicima ostalih pet federalnih jedinica, stvoriti Demokratsku Federativnu Jugoslaviju kao zajednicu ravnopravnih naroda i federalnih jedinica (država) i saveznu državu, na koju su

²¹ Hasan Brkić, Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije, ZAVNOBiH, dokumenti 1943-1944., knjiga I, “Veselin Masleša”, 1968., Sarajevo, str. 189-190.

prenijele dio svoga državnog suvereniteta. Za razliku od Kraljevine Jugoslavije, nova Jugoslavija (DFJ) bit će garancija da “neće biti ugnjetavanja jednog naroda od strane drugog, jer je nova Federativna Jugoslavija zajedničko djelo slobodnih i ravnopravnih naroda”.²²

Od državno-pravnog značaja za Bosnu i Hercegovinu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a doneseno je nekoliko odluka: Odluka o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a; Odluka o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine; Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine; Odluka o stvaranju zakonodavnog odbora pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a; Odluka o ustrojstvu i radu narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini; Odluka o uspostavljanju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača; Odluka o uspostavi vjerske komisije; Odluka o izborima za seoske, opštinske i gradske narodnooslobodilačke odbore i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine; Odluka o raspisu zajma narodnog oslobođenja i Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a u periodu između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Odluka o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a²³, pored odobrenja rada bh. delegacije, sadržavala je i pozitivan stav ZAVNOBiH-a prema Odluci AVNOJ-a o federativnom i demokratskom uređenju Jugoslavije, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica, kao i sve odluke donošene na ovom zasjedanju AVNOJ-a. U ovoj odluci pojam “naroda” upotrijebljen je u njegovom političkom i etničkom značenju. U političkom značenju pojam “narod”, pod kojim su se podrazumijevali Bosanci (i Hercegovci), upotrijebljen je u nabranju s kojim narodima se “Narod Bosne i Hercegovine slobodno i svojom vlastitom voljom udružuje u zajedničku državu – Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje uključujući pravo na otcjepljenje i ujedinjenje sa drugim narodima”. Pri tome je navedeno da se narod Bosne i Hercegovine udružuje “sa narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Makedonije”. Dakle, nije se radilo o udruživanju posebno bosanskih Srba, bosanskih Hrvata i bosanskih Muslimana (Bošnjaka), svakog zasebno, već svih zajedno kao stanovnika, kao građana, kao državljana Bosne i Hercegovine, kao naroda u njegovom političkom, a ne u etničkom značenju. Zato se nije ni moglo, pedeset godina kasnije – 1992. godine, ostvariti otcjepljenje ili samoodređenje bilo koga od tri bosanska naroda u neku svoju zasebnu državu, niti u sastav neke susjedne države, jer prema odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a to je mogao učiniti samo narod, građani BiH, odnosno Bosna i Herce-

²² Hasan Brkić, str. 190.

²³ Vidi: ZAVNOBiH, knjiga I, str. 231.

govina, što je ona i učinila nakon održanog referenduma 29. februara i 1. marta 1992. godine, kada se više od 64% ukupnog biračkog tijela BiH izjasnilo za nezavisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu.

U posebnom dijelu ove odluke izražava se politički stav ZAVNOBiH-a o ravnopravnosti tri bosanske etničke zajednice i jednakom položaju Bosne i Hercegovine u DFJ sa drugim federalnim jedinicama koje su se u nju udružile, kao i preuzimanju svojih obaveza koje proističu iz pripadanja DFJ: "Bosni i Hercegovini, u kojoj će Srbi, Muslimani i Hrvati živjeti potpuno ravnopravno i slobodno, zajamčena su u demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji sva prava koja pripadaju svakoj federalnoj jedinici". ZAVNOBiH "izjavljuje da će časno izvršavati sve obaveze koje proističu iz pripadnosti Bosne i Hercegovine Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji".²⁴

Ovom odlukom ponovo je naglašeno da je dobijanjem statusa federalne jedinice, Bosna i Hercegovina postala čvrst oslonac "izgradnje bratskih odnosa Srba i Hrvata uopšte" i da je time Bosna i Hercegovina trebalo da prestane biti predmet nadmetanja između Srba i Hrvata: čija će Bosna biti. Posebno je naglašeno da "Prvi put u svojoj istoriji narodi Bosne i Hercegovine ravnopravno i slobodno svojom vlastitom voljom i svojim vlastitim snagama, izgrađuju svoju državnost".²⁵

Odluka o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine²⁶, spada u red ustavnih odluka, jer se njome uređuje organizacija najvišeg zakonodavnog i izvršnog organa države Bosne i Hercegovine. Odluka se temelji na slobodno izraženoj volji "naroda Bosne i Hercegovine", a u skladu sa odlukama donijetim na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, da se ZAVNOBiH konstituiraju "u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji".²⁷ Regulirano je da ZAVNOBiH svoju zakonodavnu vlast vrši na svojim plenarnim zasjedanjima, a između zasjedanja, preko svog Predsjedništva. Zatim je regulirano da ZAVNOBiH svoju izvršnu vlast vrši preko svog Predsjedništva i preko narodne vlade Bosne i Hercegovine. Utvrđen je sastav Predsjedništva i njegova odgovornost za svoj rad ZAVNOBiH-u. Do obrazovanja vlade Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo će obavljati i funkciju vlade, s tim da se pri Predsjedništvu obrazuje poseban broj odjeljenja za poslove državne uprave. Predsjedništvo je ovlašćeno da ukida odluke narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština ako su one u suprotnosti sa zakonima Federalne Bosne i Hercegovine i Demokratske

24 Isto.

25 Isto.

26 Isto, str. 232-233.

27 Isto.

Federativne Jugoslavije. Ovim je Predsjedništvo, pored zakonodavne i izvršne, dobilo i funkciju sudske kontrole zakonitosti odluka narodno-oslobodilačkih odbora. Regulirano je da odluke ZAVNOBiH-a i Predsjedništva koje imaju snagu zakona potpisuju predsjednik i sekretar Vijeća i da se odluke objavljuju ćirilicom i latinicom.

ZAVNOBiH je svojim dvjema odlukama pri svome Predsjedništvu uspostavio dva pomoćna tijela: Zakonodavni odbor i Komisiju za vjerska pitanja. To govori koliki je značaj pridavan pripremi zakonodavnih akata da oni budu u skladu da temeljnim odlukama ZAVNOBiH-a, kao i kontroli zakonitosti akata koje donose narodno-oslobodilački odbori. Zato su pred ovaj odbor bila postavljena dva zadatka: 1) da proučava i izrađuje projekte novih zakona, uređaba i odluka koje mu uputi Vijeće i Predsjedništvo i 2) da proučava odluke nižih organa narodne vlasti koje mu uputi Predsjedništvo i daje svoje mišljenje da li su one u skladu sa zakonima Federalne Bosne i Hercegovine i Demokratske Federativne Jugoslavije.

Drugo pomoćno tijelo bila je Komisija za vjerska pitanja. S obzirom na multivjerski sastav stanovništva Bosne i Hercegovine, nova narodna vlast pridavala je veliki značaj svojim odnosima sa vjerskim zajednicama, posebno sa islamskom, pravoslavnom i katoličkom zajednicom, kao najbrojnijim. Komisija je imala zadatak da Predsjedništvu daje mišljenje i prijedloge o načinu kako da se pravilno urede odnosi vlasti sa pojedinim vjeroispovijestima; da prati nesmetano i slobodno vršenje ispovijedanja i da daje svoje mišljenje o imovinsko-pravnim, kao i drugim sporovima, kako bi se oni što pravilnije regulirali.²⁸

4. Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine pravno je utemeljila Bosance i Hercegovce kao politički narod Bosne i Hercegovine, a Bosnu i Hercegovinu kao državu građana, a ne samo triju etničkih zajednica

Jedan od najznačajnijih akata koji je do tada donijelo u Bosni i Hercegovini jedno narodno predstavničko tijelo bila je Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine. S obzirom na uslove rata koji je, posebno na tlu Bosne i Hercegovine, izazvao bratoubilački rat u službi okupatora, donošenje Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine koju je donio ZAVNOBiH multietničkog sastava, predstavljao je epohalni čin kojim se potvrdilo da je Bosna i Hercegovina kao multietnička država moguća i da se, bez obzira na ratne uslove, utvrđuju pravila demokratskog ponašanja i unose elementi garancije da će zakon za svakog građanina, bez obzira na njegov društveni status, biti jednak i da niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka.

Navest ćemo najznačajnije dijelove sadržaja Deklaracije. U Preambuli Deklaracije se konstatuje da su narodi Bosne i Hercegovine “u borbenom bratstvu” izvojevali “svoju narodnu demokratsku vlast”, da su osujetili pokušaj okupatora i domaćih izdajnika “da između naroda Bosne i Hercegovine iskopaju nepremostiv

²⁸ ZAVNOBiH, str. 236 i 241.

jaz”; da su prvi put u historiji “Srbi, Muslimani i Hrvati Bosne i Hercegovine stupili na isti put, počeli da izgrađuju “svoj zajednički dom”; da su prvi put u historiji riješeni da izgrade “svoju državnu zajednicu” u kojoj će živjeti u ravnopravnosti, slobodi, miru i blagostanju. Izražavajući pravedne težnje naroda za “čovječnim životom u slobodi i dostojanstvu”, narodna demokratska vlast u Bosni i Hercegovini, oličena u narodno-oslobodilačkim odborima i Zemaljskom anti-fašističkom vijeću narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine zajamčuje: “Ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina”; Slobodu vjeroispovijesti i savjesti, kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti; Slobodu zбора i dogovora, udruživanja i štampe; Ličnu imovinu i sigurnost građana, kao i slobodu privatne inicijative u privrednom životu; Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti; Svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenje organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti; Niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka; Izborno pravo birači će vršiti tajnim glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa. Aktivno i pasivno pravo se sticalo sa navršениh 18 godina života, ako toga prava nisu lišeni na osnovu zakona. Ovo pravo su imali borci NOR-a bez obzira na godine starosti. Predviđeno je da se od načela neposrednog i tajnog glasanja može odstupiti za vrijeme narodno-oslobodilačkog rata samo po odluci ZAVNOBiH-a.

Učešće u NOR-u smatralo se dužnošću i čašću svakog za oružje sposobnog građanina Bosne i Hercegovine. Zatim se vlast obavezuje da zakonima osigura svakom radniku, građaninu i seljaku život u skladu sa savremenim shvatanjem socijalne pravde i dostojanstva čovjeka. Vlast se obavezuje da poduzme sve mjere da što prije likvidira nepismenost, da izgradi mrežu škola i kulturno-prosvjetnih ustanova i omogući narodu brži kulturni i ekonomski razvitak. Nadalje, vlast se obavezuje da će posvetiti najveću brigu čuvanju i podizanju narodnog zdravlja. Deklaracijom su, radi odbrane demokratskog poretka, učvršćenja bratstva naroda bh. i ostalih tekovina NOB-e, bile zabranjene sve fašističke i profašističke organizacije i obavezala vlast da progoni sva lica koja se bave fašističkom i profašističkom djelatnošću.”²⁹

Kao što se vidi, Deklaracija je sadržavala osiguranje svih bitnih prava i sloboda koje ima svaka pravna i demokratska država. Iako je Bosna i Hercegovina tada bila u ratu, a njen glavni grad Sarajevo još pod okupacijom, sama pojava Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine bio je politički događaj od epohalnog značaja. On je pokazao da Bosna i Hercegovina ima u to vrijeme savremena gledanja na značaj prava i države i njihove odgovornosti da građanima osigura da državna vlast na slobodnoj teritoriji radi na osnovu zakona i da su građani bez razlike na vjeru i naciju i socijalni status pred zakonom jednaki. Ne treba zaboraviti da je Deklaracija proglašena u vrijeme dok je Evropa još stenjala

²⁹ ZAVNOBiH, str. 233-234.

pod fašističkom okupatorskom čizmom, saveznici tek otvorili drugi front na Zapadu a Rusi još bili na svojoj teritoriji. Ono što je jako važno, a što proizilazi iz sadržaja Deklaracije, ona nije bila ni na koji način opterećena ideološkim primjesama. Ona je po svome sadržaju, humanim porukama i pravnom strogošću bila na tragu takvih ili sličnih poruka iz vremena Američke deklaracije nezavisnosti i Deklaracije francuske revolucije. Težila je ka uspostavljanju demokratske vlasti i pravne države. Uz uvažavanje kolektivnih prava sva tri bosanska naroda, ona se zalagala za prava i slobode građana, za građansku Bosnu i Hercegovinu.

Za izgradnju lokalne i regionalne vlasti i njihove subordinacije centralnoj vlasti, važna je Odluka ZAVNOBiH-a o ustrojstvu i radu narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini. U Odluci se polazi od principa da sva vlast pripada narodu koga predstavljaju narodno-oslobodilački odbori, narodno-oslobodilačke skupštine i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Temelj vlasti predstavljaju narodno-oslobodilački odbori koji su nastali u toku oslobodilačke borbe naroda Bosne i Hercegovine i razvili se u organe demokratske vlasti. Sljedeći princip na kojem se uspostavlja vlast u Bosni i Hercegovini jeste da ona mora biti u skladu sa osnovnim načelima narodne vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije.

Narodno-oslobodilački odbori su predviđeni da predstavljaju narodnu vlast u selu, općini i gradu, a vlast u srezu, okrugu i oblasti predstavljaju narodno-oslobodilačke skupštine. Narodno-oslobodilačke skupštine kao svoj izvršni organ iz svoje sredine biraju narodno-oslobodilački odbor. Svi ovi organi bili su ovlašćeni da donose rješenja i naredbe (pravne akte) u granicama koje im daju zakoni federalne Bosne i Hercegovine i Demokratske Federativne Jugoslavije, ali i da sprovedu naredbe, rješenja i odluke viših organa kojima su bili podređeni. Odbornici i članovi Skupštine bili su dužni pred narodom polagati račun ne samo o svom radu, već i o radu tijela narodne vlasti u koje su izabrani i mogli su voljom većine birača biti opozvani na način kojim je to propisano. Narodno-oslobodilački odbori su bili obavezni najmanje jedanput mjesečno sazivati zborove birača na kojima su polagali račun o svom radu i na kojima su se pretresala važna pitanja da bi narod imao neposrednog uvida u poslove narodno-oslobodilačkih odbora i da bi mogao uspješno uticati na njihov rad.

Broj članova narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština utvrđivalo je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Izbor odbornika i članova skupštine vršili su birači na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je odlučivalo kada će se odstupiti od načela neposrednog i tajnog glasanja za vrijeme rata. Aktivno i pasivno pravo glasa imali su svi građani bez obzira na narodnost, vjeru, imovno stanje i mjesto boravka, a borci NOR-a su ta prava imali bez obzira na godine starosti, dok su izbornog prava bili lišeni umobolni, kao i lica koja su na osnovu zakona bila lišena tog prava. Žene su u svemu bile izjednačene sa muškarcima.

Dužnosti narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština su bile:

- Podizati, ujedinjavati i organizovati sav narod u borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, učvršćivati jedinstvo pozadine i fronta, mobilisući sva narodna sredstva za pomoć narodno-oslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije;
- Čuvati i jačati bratstvo među narodima Jugoslavije i gajiti duh vjerske tolerancije;
- Raditi u svome djelokrugu na rješavanju privrednih, zdravstvenih, kulturno-prosvjetnih, tehničko-saobraćajnih, kao i ostalih pitanja preko potčinjenih organa javne uprave;
- Obezbjediti građanima ličnu i imovinsku sigurnost, kao i njihovu privatnu inicijativu u svim granama privrednog života;
- Stalno voditi brigu o siromašnim porodicama poginulih boraca narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, invalidima narodno-oslobodilačkog rata, kao i svim žrtvama fašističkog terora i pustošenja;
- Pomagati siromašne porodice boraca narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije vodeći stalno računa o srazmjernom opterećenju pojedinaca i krajeva;
- Obezbjediti najšire učešće naroda u jačanju narodne vlasti i u čuvanju tekovina oslobodilačke borbe.

Pri narodno-oslobodilačkim odborima postojao je narodno-oslobodilački fond iz kojeg se davala pomoć vojsci i stanovništvu kome je pomoć bila potrebna.

Do konačnog uređenja sudstva u Federalnoj Bosni i Hercegovini sudovanje su vršili sudovi u okviru narodno-oslobodilačkih odbora.

Svaki građanin ili pravno lice, čija su prava ili interesi bili povrijeđeni nekim aktom narodno-oslobodilačkih odbora ili narodno-oslobodilačkih skupština, imao je pravo žalbe višem organu narodne vlasti.

O podjeli Bosne i Hercegovine na oblasti, okruge, srezove, općine, gradove i sela odlučivalo je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, vodeći računa o ekonomskim, geografskim i saobraćajnim prilikama, kao i da se tom podjelom osigura maksimalno učešće naroda u vlasti i njegova kontrola nad njom.

Odlukom je bilo ovlašćeno Predsjedništvo ZAVNOBiH-a da opširnije propiše ustrojstvo i rad odbora i skupština, kao i da donese odluku o izbornom redu i postupku.³⁰

U cilju daljeg razvijanja demokratije i obezbjeđenja učešća najširih slojeva u izgradnji bh. državnosti, ZAVNOBiH je donio Odluku o izborima za narodnooslobodilačke odbore i narodno-oslobodilačke skupštine, kojom je obavezao svoje Predsjedništvo da raspiše izbore za članove seoskih, opštinskih i gradskih naro-

³⁰ ZAVNOBiH, str. 237-239.

dno-oslobodilačkih odbora i sreskih, okružnih i oblasnih narodno-oslobodilačkih skupština na teritoriji Federalne Bosne i Hercegovine.³¹

ZAVNOBiH je donio još jednu važnu Odluku o uspostavljanju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Ova odluka je donesena kao sprovedbena Odluka broj 10. Predsjedništva AVNOJ-a od 30. novembra 1943. godine, koja je imala dva cilja: 1) radi utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja sudu svih lica koja su u svojstvu okupatora ili njegovih pomagača odgovorna za zločine učinjene nad narodima Bosne i Hercegovine i 2) cilj je bio da se utvrdi materijalna šteta učinjena od strane okupatora i njegovih pomagača narodima Bosne i Hercegovine. Komisija se formira pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a i u svemu će saradivati sa Državnom komisijom sa istim zadatkom pri Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, s tim da Predsjedništvo ZAVNOBiH-a imenuje predsjednika i potreban broj članova komisije, kao i da propiše poslovnik za njen rad.

ZAVNOBiH i njegovo Predsjedništvo u početnom periodu nisu razvili znatniju aktivnost na području organizacije i razvoja narodne vlasti. Razlog tome su bile šesta i sedma neprijateljska ofanziva, koje su u zimu i proljeće 1943/4. godine zahvatile cijelo oslobođeno područje Bosne i Hercegovine i u velikoj mjeri omele razvoj i rad narodne vlasti uopće. Tako je početak razvoja organizirane i sistemat-ske djelatnosti ovih organa odložen sve do završetka sedme ofanzive i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Tek nakon ovog zasjedanja, na kome je ZAVNOBiH i formalno-pravno proglašen najvišim organom vlasti, došlo je do formiranja prvih odjeljenja Predsjedništva ZAVNOBiH-a i do organiziranog sistematskog rada.

S obzirom da zbog ratnih prilika nisu bile povoljne mogućnosti za formiranje Vlade, poslove Vlade privremeno je vršilo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a koje je donijelo odluku da se osnuju odjeljenja za razne grane državne uprave: Odjeljenje za narodnu privredu, Odjeljenje za narodnu prosvjetu, Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalnu politiku, Odjeljenje za finansije, Odjeljenje za sudstvo, Odjeljenje za ishranu, Odjeljenje za unutrašnje poslove, Odjeljenje za šume i rude, Odjeljenje za obnovu i Odjeljenje za informacije i propagandu. Narodno-oslobodilački odbori postali su i formalno organi državne vlasti subordinirani zemaljskim organima vlasti Bosne i Hercegovine.

Sadržina dokumenata Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka Predsjedništva daje mogućnost da se vidi širina akcije i djelatnosti Predsjedništva i njegovih odjeljenja. Iako su ratne prilike i oskudica koja iz njih proizilazi znatno uticale na mogućnost razvijanja intenzivnije djelatnosti, ukoliko je vrijeme odmicalo i kraj rata se približavao, rad odjeljenja razvijao se sve jačim tempom. Ne samo da su obavljani poslovi koje su tadanje potrebe nametale, već su izrađivani planovi za obnovu zemlje koji će se realizirati tek nakon potpunog oslobođenja. Može se sa sigurnošću konstatirati da nema oblasti društvenog života koja nije bila obuhva-

³¹ ZAVNOBiH, str. 241-242.

ćena i na čijem se sređivanju i razvoju nije radilo. To najbolje potvrđuje linija razvoja unutarnje organizacije Predsjedništva i njegovih odjeljenja. Nakon završenog Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, od odlukom predviđenih deset formirano je šest odjeljenja od kojih samo jedno za cjelokupnu privredu, ali daljim razvojem rada ovo se odjeljenje dijelilo na onoliko novih koliko ima posebnih grana privrede. Ovo razgranavanje dolazilo je kao posljedica preduzimanih aktivnosti, s jedne strane radi uspješnijeg izvršavanja zadataka na zadovoljavanju tekućih potreba I, s druge strane, radi izrade planova obnove i daljeg razvoja poslije rata. S tim u vezi, broj odjeljenja je porastao od šest na šesnaest a, pored njih, formirane su i razne druge ustanove i organizacije koje su obavljale specijalne zadatke.

Na čelu svakog odjeljenja nalazili su se načelnici postavljeni iz reda članova Predsjedništva a kasnije i iz reda članova Vijeća. Svako odjeljenje formiralo je svoj upravni aparat preko koga je rukovalo radom narodno-oslobodilačkih odbora. Na ovaj način Predsjedništvo je vršilo funkciju vlade Bosne i Hercegovine. U samom Predsjedništvu formirano je uže predsjedništvo (kabinet) koje se sastojalo od predsjednika, potpredsjednika i sekretara i ono je obavljalo tekuće poslove koji su bili mnogobrojni i svakodnevni. Plenum Predsjedništva sastajao se rjeđe, kada je trebalo pretresati opštija pitanja i donositi odluke. Načelnici odjeljenja održavali su stalan kontakt sa užim predsjedništvom, njemu referirali o tekućim pitanjima i dobivali upute za rješavanje pojedinih pitanja a i odobrenje za donošenje propisa iz svoje nadležnosti.

U odluci o konstituiranju ZAVNOBiH-a u najviše predstavničko i izvršno tijelo Federalne Bosne i Hercegovine izričito je stajalo da Predsjedništvo vrši svoju izvršnu vlast preko narodne vlade, ali je u samoj odluci predviđeno da se odmah ne pristupi formiranju vlade, već da ovu funkciju vrši Predsjedništvo preko odjeljenja, tako da je za ovo vrijeme funkciju vlade de facto vršilo uže Predsjedništvo. Poslije donošenja Pravilnika o organizaciji narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, a s obzirom da je Pravilnikom bila postavljena razvijena organizacija kako odjeljenja Predsjedništva tako i oblasnih narodnooslobodilačkih odbora, Predsjedništvo je odlučilo da se promijeni naziv njegovih odjeljenja. Odjeljenja su postala povjereništva, a načelnici povjerenici, čime je i terminološki izražena razlika između njih i načelnika odjeljenja i težnja da se podigne njihov ugled. Ovakvo stanje je ostalo sve do formiranja prve vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a 1945. godine.

Na rad Predsjedništva uticalo je niz faktora od kojih treba na prvom mjestu spomenuti sigurnost oslobođene teritorije. Ukoliko je sigurnost bila bolja, utoliko se Predsjedništvu pružala mogućnost da se organizuje kao nadleštvo sa potrebnim brojem stručnog osoblja i počne sistematski rad. Ali se postavljalo pitanje i smještaja Predsjedništva, odjeljenja i njihove administracije. U prvo vrijeme (juli, avgust i septembar 1944. godine) Predsjedništvo je bilo smješteno u selu Gornja Sanica pa nije imalo materijalnih uslova za širi zamah u radu, ali sa prelaskom u Jajce stvaraju se povoljniji uslovi za razvoj intenzivnijeg i sistematičnijeg rada. Ti

uslovi su se prvenstveno odnosili na mogućnost boljeg smještaja ureda i ljudi pa time i mogućnosti okupljanja većeg broja stručnog osoblja. Predsjedništvo je ostalo u Jajcu sve do oslobođenja Sarajeva i najveći dio ovih dokumenata potječe iz perioda njegovog rada u Jajcu. Tako je Jajce bilo privremeni prijestolni grad i srednjovjekovne bosanske države, poslije pada Bobovca, i savremene bosanske države obnovljene 1943. godine.

ZAVNOBiH i njegovo Predsjedništvo donosili su normativne akte različite sadržine i naziva. Ove akte veoma je teško pravno klasificirati, jer gotovo redovno naziv ne odgovara sadržini. Općenito se može konstatirati da se do klasifikacije i adekvatne nominacije u to vrijeme zbog ratnih prilika nije mnogo držalo tako da se u aktima sa istim nazivom regulirala materija vrlo različite sadržine, ustavne, zakonske i podzakonske prirode. Iako je ZAVNOBiH na Drugom zasjedanju bio proglašen za najviši organ zakonodavne i izvršne vlasti sve do Trećeg zasjedanja i pretvaranja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu, nema nijednog akta pod nazivom zakona. Svi akti doneseni na Drugom zasjedanju nose jedinstven naziv "odluka" iako se po sadržini veoma razlikuju. Ima odluka (kao npr. Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine) čija je sadržina u cjelini ustavnog karaktera, ima ih kojima se regulira materija zakonskog karaktera (npr. Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština), a ima i takvih čija je sadržina materija podzakonskih propisa, pa i individualnih akata.

Zbog razloga koje smo ranije napomenuli, Predsjedništvo do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a nije donijelo nijedan normativni akt. Nakon Drugog zasjedanja, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, u vezi s organizacijom narodne vlasti u cjelini, a naročito organizacijom Predsjedništva i njegovih odjeljenja, donosi veći broj normativnih akata. Prilikom sastava ovih akata nije se mnogo držalo do pravnotehničke forme, tako da ima po sadržini veoma važnih akata koji predstavljaju običan tekst koji ni po nazivu ni pravnotehničkoj obradi ne odgovara utvrđenim pravilima pravne tehnike (npr. Upute za organizaciju i rad narodnih sudova su dijelom ustavne a dijelom zakonske prirode a donesene su pod nazivom "Upute" i imaju pravno nesistematiziran tekst). Nazivi koje je Predsjedništvo davalo svojim normativnim aktima (pravilnik, upute, uputstvo, naredbe itd.) veoma su različiti i ne odgovaraju utvrđenoj pravnoj klasifikaciji. Isto važi i za akte odjeljenja, odnosno povjereništava koja su ona po ovlaštenju Predsjedništva donosila.

5. Budućnost Bosne i Hercegovine je u političkom jedinstvu Bosanaca (i Hercegovaca) sve tri etničke zajednice

Neposredno po oslobođenju Sarajeva 6. aprila 1945. godine, sazvano je održavanje Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a koje je održano 26. i 27. aprila 1945. godine. Još nije bila oslobođena zemlja. Do mira je došlo definitivno tek 15. maja, dakle tek 6 dana poslije kapitulacije Njemačke 9. maja 1945. godine. Prema tome,

i Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u uslovima rata, ali u mnogo povoljnijoj situaciji nego ranija dva zasjedanja, kako je rekao predsjednik ZAVNOBiH-a dr. Vojislav Kecmanović: “Danas prvi put obavljamo naše vijećanje pod svjetlošću dana, bez opasnosti od neprijateljskih aviona, od neprijateljskih bombi”.³²

Ovdje ponovo treba istaći upotrebu pojma “narod” u Bosni i Hercegovini u njegovom političkom značenju gdje su se pod pojmom narod podrazumijevali Bosanci (i Hercegovci) različitih etničkih skupina. U pozdravnoj riječi prilikom otvaranja Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a dr. Vojislav Kecmanović pozdravlja predstavnike “borbenog i slobodarskog naroda Bosne i Hercegovine”³³, dakle ne “borbenih i slobodarskih”, kako bi bilo da je govorio o narodima u etničkom značenju u Bosni i Hercegovini. Na drugom mjestu u svom pozdravu on kaže “u ovom borbenom narodu koji je mnogo propatio i mnogo dao”³⁴ misleći na sve Bosance (i Hercegovce).

Edvard Kardelj, isporučujući pozdrave u ime Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije i maršala Tita, raduje se da može te pozdrave i želje predati “prvom predstavništvu naroda Bosne i Hercegovine”, nakon četiri godine borbe naših naroda (misleći na sve narode Jugoslavije), “u kojoj narod Bosne i Hercegovine zauzima počasno mjesto”. Misleći na ovo zasjedanje Kardelj kaže: “No, ono je ujedno i trijumf pobjede naroda Bosne i Hercegovine i sviju naroda Jugoslavije”.³⁵

Edvard Kardelj ne zaboravlja spomenuti i pojam naroda u etničkom značenju u Bosni i Hercegovini, kada je govorio o ulozi Bosne i Hercegovine “u borbi za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Istorijska sudbina je htjela da baš Bosna i Hercegovina koja je bila gotovo kroz čitavo stoljeće pozornica borbe bratskih naroda, borbe koju su potpirivali i hranili tuđi interesi i uticaji, da je baš Bosna i Hercegovina postala kolijevka novih zaista bratskih odnosa između naroda Jugoslavije”.³⁶

Edvard Kardelj je u svome pozdravnom govoru posebno istakao značaj federalnih jedinica u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji: “Do maksimuma treba razviti stvaralačku inicijativu odozdo, a u prvom redu inicijativu federalnih jedinica. Stvaranje federalnih vlada, tu će inicijativu ojačati, odlučno razviti. U isto vrijeme, biće to za sve naše narode još jedna garancija njihove prave slobode i ravnopravnosti. I ovo zasjedanje ZAVNOBiH-a, koje će donijeti odluke o federalnoj vladi Bosne i Hercegovine, jedan je član u tom nastojanju. Zato vlada Demokratske Federativne Jugoslavije utoliko više želi da to zasjedanje bude što uspješnije i da se nova vlada Federalne Bosne i Hercegovine što energičnije prihvati posla na obnovi i daljnjoj izgradnji vaše federalne jedinice.

³² ZAVNOBiH, dokumenti 1945., knjiga II, izd. “Veselin Masleša”, Sarajevo 1968., str. 394.

³³ Isto, str. 393.

³⁴ Isto, str. 394.

³⁵ Isto, str. 396.

³⁶ Isto, str. 396, 397.

Da živi ravnopravna Federalna Bosna i Hercegovina u slobodnoj Demokrat-skoj Federativnoj Jugoslaviji!”³⁷

Da je u tom vremenu upotreba pojma “narod Bosne i Hercegovine”, bila u označavanju pojma “naroda” u političkom značenju pod kojim su se podrazumi-jevali Bosanci (i Hercegovci) svih narodnosnih skupina BiH, najbolje se vidi iz pozdravne riječi dr. Siniše Stankovića, predsjednika Narodne skupštine Srbije, na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a: “Drugovi narodni poslanici, draga braćo Bosanci i Hercegovci”.³⁸

Govoreći o Srbiji i srpskom narodu, Stanković je rekao: “25 godina su u ime srpskog naroda neovlašteno govorili oni koji su ga sramno izdali krajem marta 1941., koji su silom pokušavali da ga stave u službu okupatora... U ovom trenutku neprijatelj i izdajnici šire laži o raspadanju srpstva.

Na to im se može odgovoriti da nikada u istoriji srpstvo nije bilo tako i u tolikoj mjeri ujedinjeno koliko danas u slobodnoj zajednici ravnopravnih južnosla-venskih naroda... Bosna je zadužila Srbiju, Srbija je zadužila Bosnu i svi su jugo-slovenski narodi uzajamno zadužili jedan drugog da bi mogli zaista da stvore le-gendu XX vijeka, legendu južnih Slovena, ostvarenu u zajednici o kojoj su sanjali svi najplemenitiji sinovi naših naroda”.³⁹

Kada je trebalo da se spomenu narodi Bosne i Hercegovine u njihovom etničkom i kulturnom značenju, tada se pojam “narod” upotrebljavao u množini. Tako je dr. Vojislav Kecmanović, nakon isporučenih pozdrava na Trećem za-sjedanju ZAVNOBiH-a, zahvalio se, naglašavajući da to čini u ime svih naroda Bosne i Hercegovine, dakle, naroda u etničkom, a ne političkom značenju: “za-hvaljujem se najsrdačnije na toplim riječima, koje su toliko odjeknule u našim srcima, i srcu svih naroda Bosne i Hercegovine”.⁴⁰

Da su izabrani vijećnici uistinu predstavljali narod Bosne i Hercegovine u njihovom političkom, građanskom, značenju pokazuje i činjenica, da je od 176 narodnih poslanika, Vijeću prisustvovalo 155 poslanika.⁴¹ Oni, iako su predsta-vljali bosanske Srbe, bosanske Hrvate, Bošnjake i pripadnike narodnosti koje žive u BiH, Jevreje, Poljake, Ukrajince i dr., oni nisu bili razvrstavani po narodima i narodnostima, već su bili popisani po abecednom redu. Ali kod izbora zapisni-čara, radnog predsjedništva, radnih tijela ZAVNOBiH-a, Predsjedništva ZAVNO-BiH-a, Vlade Federalne Bosne i Hercegovine uvijek se strogo vodilo računa da sva tri bosanska naroda budu ravnopravno zastupljena, vodeći računa u nekim slučajevima o proporcionalnoj zastupljenosti, a kada je riječ o užim sastavima,

³⁷ Isto, str. 398.

³⁸ Isto, str. 398.

³⁹ Isto, str. 399. i 400.

⁴⁰ Isto, str. 401.

⁴¹ Isto, str. 402.

onda često i paritetnoj zastupljenosti sva tri bosanska naroda bez naglašavanja njihove narodne, odnosno etničke pripadnosti, što se podrazumijevalo i kod predlagача i kod tijela koje je odlučivalo o prijedlogu.

O političkom jedinstvu bosanskog naroda govorio je i Rodoljub Čolaković u svome referatu na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a. Stvaranje narodno-oslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine sa svojim izvršnim odborom "ima za našu užu domovinu poseban istorijski značaj. U njemu su ujedinjeni svi patrioti bez obzira na narodnost i vjeru, koji se bore za isti cilj, koji sprovode istu politiku, koja je istovremeno i srpska i hrvatska i muslimanska, jer ona brani podjednako interese sviju! Nikada toga nije bilo u Bosni i Hercegovini. Svaki od njenih naroda vodio je svoju politiku".⁴²

Govoreći o načelnosti (općosti) u politici u predratnoj Jugoslaviji onih koji su nekada govorili u ime Bosne i Hercegovine, sa mnogo lijevog oportunitizma, političkih pazara, podvala i intriga, Rodoljub Čolaković kaže da se to iz temelja izmijenilo u narodno-oslobodilačkom pokretu koji je istinski razbudio narodne snage: "On je izdigao iz samog naroda nove političke rukovodioce povezane sa svojim narodom, svjesne odgovornosti za sudbinu naroda iz koga su nikli, prožete ljubavlju prema zemlji koja ih je rodila. Narodno-oslobodilački pokret, koji obuhvata sve narode Bosne i Hercegovine, pobijedio je zbog toga što on u ovim sudbonosnim vremenima naše istorije nije vodio usku politiku jednog od naših naroda, bez obzira kakav je bio njegov nacionalni sastav u toku oslobodilačkog rata. On je vodio načelnu politiku slobodarsku i demokratsku po svojim koncepcijama, koja je istovremeno mogla biti jedina politika svih naroda Bosne i Hercegovine. Kad je pozivao na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih slugu zar to nije bilo u interesu i Srba, Muslimana i Hrvata? Nesumnjivo je da jeste, jer je fašistički okupator podjednako ugrožavao opstanak i jednih i drugih i trećih, bez obzira šta je on govorio i kako je postupao".⁴³

Govoreći o narodno-oslobodilačkom pokretu (frontu) u Bosni i Hercegovini, kao zbornom mjestu svih patriota Bosne i Hercegovine, Rodoljub Čolaković je rekao da je njemu istorija odredila ulogu "da jednom zauvijek sahrani sve ono u teškoj i žalosnoj političkoj prošlosti Bosne i Hercegovine, što je naše narode razjedinjavalo i što je tuđinu omogućavalo da gospodari Srbima, Muslimanima i Hrvatima".⁴⁴

Govoreći o Bosni i Hercegovini u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, kao zasebnoj i ravnopravnoj federalnoj jedinici (državi), Rodoljub Čolaković kaže: "Skinuto je jednom zauvijek ono pitanje koje je potresalo staru Jugoslaviju: Čija

⁴² Isto, str. 409.

⁴³ Isto, str. 409. i 410.

⁴⁴ Isto.

je Bosna i Hercegovina? Nju su svojatali i velikosrbi i velikohrvati, ali ne radi dobra njenih naroda već radi svojih sebičnih interesa”.⁴⁵

Upravo na pitanju Bosne i Hercegovine pobijedila su načela narodnooslobodilačkog pokreta koja su bila dosljedno demokratska, kaže Rodoljub Čolaković: “Polazeći od njih, Bosna i Hercegovina nije mogla biti dijeljena između Hrvatske i Srbije, ne samo zbog toga što su Srbi i Hrvati izmiješani na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, nego i zbog toga što u njoj žive i Muslimani koji se još nisu nacionalno opredijelili.

Svako cijepanje Bosne i Hercegovine oni bi s pravom osjetili kao nasilje nad sobom, kao uskraćivanje njima kao cjelini onih prava koja proističu iz našeg demokratizma za sve narode Jugoslavije, pa i za Muslimane.

Živeći u ravnopravnosti u svojoj užoj domovini, Srbi i Hrvati imaju najširu mogućnost da se povezuju raznim vezama sa svojom hrvatskom braćom u Srbiji, odnosno srpskom u Hrvatskoj. Ravnopravni sa Srbima i Hrvatima, naša muslimanska braća, od kojih niko neće praviti na silu ni Srbe ni Hrvate, imaju najšire mogućnosti za svoj ekonomski, politički i kulturni razvitak i potpunu slobodu svog nacionalnog opredjeljenja.

Takvim demokratskim rješenjem, po kome je Bosna i Hercegovina ravnopravna federalna jedinica, ona više neće biti ni jabuka razdora između Srba i Hrvata niti će muslimansko pitanje moći u rukama muslimanskih reakcionara da bude sredstvo za političke pazare sa srpskom ili hrvatskom reakcijom. Naprotiv, Bosna i Hercegovina biće most koji će vezivati ravnopravnu braću i učvršćivati demokratsku Federativnu Jugoslaviju”.⁴⁶

Govoreći o reakcijama neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta iz reda srpskih, hrvatskih i muslimanskih reakcionara na ovakav položaj Bosne i Hercegovine u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, Rodoljub Čolaković kaže:

“Srpski reakcioneri u Bosni i Hercegovini, nastojeći da zadobiju neki uticaj na mase, govore o tome kako je u Federalnoj Bosni i Hercegovini ugrožen položaj Srba, kako će se protiv njih složiti Hrvati i Muslimani. Oni vele: Srbi su se borili za slobodu, a sad moraju da dijele vlast s Muslimanima i Hrvatima. To vam govore oni vajni Srbi, koji su bili švapske ulizice, prirepci okupatora... Oni trube da je srpstvo pocijepano što ih, tobože, ispunjava brigom za budućnost srpskog naroda. Sve su to stari velikosrpski hegemonisti i reakcionari koji su svojom sebičnom kratkovidnom politikom upropastili staru Jugoslaviju, čiju je zločinačku politiku najskuplje platio baš srpski narod.

Muslimanski reakcionari (oni ljudi koji se nisu osramotili otvorenom saradnjom sa ustaškom državom, ali koji su “prijateljovanje” sa njemačkim okupatorom smatrali nekakvom političkom mudrošću, imaju drugu taktiku. Oni su u toku rata odvrćali muslimanske mase od oružane borbe protiv okupatora, plašeći ih

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, str. 410. i 411.

njemačkom silom. Oni siju nepovjerenje prema Srbima, navodeći kako među njima ima četnika koji mogu ugroziti Muslimane. Oni izdajnike srpskog naroda poistovjećuju sa srpskim narodom kako bi potkopali bratstvo Srba i Muslimana, iskivano u zajedničkoj borbi, koja im je trn u oku.

Hrvatski reakcionari koji su prihvatili Hitlerov "novi poredak" nalaze se u veoma nezavidnom položaju. Kad su vidjeli da taj "novi poredak" nije baš tako dugovječna tvorevina, oni su počeli da podvlače razliku između sebe i ustaša i da čak kritikuju ustašku državu. I oni govore o interesima Hrvata, i oni su se zabrinuli za sudbinu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Blagodareći naporima narodnooslobodilačkog pokreta, hrvatske mase uviđaju u sve većoj mjeri da je i njihova budućnost u Bosni i Hercegovini obezbijeđena samo u bratstvu sa Srbima i Muslimanima Bosne i Hercegovine".⁴⁷

Iz gore opširno citiranih riječi Rodoljuba Čolakovića, jednog od prvih ljudi narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, koje je on izložio u svom političkom referatu na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, jasno se vidi politička platforma na kojoj se zasnivala odluka o obnovi bosanske državnosti koja je kao država, voljom svojih naroda, ušla u sastav Demokratske Federativne Jugoslavije i time dobila formu jedne od šest ravnopravnih federalnih jedinica, pored Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore. Na takvoj političkoj platformi osvarivala se i njena državnost u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Autor

Profesor dr. Omer Ibrahimagić je emeritirani redovni profesor ustavnog prava Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor navodi elemente i obrazlaže njihovo značenje i utjecaj, koji su učestvovali u formiranju državnog osjećanja i patriotizma kod Bosanaca, a u kojima je glavnu ulogu imalo sjećanje na nekadašnju državu-banovinu i kraljevinu Bosnu, smatrajući da je u onim faktorima koji su utjecali na odluku o obnovi bosanske države ovo osjećanje i sjećanje na nekadašnju Bosnu imalo značajnog udjela.

⁴⁷ Isto, str. 411., 412. i 413.

HISTORIČKA PODLOGA DRŽAVNIH I VOJNIH OBILJEŽJA BOSNE I HERCEGOVINE SA ZNAKOM LJILJANA

Enver Imamović

I

Kada su se početkom rata 1992. godine pojavila nova državna, a potom i vojna obilježja sa znakom ljiljana, to je izazvalo veliku znatiželju i interes naše šire javnosti. To je zainteresiralo i strance, posebno novinare, koji su u tom razdoblju u većoj mjeri posjećivali našu zemlju. Mnogi su se pitali otkud ta obilježja i šta ona predstavljaju, odnosno kakvu vezu imaju s Bosnom. Stranci su, pak, redovito postavljali pitanje zašto smo uzeli ljiljan koji pripada heraldičkoj baštini zapadne Evrope, prije svega Francuskoj, Mađarskoj i nekim drugim evropskim zemljama. S obzirom da je pisac ovih redova učestvovao u određivanju i kreaciji tih obilježja, mnogo puta je bio pozivan da objasni šta ta obilježja znače i kako je do toga došlo da ljiljan postane osnovni sadržaj zastave i grba osamostaljene i novopriznate Bosne i Hercegovine. Ovo je prilika da se o ovom problemu kaže nešto više, i da se daje osvrt na njihovu historičku podlogu, što stoji u najužoj vezi s državnim obilježjima srednjovjekovne bosanske države.

Kada su koncem 80-tih i početkom 90-tih godina uslijedili događaji koji su doveli do raspada SR Jugoslavije, i kada je bilo jasno da će također Bosna i Hercegovina krenuti putem osamostaljenja, kako su to već učinile neke dotadašnje jugoslavenske republike, jedan od prioritarnih problema koji se nametnuo bosanskohercegovačkim vlastima, kao i našoj široj javnosti, odnosio se na izgled novih državnih obilježja. Bilo je, naime, jasno da se do tada postojeća i važeća ne mogu zadržati, što je značilo da se moraju tražiti nova.

Februara mjeseca 1991. godine u dnevnom listu "Oslobođenje" pojavio se feljton pisca ovih redova iz historije srednjovjekovne bosanske države, u kojem se govorilo i o njenim državnim obilježjima. Tekst su pratili likovni prilozi, među kojima i rekonstrukcija državnog grba, izrađen na osnovi relevantne arhe-

ološke i arhivske građe. Napis je bio smišljeno datumski tempiran, jer se upravo tih dana vodila skupštinska rasprava o potrebi promjene državnih obilježja.

Namjera napisa je bila da se ponudi ideja, da se u predstojećim raspravama o tom pitanju pođe od historijske tradicije, odnosno da se reafirmiraju obilježja iz vremena srednjovjekovne bosanske države. To je imalo odjeka, jer je na zajedničkoj sjednici Vijeća Skupštine SR BiH održane 27. februara 1991. godine, na prijedlog 86 poslanika donijeta Odluka da se pristupi promjeni Ustava SR BiH donošenjem ustavnog zakona o nazivu i državnim simbolima Republike Bosne i Hercegovine. Predloženo je da se rješenje za novi grb BiH temelji na historijskoj tradiciji srednjovjekovne bosanske države.

Bilo je više razloga za ovo opredjeljenje. Skoro sve zemlje duge povijesne tradicije imaju državna obilježja koja se temelje na toj tradiciji. Shodno tome, bilo je logično da i naša zemlja tako postupi, odnosno da se i na taj način uspostavi i istakne kontinuitet državnosti od preko hiljadu godina. To je početkom 90-tih godina, u onim poznatim nam događanjima, imalo posebnu kulturnu i državnopravnu težinu. I na koncu, s obzirom na višenacionalnu, viševjersku i multikulturnu specifičnost Bosne i Hercegovine, bila je opravdana sumnja da bi se teško uspjelo s drugim rješenjem od onog s povijesnom podlogom, koje bi zadovoljilo sve strane. Išlo se s pretpostavkom da će ova rješenja biti prihvatljiva svim narodima na ovom prostoru, koji Bosnu smatraju svojom kolijevkom i domovinom.

U okviru Radne grupe za zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast Komisije za ustavna pitanja SR BiH, imenovana je stručna komisija koja je trebala ponuditi prijedloge za novi državni grb i zastavu Bosne i Hercegovine. Komisiju su sačinjavali historičari i arheolozi, među kojima: dr Boris Nilević sa Instituta za historiju u Sarajevu, mr Tihomir Glavaš iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, mr Hasan Čeman iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Zvonimir Bebek, umjetnički dizajner iz Sarajeva, Vedran Hadžović, ispred Skupštine SR BiH i pisac ovih redova sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Pravni konzultant Komisije je bio dr Kasim Trnka ispred Ustavnog suda SR BiH. Nakon nekoliko mjeseci rada, Komisija je završila zadatak i u decembru 1991. godine obavljena je javna rasprava i prezentacija tekstualnih i likovnih prijedloga.

U javnoj raspravi su učestvovali predstavnici kulturnih društava "Preporod", "Napredak", "La Benevolencia" i "Prosvjeta". Cilj je bio da se ponudeni prijedlozi usuglase, daju sugestije i eventualno prihvate. "Preporod", "Napredak" i "La Benevolencia" su u potpunosti podržali prijedloge, dok ga je srpska "Prosvjeta" odbila. Njihovi predstavnici su tražili da se usvoji njihov prijedlog koji je predviđao da Bosna i Hercegovina ima tri zastave, od kojih bi jedna bila srpska trobojka. Njihov prijedlog za grb je bio da Bosna i Hercegovina ima tri grba od kojih bi jedan bio srpski sa orlom i ocilima. Ovaj prijedlog nije prihvaćen.

Bez obzira na to, predložena rješenja su nakon obavljene javne rasprave registrirana i zaštićena od strane Stručnog tima kod Autorske agencije za SR BiH, sve do usvajanja i proglašenja novog ustava Republike. Od viših sudova u Republici zatraženo je da ih zaštiti prilikom registriranja političkih i drugih organizacija, udruženja i sl. Time je stručni tim završio svoj dio posla.¹ Bilo je predviđeno da nakon toga prijedlozi uđu u ustavnu proceduru, poslije čega bi, eventualno, uslijedilo njihovo zvanično proglašenje za nova državna obilježja R BiH, i uveli u službenu upotrebu. Do toga, međutim, nije došlo, jer je u međuvremenu izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu.

Usvajanja po hitnom postupku

Početak ratnih dejstava i formiranje prvih odbrambenih snaga koje su ustale u odbranu naroda i zemlje, između ostalog je nametnulo potrebu stvaranja obilježja kojim će se branioci raspoznavati u borbi sa neprijateljem. Isti je bio slučaj s državnim obilježjima. Stara su napadom jugosoldateske i četničkih formacija u narodu već bila profanirana, i kao takva su bila odbačena.

U takvim okolnostima pisac ovih redova i jedan član stručne Komisije, dizajner Zvonko Bebek, jer ostali članovi u nastaloj situaciji nisu bili dostupni ili su već napustili zemlju, pod hitno su prišli rješavanju ovog problema. Zadatak se sastojao od slijedećeg:

1. Redifinirati i likovno ponuditi konačni izgled i oblik državnog grba i zastave kako bi se, s obzirom na nastalu situaciju i potrebe, stavili odmah na raspolaganje organima vlasti za praktičnu upotrebu.
2. Izraditi i ponuditi prijedloge za vojna obilježja odbrambenih snaga Republike Bosne i Hercegovine, koja bi se odmah stavila u praktičnu upotrebu.
3. Izraditi i ponuditi prijedloge za vojne činove odbrambenih snaga Republike Bosne i Hercegovine.
4. Izraditi i ponuditi rješenja za odličja (medalje i ordenje), za kojima se već prvih ratnih dana ukazala potreba.

GRB

Intervencija na redifiniciji i redizajnu grba odnosila se na izvedbeno rješenje u smislu promjene boje obruba štita sa srebrene u zlatnožutu, i stilsko prilagođavanje oblika ljiljana. To je učinjeno s ciljem da što više odgovara izvornom, to jest historijskom izgledu starobosanskog grba.

¹ Radni materijal Stručne komisije pod naslovom "*Prijedlog rješenja grba i zastave Republike Bosne i Hercegovine*", Sarajevo, oktobar 1991. godine, pohranjen je u Arhivu Skupštine RBiH. Po jedan primjerak je dobio svaki od članova Komisije.

ZASTAVA

Po pitanju zastave izvršene su dvije intervencije: u njenoj boji i načinu isticanja. Prijedlog stručnog tima je svojevremeno bio da njena osnovna boja bude plava. Novi prijedlog je bio da bude bijele boje. Uporište za to je proisteklo iz činjenice što po heraldičkim pravilima azurnoplava boja, kakve je bio starobosanski grb sa šest zlatnožutih ljiljana, u kombinaciji s drugim bojama zahtijeva i slaže se isključivo s bijelom bojom. Na osnovu toga, može se s dosta sigurnosti tvrditi da je i srednjovjekovna bosanska zastava bila bijele boje. Na to upućuju i analogije sa zastavama nekih drugih onovremenih evropskih država. To je kreatore opredijelilo da nova bosanskohercegovačka zastava također bude te boje.

Javilo se i pitanje njenog isticanja: da li u vodoravnom ili okomitom položaju? Problem je riješen analizom autentične dokumentacije koja se odnosi na srednjovjekovnu bosansku zastavu. Na velikom državnom pečatu kralja Tvrtka I iz 14. stoljeća, na kojem je prikazan vitez na konju s dugim kopljem na kojem vihori zastava s ljiljanima, stoji okomito. Shodno tome, određeno je da tako bude i s novom zastavom.

ZLATNI LJILJAN

S obzirom da je cvijet ljiljana u srednjovjekovnoj Bosni bio izuzetno omiljen i da je kao znak korišćen u svim sferama privatnog, javnog i vjerskog života, odlučeno je da se maksimalno reaffirmira i da u našem vremenu postane također prepoznatljiv znak suvremene Bosne i Hercegovine.

ARMIJSKA OBILJEŽJA

Već u prvim akcijama odbrane Sarajeva i čitave Bosne, pojavila se potreba za oznakama kojim će se branioci međusobno raspoznavati, kao i od pripadnika neprijateljskih snaga. Imajući u vidu državno-pravni i kulturno-historijski kontinuitet bosanske državnosti, išlo se za tim da se on naglasi i u ovom segmentu. Predloženo je da obilježje oružanih snaga R BiH bude gore opisani državni grb s dodatkom dva ukrštena mača u pozadini – simbolima političke i vojne moći srednjovjekovne bosanske države.

ARMIJSKA ZASTAVA

Predloženo je da bude ista kao državna s dodatkom ukrštenih mačeva.

ČINOVI

I kod činova se išlo za tim da budu u uskoj vezi s historijskom tradicijom srednjovjekovne bosanske države. Novo rješenje se sastojalo u prijedlogu da:

- Osnovno obilježje pripadnika oružanih snaga RBiH bude državni grb s ukrštenim mačevima;
- Umjesto standardnih zvjezdica, kako je bilo u činovima Jugoslavenske narodne armije, predloženi su ljljani.

“STAROBOSANSKI POZDRAV”

U kompletiranju novih vojnih obilježja predloženo je da se uvede specifičan pozdrav unutar pripadnika oružanih snaga RBiH. Umjesto standardnog načina, kako se pozdravlja u svim armijama svijeta, predloženo je da se u regularnoj vojsci RBiH pozdravlja polupodignutom rukom s otvorenim dlanom raširenih prstiju. Inspiracija za to je nađena u arheološkoj i povijesnoj građi koja pokazuje da je takav način pozdravljanja na bosanskohercegovačkom prostoru bio prisutan više od 2000 godina. Naime, na brojnim kamenim spomenicima sa raznih strana Bosne i Hercegovine, iz rimskog doba, koji pripadaju ilirskom kulturnom nasljeđu, dakle prastanovnicima Bosne, uvijek se ponavlja lik koji ima specifično podignutu ruku iznad ramena s otvorenim dlanom. Isti prizor se ponavlja na brojnim stećcima iz srednjeg vijeka, a onda na nišanima iz turskog doba.

S obzirom da je riječ o jedinstvenom slučaju da je na jednom te istom prostoru kroz razdoblje od preko 2000 godina kod istog naroda bio u upotrebi isti pozdrav, razlog je što je predloženo da se reafirmira i uvede u oružane snage suvremene Bosne i Hercegovine.

PRIHVACANJE I ZVANIČNO USVAJANJE PONUĐENIH RJEŠENJA

Predsjedništvo RBiH je naknadno na svojoj sjednici od 4. maja 1992. godine (Uredba br. 02-011-343/92.) bez primjedbi prihvatilo ponuđeno rješenje za državni grb i zastavu, čime su navedenog datuma ta dva obilježja postala zvanična državna obilježja RBiH, kao privremeno rješenje, dok su prečišćenim tekstom Ustava RBiH (Službeni list RBiH, br. 5/93) članom 7 za grb i članom 8 za zastavu, ista rješenja bila usvojene kao trajno rješenje.

Predsjedništvo RBiH je na svojoj sjednici od 1. augusta 1992. godine (Pr.br. 1263/92), bez primjedbi prihvatilo ponuđeno rješenje za armijska obilježja: armijsku zastavu, armijski grb i armijske činove Oružanih snaga RBiH, čime su postala zvanična obilježja Oružanih snaga RBiH.

Ponudeni prijedlozi koji su se odnosili na odličja (medalje) sadržavali su: medalju “Bosanski mačevi”, medalju “Bosanskog grba”, orden “Zlatni ljiljan”, orden “Bosanskog viteza”, orden “Kralja Tvrtka” i orden “Kulina bana”, a nešto kasnije je dodan i orden “Zmaja od Bosne”. U prvoj fazi je samo orden “Zlatni ljiljan” ušao u proceduru usvajanja i postao je zvanično odličje koje je dodjeljivano zaslužnim borcima.

Štab vrhovne komande vojske RBiH je bez rezerve prihvatio prijedlog novog vojnog pozdrava. Predsjedništvo RBiH je na svojoj sjednici od 14.8.1992. godine usvojilo vježbova pravila Oružanih snaga RBiH (02-011-663/92., gl. 3, str. 102-107) s dotičnim pozdravom, i time je taj pozdrav zvanično uveden u Oružane snage RBiH.²

II

Historička podloga usvojenih državnih i vojnih obilježja

Iako se historijski pouzdano zna da je Bosna u doba svoje srednjovjekovne samostalnosti imala i upotrebljavala državne simbole (grb i zastavu), rješavanje ovog problema su pratile izvjesne poteškoće jer raspoloživa izvorna građa ne daje sve elemente za apsolutno tačnu definiciju njihovog sadržaja i izgleda.

Dodatnu poteškoću predstavljaju brojni grbovnici u kojima se javlja bosanski grb, nastali u kasnijim vremenima, odnosno nakon nestanka srednjovjekovne bosanske države. Za naučnu kritiku oni nemaju neki značaj pošto se uglavnom radi o falsifikatima. Zato se Stručna grupa, koja je radila na ovom problemu, isključivo oslanjala na relevantnu izvornu građu kao što su arheološki nalazi i sačuvani arhivski podaci.

Analiza državnih simbola koji su bili u upotrebi u doba bosanske samostalnosti (od vremena prvih banova pa do posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića), pokazuje da su oni dobili konačan heraldički i državnopravni sadržaj, kao i oblik, tek u vrijeme kralja Tvrtka I (1353-1391.), za čije vladavine je Bosna dostigla najveći strupanj političkog i državnopravnog razvoja. Raspoloživa izvorna građa pokazuje slijedeće stanje:

GRB

Za poznavanje grba srednjovjekovne bosanske države glavni izvor su pečati sa povelja koje su izdavali bosanski vladari, a onda bosanski novci i plašt kralja Tvrtka I pronađen u kraljevskom mauzoleju u Arnautovićima kod Visokog. Ra-

² O svemu ovome sa likovnim priložima: E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995., p. 361-402.

zvoj grba imao je određeni kronoški tok. Nisu nam sačuvani pečati iz 12. stoljeća, ali se zna da su postojali. U ranoj fazi (13. stoljeće), heraldički simboli su najčešće bili likovi životinja, kao što su orao, grifon-lav i sl. Mali pečat bana Ninoslava kojim je pečaćena povelja izdata Dubrovniku između 1234. i 1240. g, sadrži lik orla.³ Radi se, ustvari, o antičkoj gemi, i njen sadržaj nema ništa zajedničko sa heraldičkom kompozicijom koja će se pod njegovim nasljednicima razviti u prepoznatljiva bosanska obilježja.

Prve elemente standardnog državnog grba nalazimo tek na tzv. srednjem pečatu bana Ninoslava. Prikazana su dva konjanika sa srcolikim štitovima koji od heraldičkog sadržaja imaju samo kosu gredu postavljenu s lijeva nadesno, koja štit dijeli na dva polja.⁴ Isti element nalazimo na dva pečata (malom i velikom) bana Stjepana II (1314-1353), a onda na srednjem pečatu bana Tvrtka I, s tim da je ovdje poprečna greda postavljena s desna na lijevo.⁵ Taj položaj će se trajno zadržati, jer ga nalazimo i u završnoj fazi razvoja bosanskog državnog grba.

Veliki pečat bana Stjepana II važan je iz razloga jer su na njemu prvi put prikazani ljiljani, kojim je prekriven sav slobodni prostor pečatnog polja. On će u razvojnoj liniji postati osnovni elemenat bosanske heraldike.⁶

Prve potpune elemente državnog grba koji su postali standardni, i kao takvi predstavljaju prepoznatljiva srednjovjekovna bosanska obilježja, nalazimo na srednjem pečatu kralja Tvrtka I. Ovaj pečat je važan iz razloga što je na njemu prvi put također predstavljen potpuni grb vladarske dinastije Kotromanića. Grb se sastoji od štita srcolikog oblika, kakav nam je poznat sa pečata bana Ninoslava i Stjepana II, kacige sa ukrasnim velom, krune sa ljiljanima i perjanice. Štit presijeca desna poprečna greda koja ga dijeli u dva polja. U svakom od njih su u paralelnom nizu po tri ljiljana.⁷

Za proučavanje i upoznavanje državnih simbola srednjovjekovne bosanske države najveći značaj ima tzv. veliki, dvostrani državni pečat kralja Tvrtka I.

³ A. Ivić, Stari srpski pečati i grbovi, Novi Sad 1910., p. 22; G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka I, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. III, Sarajevo 1948., p. 117; P. Anđelić, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970., p. 9.

⁴ J. Asbóth, Bosnien und Herzegovina II, Wien 1888., p. 193; L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München 1914., p. 270-271; P. Anđelić, o. c., 9-11.

⁵ L. Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje kórmenskog arkiva, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVIII, Sarajevo 1906., p. 407, sl. 5; I. Bojničić, Archäologische Anzeiger XI, Budapest 1882., p. 383; P. Anđelić, o. c., p. 13-17.

⁶ L. Thallóczy, o. c., p. 270-271.

⁷ G. Čremošnik, o. c., p. 136-137; P. Anđelić, o. c., p. 21-23.

Ustvari, riječ je o pečatu bosanskih kraljeva jer je s malim izmjenama isti korišćen skoro od svih kasnijih vladara. Za naše pitanje važan je njegov revers. Na njemu cijelo polje zauzima lik konjanika, ustvari, kralja u oklopu, na kojem se čak pet puta ponavlja državni grb sa ljiljanima. Dva puta je prikazan na konjskom plaštu – jednom na sapima, drugi put na vratu. Treći put je prikazan na štiti konjanika, četvrti put na zastavi koja vihori na dugom turnirskom koplju. Peti put je prikazan na reversu pečata, postavljen desno od portreta kralja Tvrtka koji je prikazan na prijestolju. U svih pet slučajeva predstava je ista: kosa greda ukrašena viticom. To je nešto rjeđi slučaj, jer je u većini slučajeva greda prazna, ili je bila obojena srebrenastom bojom, kako su to nalagala heraldička pravila, odnosno kombinacije boja.⁸

Lijep prikaz državnog grba nalazi se i na zlatniku kralja Tvrtka I (neki autori su ga pogrešno atribuirali kralju Tomaševiću). Ovdje je ustvari prikazan dinastički grb kojeg kao takvog određuju prateći elementi. Osnova mu je državni grb sa šest ljiljana, nad kojim je kaciga sa velom a na njoj kruna ukrašena ljiljanima, iz koje strši perjanica cvjetnog oblika. Lijevo i desno od grba je još po jedan stilizirani ljiljan.⁹

Posebnu historijsku i heraldičku vrijednost za proučavanje državnih obilježja srednjovjekovne Bosne predstavlja nalaz kraljevskog plašta iz grobnice kralja Tvrtka I u Arnautovićima kod Visokog. Iako je otkriven davne 1909. godine, obrađen je i objavljen tek sedamdesetak godina kasnije, i to od strane dr Pave Anđelića.¹⁰ Naime, prilikom iskopavanja srednjovjekovnih Mila (Arnautovića), naišlo se na grupnu grobnicu, zapravo mauzolej bosanskih vladara. Na centralnoj grobnici je stajao stećak ispod kojeg je nađeno ukupno osam skeleta, s bogatim grobnim priložima. Nalazi, međutim, nisu nikada obrađeni niti objavljeni. Naknadna revizionarska iskopavanja koja je vodio dr Pavo Anđelić, pokazala su da je tu bio pokopan i kralj Tvrtko I.

Najzanimljiviji i najvrjedniji nalaz je njegov plašt. Prilikom iskopavanja zatečen je u izuzetno dobrom stanju, prebačen preko stećka pod kojim je ležao kralj. Zbog nemara i nestručnog kopanja, taj izuzetno vrijedni nalaz je upropašten. Od njega su ostali tek mali komadići, zapravo oni dijelovi koji su bili izvezeni zlatnom žicom. Dr Pavo Anđelić je te ostatke izvukao iz zaborava nakon skoro 70 godina, proučio ih i objavio. Njegovi rezultati su obogatili bosansku heraldiku,

⁸ **L. Thallóczy**, Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?, Glasnik Zemaljskog muzeja, IX, Sarajevo 1897., p. 183-191; **P. Anđelić**, o. c., p. 23-25.

⁹ **S. Šimčik**, Hrvatska straža, IX, Zagreb 1938., br. 231; **M. Perojević**, Franjevačk vjesnik, ILIV, Beograd 1937., br. 12; **I. Rengjeo**, Numizmatički vjesnik, god. I, III-IV, ;VII-VIII, Zagreb 1939., br.2 i 4; **M. Dinić**, Veliki bosanski zlatnik, Istorijski časopis, III (1951/52), Srpska akademija nauka, Beograd 1952., p.41-53.

¹⁰ **P. Anđelić**, Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XXXIV/1979, Sarajevo 1980., p. 214 i d.

dok je nalaz (plašt) sam po sebi jedinstven kako zbog sadržaja (jer nosi državna obilježja), tako i zbog okolnosti nalaza (zatečen je onako kako je ostavljen pri sahrani kralja Tvrtka I prije 600 godina).

Pažljivim pregledom tih ostataka dr Anđelić je ustanovio da se radi o brokatnom platnu, zapravo kraljevskom plaštu, na kojem su se još uvijek lijepo raspoznavali grbovi izvezeni zlatnom žicom. Riječ je, naime, o tzv. potpunom, to jest dinastičkom grbu, koji se sastojao od standardnog državnog grba s dodatnim ukrasnim elementima.¹¹

Grb sa ljiljanima se javlja i na pečatima Tvrtkovih nasljednika – na srednjem pečatu kralja Dabiše i Tvrtka II.¹² Kralj Ostoja je u kompoziciju grba umjesto ljiljana stavio krunu,¹³ bez sumnje kao simbol isticanja svoga prava na prijestolje oko kojeg se krvio s bratom Tvrtkom II. Nije, međutim, sasvim napustio ljiljane. Zadržao ih je na državnoj zastavi.¹⁴ Kralj Tvrtko II je, pak, umjesto ljiljana stavio inicijal svog imena “T”.¹⁵ To isto čini kralj Tomaš, s tim da uz inicijal “T” dodaje inicijal “S” (Stephanus Thomas).¹⁶ Ipak, ni Tomaš ne odstupa u potpunosti od tradicije ljiljana. Na novcu koji je kovao (na poludinarima), postavljen je standardni državni grb sa šest ljiljana.¹⁷

Mala je razlika između državnog i dinastičkog grba, to jest onog koji je pripadao vladajućoj porodici Kotromanića. Oni su, ustvari, identični, s tim što je dinastički kompozicion. Državnom grbu su dodani dekorativni elementi, a to su: kaciga sa velom, kruna i perjanica. Takav je upravo grb izvezen na Tvrtkovom plaštu pronađen u njegovoj grobnici u Arnautovićima. Dakle, u oba slučaja to je grb sa šest ljiljana. To je shvatljivo jer se dinastija Kotromanića uvijek identificirala s Bosnom, i obrnuto.

ZASTAVA

Sve se donedavno malo znalo o zastavi srednjovjekovne bosanske države. Jedino s čime se raspolagalo bila je kratka bilješka jednog španjolskog putopisca iz

¹¹ **P. Anđelić**, Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XVII, Sarajevo 1962., p. 165-171.

¹² **P. Anđelić**, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, p. 33, 41.

¹³ **P. Anđelić**, o. c., p. 36.

¹⁴ **P. Anđelić**, o. c., p. 36-38.

¹⁵ **P. Anđelić**, o. c., p., 42

¹⁶ **I. Rengjeo**, Novci bosanskih banova i kraljev, Glasnik Zemaljskog muzeja, LV, Sarajevo 1943., VI emisija, 2. tip.

¹⁷ **I. Rengjeo**, o. c., XI, tip 1, XII emisija, tip 1.

14. stoljeća, koji samo navodi da vladar Bosne ima zastavu. Za onu koju je vidio u Drijevimama na Neretvi, kaže da je sastavljena od modre (plave) i bijele boje.¹⁸ Noviji nalazi dali su više podataka o ovom problemu, pa nam je izgled srednjovjekovne bosanske zastave danas bolje poznat.

Na naličju velikog pečata kralja Tvrtka I također je prikazana zastava Bosne. Vidi se kako leprša na dugom koplju konjanika. Njen glavni sadržaj je grb sa ljiljanima.¹⁹ Analiza državnih pečata, pokazuje da su neke rane banske zastave, umjesto štita sa ljiljanima, imale križ. Takav je slučaj sa zastavom bana Stjepana II i bana Tvrtka, prikazane na njihovim pečatima. Sadržaj zastave na pečatu bana Ninoslava iz 13. stoljeća teško je raspoznati. Nejasno je da li je u pitanju križ ili su ljiljani. Počev od kralja Tvrtka I ostala je nepromijenjena za svo vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države.

Sa pečata je nemoguće odrediti boju zastave ali nam mogu poslužiti analo-gije sa zastavama drugih onovremenih zemalja. Pouzdano se, pak, zna kako je nošena i kako se isticala. Na velikom državnom pečatu na koplje je obješena vertikalno, shodno položaju grba, odnosno štita, koji stoji uspravno. Što se tiče njenog oblika, banske su imale dva puta veću dužinu od širine, dok su herceške gotovo kvadratne, ili šire nego duže. Banske zastave se završavaju trokutastim prorezom, a neki primjerci kraljevske su u obliku trokuta.

LJILJAN

Osnovni i najvažniji sadržaj bosanske heraldike je ljiljan. U historiografiji je već dugo prisutna polemika o tome na koji način je ljiljan ušao u bosansku heraldiku. Neki su mišljenja da su ga bosanski vladari preuzeli od ugarskih Anžuvina, bilo kao njihovi vazali ili ženidbenim vezama. Bosanska kruna je u obliku ljiljana kakva je i kod kralja Karla Roberta, Ljudevita Velikog, kraljice Marije i dr, ali takve krune imaju i druge evropske dinastije. Neki, pak, iznose uvjerenje da je Bosna preuzela ljiljan od Srba, pošto se kruna s ljiljanima javlja na novcima nekoliko posljednjih Nemanjića.

Analiza ovog problema pokazuje da je neopravdano ljiljan vezati za ovaj ili onaj narod, odnosno dinastiju. Zna se da je ljiljan bio omiljeni umjetnički motiv već kod starih Egipćana, Krećana, Rimljana i dr. I u Bosni se susreće već u antičko doba, to jest prije dvije hiljade godina. Muzej grada Sarajeva posjeduje ulomak rimske zemljane posude iskopane na Ilidži, na kojoj je urezan prelijep motiv stiliziranog ljiljana.²⁰ Ljiljan se javlja na tlu Bosne i u kasnoantičkoj

¹⁸ **J. Smodlaka**, Zemlje Južnih Slovena i njihovi grbovi ..., Prilog Vjesniku za arheologiju i Historiju dalmatinsku, sv. L, god. 1928-29, Split 1931., p. 8.

¹⁹ **P. Anđelić**, o. c., p. 23 i d.

²⁰ Muzej grada Sarajeva, Inventarna knjiga – antika, br,

umjetnosti pa ne treba čuditi da je u srednjovjekovnoj Bosni postao široko prisutan kako u umjestnosti tako i u državnim obilježjima.

Ljiljan se u Bosni javlja i kao elemenat ukrasne arhitekture, kakav je slučaj sa kapitelima bobovačkog dvora.²¹ Također je čest u iluminacijama srednjovjekovnih rukopisa (Mletački zbornik, Hvalov rukopis i dr), a onda se susreće na nakitu, kao što su počelice itd. Najčešće se javlja na stećcima, i to u raznim stilizacijama. U nekim slučajevima to je glavni i jedini likovni sadržaj stećka, postavljen na njegovu gornju plohu ili na bočnim stranama.²²

I u emisijama srednjovjekovnog bosanskog novca često se javlja kao samostalan simbol. Najbolji takav primjer je zlatnik kralja Tvrtka I. Također su žezla bosanskih vladara u obliku ljiljana, kao i njihova kruna.

Koliko je ljiljan bio omiljen u srednjovjekovnoj Bosni pokazuje njegov spomen u literarnom stvaralaštvu. U tzv. Tihoradićevom evanđelju iz 14. stoljeća nalazi se glosa: "Lilije, cvijetu ime – krin".²³ Na kraju, spomenimo da u Bosni (na Igmanu) raste jedinstvena vrsta ljiljana koja se nigdje drugdje ne susreće. Riječ je o endemu, u botanici nazvan *Lilium bosniacum* Beck. Može se pouzdano reći da je od čitave Evrope, upravo u Bosni našao najširu primjenu, i upitno je da li ga je Bosna preuzela od drugih i u kojoj mjeri, ili je možda bio obrnut slučaj.

BOSANSKI GRB I FALSIFIKATI

Prvi pokušaji falsificiranja bosanskog grba kao i grbova pojedinih bosanskih velikaških porodica, potječu iz druge polovice 15. stoljeća. To je bilo u uskoj vezi s raseljavanjem bosanskog plemstva, što je bilo prouzrokovano turskim osvajanjem Bosne, a onda, pod utjecajem renesansnih ideja o zajedničkim korijenima svih južnih Slavena i njihovoj etničkoj vezi sa Ilirima. U tom razdoblju sastavljani su brojni grbovnici, među kojima i grb Ilirika. Sastojao se od štita na kojem su ucrtani polumjesec i zvijezda. Ti simboli se, inače, najčešće javljaju na spomenicima južnoslavenskog prostora, posebno na bosanskim stećcima, ali je nejasno zašto su uzeti baš ti simboli za zajednički grb svih Južnih Slavena.

Grb s polumjesecom i zvijezdom, kao bosanski, prvi put se javlja na nadgrobnoj ploči kraljice Katarine u Rimu, koja je umrla 1478. godine. Ovi simboli su čest motiv bosanskih stećaka, a kako je ušao u heraldiku, nepoznato je.

Grb sa crnačkim glavama, kao tobožnji bosanski, koji se prvi put pojavio u rukopisu Ulricha Richental, kroničara čuvenog sabora održanog u Konstanci (1415-1418), nema nikakve veze s Bosnom. Izmišljen je kao i grbovi mnogi

²¹ **P. Anđelić**, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973., p.51, sl. 2.

²² **M. Wenzel**, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965., p.168-175.

²³ **M. Dizdar**, Starobosanski tekstovi, Sarajevo 1990., p. 84, 350.

drugih zemalja čiji su predstavnici učestvovali na tom saboru. Od Richental prelazi u *Kosmographiu Sebastiani Múnsteri*, štampanu u Bazelu 1544. godine. Poslije je štampan u zborniku *Virgila Solisa* (1555.g), i tako je ušao u širu evropsku literaturu. Petar Ohmučević ga je preuzeo od Múnsteri i 1582. unio u svoje *Rodoslovlje*. Iz *Rodoslovlja* je, pak, ušao u *Ilirski grbovnik*, a odatle u *Orbinijevo djelo*.²⁴

Osamdesetih godina 19. stoljeća, u vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, u javnosti se ponovo pokrenulo pitanje bosanskog grba. Ondašnje su vlasti, naime, željele uvesti u službenu upotrebu grb zemlje Bosne, pa su, s tim u vezi, bili pozvani najeminentniji onovremeni historičari da se uključe u rješavanje tog problema. Napisane su brojne rasprave i prilozi na tu temu. Pokazalo se da pitanje određivanja historijskog bosanskog grba predstavlja dosta složen problem, s obzirom da Bosna i Hercegovina posjeduje najbogatije heraldičko nasljeđe od svih južnoslavenskih zemalja kao i izvornu građu koja se odnosi na taj problem.

U tom pogledu poseban značaj ima bogata zbirka pečata a onda numizmatičko nasljeđe s predstavama državnog i dinastičkog grba. Kako ta građa nije bila poznata starijim istraživačima, kao ni arheološki materijal (plašt kralja Tvrtka I), svoje zaključke su uglavnom temeljili na pojedinim grbovnicima nastalim u doba renesanse i kasnije. Većina ih, međutim, predstavlja falsifikate, i kao takvi nisu relevantni ni za proučavanje bosanske heraldike.

Ponudeni grb sa sabljom pripada, pak, mađarskom heraldičkom nasljeđu, pod čijim je utjecajem svojevremeno herceg Stjepan formirao svoj herceški grb, s obzirom da je bio u tijesnim političkim vezama s budimskim dvorom. Nameatanje Bosni grba ovog sadržaja imalo je političke motive, odnosno, želio se naglasiti tobožnji vazalni odnos Bosne prema Ugarskoj (Mađarskoj) u razdoblju srednjeg vijeka.

Nakon gore izloženog vidi se da nije uopće više upitno kako su izgledali grb i zastava srednjovjekovne bosanske države. Njihov osnovni sadržaj je štit sa šest ljiljana, kako to pokazuje relevantna izvorna građa: pečati, numizmatički primjerci, plašt kralja Tvrtka I i dr.

Autor

Profesor dr. Enver Imamović je redovni profesor historije starog vijeka i arheologije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

²⁴ **A. Solovjev**, Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. IX, Sarajevo 1954., p. 96 i; Isti pisac: Postanak ilirske heraldike, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. XII, Odj. društvenih nauka, 6, Skoplje 1933., p. 79-125; **M. Orbini**, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968., p.133.

Rezime rada:

U svom prilogu autor obrazlaže historijsku utemeljenost nove bosanske heraldike i upotrebe heraldičkih znakova i simbola koji su se pojavili sa pojavom državne samostalnosti Bosne i Hercegovine kao države, a koji se temelje na ljljanu kao heraldičkom znaku. On ukazuje na utemeljenost i prirodu te nove heraldičke prakse do koje je došlo nakon osamostaljivanja bosanske države 1992. godine.

KARAKTERISTIKE DRUŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI NEPOSREDNO NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Husnija Kamberović

Nakon što se u Drugom svjetskom ratu izborila za obnovu svog državno-pravnoga statusa, integrirana u okvire jugoslavenske države, Bosna i Hercegovina se nakon rata suočila sa nizom problema koje je valjalo rješavati radi obnove razorenoga društva, koje je, uz to, po svojoj strukturi bilo seljačko u pravom smislu te riječi, koje nema to obilježje samo zbog toga što je većina stanovništva živjela na selu nego prevashodno zbog činjenice da to stanovništvo u socio-kulturnom smislu nije bilo prekoračilo granice seljačkog društva. Na ovom je prostoru neoposredno nakon Drugoga svjetskog rata preko 70 odsto stanovništva bilo nepismeno, a blizu pola miliona ljudi nosilo je opanke koje su najčešće sami pravili od goveđe kože. Takvo stanje, koje nije bilo samo posljedica ratnih razaranja nego i dotadašnjeg povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine, bilo je i opća karakteristika društva na jugoslavenskom prostoru. Inženjer Briner, pomoćnik ministra je 23. oktobra 1945. donio uputstvo o ponašanju službenika radi u kojem ističe kako je zabranjeno skidati sijalice, šarati po zidovima i vratima, bacati otpaci hrane, voća, hartije, cigareta, kroz prozore, po hodnicima, stepeništu i oko liftova, da je zabranjeno pljuvati, bacati palidrvca, pa je čak detaljno propisao kako se koristi toalet¹. Na teritoriji Bosne i Hercegovine je 1921. bilo 85 odsto poljoprivrednog stanovništva, a 1939. udio poljoprivrednog stanovništva je opao na 80,2 odsto. Ako se uzme da je gradsko stanovništvo ono u naseljima sa preko 5000 stanovnika, onda je taj dio populacije u BiH iznosio 1921. godine svega 8,8 odsto, a 1931. godine 9 odsto. Bosna i Hercegovina je, po tom kriterijumu, 1921. imala 11 gradova, a deset godina kasnije samo dva više². Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u

¹ Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), fond Ministarstva rudarstva Vlade FNRJ (dalje 24), 6-21, Uputstvo pomoćnika ministra šumarstva, 23.10.1945.

² Ilijas Bošnjović: *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*. Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 7, str. 148. i 149.

Bosni i Hercegovini je 83 odsto stanovništva živjelo na selu, a 17 odsto u gradu. Industrija je upošljavala svega 2 odsto ukupnog stanovništva³. Takva seljačka struktura je karakteristika društva u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, to društvo nije bilo unutar sebe homogeno nego razbijeno u najmanje dvije (muslimansku i kršćansku) manje ili više zatvorene makrocjeline u kojima su se vjerske razlike izuzetno djelotvorno održavale na razini narodnih običaja stanovništva i bitno određivale njegov društveni, kulturni i politički razvoj. Bila je to posljedica dotadašnjeg povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine u kojoj je, počevši od dolaska Osmanlija na ove prostore, otpočela izgradnja takve društvene strukture. Raspored gospodarskih zgrada, vanjski izgled kuća i unutarnji raspored prostorija u njima, način života i međusobnog ophođenja, već na prvi pogled su pokazivali svu razbijenost bosanskohercegovačkog društva koja će bitno određivati stupanj modernizacijskih procesa u njemu. Sve je to uvjetovalo da je glavna konstanta bosanskohercegovačke povijesti poslije 1945. predstavljao sukob s osnovnim uporištem tradicionalizma, agrarnim društvom.

Bosna i Hercegovina je 1945. godine pored izrazito agrarne društvene strukture bila ekonomski dosta zaostala zemlja u kojoj je stanovništvo, osobito seosko, živjelo na prilično primitivan način. Oгледа se to i u načinu građenja zgrada za stanovanje i gospodarskih zgrada na selu, čija je zajednička karakteristika to da su podignute sa minimalnim utroškom novca, uz pomoć nekvalificiranih ili slabo kvalificiranih radnika. Seljak je, uglavnom, sam sebi gradio potrebne zgrade uz pomoć seoskih majstora (dundera), te su na taj način nastajale male nehidijenske zgrade sa zemljanim podom, otvorenim ognjištem, često sa jednom ili najviše dvije prostorije i malim prozorima. Takvih naselja je bilo širom Bosne i Hercegovine. Osim toga, sela su bila razbijenog tipa, što je predstavljalo veliku zapreku svakom kulturnom i ekonomskom napretku i modernizacijskom procesu uopće. Tijekom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je uništeno oko 33 odsto stambenih i gospodarskih zgrada na selu. Ukupno je u Bosni i Hercegovini tijekom rata porušeno 126.000 kuća (od 417.000 stambenih zgrada ukupno)⁴. Ako se tome doda da, uz preovladavajući sitni posjed, u bosanskohercegovačkoj poljoprivredi imamo proizvodnju sa snažno prisutnim naturalnim ostacima slika sela postaje jasnija.

U tako siromašnom selu je odmah nakon završetka rata, već u maju i junu 1945, zavladao glad, osobito u okruzima Sarajevo, Travnik, Bihać i Banja Luka, dok su krajevi u južnoj Hercegovini, koji su bili pristupačniji dovozu hrane s mora, kao i predjeli oko Tuzle, koji su imali izlaz na Drinu, relativno bolje stajali⁵. U nekim krajevima se čak umiralo od gladi (Kupres, Prozor, okolica Sarajeva).

³ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo 1990, str. 13

⁴ "Borba", 24.8.1946, str. 4

⁵ AJ, fond Ministarstvo rada Vlade FNRJ (dalje 25), 25-1, Ministarstvo za BiH – Statističkom uredu, 9.6.1945.

Zemlja se obrađivala na dosta primitivan način, kosilica je bila gotovo nepoznata, a njive su se najvećim dijelom obrađivale drvenim ralom, dok je u istočnoj Bosni bilo primjera da su ljudi sami vukli plug⁶. Pred Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini je na gospodarstva do 5 ha otpadalo 68 odsto seljačkih gospodarstava, što znači da dvije trećine seljačkih gospodarstava nije moglo proizvoditi nikakvih tržišnih viškova, a znatan broj, s obzirom na brojnost porodice i kvalitet zemljišta, gotovo da nije moglo prehraniti niti vlastitu porodicu⁷. Od svih domaćinstava u čitavoj tadašnjoj jugoslavenskoj državi samo je 43,8 odsto imalo gvozdeno plugove, 18,2 odsto drvene plugove, a 38 odsto nije imalo najnužnijih poljoprivrednih sprava⁸. Tako nizak stupanj agrotehnike katrakteristika je i bosansko-hercegovačke poljoprivrede neposredno nakon rata.

Za razliku od sela, u gradovima je situacija bila nešto bolja, osobito što se tiče javnih zgrada. Najveći dio zgrada je izgrađen još koncem 19. stoljeća za vrijeme austrougarske vladavine. Austro-ugarska je vlast nastojala u bosanskim većim mjestima-gradovima podizati velike i vrijedne zgrade, ali je nedostatak većine gradova bio u tome što nisu imali regulacione osnove⁹. U mnogim gradovima nije postojala kanalizacija, pa su, prema nekim izvještajima, otvoreni kanali širili neprijatan miris po cijelom gradu, osobito ljeti i u vrijeme kada puše vjetar¹⁰. Tuzla je još koncem 1947. imala slabo razvijenu vodovodnu i električnu mrežu, stambeno pitanje je bilo veoma akutno, lokalni saobraćaj gotovo da uopće nije postojao, a kulturni život je bio slab zbog nedostatka kulturnih ustanova¹¹. U Jajcu, u centru grada, na praznoj poljani, seljaci su iz okoline koncem 1949. još uvijek ostavljali konje¹², a u Sarajevu, najvećem gradu Bosne i Hercegovine, početkom 1946. postoji 3000-4000 komada stoke¹³.

Lošem ekonomskom stanju u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata doprinio je i loše izgrađen saobraćaj. U međuratnoj jugoslavenskoj državi Bosna je u saobraćajnom pogledu bila posve zapostavljena, što se vidi i iz podatka da je na njezinom teritoriju u razdoblju 1919-1941. izgrađeno svega

⁶ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (dalje ACKSKJ), fond Organizaciono-politički sekretarijat (dalje V), k. XXI/1.

⁷ ACKSKJ, fond Komisija za privredu (dalje XI), 1/15, Analiza o zaostalosti Bosne i Hercegovine, 1946. godina.

⁸ ACKSKJ, XI-1/13, Izvještaj Komisije za ekonomsku politiku, 1946 godina

⁹ ACKSKJ, XI-1/13, Izvještaj Komisije za ekonomsku politiku, 1946. godina

¹⁰ ACKSKJ, XI-5-1/13, Izvještaj o stanju trgovine i ugostiteljstva u poduzeću "Igman" u Konjicu.

¹¹ ABiH, MRA, k. 56, br. 2956/47, Zapisnik sa sjednice Izvršnog odbora Gradskog narodnog odbora u Tuzli, 9.12.1947.

¹² ACKSKJ, V, k-III/3, Izvještaj o obilasku partiske organizacije Banjalučke oblasti, 18.10.1949.

¹³ ACKSKJ, V, k-XXI/2, Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i članova Oblasnih komiteta KPJ, april 1946.

176 km željezničkih pruga (dok je u Srbiji u istom razdoblju izgrađeno 886 km)¹⁴. U aprilu 1945. u Bosni i Hercegovini je bilo u upotrebi 481 km željezničke pruge, a u maju 710 km. Od 395 lokomotiva, koliko ih je bilo neposredno nakon rata, svega 47 je bilo upotrebljivih, a od 531 putnička vagona svega 181 je bilo ispravno. Nakon rata je zatečeno 6.012 teretnih vagona, a od toga je 3.202 bilo ispravno¹⁵. Zbog oskudice željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini je u međuratnom razdoblju cestovni saobraćaj igrao prvorazrednu ulogu, ali su tri četvrtine cesta bile neprohodne ili teško prohodne, a i to su bile, uglavnom, državne dok su općinski putevi, koji su najčešće bili bez kamene podloge, bili, u najznačajnijoj mjeri, u doba i najmanjih kiša neprohodni¹⁶. Stanje puteva u Bosni i Hercegovini 1945. pokazuju slijedeći podaci: sa suvremenim kolovozom bilo je svega 34 km, sa kamenom podlogom 2.225 km, bez kamene podloge 3.382 km ili svega 5.641 km. Na 100 kvadratnih kilometara otpadalo je svega 10,9 km puta, dok je u Sloveniji, na primjer, na 100 kvadratnih kilometara dolazilo 129 km puta. Osim toga, nedostatak saobraćaja u Bosni i Hercegovini nije samo u slabo razvijenoj mreži i lošim uskim putevima nego još više u nedostatku one mreže seoskih puteva koja služi za prilaz ka javnim putevima i koja po svojoj ukupnoj dužini mora iznositi više-struko od javnih puteva. Takve mreže u Bosni 1945. gotovo da nije bilo. U većem dijelu zemlje, osobito u planinskim krajevima, glavno saobraćajno sredstvo predstavljao je tovarni konj, čime je najviše izraženo slabo stanje privrede. Time se objašnjava i činjenica da su postojeći putevi bili slabo frekventni i neiskorišteni¹⁷.

U tako lošem stanju društva Bosna i Hercegovina se morala nositi sa problemom izbjeglica, obnove privrede, saobraćaja, pa čak i nositi sa onim pitanjima koja nisu bila očekivana (npr. probem bosanskih granica).¹⁸ Osnovni pravci razvoja bosanskohercegovačkog društva nakon Drugog svjetskog rata odvijali su se u nekoliko segmenata, a glavne promjene su se odvijale u oblasti agrara i industrije. Agrarna prenaseljenost, kao karakteristika društva neposredno nakon rata, javlja se kao posljedica izostanka industrijalizacije u ranijoj povijesti, s jedne, i oskudice u obradivom zemljištu pri postojećem stupnju modernizacije privrede, s druge strane. Ona je istodobno i demografsko i ekonomsko obilježje poljoprivrede, jer se pojavljuje i kao višak stanovništva na jedinici površine zemlje i kao

¹⁴ Kemal Hralja: *Razvoj industrije u BiH do drugog svjetskog rata (dalje: K. Krerlja: Razvoj industrije)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. I, Zagreb 1974, str. 30.

¹⁵ AJ, fond Privredni savjet Vlade FNRJ (dalje 40), 138-325, Državni statistički ured DFJ, Izvještaj br. 5-7, Beograd 1945.

¹⁶ K. Hrelja: *Razvoj industrije*, str. 31

¹⁷ ACKSKJ, XI-1/15, Analiza o zaostalosti BiH, 1946. godina

¹⁸ O tome vidi u Husnija Kamberović: *Rasprave o bosanskim granicama 1946. godine*. Prilozi. Institut za istoriju, br. 28, Sarajevo 1999, str. 203-209.

prezasićenost proizvodnih fondova radnom snagom i stanovništvom¹⁹. Opće je pravilo da zbog agrarne prenaseljenosti otpočinje odlazak radne snage u nepoljoprivredne djelatnosti, pri čemu industrija apsorbira najveći broj radne snage iz poljoprivrede. U Bosni i Hercegovini je 1947. bilo 79 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha poljoprivredne površine, a 118 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha obradive poljoprivredne površine. Godine 1953. bilo je 69 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha poljoprivredne površine, odnosno 104 poljoprivredna stanovnika na 100 ha obradive poljoprivredne površine. Jača naseljenost na obradivim površinama dolazi otuda što je Bosna i Hercegovina imala dosta planinskih pašnjaka koji ulaze u kategoriju poljoprivrednog, ali ne i obradivog zemljište.²⁰

Agrarna prenaseljenost se istodobno javlja i kao uzrok i kao posljedica strukture poljoprivrednih gazdinstava. U Bosni i Hercegovini je preovlađivalo sitno individualno poljoprivredno gazdinstvo sa slabim načinom obrade i bavljenjem "pomalo" svim granama poljoprivredne proizvodnje. Prema popisu od 31. marta 1931. u Bosni i Hercegovini je od ukupno 324.980 gazdinstava bilo 110.790 gazdinstava površine do 2 ha, a 112.280 gazdinstava su spadala u kategoriju od 2 do 5 ha, što znači da je tada ukupno 68,7 odsto gazdinstava spadalo u kategoriju sitnih seljačkih gospodarstava. Posjeda preko 20 ha bilo je svega 7.087, odnosno 2,1 odsto²¹. Do rata taj je odnos neznatno izmijenjen. Prema zvaničnim statističkim podacima Ministarstva poljoprivrede iz 1937., u Bosni i Hercegovini je tada bilo 327.889 posjeda, pri čemu je na gospodarstva do 2 ha otpadalo 111.577, dok je onih od 2 do 5 ha bilo 113.283 gospodarstava. Dakle, posjeda do 5 ha bilo je ukupno 224.860, dok je onih preko 20 ha bilo 7.350 ili 2,24 odsto svih posjeda²². Budući da je ukupna poljoprivredna površina u Bosni i Hercegovini tada iznosila 1,649.717 ha, proizilazi da je prosječna površina jednog gospodarstva iznosila 5,03 ha. Ali, ako uzmemo u obzir da je u ukupnoj poljoprivrednoj površini na šumska zemljišta otpadalo 574.838 ha onda je prosječna površina jednog gospodarstva iznosila nešto više od 3,28 ha²³.

U razdoblju od jedne decenije nakon Drugog svjetskog rata agrarna je politika u Bosni i Hercegovini je prošla kroz nekoliko faza: prva, koju karakterizira postojanje individualnoga vlasništva uz neznatan broj seljačkih radnih zadruga, traje do 1948, a osnovno obilježje drugoj fazi, koja počinje januarskim plenumom

¹⁹ Miloš Macura: *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1958, str. 148, 152

²⁰ I. Bošnjović: *Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, str. 123

²¹ Milivoje Erić: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*. (dalje M. Erić: *Agrarna reforma*), Sarajevo 1958, str. 501

²² Nikola L. Gaćeša: *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948* (dalje N. Gaćeša: *Agrarna reforma*), Novi Sad 1984, str. 231

²³ N. Gaćeša: *Agrarna reforma*, str. 232

KPJ 1949, dati će ubrzana i forsirana kolektivizacija sela. Sredinom pedesetih godina koncept zadrugarstva je definitivno napušten, mada je proces njegova raspadanja otpočeo već u drugoj polovici 1951. godine. Zakonom o poljoprivrednom fondu i dodjeli zemlje poljoprivrednim organizacijama iz 1953. izveden je novi prodor u strukturu seljačkih gospodarstava i dat im takav oblik koji će obilježavati stanje u agrarnim odnosima narednih gotovo četiri decenije. Od ovog Zakona iz 1953. otpočinje treća faza u agrarnoj politici Bosne i Hercegovine nakon Drugoga svjetskog rata, a nju karakterizira istodobno postojanje društvenih i individualnih gazdinstava.

Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini provedena je na temelju odredaba Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kojega je 5. januara 1946. donijela Narodna skupština Bosne i Hercegovine. Kasnije je, 26. aprila 1946, donesen Zakon o izmjenama i dopunama Zakona od 5. januara, a 7. jula 1947. izglasan je Zakon o izmjenama i dopunama oba prethodna Zakona²⁴. U provedbi agrarne reforme stvoren je zemljišni fond površine 1,345.129 dunuma (134.513 ha), a od toga 1,063.769 dunuma (106.377 ha) obradivog i 281.360 dunuma (28.136 ha) šumskog zemljišta²⁵.

Podjela ovog zemljišnog fonda nije bitno izmijenila strukturu seoskih gospodarstava, jer je i nakon podjele ostao znatan broj onih porodica koje su po zakonu, koji je predviđao pravo da se naznačenim agrarnim interesentima dodijeli 4 do 8 ha zemlje, "imale pravo" da dobiju zemlju "u svrhu proširenja svojih posjeda", ali zbog oskudice u zemljišnom fondu to se nije moglo ostvariti. U Bosni i Hercegovini je bilo 70.000 agrarnih interesenata, što znači i da je čitav zemljišni fond bio razdijeljen tim porodicama dobio bi se prosječan posjed od 1,92 ha, što je za 100 odsto manje nego je bila zakonski poredviđena donja zemljišno-posjedovna granica jednog agrarnog interesenta. Kako je, međutim zadovoljeno svega 14.382 agrarna interesenta s 23.071 ha zemlje, proizilazi da je prosječno na jednog agrarnog interesenta dodijeljeno 1,67 ha zemlje, pa je i nakon toga Bosna i Hercegovina ostala "sitnosopstvenička zemlja sa malo zdravih srednjih posjeda" kako je to konstatirano u jednom izvještaju koncem 1948. godine²⁶. Veliki posjedi bosanskih begova su unušteni reformom koju su jugoslavenske vlasti provele u Bosni i Hercegovini u razdoblju između dva svjetska rata. Prema popisu od 31. januara 1949. struktura posjeda u Bosni i Hercegovini pokazuje da je i dalje preovlađivao sitni posjed do 5 ha.

²⁴ V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 193; ABH, fond Agrarne reforme i kolonizacije (dalje ARIK), br. 9198/48, Izvještaj Đorđa Krstića, načelnika za agrarnu reformu i kolonizaciju u penziji po rezultatima agrarne reforme u BiH, 28.XII 1948.

²⁵ ABH, ARIK, br. 9198/48, Izvještaj Đorđa Krstića; N. Gaćeša: *Agrarna reforma*, str. 362. navodi brojke koje se malo razlikuju od ovih koje navodi Đorđe Krstić u svom izvještaju. V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 218 i 370 također preuzima ove Krstićeve podatke.

²⁶ ABH, ARIK, br. 9198/48, Izvještaj Đorđa Krstića, 28.XII 1948.

Zakonom iz 1953. ustanovljen je zemljišni maksimum na 100 dunuma (10 ha), što je pogodilo više od 31.000 gospodarstava u Bosni i Hercegovini, ali nije bitno izmijenilo strukturu seljačkih posjeda, budući da su od novostvorenog zemljišnog fonda uglavnom formirana veća društvena poljoprivredna dobra.

Od početka 1949. otpočinje ubrzana kolektivizacija sela i znatno uvećanje broja seljačkih radnih zadruga. Stvaranje seljačkih radnih zadruga u Bosni i Hercegovini je otpočelo već koncem 1945, a prvu takvu radnu zadrugu su osnovale 127 muslimanskih porodica u selu Tarevci u modričkom srezu²⁷. Međutim, velike kampanje za stvaranje seljačkih radnih zadruga nije bilo sve do početka 1949, mada je već koncem 1945. i početkom 1946. u nekim krajevima Bosne dolazilo do "lijevih skretanja", koja su do najvećeg izražaja došla u tri sela sreza Bosanske Dubice: Koturovima, Bjelajcima i Maglajcima, gdje se pojavio autohtonio seljački pokret za organiziranjem zajedničkog života i rada u selu. U tim su selima uglavnom najsiromašnije porodice objedinile sav svoj skromni imetak radi zajedničke obrade, pa su čak i kuće prenosili na zajedničko mjesto i ušoravale ih, a bilo je prisutno i nasilno oduzimanje zemlje i stoke onima koji nisu htjeli ući u zajednicu. Ovaj kolektivistički pokret u dubičkom srezu je brzo prevaziđen, pa je 9. maja 1946. zajednica u Maglajcima prerasla u SRZ "Kozara", a koncem juna i zajednica u Bjelajcima u SRZ pod nazivom "Tito"²⁸.

Mada neposredno nakon rata nije bilo znatnijih kolektivističkih akcija, u Bosni i Hercegovini je, prema nekim podacima, koncem 1946. egzistiralo 26 seljačkih radnih zadruga, od kojih su 21 bile sastavljene od unutarnjih kolonista i agrarnih intersenata, a ostalih 5 su sačinjavali siromašni seljaci koji su posjedovali od oko 1 do 3 ha obradive zemlje najviše. U svim je zadrugama tada bilo 1.025 domaćinstava koja su raspolagala sa 5.286 ha ukupne zemljišne površine, od čega je samo 60 odsto bilo obradivo zemljište, što znači da je na jedno domaćinstvo prosječno otpadalo samo 3 ha obradivog zemljišta²⁹. Prema jednom izvještaju Odsjeka za zadrugarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva BiH za 1946, ovdje je bilo 20 registriranih seljačkih radnih zadruga, dok rad ostalih 6, koliko ih je još bilo na terenu, čeka na odobrenje. U tih 20 odobrenih SRZ bilo je učlanjeno 832 domaćinstva sa 3.737 osoba i ukupnom zemljišnom površinom od 3.993 ha, od čega 1.889 ha unešene zemlje od zadrugara, a 2.104 dobivene iz zemljišnog fonda³⁰.

²⁷ ACKSKJ, V, k-VII/3, Izvještaj o seljačkim radnim zadrugama i stočarskim zadrugama na području Bosne i Hercegovine, PK KP za BiH – CK KPJ, 17.04.1947; Isto, V, k-VII/33, Radne zadruge u Bosni i Hercegovini, CK KPBiH – CKKPJ, 12.02.1949; V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 252

²⁸ V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 256-259

²⁹ ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u Bosni i Hercegovini

³⁰ AJ, fond Savet za poljoprivredu i šumarstvo Vlade FNRJ (dalje 4), 36-315, Izvještaj Otsjeka za zadrugarstvo Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NRBiH za 1946.

U 1947. broj seljačkih radnih zadruga se povećao na 77, što znači da je u toj godini osnovano novih 51 zadruga. Od ovih 51 zadruga njih 27 su izrasle iz bivših stočarskih u seljačke radne zadruge³¹. U svim je zadrugama tada bilo 2.417 domaćinstava na 12.047,5 ha ukupne zemljišne površine. Koncem 1948. u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno registriranih 120 radnih zadruga u kojima je bilo 20.327 ha zemlje, a sačinjavalo ih je 4.232 domaćinstva sa preko 21.000 članova. Iako, dakle, sve do početka 1949. kolektivizacija nije imala značajnijih rezultata, budući da i nije striktno provođena, ipak je bilo i stanovitih otpora stvaranju seljačkih radnih zadruga, kao što pokazuje primjer iz Duvna gdje su u seljačkoj radnoj zadruzi “Vedašić” “odmetnici uhvatili dvojicu dobrih zadrugara i osjekli im sjekirom glave na panju i napisali parolu: ‘Ovo je put u komunizam’”³².

Koncem januara 1949. na Drugom plenumu CKKPJ donesena je odluka o ubrzanom kolektivizaciji sela³³, koja je, mada usvojena u vrijeme kritika Informbiroa, što je neke historičare nagnalo da zaključie kako je to bio jedini Titov poraz “u tom širem i kompleksnom ratu sa Staljinom”³⁴, bila samo jedna karika u lancu napora komunista da se likvidira seljaštvo kao “ostatak kapitalizma”. Dopisnik lista *Neue Züricher Zeitung* je koncem 1952. ovako opisao razgovor sa jednim seljakom iz Slovenije koji je imao tri hektara zemlje: “Ja zbilja neznam zašto nas mrže”, s očajnim izrazom na licu uzviknuo je taj seljak na pitanje o agrarnoj politici vlade³⁵.

Masovna kolektivizacija provođena je jedino u 1949, dok se već u narednoj godini ta kampanja znatno usporavala, pa se u Bosni i Hercegovini broj seljačkih radnih zadruga u 1950. smanjio. Tendencija blagog smanjivanja nastavit će se i u 1951. godini. “Manchester gardijan” je u broju od 18. avgusta 1951. pisao kako se “seljaci povlače u velikom broju iz seljačkih radnih zadruga. Ova kriza (...) dostigla je svoj vrhunac odbijanjem seljaka da obnove ugovore po kojima su stupili u zadruge. Mnogim ugovorima sad ističe trogodišnji rok. (...) Zbog toga, ako ne bude nastavljeno s prisiljavanjem, očekuje se da će doći do masovnog napuštanja seljačkih radnih zadruga”³⁶. Doista, broj seljačkih radnih zadruga u 1952. je

³¹ U razdoblju od septembra do decembra 1946. u Bosni i Hercegovini su na bazi stoke dobivene od države osnovane 73 stočarske zadruge, ali zbog velike neorganiziranosti (pojedina zadružna domaćinstva bila su udaljena i do 10 km) otpočelo je masovno uginuće stoke (do konca marta 1947. uginulo je gotovo 4.000 ovaca). Zbog toga su od tih stočarskih zadruga formirane seljačke radne zadruge. ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u BiH

³² ACKSKJ, V, k-VII/33, Radne zadruge u BiH

³³ *Sednice CKKPJ (1948-1952)*, Priredili Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić, Beograd 1985, str. 271-283

³⁴ V. Kržišnik-Bukić: *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju*, str. 348.

³⁵ ACKSKJ, fond Komisija za selo (dalje XIII), 14/7, Fiasko jugoslavenske agrarne politike (članak iz *Neue Züricher Zeitung*-a)

³⁶ ACSIJ, XI-14/3

opao na 4.225 na prostoru čitave tadašnje jugoslavenske države, a 1953. na 1.165, a dio koji je i nakon toga ostao uglavnom je prerastao u društvena poljoprivredna dobra³⁷.

Vladajući državno-partijski vrh je računao da će jedna od posljedica kolektivizacije biti i oslobađanje viškova seoske radne snage koje se pojavljuju “ne samo u periodu stvaranja već i u procesu konsolidacije i daljeg organizacionog učvršćenja seljačke radne zadruge”³⁸. Na vezu između kolektivizacije i mobilizacije seoske radne snage, mada ne sudbinsku i, sasvim sigurno, ne presudnu, ukazuje i činjenica da je proces raspadanja seljačkih radnih zadruga otpočeo gotovo u isto vrijeme kada je smanjen intenzitet mobilizacije radne snage iz agrara.

Obilježje bosanskohercegovačke poljoprivrede kroz čitavo ovo razdoblje jeste njezin nizak stupanj tehničkoga razvoja. Početkom 1949. u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 174.747 raznih plugova, od toga 649 traktorskih, 68.744 zaprežnih, 60.329 polugvozdenih, te 45.025 drvenih plugova i ralice. Prosječno je na 100 ha oranice dolazilo 14,2 pluga. Većina tih plugova (171.441) bila je u privatnim rukama, ali je njihova nestašica praćena i neravnomjernom raspodjelom na domaćinstva.

Sitnoposjedovna struktura i nizak tehnički stupanj razvoja poljoprivrede usporavali su svaki modernizacijski proces unutar bosanskohercegovačkog agrara, što je, uz “pomoć” brojnih administrativnih mjera, nužno “guralo” odlazak seljaka sa sela i njihovo uključivanje u druge neagrarne djelatnosti.

Drugi pravac razvoja bosanskohercegovačkog društva iskazivao se kroz razvoj industrije. Bosna i Hercegovina je sve do druge polovice XIX stoljeća živjela u letargiji osmanskoga društvenog sistema, i tek sa uspostavom austrougarske vladavine na ovim prostorima otpočinje značajniji industrijski razvoj. Industrijska preduzeća podignuta od 1878. do 1919. predstavljaju i u razdoblju između dva rata bazu bosanskohercegovačke industrije, a u znatnoj mjeri će odrediti i njezin razvoj nakon Drugoga svjetskog rata, budući da su sve do 1948. u Bosni i Hercegovini samo obnavljane one industrijske grane i ona industrijska preduzeća koja je na ovim prostorima izgradila austrougarska vlast. U Bosni i Hercegovini je do Prvoga svjetskog rata podignuto 170, a u međuratnom razdoblju još 129 industrijskih preduzeća. Međutim, to uvećanje broja industrijskih preduzeća između dva rata nije značilo i izmjenu strukture industrije na ovim prostorima. Ako se uporedi raspored industrijskih preduzeća po BiH po granama iz 1938. sa stanjem 1918. dolazi se do zaključka kako u tom razdoblju porast broja industrijskih preduzeća nije uopće promijenio strukturu industrije, budući da je zastupljenost industrijskih

³⁷ Dušan Bilandžić: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, (dalje: D. Bilandžić: *Historija*), str. 131

³⁸ AJ, 40-28-65, Metoda izračunavanja viškova radne snage u poljoprivredi

grana ostala gotovo nepromijenjena³⁹. Najveći dio tih industrijskih preduzeća bio je koncentriran u centralnim dijelovima Bosne, i to prvenstveno uz prugu Sarajevo – Doboj. Tu je, uglavnom, bila koncentrirana teška industrija koja se oslanjala na varešku rudu željeza i rudnike uglja u Kaknju i Zenici, kao i drvna industrija u dolini rijeke Bosne sa centrima oko Zavidovića i oko Sarajeva, zatim oko Drvara, Tuzle (Živinice i Kladanj), te gornjeg toka rijeke Drine (oko Foče).

Takav teritorijalni raspored industrije u BiH između dva svjetska rata je, uglavnom, naslijeđen iz razdoblja austro-ugarske uprave. Godine 1918. u 18 srezova Bosne i Hercegovine bilo je koncentrirano oko 70 odsto svih industrijskih preduzeća. To su, uglavnom, srezovi srednje Bosne a izvan ovoga područja samo nekoliko većih gradskih naselja privukla su neznatan broj industrijskih preduzeća. Pred Drugi svjetski rat od ukupno 54 sreza čak 40 ih praktički nije imalo industrijskih preduzeća, jer su njihovu industriju činili po jedan mali motorni mlin, mala pilana, kamenolom, ciglana, pecara rakije i slično, a 20 srezova (Trebinje, Stolac, Nevesinje, Ljubinje, Gacko, Bileća, Duvno, Prozor, Ljubuški, Kotor Varoš, Maglaj, Gračanica, Mr konjić Grad, Glamoč, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Cazin, Kladanj, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik) nisu imali nijednog značajnijeg industrijskog preduzeća⁴⁰.

Procesi industrijalizacije u Bosni i Hercegovini sve do Drugog svjetskog rata bili su vezani za eksploataciju ruda i primarnu preradu drveta. Godine 1939. U Bosni i Hercegovini su bila 43 rudarska preduzeća⁴¹, a u drvnoj industriji je bilo 112 pilana koje se u izvjesnom smislu mogu ubrojati u industrijska preduzeća⁴². Osim toga, Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat imala 11 metalopredavačkih preduzeća, 13 preduzeća hemijske industrije, 33 građevinska preduzeća (uglavnom ciglane), 26 preduzeća prehrambene industrije, 19 tekstilnih i 8 kožarskih preduzeća, te 46 električnih centrala⁴³. U jednom elaboratu, kojega je 9. septembra 1946. Jugoslavenska Savezna planska komisija dostavila Ministarstvu industrije FNRJ ističe se kako je Bosna i Hercegovina pretežno planinska zemlja sa velikim rudnim blagom i prilično šuma, što je odredilo njezin privredni razvoj

³⁹ Kemal Hrelja: *Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. I, Zagreb 1974, str. 33 (dalje: K. Hrelja: *Razvoj industrije*); Isti: *Industrija i saobraćaj Bosne i Hercegovine od 1929. do 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1966, str. 127-128 (dalje: K. Hrelja: *Industrija i saobraćaj*)

⁴⁰ K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, str. 132

⁴¹ Luka Đaković: *Bosanskohercegovačka rudarska i metalurška preduzeća u periodu obnove i socijalističke izgradnje zemlje (1945-1951)*. Zbornik radova, br. 7, Muzej revolucije BiH, Sarajevo 1982, str. 231-232 (dalje: L. Đaković: *Bosanskohercegovačka rudarska i metalurška preduzeća*).

⁴² ABiH, f. MIR, k. 29/1946, Drvna industrija Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 18.08.1946.

⁴³ ABiH, f. MIR, k. 11, Ekspozicija Ministra industrije i rudarstva Narodne vlade Bosne i Hercegovine, bez datuma

u pravcu industrijalizacije. “Danas je jasno da samo industrija može da zaposli viškove radne snage, koji se sve više javljaju kako u selima tako i u gradovima. S druge strane, samo je industrija u stanju da nađe kupce za mnoge viškove naših proizvoda agrarnog porijekla bilo da ih preradi u gotove fabrikate bilo da ih potroši radništvo koje će ona uposliti”. Prije Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je bila jedini prostor u tadašnjoj jugoslavenskoj državi, uz Sloveniju, u kojoj je postojala željezara i valjaonica, dakle industrije koje izrađuju sirovine za metaloprerađivačku industriju. Svojim bogatstvom u uglju i željeznoj rudači Bosna i Hercegovina je bila predodređena postati centar metalurgijske industrije u poslijeratnoj Jugoslaviji, a u vezi s tim i metaloprerađivačke industrije. Pred Drugi svjetski rat Srbija, Hrvatska i Slovenija imale su daleko više razvijeniju metaloprerađivačku industriju, a bosanskohercegovačke željezare Vareš i Zenica izlivala su poluprodukte, izvozile ih u druge krajeve tadašnje Jugoslavije gdje su prerađivani i ponovo vraćani u Bosnu kao gotovi produkti, tako da je Bosna prije Drugog svjetskog rata najveći dio rudarsko-građevinskog i poljoprivrednog alata morala kupovati iz ostalih krajeva Jugoslavije⁴⁴.

Nakon Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je zatečeno samo oko 45 odsto industrije i rudarstva u pogonu⁴⁵. Prema jednom popisu, u Bosni i Hercegovini je 1945. bilo svega 115 industrijskih preduzeća, i to 12 prehrambene industrije, kožarsko-tekstilne 18, građevinske 32, hemijske 10, metalne 7 i drvene 36 preduzeća⁴⁶. Međutim, pojam “industrijsko preduzeće” u evropskom smislu te riječi ne bi se moglo općenito primijeniti na svako industrijsko preduzeće u Bosni i Hercegovini. Mnoga od njih, koja se ovdje, kao i u drugim industrijski nerazvijenim zemljama, smatraju industrijskim, u industrijski razvijenim zemljama smatraju se većim obrtom. Bosna i Hercegovina je imala znatan broj industrijskih preduzeća, ali je njihov kapacitet bio mali. Početkom 1946. na ovom je prostoru u odnosu na cjelokupnu industriju tadašnje Jugoslavije, bilo 1,19 odsto metalnih preduzeća, hemijskih 15, tekstilnih 5,6 i kožarskih 5 odsto⁴⁷.

U razdoblju od jedne decenije nakon Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini mogu se razlikovati dvije faze u razvoju industrije: prva traje do 1948,

⁴⁴ AJ, fond Ministarstvo industrije Vlade FNRJ (dalje: 17)174-175, Savezna planska komisija – Ministarstvu industrije FNRJ, 09.09.1946.

⁴⁵ ABiH, f. MIR, k. 12/1945, Uloga Ministarstva industrije na podizanju proizvodnje i obnovi preduzeća.

⁴⁶ ABiH, f. MIR, k. 11/1945, Popis svih industrijskih preduzeća koja se nalaze na području NRBiH. Od svih oštećenih preduzeća u BiH je 1945. potpuno obnovljeno 4 preduzeća prehrambene industrije, 2 hemijske, 5 kožarsko-tekstilne, nijedno metalne i 12 građevinske industrije (ABiH, f. MIR, k. 7/1946, Spisak industrijskih preduzeća)

⁴⁷ ABiH, f. MIR, k. 33/1946, Referat ing. Vranjić Vjekoslava o najvažnijim problemima za uspješno funkcionisanje Ministarstva industrije i rudarstva, izvršenje obnove na području industrije i rudarstva i dalji razvoj našeg prirodnog blaga, podmirenja potreba našeg naroda i otvaranje puta ka blagostanju, 15.02.1946.

kada se, uglavnom, obnavlja ona industrija koja je na ovim prostorima već bila izgrađena za vrijeme austrougarske vladavine i u razdoblju između dva svjetska rata, a druga faza počinje 1948. kada se na bosanski prostor premješta centar vojne, a ubrzava i izgradnja druge industrije, koja će u većoj mjeri apsorbirati seosku radnu snagu. Tada u Bosni počinje pravi proces industrijalizacije, pod čime ne treba podrazumijevati izgradnju bilo kakve industrije, već samo one koja u značajnijoj mjeri apsorbira radnu snagu sa sela i time mijenja strukturu čitavog društva. Ovdje kapitalizam nije obavio svoju historijsku misiju industrijalizacije, pa se komunistička vlada, kao i rukovodstva drugih socijalističkih zemalja, odlučila na industrijalizaciju kao put ubrzanog razvoja.

Nisu ekonomski nego politički i vojni motivi uvjetovali da je od 1948. u srednjoj Bosni počela ubrzana izgradnja teške i vojne industrije. Fabrike su se počele graditi tamo gdje se mogu najbolje braniti. Takva atmosfera je stvorila od Bosne zemlju sa znatnim brojem preduzeća vojne industrije. Najznačajnija preduzeća vojne industrije bila su "Igman" u Konjicu, "Bratstvo" i "Slobodan Princip Seljo" u Travniku, "Pobjeda" i "Istra" u Goraždu, te "Slavko Rodić" u Bugojnu. U jednom dokumentu se ističe kako smo "mi vojnu industriju podizali u srezovima koji su bili pretežno seljački"⁴⁸. Pred Drugi svjetski rat od vojnih preduzeća u Bosni najznačajniji su bili Vojnotehnički zavod u Sarajevu, gdje su proizvođeni artiljerijska municija i nagazne mine, te "Vistad" (Višegradska industrija Stanković a.d.), gdje je proizvođena streljačka municija, avionske i ručne bombe⁴⁹. Već sredinom 1949. u preduzećima vojne industrije u Bosni i Hercegovini je bilo zaposleno oko 11.000 radnika i službenika, mada je većina tih preduzeća ("Igman" i "Pobjeda", na primjer) izgrađena u razdoblju od 1950. do 1952. godine⁵⁰. Ovakvo visok broj radne snage u vojnoj industriji u 1949. može se objasniti jedino činjenicom da je tada znatan broj radnika radio na izgradnji tih objekata. O broju zaposlenih u ostalim industrijskim granama bit će više riječi na drugom mjestu u ovoj studiji. Ono što je karakteristično za preduzeća vojne industrije jeste to da su ona zapošljavala malo privremene radne snage koja "dekonspiriraju preduzeće"⁵¹.

Razvojem agrara i industrije bosanskohercegovačko društvo je od izrazito seljačkog postepeno poprimalo karakteristike industrijskog društva.

Sredinom pedesetih godina bosanskohercegovačko društvo je, površno promatrano, izgledalo kao industrijsko, ali se ispod toga industrijskoga plašta i dalje veoma intenzivno razvijalo seljačko društvo. Tek od sredine šesdesetih godina

⁴⁸ ACKSKJ, XI-5-1/13, Stanje trgovine i ugostiteljstva u industrijskim vojnim preduzećima, 16.07.1952.

⁴⁹ Dr. Života Đorđević i dr. Boško Mijatović, *Preseljavanje industrije Srbije od 1948. do 1953 godine*, rukopis, str. 83

⁵⁰ ABiH. F. MRA, k. 117, br. 9407/49, Ministarstvo rada NRBiH – Ministarstvu trgovine i snabdijevanja NRBiH, Brojno stanje potrošača u vojnoj industriji i građevinama, 16.09.1949.

⁵¹ AJ, 25-4-13, Preduzeće "Tito" u Sarajevu – Generalnoj direkciji industrije naoružanja, 22.03.1949.

gradska i industrijska civilizacija iz tog sukoba sa seljačkom kulturom počinje zadobivati pobjede. Pred izbijanje rata 1992. Bosna je već imala karakteristike izgrađenoga modernoga društva. Razvoj gradova, gradske privrede i civilizacije dostigao je znatnu razinu, a odnos sela i grada, u sociokulturnom smislu, došao je u fazu kada taj sukob, koji je trajao gotovo čitavo poratno vrijeme, pokazuje nadmoć i pobjedu gradske civilizacije. Tako se, barem, činilo.

Autor

Doktor Husnija Kamberović je viši naučni savjetnik i direktor Instituta za historiju u Sarajevu i vanredni profesor novije historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor prikazuje historijsko-društvene karakteristike bosanskog društva na kraju Drugog svjetskog rata, tj. ekonomsko-društvenu osnovu sa kojom je Bosna i Hercegovina ušla u period poslijeratnog razvoja. Autor ukazuje na ruralni karakter prijeratnog društva, na nerazvijene gradove, primitivnu trgovinu, slabo razvijeno zanatstvo i slabo razvijenu i neopremljenu industriju, kao i na neobrazovanost stanovništva. Prikazujući stanje u vremenu on konstatira brze promjene do kojih je došlo uskoro nakon završetka rata.

BOSNA I HERCEGOVINA I STVARANJE KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Ibrahim Karabegović

U centru pažnje naslovljenog saopštenja je djelatnost Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade SHS za Bosnu i Hercegovinu u periodu od oktobra do kraja decembra 1918. godine. Kako se vidi, riječ je o kratkom vremenskom periodu novije historije Bosne i Hercegovine koji je trajao nepunih tri mjeseca, ali koji je za ovu zemlju veoma značajan.

Ovim periodom iz historije Bosne i Hercegovine bavilo se više domaćih i historičara i pravnika iz susjednih zemalja. Objavljeno je više knjiga, studija i članaka u kojima je ova problematika tretirana pa se, naravno, postavlja pitanje: “Zašto ponavljati opštepoznate činjenice?”¹

Razlozi da ponovo aktualiziram problematiku koja se odnosi na ulogu Bosne i Hercegovine u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine su višestruki. Prije svega, smatram da je, uzevši u cjelini, u dosadašnjoj literaturi nedovoljno na-

¹ Vidi: Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919., Zagreb 1920. godine; Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918.-1929., Zagreb, 1938; Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata. – Godišnjak D I BiH, Sarajevo, 1957; Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, Sarajevo, 1968; Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u novembru i decembru 1918. – Glasnik arhiva i Društva arhivista, knj. 3, Sarajevo, 1963. godine; Ferdo Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, 1968. godine; Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX, Zagreb, 1959. godina; Jugoslavija između dva rata I, Zagreb, 1961. godine; Srđan Budisavljević, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 1958. godine; Građa o stvaranju jugoslovenske države, tom I, II, Beograd, 1964. godine; (priredili D. Janković, B. Krizman); Luka Đaković, Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914.-1918., Tuzla, 1980. godine; Bogdan Krizman, Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države, Zagreb, 1977. godine; Nusret Šehić, Bosna i Hercegovina 1918.-1925. godine, Sarajevo, 1991. godine; Mustafa Imamović, Historija države i prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001. godine; Mehmedalija Bojić, Historija Bosne i Bošnjaka, Sarajevo, 2001. godine; Ljubomir Zovko, Bosna i Hercegovina 1918.-1943. godine, Mostar, 1990. godine;

glašen historijski značaj ovog perioda za ukupnu historiju Bosne i Hercegovine. U većini objavljene literature uglavnom je konstatovana faktografija. Do nekih ključaka došli su H. Kapidžić i N. Šarac, ali je najdublje i najdetaljnije analizirao ovaj period N. Šehić u knjizi *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, Sarajevo, 1991. godine. Nedovoljno su iskorištene mogućnosti poređenja sa najnovijim tragičnim događajima i događanjima u Bosni i Hercegovini, kao i historijski argumenti za suprotstavljanje onima koji negiraju postojanje i mogućnost opstanka Bosne i Hercegovine kao samostalne i nezavisne države. Dalje, navedene i druge mogućnosti historijske analize nisu iskorištene, ili su samo djelimično iskorištene u referatima, koji se odnose na ovaj period, podnesenim na Naučnom skupu održanom u Sarajevu od 18. do 20. novembra 1968. godine pod naslovom *Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine*.²

Potrebno je, dakle, još snažnije podvući historijski značaj ovog kratkog perioda iz novije historije Bosne i Hercegovine. Izuzevši ideju jugoslovenstva, koja se pojavljuje u prvoj polovini 19. stoljeća, u historiografiji se najčešće kao polazna točka u ujedinjenju južnoslovenskih naroda u jedinstvenu državu uzima izjava Nikole Pašića u pismu Jovanu Cvijiću, krajem jula 1914. godine, da će se buduća jugoslovenska država prostirati na sjever do Segedina a na zapad do Klagenfurta.³

Na ovu izjavu se nadovezuje deklaracija Narodne skupštine Srbije od 7. decembra 1914. godine u kojoj se, pored ostalog, kaže da je cilj Srbije u tekućem ratu "oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće".⁴

Potrebno je, međutim, razlikovati jugoslovensku politiku Nikole Pašića, iza koje se često kriju velikosrpske pretenzije, od politike iskrenih pobornika jugoslovenske ideje kao što su, na primjer, Ante Trumbić i Frano Supilo. U stvaranju jugoslovenske države, pored međunarodnog, učestvovalo je više faktora. Uz srbijansku vladu na čelu sa Nikolom Pašićem, značajnu ulogu u borbi za ujedinjenje 1918. godine imali su Jugoslovenski odbor i Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba koje je formirano od predstavnika južnoslovenskih zemalja i pokrajina koje su se nalazile u sastavu Austro-Ugarske monarhije. O tome kako je došlo do formiranja Narodnog vijeća SHS i u kojim historijskim uslovima, o različitim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja i pitanja položaja Bosne i Hercegovine, kako je već istaknuto, dosta je pisano, pa se na tome u ovom radu neću zadržavati. Ipak, radi boljeg razumijevanja, posebno od strane šire čitalačke publike, i u ovoj prilici se neće moći

² Referati podneseni na pomenutom naučnom skupu a koji se odnose na period uoči proglašenja Kraljevstva SHS su: H. Kapidžić, Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (državnopravni odnosi), PRILOZI br. 4, Sarajevo, 1968. godine, str. 59.-81; B. Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini, PRILOZI br. 4, str. 89-123; N. Šarac, Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920.-1921. godine, PRILOZI br. 4, str. 123.-156.

³ Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918.-1988., Prva knjiga, Beograd, 1988. godine, str. 9.

⁴ Isto, str. 11.

izbjeći ponavljanje nekih poznatih historijskih činjenica. Do formiranja NV SHS u Zagrebu 6-8. oktobra 1918. godine, u borbu za realizaciju jugoslovenske ideje uključit će se i Jugoslovenski odbor koji je formiran u Parizu maja 1915. godine. Sjedište Jugoslovenskog odbora će ubrzo biti premješteno u London, a na njegovom čelu se nalazio poznati dalmatinski političar dr. Ante Trumbić. Jugoslovenski odbor se od početka svoje djelatnosti u borbi za nacionalne i političke interese jugoslovenskih naroda nalazio pod velikim uticajem srbijanske vlade i njenog predsjednika Nikole Pašića. Nije teško pretpostaviti pod čijim uticajem su u Jugoslovenskom odboru djelovala tri njegova člana iz Bosne i Hercegovine Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i Milan Srškić. Bilo kako bilo, činjenica je da je Bosna i Hercegovina, iako u ratu protiv Srbije i na strani Austro-Ugarske, bila zastupljena u Jugoslovenskom odboru sa tri Srbina iz Bosne i Hercegovine. Iz toga se može zaključiti da je i Bosna i Hercegovina, preko svojih pomenutih predstavnika, na neki način učestvovala u izradi Krfske deklaracije jula 1917. godine. Krfsku deklaraciju su, po mišljenju Mehmedalije Bojića, od strane Muslimana podržali Reisul-ulema Džemaludin Čaušević, dr. Mehmed Spaho i dr. Halilbeg Hrasnica.⁵

Do oktobra 1918. godine, kada se u borbu za ujedinjenje južnoslovenskih naroda kao značajan faktor uključuje i NV SHS, u međunarodnoj politici i na svjetskim frontovima desili su se događaji koji će odlučujuće utjecati na ishod rata. U Rusiji je pobijedila Oktobarska revolucija 1917. godine, Vudro Vilson ja 8. januara 1918. godine objavio Kongresu SAD svoje poruke u 14 tačaka, a koncem septembra iste godine probijen je i Solunski front. Poraz Centralnih sila bio je neminovan. Narodima Austro-Ugarske Vilson je uputio slijedeću poruku: "Pucima Austro-Ugarske, kojih mjesto želimo da vidimo obezbijeđeno i zajamčeno među narodima, treba pružiti najslobodniju priliku za autonomni razvitak" (podv. I.K.)⁶

Pokušaji da se Austro-Ugarska reorganizuje i sačuva nisu uspjeli. Stvaranje zajedničke jugoslovenske države bilo je moguće samo ako se Monarhija raspadne. Citirana poruka Vudro Vilsona ohrabrila je jugoslovenske političare sa teritorije pod Austro-Ugarskom, pa su se oni sastali u Zagrebu 2. i 3. marta 1918. godine. Nakon vijećanja, objavljena je slijedeća izjava: "Sakupljeni, nakon rasprave o općem političkom i narodnom položaju, složni su u tome, da je nužna koncentracija svih stranaka i grupa, koje stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva, te oslanjajući se o načelo narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba". (podv. I.K.)⁷

⁵ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo, 2001. godine, str.156. Autor za ovu tvrdnju ne navodi izvor.

⁶ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, Zagreb, 1920. godine, str. 110.-112.

⁷ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske 1918.-1929. godine*, Zagreb, 1938, str. 33. Ovom sastanku su prisustvovala 23 političara iz Hrvatske i Slavonije, 3 iz Slovenije, 5 iz BiH, 7 iz Dalmacije, 4 iz Istre i 1 iz Međumurja – ukupno 43.

Iz Bosne i Hercegovine prisustvovali su: Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, dr. Jozo Sunarić i Vojislav Šola, tri Srbina i dva Hrvata.⁸

Nasuprot socijaldemokratima iz Hrvatske i Slavonije koji su bili prisutni na sastanku u Zagrebu početkom marta 1918. godine (Rudolf Antolić, Stjepan Batt, Vitomir Korać) i koji su učestvovali u donšenju Martovske rezolucije, socijaldemokrati iz Bosne i Hercegovine odbili su iz principijelnih razloga bilo kakvu sa-radnju sa građanskim strankama.⁹

Politički predstavnici Muslimana iz Bosne i Hercegovine opredijelili su se “za politiku narodnog ujedinjenja” u septembru 1918. godine, a kada je, oktobra 1918. godine, u Zagrebu stvoreno NV SHS vođe bosanskohercegovačkih Muslimana uputile su NV SHS slijedeću izjavu: “Ovime izjavljujemo, da pristajemo uz načela Zagrebačke rezolucije od marta 1918., u kojoj je sadržano načelo bezuvjetnog narodnog samoodređenja i ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u nezavisnu, na demokratskim temeljima izgrađenu narodnu državu. Držeći se ovih temeljnih načela, obavezujemo se, da nećemo ni kao pojedinci, ni kao ma kakva skupina, istupati u javnom životu, niti davati kakve izjave, bez prethodnog odobrenja Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba”. Izjavu su potpisali dr. Halilbeg Hrasnica, Zija Rizaefendić, dr. Mustafa Demišlić, dr. Mehmed Spaho, dr. Mehmedbeg Zečević i Hifzi Muftić.¹⁰

Politički predstavnici Hrvata i Srba iz Bosne i Hercegovine su još od ranije stupili u vezu sa predstavnicima političkih stranaka i grupa koji su u Zagrebu vodili akciju oko ujedinjenja i stvaranja zajedničke države.¹¹

Kada je stvoreno Narodno vijeće SHS u Zagrebu, Srbi, Hrvati i Muslimani iz Bosne i Hercegovine ušli su u njegov sastav “i to kao predstavnici Bosne i Hercegovine kao cjeline”. (podv. I.K.)¹²

Plenum NV SHS činilo je više od 80 predstavnika od kojih 18 iz Bosne i Hercegovine (Srba 10, Hrvata 6, Muslimana 2). U Središnji odbor NV SHS izabrano je 35 članova, među kojima je bilo i 7 predstavnika iz Bosne i Hercegovine.¹³

Na osnovu zaključka NV SHS u Zagrebu osnovano je i u Sarajevu NV SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegov Glavni odbor.¹⁴

⁸ Isto, str. 33.

⁹ Ibrahim Karabegović, Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909.-1929. godine, Sarajevo, 1973. godine, str. 100.-101.

¹⁰ Glas Slobode, br.223 od 19.10.1918. godine; Srđan Budisavljević, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 1958. godine, str. 79.

¹¹ Srđan Budisavljević, Navedeno djelo, str. 79.

¹² Isto, str.79.

¹³ Ferdo Šišić, Navedeno djelo, str. 171.-174. Članovi Središnjeg odbora iz BiH bili su: Dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, Dr. Milan Jojkić, Stjepan Grđić, Fra Ljubo Galić, Dr. Luka Čabrajić, a za zamjenike su izabrani Dr. Savo Ljubibratić i Vjekoslav Jelavić (Srba 5, Hrvata 4); Mustafa Imamović. Navedeno djelo, str. 478.

Glavni odbor NV SHS za BiH imao je 25 članova (Srba 14, Hrvata 7, Muslimana 4). Gligorije Jeftanović izabran je za predsjednika. U unutrašnjosti Bosne i Hercegovine osnovani su okružni, kotarski i seoski odbori. Na prijedlog Glavnog odbora, i uz saglasnost Središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu, obrazovana je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Predsjednik Narodne vlade bio je Atanasije Šola, a u njenom sastavu se nalazilo još 10 povjerenika. U sastavu Narodne vlade bila su šestorica Srba, četiri Hrvata i jedan Musliman (dr Mehmed Spaho).¹⁵

Nakon kapitulacije Austro-Ugarske, vlast u Bosni i Hercegovini je 3. novembra 1918. godine preuzela Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Nekoliko dana ranije, 29. oktobra, Hrvatski sabor je proglasio odcjepljenje od Austro-Ugarske i stvaranje samostalne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a Narodno vijeće je proglašeno za vrhovni organ vlasti.

Do ujedinjenja u zajedničku državu, 1. decembra 1918. godine, Država SHS je, iako međunarodno nepriznata, djelovala samostalno. Ona je bila, uz srbijansku vladu, glavni faktor ujedinjenja. Bosna i Hercegovina je bila jedna od njenih ravnopravnih federalnih jedinica. O tome Nedim Šarac u jednom od svojih radova, između ostalog, kaže: "Potkraj 1918. godine u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenoj u duhu principa federacije, Bosna i Hercegovina je, u nepromijenjenom teritorijalnom opsegu, jedna od njenih ravnopravnih članica sa vlastitim autonomnim organima, uključujući i vladu čije se akcije protežu čak i na spoljnopolitički teren".¹⁶

O dvomjesečnoj samostalnoj djelatnosti Narodne vlade i Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu koncem 1918. godine, koja je bila veoma raznovrsna i plodna, detaljno nas upoznaje Nusret Šehić u knjizi *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, Sarajevo, 1991. godine, pa nema potrebe da se to ponavlja u ovom radu. Ovdje je bitno istaći da akcija koju su vodili vodeći politički i vojni krugovi Kraljevine Srbije da se, prije 1. decembra 1918. godine i po primjeru Crne Gore i Vojvodine, i Bosna i Hercegovina priključi Srbiji, i pored veoma povoljnih uslova, nije uspjela. S tim u vezi, u Bosnu i Hercegovinu su, sa specijalnim zadatkom, upućeni u novembru 1918. godine general Božidar Terzić i dr. Milan Pećanac. Agitacija među srpskim stanovništvom, posebno u pograničnim opštinama i u Bosanskoj Krajini, zahvaljujući povoljnoj vojnoj i političkoj poziciji Srbije, djelimično je naišla na odjek, pa se dvadesetak opština izjasnilo za priključenje Srbiji.¹⁷

¹⁴ U literaturi se pojavljuju tri datuma osnivanja NV SHS za BiH. U Historiji Bosne i Bošnjak, str. 157. navodi se datum 14.-16. oktobar 1918; Mustafa Imamović u Historiji Bošnjaka, str. 479, navodi 31. oktobar 1918. Ja sam se opredijelio za mišljenje H. Kapidžića, B. Krizmana i N. Šehića, a oni su mišljenja da je to moglo biti oko 20. oktobra 1918. godine.

¹⁵ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918.-1925. godine*, Sarajevo, 1991. godine, str. 12.

¹⁶ Isto, str. 12.-13.

¹⁷ Dr. Nedim Šarac, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920.-1921. godine.* – Teme naše novije istorije, Sarajevo, 1981. godine, str. 58.

Srbija je ovom akcijom nastojala da stekne još nadmoćniju poziciju naspram NV SHS u borbi za stvaranje zajedničke države, posebno da anulira odluke Ženevske konferencije koje su bile po nju nepovoljne. Kako je poznato, vojna i politička situacija u kojoj se u novembru 1918. godine našlo NV SHS, posebno osvajačke težnje Italije, išle su na ruku regentu Aleksandru koji je, ne uzimajući u obzir zahtjeve delegacije NV SHS, proglasio 1. decembra 1918. godine Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. U delegaciji NV SHS nalazili su se i predstavnici NV SHS za BiH: Vojislav Šola, dr. Halilbeg Hrasnica, dr. Jozo Sunarić, dr. Luka Čabracić, dr. Savo Ljubibratić, Hamid Svrzo i Šćepan Grdić (Srbina 3, Hrvata 2, Muslimana 2).¹⁸

Zaključci koji se mogu izvući na osnovu ovog kratkog saopštenja su slijedeći:

Prvo, Bosna i Hercegovina je, preko svojih političkih predstavnika iz redova sva tri naroda, ravnopravno sa ostalim južnoslovenskim zemljama i pokrajinama, učestvovala u stvaranju Kraljevine SHS 1918. godine. Kraljevina SHS stvorena je od dvije do juče suprotstavljene, ratujuće strane. Interesantno je da je i današnja, Dejtonska Bosna i Hercegovina stvorena dogovorom dvaju ratujućih strana.

Drugo, Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Kraljevine SHS u nepromijenjenom teritorijalnom opsegu koji seže do Karlovačkog mira 1699. godine, pa i dublje u prošlost, jer se Bosanski ejalet sa slabljenjem Osmanskog carstva samo povlačio u ranije, uglavnom srednjovjekovne granice. Ovdje se postavlja i pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta Bosne, odnosno Bosne i Hercegovine. Ovo pitanje, koje je veoma popularno u historiografiji, neki historičari zloupotrebljavaju i koriste kako bi dokazali da između srednjovjekovne i savremene Bosne nema nikakve veze. Pri tome se ne govori o prekidu kontinuiteta Srbije ili, na primjer, Hrvatske još 1102. godine. Državnopravni kontinuitet se, po mom mišljenju, shvaća formalno, ne uzimajući u obzir ustaljene historijske granice, teritorij i stanovništvo. Zar to nisu pravi nosioci kontinuiteta?

Treće, otvoreni neprijatelji Bosne i Hercegovine često govore da je ona vještačka tvorevina, da su avnojske granice vještačke. Nisu vijećnici AVNOJ-a bili tako neobaviješteni i nije im historija Bosne i Hercegovine bila nepoznata. Oni su itekako vodili računa o historijskim granicama, oni nisu izmišljali nikakve nove granice. Ako je Bosna i Hercegovina vještačka avnojska tvorevina onda, po toj logici, ona za one koji je negiraju i ne postoji prije 1943. godine. Odgovor na ove tvrdnje i, zašto ne reći, laži je jednostavan. Bosna postoji i prije AVNOJ-a, stoljećima unazad. Bez Bosne i Hercegovine kao centralne povezujuće zemlje, nije bila moguća ni jedna Jugoslavija u prošlosti niti bilo kakva Jugoslavija u budućnosti.

Četvrto, Bosna i Hercegovina posjeduje neku nevidljivu unutrašnju snagu i čvrstinu koja je došla do izražaja koncem 1918. godine, a posebno u periodu

¹⁸ Vidi opširnije: H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo, 1968. godine; N. Šarac, *Teme naše novije istorije*, Sarajevo, 1981. godine, str. 62, 69; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918.-1925. godine*, Sarajevo, 1991. godine, str. 24.-26.

1992-1995. godine. Kako smo već istakli, Srbija je u novembru 1918. godine nastojala svim mogućim sredstvima da ostvari velikosrpske pretenzije i, prije ujedinjenja, priključi Bosnu i Hercegovinu Srbiji. Na skupštinama održanim 25. odnosno 26. novembra 1918. godine Vojvodina i Crna Gora donijele su odluke o priključenju Srbiji, pa se posljedice takvih odluka i danas osjećaju. Bosanskohercegovački političari u to vrijeme, posebno iz reda srpskog naroda, pokazali su potrebnu trezvenost i realnost u tom historijskom trenutku pa, i pored činjenice da se Srbija nalazila u pobjedničkom taboru, da je njena vojska već 6. novembra bila u Sarajevu, da je u sastavu Narodnog vijeća i Narodne Vlade SHS za BiH bilo najviše Srba (Gligorije Jeftanović na čelu Narodnog vijeća, a Atanasije Šola na čelu Narodne vlade) takva odluka nije donesena. Bosna i Hercegovina, ponavljam, ulazi u sastav Kraljevine SHS ravnopravno sa ostalim južnoslovenskim zemljama. Bez Bosne i Hercegovine kao centralne zemlje, multietničkog sastava, nije bila moguća ni FNRI, pa je sasvim normalno da ona bude ravnopravna sa ostalim susjednim zemljama i u disoluciji socijalističke Jugoslavije. Protivnicima Bosne i Hercegovine na njihove neistine i laži treba se neprestano suprotstavljati nepobitnim činjenicama kako njihove laži ne bi postale istina.¹⁹

Moje saopštenje završiću riječima britanskog historičara Noela Malkolma: “Već 6 godina vodim rat protiv mita i propagande, rat protiv onih koji kažu da je Bosna vještačka tvorevina i da je podijeljena drevnim etničkim mržnjama. Prije dva dana pročitao sam knjigu nekadašnjeg komandanta UNPROFOR-a Majkla Rouza. Mislim da je to najneupućenija i najarogantnija knjiga o Bosni ikada napisana. Historičari znaju da je istina posve drugačija i da ova država ispunjava kriterije o državnosti više nego bilo koja zemlja bivše Jugoslavije, pa i više od bilo koje druge zemlje na Balkanu”.

Autor

Profesor dr. Ibrahim Karabegović je emeritirani profesor novije historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta i penzionirani direktor Instituta za historiju u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor izlaže ustavno-pravne, političke i druge okolnosti u kojima se Bosna i Hercegovina našla na kraju Prvog svjetskog rata u momnetu pada Austro-ugarske monarhije. Analizira stavove raznih nacionalnih i socijalnih grupa prema tom stanju i solucijama koje su se nudile Bosni i Hercegovini i ukazuje na snage i načine kojima je došlo do odluke Narodnog vijeća da se Bosna i Hercegovina priključi inicijativi za stvaranje zajedničke države svih Južnih Slovena.

¹⁹ M. Bojić, Navedeno djelo, str. 161.

ARHIVI KAO FAKTOR DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Azem Kožar

1. UVODNE NAPOMENE

U pokušaju da odgovorim na zadatu temu, opredijelio sam se za pristup da više pažnje posvetim odgovoru na pitanje koliko bosanskohercegovački arhivi, kao ustanove koje vode brigu o arhivskoj građi koja čini rendgenski snimak ukupnih odnosa i procesa u jednom organiziranom društvu (državi), doprinose da država bude državom nego li da analiziram historijsku funkciju arhiva u procesu dokazivanja i održavanja državnosti Bosne i Hercegovine kroz njenu hiljadugodišnju historiju. Ovo sam smatrao pragmatičnijim za struku, nauku i za samu državu učinkovitijim i korisnijim pristupom. Ne mogavši, pak, da neka pitanja potpuno zanemarim, jer su od značaja za neminovan genetički pristup ovom problemu, doticao sam ih se samo u neophodnoj mjeri.

2. ARHIVI KROZ HISTORIJU

Pitanja pojma, značaja i uloge arhiva prošla su dug evolutivni hod, počev od začetka u 14. vijeku pr. n. e. na području zemalja Drevnog istoka, preko stare Grčke i Rima, evropskoga srednjovjekovlja, pa do današnjih izdiferenciranih shvaćanja.

Sam pojam arhiv (grč. *arheion*, lat. *archivum* = poglavarska zgrada), postepeno se bistrio od označavanja “mjesta na kojem se čuvaju značajni dokumenti” pa do arhiva kao ustanove u savremenome dobu. Evolucija pojma, kao i samoga značaja uloge arhiva, tekla je u skladu s promjenom shvaćanja uloge države i posebno sa poimanjem značaja i uloge dokumenata (tj. arhivske građe) kao predmeta rada samih arhiva. Do kraja 18. st. dokumenti kao vlasništvo vladara, vjerskih ustanova i sl., prevashodno su imali ulogu dokaznog sredstva. Od tada započinje proces stvaranja arhiva kao posebnih ustanova u kojima se sakuplja i čuva arhiv-

ska građa. Prvi takav arhiv osnovan je u Francuskoj u vrijeme buržoaske revolucije 1789. godine (u Parizu), a potom i u drugim državama Evrope i svijeta.¹

Arhivski dokumenti postaju državna svojina, a zbog svog značaja predmetna su na brojnim mirovnim konferencijama. Postupno je rasla uloga arhivske građe u društvenome životu: od isključive uloge dokaza do uloge pokretnog kulturnog dobra sa kulturnom, naučnom, estetskom, umjetničkom, informativnom i drugim vrijednostima.

Vremenom su (krajem 19. i u 20. st.) pitanja brige o arhivskoj građi sve više dobijala međunarodni karakter, tako da je nakon Drugoga svjetskog rata uređen sistem njene zaštite, osim u nacionalnim i u međunarodnim okvirima.² Osnovni polaz u tome čini shvaćanje arhivske građe svake zemlje kao dijela svjetske kulturne baštine, pa otuda njena adekvatna zaštita na nacionalnoj (državnoj) razini nije paušalna već obavezujuća za svaku državu svijeta. S toga su države obavezne (posebno države članice OUN) da u svome nacionalnom zakonodavstvu ugrade temeljna stajališta iz međunarodnih konvencija i tako ih učine kompatibilnim sa cjelokupnim međunarodnim sistemom zaštite. Države članice UNESCO-a su također dužne da brojna međunarodna društvena akta, koja čine mišljenja, preporuke i stajališta strukovnih međunarodnih asocijacija (muzejske, arhivske, bibliotetske i dr.) ugrade u svoja nacionalna zakonodavstva. Briga o kulturnim dobrima smatra se važnim atributom državnosti svake zemlje.³

Na ovaj način je, između ostalog, briga o arhivskoj građi postala važno međunarodno pitanje. Stručnim pitanjima, koja rezultiraju usvajanjem međunarodnih normi i standarda u svakom značajnijem arhivističkom poslu (popis građe, vrednovanje, standardi čuvanja i dr.), bavi se međunarodna arhivska organizacija (International Concil of Archives) sa nizom svojih radnih tijela. Na nacionalnim pak razinama svaka država ima državni (centralni) arhiv i mrežu arhiva općeg tipa različitog regionalnog okvira (kantonalni, pokrajinski, općinski i sl.), te više specijaliziranih arhiva (vjerske zajednice, privreda, unutrašnji poslovi i sl.). Kao međunarodna arhivska naučna institucija djeluje Međunarodni institut arhivskih znanosti pri Univerzitetu u Mariboru.

Bosna i Hercegovina (kao i bivša SFRJ) prihvatila je međunarodna pravna i društvena akta i dužna ih je implementirati u svoj pravni sistem. Međutim, na tome planu još uvijek nisu stvorene niti osnovne pretpostavke.

¹ Bernard Stulli, *Arhivistika i arhivska služba (Studije i prilozi)*, Zagreb 1997, str. 350 – 351.

² Temeljni akt međunarodne zaštite kulturnih dobara u vrijeme rata (i mira) čini *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* (poznata kao *Haška konvencija*), donijeta u Hagu 1954. godine. Kasnije je taj sistem permanentno dograđivan. Više o tome vidi: Azem Kožar, *Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla, Tuzla 1997, str. 19–35.

³ Isto; Vladimir Brguljan, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih dobara*, Zagreb – Beograd 1985, str. 9.

3. ARHIVI U SAVREMENOME DRUŠTVU

Uloga i značaj arhiva u savremenome društvu je višestruka, a u osnovi je determinirana zahtjevima ukupnog društvenog razvoja. U osnovi arhivi, kao kompleksne ustanove polifunkcionalnog karaktera, obavljaju: upravnu, informativnu, kulturno-obrazovnu i naučnu funkciju.⁴

Da bi u optimalnome obimu izvršili naznačene funkcije, arhivi se prije svega bave poslovima zaštite i čuvanja arhivske građe (one u nastajanju i one pohranjene u arhivima), preuzimanjem, arhivističkom obradom i sređivanjem građe, valorizacijom, izradom informativnih sredstava o građi, izdavanjem dokaza pravnim i fizičkim licima iz pohranjene arhivske građe, omogućavanjem korišćenja građe u naučne, odgojno-obrazovne i druge svrhe, tehničko-tehnološkim pitanjima zaštite i čuvanja (od uvjetnog smještaja do svih oblika reprografije i osiguranja migriranja dokumenata), itd.⁵

Arhivi rukuju arhivskom građom na klasičnim i novim nosiocima informacija (od papira do elektronskih zapisa), što zahtijeva različite pristupe u svim segmentima ophođenja – posebno na planu zaštite i čuvanja. Dok je za klasične nosioce sve više predmetna potreba prenošenja na nove podloge (putem mikrofilmovanja, skeniranja i sl.), dotle je za elektronske zapise upitna njihova trajnost, tj. ono što je za informatičke tehnologije od sekundarnog značaja. Ovo posebno zbog toga što je standardizacija elektronskih zapisa još uvijek za arhivistiku otvoreno pitanje, zbog čega se kao prelaznom rješenju pristupa produkciji neke forme analognih zapisa. Iako su, dakle, informatičke tehnologije doprinijele unapređenju informatičke funkcije arhiva, one su istovremeno pred arhivistiku postavile brojne druge izazove, među kojima je i ona koja se tiče postojanosti zapisa.⁶

Ukupna djelatnost arhiva, a posebno njena informativna i upravna komponenta, bitno se održavaju na stepen demokratizacije društvenih odnosa u jednoj državi. Ova funkcija arhiva sve više dolazi do izražaja, pa otuda i interes države za istom naglo raste. Eklatantan primjer za to su interesiranja građana zemalja u tranziciji za imovinom koja im je iz različitih razloga ranije oduzeta, a sada im je data mogućnost da je vrate u posjed.⁷

⁴ Ova stajališta ugrađena su i u prve standarde i normative za arhivsku djelatnost Bosne i Hercegovine iz 1991. (Standardi i normativi u arhivskoj djelatnosti BiH, Sarajevo 1991, str. 55).

⁵ Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi*, knj. 1, Tuzla 1995, str. 15-28.

⁶ O problematici odnosa arhivistike i informatičkih tehnologija napisani su brojni radovi, među kojima su: Miroslav Novak, *Računalnik v arhivu*, Maribor 1997. god. Charls Dolar, *Arhivi i informacijske tehnologije*, Zagreb 1997; Luciana Duranti, *Arhivski zapisi*, Zagreb 1999, itd.

⁷ Jozo Ivanović, *Arhivska neovisnost, anketa o položaju arhiva u evropskim zemljama*, Arhivski vjesnik, br. 42, Zagreb 1999, str. 43-45. Azem Kožar, *Autonomnost arhivske službe – mogućnost ili utopija*, Tehnički in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega gradiva, Maribor 2003, str. 166-174.

Zbog ovih i niza drugih razloga arhivi su danas u svijetu organizirani uglavnom kao državne ustanove. To znači da država sve više shvaća ulogu arhiva za svoje funkcioniranje, te im otuda zbog te njihove operativne funkcije pridaje sve veći značaj. Savremeno oraganizirane i uređene države su gotovo besprekorno uredile sistem zaštite i čuvanja arhivske građe u nastajanju, tj. dok se ona nalazi kod stvaralaca (registratura), i to na način da su iskustvena i stručno izučena rješenja posredstvom države pretočena u obavezujuće pravne norme. Time je do perfekcije doveden sistem racionalnog i sigurnog rukovanja spisima svih vrsta, što za rezultat ima cjelovite arhivske fondove koji su istovremeno, osim dijela koji se odnosi na državnu ili ličnu tajnu, dostupni javnosti, odnosno istraživačima i korisnicima. Time struka i nauka, a i država, dobijaju na značaju.

Ovdje je potrebno naglasiti da interesi struke i nauke s jedne strane i države s druge strane nisu uvijek kompatibilni, i to uglavnom u onoj mjeri u kojoj država (misli se na vladajuće strukture) nije do kraja demokratska kako bi sačuvala sve relevantne izvore pa i one koji joj ne idu u prilog. Razumljivo, ovaj raskorak je znatno manji u razvijenim demokratskim zemljama Evrope i svijeta, a znatno veći u zemljama u tranziciji kakva je i Bosna i Hercegovina.⁸

Dakle, u savremenim društvima (misli se na države razvijenoga svijeta), postoji organska veza i podudaran interes između arhiva i države. Između ostaloga, jedan od regulatora njihovoga odnosa jesu međunarodne pravne i stručne norme koje se dosljedno primjenjuju. Sva primarna pitanja djelatnosti (zaštita, čuvanje i korišćenje arhivske građe) su optimalno uređena, a oštrica aktivnosti usmjerena je na adekvatno rješavanje pitanja koja pred arhivistiku (i državu) postavljaju nove informacijske tehnologije.

4. ARHIVI BOSNE I HERCEGOVINE

Briga o vrijednim dokumentima svjetovnog i duhovnog karaktera prisutna je u Bosni i Hercegovini od njenog srednjovjekovlja, da bi se intezivirala u vrijeme osmanske a naročito austrougarske uprave. Tada je, tačnije 1909. godine, učinjen i prvi pokušaj osnivanja zemaljskog arhiva za pokrajine Bosnu i Hercegovinu. Međutim, ovaj kao ni obnovljeni pokušaj 1914. godine, nisu doveli do toga zbog straha vlastodržaca "... da bi takva ustanova isuviše pojačala više-manje formalnu državnopravnu posebnost ovih zemalja."⁹

Do osnivanja Državnog arhiva BiH došlo je tek 12.12.1947. godine, tj. u vrijeme kada je BiH odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, odnosno Ustava Demokratske BiH i Demokratske Federativne Jugoslavije iz 1945. i 1946. godine, po-

⁸ Isto.

⁹ Ferdo Hauptmann, *Pokušaj osnivanja zemaljskog arhiva za Bosnu i Hercegovinu pred prvi svjetski rat*, Glasnik arhiva i DAR BiH, br. VIII, IX, Sarajevo 1968/69, str. 13.

stala federalna jedinica nove države. Nakon toga cijeli prostor BiH pokriven je mrežom regionalnih arhiva, tako da ih je do rata 1992. godine bilo osam, uz matični Arhiv Bosne i Hercegovine. Ova djelatnost je, kao prateći i važan segment državnosti, dobila na značaju nakon Ustava SR BiH iz 1974. godine kada su ova, kao i sva druga, pitanja kulture i nauke stavljena u nadležnost republika.¹⁰

U ratu (1992-1995) pokidana i razorena arhivska služba počela se nakon Dejtonskoga sporazuma reorganizirati u skladu sa novonastalim administrativnim promjenama. Arhiv Bosne i Hercegovine je opstao nakon više godina neizvjesnosti, novoosnovan je Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (1996),¹¹ Arhiv Republike Srpske (1994. – prijeratni regionalni Arhiv Bosanske krajine), dok su regionalni arhivi u Sarajevu, Tuzli, Bihaću i Travniku preimenovani u kantonalne. Arhiv Hercegovine u Mostaru, iako funkcionira, nije uređen kao kantonalni. Arhivi u Doboju i Foči postali su odjeljenja Arhiva RS (uz tri nova odjeljenja u Zvorniku, Trebinju i Palama). Novoosnovan je Arhiv Herceg Bosne (1994), te Arhiv Zapadnohercegovačke županije. Za Posavski, Zeničko-dobojski i Livanjski kanton, te Distrikt Brčko BiH nije ni uspostavljena arhivska mreža. Status arhiva je različit: jedni su organi uprave, a drugi javne ustanove u oblasti kulture. Arhivsko zakonodavstvo je nekonzistentno – donijeto na tri razine: država, entiteti i kantoni bez uređenja sinhronizirajuće stručne funkcije Arhiva BiH kao centralne državne arhivske institucije. U organizacijskome, kadrovskome, finansijskome i svakome drugom pogledu arhivi su na razini preživljavanja. Npr. Arhiv BiH ima samo pet zaposlenika, umjesto bar 50 koliko ih je imao prije rata. U takvoj situaciji suštinska pitanja struke ostaju u drugome planu, mada se i njima arhivistički esnaf i te kako bavi,¹² a istovremeno se otvaraju nova kao što je pitanje teritorijalne i stvarne nadležnosti arhiva,¹³ itd. Ovdje je posebno važno istaći da kudikamo najvažnije pitanje djelatnosti arhiva, koje je istovremeno i važno pitanje i obaveza

¹⁰ Više o razvoju i organizaciji arhivske službe u Bosni i Hercegovini vidi: *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987, str. 17-35; Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knj. 1*, Tuzla 1995, str. 31-105.

¹¹ Iako Arhiv BiH nije nikad zvanično ukinut, njegove funkcije je (prostor, kadrove, građu, opremu) preuzeo Arhiv Federacije BiH u posljednjim ratnim i prvim poratnim godinama. Ta "konfuzija" je postepeno prevaziđena dok u junu 2001. godine nije donijet Zakon o arhivskoj građi i Arhivu Bosne i Hercegovine ("Sl. glasnik BiH", br. 30/2001).

¹² U komparaciji sa uvjetima rada arhivi (i arhivska služba) Bosne i Hercegovine postigli su veoma značajne rezultate. Između ostalog: obnovljen je rad Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, nastavljeno izdavanje Glasnika arhiva i *DAR BiH* i izdato šest brojeva novog časopisa *Arhivska praksa*, održano više stručnih skupova, obnovljeni neki arhivski objekti, izvršeno preuzimanje novih fondova građe, nabavljena značajna arhivska oprema, ostvarene aktivnosti na edukaciji kadrova, uspostavljena međunarodna saradnja i sl.

¹³ Posebnim aktom (Pravilnikom) Vlada Federacije BiH je dala u nadležnost Arhivu Federacije BiH obavljanje arhivske djelatnosti i nad registraturama koje se nalaze u kantonima ("Sl. novine Federacije BiH", br. 59/2002), što je presedan u dosadašnjoj arhivskoj praksi.

države a to je zaštita arhivske građe u nastajanju, ne funkcionira. Entuzijazam skromnoga broja arhivskih zaposlenika (oko 100 u odnosu na prijeratnih 150)¹⁴ ne može kompenzirati sve propuste ove i ovakve države. Na ovaj način krucijalna pitanja arhiva (tj. struke) i funkcije države u ovoj oblasti sa svim svojim sadržajima ostaju i dalje otvorena sa sve većim posljedicama koje udaraju upravo u temelj države, jer sa stradanjem arhivske građe strada i dio njene memorije i njenog identiteta kao i memorije i identiteta svakoga sastavnog dijela tog jedinstvenog bosanskohercegovačkog državnog identiteta.

S druge strane, moguće kao neki korektiv za postojeće stanje centralnih državnih institucija, koje vode brigu o kulturno-historijskom naslijeđu kao važnom temelju države, odvija se rad po Aneksu 8 Dejtonskog sporazuma osnovane Komisije za nacionalne spomenike. Mada, sa političkih stajališta posmatrana, nije upitna pozitivna uloga te Komisije na zaštiti svake vrste nacionalnih spomenika (tj. dobara kulturno-historijskog naslijeđa), ipak se upućeniji u ovu problematiku ne mogu oteti utisku da sve to liči na neku “vrstu ponavljanja i utvrđivanja gradiva”. Jer, bar iz onoga što se do sada zna ova komisija praktično prebrojava ono što je prebrojano i utvrđuje ono što je utvrđeno višedecenijskim djelovanjem dotratnih stručnih republičkih institucija. Istina, još nije prebrojana arhivska građa da bi bila proglašena nacionalnim spomenikom, mada se, koliko se zna, i na tom planu neka improvizacija priprema. Uloga ove Komisije treba biti prije svega koordinativna, u komparaciji stanja u Bosni i Hercegovini sa međunarodnim pravnim i stručnim normama, kako bi se osiguralo da se u Bosni i Hercegovini primjenjuju međunarodni standardi u ovoj oblasti – kao jedan dostignuti sistem vrijednosti. Na taj način stručna stajališta postala bi determinator i za politička i svaka druga promišljanja, ponašanja i usaglašavanja, ali bi njihova primjena ostala pod kontrolom države i ostvarivala bi se kroz rad profesionalnih institucija kulture.¹⁵

5. EVROPSKO SHVAĆANJE ULOGE ARHIVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Međunarodna zajednica (OUN, Evropska unija i dr.) nije se bitnije angažirala na zaštiti kulturnih dobara Bosne i Hercegovine u vrijeme rata od 1992. do 1995. godine. Tek je od 1994. godine počela insistirati na primjeni međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnih dobara. Međutim, nakon rata na različite načine (preko

¹⁴ Komparacije radi Crna Gora je prije 1992. godine imala oko 70 arhivskih zaposlenika, a sada ih ima čak 170, tj. gotovo dva puta više od cijele Bosne i Hercegovine, odnosno oko 20 puta više od Tuzlanskog kantona koji joj je po broju žitelja, broju registratura i količini građe najslabija administrativna jedinica iz Bosne i Hercegovine.

¹⁵ Više o nadležnostima rada Komisije vidi: *Dejtonski sporazum*, brošura, str. 125-130: *Zakon o zaštiti dobara koja su odlukama Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika proglašena kao nacionalni spomenici Bosne i Hercegovine*, “Sl. novine Federacije BiH”, br. 2/02; *Kriteriji za proglašenje dobara spomenicima*, “Sl. novine Federacije BiH”, br. 59/02, te “Sl. glasnik BiH”, br. 33/02.

nevladinih organizacija i sl.) došlo je do izražaja interesiranje i konkretna pomoć na zaštiti, obnovi, rekonstrukciji i drugim vidovima brige o kulturnim dobrima, posebno o nepokretnim spomenicima kulture. Na toj osnovi se, uglavnom, ostvaruju pod okriljem naznačene Komisije za nacionalne spomenike i projekti obnove nepokretnih kulturnih dobara (Stari most u Mostaru, kompleks "Begovina" u Stocu, kula Husein kapetana Gradašćevića u Gradačcu itd.).

Briga za arhivsku građu i arhive počela je u toku minulog rata (agresije), prije svega sanacijom granatiranog objekta Arhiva Hercegovine u Mostaru (1995), a nastavljena je i nakon rata: posjetom eksperata Međunarodne arhivske organizacije 1996. u cilju sačinjavanja izvještaja o stanju arhiva i arhivske građe u Bosni i Hercegovini, potom organiziranjem simpozija o obnovi arhivske službe Bosne i Hercegovine u Londonu 1998. godine, projektima edukacije arhivskih zaposlenika, te podrškama iskazanim na brojnim međunarodnim skupovima različitoga ranga i značaja od 1994. pa nadalje. Do sada su realizirani, ili su započeti, poslovi na donaciji arhivske opreme (arhivima Tuzle, Bihaća i Sarajeva) od strane austrijskih arhiva, donacije u opremi od strane italijanskih i španskih arhiva (arhivima Sarajeva), adaptacija prostora za depoe (donacija japanske vlade za Arhiv Bosne i Hercegovine), itd. Posebno važna podrška i pomoć, prije svega stručne naravi, došla je od strane arhivskih službi Hrvatske, Slovenije, Austrije, Njemačke i Turske.¹⁶ Ipak, sve to nije moglo bitno da promijeni stanje arhiva i arhivske službe, čiji značaj i uloga nisu adekvatno shvaćeni od instrumenata sistema dejtonske Bosne i Hercegovine. Jedini radikalno pozitivan potez u ovome periodu je odluka o gradnji i početak gradnje (oktobra 2003) objekta za arhiv u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine, površine od cca 2500 m².

Međutim, u nizu pitanja koja Evropsku uniju interesiraju u Bosni i Hercegovini, u procesu njenoga nastojanja da Bosna i Hercegovina postane punopravan član Unije, našlo se i pitanje stanja bosanskohercegovačke kulturne politike. Odbrana grupa eksperata angažirana je da sačini izvještaj o tome. U okviru toga izvještaja, koji je sačinjen septembra 2002. godine,¹⁷ tretirana je i problematika arhiva, a što je u najkraćem sadržano u sljedećim stajalištima:

- Kultura se u Bosni i Hercegovini nalazi na raskršću: između onoga što je do sada bila i onoga što treba da bude;
- Neophodno je izvršiti reviziju postojeće kulturne politike (između ostalog: organiziranost, način finansiranja, odnos kulturnog tržišta i kulturnog stvaralaštva, razvoj kulturno–historijskog naslijeđa, ulogu kulturnih asocijacija, pružati podršku kreativnosti, međunarodnoj saradnji i sl.);
- Prevazići staromodan pristup shvaćanja i finansiranja kulture, sačiniti strategiju razvoja i osigurati primjenu međunarodnih standarda;

¹⁶ Više o tome vidi: Azem Kožar, *Doprinos međunarodne zajednice zaštiti arhivske građe Bosne i Hercegovine u ratnim okolnostima*, *Sodobni arhivi*, br. 20, Maribor 1998, str. 263 – 272.

¹⁷ Izvještaj je prezentiran u vidu projekta pod nazivom *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini*.

- Izvršiti reviziju dejtonske komplicirane hibridne strukture u kulturi, te u tom smislu izvršiti pravnu i finansijsku harmonizaciju, jačati ulogu centralnih (državnih) institucija kulture i izvršiti depolitizaciju kulturnih institucija, itd.

Na kraju, zaključak je evropskih eksperata da ne postoji konzistentna, prosperitetna i moderna kulturna politika u Bosni i Hercegovini unatoč saznanju da “ni u jednoj evropskoj državi kulturna politika nije važna kao u Bosni i Hercegovini,” tj. da je ona istovremeno “i uzrok i rješenje problema.”¹⁸

Mada se u Izvještaju ne govori puno o arhivima i arhivskoj djelatnosti, već se dominantno ističe problematika kulturne industrije, stiče se utisak da je to zbog toga što Evropa ima uhodan i provodiv sistem ophođenja sa kulturnim dobrima – naročito sa arhivskom građom, te ta pitanja ne problematizira već ih podrazumijeva kao fundamentalnu kulturu. Potvrda tome jeste i činjenica da su u okviru ISO standarda kvaliteta, koji se traže u postupku pretvorbe imovine ili kod stupanja u međunarodne integracije, sadržani standardi o stanju ophođenja sa arhivskom građom. Otuda je sasvim razumljivo i potpuno nesporno da Bosna i Hercegovina u međunarodne integracije može ući samo uz, po evropskome modelu, riješeno pitanje arhiva i arhivske građe kao važnog atributa (i funkcije) njene državnosti.¹⁹

Autor

Profesor dr. Azem Kožar je vanredni profesor za predmetu historija savremenog doba i dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli

Rezime rada:

U svom prilogu autor izlaže značaj i ulogu arhiva u historijskom, pravnom i političkom životu svake države, od prvih takvih institucija na našim srednjovjekovnim dvorovima, do modernih arhivskih institucija, ukazujući na načine njihovog rada i vrste dokumenata koje one čuvaju.

¹⁸ Isto, str. 12 – 16.

¹⁹ U nastojanjima da se promijeni odnos države prema arhivima i arhivskoj djelatnosti BiH, bosanskohercegovački (i strani) su arhivisti, okupljeni na tradicionalnom 16. po redu savjetovanju “Arhivska praksa 2003” u Tuzli 16. i 17. oktobra 2003. godine, zaključili da će od međunarodnih institucija tražiti da primoraju aktualne vladajuće strukture u Bosni i Hercegovini da uredi po evropskom modelu sva pitanja od značaja za ophođenje sa arhivskom građom, u krajnjoj liniji i kao uvjetu za prijem Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

OBNOVA DRŽAVNOSTI NAJZNAČAJNIJA TEKOVINA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

Muharem Kreso

Poslije 480 godina obnovljena državnost Bosne i Hercegovine, dugoročno gledano, nesumnjivo je najznačajnija tekovina narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini vođenog od 1941. do 1945. godine. Tu činjenicu jedva da treba i dokazivati, ali se ona danas i ovdje treba jasno reći. Sklop događaja za proteklih šezdeset godina govori nam da nije obnovljena tada, ne bi postojala ni danas. Time nimalo ne umanjujemo značaj brojnih drugih elemenata, kao što je, na primjer, činjenica da se i za tih 480 godina, na ovaj ili onaj način, održavao kontinuitet njene cjelovitosti i redovno visok stepen autonomije unutar četiri države.¹

Uvođenjem Zemaljske (31. januara 1919.) pa Pokrajinske (14. jula 1921.) uprave Bosna i Hercegovina je u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca znatno izgubila od te autonomnosti, da bi po likvidaciji Pokrajinske uprave u februaru 1924. godine bila razbijena na 6 upravnih oblasti, ali su bar one održavale – 135. članom Vidovdanskog ustava garantovanu – cjelovitost Bosne i Hercegovine.² Suspenzijom Vidovdanskog ustava (6. januara 1929.) i formiranjem banovina, Bosna i Hercegovina je podijeljena na četvero a uključenjem 13 bosanskohercegovačkih srezova u novoformiranu Banovinu Hrvatsku 26. avgusta 1939. otpočela je realizacija srpsko-hrvatske podjele Bosne u duhu ocjene Srpskog kulturnog kluba o promašenosti ideologije integralnog jugoslovenstva i prelaska na trojnu federaciju

¹ Kao sandžak, ejalet/vilajet u okviru Osmanskog carstva, kao “corpus separatum” u okviru Austroougarske monarhije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba, te dva mjeseca (1. decembar 1918. do 31. decembra 1919.) kao pokrajina, odnosno pretpostavljena federalna jedinica zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

² Član 135. (“turski paragraf”) Ustava od 28. juna 1921. godine garantovao je cjelovitost Bosne i Hercegovine u njenim međunarodno priznatim granicama utvrđenim Karlovačkim mirom 1699. i Berlinskim kongresom 1878. Muhamed Filipović, BOSNA I HERCEGOVINA – NAJVAŽNIJE GEOGRAFSKE, DEMOGRAFSKE, HISTORIJSKE, KULTURNE I POLITIČKE ČINJENICE, Compact, Sarajevo 1997, str. 13 do 15.

(sa Hrvatima i Slovencima) i formiranje banovine Srpske zemlje. Šesti dan po potpisivanju Sporazuma o tome, otpočeti Drugi svjetski rat zaustavio je taj proces.

Negiranju historijsko-političkog integriteta Bosne i Hercegovine te konfrontaciji i sporazumaštvu srpske i hrvatske politike na liniji njene podjele pokušavala je da se suprotstavi uglavnom Jugoslovenska muslimanska organizacija – JMO, koja se od osnivanja zalagala za autonomni položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi.³ Njen autonomistički pokret, nespričan da muslimansku izolaciju prevaziđe opštegobosanskom političkom koncepcijom i akcijom, vodeće političke snage u zemlji su sve više ignorisale, zbog čega nije ni mogao imati realne šanse. To je razlog što je JMO sve više morala da vodi oportunističku politiku i da se povremeno uključuje i u vladajuću grupaciju u zemlji kakva je u drugoj polovini tridesetih godina bila Jugoslovenska radikalna zajednica – JRZ, Milana Stojadinovića, što je opet slabilo njen autoritet i uticaj među muslimanskim masama.⁴ Pokušaj njenog neprikosnovenog predsjednika, dr. Mehmeda Spahe, da u toku priprema potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček i neuspjelog protesta kod princa Pavla, obnovi taj autonomistički pokret, rezultirao je njegovom likvidacijom aprila 1939. godine.⁵ Samo potpisivanje Sporazuma 26. avgusta 1939. godine pokrenulo je “lavinu pokreta za autonomni status Bosne i Hercegovine”, i do tada divergentne političke struje “...ujedinilo na autonomističkom programu pod vodstvom Izvršnog odbora Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine”. Konfrontacija sa srpskom i hrvatskom nacionalističkom politikom i podjela Bosne i Hercegovine Pokretu je dala demokratsko obilježje, ali ga je muslimanska baza učinila isključivo muslimanskim pokretom i vodila nacionalno-političkoj zatvorenosti.⁶

U “lavini” pokreta za autonomni status Bosne i Hercegovine iz tog vremena, pored ovdje pomenutog građanskog Pokreta “pod vodstvom Izvršnog odbora Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine”, svakako je najznačajniji onaj revolucionarni koji je inicirala Komunistička partija Jugoslavije u okviru svoje antifašističke platforme okupljanja svih demokratskih snaga, naročito studentske omladine.⁷

³ I neki srpski opozicioni političari zagovarali su autonomiju Bosne i Hercegovine. Svetozar Pribićević i Ljuba Davidović, na primjer.

⁴ Enver Redžić, MUSLIMANSKO AUTONOMAŠTVO I 13. SS DIVIZIJA, Svjetlost, Sarajevo 1987, str. 9.

⁵ To je navodno ispričao kasnije i jedan od angažovanih konobara beogradskog hotela na Kalemegdanu u kome su kafom otrovani on i patrijarh Varnava (Petar Rosić).

⁶ Enver Redžić, STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTRAVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, str. 155 do 157.

⁷ Inicijatori i glavni nosioci ove aktivnosti na univerzitetima u zemlji bili su Ivo Lola Ribar, sekretar SKOJ-a i sekretar omladinske komisije CK KPJ, Rifat Burdžović, sekretar komiteta KPJ Beogradskog univerziteta i Miro Popara, sekretar Pokrajinskog odbora Narodnih studenata i Ujedinjene studentske omladine za Bosnu i Hercegovinu. M. Bjeletić i M. Milošević, MIRO POPARA I NJEGOVO VRIJEME, Beograd 2000, str. 49. do 53. i M. Memić, ZAVNO

Provalom Zemaljskog biroa Centralnog komiteta KPJ u Zagrebu 1935. godine zahvaćena je i pokrajinska organizacija KPJ za Bosnu i Hercegovinu i 1936. godine su pohapšeni svi članovi Pokrajinskog komiteta i za njega vezano članstvo. Bez njene obnove nije se moglo ništa uraditi ni na planu teme o kojoj raspravlja Referat. Odluka o obnovi donesena je novembra 1937. na osnovu drugog izvještaja o stanju na terenu.⁸

Kroz aktivnost obnovljenog Saveza komunističke omladine Jugoslavije na Beogradskom i Zagrebačkom univerzitetu, kroz poluilegalnu organizaciju Narodnih studenata, a od februara 1938. i legalnu Ujedinjenu studentsku omladinu – USO (ustrojenih prema fakultetima i pokrajinama) vrh KPJ je shvatio nužnost obnove pokrajinske organizacije KPJ i njenog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu.

U toku obnove pokrajinske organizacije KPJ za Bosnu i Hercegovinu⁹ i pripreme za njenu Četvrtu konferenciju u javnost su Prvim otvorenim pismom Bosanskohercegovačke studentske omladine lansirani značajni elementi Platforme, koji će kasnije biti verifikovani na konferencijama KPJ u Mostaru, Sarajevu i Zagrebu. Pismo je podržalo Blok narodnog sporazuma,¹⁰ upozorilo na fašizaciju zemlje, insistiralo na demokratiji i ravnopravnosti naroda, federalnom principu uređenja zemlje te iznijelo zahtjev da Bosna i Hercegovina “zauzme mjesto koje joj po njenom posebnom položaju pripada”. Poimenice je pomenula (pišući ih velikim slovom), sva tri naroda Bosne i Hercegovine i založilo se za otklanjenje razdora među njima i formiranje narodne demoratske vlade.¹¹

SANDŽAKA U FUNKCIJI REAFIRMACIJE SANDŽAKA I BOŠNJAČKOG NACIONALNOG BIĆA u Zborniku radova: DRUŠTVENI I DRŽAVNO-PRAVNI KONTINUITET SANDŽAKA, Sarajevo 1996, str. 195. do 201.

⁸ Za obilazak organizacija u ljeto 1937. angažovani su Uglješa Danilović i Cvijetin Mijatović, do tada članovi Univerzitetskog komiteta KPJ u Beogradu, pa je uglavnom na njih i provalom nezahvaćenu mostarsku partijsku organizaciju na čelu sa Mustafom Pašićem, pao teret priprema Četvrte pokrajinske organizacije. Uglješa Danilović, ČETVRTA POKRAJINSKA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU I NOVI KURS PARTIJSKE DJELATNOSTI i Cvijetin Mijatović, KOMUNISTI U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU IZMEĐU 1933. i 1937. GODINE, u zborniku radova: ČETVRTA I PETA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU U ISTORIJSKOM RAZVITKU REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG POKRETA 1938. DO 1941, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1980, str. 17. do 76.

⁹ Enver Redžić, STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTRAVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, str. 156.

¹⁰ Radi se o Sporazumu potpisanom 8. oktobra 1937. godine, koji je zaključilo pet opozicionih stranaka, čija su barem dva člnika zagovarala autonomiju Bosne i Hercegovine.

¹¹ Otvoreno pismo bosanskohercegovačke studentske omladine od decembra 1937. godine. Imenom i prezimenom potpisalo ga je 403 aktuelna studena Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta iz Bosne i Hercegovine. GRAĐA O DJELATNOSTI KPJ U BOSNI I HERCEGOVINI 1921. DO 1941, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1971, str. 449. do 454.

Ni u KPJ, pa ni u njenom vrhu još nije bilo saglasnosti o nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka. Akademik Enver Redžić u glavne osporavatelje navodi Milovana Đilasa, Veselina Maslešu i Mošu Pijade, i osnovu njihovog osporavanja vidi u Staljinovoj definiciji nacije, ali i u “stanovištima rukovodstva KPJ i NOP-a”, potkrepljujući to činjenicom da su sadržana (doduše ne jednako) i u temeljnim dokumentima AVNOJ-a.¹²

Stanovišta da Muslimani nisu “posebna etnička grupa”, odnosno nacija, osporena su još na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu (19. do 24. oktobra 1940.). Bila su suprotna Platformi Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije (u osnovi na toj konferenciji formuliranoj) izraženoj u strukturi Partije i Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije po kojoj su federalne jedinice buduće države pored nacionalnih država trebala biti i nacionalno mješovita područja (Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Kosovo i Sandžak), što je dovelo do dihotomnih postupaka rukovodstva Pokreta u toku njene konkretizacije i sprovođenja u život, a manifestovalo se i u različitim ocjenama uloge Muslimana u NOB.

Sa stanovišta teme o kojoj raspravljamo bitno je reći da su ona bila ograničena na užu krug uticajnih ličnosti, ali da su bila izričito suprotna prvoj rečenici Rezolucije ZAVNOBiH-a od 26. novembra 1943. godine o tri naroda Bosne i Hercegovine i njegovoj ukupnoj praksi, posebno njegovoj Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944, kojom je kao najviši organ državne vlasti u zemlji, zajamčilo ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, “te naglasilo da je ona njihova zajednička i nedjeljiva domovina”. Bila je suprotna fundamentalnim Titovim tezama izraženih u “Pismu za Srbiju” od 2. novembra 1936.;¹³ direktno suprotna Titovoj formulaciji Platforme NOP-a u “Proleteru” br. 16 iz decembra 1942. godine.

Odnos KPJ prema nacionalnom pitanju i državnosti Bosne i Hercegovine u prvih deset godina (1919-1929.) njenog postojanja prošao je nekoliko faza, koje su na kraju, u ljeto 1929., rezultirale razbijanjem njene pokrajinske organizacije, pa je čak izgledalo da je KPJ u Bosni i Hercegovini definitivno uklonjena iz političkog života. To se ipak nije dogodilo i organizacije su se do sredine tridesetih godina obnovile. Direktiva IV zemaljske konferencije KPJ iz decembra 1934. da se partijske organizacije u pograničnim krajevima priključe rukovodstvima izvan

¹² Enver Redžić, *STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTRAVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, 68. do 71; te u mnogim drugim radovima.

¹³ Rezolucija ZAVNOBiH-a od 26. novembra 1943. i Deklaracija ZAVNOBiH-a od 1. jula 1944. godine, u Zborniku radova: *ZAVNOBiH – DEKLARACIJA O PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 127. do 137. Naglašavam da je na istim principima zasnovana Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima od 26. juna 1992. godine (Isto, str. 147. do 151.).

Bosne i Hercegovine, ipak je dugo doprinosila negiranju historijsko-političkog integriteta Bosne i Hercegovine.¹⁴

Uočivši da je fašizam glavni neprijatelj ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva, Međunarodni radnički pokret i novo rukovodstvo KPJ učinilo je bitan zaokret u svojoj politici. Druga polovina tridesetih godina označila je taj preokret i u odnosu na ovu "važnu pokrajinu". U sklopu realizacije novog partijskopolitičkog kursa i široke antifašističke platforme novo rukovodstvo, sa Titom na čelu, snažno je podržalo obnovu i povezivanje organizacija na tom kursu. Sredinom ljeta 1938. na Četvrtoj pokrajinskoj konferenciji u Mostaru obnovljena je organizacija KPJ Bosne i Hercegovine i izabran njen Pokrajinski komitet. To ju je osposobilo da se samostalnije angažuje i na pitanju položaja Bosne i Hercegovine u okviru jugoslovenske države.¹⁵

U tim okvirima u drugoj polovini tridesetih godina XX stoljeća sazrijevala je i postepeno se uobličavala i platforma o "narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine". Platforma je, pored ravnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u federativnoj zajednici, podrazumijevala ravnopravnost Muslimana, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, kao zajedničkog interesa njenih radnika i seljaka.¹⁶

Obnovljena Pokrajinska organizacija KPJ Bosne i Hercegovine ovu platformu je formulisala samostalno između pokrajinskih konferencija u Mostaru (1938.) i Sarajevu (1940.) u širokoj aktivnosti oko obnove svog djelovanja i stasanja mladih kadrova, posebno intelektualne omladine. Interno je Platforma razrađena i u mostarskoj intelektualnoj ćeliji KPJ¹⁷ i u javnost plasirana u Trećem otvorenom pismu bosanskohercegovačkih studenata, kao odgovor na podjelu Bosne i Herce-

14 Do 1924. zastupala je stanovište o državnim i nacionalnom jedinstvu Kraljevstva SHS, da bi te godine shvatila da ona predstavlja višenacionalnu državu pod hegemonijom velikosrpske buržoazije. Pretvaranjem prava na otcjepljenje 1928. u obavezu opredijelila se za rušenje te "imperijalističke tvorevine" i formiranje nezavisnih država ugnjetenih nacija. ISTORIJA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE, Komunist, Beograd 1985, str. 93 do 108; Enver Redžić, BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Oko, Sarajevo 1998, str. 379. do 383.

15 ČETVRTA I PETA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU U ISTORIJSKOM RAZVITKU REVOLUCIONARNOG POKRETA 1938. DO. 1941, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1980, posebno prilozi Envera Redžića i Nedima Šarca, str. 107. do 138.

16 Enver Redžić, BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Oko, Sarajevo 1998, str. 379. do 383; Nedim Šarac, KONCEPCIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE O "NARODNOJ AUTONOMIJI BOSNE I HERCEGOVINE" U SVJETLU ISTORIJSKIH DOKUMENATA, u Zborniku radova: ČETVRTA I PETA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU U ISTORIJSKOM RAZVITKU REVOLUCIONARNOG POKRETA OD 1938. DO 1941., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1980, str. 139. do 147; Enver Redžić, NACIONALNO PITANJE U POLITIČKOJ AKTIVNOSTI KPJ U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1937. DO 1940, u istom zborniku, str. 111. do 138.

17 Kazivanje Čedomila Miličevića autoru (Sarajevo 1979.)

govine Sporazumom Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine i neposrednu ratnu opasnost.¹⁸

Zahtjevom da se Bosni i Hercegovini vrati njen historijsko-politički integritet Platforma je afirmisana na Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ održanoj jula 1940. godine u Sarajevu, a u osnovi ju je prihvatila i Peta zemaljska konferencija održana u Zagrebu oktobra 1940.¹⁹

Referat Moše Pijade o nacionalnom pitanju koji je bio sveden na seljačko pitanje i zbog tvrdnje da je znatan dio stanovništva Bosne i Hercegovine “ostao i do danas opredijeljen konfesionalno a ne nacionalno” odbijen je još u pripremi Konferencije, pa ga je Milovan Đilas podnio u obliku teza. Međutim, i on je izazvao neslaganje na pitanju “kako rešiti položaj Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi, posebno zbog specifičnog položaja Muslimana”. Delegat bosanskohercegovačke Pokrajinske organizacije i njen raniji sekretar, Mustafa Pašić se suprotstavio Đilasovoj tvrdnji da “Muslimani nisu etnička grupa, već Srbi ili Hrvati” i istakao da “narod kaže da je Bosanac” te da je autonomija stav Pokrajinske organizacije.²⁰ Titov stav koji se odnosi na Problem u Zapisniku je notiran riječima: “Bosna je jedno, zbog vekovnog zajedničkog života, bez obzira na veru”.

Prihvatajući Pašićev stav da se “mora boriti” protiv podjele Bosne, Rezolucija zemaljske konferencije KPJ izričito zahtijeva “borbu protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno podijele Bosnu i Hercegovinu ne pitajući narode tih oblasti”, ali je time ostala ispod nivoa Pete pokrajinske konferencije za Bosnu i Hercegovinu, koja govori o autonomiji (jedinstvene, cjelovite) historijske pokrajine Bosne i Hercegovine, i poimenice pominje sva tri njena naroda Srbe, Muslimane i Hrvate.²¹

Značajnu ulogu u definisanju muslimanskog nacionalnog pitanja, pa prema tome i položaja Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi, u međuratnom periodu

¹⁸ Pismo Bosanskohercegovačke studentske omladine potpisalo je imenom i prezimenom 496 aktuelnih studenata Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta. GRAĐA O DJELATNOSTI KPJ U BOSNI I HERCEGOVINI 1921-1941, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1971, str. 464. do 473.

¹⁹ Vidi napomenu br. 5. na strani 2.

²⁰ Iznesceni stavovi su plod višegodišnjih diskusija u Pokrajinskom komitetu, Mostarskoj intelektualnoj ćeliji, a plasirani su u pismima bosanskohercegovačke studentske omladine, te rezimirani na Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ u Sarajevu jula 1940. godine. Mostarska intelektualna ćelija je bila upoznata sa 139. objavljenom brošurou sekretara Srpskog kulturnog kluba, Vase Čubrilovića: POLITIČKA PROŠLOST HRVATA u kojoj je istrošenu tezu o troplemenom jugoslovenskom narodu zamijenio zaključkom da su Hrvati narod, ali su Srbi nacija (Čedomil Miličević, autoru 1979.).

²¹ Kasim Suljević, NACIONALNOST MUSLIMANA IZMEĐU TEORIJE I POLITIKE, Otokar Keršovani, Rijeka 1981, str. 202. do 205; Enver Redžić, STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTREVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE, Akademija nauka i umjetnosti, Sarajevo 2000, str. 67. do 68.

odigrao je i časopis Putokaz, najrevolucionarnije bosanskohercegovačko glasilo između dva rata. Sprječavao je cijepanje i polarizaciju muslimanske inteligencije na nacionalnim programima susjednih naroda i njeno odvajanje od svoje etničke baze. Pripada mu i čast da je prvi uočio defetističku pojavu i zasnovao cjelovit program nacionalne i socijalne emancipacije Muslimana, dajući mu “ozbiljnu naučnu podlogu”.²²

Kroz svo to vrijeme, kod naroda se održavala svijest o jedinstvenosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine, pa prema tome i o potrebi obnove njene državnosti i suvereniteta. U XIX vijeku dva puta se to pokušalo i ostvariti, ali bez trajnijeg rezultata. Prvi put je to bilo u ustanku protiv Osmanskog carstva 1831/32. i drugi put u pokušaju odbrane od Austrougarske okupacije 1878. godine.²³

Fašistička okupacija zemlje aprila 1941. godine i ustanak protiv te okupacije u okviru Antifašističke koalicije definitivno su iskorišteni za obnovu državnosti Bosne i Hercegovine, pa će ovdje biti riječi o tome kako se u tome uspjelo. Odmah da kažemo da je to postignuto na osnovu platforme Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, pa ćemo njenu suštinu i nastanak prvo objasniti.

Temelji te platforme postavljeni su na Splitskom plenumu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1935. godine, ali se i do tada već bilo evoluiralo od prvobitne, na Osnivačkom kongresu 1919. usvojene unitarističke koncepcije. Već 1924. ona je zamijenjena stanovištem da je Jugoslavija višenacionalna država pod hegemonijom velikosrpske buržoazije, a prihvatajući sugestiju Konimterne da u organizacionom ustrojstvu više uzme u obzir “nacionalni momenat” Četvrta konferencija KPJ je donijela odluku da se stvore komunističke partije Hrvatske i Slovenije a, u doglednom vremenu, i Makedonije.

Na Splitskom plenumu, u okviru novog, antifašističkog kursa Kominterne odustalo se od njene platforme o razbijanju Jugoslavije kao tamnice naroda i zauzelo stanovište da državni integritet Jugoslavije ne predstavlja prepreku rješavanju nacionalnog pitanja, pa je treba pretvoriti u zajednicu ravnopravnih naroda.²⁴

²² Časopis je u Zagrebu izdavala grupa lijevo orjentisanih muslimanskih intelektualaca u Zagrebu (Hasan Kikić, Skender Kulenović, Safet Krupić i dr.). U tri godine (1937. do 1939.) izašlo je sedam brojeva. Kasim Suljević, NACIONALNOST MUSLIMANA IZMEĐU TEORIJE I POLITIKE, Otokar Keršovani, Rijeka 1981, str. 197. do 201.

²³ Ahmed S. Aličić, POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE OD 1831. DO 1832. GODINE, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1996.; OTPOR AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI 1878. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979.

²⁴ Enver Redžić, JUGOSLOVENSKA ZAJEDNICA U SVIJETLU OSNOVNIH DOKUMENATA 1941, u zborniku OSLOBODILAČKA BORBA NARODA JUGOSLAVIJE KAO OPŠTENARODNI RAT I SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA, NIP “Eksport-press”, Beograd 1977, str. 51 do 69.

Taj osnovni stav detaljnije je razrađen u narednim godinama, posebno u okviru formulisanja platforme Narodnog fronta slobode i platforme legalne Nezavisne radničke partije.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu oktobra 1940. godine, KPJ se definitivno afirmisala kao beskompromisan borac za nacionalnu slobodu i ravnopravnost.²⁵ Kako je pak upravo ona bila inicijator i nosilac ustanka protiv fašističke okupacije, pa prema tome i Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, prirodno je da je platforma Pokreta izrasla iz ovakve platforme KPJ.

Od Titovog povratka u zemlju (krajem 1936) i dobijanja mandata da u zemlji formira Centralni komitet (5. januara 1939) do Pete zemaljske konferencije (oktobra 1940) Platformi je bila prilagođena organizaciona struktura Partije. Proglas CK KPJ iz januara 1937. jasno je istakao zahtjev za “demokratsku federativnu državu”, koju bi sačinjavalo osam federalnih jedinica sa svojim narodnim skupštinama, odnosno saborima.²⁶ U tom periodu za Centralni komitet KPJ neposredno su bili vezana dva centralna komiteta (Hrvatska i Slovenija – formirani 1937), te pet pokrajinskih komiteta (Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina i Crna Gora), s tim što je organizacijama u Crnoj Gori, Boki, Sandžaku i na Kosovu i Metohiji rukovodio jedinstveni pokrajinski komitet sa očiglednom težnjom da se i oblasne organizacije/komiteti za Sandžak te Kosovo i Metohiju osamostale i neposredno vežu za Centralni komitet KPJ. Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju osamostaljen je na Šetoj zemaljskoj konferenciji, a Oblasni komitet za Sandžak godinu dana kasnije u vezi sa formiranjem Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak na Savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941).²⁷ Ta činjenica joj je omogućila da već u toku podizanja ustanka 1941. istakne suštinu platforme Narodnooslobodilačkog pokreta načinom podizanja ustanka, strukturom Narodnooslobodilačkog pokreta, te šemom rukovođenja i komandovanja njegovim oružanim snagama. Pomogla joj je da istakne suštinu platforme i Ustanka i Pokreta – istinsku ravnopravnost svih jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina.²⁸

Već u toku invazije fašističkog agresora, Centralni komitet partije je donio odluku da u Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Srbiju pošalje nekoliko svojih članova, da preko tamošnjih partijskih organizacija pojačaju otpor naroda i vojske, a da u Zagrebu formira Vojni komitet na čelu sa generalnim sekretarom

²⁵ Tada, 1936. u “Pismu za Srbiju” Tito je insistirao na sedam federalnih jedinica: Hrvatska, Slovenija, Srbija, Makedonija, Crna Gora, Vojvodina i Bosna i Hercegovina. Enver Redžić, JUGOSLOVENSKA MISAO I AVNOJ, u zborniku radova: AVNOJ I SAVREMENOST, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1984. str. 64.

²⁶ Rodoljub Čolaković, PRAVI ODGOVOR NA PITANJE: ČIJA JE BOSNA I HERCEGOVINA, u zborniku AVNOJ I NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U BOSNI I HERCEGOVINI, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1974, str. 11. do 14.

²⁷ ISTORIJA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE, Komunist, Beograd 1985, str. 129. do 169.

²⁸ Isto.

KPJ. Raspad kraljevske vojske bio je, međutim, suviše brz i kapitulacija je potpisana u Beogradu 18. aprila 1941. godine. Kralj i Vlada su u međuvremenu avionima pobjegli u britansku koloniju Palestinu, čime su, uprkos predhodno potpisanog pristupa Trojnom paktu (25. marta 1941.), osigurali – po Narodnooslobodilački pokret vrlo nepovoljnu – podršku Velike Britanije.

Sile osovine su na Konferenciji njenih ministara spoljnih poslova u Beču (21. do 22. aprila 1941.) podijelili zemlju na dvije interesne zone, četiri okupaciona područja i dvadesetak regija sa različitim okupacionim statusom, pa i režimom. To je bila realizacija Hitlerove zamisli da se Jugoslavija uništi i kao državni pojam (“als Staatsgebild”).²⁹

Hitlerovim Generalnim planom (od 3. aprila 1941.) i Privremenim smjernicama za podjelu Jugoslavije (od 12. aprila iste godine)³⁰ političko oblikovanje Bosne i Hercegovine bila je u cjelini prepušteno Kraljevini Italiji, ali je na Bečkoj konferenciji ministara spoljnih poslova sila Osovine (21. i 22. aprila 1941.) uključena u njemačko-talijanski kondominijum “Nezavisnu Državu Hrvatsku” i linijom razgraničenja međusobnih interesa u jugoistočnoj Evropi od vrha Stične do vrha rta Matapana podijeljena na njemačko (31 predratni srez sa 29.121 km² i 1,647.462 stanovnika) i talijansko okupaciono područje (27 predratnih srezova sa 22.112 km² i 1,026.420 stanovnika).³¹

Ministarska konferencija je uz to odredila da će “crnogorska granica biti pomjerena na zapad, a njemačka okupaciona vlast za Jugoslaviju, Višegrad stavila u nadležnost vojnoupravnog komandanta Srbije, dok je Rimskim ugovorom od 18. maja 1941. Kraljevini Italiji anektiran jedan od dva bosanska izlaza na Jadran.”³²

Adolf Hitler je problem razgraničenja talijanskih federata Nezavisne Države Hrvatske i Crne Gore zakomplikovao odobrenjem Anti Paveliću da posjedne pet zapadnosandžačkih srezova i određivanjem zapadne granice Srbije do Duge Poljane, kod Novog Pazara, čime je partneru u Osovini opet prebacio vruć krompir, da u pregovorima sa Pavelićem ponovo utvrđuje granice u okviru svog okupacionog područja.³³ Sve ove kombinacije otpale su zbog uspješnog razvoja ustanka,

²⁹ Hitlerovo izlaganje 27. marta 1941. na sastanku Vrhovne komande Vermahta, Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije (u daljem Zbornik NOR-a), Vojnoistorijski institut, Beograd 1958, tom II, knj. 2, prilog br. 1.

³⁰ Zbornik NOR-a, tom 2, knjiga 2, prilog br. 14.

³¹ Muharem Kreso, FORME I STEPEN OSTVARIVANJA OKUPACIONE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE, u Zborniku radova: 1941. U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Istorijski institut u Sarajevu, Sarajevo 1973, str. 318. do 400.

³² Radi se o opštinama Igalo i Vrbanja do tada u sastavu sreza Trebinje, ukupne površine oko 100 km².

³³ Spor se sada odnosio na najmanje 15 srezova na koje su pretendovale obje strane (Trebinje, Ljubinje, Bileća, Gacko, Nevesinje, Kalinovik, Foča, Čajniče, Goražde, Višegrad, Rudo, Nova Varoš, Priboj, Sjenica, Pljevlja i Bijelo Polje).

pa je istočna granica Bosne i Hercegovine ostala ona do 1918. godine, a zapadni Sandžak ušao u talijansko okupaciono područje.

Na milost i nemilost ostavljeni narodi³⁴ bili su nemoćni da bez organizatora pruže efikasan otpor novim vlastodržcima, koji su sve upornije zavodili režim eksploatacije i uništenja nepoželjnih i političkih protivnika. Genocidno ponašanje okupatora i njegovih saradnika, selektivno ispoljeno već u prvim mjesecima okupacije, a onda i njemački napad na SSSR te, u vezi s tim, izmijenjeni odnos snaga zaraćenih grupacija, ohrabrilo je antifašističke snage i genocidom pogodeno stanovništvo na planirani ustanak u Jugoslaviji. Kako su ustaške genocidne radnje nad Srbima, Jevrejima i Romima već u junu prenesene i u Bosnu i Hercegovinu, Udruženje ilmije "El Hidaje" na godišnjoj skupštini 14. jula 1941. osudilo je takav postupak vlasti kao i Muslimane pojedince koji su se u to uključili, te iniciralo donošenje lokalnih, lično potpisanih, protestnih rezolucija u većim bosanskohercegovačkim gradovima.³⁵ Iz istih razloga ustanak je u značajnijim dijelovima zemlje, umjesto planiranog partizanskog, poprimio masovni karakter.

Partija je tako aprilsku katastrofu preživjela kao jedina opštejugoslovenska snaga, očuvala mrežu organizacija u svim zemljama, a pripremama otpora okupaciji pribavila imidž organizatora prvog ustanka u okupiranoj Evropi. U danima pripreme ustanka (na Majskom savjetovanju u Zagrebu) Platforma narodnooslobodilačkog pokreta je implicite podrazumijevala obnovu integriteta Jugoslavije na temeljima istinske nacionalne ravnopravnosti.

Kao povoljan momenat izabrano je vrijeme poslije očekivanog njemačkog napada na SSSR (22. juni 1941.) i odlaska glavnine njemačkih invazivnih snaga na istočni front. Do tog vremena prikupljene su izvjesne količine oružja, a mreža vojnih komiteta pretvorena u mrežu štabova narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i pripremljena jezgra za prve udarne grupe te partizanske i diverzantske odrede. To je bila solidna osnova da Centralni komitet istog dana uputi opšti poziv za oružani otpor okupatoru.

Četvrtog jula 1941. godine Politbiro Centralnog komiteta KPJ je donio odluku o podizanju oružanog ustanka i u pokrajine upućeni delegati novoformiranog (27. juna) Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.³⁶

³⁴ O uslovima u kojima su se našli vidi: Muharem Kreso, USLOVI ŽIVOTA STANOVNIŠTVA I OTPORA OKUPATORU NA "EFEKTIVNO" OKUPIRANOJ TERITORIJI JUGOSLAVIJE U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, br. III/1972, str. 43. do 61.

³⁵ Bio je to jedinstven slučaj ne samo u Bosni i Hercegovini, Muhamed Hadžijahić, MUSLI-MANSKE REZOLUCIJE IZ 1941. GODINE, u zborniku radova: 1941. U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1973, str. 275. do 282.

³⁶ Pod uticajem Komunističke partije Bugarske, jedino Pokrajinski komitet Makedonije nije prihvatio ovu odluku. Odluka Kominterne da KP Makedonije ostaje u sastavu KP Jugoslavije to je kasnije izmijenila.

Proglas sa tog sastanka upućen je narodima Jugoslavije 12. jula 1941. godine, ali je inicijativa za konkretno pokretanje ustanka u skladu sa platformom Pokreta i okupacijom stvorenim različitim uslovima, prepuštena nacionalnim partijskim rukovodstvima. Takve odluke nacionalna partijska rukovodstva uglavnom su donijela u toku jula, ali su se pojavili različiti nazivi rukovodećih organa ustanka (Štab, Glavni štab, Privremena vrhovna komanda...) vojnih rukovodstava na tom nivou.³⁷ Nazivi su, međutim, uskoro (na Savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941.) u duhu Platforme ujednačeni.³⁸

Ustanak u Bosni i Hercegovini razvijao se u specifičnim okolnostima, uz mnogo teškoća ali i vrlo uspješno, pa je do kraja 1941. godine bar polovica njene teritorije i više manjih gradova bilo oslobođeno. Na čitavoj teritoriji tada je sprovedena jedinstvena organizacija oružanih snaga pa je u deset narodnooslobodilačkih partizanskih odreda formiranih u bataljone, čete, vodove i desetine bilo nekoliko desetina hiljada boraca. Na efektivno okupiranoj teritoriji djelovale su u brojnim gradovima uticajne organizacije NOP-a sa desetinama udarnih grupa, a pod kraj godine u Bosnu i Hercegovinu je stigao Vrhovni štab sa 1. proleterskom narodnooslobodilačkom udarnom brigadom. Pošto je u prvom polugodištu 1942. godine okončana kriza NOP-a u istočnom dijelu zemlje, Vrhovni štab se sa pet prvoformiranih brigada prebacio u Bosansku krajinu,³⁹ gdje je u osloncu na Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj i Sloveniji kriza u drugoj polovini godine prevladana. Već 1. novembra 1942. formirana je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije sa divizijama i korpuzima u svom sastavu, a onda na centralnoj slobodnoj teritoriji velične 50.000 km² u Bihaću konstituisano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Bilo je to vrijeme kad se vrh NOP-a morao i mogao jasnije izraziti u pogledu strateških pitanja Narodnooslobodilačkog rata. Na to su ga obavezivali uoči rata zauzeti stavovi o pitanjima uređenja zajedničke države.⁴⁰ Stojeći na njima Tito je tih dana objavio svoj poznati stav o nacionalnom pitanju, o kome će biti još govora, ali

³⁷ Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu učinio je to u prisustvu delegata CK KPJ i Glavnog štaba NOPOJ, na sastanku u Sarajevu 13. jula 1941. godine. Na sastanku je imenovan Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu i fiksirana mreža rukovođenja i komandovanja narodnooslobodilačkim partizanskim odredima.

³⁸ Glavni štab NOPOJ je preimenovan u Vrhovni štab NOPOJ, a nacionalna vojna rukovodstva u glavne štabove NOPO određenih zemalja. Shodno tome i Štab NOPO Bosne i Hercegovine je preimenovan u **Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Bosne i Hercegovine**.

³⁹ U istočnoj Bosni ipak se održao Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i dobrovoljačke vojske Bosne i Hercegovine sa jednom brigadom i dva partizanska odreda. U okviru savladavanja lijevih skretanja krize u istočnoj Bosni i Hercegovini izvršen je i eksperiment formiranja Narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske Jugoslavije, te savladane dvije neprijateljske ofanzive.

⁴⁰ Otvorenije zauzimanje stavova o muslimanskom nacionalnom pitanju diktirala je i činjenica da je Cazinska krajina sa Bihaćem, gotovo isključivo naseljena Muslimanima, predstavljala centar i sjedište (Bihać) "Titove države" tog doba.

je bilo i drugih shvatanja. Veselin Masleša je u raspravi *Muslimansko pitanje*, sa pozivom na Staljinovu definiciju nacije obnovio tvrdnju da Muslimani nemaju objektivna svojstva nacije (jezik, specifične kulturne i psihološke osobine, ne žive na jedinstvenoj teritoriji, ne ujedinjuje ih neophodna ekonomska povezanost), ali i da aktivnim učešćem u NOB-u Muslimani Bosne i Hercegovine postaju politički subjekt, pa se rješenje muslimanskog pitanja nalazi u njihovim rukama. Milovan Đilas je ostao na svojim stavovima izraženim na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, da treba da se opredijele kao Srbi ili Hrvati, ali je i on, suočen sa stvarnošću, to ostavio za kasnije prilike. Moša Pijade je više respektovao učešće Muslimana u NOB-u pa im je, pored pet nacija, priznavao “ravnopravnost u celoj Jugoslaviji”.⁴¹

U 1943. godini Narodnooslobodilačka vojska se dokazala u prelomnim bitkama Narodnooslobodilačkog rata: Neretva i Sutjeska (četvrta i peta neprijateljska ofanziva) a značajno je uvećana po kapitulaciji Italije. To je onda omogućilo sazivanje, u Jajcu 29. novembra 1943. godine Drugog zasjedanja AVNOJ-a, na kome je između ostalog verifikovana državnost Bosne i Hercegovine, kao suverene, ravnopravne članice (entiteta) zajedničke države izgrađene “na demokratskom, federativnom principu”.⁴²

U vrijeme tog zasjedanja više od polovine ukupne teritorije Jugoslavije bilo je slobodno. Slobodna teritorija je iznosila 130.000 km² i imala preko 5.000.000 stanovnika. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi brojali su 300.000 boraca. Na kopnu je imala devet korpusa sa 28 divizija, 111 brigada, 20 samostalnih bataljona i stotinjak partizanskih odreda. Na ostrvima i u primorju imala je mornaricu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sa 234 plovne jedinice, a u Livnu Prvu vazduhoplovnu bazu sa 250 ljudi i nekoliko aviona.⁴³

Na toj teritoriji već je funkcionisalo pet (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Sandžak) zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja sa mrežom oblasnih, okružnih, sreskih, mjesnih, opštinskih i seoskih narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija, od kojih neke i na efektivno okupiranoj teritoriji.

Istovremeno, dakle u vrijeme konstituisanja ZAVNOBiH-a i odlučivanja o statusu Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi, slobodna teritorija Bosne i Hercegovine predstavljala je dvije trećine njene ukupne površine i obuhvatala je više

⁴¹ Enver Redžić, *STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTRAVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, str. 66. do 70.

⁴² Druga odluka Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije od 29. novembra 1943. godine. Šire o tome Drago Borovčanin, *BOSNA I HERCEGOVINA U ODLUKAMA DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a*, u zborniku radova: *AVNOJ I NOB U BOSNI I HERCEGOVINI*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1984, str. 584. do 597.

⁴³ Mesud Hotić i Jovan Vasiljević, *NARODNOOSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE 1941.-1945.*, u *Vojnoj enciklopediji*, sveska 5, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd 1973, str. 770.-789.

od 30.000 kvadratnih kilometara sa većim brojem značajnih gradova. Tuzla, sa istoimenim rudarskim bazenom bio je ujedno najveći slobodan grad, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u okupiranoj Evropi. Slobodno Jajce, kao posljednja prijestonica bosanskih kraljeva, bilo je namijenjeno za održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Bosna i Hercegovina je, uz to, godinu i po dana prije konačnog oslobođenja zemlje, imala prvi konačno oslobođeni grad. Bio je to Sanski Most u kome će se održati Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a.

Izvršni odbor ZAVNOBiH-a od tada će rukovoditi u preko tri oblasna, sa bar 15 okružnih, pedesetak sreskih i preko 500 opštinskih i mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, te mrežom od preko 2.000 seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Na efektivno okupiranoj teritoriji istovremeno su funkcionisali još brojni gradski, mjesni, kvartovski i seoski narodnooslobodilački odbori, kao borbeni organi, te mreže drugih organizacija NOP-a, a u nekim gradovima, posebno u Sarajevu i Mostaru, bile su razvijene i naoružane udarne grupe.

Respektabilne oružane snage Bosne i Hercegovine u to vrijeme su bile objedinjene u dva (Treći i Peti) korpusa i Hercegovačku udarnu diviziju sa 25 udarnih brigada, 37 partizanskih odreda i nekoliklo samostalnih bataljona. Njihova mreža logističke podrške: 15 vojnih područja, pedesetak komandi mjesta, sa čitavim nizom partizanskih straža, i drugih teritorijalnih organa i ustanova, biće objedinjena u dvije korpusne i jednu divizijsku vojnu oblast.

Već na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 26. novembra 1942. godine, posebno u Titovom Uvodnom izlaganju, u Rezoluciji AVNOJ-a i njegovom Proglasu narodima Jugoslavije – istaknuto je da narodnooslobodilačka borba ima za cilj stvaranje nove demokratske i federativne zajednice naroda Jugoslavije i izražena inicijativa da se konstituišu nacionalna, odnosno zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja.⁴⁴

Do Drugog zasjedanja u Jajcu (29. novembra 1943.) bilo je konstituisano pet zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja: Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine.⁴⁵ Mnogi problemi državopravne prirode i organizacije jugoslovenske federacije bili su jasni i prečišćeni, ali ono, očigledno, nije moglo završiti proces izgradnje nove državnosti u smislu platforme Narodnooslobodilačkog pokreta. Neupitna je bila potreba konstituisanja antifašističke skupštine (sobranja) narodnog oslobođenja Srbije i Makedonije, što će, iz objektivnih razloga, biti učinjeno u avgustu i novembru 1944. godine.

Suprotno ukupnoj praksi i Platformi NOP-a prema njenoj formulaciji u Titovom članku NACIONALNO PITANJE U JUGOSLAVIJI U SVJETLOSTI NA-

⁴⁴ PRVO I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a, PO STENOGRFSKIM BELEŠKAMA I DRUGIM IZVORIMA, Beograd 1953. str. 15-37.

⁴⁵ HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE 1941. do 1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964.

RODNOOSLOBODILAČKE BORBE,⁴⁶ u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a nisu pomenuti Vojvodina, Sandžak, koji je 15. novembra te godine konstituisao svoje ZAVNO, i Kosovo. U nabranjanju naroda u istoj odluci nisu pomenuti Muslimani/Bošnjaci i ako je to izričito stajalo u Rezoluciji ZAVNOBiH-a, koju je AVNOJ odobrio.

Kao što smo već rekli, mnogi problemi državnopravne prirode i organizacije jugoslovenske federacije bili su do konstituisanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a jasni i prečišćeni, ali ne i svi. Među njima bio je i državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Federaciji.

Narodi Bosne i Hercegovine u temeljnom dokumentu Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine već na konstitutivnom zasjedanju bili su u tom pogledu saglasni i rezolutni. Polazeći od činjenice da su vijekovima živjeli zajedno, međusobno izmiješani i povezani zajedničkim interesima, da “ne žele povratak starog stanja”, te da su “izvojevali (više od dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine oslobođeno je od okupatora) pravo da uredi svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima njih samih”, izrazili su volju “da hoće da njihova zemlja... bude slobodna i zbraćimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”, te da će “ravnopravno sa ostalim našim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije,... u kojoj će biti zajamčena ravnopravnost svim njenim narodima”.⁴⁷

U vrhovima Narodnooslobodilačkog pokreta nije bilo sasvim tako, iako se već u Rezoluciji CK KPJ iz januara 1937. godine ističe “demokratska federativna republika” kao cilj i fiksira njena struktura: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Kosovo i Vojvodina sa svojim narodnim skupštinama.⁴⁸ Dakle, osam ravnopravnih federalnih jedinica, odnosno entiteta.

Takav stav je zadržan u Pozivu na ustanak i načinu njegovog dizanja. Stav je konkretizovan na Savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941.), preimenovanjem štabova tih jedinica u glavne štabove budućih “federalnih jedinica”. Ovdje je novina u tome što se pojavljuje i Glavni štab NOP odreda za Sandžak,⁴⁹ kao deveta jedinica.

⁴⁶ Josip Broz Tito, NACIONALNO PITANJE U JUGOSLAVIJI U SVJETLOSTI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE u: *Proleter*, organ CK KPJ, Beograd 1968, str. 809.

⁴⁷ Rezolucija ZAVNOBiH-a od 26. novembra 1943, u zborniku dokumenata (izbor: Hamdija Čemerilić): ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE, knjiga I, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Sarajevo 1968, str. 73 do 76. Takođe u zborniku radova: ZAVNOBiH – DEKLARACIJA O PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE, Glavni odbor SUBNOR-a Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, str. 127. do 133.

⁴⁸ Rodoljub Čolaković, PRAVI ODGOVOR NA PITANJE: ČIJA JE BOSNA I HERCEGOVINA, u zborniku radova: AVNOJ I NOB U BOSNI I HERCEGOVINI, Istorijski institut u Sarajevu, Sarajevo 1974, str. 12.

⁴⁹ Isto, str. 15.

Proglas Izvršnog odbora, tek konstituisanog AVNOJ-a (iz novembra 1942.) pominje Bosnu i Hercegovinu kao jedinicu u jugoslovenskoj državnoj zajednici i tri naroda (Srbe, Hrvate i Muslimane) u njoj, dok je Tito u poznatom članku: NACIONALNO PITANJE U SVJETLOSTI NOB, u *Proleteru* br. 16. iz decembra 1942. doslovce rekao: Narodnooslobodilačka borba bila bi samo fraza, pa čak i prevara, kad ona ne bi, osim općejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd.”⁵⁰

Već na prvoj raspravi u CK KPJ (sredinom novembra) o Projektu odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a PK KPJ za BiH je postavio zahtjev da Bosna i Hercegovina bude ravnopravna “federalna jedinica” sa ostalih pet. Predlagači Projekta odluke (Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović) polazili su od toga da u Jugoslaviji živi pet formiranih nacija, da je Bosna i Hercegovina višenacionalna zemlja, a Muslimani samo posebna “etnička grupa”, te da je i zahtjev Pete zemaljske konferencije KPJ bio samo autonomna pokrajina, ali je PK ostao uporan. Odbio je pripajanje bilo Srbiji ili Hrvatskoj i nije prihvatio ni status autonomne pokrajine vezane za organe Federacije. Istovjetan stav zauzela je i izabrana bosanskohercegovačka delegacija za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Obaviješteni o raspravi,⁵¹ Kardelj i Tito su prihvatili argumente PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Prijedlog je u tom smislu popravljen i Bosna i Hercegovina je postala šesta federalna jedinica rekonstruisane zajedničke države, ali na osnovu regionalnog, a ne nacionalnog kriterija.⁵²

Na osnovu dostupnih izvora i literature nije moguće jasno odgovoriti zbog čega se u toj odluci ne pominje ni jedno od tri ostala višenacionalna područja. Njihova sudbina je ostala da se rješava godinu dana kasnije pod mnogo složenijim uslovima, koji su dovodili u pitanje i međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije.

⁵⁰ Josip Broz Tito, NACIONALNO PITANJE U SVJETLOSTI NOB, *Proleter* br. 16, iz decembra 1942. godine. Reprint PROLETER, ORGAN CK KPJ, Beograd 1968, str. 809.

⁵¹ Takvih rasprava bilo je još, ali je ova bila odlučujuća. Nažalost položaj ostalih “višenacionalnih područja” koja su do tada bile neupitne “jedinice federalne države” (Vojvodina, koja je od 1941. godine imala svoj Glavni štab i Glavni NOO, i često u pogledu statusa bila poređena sa Bosnom i Hercegovinom, Sandžak, koji je status federalne jedinice imao još od septembra 1941. i 15. novembra 1943. konstituisao Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka; te Kosovo, čiji je Oblasni NOO, kao političko-predstavnički organ bio u pripremi i konstituisan 2. januara 1944. godine) ostao je na takav način neraspavljen.

⁵² Enver Redžić, BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, posebno peti dio: BOSNA I HERCEGOVINA 1941. DO 1945. U DOKUMENTIMA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA, Oko, Sarajevo 1998, str. 379. do 461; AVNOJ I NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U BOSNI I HERCEGOVINI, posebno prilozi Rodoljuba Čolakovića, Hamdije Čemerlića i Draga Borovčanina, te diskusije H. Čemerlića, Nikole Babića i Avda Hume), Istorijski institut Sarajevo 1974, str. 11. do 20, 547. do 556, 584. do 597. 706. do 708, 743. do 745, 755. do 767.

Autor

Magistar Muharem Kreso je penzionirani vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

Autor u svom prilogu obrazlaže sve bitne razloge i izlaže argumente na temelju kojih se odluka o obnovi državnosti Bosne i Hercegovine donijeta na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a mora smatrati za najvažniju i najdalekosežniju odluku tog zasjedanja, kao što ukazuje i na njeno značenje u današnje vrijeme njenog ponovnog osporavanja.

ZAVNOBiH U NOVEMBRU 2003.
– JUBILEJ I/ILI “JUBILEJ”?

Vera Kržišnik-Bukić

RIJEČ UNAPRIJED

Godišnjice nekih proteklih društvenih događaja valjda su se već na svim svjetskim meridijanima udomačile kao prilike koje savremeni protagonisti kroz prizmu državnih ili drugih društveno javnih institucija koriste za kontinuiranu promociju povijesnih pouka i poruka kako ih oni vide sami i kakav bi utjecaj na društvo željeli da one poluče. Određenim društvenim događajima koji su u datom okruženju stekli već i neupitni tradicionalni značaj pripada u tom kontekstu i specifično, počasno mjesto.

Da li je u pomenutom metodološko-promišljajnom okviru moguće sagledavati i tretirati 60-godišnjicu održavanja nesumnjivo velikog historijskog događaja kakav je bio Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a 1943. godine u Mrkonjić gradu? Da, svakako. Ova godišnjica kao, na primjer, i protekla okrugla, tj. ona polustoljetna, ne tek da omogućuje i otvara čitav spektar raznorodnih istraživačkih tematskih vidika savremene društvene zbilje i historijske pozadine, već naprosto imperativno iziskuje kako odgovore na pitanja u polju razloga za diskontinuitetu društvenog razvoja, tako i moguće bar naznake rješenja ako već ne i prijedloge rješenja samih.

Dakako da je moguće i opravdano u povodu ove okrugle, visoke godišnjice ZAVNOBiH-a organizovati naučni skup sa tako široko zasnovanom tematikom, tematikom o “BiH prije i poslije ZAVNOBiH-a”. Takav naslov simpozijuma uostalom i najadekvatnije odražava suštinski profil njegova inicijatora i organizatora – Odjeljenja društvenih nauka ANUBiH. Ova činjenica, pak, logički uslovljava i neke naredne poteze, prije svih multidisciplinarni metodološki tematski pristup, tj. uz očekivano preovladavajuća klasično-historijska sagledavanja, također i naročito pravna, sociološka, politološka razmatranja. Kazano povlači za sobom i širok krug relevantnih istraživača, odnosno autora priloga za ovakav skup, i to ne samo iz zemlje koja je predmet razmatranja. Činjenica što u dugim decenijama poslije

osnivanja ZAVNOBiH-a, odnosno poslije Drugog svjetskog rata nije stigla da bude napisana i objavljena i opšteprihvaćena integralna istorija BiH značajan je razlog da se i ovakva prilika iskoristi za nove istoriografske analitičke i sintetičke pokušaje¹. Istoriografski mozaik o BiH nesumnjivo će biti značajno obogaćen radovima sa ovoga skupa.

ZAVNOBiH između stvarnosti i mita

Da li je bio i, još više, da li je danas ZAVNOBiH ostao – mit, znači neka veoma pozitivna a zapravo možda nerealna predstava o jednom događanju iz razdoblja Drugog svjetskog rata?

U istorijski vrlo kratkom razdoblju, praktično već s prvom decenijom poslije Drugog svjetskog rata, obilježavanje godišnjica održavanja (tri) zasjedanja ZAVNOBiH-a poprima gotovo mitski karakter. U skladu sa upravo kazanim još bitnije jeste konstatovati da pojmovni sadržaj tog ratnodopskog političkog, odnosno političko-zakonodavnog organa postaje već tada i ostaje poslije neprekidno, uključno i sa početkom 21. stoljeća, simbolnom emanacijom same zemlje – Bosne i Hercegovine. Ova konstatacija vrijedi, međutim, tek uz ograde. No, o njima kasnije, one su srž ovdašnjeg promišljanja.

S obzirom da je Drugi svjetski rat epohalna i općenito prihvaćena istorijska prijelomnica to su, slično kao i u BiH, u gotovo mitskim dimenzijama decenijama tretirani i antifašistički revolucionarno obrazovani organi narodne vlasti također u svim drugim dijelovima novonastajajuće socialističke Jugoslavije. To su bila Zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja čije osnivanje i kasniji preobražaj još pred kraj rata, odnosno saobražaj novim mirnodopskim okolnostima, imali svugdje isti temeljni moto, smisao i svrhu uprkos veoma različitim regionalnim društvenim okolnostima, okolnostima u svim tim sredinama opterećenim slabijim ili jačim elementima građanskog rata.

Novonastale narodne republike koje su zamijenile dotadni jugoslavenski centralizovani upravni sistem, čija je osnovna politička svrha bila negiranje nekih pojedinih narodnosnih entiteta, nekih veoma konkretnih narodnosnih entiteta (svih onih koji se nisu željeli ukalupiti u “troedini narod”, reprezentovan u imenu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca), odnosno uključivanje i asimiliranje ovih u priznate nacije, praktično srpsku ali i hrvatsku. Te nove republike upravo su, dakle, socialističkom revolucijom i uspostavljanjem odgovarajućih vlastitih vrhovnih zakonodavnih tijela, kao zasebni i samostalni nacionalni entiteti uopće i legitimisane.

¹ I kada je već riječ o godišnjicama neka bude ovdje pomenuta 20-godišnjica objave enciklopedijske odrednice *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina* na 296 strana (urednici Muhamed Filipović i Alojz Benac) kao do sada najsvestranijeg i, možda, još relativno najvjerodostojnijeg prikaza ove zemlje, Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983.

To važi naročito za BiH i Makedoniju, a po istoj logici i za obrazovanje i funkcionisanje obadviju autonomnih pokrajina unutar NR Srbije, tj. Vojvodine, te Kosova i Metohije. Jugoslavenski državni okvir dobija još 1943. godine novu funkciju, federativnu. Ne ulazeći ovdje u sadržajna pitanja ove federativne funkcije jugoslavenske države tada i kasnije, ostaje nepobitna činjenica da je savezni okvir kroz manje od pola stoljeća omogućio više ili manje uspješnu sopstvenu unutarnju izgradnju federalnih jedinica, svake od njih.

Ne tek ratnom parolom bratstva i jedinstva već i odgovarajućom višedecenijskom poslijeratnom zbiljnom djelotvornošću KPJ, odnosno SKJ nastojala je u praksi ukupnog društvenog života federativne Jugoslavije forsirati ravnopravnost među republikama, odnosno narodima kao i proklamovanim suverenim nosiocima republičke subdržavnosti Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Gotovo polustoljetno partijsko monopolno ponašanje i funkcionisanje u svim tim sredinama je i odražavalo moć tog mita i ujedno ga proizvodilo. Nedodirljivu i neprikosnovenu vrijednosnu substancu tvorili su domaći i europski (i svjetski) pobjedonosni antifašizam, socijalistički ideološki koncept po uzoru na Sovjetski savez ili kasnije izvoran (samupravljanje), politika bratstva i jedinstva, vodeća međunarodna uloga Jugoslavije unutar pokreta zemalja “trećeg svijeta” (nesvrstanost). Takav je bio otprilike i vanjski pogled na SFRJ, i to još negdje na početku 80-ih godina 20. stoljeća. Jugoslavija se do tada, na unutrašnjem planu kontinuirano i nekako automatski samoobnavljajući mit o sebi, uspješnom doimala i na vanjskom planu.

80-te godine izravno su nagovijestile novu historijsku prekretnicu u geopolitičkom i opštedruštvenom prostoru tadašnje Jugoslavije. Unutarnji i vanjski poticaji u odnosu na SR BiH centrifugalne orijentacije, koji su se već i ranije uglavnom prikriveno, polako i postepeno ali sigurno taložili, polučili su u neočekivano kratkom vremenskom presjeku sinergetski učinak ogromne razorne snage. Presudan utjecaj izvana uslijedio je definitivnim krahom socijalističkog društvenoekonomskog poretka u Europi i raspadom višenacionalnog Sovjetskog Saveza. Unutarnja čvrstoća federacije, koja se decenijama bitno zasnivala na stvarnosti i mitu bratstva i jedinstva i, što je na nivou federacije bezbroj puta isticano, sa središnjim mjestom i ulogom BiH u tome, gotovo se preko noći rasplinula.

Poznatim razvojem događaja s početka 90-ih godina potvrđena je teza o pravu onih koji su sintagmu “bratstva i jedinstva” i ranije proglašavali običnom floskulom, ispražnjenom parolom, mitom. Kako je središnja supstanca te sintagme uvijek povezivana naročito sa BiH i, prema tome, i sa njenim simbolnim sinonimnim sadržajem, utjelovljenim od Drugog svjetskog rata naovamo ZAVNO-BiH-om, to ispada neminovno zapitati se, odnosno analizirati ZAVNOBiH (i) u mitskom ogledalu.

Pokušaj takve analize nužno vodi razmatranju naročito političkih historijskih okolnosti koje su bile prisutne u bosanskohercegovačkom prostoru i oko njega u vrijeme i uoči nastanka ZAVNOBiH-a. I još bliže, onih suštinskih okolnosti koje

su se odnosile na pitanje teritorialnog (dez)integriteta BiH tada, prije Drugog svjetskog rata, ionako godinama podijeljene na četiri banovine.

Naime, već je historijski nedvojbeno utvrđeno, a historiografija i novijim istraživanjima stalno i ponovo potvrđuje postojanje političkih opredjeljenja što unutrašnjih građanskih stranaka, struja i eksponiranih pojedinaca, što takvih snaga iz Bosni i Hercegovini neposrednog susjedskog okruženja, čak ovih posljednjih inicijalno kojima su onda domaće snage u vidu stranačkih ogranaka ili istomišljenika ideološki uglavnom tek slijedile, dakle opredjeljenja koja su se bavila različitim konceptima podjele bosanskohercegovačkog teritorija između Srbije i Hrvatske prije Drugog svjetskog rata². Planska realizacija ove podjele je godine 1939. obrazovanjem Banovine Hrvatske, koja je uključivala i znatan dio teritorija historijske BiH, već bila i počela dakle uoči rata. Nadolazeći Drugi svjetski rat, čije je jedno od glavnih poprišta bilo upravo područje BiH i, ujedno, sigurno najveće i najznačajnije vojno bojište unutar prostora dotadne Kraljevine Jugoslavije, stvorio je izvanredne, ratne okolnosti koje su (privremeno) zaustavile daljna politička licitiranja oko podjele BiH. Da li bi političke snage čiji je cilj bila destrukcija BiH smogle snage i političkim manevrisanjem podijelile BiH da nije izbio rat? Na takva pitanja historiografija ne može imati odgovora.

U svakom slučaju su, međutim, historijske ratne okolnosti presudno doprinjele jačanju nekih drugih snaga unutar BiH, onih koje su se još na prijeratnoj političkoj platformi percipirale i zalagale za BiH kao jedinstvenu i nedjeljivu političko-upravnu jedinicu unutar buduće jugoslavenske države, već tada planirane kao savezne države. Bila je to KPJ i njen ogranak za BiH. Stjecajem ratnih okolnosti, te su snage iz jedne u drugu ratnu godinu jačale da bi, upravo osnivanjem i djelovanjem ZAVNOBiH-a krajem rata na političkoj pozornici ne tek nadjačale (i) domaće protivnike koji su se, inače, uglavnom oprijedilili za ratni nacističko-fašistički tabor i samim tim se u očima domaće i svjetske javnosti degradirali i u ukupnosti svojih političkih opredjeljenja.

Međutim, historija zadnje decenije 20. stoljeća je više nego ubjedljivo dokazala da ideologija pomenutih pobijeđenih snaga nije i uništena, nije iščezla. Naprotiv, uglavnom i pretežno prikriveno, paralelno je egzistirala i reprodukovala se, kako se, nedavno, i ispostavilo. I stoga pitanje: da li je onda ZAVNOBiH i sav prateći korpus društvenih vrijednosti sazdan njegovim ideološkim nitima bio zapravo tek mit, gotovo pola stoljeća trajajuća užasna obmana?

² Teško bi bilo na ograničenom prostoru i citirati značajnije naslove odgovarajuće stručne literature. Čini se bar primjerenim, posebice u ukupnom kontekstu ovoga skupa, na ovom mjestu pomenuti višedecenijski naučno istraživački opus o mnogim aspektima te tematike akademika i trostrukog "zavnobihovca" Envera Redžića, opus koji još nije završen. Inače su, i na ovom našem skupu predstavljeni neki novi detalji historiografskog istraživanja o političkom trenutku BiH, a u vezi sa njenim susjedama pred Drugi svjetski rat. Upor., na primjer, prilog Sonje Dujmović, *Radikali Sarajeva prema Sporazumu Cvetković-Maček 1939. godine*.

Nivo ličnog svjedočenja i društveno-stručni ugao

Odgovor na ovo pitanje pokušaću dati u dvostrukom svojstvu, na osobnom nivou i na stručnom; na ovom drugom u mjeri koja se poklapa uglavnom sa mojim vlastitim povijesnim i društvenim istraživanjima.

Da li može biti u ovdašnjem kontekstu mjerodavno subjektivno iskustvo pojedinca? Ako da, onda sigurno u veoma ograničenom obimu. Relevantni smisao vlastitog svjedočenja vidim u sljedećim elementima. Prvo, 23 godine (1967-1991), profesionalno radeći i bivajući šire društveno aktivna, živjela sam u Banjoj Luci, tada, mogu tvrditi, javno shvatanom ponosnom središtu Bosanske krajine. Drugo, svoj tamošnji radni vijek od 17 godina provela sam nešto kraće razdoblje u (srednjem) školstvu (6) i duže razdoblje unutar višenarodnosnog malog radnog kolektiva, Instituta za istoriju u Banjoj Luci (11), stičući neposredni bitni uvid u te društvene segmente. Treće, kao Slovenka po narodnosnom profilu, dakle pripadnica “nekonstitutivnog” naroda u BiH, mogla sam (i mogu) imati potreban kritički odnos distance prema osnovnim događajnim tokovima u društvenoj sredini.

U svojstvu takvog svjedoka istorije mogu kazati da u Banjaluci u moje dobre prve dvije decenije, praktično do kraja 80-ih godina mog tamošnjeg življenja i radnog djelovanja, nisam osobno doživjela nijednog, bar nijednog pamćenja vrijednog događaja narodnosne netrpeljivosti. Ali, ne tek prema meni kao Slovenki već, koliko pamtim, ne i inače među mojim banjalučkim sugrađanima. To ne znači da pojedinih nacionalizmom protkanih ispada uopšte nije bilo, no o njima se, bar javno, nije izvještavalo.

Moji učenici iz Banjaluke i okoline, stotinama sam predavala istoriju i bila im razrednik godinama, nisu se ni po razrednim odjeljenjima, ni po kružocima ili drugim vannastavnim aktivnostima, ni sami međusobno niti ikakvim školskim aktom, tj. izvana, dijelili, odjeljivali po narodnosnom ključu. Primjetne su bile, možda, razlike u socijalnom, materijalnom statusu, zatim u pogledu posjedovanja fonda prethodnog znanja koje su donijeli sa sobom u srednju školu, ali subjektivnih ili objektivnih podjela u pravcu nekih socijalnih napetosti među njima na narodnosnoj osnovi nije bilo. Slično kao drugi moji kolege nastavnici, koje sam imala priliku upoznati, podučavala sam ih znanju i odgajala za uloge budućih radnih ljudi opšte-strpljivog društvenog okruženja i isto takvih međuljudskih odnosa.

I u narednoj mojoj, drugoj radnoj sredini koja je bila upravo maksimalno višenarodnosno strukturirana i gdje je bilo pitanje profesionalno individualnog prestiža gotovo normalna okolnost takve ustanove (društvenoistraživačkog instituta), bilo kakve narodnosne netrpeljivosti među nama saradnicima nije bilo.

Dalje, susjedstvo – komšiluk, poznanici. Moje je lično iskustvo bilo a i tadašnji utisak koji sam formirala, uz dosta pomnog posmatranja odnosa među komšijama ili odnosa među ljudima poznanicima, meni osobno nepoznatih, da su bili oblici i sadržaji njihovih međusobnih komunikacija, bar dakle spolja, na nivou neupitne tolerancije. Ovakvi ili onakvi konflikti među njima proisticali bi uglavnom iz razloga druge prirode (ljudska zavist, neke konkretne finansijske okolnosti i

drugo), makar je vjerovatno neku ulogu igralo i narodnosno razlikovanje. Ali zasigurno, na narodnosno profiliranoj podlozi, razlikovanja među njima nije bilo.

Uza sve to, dobro se sjećam, da li normativno zapisanog ili ne, ali svakako veoma živog opšteg pravila, tzv. nacionalnog ključa, neupitno provodenog na svim nivoima banjolučke društvene sredine. U bilo kom vremenskom presjeku garnitura opštinskih rukovodilaca obavezno je trebala odražavati bosanskohercegovačku višenarodnosnu strukturu: ako je bio predsjednik Skupštine opštine Musliman, sekretar Opštinskog komiteta SKJ bio je Srbin, Opštinskog vijeća sindikata Hrvat itd. Osim na horizontalnom planu, isti princip važio je i vertikalno, tj. unutar strukture pojedinog opštinskog organa, političkog tijela, po mjesnim zajednicama i njihovim odborima. Vrlo slično bilo je i u privredi i ostalim društvenim institucijama. I pored toga što se često, pa i opravdano, negodovalo da “ključ” mnogo puta šteti konkretnim kvalitetnim kadrovskim rješenjima, on se ipak održavao i održavao, sve negdje do pred kraj 80-ih godina tek kada su nastupile u tom pogledu radikalne promjene.

Zato, kao svjedok istorije banjalučke svakodnevice mogu kazati da je u toj izrazito višenarodnosnoj i, naglašavam, gradskoj sredini, suštinska društveno-klimatska supstanca, koju uobičajamo jednačiti sa sintagmom bratstva i jedinstva, tamo tada bila prisutna. Drugim rječima, želim da svjedočim da “bratstvo i jedinstvo” nije bilo mit.

Nešto malko drugačije stoji stvar sa iskustvom koje sam stekla u 80-im godinama stručno istražujući društvene odnose u prvoj deceniji (i kasnije) nakon Drugog svjetskog rata u selima Bosanske krajine, posebice Cazinske krajine. Mogu potvrditi i inače poznato saznanje da se društveni stereotipi na selu održavaju duže i jače nego u gradskim sredinama. Ideološke i bolne podjele, poznate iz Drugog svjetskog rata i iz godina nešto kasnije događajnosti oko Cazinske bune (1950.) provlačile su se u pogledu međunarodnosnih (međuvjerskih) odnosa u još dosta svježem sjećanju, kako starije generacije seljaka, tako i mlađe, kasnije rođene ali usnim predanjem ne tek upoznate već ponegdje i znatno opterećene nekim strašnim događajima u lokalnoj sredini u nedavnoj prošlosti³. I, zanimljivo, stručno istražujući poslijeratno istorijsko razdoblje u samom gradu Banjoj Luci, nekih na primjer izrazitih nacionalističkih događaja ili ispada nisam otkrila⁴. Sve u svemu, i na selu i u gradu (Banjaluka), moja istraživanja praktično skoro do kraja 80-ih godina nisu me dovela do zaključka o nekoj opštoj ili jakoj, ako uopšte ikakvoj, inficiranosti istraživane sredine nacionalizmom.

³ Upor. bogatu arhivsku građu UDB-e i vojno sudskih spisa te posebice “oral history” izvore na terenu koje sam koristila i obradila u knjizi *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo 1991, *reprint*, Ljubljana, 1993.

⁴ *Banjaluka*, istorijska monografija, koautori: Pejo Ćošković, Galib Šljivo, Đorđe Mikić, Milan Vukmanović i Vera Kržišnik-Bukić, u kojoj sam obradila period 1945-1990, Institut za istoriju u Banjoj Luci, 1990.

Iznenadnu, subjektivno i bolnu, prekretnicu doživjela sam, i kao čovjek te sredine i kao istraživač, 1989. godine. Makar prošlost u sjećanjima već duboko potisnuta ili skoro zaboravljena ipak je, očito, još morala u nekoj mjeri biti živa, s obzirom da je upravo na tu kartu uspješno zaigrala krajnje nacionalistička ideologija za koju se uglavnom vjerovalo da je sa krajem Drugog svjetskog rata u BiH i uspostavljanjem i višedecenijskim funkcionisanjem savezne jugoslavenske države, definitivno pobijedena.

Odgovor na pitanje o mjestu i ulozi ZAVNOBiH-a u istoriji BiH kao o mitu ili kao o stvarnosti u mom spoznajnom horizontu, stoga, ipak nije posve jednoznačan. Naime, ne mogu bez ostatka kazati da je bio ZAVNOBiH, kao dakle personifikacija ukupnog korpusa vrijednosti antifašističkog NOB-a i socijalističke revolucije puna i jedina stvarnost istorije BiH poslije Drugog svjetskog rata. Sa još manje uporišnih tačaka raspolazem u izricanju historijske ocjene o ZAVNOBiH-u kao mitu. Bio je, po mome ubjedenju, i jedno i drugo. Ipak više stvarnost nego mit. Da je, međutim, njegova mitska, znači, po mom sudu, slabija strana u istorijskom trenutku raspadanja Jugoslavije prevagnula, odlučujući uticaj proizveli su neki društveni činitelji koji nisu ili nisu trebali spadati u okvir BiH društvene pozornice. Ali su se oni kao takvi ipak pojavili. Opet se pojavili. To su bili oni faktori već ranije ovdje imenovani, u BiH prošlosti jako dobro poznati, faktori van BiH, njeni susjedi, Srbija i Hrvatska.

OD RATA DO "MIRA"

Usljediła je najveća historijska društvena katastrofa koja se Bosni i Hercegovini mogla dogoditi i dogodila se. U času nasilnog raspadanja Jugoslavije u pravcu obrazovanja, na njenom dotadašnjem tlu, samostalnih, pretežno mononacionalnih država vladajuće nacionalističke struje u Srbiji i Hrvatskoj su pokušale jednu među federalnim jedinicima, Socijalističku republiku Bosnu i Hercegovinu, međusobno razdijeliti. U tim svojim načelno-ideološkim ali i neoriginalnim i kroz 19. i naročito prvu polovinu 20. stoljeća poznatim pokušajima, ovaj put i ostvarivanim do maksimalno ekstremnih okolnosti na samom terenu, nisu uspjele. Nisu uspjele jer im je pri tome stala na put Međunarodna zajednica, prije svih Sjedinjene Američke Države, a uz njih i Europa. Ova posljednja možda ponajviše iz nekog sopstvenog dugoročnog interesa koji se je ugledao i ugleda se u modelu multinacionalne i multikulturene ujedinjene Europe, Europske unije, čiji temeljni uzorak moglo je, i po njihovom shvatanju, predstavljati višestoljetno relativno tolerantno bosansko društveno okruženje.

Nije se, dakako, radilo tek o međunarodnoj političkoj intervenciji, ona je bila samo presudni činitelj zaustavljanja građanskog rata koji se u BiH rasplamsao trajajući tri i po godine nakon početne spoljno-unutrašnje vojne agresije u proljeće 1992. godine. Da do teritorialnog rasparčavanja BiH, inače još početkom 1992. godine od strane Organizacije ujedinjenih nacija priznate kao nezavisne države

nije došlo, “zaslužne” ili “krive” su domaće, bosanskohercegovačke patriotske snage, u narodnosnom pogledu strukturisane gotovo cjelokupnom muslimanskom/bosnjačkom substancom (sa izuzetkom regiona Cazinske krajine) te znatnim djelom (bosanskih) Hrvata i manjim dijelom (bosanskih) Srba. No, “Dayton” koji je označio kraj ratnim dejstvima nije donio i mir u državu Bosnu i Hercegovinu. Nije donio mir u uobičajenom smislu te riječi, mir koji u međunarodnoj praksi uglavnom poznaju zemlje u kojima je nekim mirovnim ugovorom, a takav je trebao biti i Daytonski, završen rat.

U BiH nije nastupio mir kakav je bio karakterističan za prethodno višedecenijsko razdoblje, razdoblje koje sam i sama osobno poznavala i ovdje svjedočila o njemu. Razumije se, strahote rata, svakog rata, traže svoje istorijsko vrijeme cijeljenja rana, obnove i sl. Ali, u slučaju države Bosne i Hercegovine prisutni su, izgleda, još i neki drugi poznati bitni razlozi koji djeluju u pravcu onemogućavanja trajnog, “zdravog” mira. Radi se o veoma složenim i za BiH specifičnim i istorijski tipskim razlozima. Kojima i kakvima?

To su oni i takvi razlozi koji su itekako i danas u jednoj posebnoj vezi sa ZAVNOBiH-om, kao metaforom za set univerzalnih društvenih i ljudskih vrijednosti koje su tada, 1944. godine, makar na papiru, odnosno tek formalno pošto je bio rat, inaugurisane Deklaracijom ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine. A u toj Deklaraciji se, očito ne slučajno, među pravima građana na prvom mjestu nalazi formulacija koja zajamčuje “ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina”⁵.

Međutim, ti specifični razlozi, koje naprijed pominjem i koji nas ovdje središnje zanimaju, su i u savremenom istorijskom trenutku s početka 21. stoljeća one društvene okolnosti u BiH i oko BiH koje predstavljaju suštinsku suprotnost citiranoj formulaciji iz ZAVNOBiH-ovske Deklaracije. Poanta njihove veze sa ZAVNOBiH-om je njihova suštinska negacija ZAVNOBiH-a.

Politička pat pozicija

Uprkos drugačijem generalnom stanovištu međunarodne zajednice koje se, i samim “Daytonom” i nakon “Daytona”, sve u svemu, faktički poklapa sa navedenom formulacijom ZAVNOBiH-ovske Deklaracije, u državi BiH nije ostvaren “duh Daytona”. To je stoga što završetkom rata u BiH nije (još) nastupio i konstruktivni mir, već se nekoliko godina otvara, ili je već posve otvoreno pitanje potrebe izbora primjerenih novih puteva i rješenja za prevazilaženje blokada koje koče ili jako usporavaju proces zaživljavanja tog konstruktivnog mira. Stanje u društvu, za koje je karakteristično stalno opstruiranje, protivljenje, zastajkivanje u polju funkcionisanja politike kao neizbježne društvene djelatnosti, stvara i regenerira krize uz nove i nove prijetnje rušenjem političke stabilnosti u zemlji. Tu sta-

⁵ Upor. ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, zbornik radova istominog Okruglog stola u Sanskom Mostu 1. jula 1999., više izdavača, Sarajevo 2000., str. 135.

bilnost u političkom i vojnom pogledu i dalje održava međunarodna zajednica koja odlučuje i o svim za zemlju bitnim i, naročito, spornim pitanjima. Zemlja kojoj je potreban strani protektorat, pa makar ovaj ne bio svestran ili nije izrazito izvana primjetan kao što to jeste slučaj sa BiH, jeste problematična i ograničeno suverena država.

Nije bilo teško predvidjeti da Daytonski ustav, kao jedan od aneksa šireg Daytonskog mirovnog sporazuma, čija je ukupna temeljna zadaća ipak bila postići kraj rata, da dakle taj i takav ustav Bosni i Hercegovini, kao zvanično samostalnoj i nezavisnoj državi, ne donosi sva odgovarajuća potrebna rješenja koja bi omogućila startnu poziciju poslijeratnom prosperitetnom razvoju zemlje kao cjeline. Taj ustav nije uspostavio, nije uspio uspostaviti politički okvir koji, u BiH, i ne može biti uspješan bez promišljene uravnoteženosti dvaju međusobno ravnopravna i komplementarna principa, narodnosnog i nacionalnog principa uređenja društva.

S obzirom na suštinsku kontradiktornu poziciju u interpretaciji “Daytona” su, tako, jedni od početka tumačili da BiH jeste, odnosno da se mora tretirati kao prava, svaka druga država sa svim kompetencijama koje državi pripadaju (Bošnjaci u BiH). Drugi su u Bosni i Hercegovini u najbolju ruku vidjeli tek jedan nametnuti politički okvir koji nema trajniji karakter a ipak u sklopu kojeg može i treba državničku funkciju provoditi, širiti i razvijati – Republika Srpska, uz Federaciju BiH drugi ravnopravni i zvanični “entitet” (većina Srba u BiH). Treći (većina Hrvata u BiH) bili su “Daytonom” možda ponajmanje zadovoljni, ocjenjujući da su nekako ostali na cjedilu pošto ne mogu biti ravnopravni u Federaciji jer im nije, kao Srbima u BiH, pripala slična subdržavnost koju su inače i u nedavnom (građanskom) ratu forsirali putem modela Herceg-Bosne, a kojoj se međunarodna zajednica suprotstavila i ukinula ga.

Država Bosna i Hercegovina, država kao država, država kao temeljni međunarodno priznati nezavisni i samostalni subjekat u svjetskoj društvenoj konstelaciji modernog doba, bila je i faktički još ostala osnovno, sa odmicanjem vremena i, prije svega, zbog širenja Europske unije kojoj se bosanskohercegovački susjedi žele priključiti, sve više ipak tek unutrašnje, domaće sporno političko pitanje. Radi se o političkom pitanju koje stalno pratimo i ovdje i koje je kao politički problem na različitim pojavnim nivoima, od pritajenih društvenih napetosti, preko konfliktna eskalacije, do samog ratnog sukoba i u daljnjoj i u nedavnoj prošlosti nanosio mnogo zla ovoj zemlji i njenim ljudima. I dok se mogao u ranija vremena korpus narodnosnih i vjerskih razlika zbog raznih okolnosti (niža opšta obrazovanost i neobaviještenost stanovništva, jednosmjerna propaganda itd.) lakše i na duže staze, tj. procesualno politički instrumentalizirati, u novije vrijeme sa sveukupnim, globalizacijskim tokovima društvenoga razvoja i posebice društvenog otvaranja kao osnovnom karakteristikom opšte, svjetske istorije na prijelomu 20. i 21. stoljeća, stvari počinju i u BiH neminovno i zakonito da se mijenjaju i prilagadjaju pomenutim trendovima. Da pripada u tom kontekstu i u BiH posebno važno mjesto tzv.

procesu demokratizacije, štagod već ona značila, odnosno kako se doimala u ovoj zemlji, je posebno pitanje kome ovdje ne može biti posvećena odgovarajuća potrebna pozornost.

Naime, ovdje je potrebno fokusirati se na bitnu specifiku BiH, dakle na više-narodnosnu situaciju ove zemlje. Starija i novija istorija kao i savremeni istorijski trenutak pokazuju i dokazuju da je Bosna i Hercegovina zemlja koju je ova specifika pratila, prati i pratiće je i ubuduće. Radi se o pratnji koja nije sporedna, kozmetička, već nazaobilazna sadržajna supstanca društvenog razvoja s kojom je i u daljnjem društvenom razvoju nužno računati i ni u kom vidu je ne potcjenjivati⁶.

60. godišnjica ZAVNOBiH-a – jubilej ili “jubilej”?

U svjetlu upravo kazanoga i, pri tome, osvrćući se na strukturu učesnika ovog uvaženog, a ipak prigodnog naučnog skupa, nemoguće je ne primijetiti a i (samokritički) ne istaći da čak na jednu takvu manifestaciju koju organizuje ANUBiH nisu stigli kolege-društvenjaci iz drugog entiteta države BiH, nije doputovao da bi sudjelovao na Skupu nijedan od njih. Ova je činjenica dovoljan i više nego indikativan pokazatelj za relativno lako izricanje ocjene o stanju duha (i drugog) u Bosni i Hercegovini danas.

Sama, dolazeći iz Slovenije, raspolagala sam bar jednim ličnim relevantnim “obećanjem” da tako biti neće, stoga je, u vrijeme održavanja ovog simpozijuma, moje razočarenje, razumljivo, još veće. Znači, državu BiH jedan njen (sastavni) dio bojkotuje, pokušava je, pošto-poto faktički prepoloviti, također i na planu društvenih nauka, te ovoj uglednoj naučnoj instituciji, Akademiji nauka i umjetnosti BiH, očito želi oteti njenu decenijsku republičko-državnu reprezentativnost i poniziti je na nivo djelokruga unutar jednog od dva entiteta, na nivo Federacije BiH.

Međutim, to su činjenice. Da li ih prosto ignorisati, zanemariti, ponašati se kao da je sve u redu i usredsrediti se na pripremljena naučna izlaganja i proslavu jubileja? Odgovor iz mog ugla, opet, nije jednoznačan.

Najprije, 60. godišnjica ZAVNOBiH-a jeste jubilej koji zbog svog sveukupnog istorijskog značaja ZAVNOBiH-a sigurno zavređuje pripremu i organizaciju naučnog skupa. Čast je bilo biti pozvan i sudjelovati, a čast smo iskazali ZAVNOBiH-u i svi oni koji smo izbliza i izdaleka na Skup došli.

⁶ Više nego cijelu zadnju deceniju veoma mnogo i intezivno sam se bavila istraživanjima i promišljanjima ukupnosti narodnosne i nacionalne problematike, vezane za BiH, razrađujući i nudeći državotvorni koncept nadnarodnosne bosanske nacije. Inicirani i njegovani individualni pripadnosni osjećaj značajnoj tradiciji zajedničke bosanskohercegovačke države mogao bi biti, po ugledu i na druge zemlje svijeta, odlučujuće vezno tkivo nove istorijske etape društvenog razvoja, neopterećenog više isključivim narodnosnim stegama a ujedno striktno uvažavajući narodnosne posebnosti. Šire upor. *Prilog programu za Bosnu*, samoizdanje, Ljubljana 1997; *Ista*, Bosansko pitanje u deset slika, Forum Bosnae, 1999, 6, str. 70 – 83.

Ali, ovaj nesporni jubilej ipak je nužno opremiti i navodnicima. Tačnije, 60-godišnicu osnivanja ZAVNOBiH-a mogli bismo tretirati dvostruko, kao jubilej i kao “jubilej”.

Kao “jubilej” svakako i zato što na ovaj skup nisu došli (a bili su pozvani), odnosno što on nije uspio okupiti i kolege društvenjake iz drugog dijela BiH, iz Republike Srpske, iz onog dijela BiH gdje je ZAVNOBiH uopšte osnovan. Time su ovi kolege vlastitom voljom samo ponizili ali, ipak, i povrijedili i one s kojima su inače ranije godinama, bez ikakvog sudržavanja i na narodnosnoj osnovi, stručno saradivali. Ako se, dakako, radi o stručnjacima koji su (koliko-toliko) autonomne ličnosti kakva jeste ili bi *per definitionem* trebala biti osobna društvena pozicija intelektualca. Da je zbog opisane situacije Skup i objektivno opterećen tragičnom sjenkom, sa mog stajališta, neupitna je ocjena.

No, pitanje Naučnog skupa zasigurno nije najveći problem u povodu obilježavanja 60-godišnjice ZAVNOBiH-a. Skup možemo posmatrati tek kao vrh ledene stijene koja opredjeljuje cjelokupnu društvenu situaciju u savremenom aktualnom istorijskom trenutku. S tim u vezi, mogli bismo inače analizirati još čitav niz paradoksa, ali nam to nije i ne može biti namjera⁷.

Namjera mi jeste, međutim, da se vratim opet na pitanje odnosa društvene nauke i njenih institucija, u prvom redu ANUBiH, prema društvenoj problematici u državi BiH kakvom se ova problematika doima danas, kakva ona jeste danas.

Društveni naučenjaci, posebice istoričari, širom svijeta različito se odnose prema pitanju korišćenja svojih saznanjnih dostignuća ili čak vlastitog angažmana u tokovima političkog života. Uprošćeno kazano (i time automatski podložno raznim mogućim ugovorima), jedni se svjesno klone gotovo i svake mogućnosti neke veze sa politikom u klasičnom smislu njenog značenja, jer je vide kao polje na koje bi im se trebalo sa akademske visine spuštati ili se, na primjer, plaše nekakvog zloupotrebljavanja ili krivog spajanja, ili su već prosto digli ruke zbog, vlastitim putem, stečenog osjećaja beznađa da na politiku ipak utječu. U drugu grupu ubrajam one koji, nasuprot prvima, svoje znanje bez sustezanja ili drugih rezervi percipiraju u funkciji njegove moguće koristi za rješavanje političkih pitanja u društvu⁸. Ove druge prati atribut društveno angažiranih naučnika – intelektualaca. Teško je povlačiti granice među njima, prvi druge često omalovažavaju pod geslom: “Šteta, otišao je iz nauke” i sl. Ovakvo razglabanje je, naravno, ovdje nebitno. Ili, pak, možda i nije?

⁷ Pojavnim paradoksima Bosne posvetila sam se inače u prilogu *Protislovja med etničnim in nacionalnim ali zgodovinska izkušnja Bosne in Hercegovine*, Zbornik Janka Pleterskega, ZRC SAZU, Ljubljana, 2003, str. 609-622.

⁸ O (ne)primjerenosti društvenog angažmana uvijek se mnogo raspravljalo i pisalo. Ove vječite teme i dileme dotakla sam se, u konkretnoj vezi sa aktualnom situacijom u BiH u prilogu *Paralele u konceptualizacijama bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća*, Naučni skup o istorijskoj nauci u BiH u razdoblju 1990-2000, ANUBiH, Sarajevo 2003, str. 119-154, naročito 152-153.

Umjesto odgovora, a ne ulazeći u bilo kakvu daljnju razradu, postavljam za našu temu relevantno pitanje: da li i kada ćemo “ZAVNOBiH” u BiH moći obilježavati kao jubilej i ne u dvostrukom smislu, tj. kao jubilej i kao “jubilej”?

Savjet za pitanja budućnosti BiH

S obzirom da po profilu vlastite ličnosti spadam ipak u pomenutu drugu grupu naučnih radnika, i to posebice kad se radi o BiH naročito u vrijeme od 1992. godine nadalje, već duže (i sama) prosuđujem da u samoj BiH nisu iskorištene sve snage i potencijali koji bi bili u stanju kanalisati razvojni tok ove zemlje u pravcu, da kažem, sukladno sa ovdašnjom temom, narodnosno neispolitiziranog obilježavanja godišnjica ZAVNOBiH-a⁹. Da u budućnosti to budu jubileji a ne i “jubileji”. Ali, *ad rem*.

Iako istoričarima zaista ili bar uobičajeno ne priliči da se bave budućnošću, to se čini, logički uzeto, da su baš oni među društvenjacima itekako pozvani da promišljaju o njoj. Sjetimo se istoričara Cicera koji za povijest nije kazao tek “*historia, magistra vitae*”, što se citira uobičajeno, već nama ju je tada oprijedijelio kao “*historia, magistra vitae, lux veritatis*”, znači da nam pokazuje istinu koja nas u životu vodi dalje. “Rasvjetljava” nam budućnost.

Velike misli, pa i one iz rimskog doba, malo mogu pomoći Bosni i Hercegovini. Za BiH proteklih je godina dobre želje javno izrazio nesumnjivi svjetski autoritet, papa Ivan Pavao Drugi, javno molio za nju, čak lično je i posjetio. Neki zasigurno jeste, ali znatniji, stvarni utjecaj, čini se, ipak nije ostvario. Više, ali opet nedovoljno, mogu za sadašnjost i budućnost BiH učiniti strani faktori u licu tzv. međunarodne zajednice. I Europa i Europska unija.

Jedini istinski pravac nalaženja mogućih konzistentnih rješenja za (sva) društvena pitanja sadašnjosti i budućnosti BiH jeste pravac oslanjanja na domaće, vlastite snage. Koje snage? Kako? Kad su upravo u njihovom okupljanju uopšte i u mogućim vidovima njihovog okupljanja problemi ponajveći! Da li zaista i nerješivi? Sve više i više pitanih, od analitičara u domaćim medijima do stranih diplomata, počinju odgovarati potvrdno. Na drugoj strani, u velikoj manjini ostaju/ostajemo oni koji još misle/mislimo drugačije.

To drugačije razmišljanje koje smo već iskazali potvrdnim opredjeljenjem u pogledu samog opstanka države BiH potrebno je, naravno, ovdje bitnije, nadograditi predloženom sažetom metodološkom operacionalom vizijom konkretnog pristupa. Potrebno je izabrati i odlučiti se za takve “prave” korake čijom bi prim-

⁹ Veliki stručni značaj pridajem razlikovanju atributa narodnosni i nacionalni; upor. na primjer... Ali ne tek kada je u pitanju bosanskohercegovačka društvena problematika. Pomenuto teorijsko-metodološko razlikovanje koje može biti od izuzetne važnosti upravo i naročito za društvenu stvarnost u BiH, korisno i aplikabilno je, kako sam argumentovano pokazala, na primjer, i za aktualne društvene prilike u Republici Sloveniji, upor. *Slovenski narod in slovenska nacija*, Sobotna priloga Dela, str. 24 -25, 03.04.2004.

jenom u BiH zaista i potekle odgovarajuće aktivnosti za jedno “prirodno” obezbjeđivanje stabilnog mira u zemlji i prosperitetnog razvoja svih, i dijelova i cjeline.

Tko bi mogao i, shodno tome, trebao bar predlagati jednu takvu strategiju? Zar ne bi mogla, i prema tome trebala, to biti ANUBiH?

Ali, u danim okolnostima, uz prisustvo još jedne, ipak nužne strane, moćne i za BiH relevantne institucije. Da li bi u tim okolnostima ta strana institucija u liku (Ureda) Visokog predstavnika za BiH mogla biti dovoljno autoritativna instanca za realizaciju potrebnih političko-organizacionih aktivnosti u radu na pitanju kome se ovdje posvećujemo? Odgovor nije posve izvjestan. Međutim, to je faktički jedina konkretna moćna međunarodna ustanova koja, zapravo, sada i može doći u obzir, a vjerujem i da bi ponuđeni kontakt Visoki predstavnik prihvatio i za koordinaciju bio na raspolaganju. Takva aktivnost bi ionako trebala biti, odnosno jeste u djelu-krugu rada Visokog predstavnika za BiH. Pogotovo ako stvari posmatramo u perspektivi. Instituciju vječitog protektorata nad nekom zemljom istorija ne poznaje. U čijem sve interesu bi moglo biti novo i novo, nedogledivo mandatiranje stranog protektorata u BiH?

S obzirom da Visoki predstavnik za BiH ima mogućnost i faktički se koristi funkcijom vrhovnog vladaoца u BiH, znači raspolaže “škarama i platnom”, mogao bi bitno utjecati, ako ne sam i dekretirati, da se u BiH osnuje jedna posebna, nova ustanova, čiji je naziv jednak naslovu ovdje zadnjeg poglavlja. Riječ je, dakle, o *Savjetu za pitanja budućnosti Bosne i Hercegovine*.

Ideju za osnivanje tog *Savjeta* Visokom predstavniku mogla bi predložiti ANUBiH. Uradila bi to diskretno i bez ikakve medijske pompe. Još bolje bi bilo kad u podnošenju tog prijedloga ne bi bila sama.

Savjet za pitanja budućnosti Bosne i Hercegovine bila bi isključivo domaćim, bosanskohercegovačkim kadrovima sazdana civilno-društvena institucija, nevezana za političke stranke i za vjerske institucije, okupljajući brižno izabrane najumnije i najpovjerljivije predstavnike sva tri konstitutivna naroda BiH (i predstavnika ostalih). *Savjet* bi pratio dva temeljna cilja.

Prvi bi se odnosio na uspostavljanje i učvršćivanje međusobnog povjerenja članova *Savjeta* i, posljedično, na širenje međunarodnosne tolerancije na čitavom prostoru države BiH.

Drugi cilj odnosio bi se na sva ona pitanja budućnosti države BiH koja se kao konkretno relevantna pitanja za državu na početku 21. stoljeća i sama nameću u svim državama Europe i Svijeta. U nekim državama se široke demokratske rasprave o pravcima i prioritetama razvoja tamošnjih društvenih zajednica odvijaju više, u nekim manje organizovano. U nekima su nivoi tih rasprava čak institucionalizovani. U Austriji, na primjer, postoji čak Ministarstvo za budućnost. I u Sloveniji postoje slične zamisli; prema jednom konceptu bi slovenačko ministarstvo

za budućnost okupljalo resore informacijskog društva, visokog školstva, znanosti i tehnologije¹⁰.

Savjet za pitanja budućnosti BiH trebalo bi tek da se obrazuje, a vlastiti program sam će da smisli i opredijeli. U ovom času bilo bi prvo i najvažnije da uopšte nastane. U poznatim bosanskohercegovačkim okolnostima bilo bi od najvećeg značaja kad bi u samu razradu ideje o obrazovanju tog *Savjeta* kao i u daljnje korake u komuniciranju sa Visokim predstavnikom oko realizacije te ideje, po paritetnom principu, bili uključeni istaknuti predstavnici uglednih institucija sva tri bosanskohercegovačka konstitutivna naroda.

Savjet bi, dakako, trebao biti autonomna i nezavisna institucija, ali nikako naddržavna ili paradržavna. Njegovo djelovanje ne bi uključivalo odluke, već samo "savjete", argumentovana stanovišta, odnosno odgovore na, za Bosnu i Hercegovinu, bitna razvojna pitanja. Jednom, kad bi bio već osnovan, njegovom djelovanju bi nužni društveni autoritet obezbjeđivala imena pojedinaca, njegovih članova i saradnika. Vremenom, dakako, taj bi autoritet ovisio o postizanju opštih i posebnih društvenih koristi čijem bi stvaranju i pojavi svojim savjetima *Savjet* doprinio.

Autor

Profesor dr. Vera Kržišnik-Bukić je naučni savjetnik u Institutu za ljudska vprašanja Univerze u Ljubljani i pisac djela "Krajiška buna 1950. godine"

Rezime rada:

U svom radu autorica postavlja pitanje o tome šta znači jubilej ZAVNOBiH-a i kakvo značenje i smisao imaju njegova proslava i simposium o njemu. Pita se šta stoji iza toga, jer je očito da se pokazalo kako historija Bosne i Hercegovine nije bila završena i Bosna i Hercegovina kao država nije bila dograđena i dovoljno učvršćena tim zasjedanjem i implementacijom njegovih odluka, nego se odnos prema njenoj državnosti nastavio razvijati u dva pravca – u pravcu jačanja i u pravcu rušenja onog što je ZAVNOBiH stvorio.

¹⁰ Upor. Jasna Kontler-Salamon, *Potrebujemo ministarstvo za prihodnost*, Priloga Znanje za razvoj, Delo, 29. decembar 2003, str. 4.

BOSANSKI RUSAG I SVETA KRUNA BOSANSKA
(UTJECAJ UGARSKE NA RAZVOJ POLITIČKIH INSTITUCIJA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE)

Dubravko Lovrenović

Već odavno je u medievalistici napuštena teza o državama kao proizvodu nekog važnog događaja, ili čak svjesne odluke njihovih navodnih mitskih osnivača. Mjesto je dobila znatno kompleksnija slika u kojoj se nastanak i razvoj političke vlasti prati kao složen i dugotrajan proces, odnosno neizvjestan i izlomljen put koji su srednjovjekovne države morale proći “od privremenog i privatnog udruženja do stalne političke ustanove.”¹ Prelazak “iz plemena u državu” u ozračju “patrijarhalnog separatizma”², koji je umjesto privatne vodio izgradnji transpersonalne vlasti i afirmaciji konstitucionalnih feudalnih institucija, jedno je od centralnih pitanja političke povijesti srednjovjekovlja. Cijeli je spektar primjera koji to bez iznimke potvrđuje.³ Jedan od njih je i bosanska srednjovjekovna država, u kojoj je od druge polovice XIV st. pod utjecajem renesanse rimskog prava i bliskog dinastičko-političkog modela Ugarske, izvršena postupna smjena rodovskoplemenskog oblika političke vlasti suvremenim kategorijama državne organizacije, sa pravnim konceptom coronae regni kao stožernom idejom. Ovaj rad ima zadatak predstaviti neke od tih formi rođenih u procesu modernizacije i stalne kulturološke interakcije na prostoru između Baltika, Crnog mora i Jadrana obilježenom istim ili srodnim znacima duhovne “topografije”, kojeg se uobičajilo nazivati Istočno-Centralnom Europom.

¹ R. LOPEZ, Rodenje Evrope, Školska knjiga, Zagreb, 1978., 247.

² M. BRAUN, DIE SLAWEN AUF DEM BALKAN bis zur Befreiung von der Türkischen Herrschaft, Koehler&Amalang, Leipzig, 1941., 50.

³ D. LOVRENOVIĆ, Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etno-politogeneze, Bosna Franciscana, 9., Sarajevo, 1998., 104. i dalje.

1. STALEŠKA TERMINOLOGIJA

Razvojni proces ugarskih utjecaja na području plemićkih prava (“vjere gospodske”), formi političkog djelovanja, konstitutivne uloge plemstva u državi, koncepta krune i državnih simbola⁴, sazrijeva na prijelomu XIV i XV st. kada ugarska oznaka za državu “orszáğ” – u iskrivljenom domaćem obliku “rusag” – postaje trajnom oznakom za stalešku državu i staleško predstavništvo sabor⁵: “Velmože rusaga bosanskog”, “gospodu rusaga bosanskog”, “sav rusag bosanski.” Izrazima “gospodin”, “gospoda rusaga bosanskog”, “gospoda rusaška”, imenovani su kralj i vlastela, odnosno gremij koji je sudjelovao u izboru kralja.⁶ Izrazi gospodin i dominus kao i velmoža ubrzano su dobivali na širini, što znači da su obilježavali i nižu vlastelu. Termin gospoda rusaška u pravilu je označavao barone, odnosno članove državnoga vijeća. “Gospoda rusaška” su isto što i barones regni.⁷ Izraz baroni koristi Ćirković u širem značenju, smatrajući da su njim bili obuhvaćeni sudionici državnog sabora od velmoža do sitnoga plemstva.⁸

Slično suvremenoj Poljskoj i Ugarskoj, gdje su najviši dostojanstvenici zemlje ili veliki broj kraljevskih dostojanstvenika i prelata označavani nazivom *regnicolae*⁹, ugarski kralj Sigismund ovim je terminom obilježavao “stanovnike bosanskog kraljevstva”.¹⁰ To je zapravo politički narod, vrh feudalne klase, koji su-

⁴ S. ĆIRKOVIĆ, Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka, Radovi sa simpozija: “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Izdanja Muzeja grada Zenice, III., Zenica, 1973., 35.-36.

⁵ A. SOLOVJEV, Pojam države u srednjovjekovnoj Srbiji, Godišnjica Nikole Čupića, XLII., Beograd, 1933., 87.

⁶ S. ĆIRKOVIĆ, Rusaška gospoda, Istorijski časopis, XXI., Beograd, 1974., 7.; S. ĆIRKOVIĆ, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., 224.; M. J. DINIĆ, Državni sabor srednjovjekovne Bosne, Srpska Akademija Nauka, Posebna izdanja, Knj. 236., Odeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955., 4.-5.

⁷ P. ANĐELIĆ, Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, XI.-XII., Sarajevo, 1975./76., 43.-44., nap. 70. O širem značenju riječi baron: DINIĆ, Državni sabor srednjovjekovne Bosne, 7., nap. 4. Ova riječ korijeni iz keltskog i staronjemačkog jezika, zatim iz franačkog državnog sustava odakle je prihvaćena u sve evropske jezike: ANĐELIĆ, Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne, 29.-30.

⁸ ĆIRKOVIĆ, Rusaška gospoda, 6.

⁹ J. M. BAK, Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert, Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa, Herausgegeben von M. Hellmann, Band VI., Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1973., 27.

¹⁰ F. ŠIŠIĆ, Nakoliko isprava iz početka XV. stoljeća, Starine, XXXIX., Zagreb, 1938., 147., 262. “inter nostram celsitudinem et nostros fideles *regnicolas* ac inter barones, nobiles, milites et universitatem incolarum regni nostri Bozne disturbia plurima et guerre graves inchoate et exorte extiterint.” ŠIŠIĆ, Isto, 312.

djeluje u političkom životu i donošenju političkih odluka.¹¹ U bosanskim ćirilskim poveljama, pod nazivom “dobri ljudi (Bošnjani, velmože)”, ovi se velikaši – pripadnici slobodnog staleža – javljaju kao svjedoci, što s jezično-pravnog aspekta predstavlja prijevod latinskog pojma “boni homines”, kojim su već u kasnoj antici a zatim u franačkom pravnom sustavu označavani kvalificirani svjedoci (testes idonei) u sudskim parnicama.¹² Označavajući osobu iz plemićkog staleža, ovaj izraz se javlja na pojedinim grobnim natpisima.¹³ Izrazi “dobri ljudi” i “dobri krstjani” korišteni su u terminologiji Crkve bosanske, prvi da obilježi njezine hijerarhijske predstojnike, drugi da označi njezine vjernike.¹⁴ Kako pokazuje jedno pismo upućeno njihovim poslanicima u Bosni 30.IV.1404., ovu terminologiju vezanu za bosanski društveni milieu koristili su i Dubrovčani.¹⁵

Do tada rezerviran za obilježavanje državne cjeline, od Sandaljeva vremena izraz “rusag” počeo se upotrebljavati i za oznaku feudalnih oblasti kojima su upravljali pojedini velikaši.¹⁶ Da se njegova imanja primljena od “kraljevstva bosanskog” nalaze “u rusagu i državi bosanskoj i kraljevstvom i svim rusagom bosanskim” da su mu potvrđena – navodi Sandalj Hranić 24.VI.1419.¹⁷ Izraz bosanski rusag kao ekvivalent za bosansku državu na samom početku XV. st. u kores-

¹¹ Usp. J. K. HOENSCH, Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1998., 13.-14.

¹² S. M. DŽAJA, Od bana Kulina do austrougarske okupacije, u: Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, HKD Napredak, Sarajevo, 1993., 38.-39. Usp. T. RAUKAR, Hrvatsko srednjovjekovlje (prostor, ljudi, ideje), Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1997., 285.-286.; F. MIKLOSICH, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae, 1858., 283., 318., 379., 428., 487.; L. THALLÓCZY – S. BARABÁS, Codex diplomaticus comitum de Blagay, Budapest, 1897., 342.-345.; L. THALLÓCZY, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arkiva, Glasnik Zemaljskog Muzeja, XVIII., Sarajevo, 1906., 403., 406., 408., 409., 410.; Lj. STOJANOVIĆ, Stare srpske povelje i pisma, I./1., Beograd-Sremski Karlovci, 1929., 508., 551.; T. SMIČIKLAS, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, XII., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1914., 269.-270.

¹³ M. VEGO, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962./I., 69.; 1964./II., 29., 33.; 1964./III., 31., 49., 53.; 1970./IV., 17., 29., 57., 61., 67., 105., 133.

¹⁴ F. ŠANJEK, “Dobri muž’je” crkve bosansko-humskih krstjana, u: Stolac u povijesti i kulturi Hrvata. Priredili I. Puljić i P. Raguž, Humski Zbornik, IV., Zagreb-Stolac, 1999., 124.

¹⁵ J. GELCICH – L. THALLÓCZY, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest, 1887., 159.

¹⁶ ĆIRKOVIĆ, Rusaška gospoda, 8.; MIKLOSICH, Monumenta serbica, 288., 300., 336., 405., 467., 471., 481.

¹⁷ MIKLOSICH, Monumenta serbica, 288.

pondenciji sa vojvodom Sandaljem Hranićem koristili su i Dubrovčani.¹⁸ U redovnoj ugarskoj upotrebi riječ za “državu” (ország) postala je obilježje za “plemstvo”.¹⁹

Osim na Bosnu, ugarska državno-politička terminologija utjecala je na izgradnju ideologije srpskih vladara; od konca XII., tokom sljedeća dva stoljeća, svi srpski vladari kao sredstvo legitimiteta nose kraljevsko ime “Stefan”, ponekad s ugarskim nadimkom “Uroš” u značenju i.²⁰ Vladarsko ime Stefan imalo je u Srbiji državno-simboličko značenje.²¹ Mišljenja su, međutim, ostala podijeljena kada je riječ o tome odakle je – iz Ugarske ili iz Bizanta – štovanje sv. Stjepana prenijeto u Rašku. Prevladava ipak stav da su u ranoj fazi raške državnosti međusobne porodične veze uspostavljene oko 1130. i politička suradnja Raške i Ugarske tokom cijelog XII. st. pridonijeli da se kult sv. Stjepana – inače zaštitnika Ugarske – ustali u Raškoj kao zaštitnik domaće dinastije a zatim i cijelog kraljevstva. Ozbiljno treba uzeti i mogućnost da su kult ovog sveca Nemanjići preuzeli od dukljanske dinastije, a značaj kulta sv. Stefana Prvomučenika u okolici prijestolničkog grada Skadra u kojemu se nalazila i katedralna crkva posvećena upravo ovom svecu kao i njegova veza s obje dinastije na to dodatno ukazuju.²² Pretpostavlja se da je u sklopu svojih reformskih poteza veliki župan Nemanja uveo običaj da samo jedan vladar u državi polaže pravo na ime Stefan u svojstvu titularnog imena. Ono je istovremeno simboliziralo i samu krunu.²³ U kasnijoj nemanjićkoj historiji, kada je u vrijeme Uroša I. pod ugarskim utjecajem uveden običaj da prijestolonasljednik dobiva titulu mladog kralja, i on ostvaruje pravo da nosi ime Stefan. Tada se država sa oba svoja kralja, starijim i mlađim, stapa u cjelinu

¹⁸ “da je svaki jezik, koliko ih je, s rusagom bosanskim u svakoj dobroj ljubavi i u miru a navlažno Ugre.” STOJANOVIĆ, Isto, 268.-269.

¹⁹ J. W. SEDLAR, East Central Europe in the Middle Ages, 1000.-1500., A History of East Central Europe, Volume III., Editors P. F. Sugar – D. W. Treadgold, University of Washington Press, Seattle and London, 1994., 288.

²⁰ G. STADTMÜLLER, Ungarns Balkan-Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert, u: J. G. Farkas (Ed.), Ueberlieferung und Auftrag, Festschrift für Michael de Ferdinandy zum sechzigsten Geburtstag, 5. okt. 1972., Wiesbaden, 1972., 605.

²¹ ĆIRKOVIĆ, Istorija srednjovekovne bosanske države, 137.

²² S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička studija, SKZ-Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve-CLIO, Beograd, 1997., 42.-45.

²³ MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Isto, 46.-47. Orbinijevo kazivanje (M. ORBIN, Kraljevstvo Slovena. Preveo sa italijanskog Zdravko Šundrica. Priredio Sima Ćirković, Srpska književna zajednica, Beograd, 1968., 22.) da je Stefan Prvovjenčani “prilikom tog osveštenja” odnosno okrunjenja uzeo ovo ime i da se otada “svi kraljevi Srbije, njegovi naslednici iz nemanjićke kuće, nazivahu Stefan” tačno je samo djelimično. Poznata su, naime, imena ranijih srpskih vladara koji su nosili titularno ime Stefan.

pod aenom svog nebeskog zaštitnika.²⁴ Milutin i Dragutin njegovali su tijesne veze s Ugarskom, i bili su oženjeni unukama Bele IV.²⁵ Na pečatima cara Dušana na jednoj se strani nalazio lik sv. Stjepana zaštitnika Nemanjića, a na drugoj vladarov.²⁶ Srpski vladari Uroš I., Milutin i Dušan prikazani su na nekim svojim novcima kako primaju zastavu ili križ od sv. Stjepana.²⁷ Na svoj zlatni vladarski pečat preuzeo ga je knez Lazar.²⁸

Pravni proces prenošenja kraljevstva iz Srbije u Bosnu značio je i usvajanje vladarskog imena Stefan za bosanske kraljeve. Nije, međutim, Tvrtko I. Kotromanić prvi bosanski vladar koji se kitio ovom vladarskim imenom; još sredinom XIII. st. prvi i jedini put javilo se ono u intitulaciji bana Matije (Ninoslava).²⁹ Kuriozitet predstavlja okolnost da je povelja kojom se 1249. uređuju odnosi između Bosne i Dubrovnika napisana u dubrovačkoj kancelariji i tada poslana u Bosnu na ratifikaciju. Osim što je u tekst unio imena domaćih svjedoka, izmijenio je bosanski pisar ime bosanskog vladara, odnosno uz ime Matej kojeg je unio njegov dubrovački kolega dodao Stjepan.³⁰ Proglašenjem Tvrtka I. za kralja – slično kao u Srbiji pod velikim županom Nemanjom – vladarsko ime Stefan ustalilo se u titulaturi bosanskih kraljeva i zadržalo do pada bosanske države pod Turke 1463. Upravo u tim godinama, povlačeći paralelu s vladarskom titulaturom Rimljana i Egipćana koji su svoje vladare nazivali Cezarima ili Augustima, odnosno Faraonima ili Ptolomejima, kazuje papa Pijo II. kako Bosanci svoje kraljeve nazivaju Stjepanima (“ita et Bosnenses suos reges appellauerunt Stephanos”).³¹ U pitanju je

²⁴ MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Isto, 50.-51.

²⁵ SOLOVJEV, Pojam države u srednjovekovnoj Srbiji, 83.

²⁶ F. RAČKI, Stari grb bosanski, Rad JAZU, CI., Zagreb, 1890, 140

²⁷ S. DIMITRIJEVIĆ, Srpski srednjovekovni bakarni novac, Istorijski časopis, VIII., Beograd, 1959., 31.

²⁸ D. BOGDANOVIĆ, u: Istorija srpskog naroda, II., Srpska književna zadruga, Beograd, 1982., 10.

²⁹ “Az Madei Stipan’ po milosti božije veliki ban’ bosen’ski.” MIKLOSICH, Monumenta serbica, 32.

³⁰ J. V. A. FINE, Jr. Was the Bosnian Banate Subjected to Hungary in the Second Half of the Thirteenth Century? East European Quarterly, III./2., June 1969., 168.-170. Teško je, međutim, naći opravdanje za sumnju o kojem se bosanskom vladaru ovom prilikom uistinu radilo, jer se sintagma *Matej Stjepan* nije mogla odnositi na navodnog nasljednika (sina) aktualnog bosanskog bana. U to bi, naime, mogli biti sigurni tek u slučaju da nam je povijesno zajamčeno ime nasljednika bana Matije (Ninoslava).

³¹ PII II. COMMENTARII rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt (ed. Adriano van Beck), I., Citta di Vaticano, 1984., 180.-181. Tri stoljeća kasnije za ovu činjenicu je znao fra F. Lastric (Pregled starina bosanske provincije. Uvod i komentar napisao A. Zirdum. Preveli s latinskog i talijanskog Š. Šimić i dr. I. Gavran, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin, Masleša, Sarajevo, 1977., 148.) koji piše: “Bosanskih kraljeva bilo je svega sedam, a svi su prilikom krunisanja htjeli uzeti ime *Stjepan*, kao što su rimski vladari svi htjeli biti Cezari.”

bilo vremensko i prostorno širenje jednog dinastičko-državnog kulta, koji je u svom višestoljetnom postojanju poprimio transdinastička i višekonstitucionalna značenja.³² Evidentna je međutim i razlika: s usvajanjem kulta sv. Stjepana Prvomučenika nisu bosanski kraljevi odustali od starog dinastičkog zaštitnika sv. Grgura Čudotvorca, nisu također, za razliku od srpskih vladara, svojem vladarskom imenu dodali ugarski nadimak Uroš. Za razliku od Nemanjića nisu Kotromanići u svojoj vladarskoj ideologiji razvili ideal Novoga Konstantina osobito prisutnog na prostorima snažnog bizantskog kulturnog zračenja.³³ Ovo su važne distinkcije koje, uz sve ostale, ukazuju na razvijenu svijest o vlastitoj dinastičkoj i državno-političkoj zasebnosti bosanskih Kotromanića u svijetu kršćanski zasnovane vladavine. Na ovom se primjeru zorno očituje kako se uvođenje nove titule odražava na potiskivanje starih vladarskih titula³⁴, a s tim na afirmaciju novog koncepta sakralnog legitimiranja vlasti.³⁵

U humskoj feudalnoj sredini čašćenje ovog sveca počelo je najkasnije koncem XII. st., kada se njegov shematski prikaz našao na pečatu kneza Miroslava, brata srpskoga župana Nemanje.³⁶ Dvije romaničke crkve – u Gorici kod Gruda (IX./X. st.) i u Vrucima kod vrela Bosne (X./XII. st.) – bile su posvećene sv. Stjepanu Prvomučniku, što tradiciju šovanja ovog sveca pomjera u rani srednji vijek.³⁷ Iz sadržaja glasovite oporuke dostojanstvenika Crkve bosanske, gosta Radina Butkovića, sastavljene u Dubrovniku 5.I.1466., vidljivo je da su pored drugih svetaca bosanski krstjani štovali sv. Stjepana prvomučenika.³⁸ Koliko se vladarsko ime Stefan tokom vremena ukorijenilo u Bosni i koliko je bilo prihvaćeno u samoj Ugarskoj, govore dva vremenski bliska primjera. U povelji izdatoj Dubrovčanima u Jajcu 23.XI.1461. bosanski kralj imenuje se “mi gospodin Šefan Stepan Tomašević”³⁹, što znači da je

³² MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Isto, 59.

³³ O vladarskom idealu Novoga Konstantina u srednjovjekovnoj Srbiji: MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Isto, 287.-300.

³⁴ G. OSTROGORSKI, Avtokrator i samodržac. Glas SKA, CLXIV., Drugi razred, Filozofsko-filološke, društvene i istoriske nauke, 84., Beograd, 1935., 156.

³⁵ U razvoju intitulacije bosanskih vladara uočljive su tri faze: 1. jednostavna banska intitulacija do pojave Crkve bosanske na političkoj pozornici 1326./29. 2. banska intitulacija uz priziv sv. Grgura. 3. kraljevska intitulacija nakon Tvrtkova okrunjenja 1377. Usp. M. J. DINIĆ, Srpska vladarska titula za vreme Carstva, Zbornik radova vizantološkog instituta, Knj. 5., Beograd, 1958., 9., sa periodizacijom intitulacije srpskih vladara.

³⁶ P. ANĐELIĆ, Pečat humskoga kneza Miroslava, GZM, NS, (A), XX., Sarajevo, 1965., 277.-280.

³⁷ T. GLAVAŠ, Novi nalazi predromaničke skulpture u Bosni i Hercegovini, GZM, NS, (A), 34., Sarajevo, 1990.; T. GLAVAŠ, Iskopavanja preromaničke crkve u Vrucima na vrelu Bosne, GZM, NS, (A), 37., Sarajevo, 1982. O njegovu kultu u Zagrebu i Dubrovniku: Babić, 1984., 326.-327.

³⁸ Ć. TRUHELKA, Testament Gosta Radina. Prilog patarenskom pitanju, GZM, XXIII., Sarajevo, 1911., 369., 373.

³⁹ MIKLOSICH, Monumenta serbica, 485.

jasno razlikovao svoje osobno ime od vladarske titule. Na isti način, nazivajući ga “Stephanus Stephanus”, posljednjeg bosanskog kralja spomenuo je Matijaš Korvin u povelji izdatoj Radiču Banoviću u Pakracu 17.X.1463.⁴⁰

Latinska terminologija dubrovačkih dokumenata precizno rangira bosanske staleške titule. Izrazom “signori” označavani su plemeniti ljudi, ponekad sami vladari, i on se odnosio na vrh feudalne ljestvice.⁴¹ Oznaka baroni prvi put sreće se u Bosni za vrijeme bana Ninoslava u prvoj polovici XIII. st., nakon toga sporadično, da bi u XV. st. postala česta i gotovo ustaljena.⁴² Ovaj termin pojavio se u Ugarskoj 1217., označavajući najviše dužnosnike kraljevstva, ostajući u upotrebi do kraja srednjeg vijeka.⁴³ U XIII. st. krug bosanskih velmoža postao je nasljedan i zatvoren obrazujući posebnu društvenu skupinu.⁴⁴ U Ugarskoj su to “barones naturales” (najutjecajniji dio plemstva) i “barones regni Hungariae” ili “barones ex officio” (palašin, hrvatski ban, transilvanski vojvoda, iudex curiae).⁴⁵ Oznaka “baron” u Ugarskoj je prvotno bila samo izraz poštovanja za nosioce visoke službe. Kasnije ona je postala stalno vezana uz specifične porodice.⁴⁶ Iz redova oko 60 do 80 najutjecajnijih ugarskih porodica koje su dostigle do priličnog posjeda i visokog ugleda, uobičajeno su se regrutirali “baroni” (magnifici), koji su kao vlasnici od kralja do dijeljenih najviših časti istovremeno bili članovi kraljevskog savjeta.⁴⁷

Vjerojatni ekvivalent ovoj predstavlja slavenska riječ “boljar(i)”, koja se u Bosni prvi put susreće u poveljama bana Ninoslava Dubrovčanima (22.III.1240. i ožujka 1249.).⁴⁸ Osim Bosanaca, njihove plemiće u Europi su zvali boljarima Bugari, Rumuni, Rusi, Litvanci i (prvotno) Srbi. Izraz “bojar” ili “boljar” označavao je u srednjovjekovnoj Bugarskoj, Vlaškoj i Moldaviji nekog od privilegirane više

⁴⁰ E. LASZOWSKI, Prinos historiji bosanskih porodica. Pripadnici roda “Divjak”, Vjesnik kr. državnog arkiva u Zagrebu, VII., Zagreb, 1937., 29.

⁴¹ ĆIRKOVIĆ, Rusaška gospoda, 6.

⁴² ANĐELIĆ, Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne, 30.

⁴³ P. ENGEL, The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895.-1526., International Library of Historical Studies, 19., I. B. Tauris Publishers, London-New York, 2001., 92. Usp. A. KUBINYI, König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn, Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. 1., Verlag Tibor Schäfer, Herne, 1998., 190.-191.

⁴⁴ ANĐELIĆ, Isto, 41.-42.

⁴⁵ BAK, Isto, 12., 29.-30., 33.; ANĐELIĆ, Isto, 30. O razvitku ovog društvenog sloja u Ugarskoj u vrijeme kralja Sigismunda: E. MÁLYUSZ, Kaiser Sigismund in Ungarn 1387.-1437., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990., 84.-85. O državnim službama koje su obnašali baroni: HOENSCH, Matthias Corvinus, 13.-14.

⁴⁶ SEDLAR, Isto, 60.

⁴⁷ HOENSCH, Isto, 13.-14.

⁴⁸ STOJANOVIĆ, Isto, 7., 9.

klase, osobu u dodiru sa vrhovnom državnom vlašću. Riječ bojar je turskog porijekla, koju su na Balkanski poluotok uveli Bugari u VII. st.⁴⁹

Među primjerima koji u bosanskoj staleškoj terminologiji funkcioniraju kao posebni slučajevi izdvaja se ugarska titula “uram” – ekvivalentna izričaju “moj gospodin” – kojom je Hval krstjanin početkom XV. st. počastio hercega Hrvoja Vukčića.⁵⁰ Premda nema sumnje da je ova titula – kao refleks Hrvojevih tijesnih veza sa dvorom u Budimu – u Bosnu stigla iz Ugarske, ona je izvorno avarskog porijekla (urun, urum), i još u X./XI. st. nalazi se uklesana na Humačkoj ploči uz ime utemeljitelja crkve sv. Mihajla. Kasnije su ovu titulu preuzeli ugarski i bizantski dvor, gdje je označavala najviši položaj poslije kraljevskog i carskog.⁵¹ U Bizantu je ova titula bila istoznačna tituli despota, a označavala je, kako tvrdi I. Kinam, osobu prijestolonasljednika.⁵²

Na skali državnih dostojanstava, u Zapadnoj Europi po rangi odmah iza kralja, dolazila je titula hercega.⁵³ Tu titulu izvorno bizantskog porijekla nosili su u Bosni Hrvoje Vukčić – kojemu je ovo visoko zvanje 1403. dodijelio napuljski kralj Ladislav vezavši je za grad Split – i humski vojvoda Stjepan Vukčić – 1448. samoproglašeni “herceg humski i primorski”, a od 1449. “herceg od sv. Save.”⁵⁴

Proces “razmjene” išao je naravno i obrnutim smjerom. Svjedoči o tome naziv “vajda”, koji je u staroj ugarskoj vojnoj nomenklaturi kao oznaka za zapovjednika pješadije imao zapaženo mjesto, a nastao je iz slavenske (vjerojatno staroruske) osnove vojvoda.⁵⁵ Nesumnjivo južnoslavenskoga porijekla je služba pri-

⁴⁹ SEDLAR, Isto 59.-60.; O genezi izraza “*boljar*” iz Bugarske u slavenski svijet: S. NOVAKOVIĆ, “Baština” i “Boljar” u jugoslovenskoj terminologiji srednjega vijeka, Glas SKA, XCII., Drugi razred, 54., Beograd, 1913., 248.-255.

⁵⁰ F. RAČKI, Prilozi za povjest bosanskih Patarena, Starine JAZU, I., Zagreb, 1869., 108.; N. RADOJČIĆ, O jednom naslovu velikog vojvode bosanskoga Hrvoja Vukčića, SKA, Istorijski časopis, I/1.-2., Beograd, 1948./49., 6., 15.-16., 18.-19. Usp. N. KLAIĆ, Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Grafički Zavod Hrvatske, Zagreb, 1989., 101.-102.; R. MIHALJČIĆ, Idejna podloga titule herceg, u: Srpska proza danas, Kosače – osnivači Hercegovine, Ćorovići susreti prozanih pisaca u Bileći, Naučni skup istoričara u Gacku 20.-22. septembra, 2000., Bileća: Prosvjeta Gacko: Prosvjeta – Beograd: Fond “Svetozar i Vladimir Ćorović, 2002., 315.

⁵¹ M. VEGO, Humačka ploča – najstariji ćirilski pisani spomenik (X. ili XI. stoljeće) u BiH, GZM (A), NS, 11., Sarajevo, 1956., 52.-55.

⁵² MIHALJČIĆ, Isto, 316.

⁵³ O tituli herceg, posebno u srednjovjekovnoj Bosni: MIHALJČIĆ, Isto.

⁵⁴ F. ŠIŠIĆ, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.), Matica hrvatska, Zagreb, 1902., 165.-166.; S. ĆIRKOVIĆ, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, SANU, Posebna izdanja, knj. 376., Odeljenje društvenih nauka, Beograd, 1964., 106.-108.

⁵⁵ F. GREGOR, Der alte ungarische militärsprachliche Terminus *vajda* und seine slawischen Beziehungen, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXV./1.-4., Budapest, 1979., 143.-151.

stava, koja ima svoj pandan u hrvatskoj i srpskoj administrativnoj praksi⁵⁶, a zabilježena je također u diplomatskom materijalu srednjovjekovne Bosne.⁵⁷ Slavenska riječ “pristav” u latiniziranom obliku “pristaldus” (mađ. “porosztó” “porosztlo”), javlja se u ugarskom diplomatskom materijalu.⁵⁸ Dvorski službenici, najvećim dijelom slavenskog porijekla, imenovali su svoje pretpostavljene “dvorskim grofovima”, tj (slavenski): nadvor župan, i to se ime ukorijenilo u ugarskom jeziku u obliku “nádorispán” (palatin), koja se javlja kao ekvivalent franačko-njemačkoj dvorskoj službi Pfalzgrafa (comes palatii). Od Slavena preuzeta riječ župan (ispán), nalazi se i u tituli srednjovjekovnog zapovjednika utvrde-grada (“Várispán”).⁵⁹ Ovaj termin avarskoga je porijekla slično oznaci ban raširenoj u Bosni i Ugarskoj, poznatoj u turskim jezicima u značenju bogat, posjednik, ali i kao osobno ime.⁶⁰ Leksička fluktuacija između ugarskog i slavenskog govornog područja ne iscrpljuje se na ovim primjerima; uz brojne druge vrijedan je spomena ugarski oblik za kraljevsku titulu – “Király”, “Királyné” – koja također govori o slavenskom porijeklu ove institucije.⁶¹ I inače je jedan značajan dio ugarske pravne terminologije bio južnoslavenski, dijelom srpsko-hrvatskog, dijelom bugarskog porijekla. Što se tiče južnoslavenskog utjecaja, moguće je da je on postao značajan u ono vrijeme kada je Hrvatska bila ujedinjena s Ugarskom u jednu državnu zajednicu. Ovo pitanje mora se međutim istražiti u prvom redu sa pravnohistorijskog stanovišta.⁶² Osnova za ovu vrstu akulturacije postavljena je još u vrijeme kristijanizacije Mađara, u kojoj su Slaveni morali odigrati veoma važnu ulogu. Svi osnovni pojmovi nove vjere u mađarskom jeziku (kršćanin, paganin, krstiti, krizmati, biskup, svećenik, monah, svetac, anđeo, oltar, idol) usvojeni su od Slavena. Imena četiri dana u tjednu također su slavenskog porijekla.⁶³

⁵⁶ M. RADY, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Palgrave, London, 2000., 65.

⁵⁷ “*Pristav od dvora Vuk Šitković, vojvoda bosanski*” javlja se na povelji bana Stjepana II. Kotromanića izdatoj u Milima Vukoslavu Hrvatiniću 1326./29. THALLÓCZY, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, 403. I na ostalim poveljama körmenskog arhiva zabilježene su osobe u ulozi *pristava*. Usp. THALLÓCZY, *Isto*, 405., 406., 407., 408., 409., 410., 411., 412.

⁵⁸ M. KOSTRENCIĆ, *Fides publica (javna vera) u pravnoj historiji Srba i Hrvata do kraja XV. veka*, SKA, Posebna izdanja, Knjiga LXXVII., Društveni i istorijski spisi, Knjiga 31., Beograd, 1930., 8.-9., 49.-51.

⁵⁹ B. HÓMAN, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I., Berlin, 1940., 208. Usp. ENGEL, *Isto*, 40.

⁶⁰ N. KLAJČ, *Isto*, 29.

⁶¹ HÓMAN, *Isto*, 228.

⁶² S. KNEZSA, *Slawische Bestandteile der ungarischen staatlichen und juridischen Terminologie*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I./4., 1955., 370. i na drugim mjestima.

⁶³ ENGEL, *Isto*, 44.

2. KRUNA I MISTIČNO TIJELO KRALJEVSTVA

a) Sveta kruna bosanska

Poput drugih država Europe, srednjovjekovna bosanska država predstavljala je u političkom smislu izbornu monarhiju. U teoriji kralja je birao "narod", ali u stvarnosti izbor je pripadao "magnatima" kraljevstva.⁶⁴

Premda su u odnosima s drugim vladarima i državama oblasni gospodari često postupali autonomno, ulazili u saveze protiv kraljeva i ratovali protiv njih, time nije dovođeno u pitanje jedinstvo Bosne oličeno u staleškom predstavništvu i kruni kao transpersonalnom simbolu, odvojenom od prolazne ličnosti vladarove.⁶⁵ Kruna i sabor – znaci "upravne individualnosti kraljevstva" – čvrsta su granica i distinktivni simboli koji su Bosnu u odnosu na Ugarsku – i ne samo prema njoj – činili prepoznatljivom političkom cjelinom u tadašnjem međunarodnom sustavu veza.⁶⁶ Bila je to, u punom značenju te riječi, etablirana dvorska država.⁶⁷ Prošlo je vrijeme kada se "ustav svodi(o) na prosto vršenje osobne vladavine."⁶⁸

Uza sve specifičnosti koje su pratile njezin nastanak, pravna koncepcija bosanske krune predstavlja primjer razvojnih tendencija zapadnoeuropskog feudalizma, koja se pod utjecajem renesanse rimskog prava, u različitim modalitetima, pod pojmom "corona regni" susreće u brojnim zemljama. Najranije se, početkom XIII. st., ova sintagma javlja u Engleskoj gdje je vrhunac doživjela stoljeće kasnije. Suprotno homogenoj organizaciji države u Engleskoj, ovaj pojam u Francuskoj imao je drukčije značenje, u Češkoj se ("Corona Regni Bohemiae") prvi put javlja 1329., dok u Poljskoj, u vezi s pojačanim radom pravника kraljevske kancelarije i pod utjecajem ugarskog obrasca, brža kristalizacija pojma ("Corona Regni Poloniae") započinje s Kazimirom Velikim. U Srbiju ova shvaćanja preko Ugarske prodiru u XIV. st.⁶⁹

⁶⁴ Usp. J. BUMKE, *Courtly Culture. Literature and Society in the High Middle Ages*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1991., 29.

⁶⁵ ĆIRKOVIĆ, *Rusaška gospoda*, 9.-10.

⁶⁶ O sličnom procesu u Hrvatskoj pod Arpadovićima, izraženom zasebnim okrunjenjem ugarskih vladara hrvatskom krunom do prve polovice XIII. st., kao i posebnim staleškim saborima za Slavoniju, odnosno za Hrvatsku i Dalmaciju: RAUKAR, *Isto*, 74.-76.

⁶⁷ Usp. J. K. HOENSCH, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368.-1437.*, Verlag C. H. Beck, München, 1996., 60.

⁶⁸ H. PIRENNE, *Povijest Evrope od seobe naroda do XVI. stoljeća*. Preveo Miroslav Brandt, Kultura, Zagreb, 1956., 15.

⁶⁹ J. DABROWSKI, *Corona Regni Poloniae au XIV.-e s*, *Bulletin de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres. Classe de Philologie – Classe d'Histoire et de Philosophie*, 1953., 44., 48. Usp. F. DVORNIK, *The Slavs in European History and Civilization*, Rutgers University Press, New Brunswick – New Jersey, 1962., 129.

“Corona regni” označavala je vrhovnu vlast u državi i neotuđiva prava suverena kako u zemlji tako izvan nje, općenito teritorijalno protezanje prava suverena, ne samo onih koja posjeduje, već i onih koja mu po pravu pripadaju. Iz toga proizlazi zadatak kralja da bude čuvar cjeline prava i integriteta državne teritorije; da ga ne umanj i da gubitak nadoknadi. Ovaj se princip u XIII. st. razvio iz shvaćanja engleskog prava; Crkva ga je naglasila i u nekim državama uključila u formulaciju prilikom vladarske zakletve kod pomazanja. U Francuskoj, Engleskoj i na Siciliji, usprkos otpora pravnik koji su branili primat cara, proglašava se da kralj nema nadređenog u laičkim pitanjima, da su iznad njega samo Bog i pravo, i da se može pozvati samo na Boga ili na svoj mač.⁷⁰ Izraz “Corona regni Poloniae” korišten je da označi sve poljske teritorije potčinjene kraljevskom autoritetu, ali je riječ i” označavala jedino teritoriju direktno potčinjenu kralju.⁷¹ U Engleskoj su kraljevski savjetnici već 1257. bili primorani na prisegu da neće pristati ni na koje otuđenje “onih stvari koje pripadaju staroj domeni krune.” “U kruni je bilo prisutno cijelo političko tijelo – od kralja do lordova i općenito prema dolje do zadnjeg vazala.” Zato su, u slučaju da kralj postupi protiv statusa krune, njegovi vazali bili obvezni snagom zakletve koja ih je povezivala s krunom, poduzeti korake protiv njega.⁷² S obzirom na to, kruna i “mistično tijelo kraljevstva” bili su usporedivi entiteti.⁷³

Pravna koncepcija bosanske krune razvila se pod utjecajem bliskog ugarskog modela. Preko apstraktnog shvaćanja države bili su kruna i sabor – prvo kao simbol vladarskog dostojanstva, drugo kao oličenje kolektivne volje bosanskog plemstva – neraskidivo povezani u “sav rusag bosanski”, oznaku zajedničkog okvira djelovanja najvažnijih konstituenata države. Na temelju ove koncepcije formirana je predstava o kraljevstvu kao jednome “tijelu” sa “glavom” i “udovima”, ili jednoj na “stupovima” utemeljenoj “kući”.⁷⁴ Precizno raščlanjene uloge koje odslikavaju ovako shvaćen društveni poredak, sadržane su u povelji kralja Stjepana Ostojića Dubrovčanima (5.III.1419.): ulogu tijela (kuće) vrši “kraljevstvo mi... va miri i slavi”, glava je “Stipan’, po milosti božastva kral’...” a “udovi” (stupovi) su “vlastela i velikomožani kraljev’stva mi.”⁷⁵

⁷⁰ DABROWSKI, Isto, 44.-46. Usp. E. H. KANTOROWICZ, *The King’s Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. With a new preface by William Chester Jordan, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997., 358.-359.

⁷¹ DVORNIK, Isto, 129.

⁷² W. ULLMANN, *Principles of Government in the Middle Ages*, Barnes & Noble, New York, 1961., 180.-181.

⁷³ KANTOROWICZ, Isto, 363.

⁷⁴ Usp. K.-F. KRIEGER, *König, Reich und Reichsreform im Spätmittelalter*, *Enzyklopädie Deutscher Geschichte*, Band 14., R. Oldenbourg Verlag, München, 1992, 103; BAK, Isto, 17.

⁷⁵ MIKLOSICH, Isto, 282.-284.

“Sveta kruna bosanska” i “sav rusag bosanski” odgovaraju latinskim izrazima ugarskih dokumenata “corona regni” i “regnum”, za koje se od XIII. st., kao sinonim za kraljevstvo (državu), u ugarskoj kancelariji često koristio naziv “res publica”. Ovaj izraz nije u ugarskom kasnom srednjem vijeku stekao centralno značenje, kao što ga je zapalo u Poljskoj.⁷⁶ U ovoj terminologiji jasno se ogleda utjecaj rimskog pravnog mišljenja, koji je u Ugarskoj kao i u Bosni vodio preciznom razdvajanju u označavanju “državnih subjekata”. Umjesto izraza “corona et rex” ili “corona regis”, ulazi u Ugarskoj u upotrebu sintagma “corona regni”⁷⁷ – oznaka za viši stupanj apstraktnog shvaćanja feudalne države, sa kraljevskom titulom odvojenom od vladarove osobe. Kruna je od konca XIV. st. vrijedila kao jedna iznad kralja i staleža stojeća pravna osoba i činila je centar ukupnog života države.⁷⁸ Politička doktrina u Poljskoj znala je za načelo o “dva kraljeva tijela”, koje u XVI. st. je izrazio Joachim Bielski: “Kraljeva osoba umire, kruna ne umire” (osoba pańska umiera, korona nie umiera).⁷⁹ Nakon dvostrukog izbora u Njemačkoj 1198. i okrunjenja Filipa Švapskog, Walther von der Vogelweide branio je njegov izbor time što je “kruna po sebi starija od kralja Filipa.”⁸⁰ Suverenitet je prebivao u kruni, kruna je u Engleskoj simbolizirala apstraktni entitet odnosno zakonski savez između kralja i zajednice, za nju je rečeno da ne može umrijeti: pravo je različito od osobe.⁸¹ Pojmovi Boga i dostojanstva stavljeni su jedan uz drugi; kralj je samo instrument dostojanstva.⁸²

Slične razvojne tendencije, koje su afirmirale apstraktno shvaćanje vlasti i države, primjetne su i u Bosni; dok je banski period vladarske časti do proglašenja kraljevstva još uvijek obilježen patrimonijalnim konceptom države⁸³, a kralj Tvrtko I. i njegovi nasljednici – potvrđujući na prijelomu XIV. i XV. st. Dubrovčanima stare privilegije – već ističu da je to učinilo “kraljevstvo mi”⁸⁴, dotle Stjepan Tomašević daruje 18.IX.1461. gradove i zemljišne posjede stricu Radivoju za

⁷⁶ BAK, Isto, 28.

⁷⁷ BAK, Isto, 29. Usp. HOENSCH, Kaiser Sigismund, 62.

⁷⁸ HOENSCH, Matthias Corvinus, 17.

⁷⁹ A. GIEYSZTOR, Gesture in the Coronation Ceremonies of Medieval Poland, u: CORONATIONS Medieval and Early Modern Monarchic Ritual, Edited by János M. Bak, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1990., 153.

⁸⁰ BUMKE, Isto, 30.

⁸¹ ULLMANN, Isto, 180.

⁸² KANTOROWICZ, Isto, 399. i dalje.

⁸³ S. ĆIRKOVIĆ, “Verna služba” i “vjera gospodska”, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VI./2., Beograd, 1962., 93.

⁸⁴ MIKLOSICH, Isto, 187., 188., 189., 201., 221., 222., 230., 233., 235., 273., 282., 283.

“virma i prava posluženja koja posluži kruni kraljevstva našega.”⁸⁵ U izrazu “kraljevstvo i kruna” riječ kruna služi da eliminira čisto geografsko-teritorijalni aspekt kraljevstva, i da naglasi njegov nedvojbeno politički karakter koji je također uključio emocionalnu vrijednost domovine – “kruna kraljevstva je zajednička domovina”.⁸⁶

I terminologija dubrovačkih izvora u stopu je pratila konsolidaciju novih pravnih shvaćanja, vezanih za oblikovanje koncepcije i njezino odvajanje od kraljeve ličnosti. Dok je uputstvo koncem listopada 1412. sastavljeno za Nikolu Gučetića upućenog kralju Stjepanu Ostoji sadržavalo formulacije “njegova kruna” i “njegovo kraljevstvo”⁸⁷, u vrijeme rata s Radosavom Pavlovićem, kada su Dubrovčani intervenirali na dvorovima kralja Tvrtka II. i vojvode Sandalja, kao glavni pravni subjekt na bosanskoj strani u pravilu je apostrofirana “bosanska kruna” (la corona di bosna).⁸⁸ Jednom prilikom (22.VI.1430.), izjašnjavajući se o pismu što ga je kralj Sigismund uputio Tvrtku II., izrazili su Dubrovčani zadovoljstvo zbog prijateljstva koje vlada između ugarskog kralja i njegove krune.⁸⁹ Nekoliko dana kasnije (26.VI.1430.), u uputstvu za poslanika na dvoru bosanskog kralja, gdje se govorilo o savezu protiv Radosava Pavlovića, imenovan je Sandalj Hranić “glavnim baronom i savjetnikom njegove krune”.⁹⁰ Ideja bezlične krune, reprezentirajući temeljna prava i zahtjeve zemlje, počela je utjecati i oblikovati konstitucionalna pitanja, čija važnost je nadvisila pitanje mita, prava ili fiska.⁹¹ Tako je kao i u Ugarskoj razvoj pravne koncepcije bosanske krune prošao kroz tri odlučujuće faze: Corona Regia – Corona Regni – Sacra Corona. Istina, treća faza u kojoj se kruna javlja kao posvećeni predmet u srednjovjekovnoj Bosni se ne može pratiti u kontinuitetu, ali sama pojava ovog naziva upućuje na razvojni obrazac identičan ugarskom.⁹²

⁸⁵ M. M. VUKIĆEVIĆ, Iz starih Srbulja, GZM, XIII., Sarajevo, 1901., 345.

⁸⁶ KANTOROWICZ, Isto, 341.

⁸⁷ Državni Arhiv Dubrovnik (DAD.), Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.), VII., 56.-56', 30. X. 1412.

⁸⁸ DAD. Lett. di Lev. X., 131', 132'.-133., 134', 13. V. 1430.; 149', 8. VI. 1430.

⁸⁹ “di tal amittitia quanto vediamo regnar intra el detto serenissimo signor nostro e la **sua corona**.” DAD. Lett. di Lev. X., 168., 22. VI. 1430.

⁹⁰ “Sandal principal baron e consiglier de la **sua corona**.” DAD. Lett. di Lev. X., 171', 26.VI.1430. Vidi još: DAD. Lett. di Lev. X., 43., 15.III.1424.; 87', 15.V.1428.; 119.-119', 30.IV.1430.; 131., 11.V.1430.; 131', 13.V.1430.; 132'.-134', 13. V. 1430.; 149', 8.VI.1430.; 171'.-172., 26.VI.1430.; XI., 144', 5.V.1433.; 256.-256', 25.VII.,1435.; XII., 111., 8.XI.1438.

⁹¹ KANTOROWICZ, Isto, 347.

⁹² O tome vidi: S. DE VAJAY, Corona Regia – Corona Regni – Sacra Corona, Königskronen und Kronensymbolik im mittelalterlichen Ungarn, Ungarn Jahrbuch, 7., München, 1980.

U Poljskoj je pojam kralja i kraljevine (“Rex”, “Regnum Poloniae”) zamijenjen pojmom krune, koja je obuhvatala teritorije pod kraljevim sizerenstvom.⁹³ Izraz “kruna poljskog kraljevstva” označavao je cijelo poljsko kraljevstvo, različito od samog kralja. Kruna je simbolizirala zemlju kao neovisan entitet, uputivši na drugo mjesto stariji patrimonijalni pojam države kao vlasništva kraljevske kuće. Izreka “kruna kraljevstva” za Poljake je konačno dobila značenje cijele teritorije koju su smatrali povijesno njihovom, uključujući zemlje koje tada nisu pripadale poljskoj državi.⁹⁴

Svi naznačeni primjeri svjedoče o procesu depersonalizacije kraljevske službe, o pojačanoj auri nekog tko ne služi privatnim interesima, nego zajedničkoj dobrobiti.⁹⁵ Osmotreno u svjetlu vladajućih dinastičko-političkih modela bosansko kraljevstvo prije bi bilo slično obrascu razvijenom u Engleskoj koji je vrlo snažno naginjao u korist feudalno limitiranog kralja, limitiranog organom koji je u korijenima bio feudalni, za razliku od Francuske gdje je razvoj doveo do suprotnog rezultata, naglasivši teokratskog kralja i smanjenje njegovih feudalnih funkcija.⁹⁶ Iako bazično identični, konstitucionalni razvoji u Engleskoj i Francuskoj pokazuju znatne i fundamentalne razlike, zavisno od toga da li su prevladale teokratske ili feudalne funkcije kraljevstva. Prethodne su vodile revoluciji, druge evoluciji.⁹⁷

Nakon što je pod Tvrtkom I. predstavljala “simbol ličnog statusa”, evolucija koncepcije bosanske krune ulazi u novu fazu pod kraljem Stjepanom Ostojom, kada “kruna postaje osnovni simbol državnoga grba.” Ovaj “pojačani kult krune” ocrta se u rasporedu heraldičkih simbola: kruna sada dolazi “na centralno mjesto na štitu i zadržava staro mjesto na vrhu kacige.”⁹⁸ Tako je početkom XV. st. u Bosni završen proces institucionalizacije krune, koja umjesto vladara postaje reprezent društva, odnosno vladajuće oligarhije. Kao većina drugih, bosanska srednjovjekovna država prošla je klasičan razvojni put: od države zasnovane na osobnim vezama u ranom srednjem vijeku, do institucionalizirane teritorijalne države rane moderne Europe.⁹⁹

Započevši znatno ranije, isti put prošla su ova pravna shvaćanja u domovini koncepcije *coronae regni*: u Engleskoj. Već u XII. st. kralj Henrik II. operirao je sa izrazom “kralj i njegova kruna”; 1212. kralj Ivan pozvao se na “krunu Engleske”;

⁹³ DABROWSKI, Isto, 47.

⁹⁴ SEDLAR, Isto, 266.

⁹⁵ W. BLOCKMANS, *A History of Power in Europe. Peoples, Markets, States, Fonds Mercator Paribas*, Antwerpen, 1997., 125.

⁹⁶ ULLMANN, Isto, 189.-190.

⁹⁷ ULLMANN, Isto, 210.-211.

⁹⁸ P. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Djela ANU BiH*, knj. 38., Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo, 1970., 106.

⁹⁹ BUMKE, Isto, 25. Usp. SEDLAR, Isto, 266.

Zakoni Angla, također u Ivanovo vrijeme, čini se da predviđaju odvajanje krune od kralja. U ranom periodu kruna je ponekad označena kao regnum, i zato nije bilo razlike između kraljevstva i krune osim u imenu. Koncept krune je simbolički izraz samoga kraljevstva, međutim kraljevstva u smislu da je to zakonski izraz jedinstva kralja i zajednice kraljevstva. Kruna je apstraktna oznaka ugovora koji postoji između kralja i zajednice, i taj ugovor je zakon koji ujedinjuje kralja (u njegovoj feudalnoj funkciji) sa zajednicom kraljevstva. Ukratko: kruna je simbolički izraz zakonskog ugovora koji ujedinjuje kralja i zajednicu: to je fikcija ali, kao što su mnoge fikcije, vrlo korisna. Materijalna stvar, dijamant (kruna), korištena je da označi nematerijalni zakonski savez. Kada je to jednom razjašnjeno nije bilo tako teško odvojiti kralja od krune, to jest odvojiti teokratskog kralja od zakonskog saveza između feudalnog kralja i zajednice. U jeziku kontinentalnih pravika zakonski savez je postao pravni subjekt, odnosno nosilac prava javne prirode.¹⁰⁰

Kako je pravni princip krune kraljevine bio otporan na sve izazove feudalnog kaosa, pokazalo se u Ugarskoj u kriznim okolnostima interregnuma između travnja i listopada 1401. Premda je država faktički ostala bez kralja, "sveta kruna ugarskog kraljevstva" i dalje je tretirana kao državni subjekt, a Savjet, kancelar, dvorski sudac i notar nastupali su u ime krune. S ovom epizodom čvrsto je uveden pojam "coronae regni", koji je za buduće vrijeme, pogotovo u interregnumima nakon 1444., služio kao model.¹⁰¹ Sredinom XV. st. formirano je pravno osigurano "učenje o svetoj kruni", po kojem je ugarski vladar poistovjećen sa svetom krunom; osoba kojoj je nakon izbora pripala kruna, vladala je simbolički u ime krune. Sve do 1945. sudske presude su počinjale riječima: "U ime svete krune (!)." ¹⁰² Prijelom se desio nakon izumrća Arpadovića 1301. kada je ugarsko plemstvo – doduše tek 1447. pismeno fiksirano – osiguralo pravo potvrde kralja kroz zajednički izbor.¹⁰³ Značaj osobne kraljevske krune kao fizičkog predmeta doveden je do najvišeg stupnja u Ugarskoj. Okrunjenje svetom krunom bilo je neophodno u davanju legalnog prava ugarskom vladaru da vlada. Sličnu poziciju imala je u Srbiji kruna kralja Stefana Prvovjenčanog.¹⁰⁴

Kruna – a ne pojedine ličnosti na prijestolju – bila je nosilac prava na tribute isplaćivanih Bosni, i u načelu je ustoličenje vladara predstavljao ingerenciju dr-

¹⁰⁰ ULLMANN, Isto, 178.-179.

¹⁰¹ BAK, Isto, 33.-35.; DABROWSKI, Isto, 46. Usp. HOENSCH, Kaiser Sigismund, 1996., 107.; RADY, Isto, 159.

¹⁰² I. NEMESKÜRTY, Abriss der Kulturgeschichte Ungarns, Corvina, Budapest, 1994., 26.

¹⁰³ HOENSCH, Matthias Corvinus, 17. Usp. C. A. MACARTNEY, Hungary: A Short History, Aldine Publishing Company, Chicago, 1962., 40., 49.

¹⁰⁴ SEDLAR, Isto, 266.

žavnoga sabora¹⁰⁵; za legalno vladanje uvijek je bilo potrebno spojiti oba elementa, i zato su, dolazeći po drugi put na vlast, bosanski kraljevi morali biti ponovno okrunjeni.¹⁰⁶ Samo nakon okrunjenja uživao je kralj u Poljskoj punu primjenu svojih kraljevskih funkcija.¹⁰⁷ U Engleskoj su stvari krune bile zajedničke kralju i zajednici. Bipolarnost zakona zemlje nalazi svoj pandan u bipolarnosti koncepta krune. To dvoje sačinjava krunu. Odavde je mali korak do opće primjene na rimskom pravu zasnovanom (ali pogrešno shvaćenom) principu, da ono što se tiče sviju od svih mora biti odobreno.¹⁰⁸

b) *Bosanski stanak*

Važan dodatak mnogim srednjovjekovnim državama bila je skupština zemlje poznata kao Dijeta, Parlament, Sejm ili Sabor – zbor glavnih plemića i prelata zemlje, ponekad dopunjen predstavnicima nižeg plemstva ili gradova. U svim zemljama srednjovjekovne Istočno-Centralne Europe ovakve skupštine sastajale su se zgodimice, premda neredovno.¹⁰⁹

Staleško tijelo u srednjovjekovnoj Bosni obično je poznato pod nazivom stanak. Teorijsko pravo sudjelovanja u njegovu radu imala je sva vlastela, ali su na stanak dolazili i o državnim pitanjima odlučivali samo najistaknutiji magnati. Najvažnije ingerencije stanka bile su: izbor i odluka o okrunjenju vladara, predstavljanje države u vrijeme interregnuma, otuđivanje državne teritorije, sklapanje ugo-

¹⁰⁵ Premda se pod svojim tradicionalnim imenom – “*stanak sve zemlje Bosne*” – prvi put spominje 1354. (ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 95.), nema mjesta sumnji da okupljanje državnoga sabora bilježi još povelja bana Stjepana II. Kotromanića izdata u Moštrama 1326./29., u kojoj se kaže: “*prid didom velikim Radoslavom i prid gostem velikim Radoslavom i prid starcem Radomirom i Žunborom i Vučkom i prid vsom crkvom i prid Bosnom.*” THALLÓCZY, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, 405. Datiranje povelje: ĆIRKOVIĆ, *Isto*, 359., nap. 1. “*Sva crkva*” i “*Bosna*” oznaka su staleškoga tijela kojeg sačinjavaju duhovni i svjetovni velikodostojnici, kao što je to slučaj u svim tadašnjim zemljama. Raspravu o sudjelovanju krstjana Crkve bosanske u radu državnoga sabora (stanka) prate kontroverze. Dok S. ĆIRKOVIĆ (*Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u: *Prilozi za istoriju BiH*, I., Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX., *Odjeljenje društvenih nauka*, Knjiga, 17., Sarajevo, 1987. 219.) usvaja Dinićevo stajalište da krstjani “nisu bili zastupljeni u državnom saboru (stanku, rusagu)”, F. ŠANJEK (*Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1991., 132.) tvrdi da “u 14. i 15. stoljeću predstavnici Crkve bosanske daju polovicu članova državnog vijeća (sabora).” ANĐELIĆ, (*Barones regni i državno vijeće srednjovekovne Bosne*, 47.) pretpostavlja da su predstavnici Crkve bosanske sudjelovali na saboru.

¹⁰⁶ ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 225; DINIĆ, *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, 38.

¹⁰⁷ DVORNIK, *Isto*, 130.

¹⁰⁸ ULLMANN, *Isto*, 179.

¹⁰⁹ SEDLAR, *Isto*, 283.

vora sa drugim državama itd.¹¹⁰ Osim stanka – kao najviši organ vlasti u državi – funkcioniralo je državno vijeće, kojemu je za vrijeme sabora bilo povjereno donošenje konstitutivnih odluka. Državno vijeće nije bilo isto što i stanak.¹¹¹ Ugarski kralj izdavao je svoje dekrete samo uz odobrenje sabora. Sastajući se zajedno sa crkvenim i državnim magnatima, niže plemstvo pokrajina u ovom obliku je postalo glavni faktor na nacionalnoj sceni. Međutim, zakonska jednakost svih plemića nije značila da je socijalni rang bio ignoriran. Zapisnici saborskih procedura stalno identificiraju sudionike kao magnate, srednje plemstvo i niže plemstvo pokrajina. Zadnja kategorija bila je naravno najbrojnija. Sastav ugarskog sabora nikad nije bio strogo određen. U teoriji svaki plemić je imao pravo da prisustvuje. Poljski Veliki sejm razlikovao se od ugarskog sabora, gdje se niže niže plemstvo sastajalo odvojeno od magnata.¹¹² Bosanski stanak po svemu što se zna nije donosio odluke vezane za poresku politiku krune, što je inače bio jedan od najvažnijih segmenata iz djelokruga državnih sabora. U Ugarskoj, međutim, poslije 1443. nitko nije ozbiljno promijenio princip da je za sve izvanredne poreze bio tražen pristanak sabora.¹¹³ Općenito govoreći, stanak u Bosni je zadržao nadmoć nad vladarom.¹¹⁴ Ustavni razvitak u Ugarskoj prekinut je u XIV. st. pod jakim vladarima anžuvinske dinastije, čiji su francuski korijeni utjecali na njih da kopiraju zapadne modele kraljevskog apsolutizma. Iako su sastanci ugarskog sabora do XV. st. imali dugu tradiciju, kralj Matijaš Korvin pokazao je da sposoban vladar može još uspješno umanjiti autoritet tog nekakog tijela.¹¹⁵

Historiografska panorama staleških predstavničkih tijela većeg broja zemalja Istočno Centralne Europe – Češke, Ugarske, Poljske i Pruske¹¹⁶ – pokazuje da je srednjovjekovna Bosna sa svojim stankom predstavljala prirodni dio ovog feudalnog mozaika na razmeđu kasnofeudalnih i modernih formi parlamentarnog života.

c) Državno-crkveni centri

Kao pandan ugarskom modelu, funkcionirali su u Bosni državno-crkveni centri – personifikacije teokratskog oblika monarhijske vlasti: u Milima, mjestu održavanja državnih sabora, središtu Franjevačke vikarije, nalazila se krunidbena i mauzolejna crkva Kotromanića – u Ugarskoj se krunidbena i grobna crkva nalazila u Székesfehérváru (Stolnom Biogradu) – na Bobovcu se čuvala “počtena kru-

¹¹⁰ O tome detaljno: DINIĆ, Državni sabor srednjovjekovne Bosne.

¹¹¹ ANĐELIĆ, Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne, 45.-47.

¹¹² SEDLAR, Isto, 289., 292.

¹¹³ SEDLAR, Isto, 289.

¹¹⁴ Usp. DINIĆ, Isto.; ANĐELIĆ, Isto.

¹¹⁵ SEDLAR, Isto, 287., 289.

¹¹⁶ O tome: SEDLAR, Isto, 283.-295.

na bosanska”¹¹⁷ – u Ugarskoj sveta kruna se čuvala najprije u Stolnom Biogradu, zatim u Višegradu i Budimu, a nakon Sigismunda u Ostrogonu i ponovno u Višegradu.¹¹⁸ Početkom XV. st. – pod kraljem Stjepanom Ostojom – umjesto u Milima, nova mauzolejna crkva Kotromanića aktivirana je na Bobovcu.¹¹⁹ Kao najviša emanacija kraljevskog kulta i vladarska relikvija predstavljala je bosanska kruna sredstvo tradicionalne ideološko-sakralne legitimacije, kao što je tu ulogu u Ugarskoj vršila sveta kruna, u Poljskoj kruna Boleslava Hrabrog, u Češkoj kruna sv. Václava a u Francuskoj kruna Karla Velikog.¹²⁰ U nekim dijelovima Istočno-Centralne Europe vladarova kruna smatrana je simbolom i utjelovljenjem kraljevstva.¹²¹ Monarhija je nesporno bila centralna svjetovna institucija cijele srednjovjekovne Istočno-Centralne Europe.¹²²

Nasuprot Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj nisu skandinavske zemlje – Norveška, Danska i Švedska – ustanovile stalno zakonito mjesto za okrunjenje, premda se Uppsala u Švedskoj približila toj poziciji. Kako je srednji vijek odmicao, primakle su se Danska i Švedska starijem norveškom modelu, održavanjem okrunjenja u glavnim kraljevskim gradovima u razvoju: Kopenhagenu i Stockholmu.¹²³

Po svemu sudeći, imala je Ugarska neizostavnu ulogu u “transplantaciji” modela zapadne srednjovjekovne prijestolnice u Bosnu, onog tipa što ga je kao “novi Rim” sa stolnom crkvom i dvorom u Aachenu podigao Karlo Veliki.¹²⁴ On se kasnije raširio u cijeloj Europi. Dinastička povezanost Anžuvinaca i Luksemburgovaca sa Francuskom te porodična hodočašća i štovanje groba Karla Velikog

¹¹⁷ “castrum principalem ipsius regis Oztoye, *Babowch vocatum, ubi corona ipsius regni Bozne conservatur.*” ŠIŠIĆ, Nekoliko isprava, 261.; S. ĆIRKOVIĆ, Sugubi venac (Prilog istoriji kraljevstva u Bosni), Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VIII. (Spomenica M. Dinića I.), Beograd, 1964., 362.; S. ĆIRKOVIĆ, Dvor i kultura u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, u: Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Posebna izdanja, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1989., 62.

¹¹⁸ E. KOVÁCS-Z. LOVAG, The Hungarian Crown and Other Regalia, Corvina Kiadó, Budapest, 1980., 8., 11.

¹¹⁹ P. ANĐELIĆ, Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV. i XV. stoljeću, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 79., 82. i na drugim mjestima.

¹²⁰ ĆIRKOVIĆ, Sugubi venac, 362.; SOLOVJEV, Isto, 76.-77.

¹²¹ SEDLAR, Isto, 265.

¹²² SEDLAR, Isto, 56.

¹²³ E. HOFFMANN, Coronation and Coronation ordines in Medieval Scandinavia, u: CORONATIONS Medieval and Early Modern Monarchic Ritual, Edited by János M. Bak, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1990., 142.

¹²⁴ F. HERR, Kulturgeschichte des Abendlandes. Vom Jahr 1000. bis 1350., IX./1., München, 1977., 56.

u Aachenu¹²⁵, našli su kao i toliki drugi socio-psihološki i religijski modeli svoju punu refleksiju u Bosni, čija dvorska kultura je stajala pod neposrednim utjecajem modela razvijenog u zemljama Istočno-Centralne Europe.

Istu sudbinu imale su Karlova vladarska ideologija i teologija, koje su kršćanskom svijetu cara trebale predstaviti kao božjeg pomazanika. Tu ulogu vršila je državna crkva, koja je u savezu s državom bila dužna štititi politički poredak. Tako je Karlo Veliki realizirao ideal sv. Augustina o “kršćanskom carstvu” u kojemu je “zemaljska država naviještala božju državu.”¹²⁶ Ovaj crkveno-politički model kroz cijeli srednji vijek je zadržao aktualnost, i od zemlje do zemlje – u Bosni s Crkvom bosanskom i Franjevačkom vikarijom – poprimio specifična obilježja. Globalno: riječ je o “jednoj etici i modelu psihičkih ponašanja koji su duboko ukorijenjeni u kršćanskoj tradiciji.”¹²⁷

3. ZAŠTO SU KRUNA UGARSKA I KRUNA BOSANSKA BILE SVETE KRUNE?

Jedno od najvažnijih pitanja vezanih za povijest i značaj *svete krune* ugarske, ali i za ukupne odnose između Ugarske i Bosne, odnosi se na razloge koji su joj u očima suvremenika osigurali status vladarske relikvije. Iako samo jednom – u povelji kralja Tvrtka II. Tvrtkovića nakon njegova drugog okrunjenja adresiranoj Veneciji 21.XII.1422. – spomenuta kao sveta (“sacra corona”)¹²⁸, isto pitanje se veže i za krunu bosansku, jer ovaj birani naziv nije mogao biti upotrijebljen slučajno, i to u korespondenciji s tako važnim političkim i ekonomskim partnerom sa Zapada kakav je za Bosnu predstavljala Republika sv. Marka. *Sveta kruna* spaja vladarsku i biskupsku insigniju slijedeći misao o jedinstvu regnum-a i sacerdotium-a¹²⁹, ostavljajući poruku da se jedino u crkvi i preko crkve ostvaruje sakralni karakter ove vladarske insignije.

Svetost srednjovjekovne krune ugarskih vladara veže se za križ koji se prvotno – točnije: do 1551. kada je otrgnut sa krune – nalazio na njezinu vrhu. Sadašnji križ na kruni nije ništa više od zamjene urađene nakon 1551. Prema iskazu jednog talijanskog poslanika u Pragu originalni križ bio je “ljiljan ili nešto slično njemu.” Prvotno taj križ vjerojatno nije bio jednostavni ukras, nego relikvijarni

¹²⁵ G. KLANICZAY, *The Uses of Supernatural Power, The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early-Modern Europe*, Polity Press, Cambridge, 1990., 119., 123.-124.

¹²⁶ LOPEZ, *Isto*, 90., 95.-96.

¹²⁷ F. BRAUDEL, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990., 291.

¹²⁸ Š. LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, VIII., JAZU, Zagreb, 1886., 202.-205.

¹²⁹ S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, *Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*, SANU, Posebna izdanja, Knjiga DCXXIII., Odeljenje istorijskih nauka, Knjiga, 18., Beograd, 1994., 28.

križ. Sudeći prema njegovoj ukrasnoj inscenaciji u obliku ljiljana, on je vjerojatno bio držač fragmenta pravog Križa koji se obično nosio na grudima. Pojačanje oružja i kraljevskih insignija relikvijama gospodnjim, sa štovanim ostacima oruđa Muka Isusovih, bila je davnašnja tradicija tijesno povezana sa Konstantinom Velikim. To je jedna od manifestacija kulta u kojemu je znak križa, a kasnije štovanje istinskoga Križa, bilo povezano sa osobom kršćanskoga vladara. Štovanje pravoga Križa datira od sv. Stjepana, ali nikako kao izoliran fenomen. Ne samo bizantski carevi nego i zapadni vladari smatrali su relikvijju “oružjem u bitki” koje jamčilo je pobjedu. Posebna je značajka Ugarske da je štovanje istinskoga Križa bilo tijesno prepleteno sa kultom prvoga kralja. Najrazličitiji elementi svjedoče o štovanju relikvije. Njezina transformacija u oružje nesumnjivo je najinteresantnija prekretnica u ovom kontekstu, koja se vjerojatno desila pod Belom III. Počevši od Bele IV. nacrtna je na kraljevskim pečatima, čak i na pečatima kraljice patrijaršijski križ: metafora relikvije. Vjerojatno pod francuskim utjecajem, zajedno s križem, pojavljuje se na pečatima kralja Stjepana V. kruna od trnja.

Mnogo malih fragmenata pravoga Križa bilo je u posjedu dinastije Arpadovića, a najmanji su bili umetnuti u križ na škrinji (relikvijaru) pripisanoj sv. Stjepanu. Izvještavajući o vojnim pohodima kralja Geze II. ruski kroničar bilježi da je sićušni fragment pravoga Križa bio vlasništvo svetoga kralja i, usprkos njegova malog formata, bila je to relikvija velike snage. Zato se može pretpostaviti da je ugarska kruna *bila sveta*, jer je nekad bila ojačana fragmentom pobjedonosne relikvije. Ili zato što je bila ukrašena relikvijarnim križem pripisanim kralju, ili zbog relikvije povezane sa osobom svetog kralja, ona se štovala kao “kruna sv. Stjepana.” Primjer oružja jedinstven je, ali je poznato nekoliko relikvijarnih kruna među kojima kruna cara Karla IV. opskrbljena križem koji je sadržavao relikvijju trna.¹³⁰ Tzv. “krunidbeni križ”, jedan od izvanrednih uzoraka u trezoru Ostrogona, potječe iz XII. st. ali je dobio kasnije dodatke. Sredina križa sadržavala je malu *staurotheku* – relikvijar s komadićem “pravoga križa.”¹³¹

Ako se svetost krune ugarske zasnivala na njezinoj relikvijarnoj vrijednosti, nameće se pitanje: na temelju koje sakralne vrijednosti je kralj Tvrtko II. bosansku krunu imenovao *svetom*, u kontekstu svoga “*svetog okrunjenja*”. Na sadašnjoj razini informiranosti, držeći širom otvorenim “prozor” sa kojeg je iz Bosne moguće osmotriti europsku crkveno-političku panoramu i njezine *svete krune*, ne gubeći iz vida neposredni ugarski obrazac najznačajniji u oblikovanju bosanskih crkveno-političkih struktura, nameće se pretpostavka da je poput *i* ugarske, vjerojatno u jednom od “izdanaka” u obliku ljiljana, bosanska kruna također imala umetnutu neku kršćansku relikvijju. Kada se to desilo – da li tek na početku druge vladavine Tvrtka II. Tvrtkovića ili možda ranije – za sada ostaje pod znakom pitanja.

¹³⁰ KOVÁCS-LOVAG, Isto, 81.

¹³¹ E. FÜGEDI, Coronation in Medieval Hungary, u: Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary, Edited by János M. Bak, Variorum Reprints, London, 1986., 185.

Izraz *sancta ili sacra corona* obilježavao je na Zapadu dvoznačnost krune, koja je istovremeno relikvija i vladarska insignija.¹³² Kruna i okrunjenje su *ī*, tj. sveta stvar, i izvoran vjerski akt. Okrunjenje je zaista sakrament. Okrunjenje i pomazanje biskupa stvarno su bili viđeni kao usko povezani tokom srednjeg vijeka.¹³³ Oznaka kao “svete krune” za njemačku kraljevsku krunu dolazi u obliku *corona sancta regni* već u XI. st., znači međutim samo da se radi o posvećenom vladarskom znaku; ipak ova oznaka ne nastupa kontinuirano.¹³⁴ Da su bosanski vladari i inače raspolagali sa predmetima relikvijarne vrijednosti pouzdan dokaz nude “*moći, sveta Evandjelja i časni (životvoreći) krst Hristov (Gospodnji)*”, na koje se oni pozivaju obvezujući se da će poštivati odredbe vlastitih povelja adresiranih Dubrovniku.¹³⁵ Vladarska znamenja čuvala su se zajedno sa relikvijama. U Francuskoj je od XII. st. bio običaj da se kraljevsko svečano odijelo čuva u samostanu St. Denis, u čijem su se blagu nalazile mnoge relikvije, također u Engleskoj, gdje je istu ulogu preuzela crkva u Westminsteru, na isti način bogato snabdjevena relikvijama. U Njemačkoj su kraljevska znamenja i relikvije još tiješnje srasli.¹³⁶

“*Časni i životvorni krst Gospodnji*” koji je sadržavao relikviju Kristova križa nosio je Stefan Nemanja (sv. Simeon) na grudima, kao i mnogi zapadnoeuropski, ruski, gruzijski i neki bizantski vladari. Ove tzv. *pektoralne križeve*, kako potvrđuju numizmatički podaci, nosili su i nemanjički kraljevi.¹³⁷ Da li je to bio slučaj i sa bosanskim vladarima teško je precizirati, ali formulacija izvora snažno upućuje na takvu mogućnost, u najmanju ruku na križ u njihovu posjedu koji je sadržavao česticu istinskoga Križa. Jedan od problema koji se postavlja pred preciznijim odgovorom na ovo pitanje svakako je manjak narativnih izvora, kao i relativno rijedak spomen bosanske krune u sačuvanim izvorima domaćega porijekla. Nešto je bolja situacija u tom pogledu na ugarskoj strani, ali ni autentične ugarske isprave XII. st. krunu uopće ne spominju.¹³⁸

¹³² MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Isto, 126.

¹³³ K. BAKAY, Saint Stephen, King founder of the state and the Coronation Mantle, u: SACRA CORONA HUNGARIAE, Edited by K. Bakay, Városi Múzeum, Kőszeg, 1994., 392.

¹³⁴ G. GYÖRFFY, Die “corona sancti Stephani regis” zur Zeit der Arpaden, u: INSIGNIA REGNI HUNGARIAE, I., Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn, Herausgegeben vom Ungarischen Nationalmuseum, Budapest, 1983., 61.

¹³⁵ MIKLOSICH, Isto, 176., 190., 222., 236., 256., 273., 284., 318., 428., 488.

¹³⁶ P. E. SCHRAMM, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert, III., Schriften der Monumenta Germaniae historica (Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters), 13./III., Anton Hiersemann, Stuttgart, 1956., 914.

¹³⁷ MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Isto, 32.

¹³⁸ GYÖRFFY, Isto, 61.

Žezlo Stjepana II. imalo je završetak u obliku križa, a s njime je kao ban predstavljen i Tvrtko I. Kotromanić.¹³⁹ Prema mišljenju bizantskoga cara ugarski kralj zaslužio je žezlo sa križem¹⁴⁰, što znači da je u očima bazileusa to predstavljalo izuzetnu privilegiju. Križ je, naime, oruđe spasenja: pobijedivši smrt kada je umro na križu, Krist ga je preinačio u oružje pobjede nad neprijateljem. Ovo oružje glavna je garancija obrane carstva, instrument careve pobjede u borbi protiv barbara i nevjernika.¹⁴¹ Prema onom što se zna, da bi ponijeli žezlo sa križem bosanski banovi nisu tražili ničije odobrenje, pa ni ugarskog kralja. Bizantska carica Irena, majka cara Konstantina VI., prikazana je na zlatnom solidu sa žezlom koje završava križem. Sa ovom vrstom žezla u rukama nalazimo njemačke careve Friedricha I. Barbarossu i Henrika VI., te ugarskog kralja Gezu I. prikazanog na *svetoj kruni*.¹⁴² Istom su ikonografskom simbolikom ovjenčane likovne predstave bosanskih vladara s križem u ruci. To je snažna poruka posredovana ovim “Morsovim pismom” srednjovjekovlja.

4. POSREDOVANJE CRKVENO-POLITIČKOG MODELA AACHENA U SREDNJOVJEKOVNU BOSNU PREKO UGARSKE I NJEGOVA PRIMJENA “AL MODO DE BOSNIA”

Izgrađen je bio “sistem” čuvanja i zaštite svete krune; na vratima presvođene sobe gdje se čuvala, isto tako na sanduku i na “*koricama*” u kojima je bila pohranjena, stavljeni su brojni pečati i to ne samo kraljev nego, vjerojatno, i nadležnih biskupa i magnata. Kruna ne pripada kralju – nije njegov isključivi posjed – ona pripada državi ili je, u najmanju ruku, zajedničko vlasništvo kralja i zemlje. Zastupnici zemlje u ovom slučaju su bili biskupi i magnati; njihovi pečati značili su da kralj nije ovlašten u njihovoj odsutnosti dirati krunu.¹⁴³ Identično vjerovanju razvijenom u Bizantu – da je carsku krunu s Neba Bog po anđelu poslao caru Konstantinu Velikom kada ga je učinio prvim kršćanskim vladarom – za svetu krunu ugarsku, zvanu još i *anđeoskom krunom*, također se vjerovalo da je sa Neba donešena od anđela. Poput bizantske krune koja je kao relikvija čuvana u najvećoj bogomolji pravoslavnog svijeta, u Hagia Sophia-i, koju su carevi mogli iznijeti samo povodom najvećih vjerskih blagdana, sveta kruna ugarska također je, poput

¹³⁹ ANDELIĆ, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, 106.; I. RENGJEO, Novci bosanskih banova i kraljeva, GZM, Sarajevo, 1943., 273.-275., 279.-280.

¹⁴⁰ KOVÁCS-LOVAG, Isto, 1980., 81.

¹⁴¹ KOVÁCS-LOVAG, Isto, 42.

¹⁴² J. DEÉR, Die Heilige Krone Ungarns, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 91. Band, Hermann Bohlaus, 1966., slike: 26., 76., 77., 379., 380., 381.

¹⁴³ K. BENDA – E. FÜGEDI, Tausend Jahre Stephanskronen, Corvina, Budapest, 1988., 54.-55.

relikvije, isprva čuvana u crkvi sv. Marije u Székesfehérváru (Stolnom Biogradu) a kraljevi su je mogli nositi samo prilikom Božića, Uskrsa i Duhova.¹⁴⁴ Ugarske kronike i legende izvještavaju iz vremena kraljeva arpadovske kuće (1001.-1301.) o usponu na tron 24 kralja, ali je samo u dva slučaja spomenuto da je dotični kralj krunu zadobio kao nebeski čudotvorni znak; to su bili sv. Stjepan i Géza I.¹⁴⁵ U ranom srednjem vijeku česte su likovne predstave o tome kako Krist, Marija, anđeo ili nebeska ruka polažu krunu na glavu vladara; ona simbolizira ispunjenje objektivne činjenice prema volji božijoj.¹⁴⁶ Kruna ugarske kraljice Gisele čuvana je u Veszprému, a kada se pripremao za križarski rat ovu je krunu posudio kralj Andrija II.¹⁴⁷

Kada se ponovno vratimo prvom ugarskom kralju čin njegova okrunjenja – bez obzira je li obavljen papinskom ili carskom krunom – dobiva novu dimenziju, koja pomaže u rasvijetljavanju bosanske situacije stvorene dislokacijom biskupije. Oko 1000. godine osnovao je Stjepan deset biskupija (Gyulafehérvár, Várad, Csánád, Kalocsa, Eger, Esztergom, Vác, Veszprém, Győr, Pécs) kojima su kasnije pridodate još tri (Nytitra, Zagreb i Szerém).¹⁴⁸ Prema uzoru na Aachen Karla Velikog izgradio je u Biogradu prijestolnicu (od tada: *Stolni Biograd*), sa prelijepom crkvom posvećenom Djevicu Mariji gdje bio sahranjen. Time je uspostavljena tradicija (jer su gotovo svi ugarski vladari ovdje sahranjeni), a crkva je postala krunidbena crkva u kojoj su, kao i u Aachenu, bile pohranjene vladarske insignije. Kroz ovu imitaciju simbolizirana je unutarnja vezanost s franačko-njemačkom carskom crkvom, ali je istovremeno s osnivanjem nadbiskupije u Ostrogonu uključujući prašku biskupiju za cijelo sljedeće vrijeme utvrđena neovisnost od njezinih crkvenih provincija.¹⁴⁹ Sa latinskim imenom Alba Regia, bio je Székesfehé-

¹⁴⁴ P. VÁCZY, The Angelic Crown, u: HUNGARIAN STUDIES a Journal of the International Association of Hungarian Studies, I./1., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985., 6., 11., 13.-14.

¹⁴⁵ GYÖRFFY, Isto, 59.

¹⁴⁶ GYÖRFFY, Isto, 60.

¹⁴⁷ KOVÁCS-LOVÁG, Isto, 1980., 78.

¹⁴⁸ NEMESKÜRTY, Isto, 8. Nešto drukčiju sliku, prema kojoj su neke biskupije ipak osnovane kasnije, donosi G. KRISTÓ, Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895. bis 1301., Corvina, Budapest, 1993., 75.-77.

¹⁴⁹ W. CONZE, Ostmitteleuropa. Von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert, C. H. Beck, München, 1992., 25. Usp. S. SZIGETI, Ludwig der Grosse und Aachen (mit Illustrationen). Gedanken zu seinem 600. Todestag 1382.-1982., u: Louis the Great King of Hungary and Poland edited by S. B. Vardy, G. Grosschmid, L. S. Domonkos, East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1986., 265. Raspravljajući o njemačkom cezaropapizmu, HEER (Isto, 111.) ističe ulogu cara Otona III. u osnivanju nadbiskupija u Gnieznu i Ostrogonu kao *nacionalnih* crkava, u nastojanju osiguranja veza Poljske i Ugarske sa Carstvom i latinskom Zapadom. One predstavljaju najvažnije historijske fakte na prijelazu u novo (XI.) stoljeće u istočnom dijelu Europe.

vár također “ugarski Aachen”.¹⁵⁰ Pozadinu je činio aachenski kult Otona III., posredovan svakako preko Henrika II. na njegova zeta, kralja Stjepana.¹⁵¹ Prema franačkom obrascu proglasio je Stjepan crkvu u Stolnom Biogradu kraljevskom kapelom i oslobodio je biskupske vrhovne vlasti.¹⁵²

Posredovan nadalje preko njezinih zapadnih političkih partnera, Ugarske prije svih, ovaj se aachenski prauzor sa njegovom snagom mističnog Jeruzalema udomio i u Bosni: pandan ugarskom *Stolnom Biogradu* bila su stolna mista bosanskih kraljeva (*Sutjeska, Bobovac i Jajce*)¹⁵³, ugarski Ostrogon paralelu je dobio u *Crkvi bosanskoj* i njezinu djedu (*episkopu*), *Stolni Biograd, Višegrad, Ostrogon i Budim* gdje se čuvala *sveta kruna u Bobovcu*, a *grobna crkva* ugarskih vladara (*Stolni Biograd*) u mauzolejnim crkvama u *Milima i na Bobovcu*. Kao mjesto institucionaliziranoga kulta, krunidbena crkva bosanskih vladara u Milima replika je crkve podignute u Stolnome Biogradu još u vrijeme kralja Stjepana, odražavajući također europski obrazac: krunidbena crkva francuskih vladara nalazila se u Reimsu, engleskih u Westminsteru, poljskih u Krakovu a njemačkih careva u Aachenu¹⁵⁴, gdje je od Ludviga Pobožnog do Ferdinanda I. bilo okrunjeno njih 37.¹⁵⁵ Osim toga, prijestolje bosanskih vladara nalazilo se u Sutjesci, u Milima kod Visokog održavao se državni stanak (sabor), dok je Milodražu – mjestu gdje vladari izdaju povelje i primaju poslanike – pripadala neka uloga u vjenčavanju i okrunjenju kraljeva i kraljica.¹⁵⁶ Ovaj tip rezidencije – “tip zamka, utvrđenog i izdvojenog vladarevog boravišta” – razlikuje se od profila rezidencije u Bizantu i Srbiji, premda i ovdje niz posljednjih rezidencija – Kruševac, Beograd i Smederevo – svjedoči o promjeni obrasca.¹⁵⁷

Bili su to vanjski državni atributi, koji su se u punoj formi prvi put razvili u Francuskoj: prijestolni grad i dvor (Paris), metropolitanska i krunidbena crkva (Reims), obiteljska grobna crkva (Saint-Denis), gdje je štovanje predaka povezano s obožavanjem zemaljskog patrona posvećivalo kontinuitet vladavine. Pariski dvor postao je uzorom za sve ostale kraljevske dvorove: u Engleskoj, na Pirene-

¹⁵⁰ SZIGETI, Isto, 267.

¹⁵¹ T. BOGYAY, Ungarns Heilige Krone, Ungarn Jahrbuch, 9., München, 1972., 11.

¹⁵² KRISTÓ, Isto, 78.

¹⁵³ S. ĆIRKOVIĆ, Dvor i kultura u srednjovekovnoj bosanskoj državi, 63.; VUKIĆEVIĆ, Isto, 347.

¹⁵⁴ H. HATTENHAUER, Europäische Rechtsgeschichte, C. F. Müller Juristischer Verlag Heidelberg, 1992., 295.; J. F. NOËL, Sveto Rimsko Carstvo. Prevela Vesna Pavković, BARBAT, Zagreb, 1998., 18.; GIEYSZTOR, Isto, 155.-157.

¹⁵⁵ L. FEBVRE, Der Rhein und seine Geschichte, Campus Verlag, Frankfurt M./New York, 1994., 106.-107.

¹⁵⁶ ĆIRKOVIĆ, Isto, 63.

¹⁵⁷ ĆIRKOVIĆ, Isto, 67.; S. ĆIRKOVIĆ, Srbi u srednjem veku, Izdavačka zadruga IDEA, Beograd, 1995., 209.

jima, na Apeninskom poluotoku, u Skandinaviji, Ugarskoj, Poljskoj, Češkoj.¹⁵⁸ Veze pojedinih ugarskih kraljeva sa Aachenom po logici feudalne kulture morale su poticajno djelovati na usvajanje ovog crkveno-političkog modela u Bosni. Kralj Ludovik I. darovao je dragocjene liturgijske predmete ugarskoj kapeli u Aachenu koju je osnovao u znak poštovanja njegovih svetih predaka, kanoniziranih kraljeva Stjepana I. i Ladislava I. kao i princa Imre-a arpadovske dinastije čije su relikvije tamo bile pohranjene. Kapela je morala biti gotova najkasnije koncem 1365., jer je papa Urban V. već 1366. kapelu obdario privilegijama.¹⁵⁹ Nigdje u Svijetu – izvan povijesnih granica Ugarske – ne nalaze se tako dragocjene i brojne uspomene Ludovikove epohe kao u Aachenu, gdje nas ugarska kapela u carskom dvorcu informira o njegovoj osobi i njegovu djelu.¹⁶⁰ Jedna daljnja datost Ludovikova odnosa prema Aachenu bio je trokut – Aachen, Prag i Višegrad. Ovaj trokut sastoji se u tome da je Ludovikov rođak i kasniji saveznik Karlo IV. Luksemburški bio okrunjen u Aachenu, i da je kao Ludovik svoje duhovno i biološko porijeklo vukao iz Aachena. Duhovna baština Ludovika I. na Zapadu bio je Aachen.¹⁶¹ Tijesne veze s Aachenom gajio je Sigismund Luksemburški, koji je 8.XI.1414. sa drugom suprugom Barbarom Celjskom ovdje okrunjen za njemačkog kralja.¹⁶²

Kada je Ugarska sama došla u poziciju da prema susjednim zemljama istakne ofanzivni politički program, jedno od njezinih oprobanih sredstava bilo je utemeljenje novih biskupija na čelu sa odanim biskupima, kakav je slučaj s osnivanjem zagrebačke biskupije 1094./95. i postavljenjem njezina prvog biskupa u čemu je, bez sudjelovanja Pape, presudnu ulogu odigrao kralj Ladislav. Tokom sljedećeg stoljeća, prelazeći preko papinskih prava i kanonskih odredbi, ugarski su kraljevi u pojedinim dalmatinskim komunama ne samo potvrđivali nego i postavljali biskupe.¹⁶³ Na ovom se pitanju – pitanju odvajanja bosanske biskupije od dubrovačke metropolije i njezina potčinjavanja ugarskoj Kalocsi – sredinom XIII. st. prelomila bosanska crkveno-politička povijest. Bosna je tada ostala bez svog katoličkog biskupa, a biskupi su bili ključne figure u crkvenoj organizaciji s obzirom na sve liturgijske funkcije i neke obrede poput krizme, dok se njihova možda

¹⁵⁸ F. KAVKA, *Am Hofe Karls IV.*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1990., 10. Za skandinavske zemlje – Norvešku, Dansku i Švedsku – vidi: HOFFMANN, Isto.; za Poljsku: GIEY-SZTOR, Isto.

¹⁵⁹ C. O. PERCZEL, *A History of Architecture in the Carpatian Basin 1000.-1920.*, East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York, 2001., 63.; SZIGETI, Isto, 273.-274.

¹⁶⁰ SZIGETI, Isto, 265.

¹⁶¹ SZIGETI, Isto, 268.-269.

¹⁶² SZIGETI, Isto, 273.

¹⁶³ L. PETROVIĆ, *Kršćani bosanske crkve (kr'istianii cr'kve bos'nske)*, Dobri pastir, Sarajevo, 1953., 40.-42.; N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Globus, Zagreb, 1990., 151.

najvažnija funkcija odnosila na posvećenje novih biskupa.¹⁶⁴ Povijest ni tada u Bosni nije stala, samo je potražila nove forme vlastitog izričaja. Na drugom kraju Europe – u Skandinaviji – biskupi su tokom XIII. st. stekli veću kontrolu nad klerom i crkvama u njihovim dijecezama.¹⁶⁵ Na dva kraja Europe, u okviru iste crkvene reforme, dva dijametralno različita rezultata, dvije potpuno različite povijesne sudbine.

Tako dolazimo do suštine bosanskog problema koji se, *per definitionem*, svodi na postojanje jedne *alternativne nekanonske biskupije*, personificirane u Crkvi bosanskoj i njezinu “*pravom gospodinu episkopu*”¹⁶⁶, čija pojava stoji u tijesnoj vezi s dislokacijom sjedišta katoličke biskupije sredinom XIII. st. iz Bosne u Đakovo i afirmacijom tzv. nacionalnih crkava u vrijeme sloma univerzalne koncepcije Zapadne crkve, krize političkog i crkvenog sistema, avignonskog sužanjstva Papa i zapadne šizme.¹⁶⁷ Jedino u ovim okolnostima moglo se dogoditi da djed Crkve bosanske po svemu sudeći okruni prvog bosanskog kralja i da taj običaj na snazi ostane sve do 1461. kada su – nakon eliminacije Crkve bosanske – u drugoj crkvi i sa drugom krunom – papinski legati okrunili posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Na polju definicije uočljiva je stanovita pomaknutost pojmovnih činjenica, nešto čemu bi odgovarao naziv *iščašena zapadna paradigma* (Džaja). U Poljskoj, pak, od godine 1000. kada je bila osnovana nadbiskupija u Gnieznu da obuhvati cijelu poljsku državu, crkva je, za razliku od države, zadržala svoje organizacijsko jedinstvo koje je uistinu naraslo ukorak sa autoritetom njezinih nadbiskupa.¹⁶⁸

Ova – tek u konturama naznačena – povijest *svete krune* ugarske koja je – premda bizantskog porijekla – stekla kulturni status i stoljećima služila za okrunjenje ugarskih kraljeva, posredno afirmira hipotezu o ulozi Crkve bosanske i njezina poglavara u okrunjenju bosanskih kraljeva i izgradnji koncepcije “*corone regni*”. Cijeli slučaj dobio bi na uvjerljivosti kada bi se – u sklopu posebne studije – na jednom širokom historiografskom “platnu”, sa svim brojnim, ponekad gotovo nevjerovatnim zapletima – sklopila zamršena povijest europskih kruna i uzusa pod kojim su njima bivali okrunjeni tadašnji vladari. S globalnog stajališta oba slučaja

¹⁶⁴ B. and P. SAWYER, *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800.-1500.*, The Nordic Series, Volume 17., University of Minnesota Press, Minneapolis-London, 1993., 106.

¹⁶⁵ SAWYER, Isto, 121.

¹⁶⁶ Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975., 94.-95.

¹⁶⁷ O nastanku *nacionalnih* država i crkava u katoličkoj Europi: HEER, Isto, 190.-193.

¹⁶⁸ B. ZIENTARA, *Melioratio terre: the thirteenth-century breakthrough in Polish history*, u: *A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864*. Edited and translated by J. K. Fedorowicz. Co-editors M. Bogucka – H. Samsonowicz, Cambridge University Press, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1982., 44. i dalje.

– i ugarski i bosanski – reflektiraju “dualistički” karakter “prelazne europske zone” podesne za nastanak kulturno-povijesnih mješavina.¹⁶⁹ Ova jednostavna povijesna istina, može se osmotriti i iz drugog ugla. Beskrajni unakrsni odnosi između crkve i države, aktivni u svakom stoljeću srednjeg vijeka, proizveli su hibride u oba polja. Međusobna posuđivanja i izmjene insignija, političkih simbola, prerogativa i prava časti nastavljeni su neprekidno između duhovnih i svjetovnih vođa kršćanskog društva.¹⁷⁰ I dok su ljudi spavali, ideje nisu išle na počinak.

Tako je, uostalom, u odnosima između crkve i države bilo još od najranijih vremena kršćanstva, koje im je dosudilo odnos “nokta” i “mesa”. Kada je car Dioklecijan iznova organizirao državu, postupila je crkva primjereno. Hijerarhija je bila iznova uređena i udešena prema novim provincijama. Konstantinovo utemeljenje nove prijestolnice revolucioniralo je crkvenu upravu ništa manje nego svjetovnu.¹⁷¹ Crkveno-politička povijest srednjovjekovlja uvjerljivo svjedoči o tome kako su promjene u političkoj sferi simultano bile praćene onima u crkvenoj. I u bosanskom slučaju na djelu je bio upravo takav scenario. Bosanska biskupija u spletu okolnosti amputirana je od države, koja je onda bila primorana oslonac potražiti u biskupiji nekanonske forme. Kao inspiracija ovozemaljske vladavine i “ustavnoga” poretka Bog, naravno, nije emigrirao s bosanskim biskupom i biskupijom, i dalje ostajući “politički” djelatan, istina pod teretom jednog teško pomirljivog “ikonoklazma”. Potomstvu je ostavljen mučan zadatak ispravljanja ove “krive Drine”.

¹⁶⁹ F. LUKAS, Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., Knjiga I., Drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo, 1991., 47.-54. O povijesti *Međuprostora*: D. KICIKIS, Osmanlijsko Carstvo, PLATO – XX VEK Beograd, 1999., 14. i dalje. U *braudelovski* intoniranoj sintezi hrvatskoga srednjovjekovlja – vrhuncu hrvatske i južnoslavenske medievalistike – raspravljajući o “stvaranju katoličkog i pravoslavnog prostora”, RAUKAR, (Isto, 262.-264.) precizno markira *prijelazni karakter bosanskoga prostora* u srazu Pravoslavne i Katoličke crkve i rezimira: “Između njih, na samoj granici Istočne i Zapadne crkve, od prve polovice XIII. stoljeća bila je smještena zasebna ‘Crkva bosanska’. Uklještena između pravoslavnog Istoka i katoličkog Zapada, osporavana i od jednog i od drugog, ona će do pada Bosne pod tursku vlast 1463. god., unatoč vjerskom i hijerarhijskom osamostaljivanju, biti onom heretičkom zajednicom, a srednjovjekovna Bosna onim prostorom na kome će se uzajamno prožimati istočni i zapadni utjecaji i upravo time djelovati na društveni razvoj hrvatskih zemalja.” Daljnja razlaganja na ovu temu sažima pod duhovitim i ništa manje točnim naslovom: “Istočna osnovica u zapadnom ozračju.” RAUKAR, Isto, 282. Za primijetiti je koliko se ovaj objektivni znanstveni pristup bitno razlikuje od ideoloških stereotipa o rijeci Drini kao nepremostivoj i vjekovnoj civilizacijskoj granici.

¹⁷⁰ KANTOROWICZ, Isto, 193.

¹⁷¹ S. RUNCIMAN, Byzanz. Von der Gründung bis zum Fall Konstantinopels, Kindlers Kulturgeschichte, Kindler Verlag, München, 1969., 143.

Autor

Profesor dr. Dubravko Lovrenović je vanredni profesor srednjovjekovne historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Univerzitetu u Sarajevu i pisac djela “Na klizištu povijesti”.

Rezime rada:

U svom opširnom prilogu autor izlaže elemente koji govore o značajnom utjecaju ugarske krune i kraljevine Ugarske u cjelini na formiranje institucije bosanske krune, bosanske kraljevine i na način uspostavljanja vladavine u Bosni, osobito izbora njenih banova i kraljeva, kao i na Bosnu kao državu u cjelini.

AGRESIJA NA BiH – NEGACIJA ZAVNOBiH-a

Bećir Macić

ABSTRAKT. U radu “Agresija na BiH – negacija ZAVNOBiH-a” se kroz više aspekata sagledava u kojoj mjeri je agresija na BiH, u periodu 1991-1995., doprinijela destrukciji odluka i duha ZAVNOBiH-a. Ovo polazno stanovište je testirano na pojavi velikodržavnih projekata, krizi jugoslovenskog društva u kontekstu opšte svjetske krize socijalizma, stvaranju nacionalnih država na tlu bivše Jugoslavije, pojavnim oblicima nacionalizma i drugih retrogradnih ideologija, te pojavi neofašizma. Posebno su negirane odredbe Rezolucije ZAVNOBiH-a od 26. novembra 1943. i Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, od 1. jula 1944. S tim u vezi, naročito je u koincidenciju dovedena agresija i negiranje odluka pomenutih dokumenata da narodi BiH ne žele više povratak starog stanja, ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata BiH, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina; sloboda vjeroispovjesti, savjesti, zбора, dogovora, udruživanja i štampe, i dr.

Agresija je značila i negaciju svih tekovina ZAVNOBiH-a, koje su se manifestovale u multietničnosti, multikonfesionalnosti i multikulturalnosti. Izvršen je atak na državu BiH, ravnopravnost njenih naroda, toleranciju i suživot. Na djelu su različiti oblici zločina, kršenje ljudskih prava i sloboda, te destrukcija ustavnopravnog poretka BiH, svojevrsni urbicid i stvaranje etnički čistih teritorija, sa neviđenom propagandom i populizmom.

1. UVOD

U svojoj hiljadugodišnjoj opstojnosti BiH je imala više datuma koji su predstavljali vododjelnicu za njenu egzistenciju. Nepodijeljeno je mišljenje da je u toj niski zlatnih datuma i Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, održano 25. i 26. novembra 1943. u bosanskom gradiću Varcar Vakufu – Mrkonjić Gradu. U njegovom temeljnom dokumentu – REZOLUCIJA ZAVNOBiH-a, od 26. novembra 1943., nalaze se odred-

be koje su imale dalekosežan značaj za BiH. Prije svega, objavljena je državnost BiH, čime će se “otvoriti put našim narodnostima da uredi svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima”.

U tom kontekstu u Rezoluciji (tačka 2), se ističe da “narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja koje je i dovelo do naše nesreće... Razdor i mržnju među našim narodima nosili su tuđinu u našu zemlju...”

Rezolucija je podstrek da “narodi BiH stvaraju, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će biti zajamčena puna ravnopravnost svim njenim narodima”. Posebno je akcentirao da ovo političko predstavništvo bude mjesto gdje će “biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”.

Drugi dokument ZAVNOBiH-a – *Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine* zajamčuje prava građana, koja su na nivou današnjih evropskih standarda. To su, prevashodno, ravnopravnost naroda, sloboda vjeroispovijesti i savjesti, kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti, sloboda zbora, dogovora, udruživanja i štampe, lična i imovinska sigurnost građana, kao i sloboda privatne inicijative u privrednom životu.

Agresija na nezavisnu, suverenu, međunarodno priznatu državu, u razdoblju 1991-1995., od strane SRJ, a kasnije i Hrvatske, predstavljala je negaciju ZAVNOBiH-a i svih njegovih tekovina, koje su se afirmisale u dosadašnjoj primjeni njegovih dokumenata.

2. VELIKODRŽAVNI PROJEKTI

Velikodržavni projekti sadrže težnje za teritorijalnim objedinjavanjem grupa, nacija, država ili dijelova država u jednu državu, bez obzira gdje one egzistiraju.

U ovom radu će se prezentirati istorijska i aktuelna dimenzija velikodržavnih projekata, njihova geneza i mjesto Bosne i Hercegovine u tim projektima.

a) Velikosrpski državni projekat

Začetak velikosrpske državne koncepcije može se pratiti u sklopu nacionalno-političkog razvitka Srbije od XIX stoljeća. U tom kontekstu javljaju se zagovornici potrebe prodora u zemlje izvan pašaluka u kojima žive Srbi, pod izgovorom njihovog oslobođenja od Turaka. Naime, “već se tada u biti začinje velikosrpska ideja, koja vremenom postaje osnovom cjelokupnog srpskog spoljnopolitičkog i nacionalnog programa” (boldirao B.M.).¹

Iskazana je nakana koja će biti stalno prisutna u velikosrpskoj koncepciji, za zaštitu Srba u područjima van Srbije. To se nastoji realizovati kroz prisajedinjenje

¹ I. Dautbašić, UVODNA RIJEČ na savjetovanju “Genocid u Republici Bosni i Hercegovini 1992.”, Zbornik radova “GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992.”, “Pravna misao”, Sarajevo, maj-avgust, 1992., str. 9.

tih teritorija Srbiji putem povreda međunarodnog prava. Balkanske zemlje naseljene su brojnim nacionalnim manjinama, čije primjereno rješavanje osnovnih ljudskih prava i sloboda zahtijeva demokratski pristup.²

Čvornu tačku velikosrpske koncepcije predstavljao je dokument pod nazivom “Načertanije”, programski nacrt srpske spoljne politike, čiji je autor Ilija Garašanin (1812-1874.), ministar vanjskih poslova Srbije.³ Smisao “Načertanija” je da Srbija postane centar borbe za rušenje Turske i Austrije, što će se iskoristiti za njeno proširenje na susjedne teritorije, u cilju stvaranja velike države pod vođstvom srpske dinastije. U “Načertaniju” je isticano da je Srbija “toliko mala da u tom stanju ostati ne sme”.⁴ Autor “Načertanija” Ilija Garašanin 1867. predlaže biskupu Štrosmajeru, vođi Narodne stranke u Hrvatskoj, “plan oslobođenja hrišćana od turskog jarma i stvaranje uslova za sjedinjenje sviju jugoslovenskih plemena u jednu saveznu državu, kojoj bi se ipak na čelu na osnovu svojih zasluga postavila Srbija”. U tekstu se iskazuje bitna osobenost velikosrpskog koncepta – stalno pozivanje na zasluge Srbije, koje treba da dadnu legitimnost njenom vođstvu u oslobodilačkim akcijama naroda na južnoslovenskom tlu.

O ciljevima “Načertanija” i ličnosti Ilije Garašanina ilustrativno piše Aleksa Đilas u djelu “Osporavana zemlja”,⁵ označavajući ga kao “konzervativnog političara bizmarkovskih ambicija”.⁶

Po ovom autoru, smisao Garašaninovog djela je da “Srbija kao država treba da stekne punu nezavisnost, a potom treba da se širi. On ne pokazuje mnogo razumijevanja za posebnost i tradiciju ni Srba van Srbije, ni ostalih Južnih Slovena”.⁷

Kroz “Načertanije” Garašanin se iskazuje kao “upadljivo konzervativan državnik, uvjeren da su hijerarhija i poredak, a ne sloboda štampe i političke partije, potrebni jednoj nepismenoj balkanskoj zemlji”.⁸ Ovim svojim djelom Garašanin će “određujuće uticati na politiku srpskih političkih partija u Jugoslaviji između dva rata”, “njegovu izjednačavanje interesa svih Južnih Slovena s interesima srpske države, kao i njegova ideja srpskog i južnoslovenskog ujedinjenja, kao tout

² Za potvrdu navedene teze može se navesti Albanija (nacionalne manjine Grci, Makedonci, Crnogorci, Vlasi, Romi), Bugarska (Turci, Romi, Makedonci, Jermeni, Rusi, Grci), Grčka (Makedonci i Turci), Rumunija (Mađari i Nijemci), Turska (Grci). Takođe, bivša Jugoslavija imala je vrlo raznolik sastav nacionalnih manjina, od čega su najbrojniji: Albanci, Bugari, Česi, Italijani...

³ U izradi ovog dokumenta pomagale su poljske izbjeglice Adam Čartoriski i njegov češki saradnik František Zah.

⁴ Navedeno prema: D. Janković, SRBIJA I STVARANJE JUGOSLAVIJE, Zbornik radova: Politički život Jugoslavije 1914.-1945., sveska III programa Radio Beograda, Beograd, 1973., str. 51.

⁵ A. Đilas, OSPORAVANA ZEMLJA, Književne novine, Beograd, 1990.

⁶ Isto, str. 54.

⁷ Isto.

⁸ Isto, str. 55.

court proširenje srpske države biće bez malo opšteprihvaćeno u Srbiji”.⁹ Drugim riječima “od Garašaninova vremena, ratoborni i agresivni nacionalizam postao je konstantom cjelokupne srpske politike na jugoslovenskim, pa i širim balkanskim prostorima”.¹⁰

Druga polovina XIX vijeka karakteristična je po tome što je “nacionalna politika vladajućih faktora Srbije bila usmjerena na proširenje države susjednim krajevima pod rastrojenom i oslabelom turskom vlašću, najpre srpskim, to jest krajevima u kojima su Srbi činili većinu stanovništva, a potom i drugim susednim oblastima s etnički izmešanim ili i nesrpskim stanovništvom”.¹¹

Takvo stanovište, zastupljeno je u punoj mjeri i u programima tadašnjih političkih stranaka i vlada u Srbiji.

Radikalna stranka, zalaže se za “kulturno potpomaganje raskomadanih i neslobodnih delova srpstva, za savez balkanskih država,...”.¹² Naravno, pri tome se ponovo i na Balkan projiciraju sve osobenosti velikodržavnog koncepta iskazanog kroz vodstvo Srba u realizaciji tog koncepta.

U kreiranju spoljne politike Srbije najveći udio imala je Staroradikalna stranka na čijem čelu je bio Nikola Pašić. Suština te politike je bila u orijentaciji “najpre i najviše prema jugu, postavljajući kao cilj proširenje granica Kraljevine Srbije Starom Srbijom (oblast od južne granice do Šar planine, tj. današnje oblasti Sandžak i Kosovo) i Makedonijom”.¹³

U osmišljavanju velikosrpske koncepcije neophodno je navesti program tajnog udruženja “Ujedinjenje ili smrt”, poznatije kao “Crna ruka”,¹⁴ koje traži “Ujedinjenje Srpstva, tačnije: prisajedinjenje Srbiji gotovo svih jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske”.¹⁵

U slijedu praćenja geneze velikosrpske koncepcije, Balkanski ratovi imaju značajno mjesto. Srbija je, zajedno sa Bugarskom, Grčkom i Crnom Gorom, kroz ratove protiv Osmanlija vršila preraspodjelu teritorija na Balkanu. Sa rezultatima Prvog balkanskog rata (1912) nisu bile zadovoljne balkanske zemlje, jer nisu uspjele prema svojim planovima proširiti teritorije na račun drugih, prije svega na makedonska i albanska područja. Zbog toga će uslijediti Drugi balkanski rat, koji je donio novu podjelu balkanskih teritorija, priključujući ih pojedinim nacionalnim državama.

⁹ Isto.

¹⁰ I. Dautbašić, nav. dj., str. 9.

¹¹ D. Janković, nav. dj., 51.

¹² Isto.

¹³ Isto, str. 52.

¹⁴ Udruženje su osnovali 1911. godine oficiri-zavjerenici, iz majskog prevrata 1903.

¹⁵ D. Janković, nav. dj., str. 53.

Nakon Balkanskih ratova, u velikosrpsku koncepciju uvodi se novi momenat – stvaranje zajedničke države naroda koji žive na južnoslovenskim područjima. Da li je novostvorena zajednička država bila “Velika Srbija”, pod imenom Jugoslavija, prisajedinjenje drugih područja Srbiji, njeno proširenje, praktična realizacija velikosrpske ideje,¹⁶ ili je “velikosrpska ideja realizovana, praktično u cijelosti tzv. ujedinjenjem, odnosno stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. Ovo ujedinjenje je ostvareno u cijelosti pod velikosrpskom hegemonijom koju su oličavali srpska monarhija.”¹⁷

Već u svome začetku, jugoslovenska ideja se u pogledu unutrašnjeg uređenja iskazuje u dva smjera. Prvi polazi “od uvjerenja i interesa nacionalnog unitarizma, njegove osnovne pretpostavke da su svi Južni Sloveni jedna nacija, kojoj je potrebno jedinstveno državno ustrojstvo”,¹⁸ a drugi “od objektivnog postojanja više nacionalnih individualnosti na jugoslovenskom tlu i zahtjeva za očuvanje njihove samostalnosti i ravnopravnosti u okviru vlastitih nacionalnih država, udruženih u jednu zajedničku”.¹⁹ Iz toga proističe centralističko-unitaristički i federalistički pogled na unutrašnje uređenje buduće, zajedničke jugoslovenske države, što će biti predmet stalnih sporova i trvenja. Konsekventno tome, može se reći da su “srpske političke stranke branile uglavnom nacionalni unitarizam u skladu sa načelom: jedan narod jedna jedinstvena država”.²⁰ Istovremeno, zagovornici navedenih stavova protivili su se koncepciji “istorijskih pokrajina”, jer one, prema njihovom mišljenju, “ugrožavaju Srbe van Srbije, omogućujući majorizaciju Srba u krajevima gdje su Hrvati činili većinu”.²¹ U tom razdoblju javlja se i termin “srpska zemlja”, što će dati bitno obilježje velikosrpskoj koncepciji sve do današnjih dana.

Već oko samog imena zajedničke države moglo se primijetiti da se pokušava nametnuti velikodržavna ideja. Između dva oprečna imena nove države, Velika Srbija ili Jugoslavija, došlo je do kompromisnog naziva buduće države: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca” (boldirao B.M.).²²

¹⁶ Postoji obilje literature na temu stvaranja jugoslovenske države 1918.

¹⁷ I. Dautbašić, nav. dj., str. 9.

¹⁸ B. Petranović i M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM – IDEJE I STVARNOST, Tematska zbirka dokumenata, prvi tom, 1914.-1943., Prosveta, Beograd, 1987., str. 24.

¹⁹ Isto, str. 24.

²⁰ Isto, str. 11.

²¹ Isto.

²² M. Imamović, PRISTUP ISTORIJI STVARANJA JUGOSLAVENSKE DRŽAVE 1918. GODINE, Pregled, godina LXVI, br. 1, Sarajevo, januara 1976., str. 27.

U izgradnji koncepta zajedničke države, odnosi između Srpske vlade i Jugoslovenskog odbora²³ bili su složeni. Srpska strana je nastojala da nametne hegemonizam, u smislu da zastupa sve južnoslovenske zemlje, a da Jugoslovenski odbor liši prerogativa ravnopravnog subjekta, svodeći ga na puko propagandno tijelo za ujedinjenje. Naravno, Jugoslovenski odbor je tražio daleko ozbiljniju ulogu – predstavljanje svih južnoslovenskih zemalja iz sastava Austro-Ugarske. U pogledu drugog pitanja, srpski hegemonizam je bio još ozbiljnije izražen. Predsjednik Srpske vlade Nikola Pašić, zagovarao je buduću zajedničku državu, kao proširenu Srbiju, odnosno Veliku Srbiju. Druga strana, koju je predstavljao Jugoslovenski odbor, zagovarala je državu kao demokratsku zajednicu ravnopravnih Srba, Hrvata i Slovenaca.

Sa Krfskom deklaracijom (1917) učinjen je korak naprijed (utvrđen je cilj stvaranja slobodne i samostalne države jugoslovenskih naroda), ali kao ravnopravni narodi su smatrani Srbi, Hrvati i Slovenci, čija imena su ušla i u naziv buduće zajedničke države – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Finalni dio stvaranja prve Jugoslavije (Pregovori u Ženevi od 6. do 9. novembra 1918.) rezultirali su usvajanjem sporazuma, koji je predviđao da se bar u početku ujedinjenje izvrši na konfederalnom principu. Na taj način, “Ženevskim sporazumom, bar za izvjesno vrijeme, želio se otkloniti velikosrpski koncept ujedinjenja, u nadi da će se kasnije u Ustavotvornoj skupštini naći za njih povoljnije rješenje”.²⁴ Međutim, ostvaren je unitaristički koncept ujedinjenja, čime je propao svaki pokušaj da se ono ostvari na ravnopravnoj osnovi.

Koncept “homogene” Srbije je najeklatantniji primjer velikosrpske koncepcije. Ideja o “velikoj” ili “homogenoj” Srbiji podrazumijevala je stvaranje nacionalne i vjerski čiste cjeline, “očišćene” od nesrpskih naroda i nacionalnih manjina”.²⁵ U vezi sa tim, posebno su karakteristični dokumenti: Pismo Stevana Moljevića Dragiši Vasiću te Instrukcija Draže Mihailovića (1893-1946) majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću.²⁶

Moljevićev koncept sadrži odredbe o stvaranju “homogene” Srbije, “koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive”.²⁷ Uz to ide i “preseeljavanje i izmjena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja...” U vezi sa tim moljević navodi:

²³ JUGOSLOVENSKI ODBOR je osnovan novembra 1914. u Firenci, a formalno konstituisan 1. maja 1915. u Parizu. Sjedište mu je bilo u Londonu, a predsjednik dr. Ante Trumbić.

²⁴ M. Imamović, nav. dj., str. 31.

²⁵ B. Petranović, ISTORIJA JUGOSLAVIJE 1918-1988., druga knjiga (Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945), Nolit, Beograd, 1990., str. 54.

²⁶ Navedeni dokumenti su objavljeni u djelu: B. Petranović-M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM – IDEJE I STVARNOST, knjiga 1, isto..., str. 675-680.

²⁷ Isto, str. 675.

“a) zaposesti na karti označenu teritoriju;

b) očistiti je pre nego li se iko pribere...

... Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, a ostalima bi valjalo otvoriti put – Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju). ... Organizaciju za unutrašnje čišćenje, valjalo bi odmah pripremiti, a moglo bi se, jer u Srbiji ima mnogo izbjeglica iz svih srpskih krajeva...” (boldirao B.M.)²⁸

Sam pojam “unutrašnjeg čišćenja”²⁹ zemlje od nesrpskih naroda nosi u sebi primjenu sile.

Velikosrpska koncepcija će doći do izraza i u dokumentu “Instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću” od 20. decembra 1941.

U tom dokumentu, u formi naređenja stoji:

“2) Stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke...

4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata...

5) Stvoriti neposredne zajedničke granice... čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog živilja i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog živilja.

8) U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata, izvršiti naseljavanje Crnogorcima...” (boldirao B.M.)³⁰

Koncepcija tog velikodržavnog koncepta pretpostavlja primjenu nasilnih metoda prema čitavim narodima i nacionalnim manjinama.

Velikosrpski koncept se iskazao i u Memorandumu SANU, koji je izbio u javnost 1986.³¹

Na Četnaestom kongresu (20-22. januar 1990.) razbijen je SKJ kao jedan od integrativnih činilaca Federacije. Uslijedilo je ukidanje autonomije Kosovu i Vojvodini, pri čemu su formalno zadržani njihovi glasovi u Predsjedništvu, kako bi se lakše manipuliralo sa ovim organom. Upravo na osnovu toga, biće inscenirana kriza Predsjedništva i paraliziranje njegovog rada sa tzv. remi pozicijom, da bi nepotpuno, krmje Predsjedništvo SFRJ nastavilo neustavan rad. Uslijedila je agresija na Sloveniju,³² potom Hrvatsku, a zatim na nezavisnu, suverenu i međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu. U rješavanju jugoslovenskog pitanja i preobrazbe Druge Jugoslavije, srpski hegemonizam nije prihvatio nikakvu demokratsku opciju.

²⁸ Isto, str. 680.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, str. 679.

³¹ Šire o ovome: M. Kreso, FAŠISTIČKI KORIJENI I GENOCIDNI KARAKTER AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU, Zbornik radova: GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992., isto, str. 210–218.

³² Sukob u Sloveniji je veoma kratko trajao (od 27. juna do 8. jula 1991.), jer Slovenija očigledno nije ulazila u okvire velikodržavnog srpskog projekta.

b) Velikohrvatski državni projekat

I velikohrvatski državni koncept se može pratiti na odnosu prema Bosni i Hercegovini. U suštini i ovog velikodržavnog projekta težnji ka pripajanju “izložena je redovito Bosna i Hercegovina. što je, također, prirodno, s obzirom na nacionalnu struktuiranost njene populacije ... prirodno-geografski i geostrategijski položaj ove republike itd”.³³ Ključni momenti u svemu tome su Sporazum Cvetković-Maček o podjeli BiH i kvislinška tvorevina Pavelićeva Nezavisna država Hrvatska (NDH).

Sporazum Cvetković-Maček, sklopljen 26. avgusta 1939., pokazao je da su nosioci velikodržavnih koncepata spremni na razne dogovore i kompromise.³⁴ Ovaj “sporazum nije uspostavio federalizam u Jugoslaviji, samo je stvorio autonomnu hrvatsku jedinicu ... Ovo je bio pokušaj rješavanja hrvatskog problema, uz prenebrežavanje postojanja drugih nacionalnih problema u Jugoslaviji”.³⁵

Banovina Hrvatska je uspostavljena tako što je u nju uključeno 13 srezova Bosne i Hercegovine, čime je razorena cjelovitost BiH i poništen njen povjesni, povjesno-civilizacijski i nacionalni identitet, pri čemu je ignorisano postojanje bosanskih Muslimana.³⁶ Osnovni aspekt i gorući problem – nacionalno pitanje, nije rješavano, “danju bi se rješavalo, noću rušilo”.³⁷

Velikodržavna hrvatska ideja, posebno u odnosu prema Bosni i Hercegovini, se može posmatrati naročito prilikom formiranja Nezavisne Države Hrvatske, proglašene 10. aprila 1941., zadovoljavajući velikohrvatske pretenzije, u NDH je ušla i Bosna i Hercegovina. U novije vrijeme istorija se ponavlja u pogledu odnosa velikohrvatske ideje prema Bosni i Hercegovine.

Pomenute ideje na tlu Bosne i Hercegovine nastoje se realizovati putem paradržavne zajednice “Herceg – Bosna” (država u državi), koja je trebala da se inkorporira u svoju maticu – Hrvatsku. Paradržavne zajednice Republika Srpska i “Herceg – Bosna”, su putevi realizacije velikodržavnih projekata na području Bosne i Hercegovine. Velikodržavni koncepti su u Bosni i Hercegovini posebno prepoznatljivi u odnosu prema njenom najbrojnijem narodu – Bošnjacima.

³³ I. M. Tomić i I. Čavlović: U ZAMCI ANTIHRVATSTVA, Oslobođenje (dnevni list), 30. avgust 1993., Sarajevo, 1993.

³⁴ A. Sućeska, ISTORIJA DRŽAVE I PRAVA NARODA JUGOSLAVIJE, Sarajevo, “Svjetlost” 1991., str. 233.

³⁵ A. Đilas, nav. dj., str. 188.

³⁶ “Konačno bilo je jasno da južnoslovenski Muslimani Bosne i Hercegovine i Sandžaka nisu tek Jugosloveni muslimanske vere, i da oni teže nekom obliku samouprave. Sporazum Cvetković-Maček ne samo da ništa od toga nije rešio, već nije ni pokušao da reši”. A. Đilas, nav. dj., str. 189.

³⁷ I. Banac, NACIONALNO PITANJE U JUGOSLAVIJI – PORIJEKLO, POVIJEST, POLITIKA, Globus, Zagreb, 1982., str. 34.

Velikodržavni hrvatski koncept iskazivao je prema Bosni i Hercegovini cilj da se pripoje dijelovi Bosne i Hercegovine ili cijela zemlja u sastav Hrvatske države, koja bi trebalo da bude etnički čista,³⁸ zajednica ljudi po krvi, jeziku, vjeri i tradiciji.

c) Velikodržavni projekat Crne Gore

U literaturi je ovaj aspekt veoma malo ili nikako obrađen, ostajući neopravdano u sjenci ostalih velikodržavnih projekata koji su se pokušavali realizovati na bosanskohercegovačkom tlu. Takav pristup nema nikakvog opravdanja, jer se velikodržavne tendencije Crne Gore prema Bosni i Hercegovini mogu pratiti od začetka ove države do današnjeg dana.³⁹ Bitne karakteristike tog projekta mogu se iskazati u nekoliko osobenosti. Kao po pravilu, ratovi su uvijek vođeni zajedno sa Srbijom, što se može zorno vidjeti i u agresiji na RBiH 1991-1995., koja se s pravom naziva – srpsko-crnogorska agresija. U pozadini svih crnogorskih agresija je osvajanje tuđe teritorije, a zatim poznati procesi: etničko čišćenje, pljačka, ubijanje civilnog stanovništva, rušenje raznovrsnih objekata i drugi oblici kršenja međunarodnog prava.⁴⁰

Velikodržavni crnogorski projekat ima svoj kontinuitet,⁴¹ stalno je osmišljavan i podstican od određenih snaga.⁴² Svakako da se počeci ove pojave vežu za poznatu “istragu poturica”, koja je usmjerena na fizičko i duhovno istrebljenje svih pripadnika islamske vjere, posebno kroz vraćanje u pravoslavnu, pradjedovsku vjeru. Onaj ko nije to prihvatio bio je fizički istrijebljen ili bi morao da bježi u druge krajeve, ostavljajući svoje domove i svu imovinu. Nakon istrebljenja, odnosno “istrage”, u više mjesta (Grahovo, Gacko, Nikšić, Spuž, Plav, Gusinje), izvršeni su napadi na Bošnjake, što je rezultiralo njihovim velikim pokoljem u Gusinju (oko 300), te nešto ranije njihovim istrebljenjem u mjestu Kučima (oko 500).⁴³ Neki od

³⁸ “Muslimani bi mogli da zadrže svoju vjeru, ali ne i nacionalni identitet, jer su, po toj koncepciji, integralni dio hrvatskog naroda”, ističe se kao osobenost velikohrvatskog koncepta. (N. Duraković, KONTROVERZE O NACIONALNOM I NACIONALISTIČKOM, Centar za idejni rad SSO BiH, Sarajevo, 1987.).

³⁹ “Sasvim pouzdano se može reći da se 90 posto svih ratova koje je Bosna vodila u doba svoje srednjovjekovne nezavisnosti odnosi na Srbiju i Crnu Goru”. (E. Imamović, OD DUKLJANA DO ČETNIKA, Oslobođenje (dnevni list), 16. maja 1993., Sarajevo, str. 7.).

⁴⁰ “Njihova karakteristika je i ta što ih u akcijama ne vodi razum nego instinkt” (E. Imamović, nav. dj., str. 7.).

⁴¹ Šire o ovome: M. Memić, AGRESIVNE PRETENZIJE CRNE GORE PREMA BOSNI I HERCEGOVINI I NJENA GENOCIDNA PONAŠANJA PREMA MUSLIMANIMA, Zbornik radova: GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992., isto, 93.

⁴² Geneza genocida Crne Gore nad Muslimanima je dosta pregledno izložena u navedenom radu istoričara M. Memića, čiji su podaci korišteni.

⁴³ Isto, str. 95.

međunarodnih događaja išli su naruku teritorijalnim osvajanjima Crne Gore. Berlinski kongres, održan 1878., dodijelio je Crnoj Gori nove krajeve, tako da se time njena teritorija dvostruko uvećala. Naime, pored Nikšića i Bara radi se, o Podgorici, Žabljaku, Spužu, Zetskoj ravnici, Kolašinu, Plavu i Gusinju, odnosno Ulcinju umjesto Plava i Gusinja, koji su oružanom borbom spriječili odluke Berlinskog kongresa. U pomenutim mjestima Bošnjaci i Albanci su bili u apsolutnoj većini, čak do 82,5%, dok su Crnogorci činili tek 17,5% stanovništva.

Ovi i neki kasniji događaji doprinijeli su da se “nekadašnja Montanja Negra sa četiri nahije i oko 3.200 domaćinstava, koja nekada bijaše manja od Bihorskog kadiluka ... bez ijednog gradskog naselja, počela najprije proširivati pripajanjem Brda, a zatim otimanjem gradova i ravnica u kojima je pretežno živjelo muslimansko stanovništvo, vršeći pri tome najteže genocide...”.⁴⁴ Sve to je inspirisano “Gramatom” Petra Velikog⁴⁵.

3. KRIZA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA U KONTEKSTU OPŠTE SVJETSKE KRIZE SOCIJALIZMA

Jugoslavenska država označena kao druga Jugoslavija, čija egzistencija se može pratiti nakon završetka Drugog svjetskog rata zasnivala se na socijalizmu, što je značajno za elaboraciju njegove krize. Naime, svi generatori sveopšte krize socijalizma u svjetskim razmjerama, prisutni su na svoj način i u nutrini jugoslavenskog društva. Dva osnovna stuba totalitarnog obilježja socijalizma – jednopartijski sistem i svojinski monopol nalazili su se u temelju ovog društva. Istina, jugoslavensko društvo je nastojalo sa određenim inovacijama da odrazi svoj specifičan put u razvoju socijalizma, što ne mijenja suštinu iznesene konstatacije o socijalističkim društvima. To se prevashodno odražavalo u inaugurisanju samoupravljanja, označenog kao “revolucionarni proces društvenog preobražaja”, “oblik takvih proizvodnih odnosa u kojem radni čovjek dobija mogućnost neposrednog upravljanja i odlučujućeg uticaja na sredstva, uslove i plodove svog rada, od ekonomske politike u preduzeću do društvenog plana”.⁴⁶

U sferi svojinskih odnosa, gdje je vladao totalni monopol, uspostavljena je neprikosnovenost društvene svojine. Bez svojinskog titulara, kao ničija i svačija,

⁴⁴ Isto, str. 99.

⁴⁵ “Gramata” je poslanica Petra Velikog, donesena na opšteplemenskom zboru krajem juna i početkom jula 1711., a pročitana pod Lovćenom od strane ruskih izaslanika i crnogorsko-pri-morskog vladike.

⁴⁶ E. Kardelj, SISTEM SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA U JUGOSLAVIJI, uvodne studije u zbirci dokumenta Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1976., Privredna štampa, Beograd, 1977., str. 9.

društvena svojina je trebalo ustavno da bude “osnova vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i društvenoj reprodukciji u cjelini...”⁴⁷

Takođe, u normativnoj sferi slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina, označeni su kao “nerazdvojni dio i izraz socijalističkih samoupravnih demokratskih odnosa u kojima se čovjek oslobađa svake eksploatacije i samovolje...”⁴⁸ U društvenom realitetu objektivno nisu postojali nikakvi uslovi za ozbiljenje tavih intencija imajući u vidu jednopartijski sistem i svojinski monopol.

Na takvim premisama izrasla je socijalistička demokratija, kao “specifičan oblik društvenih i političkih odnosa, ogromno proširuje i mora sve više proširivati, na svim poljima društvenog života, stvarni demokratizam za radne ljude”⁴⁹

U jugoslavenskom društvu nastojala se konstituisati tzv. nepartijska struktura, opet nešto specifično u odnosu na ostale sisteme, “najzad pronađeni obrazac” za rješavanje brojnih upita istorije. Po takvoj koncepciji, partija treba da je “sve manje faktor vlasti, a sve više postaje faktor formiranja i razvijanja socijalističke svijesti radnih masa, koje neposredno učestvuju u vlasti...”⁵⁰ Međutim, praksa će pokazati da se radilo o pukom preimenovanju partije u savez, a u stvarnom životu ispoljeni su sve odlike jednopartijskog sistema – komandujuća pozicija i monopol u svim sferama društvenog života, transmisionizam u odnosu prema drugim subjektima sistema i na koncu partija je postala jedan od generatora krize.

Nacionalni odnosi u jugoslavenskom društvu su se zasnivali na svojevrsnoj nivelaciji koja nije dozvoljavala izražavanje nacionalnih posebnosti. A, ispod te ideološke koprene, radio je virus nacionalizma; njegova latentnost je stalno bila prisutna. Upravo je svom žestinom buknuo, kada su mu i najmanji prostori bili slobodni.

Međutim, ne može se reći da jugoslavensko društvo nije vršilo raznorazne dogradnje, reorganizacije i transformacije koje, istina, nikada nisu imali obilježja radikalnog zaokreta (vršeno je 67 reformi). Sve je, naime, ostajalo u okviru istog koncepta bez iskoraka u politički i svojinski pluralizam. Između ostalog, ustav je tri puta mijenjan,⁵¹ donošeni historijski zakoni, održavani kongresi i historijske sjednice komunista, kongresi samoupravljača⁵² itd., koji su svojim odlukama tre-

⁴⁷ USTAV SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE, stručno objašnjenje, Institut za društvena pitanja, Beograd, 1975., str. 9.

⁴⁸ Isto..., str. 22.

⁴⁹ PROGRAM SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE, NIŠRO “Oslobodenje” Sarajevo, 1981., str. 119.

⁵⁰ Isto, str. 170.

⁵¹ Prvi Ustav FNRJ proglašen je 31. januara 1946., drugi 7. aprila 1963., treći 30/31. januara i 21. februara 1974. godine.

⁵² Između ostalog: OSNOVNI ZAKON O UPRAVLJANJU DRŽAVNIM PRIVREDNIM PREDUZEĆIMA I VIŠIM PRIVREDNIM UDRUŽENJIMA OD STRANE RADNIH KOLEKTIVA 1950; USTAVNI ZAKON OD 13. JANUARA 1953., KONGRES RADNIČKIH

bali da predstavljaju podsticaj, kamen međaš i putokaz za nove zamahe u razvoju samoupravljanja.

Međutim, pored svega toga, kriza je nagrivala tkivo jugoslavenskog društva od prvih dana njegovog egzistiranja, što se moglo dijelom prikrivati i samim tim pripremati za teže lomove u strukturi društva. Polazeći od prirode ovog rada, ukazaće se na neke ključne krizne momente druge Jugoslavije, koju kriza prati od njenih začetaka. Nakon Drugog svjetskog rata uspostavlja se državni socijalizam, sa neograničenom vlašću države i vladajuće komunističke partije. Razlozi za inauguriranje takvog, u biti autoritativnog modela, pravdali su se međunarodnim položajem Jugoslavije, unutrašnjim političkim odnosima i ekonomskim prilikama. Poslijeratni elan omogućio je da se postignu neki uspjesi na planu izgradnje zemlje.⁵³

Međutim, revolucionarna euforija se brzo gasila, “revolucionarni etatizam ima ogromnu inicijalnu moć, moć da pokrene ogromne energije miliona ljudi, ali etatizam nije u stanju da za dugo osigura optimalan razvoj proizvodnih snaga”.⁵⁴

Na takvoj osnovi državnog socijalizma izgrađen je totalitarni centralistički sistem, baziran na strogoj hijerarhiji, uz mamutsku federalnu državu.

Samoupravljanje je zamišljeno kao nova faza u razvoju Jugoslavije i poticaj za prevazilaženje negativnih relikata, izazvanih centralističkim sistemom. Međutim, iza te fasade nastavljaju da egzistiraju slabosti iz prethodnog perioda, posebno u ekonomskoj sferi. Ključna tačka – odnos prema objektivnim ekonomskim zakonitostima, njihovom djelovanju i prisili i dalje se zasnivaju na voluntarizmu moćnog birokratskog aparata. Samostalnost preduzeća je bila na niskom nivou, a akumulacija je bila i dalje u rukama države.

Mišljenja drugačija od oficijelnih, odnosno partijskih, gušena su u bespoštednom obračunu sa njihovim protagonistima. Najeklatantniji primjer za to je obračun s liberalističkom tendencijom u SKJ 1954., čiji je predvodnik bio Milovan Đilas, jedan od sekretara Komunističke partije.

I pored relativno visoke stope rasta u privredi su se iskazivali brojni negativni elementi. Slijedile su reforme, od kojih je najznačajnija ona iz 1965., koje nisu dirale niti dovodile u pitanje osnovne generatore krize – partijski i svojinski monopol, te nisu ni uspjevale. Dapače, kriza se sve više produbljivala i u političkoj i u privrednoj sferi. S obzirom da je u Jugoslaviji, kao i drugim socijalističkim zemljama do perfekcije bio izrađen kult vođe, stalno se postavljalo pitanje, šta nakon smrti Tita, kakvo će biti posttitovsko razdoblje. Intenzivna i nezaustavljiva kriza

SAVJETA JUGOSLAVIJE 1957., PROGRAM SKJ 1958., PRIVREDNA REFORMA 1965., USTAVNI AMANDMANI 1971., DRUGI KONGRES SAMOUPRAVLJAČA 1971., 21. SJEDNICA PREDSJEDNIŠTVA CK SKJ 1971., i dr.

⁵³ Tako se, između ostalog, ističe, da je već 1947. fizički obim industrijske proizvodnje dostigao 121%, a 1948. 150% u usporedbi sa 1939. godinom, pri tome sredstva rada 1947. godine 241%, a 1948. 252%.

⁵⁴ D. Bilandžić, STVARANJE SAMOUPRAVNOG SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA, NOLIT, Beograd, 1972., str. 26.

jugoslavenskog društva, koja će generirati elemente za agresiju na RBiH, upravo se treba promišljati nakon definitivnog odlaska Josipa Broza Tita. Taj period, uslovno uzeto, počinje sedamdesetih godina, da bi osamdesetih pa nadalje eskalirao svom žestinom.⁵⁵

Nakon smrti liderâ jugoslavenskog društva (Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić i drugi), karakteristično je “izbijanje najdublje ekonomske krize, koja se manifestno izrazila početkom osamdesetih, ... iako se počela intezivno razvijati od sredine sedamdesetih godina”⁵⁶, te nemiri na Kosovu. Kada je riječ o ekonomskoj krizi, za potvrdu njene dubine navodi se da je trgovinski deficit 1979. dostigao 7.225 miliona dolara, platni deficit 3.661 milion dolara, dugovi iz 1980. – 20 milijardi dolara, a inflacija 1981. skočila je na oko 45%. Radilo se o ekonomskoj krizi, iako “su na početku krize, politička rukovodstva odbila procjene, koje su govorile da je riječ o krizi. Krizu nisu predvidjela ni politička rukovodstva, ni znanost, ni privredne strukture, ni bilo tko ‘treći’”.⁵⁷

Kao odgovor na krizu uslijedilo je donošenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije,⁵⁸ u kojem su iznesene zamisli o izgradnji privrednog sistema na tržišnim odnosima. Takođe, na političkom terenu odvijali su se potezi koji će na svojstven način kompletirati jugoslavensku krizu. Nepunu godinu nakon Titove smrti, u rano proljeće 1981., iznenadno i eruptivno, izbili su nemiri u glavnom gradu Kosova, koji su kvalificirani u dokumentima SK kao kontrarevolucija, po obimu “masovne demonstracije”, “nemiri”, od strane nekih “pobuna”, iredentistički nemiri pod parolom “Kosovo-Republika” i sl. Događaji na Kosovu su ustvari, bili odgovor na velikosrpski hegemonizam koji se sprovodio u ovoj pokrajini, te koji se nalazio u fazi stvaranja uslova za totalnu obespravljenost Albanaca i ukidanje autonomije Kosova.

Kao na traci, slijedili su događaji u Srbiji vezani za status ove Republike u Federaciji i položaj autonomnih pokrajina, čime je otvoreno pitanje redefinisanja jugoslavenskog federalizma. Naime, “u Srbiji se počelo širiti uvjerenje da samo srpski narod nema svoje države u jugoslovenskoj federaciji”.⁵⁹ Upravo ta konstatacija je kamen temeljac za kasnije događaje, jer se radilo o osmišljavanju velikosrpskog koncepta, po kojem bi ta država trebala da obuhvati sve Srbe (“Svi Srbi u jednoj državi”), da se prekrajaju granice republika (neprižnavanje avnojevske granice) i silom osvajaju tuđe teritorije.

⁵⁵ Dio činjenica za potvrdu izloženih teza nalazi se u djelu: D. Bilandžić, JUGOSLAVIJA POSLIJE TITA (1980.-1985.), Zagreb, “Globus”, 1986.

⁵⁶ Isto, str. 9.

⁵⁷ Isto, str. 49.

⁵⁸ DUGOROČNI PROGRAM EKONOMSKE STABILIZACIJE I, II i III, NIŠRO “Oslobodjenje”, Sarajevo, 1983.

⁵⁹ D. Bilandžić, nav. dj., str. 79.

Najveći kamen spoticanja predstavljalo je preuređenje federacije. Formirale su se dvije oprečne platforme, jedna koja je zagovarala veću samostalnost republika, uz demokratsko povezivanje na suštinskim, zajedničkim pitanjima, nazvana savez suverenih republika, druga, po kojoj je trebalo da ostane *status quo* u federaciji, sa centralističkim funkcijama, bez samostalnosti republika. Zagovornici ovog drugog pristupa, Srbija i Crna Gora, su nastojali da održe stare odnose, monopolske pozicije, hegemonizam u svim sferama društvenog života i obespravljenost pojedinih nacija. Potrebno je bilo da federacija zadrži one funkcije koje su neophodne da republike iskažu u punoj mjeri svoju samostalnost i odgovornost za sopstveni razvoj. U prilog tome išle su i promjene koje su se dešavale u pojedinim sferama društva, kao što su višestranački izbori, svojinski pluralizam, tržišni odnosi i sl. Takođe, u složenim federativnim državama (SSSR i ČSSR), razrješenje krize se tražilo na konceptu stvaranja zajednice nezavisnih država ili mirne disolucije. Uzaludna su bila posredovanja međunarodne zajednice da se jugoslavenska kriza riješi na miran, demokratski i civilizacijski način. Sve kasnije konsekvence, pa i agresija na nezavisnu, suverenu i međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu, proizlaze dijelom iz sukoba demokratske opcije razrješenja jugoslavenske krize i opcije koja se bazira na odbrani centralizma, unitarizma i hegemonizma u vrhu federacije.

To je dijelom uslovalo, uz ostalo, i proglašenje samostalnosti pojedinih republika (Slovenije, Hrvatske, a kasnije i Bosne i Hercegovine).⁶⁰

Kasniji razvoj događaja pokazao je da su pod firmom očuvanja postojeće Jugoslavije, ustvari, djelovale velikodržavne koncepcije. Kada se uvidjelo da su tokovi radikalnih preobražaja neminovni, da je to opštesvjetski trend koji se može zaustaviti samo silom, uslijedila je agresija na Hrvatsku, Sloveniju, a zatim na Bosnu i Hercegovinu. Ostvarenje takvog cilja mogli su samo realizovati kroz agresiju na nezavisne, suverene i međunarodno priznate države, koje su se konstituisale na tlu bivše Jugoslavije.

4. STVARANJE NACIONALNIH DRŽAVA NA TLU BIVŠE JUGOSLAVIJE

U konfliktima koji su se iskazivali na području bivše Jugoslavije evidentno je bilo da su prisutni elementi stvaranja samostalnih historijskih i nacionalnih država na ovome području. Najkraće rečeno, "nacionalna država je specifičan istorijski oblik političke organizacije, koja nastaje na osnovu različitih načina povezivanja i ujedinjavanja nacije i države. Primarni činilac u nastanku nacionalnih država je

⁶⁰ Slovenija i Hrvatska su svoju nezavisnost proglasile 25. juna 1991., a Bosna i Hercegovina 6. marta 1992.

proces formiranja i rađanja nacije, a kao zajednica ljudi po srodnosti jezika, kulture i etničkih osobina” (boldirao B.M.).⁶¹

U periodu konstituisanja nacija neophodan je bio državni okvir koji će omogućiti naciji dalji društveni razvitak, što nisu mogle stvoriti feudalne apsolutističke države. Očigledno je da se “posredstvom nacionalne države stvara i prinudno nameće pravni poredak i uvode druge opštevažne norme ekonomskog i društvenog opštenja, tako da nacionalna država u to vrijeme igra progresivnu ulogu u krčenju puteva za društveni progres”.⁶²

Međutim, u svom daljem toku, nacionalna država je pokazala dosta retrogradnosti, iskazane u nasilnom stvaranju država, brutalnim agresijama, genocidu i drugim oblicima kršenja međunarodnog prava. Nacionalna emancipacija se počela identifikovati sa političkom, što su pratili zahtjevi za obrazovanjem po svaku cijenu sopstvenih, samostalnih nacionalnih država, za i u ime nacije. Nacionalna država, takođe, iskazuje u svom razvoju svojevrsnu autarhičnost, zatvorenost i negativne unutrašnje procese, koji se mogu teško pratiti sa stanovišta šire međunarodne zajednice. Radi se o diskriminatorskom odnosu prema drugim nacijama, njihovoj asimilaciji i opštoj obespravljenosti na putu iskazivanja nacionalnog identiteta.

Istovremeno, uslovno rečeno, vodeća nacija u tako koncipiranoj nacionalnoj državi, nastoji da teritorijalno pripoji područja sa dijelovima te nacije, što se najčešće čini oružanom agresijom. Na taj način “nacionalna država postaje opšti simbol i nosilac nacionalnističke ekspanzije i asimilacije na teritorijalnoj osnovi”.⁶³

Ako je današnji svijet uglavnom sazdan od nacionalnih država, kakve bi onda one zaista trebale biti da bi odgovarale sadašnjem vremenu? Tačno je da “svaku nacionalnu državu konstituiše jedan osnovni i najbrojniji narod. On je prije drugih, ili više od drugih, manje brojnih naroda, konstitutivni i državotvorni narod i osnovni institucionalni činilac i učesnik državnih poslova. To ne znači, međutim, da bi time ... pripadnici drugih manje brojnih naroda kao nacionalnih manjina, bili lišeni mogućnosti učešća u državnoj institucionalnoj strukturi i državnim djelatnostima. Treba vjerovati da bi se radilo samo o kvantitetu toga učešća”.⁶⁴

Međutim, praksa pokazuje suprotna kretanja u domenu konstituisanja nacionalnih država. Ovdje se, naime, ne formira nacionalna, nego svojevrsna nacionalistička država. U doslovnom smislu, to je država-nacija, u kojoj sve počinje i završava sa nacionalnom pripadnošću, nacija je u osnovu svega, njoj se apsolutno podređuju svi ostali principi, van nje se ne može djelovati, misliti, ni postojati.

⁶¹ POLITIČKA ENCIKLOPEDIJA, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 603.

⁶² Isto, str. 603.

⁶³ Isto str. 604.

⁶⁴ A. Latić, UNIJA I ETNOS U BOSNI I HERCEGOVINI, “Oslobođenje” (BH nezavisni dnevnik), Sarajevo, 15. januar 1994., str. 9.

Na području bivše Jugoslavije stvara se nacionalna država, etnički čista, sa punom dominacijom jedne nacije u svim sferama društvenog života, sa neviđenom homogenizacijom. Takva pozicija se gradi na apsolutnoj mitomaniji prošlosti. Van jedne, vodeće nacije, nalaze se njeni neprijatelji, koji je stalno ugrožavaju, nameću svoj koncept vrijednosti do asimilacije i sl. Takav generalni pristup sadržavaće sve ostale negativnosti, koje će se manifestovati u formiranju čisto etničkih nacionalnih država. To su nasilna promjena granica, tzv. humano preseeljavanje, tj. genocid, pljačkanje imovine, njeno protivzakonito i samovoljno uništavanje i prisvajanje, raseljavanje ili prisilno odnarođavanje i sl.

5. POJAVNI OBLICI NACIONALIZMA I DRUGIH RETROGRADNIH IDEOLOGIJA

Sveopštu krizu socijalizma pratile su pojave nacionalizma. Svojim totalitarizmom i monolitizmom u svim društvenim sferama, socijalizam nije mogao ni pripremiti uslove za demokratsku alternativu, koja bi pokušala da osmisli kvalitetnije nivoe ekonomskih i političkih odnosa. Na razvalinama socijalizma će zato na površinu isplivati ideologije iz prošlosti, za koje se smatralo da se više nikada neće pojaviti, te da u društvenoj strukturi nema uslova za njihovo ozbiljenje. Međutim, one su se pojavile u još agresivnijem vidu, transformisane i "obogaćene" sa elementima nove društvene zbilje, nastojeći da je modeliraju po svojim uzansama. Jugoslavensko društvo nije moglo mimoći ovu pojavu, koja se pokazala u svim svojim dimenzijama. Na nekadašnjim "tekovinama" pojaviće se sa svom svojom razornošću, prije svega, nacionalizam, a zatim i njegovi ekstremni oblici kao fašizam, odnosno neofašizam. Prema njihovom djelovanju može se vidjeti da su pomenute tendencije živjele svoj život ispod raznoraznih ideoloških koprena, da bi dočekale svoju šansu u tadašnjim tektonskim pomjeranjima na društvenoj sceni.

Može se istaći da nacionalizam i ostale retrogradne tendencije traže svoje životne sokove u sveopštoj društvenoj krizi, ekonomskoj i socijalnoj ugroženosti pojedinih dijelova društva (radnika, mladih i sl.), što se diže na nivo ugroženosti nacije. Sve to će kao vrhunac polučiti pojavu fašizma na tlu bivše Jugoslavije, koji se pojavljuje u novom liku s pravom označen kao neofašizam, što će se posebno elaborirati u ovom radu.

6. POJAVNI OBLICI NEOFAŠIZMA

Kao što je poznato, fašizam se pojavio nakon Prvog svjetskog rata u Italiji, a potom u Njemačkoj. Zemlje koje su doživjele poraz u Prvom svjetskom ratu željele su novu podjelu svijeta radi stvaranja tržišta. U tom razdoblju odvijat će se jedna od najvećih ekonomskih kriza (1929-1933.), koja će imati utjecaja na pojavu fašizma, prije svega u stvaranju socijalnog miljea na koji će se oslanjati ovaj pokret. Jer, "stvarni politički nosilac fašizma su srednji slojevi, osiromašeni sitni

obrtnici, trgovci kao i deklasirani pripadnici višeg društva ili proleterijata, tzv. lumpenproleterijata”.⁶⁵ Velika ekonomska kriza je stvorila pomenute slojeve. Tadašnji vladajući krugovi u Italiji javno će pomagati pokret fašista, koji je vodio Benito Mussolini. Fašistički pokret je već u svojim začetcima pokazivao da će se u njemu koncentrisati sve reakcionarne snage, čije će opredjeljenje biti diktatorska strogo centralizovana država, u kojoj neće biti mjesta za lične, građanske slobode. U rukovođenju je primijenjen “firer-princip”, koji znači “neprikosnovenu hijerarhiju naređivanja od vrhovnog firera do firera koji stoje na čelu raznih teritorijalnih ili funkcionalnih dijelova”.⁶⁶

Uz to, firer-princip se iskazuje kao kruti i isključivi monokratski sistem, koji samostalno donosi odluke, misli za pokret i supstituira svu njegovu snagu i energiju. Sve navedene značajke ovoga principa doći će do punog izražaja u Italiji i Njemačkoj kroz ličnosti Benita Mussolinija i Adolfa Hitlera.

Fašisti su u Italiji vlast preuzeli oktobra 1922. time što su na fašističkom kongresu u Napulju odlučili da izvrše pohod na Rim, da to izvedu oružani fašistički odredi, te da se kralj prisili da Mussoliniju povjeri mandat za sastav nove vlade. Koristeći se nasiljem i ubistvima, fašisti su rušili jednu po jednu prepreku, da bi do 1925. u Italiji bila uspostavljena fašistička diktatura.

Nacionalsocijalizam ili nacizam, kao varijanta njemačkog fašizma, izrastao je iz duboke ekonomske i društvene krize. U ličnosti Adolfa Hitlera manifestovane su sve karakteristike firer-principa, koji je u svojoj knjizi “Moja borba” izložio programske ciljeve njemačkih nacista. U tom djelu, nazvanom “biblijom ljudoždera”, Hitler je nagovijestio istrebljenje čitavih naroda, proširivanjem njemačkih “životnih prostora” kroz osvajanje tuđih teritorija, te na osnovu toga inaugurisanje novog svjetskog poretka.

Polazeći od toga, nacisti su formulisali svoje osnovne ciljeve u osvajanju vlasti u Njemačkoj, revanšizam za poraz u Prvom svjetskom ratu, te dominaciju Njemačke cijelim svijetom. Kao argumentacija za navedeno, po nacistima, Nijemci su “viša rasa”, kojoj je predviđeno da vlada svijetom. Zbog toga, nekim narodima nije mjesto na planeti, pa je potrebno Jevreje iskorijeniti, a ista sudbina namijenjena je bila i Slovenima.

Takav Hitler, njegova partija i pristalice, regrutovani iz najdestruktivnijih društvenih slojeva, došli su na vlast 1933. Prethodila je poznata tehnologija terora, nasilja i prijetnji, pa i pučevi. Nastupio je period mračnjaštva, koji će svijet gurnuti u najveću katastrofu – Drugi svjetski rat. U tom šestogodišnjem ratu poginulo je preko pedeset miliona ljudi, žena i djece, a iz rata je izašlo oko 35 miliona invalida, milioni djece su ostala ratna siročad, i brojne samohrane majke.

Fašizam zahtijeva ujedinjenje svoje nacije (ujedinjenje svih Nijemaca u veliku Njemačku), poništenje međunarodnih dogovora, rasni pristup naciji (samo rasno

⁶⁵ R. Supek, SOCIOLOGIJA, Zagreb, Naprijed, 1974., str. 205.

⁶⁶ POLITIČKA ENCIKLOPEDIJA, isto, str. 282.

čiste osobe mogu biti pripadnici njemačkog naroda), osvajanje novih životnih prostora, uspostavu posebne vojske (nacionalne nacističke armije, o vlastitom trošku). Tako nešto može se realizovati samo oružanom agresijom na nezavisne, samostalne i međunarodno priznate države, što je započelo Drugim svjetskim ratom.

Socijalnu osnovu za svoju egzistenciju fašizam je i na prostorima bivše Jugoslavije našao u destruktivnim slojevima društva. Naime, socijalizam je sa svojim autoritarizmom i izolovanošću od savremenih kretanja, stvorio velike grupe (posebno mladih) besperspektivnih ljudi.

Takva masa je bila veoma pogodna za raznovrsne manipulacije kroz brojne forme angažmana, od čega su se najpogodniji pokazali mitinzi i drugi masovni skupovi. Tako bezlična masa podsticana je ka mržnji prema drugim nacijama i ka "ispravljanju" raznoraznih istorijskih nepravdi. Od toga nije trebalo mnogo da se ona povede u rat, jer je i u njemu vidjela šansu za kakvu-takvu egzistenciju, makar se ona ostvarivala i kroz pljačku tuđe imovine.

Po shvatanjima nacionalista jedan narod može biti suveren i sretan samo ukoliko je teritorijalno vezan sa svojom matičnom nacijom, van toga, on je ugrožen, obespravljen. Zaboravlja se da je ključno pitanje koliko se ostvaruju ljudska prava i slobode; sa njima položaj nacije je zadovoljavajući bez obzira na njenu razdvojenost. Međutim, i stari i novi fašizam to ne respektuje, oni zaslijepjeno žele svu naciju imati na okupu, na istoj teritoriji i u istom ataru. Takav cilj može se ostvariti samo teritorijalnim osvajanjima, aneksijama, anšlusima, odnosno oružanom agresijom.

Novi fašizam je razvio kategoriju čisti etnički prostor, na kojem nema mjesta za drugu naciju. Blagostanje se traži u životu nacije same sa sobom, na svom prostoru. Konzekventno tome, na takvom prostoru, etničkom ekskluzivitetu, može egzistirati samo jedan jezik, jedno pismo, jedna kultura, što je "normalno" za takvo geto, koje je osmišljeno i zaokruženo na nacionalnom principu.

Novi fašizam sve zasniva na nacionalnom, projicirajući ga tamo gdje mu nikada nije bilo niti će biti mjesto. U takvoj konstelaciji, pojedinac nije ništa, on nema šta da misli van kolektiva, bolje rečeno mase, potrebno je da se utopi i uklopi u sveopštu bezličnost.

Neofašizam karakteriše novi način osvajanja teritorije. Naime, teritorija je zauzeta onda kada se svi pripadnici drugih nacija protjeraju ili poubijaju, opljačkaju, poruše i popale njihovi domovi, kulturni i vjerski objekti, kao da nikada nisu bili prisutni na tom prostoru. Međunarodna pravila, koja se odnose na okupaciju ne predstavljaju ništa; sila, barbarstvo i divljaštvo je polazište i ishod. Mijenjaju se imena gradova, ulica, prepravljaju zemljišne knjige, uništava brojna dokumentacija, da bi historija krenula od nule, kao da do tada nije ništa ni postojalo. Uz to uvodi se "svoja" moneta, školski sistem, javne isprave, vrše raznorazne teritorijalne reorganizacije. Sve to čine samoproglašene države, koje nisu priznate ni od jedne institucije i međunarodne zajednice. Ukoliko takve države budu egzistirale, u vidu paradržava, međunarodna zajednica će izgubiti svaki kredibilitet, a svako

će moći po svom ličnom nahodanju proglasiti “svoju” državu, bez obzira što je ne prizna međunarodna zajednica. Nastupiće period anarhije u kojoj će biti toliko država da će komuniciranost biti nemoguća, jer će ta isparcelisanost usporiti i onemogućiti svjetske privredne i uopšte društvene tokove. Biće dovoljno “osloboditi” nekoliko naselja, protjerati, poubijati i opljačkati drugu naciju, dati nova imena, i država je uspostavljena.

Propaganda, a posebno sredstva informisanja, nigdje nisu u tolikoj mjeri u funkciji ostvarivanja ciljeva kao kod neofašizma. U tom pogledu postoje “rezultati” i kod Hitlera i Musolinija, ali su na jugoslavenskim prostorima prosto prevaziđeni. Agresiji je prethodilo zauzimanje osnovnih informativnih punktova (posebno TV i radio releja), apsolutna kontrola medija, kadrovsko “jačanje”, odnosno otpuštanje nepodobnih, nefinansiranje državnih medija, gušenje informativnog pluralizma. U igru se uvodi do tada nepoznat termin – “humano preseljavanje”, svojevrsna trampa ljudi i teritorija, gdje čovjek postaje roba u doslovnom smislu riječi kojom trguju nacionalističke vrhuške. Naravno, čovjek je biće koje se veže za svoj zavičaj, i sve ono što mu on pruža od njegovog rođenja. Ako ne može tako, onda na scenu stupa oružana sila, koja humano preseljavanje zamjenjuje raznim oblicima zločina, pa i genocidom.

Zaključci

Na osnovu prethodnih elaboracija, a polazeći od osnovnog polazišta, mogu se izvesti sljedeći zaključci.

1. Agresija na nezavisnu, suverenu i međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1991-1995. predstavlja negaciju osnovnih dokumenata Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Rezolucije ZAVNOBiH-a od 26. novembra 1943. i Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944., odnosno ciljeva i duha ovog prvog narodnog predstavništva BiH.

2. Negacija ZAVNOBiH-a je posebno došla do izražaja kroz ponovno oživljavanje velikodržavnih projekata i težnju za stvaranje čistih nacionalnih država na području ex Jugoslavije, pojavi nacionalizma i drugih retrogradnih ideologija, pa i neofašizma.

3. Velikodržavni projekti su usmjereni ka teritorijalnom objedinjavanju grupa, nacija, država ili dijelova država, bez obzira gdje oni egzistiraju. Takvi projekti se mogu ostvariti nasilnim putem, negiranjem samostalnosti država, njihove suverenosti i teritorijalnog integriteta, kršenjem osnovnih ljudskih prava i izvršenjem svih oblika zločina. Na taj način ne poštuje se odredba Rezolucije ZAVNOBiH-a, po kojoj narodi BiH imaju pravo da “urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima njih samih..”

4. Nakon sveopšte krize jugoslovenskog socijalizma nije se konstituisala demokratska alternativa, koja bi omogućila da se mirnim putem grade novi pluralistički društveni odnosi. Onemogućeno je BiH, da zajedno sa drugim narodima

Jugoslavije, izabere takvo državno uređenje, koje bi na osnovama ZAVNOBiH-a dalje afirmisalo njenu multietničnost.

5. Na prostorima ex Jugoslavije stvara se, umjesto dotadašnjeg tipa nacionalne države, svojevrsna nacionalistička država, u doslovnom smislu država-nacija, s težnjom da bude etnički čista. Sve to je suprotno odredbi iz Deklaracije ZAVNO-BiH-a da BiH “nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska (...) u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”.

6. Ranu postsocijalističku fazu prate pojavni oblici nacionalizma i drugih retrogradnih ideologija. Oni su se pojavili u još agresivnijem vidu, nastojeći da modeliraju društvene odnose prema svojim uzansama. U njihovim planovima se negira BiH, potrebno ju je pripojiti susjednim državama, ili podijeliti, jer se radi o privremenoj tvorevini koja ne može opstati.

7. Na tlu bivše Jugoslavije pogodno tlo za svoju egzistenciju pronašao je i neofašizam, kojeg karakteriše “kult vođe”, “teorija krvi i tla”, glorifikacija rata, logori, sukob ruralnog i urbanog, urbicid, populizam, humano preseljavanje, etnički čisti prostori itd. Sve to negira duh ZAVNOBiH-a, po kojem BiH može da egzistira kao multietnička država, sa punom ravnopravnošću svih njenih naroda.

Autor

Doktor Bećir Macić je naučni savjetnik u Institutu za istraživanje zločina genocida, protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor prikazuje ciljeve, metode i rezultate agresije velikosrpskog i velikohrvatskog nacionalizma u odnosu na državno-pravni identitet i međunarodno-pravni subjektivitet Bosne i Hercegovine, te navodi koje su osobine naše državnosti bile glavni cilj rušenja i destrukcije od strane navedenih agresora. Autor identificira agresora kao velikosrpski i velikohrvatski nacionalizam, a njihov zajednički cilj kao uništavanje države Bosne i Hercegovine i u konačnom njeno uključanje u druge države.

Literatura

1. Urs Altermatt, ETNONACIONALIZAM U EVROPI – Svjetionik Sarajevo, “JEŽ” Printing&PUBLISHING HOUSE, Sarajevo, 1997.
2. Zdravko Antonić (priređivač), SRPSKI PISCI I NAUČNICI O BOSNI I HERCEGOVINI, Novinska izdavačka ustanova “Službeni list” SRJ, Beograd, 1995.
3. Nikola Babić, ZAVNOBIH I IZGRADNJA BOSANSKO-HERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1970.
4. Dušan Bilandžić, JUGOSLAVIJA POSLIJE TITA 1980-1985, “Globus”, Zagreb, 1986.
5. Frensis Entoni Bojl, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000.

6. Drago Borovčanin, IZGRADNJA BOSANSKO-HERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI U USLOVIMA NOR-a, IGKRO "Svjetlost", Sarajevo, 1979.
7. Smail Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991.-1993, NIPP "Ljiljan", Sarajevo, 1994.
8. Paul Garde, ŽIVOT I SMRT JUGOSLAVIJE, Cerel-Ziral, Zagreb-Mostar, 1996.
9. GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992., "Pravna misao", Sarajevo, maj-avgust 1992.
10. Vera Kržišnik-Bukić, BOSANSKI IDENTITET, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
11. Dr Bećir Macić, ZLOČINI PROTIV MIRA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001.
12. Sakib Softić, PRAVNA PRIRODA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000.
13. Hamdija Šarkinović, BOŠNJACI OD NAČERTANIJA DO MEMORANDUMA, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Podgorica, 1997.
14. VRIJEME BEŠČAŠĆA (Zbornik radova), Centar za proučavanje genocida nad Muslimanima, Zenica, 1994.
15. ZAVNOBIH – DEKLARACIJA O PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE (Zbornik radova), Glavni odbor Saveza udruženja boraca antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Skupština opštine Sanski Most, Sarajevo, 2000.

RAZVOJ PROSVJETE, NAUKE I KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI 1945-2003. GODINE

Senija Milišić

Izučavanje ove oblasti kod nas dugo vremena bilo je zapostavljeno. O kulturi postoji tek jedna knjiga prigodnog karaktera (*Kultura u Bosni i Hercegovini 1945-1975.*), napisana prije trideset godina. O osnovnom i srednjem školstvu dvije knjige obrađuju period od 1945. do 1955.), dok o narednih 50 godina gotovo da i nema ništa, a o visokoškolskim institucijama nema nijedne. Bez rekonstrukcije nastanka i razvoja ovih ustanova nemoguće je utvrditi u kojoj su mjeri iste doprinijele utemeljenju procesa društvenog napretka. Ovi procesi imali su svoje razvojne faze i moguće ih je pratiti kroz više nivoa. Zajednička im je ona prva, od 1945. do 1950. godine. Bilo je to vrijeme ostvarenja zadataka prvog petogodišnjeg plana, vrijeme obnove i izgradnje. U narednoj fazi od 1950. do 1958. godine udareni su temelji najznačajnijim kulturnim, obrazovnim i naučnim institucijama u Bosni i Hercegovini.

Naučna istraživanja u Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom Zemaljskog muzeja, razvila su se tek po završetku Drugog svjetskog rata. Razvitak nauke u odnosu na druge jugoslovenske republike umnogome je kasnio, kao što je i stvaranje zasebnih istraživačkih ustanova nastalo vremenski kasnije. Naučna politika se nakon 1945. godine formirala i mijenjala pod uticajem cjelokupnih društvenih i ekonomskih prilika, u kojima se nastojalo da naučna istraživanja ostanu faktor tog razvoja. S obzirom na nisku polaznu osnovu i nauke i ekonomike u tome je u prvih petnaestak godina bilo manje vidljivih uspjeha. Međutim, nakon ovog perioda u kome je stvorena polazna osnova za naučnoistraživački rad, jače se osjetilo djelovanje naučnih istraživanja kroz primjenu postignutih rezultata u praksi. Razvoj naučne politike prošao je kroz tri karakteristična perioda: prvi od 1946. do 1957. godine, drugi od 1958. do 1964. godine i treći nakon 1965. godine. Za razgraničenje perioda uzete su 1957. godina, kada je donesen Zakon o organizaciji naučnog rada, i 1965. kada je Savezna skupština donijela Rezoluciju o naučnoistraživačkom radu.

U prvom periodu od 1946. do 1957. godine zbog izuzetno teške situacije sa kadrovima došlo je do stvaranja prvih visokoškolskih organizacija u Bosni i Hercegovini. Sarajevski univerzitet osnovan je 1949. godine. Već početkom ovog perioda započelo je stvaranje većeg broja posebnih naučnih institucija izvan fakulteta. Izvršenje prvog petogodišnjeg plana (izgradnja hidrocentrala, rudnika, bazne industrije, saobraćajnica i dr.) nailazilo je na velike teškoće koje su se mogle riješiti jedino studijskim radom i istraživanjem. Zaostaloj poljoprivredi je takođe bila potrebna pomoć za uvođenje savremenih metoda proizvodnje. Ministarstva i glavne direkcije za pojedine grane privrede formirale su svoje laboratorije i institute. U periodu od 1947. do 1951. godine formirana je većina svih instituta za istraživanja u oblasti poljoprivrede, veterinarstva i šumarstva, zatim instituti za istraživanja u oblasti građevinarstva, vodoprivrede, instituti za geološka istraživanja.

Decentralizacija funkcija federacije i republika, naročito u oblasti privrede poslije donošenja Zakona o radničkom samoupravljanju 1950. godine zatekla je ove institucije u početnoj fazi razvoja. U takvoj situaciji neke od njih počele su da rade za potrebe privrede po ugovorima i postepeno su se razvile u snažne institucije. Istraživanja koja su bila usmjerena na iskorištavanje prirodnih resursa (geologija, poljoprivreda, građevinarstvo) razvijala su se lakše nego tehnološka istraživanja za industriju. Širenje mreže visokog školstva doprinijelo je stvaranju uslova za proširenje naučnog rada u cjelini, a naročito u mnogim granama tehničkih i prirodnih nauka, jer su novoformirane laboratorije i zavodi na fakultetima omogućili kako praktični rad studenata, tako i naučni rad nastavnika. Naučna istraživanja na fakultetima bila su pretežno fundamentalnog karaktera. Svi naučni instituti u početku su finansirani budžetskim sredstvima.

Period od 1958. do 1964. godine bio je prelazni period u formiranju naučne politike na novim konceptijskim osnovama i sa novim metodima i sredstvima realizacije. Zakonom o organizaciji naučnog rada 1957. godine razrađen je pravni status naučnih ustanova, način organizacije i upravljanja u njima. Zadržan je budžetski način finansiranja, ali je predviđena i mogućnost stvaranja posebnih društvenih fondova za naučni rad, kao i finansiranje istraživanja putem ugovora. Ove mjere odražavale su društvenu potrebu da se intenzivira razvoj naučnih istraživanja i uskladi sa društvenim i ekonomskim razvojem zemlje. Formiranjem republičkog Savjeta za naučni rad 1957. i republičkog Fonda za naučni rad 1960. godine, kao i donošenje Zakona o načinu finansiranja naučnih ustanova 1960. godine, podstaknuta su bila i privredna preduzeća da osnivaju svoje naučne ustanove ili da u samostalnim naučnim ustanovama finansiraju istraživanja za koja su imala interesa.

Proces promjena u naučnoj politici i praksi išao je u prvom redu za tim da dotadašnji, po mnogim obilježjima autonomni razvoj naučnih ustanova što više približi i poveže sa realnim potrebama društva. Osnovni dokumenti naučne politike bili su sadržani u više dokumenata:

- Rezolucija o naučnoistraživačkom radu, koju je Savezna skupština donijela 1965. godine, predstavljala je osnovni dokument o ciljevima i sredstvima naučne politike;
- Zakon o organizovanju naučne djelatnosti iz 1965. godine, kojim su zamijenjeni Zakon o organizaciji naučnog rada iz 1957. i Zakon o finansiranju naučnog rada iz 1960. godine;
- Zakon o Saveznom savjetu za koordinaciju naučnih djelatnosti i Saveznom fondu za finansiranje naučnih djelatnosti iz 1965. godine;
- Društveni plan razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. godine (donesen 1966. godine) u VI poglavlju govori o kadrovima, obrazovanju i naučnim istraživanjima;
- Program razvoja naučnih istraživanja u periodu 1966-1970. godine;
- Zakon o stalnim sredstvima federacije za finansiranje naučnih djelatnosti iz 1968. godine.

Prema zakonskim propisima i u praksi postojala su dva osnovna tipa istraživačkih organizacija: samostalne naučne ustanove i naučne (istraživačke, razvojne) jedinice u sastavu privrednih i drugih radnih organizacija.

Podaci o vremenu osnivanja, odnosno početka rada naučnih ustanova pokazuju da je najveći broj počeo s radom u Bosni i Hercegovini od 1946. do 1949. i 1950. do 1954. godine, odnosno da je osnovan u vremenu 1947-1951. godine. Republička ministarstva osnovala su ustanove za istraživanja u poljoprivredi, veterinarstvu i šumarstvu. Resori za građevinarstvo, rudarstvo i industriju osnovali su takođe svoje istraživačke ustanove, od kojih su se s više uspjeha razvijale građevinske i geološke. Od 1952. do 1958. godine osnovan je veoma mali broj naučnih ustanova. Manji interes za naučna istraživanja opravdavan je naporima na savladavanju ekonomske blokade i na završetak velike serije energetske i industrijske objekata.

Od 1959. do 1962. godine došlo je do ponovnog oživljavanja društvenog interesa za naučna istraživanja, što se vidi iz osnivanja novih naučnih ustanova. One se osnivaju i u narednom periodu od 1963. do 1966. godine, s tim što narednih godina postepeno opada broj novih ustanova. Na kraju 1966. godine Bosna i Hercegovina je imala 26 samostalnih naučnih ustanova i 5 istraživačko-razvojnih jedinica u sastavu privrede, te Akademiju nauka i umjetnosti. Prema broju istraživača na kraju iste godine naučne ustanove imale su:

- 5 ustanova od 10 istraživača,
- 13 ustanova od 10 do 24 istraživača,
- 4 ustanove od 25 do 49 istraživača i
- 3 ustanove od 50 do 99 istraživača.

Brzi tempo društveno-ekonomskog razvitka u periodu nakon 1945. godine zahtijevao je proširivanje osnove obrazovnog sistema i unošenje novih kvantitativnih i kvalitativnih promjena u samom sistemu. Već u početku poslijeratnog perioda, intenzivna privredna izgradnja i bitno promijenjeni društveno-ekonomski

odnosi zahtijevali su promjene u sistemu i strukturi obrazovanja. Ove promjene su uočljive pri poređenju osnovnih indikatora obrazovanja – broja i vrsti osnovnih tipova obrazovnih ustanova i broja upisanih učenika i studenata.

Poslijeratni razvoj obrazovanja u Bosni i Hercegovini do 1964/65. godine imao je sljedeće karakteristike:

- značajan porast svih obrazovnih ustanova, učenika i studenata;
- snažan razvoj srednjeg i visokog školstva;
- zaostajanje u tempu razvoja osnovnog školstva.

Ukupan broj učenika i studenata od 1952/53. porastao je u 1967/68. godini za oko 80%. Ovaj razvoj nije bio ravnomjeran ni o pojedinim stepenima školovanja, niti po samoj dinamici unutar tog 15-godišnjeg perioda.

Za period nakon 1964/65. godine karakteristične su sljedeće tendencije:

- Broj učenika osnovnih škola u posmatranom periodu rastao je brže od broja osnovnih škola. Tempo rasta osnovnog školstva u odnosu na ostale nivoe obrazovanja bio je veoma spor.
- U srednjem obrazovanju ostvaren je veoma snažan razvoj kako škola tako i broja učenika. Od posebnog su značaja strukturne promjene u okviru srednjeg školstva. Najbrži porast učenika i škola bio je u tehničkim i stručnim školama, a značajan porast zabilježen je u gimnazijama i u nastavničkim školama.
- Visoko školstvo razvijalo se najbržim temom, a naročito je bio značajan razvoj viših škola i broja učenika u njima.

Opšta karakteristika perioda do 1964/65. školske godine bila je visoka ekspanzija na svim nivoima obrazovanja. Nakon ovoga, nastaju znatne promjene u tendenciji kretanja i tempa razvoja obrazovanja. Osnovno školstvo bilježi i apsolutni pad broja škola i učenika, dok ostali nivoi obrazovanja, srednje i visoko, rastu mnogo sporijim tempom poslije 1964/65. godine nego ranije.

Mreža osnovnih škola naglo se širila u prvim godinama nakon rata, a taj rad se odvijao pod izuzetno teškim okolnostima. Nedostajale su prostorije, školski namještaj, pribor, udžbenici. U Bosni i Hercegovini je 1945. godine bilo 684 osnovne škole, 1.288 nastavnika, 97.116 đaka. Od 1947. godine počele su da se osnivaju prve sedmogodišnje škole, a od 1949. godine zakonom je proglašeno obavezno osmogodišnje školovanje. Razvitak mreže osnovnih škola tekao je uporedo sa obezbjeđenjem ostalih uslova potrebnih za rad škola. Izgrađen je veliki broj novih školskih zgrada, škole su dobile novi namještaj i relativno povoljnu opremu sa školskim učilima i knjigama. Svi udžbenici za osnovu školu štampani su u novim izdanjima svake godine. U osnovnim školama radili su isključivo kvalifikovani nastavnici, za razliku od prvih poratnih godina kada su u školama nastavu obavljali priučeni nastavnici.

Nakon oslobođenja najprije su otvorene gimnazije i građanske škole u onim mjestima u kojima su radile i prije Drugog svjetskog rata. Proklamovanjem jedinstvenog školskog sistema građanske škole su ukinute. Do 1957/58. godine gimnazije su bile osmorazredne, a nakon toga četvororazredne.

Do završetka Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina nije imala druge više škole osim konfesionalnih. Prvo su to bile Viša pedagoška škola u Sarajevu 1946., a u Mostaru i Banjaluci 1951. godine. Njihov broj 1978. godine bio je 11, a djelovale su u okviru 4 univerziteta u Sarajevu, Banjaluci, Tuzli i Mostaru.

Otvaranje Univerziteta u Sarajevu 1949. godine predstavljalo je izuzetno značajnu naučnu, obrazovnu, kulturnu i društvenu tekovinu u razvoju BiH, koja je od zaostale agrarne zemlje postala industrijski razvijena zemlja, s velikim brojem vlastitih visokoobrazovnih stručnjaka. Nedostatak visokoobrazovnih kadrova nije se mogao nadomjestiti samo školovanjem u postojećim univerzitetskim centrima u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani ili van zemlje. Obnova i izgradnja zemlje, razvoj privrede i društvenih službi nalagali su stvaranje vlastitih visokoškolskih ustanova kako bi se što neposrednije uticalo na broj i kvalitet stručnjaka potrebnih Bosni i Hercegovini. U BiH je 1948. godine bilo samo 4.000 visokoobrazovnih ljudi, a potrebe su bile neuporedivo veće.

Sagledavajući potrebe u kadrovima Vlada NR Bosne i Hercegovine donijela je najprije odluku o osnivanju pojedinih fakulteta: Medicinskog 1946. godine (u okviru ovog fakulteta radilo je 13 instituta i 10 klinika), Pravnog 1947. godine, Savezne visoke poljoprivredne škole za planinsko gazdovanje 1947. godine (naredne godine pretvorena je u Poljoprivredno-šumarski fakultet), Tehničkog fakulteta, 1949. godine (sa dva odsjeka – arhitektonskim i građevinskim), Veterinarskog 1950. i Filozofskog 1950. godine.

Razvoj visokog školstva u Bosni i Hercegovini odvijao se u prvoj fazi u univerzitetskom centru Sarajevo, sa umjerenim usmjerenjem za regionalne centre u Banjaluci, Mostaru, Tuzli i Zenici. Najveći razvoj postiglo je visoko školstvo u Bosni i Hercegovini od 1975. godine, kada je došlo do formiranja još tri univerzitetska centra: Banjaluka 1975., Tuzla 1976., Mostar 1977. U Bosni i Hercegovini 1977/78. školske godine bilo je 53.000 studenata.

Univerzitet u Sarajevu je početkom 80-tih godina imao 26 visokoškolskih ustanova – od toga 19 fakulteta, 2 akademije i 5 viših škola. Postojala su i 4 instituta udružena u Univerzitet. Pored ovih instituta, pri fakultetima Univerziteta u Sarajevu djelovala su još 33 instituta, 20 zavoda, 13 klinika, 4 laboratorije, kao i više nastavnih objekata i vježbaonica i jedan računski centar.

Univerzitet u Banjaluci imao je 6 fakulteta, 3 više škole, 9 instituta i zavoda. U Univerzitet je bilo uključeno više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija. Univerzitet u Tuzli sastojao se od 5 fakulteta, 1 više škole i 6 instituta i zavoda, te više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Univerzitet u Mostaru imao je 4 fakulteta, jednu višu školu i 2 instituta, te više nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija.

Osnivanjem Naučnog društva Bosne i Hercegovine 1951., njegovim prerastanjem u ANUBiH 1966. godine, osnivanjem Univerziteta u Banjaluci, Mostaru i Tuzli nauka i naučni rad dobili su više mogućnosti, prostora i zamaha. Mnoge znanosti razvijale su se na fakultetima, gdje je bila najveća koncentracija naučnog kadra.

Pitanje slobode i nezavisnosti zemlje bilo je povezano sa pitanjem novog oblika vlasti i društvenog uređenja, novog državnog ustrojstva – forme, organizacije i učvršćenja narodne vlasti. Još u toku borbe postavljan je i rješavan čitav niz opštih društvenih i političkih problema. Među njima ne mali značaj imalo je i pitanje opšteg kulturnog uzdizanja naroda, širokog narodnog prosvjećivanja, obrazovanja i vaspitanja. Opis, analiza i građa svih takvih prosvjetnih i kulturnih nastojanja i ostvarenja u toku same oružane borbe, ispoljenih u vidu široke mreže kurseva, predavanja, štampe, kulturnih ekipa, pozorišnih druženja, listova i listića pa sve do redovnih škola na oslobođenom teritoriju, u povremeno oslobođenim krajevima, ilegalno na neoslobođenom teritoriju, i u toku samih vojnih akcija.

Mreža, sistem i sadržaj škola predratne Jugoslavije morao je doživjeti duboke izmjene jer nije odgovarao novim okolnostima ni potrebama. Mreža škola bila je oskudna, veliki dio naroda nepismen.

Problem razvoja kulture u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine nije takođe do sada obrađivan u našoj istoriografiji. Kako je riječ o jednom od značajnih pitanja opšteg razvitka, posmatraćemo ga kroz razvoj 4 sljedeće oblasti:

- a) kulturno-umjetnička društva,
- b) izdavačka djelatnost,
- c) pozorišna djelatnost i
- d) muzička djelatnost.

Tu je i djelatnost već postojećih kulturno-prosvjetnih društava “Prosvjeta”, “Napredak”, “Preporod”, koja su ukinuta 1949. godine.

Osnivanje i djelatnost kulturno-umjetničkih grupa i društava imali su za cilj obuhvatanje što većeg broja radničke, seoske, srednjoškolske i studentske omladine. Masovnost ovih društava proizlazila iz politike Partije koja je u to vrijeme forsirala masovnu kulturu.

Izdavačka djelatnost bila je značajno područje u širenju kulture u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine. Došlo je do stvaranja izdavačkih radnih organizacija, a izdavačka djelatnost stavljena je u funkciju kulturnog uzdizanja masa.

Pozorišna djelatnost i približavanje ovog vida kulture širokim slojevima stanovništva odvijala se u narodnim pozorištima u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Travniku, Zenici, Brčkom. S istim ciljem uslijedilo je stvaranje novih pozorišta, dramskih škola, stvaranje kadrova te okvirnog repertoara za pozorišta. Nezaobilazno u ovom procesu bilo je djelovanje drame, simfonijskog orkestra, opere, baleta.

Muzička djelatnost obuhvatala je masovnu i visokokvalitetnu muzičku djelatnost, približavanja muzičke kulture najširim slojevima naroda i umjetnički rad u oblasti muzike. Taj rad proširivan je osnivanjem odsjeka za muziku, muzičkih i baletskih škola, nastavom solfedža i hora i pokretnih igara s pjesmom.

Obnova materijalnog i duhovnog života u Bosni i Hercegovini započela je odmah po njenom oslobođenju. Obnova privrede nije se mogla zamisliti bez opšteg narodnog napretka, koji je podrazumijevao i kulturni, prosvjetni i naučni na-

predak. Oživljavanje kulturnog i prosvjetnog života bilo je sastavni dio promjena koje su nastale u društvenom životu. Materijalna baza kulturnog života postala je vlasništvo države, čime su stvoreni osnovni preduslovi za razvijanje velike aktivnosti na području kulture. Prvih godina nakon rata kulturnu politiku određivalo je ekonomsko stanje u zemlji. Iako su materijalna ulaganja u kulturu bila maksimalna prema mogućnostima, ona su bila nedovoljna za zadovoljenje kulturnih potreba, pogotovo kad se zna da je prvo trebalo prevazići kulturnu zaostalost i veliki procenat nepismenosti. U ovom periodu vidilo se računa da se sa što manje sredstava postignu što veći efekti. Od visine materijalnih sredstava zavisile su i forme rada i u kulturi.

Nakon rata, svoj rad su obnovila nacionalna kulturno-prosvjetna, kao i neka radnička kulturno-umjetnička društva. Pored ovih, osnovana su amaterska kulturno-umjetnička društva širom Bosne i Hercegovine. Sindikalne organizacije bile su inicijatori osnivanja kulturno-umjetničkih društava u radnim kolektivima. Osim ovih, osnivala su se i teritorijalna kulturno-umjetnička društva, kao i seoska i školska. Rad svih kulturno-umjetničkih i kulturno-prosvjetnih društava od 1948. godine objedinjavao je Zemaljski savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine.

Izdavačka djelatnost bila je sastavni dio ukupnog kulturnog napretka i od početka je razvijana i tretirana kao djelatnost od posebnog društvenog interesa. U tom cilju osnovana su izdavačka preduzeća koja su objavljivala djela iz domaće i strane književnosti, udžbenike, masovnu političku literaturu i publicistiku, kao i kulturne rubrike u dnevnim listovima.

Muzička djelatnost obuhvatala je osnivanje muzičkih škola i širenje muzičke kulture. Iako se mreža muzičkog školstva u Bosni i Hercegovini razvijala sporo i neujednačeno, postignuti su značajni rezultati u afirmaciji muzičke kulture. Uporedo sa razvojem muzičkih institucija, profesionalnih udruženja i ostalih muzičkih tijela, odvijale su se i koncertne aktivnosti.

Sva pozorišta osnovana nakon rata imala su, pored umjetničke, i edukativnu funkciju. Repertoar je u početku bio pojednostavljen i sastavljen uglavnom od popularnih komada, domaćih i stranih komedija, djela folklornog tipa i melodrama. Nakon toga, slijedili su koraci na razbijanju standarda i konvencija, koji su se ogledali u traganjima za vlastitom fizionomijom. Na polju pozorišne djelatnosti ostvaren je niz rezultata trajnijeg značenja za pozorišni život. Osnivanjem Srednje dramske škole u Sarajevu nastojalo se udovoljiti zahtjevima savremenog teatra kao i normama koje je društvo postavilo pred pozorište. U okviru sarajevske opere djelovali su orkestar, solisti, hor i balet. Njenim osnivanjem bili su stvoreni uslovi za brži razvoj muzičkog školstva, kao i radio stanice.

Takva je situacija bila dakle do ovog posljednjeg rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu. Nakon sagledavanja cjelokupnog pedesetogodišnjeg razvoja prosvjete, nauke i kulture u Bosni i Hercegovini ono što se nameće kao neminovno

pitanje jeste: da li svaki pokušaj stvaranja prosvjetnog, naučnog i kulturnog središta mora završiti neuspjehom zbog rata?

Bosna i Hercegovina se u XX vijeku iz tri rata svaki put dizala iz pepela. Ono što je za posljednjih 50 godina stvoreno ili institucionalizirano predstavljalo je nesumnjiv uspjeh u svakom pogledu. Svi ovi procesi kada je o Bosni i Hercegovini riječ, često su bili političko pitanje. Osnivanje Univerziteta u Sarajevu, predstavljalo je jednu od bitnih konstituanata njene državnosti. Univerzitet je postao središte obrazovanja, istraživanja, naučnog stvaranja. Osnivanjem Naučnog društva NR BiH 1951. godine izražena je bosanskohercegovačka društveno-politička individualnost u okviru FNRJ. Naučno društvo postalo je najviša kompleksna naučna institucija. Do njegovog prerastanja u Akademiju nauka došlo je 1966.godine.

Ovaj period bosanskohercegovačke istorije značajan je po tome što se u njemu stvara, učvršćuje i širi mreža obrazovnih, kulturnih i naučnih institucija.

Autor

Doktor Senija Milišić je naučni saradnik Instituta za historiju u Sarajevu

Rezime rada:

Autor prikazuje razvoj institucija obrazovanja i nauke, tj. naučno-istraživačkih institucija i zavoda koji su nastali nakon II svjetskog rata u BiH. Konstatira da je od značajnih institucija radio samo Zemaljski muzej a da su sve ostale istraživačke i analitičke institucije formirane nakon rata u periodu od 1945-1990. godine.

ZA NOVI PRISTUP BOSANSKOM SREDNJOVJEKOVLJU

Vesna Mušeta-Aščerić

Moto: **“Nije li historija više ili manje uspješno stavljanje u red događaja i slučajnosti? Bilo bi nepošteno obrisati patinu vremena osim tamo gdje su skorašnja istraživanja dokazala očite pogreške u saznanjima i metodi”** (Jacques Le Goff)

Uvod

U bosanskohercegovačkoj historiografiji do danas nije napisana ni jedna naučna studija o metodološkim problemima u istraživanju bosanskog srednjovjekovlja. Zbog toga su u historiografiji izostala razmatranja nekih osnovnih pitanja u njegovom rasvjetljavanju, ali i sinteze. Da bi se uopće moglo govoriti o sintezi bosanskog srednjovjekovlja potrebno je prije svega izvršiti analizu i ocjenu dosadašnjih rezultata. Uz rješavanje historiografski neriješenih pitanja, čini se da je još značajnije izvršiti reviziju nekih dosadašnjih gledišta. U tome nam svakako mogu olakšati posao bibliografije radova o bosanskom srednjovjekovlju.¹

Da bi se dublje ušlo u vrijeme srednjovjekovlja u njegova društvena kretanja, u njegovu strukturu i njegovu duhovnost, mora se dakle, krenuti od rezultata do kojih se došlo, a u okviru **analize dosadašnjih rezultata**, razriješiti konceptijske i metodološke dileme koje proizilaze iz dosadašnjeg pristupa bosanskom srednjovjekovlju.

¹ O istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), Savjetovanje održano u Sarajevu 11. i 12. II 1982, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXV, ODN, knj. 12, Sarajevo 1983; Esad Kurtović, Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980-1998), Referati sa međunarodnog naučnog skupa “Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1998”, održanog 4. i 5. novembra 1999. godine, Prilozi Instituta za istoriju, 29, Sarajevo 2000, 49-88; Zijad Šehić, Bibliografija, Historiografski radovi o Bosni i Hercegovini objavljeni u zemlji i inostranstvu 1990-2000, Naučni skup, Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1990-2000, ANUBiH, Sarajevo 2003, 197-257; Pejo Čošković, Četvrt stoljeća historiografije o crkvi bosanskoj, Naučni skup, Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000, ANUBiH, Sarajevo 2003, 31-54.

U definisanju *pojma bosanskog srednjovjekovlja* kroz vrijeme njegovog trajanja i periodizaciju, potrebno je definisati i njegove *osnovne karakteristike*, te njegov odnos prema ukupnosti historije BiH. Pristup ka sintezi o bosanskom srednjovjekovlju zahtijeva i određivanje njegove uloge u cjelini evropskog srednjovjekovlja. Uz to bi bilo nužno odgovoriti i na pitanje odnosa *bosanskog srednjovjekovlja i savremenosti*.

I. ANALIZA I OCJENA DOSADAŠNJIH REZULTATA

Opće je poznato da je XIX stoljeće vrijeme probuđenih nacionalnih pokreta i rađanje nacionalnih historiografija u Evropi, pa i na prostoru jugoistoka Evrope. U skladu s tim historija srednjovjekovne Bosne je uklapana u velikodržavne projekte, postupkom lišenim naučne metode, a u cilju ostvarenja sopstvenih nacionalnih historija. U pristupu ka sintezi bosanskog srednjovjekovlja primjenjivan je tradicionalni metod XIX stoljeća i u prvoj polovini XX stoljeća, utemeljen na analizi izvorne građe, s težištem na političkom okviru historijskog razvoja, dinastičko-vladarskim hronološkim slijedom. Ovim sintezama bila je zajednička samo dimenzija historijskog. Najbolji primjer za to je *Historija naroda Jugoslavije, knj. I*, koja se krajnje površno odnosila prema samom pojmu bosanskog srednjovjekovlja, zanemarujući njegovu cjelovitost i društvene procese na kojima se temeljila ukupna historija srednjovjekovne Bosne.

Rezultat toga je poznat, bar što se tiče historije srednjovjekovne Bosne, koje u ranom srednjem vijeku nema. Sve do XII stoljeća, ona je ili dio srpskih ili hrvatskih zemalja, ovisno od autora teksta. Razlog tome je “podacima oskudna istorija prvobitne “zemljice” Bosne, teško pristupačne u unutrašnjosti “. U isto vrijeme, isti autor kada govori o srpskim zemljama, konstatuje da se neki podatak “ ne može tačno utvrditi”, “ne može se u pojedinostima pratiti”, “ne može se bliže odrediti”, “sudbina Huma je nepoznata”, “istorija Srbije u drugoj polovini X stoljeća vrlo malo je poznata”, ali se ipak sa sigurnošću “ zna da je Bosna jedna od srpskih zemalja”.²

Upravo ovakav pristup u rasvjetljavanju bosanskog srednjovjekovlja, kod jednog broja historičara, rezultirao je pogrešnim pristupom i ostalim periodima njene historije.

Ako se zna da je period od VII do IX stoljeća najznačajniji period u historiji južnoslavenskih naroda, pa i Bosne, onda ne začuđuje što se nad tim periodom bosanske historije “nadvila magla”. Uprkos “maglici” koja obavlja prva stoljeća hrvatskog srednjovjekovlja, hrvatske autore to ne zaustavlja u utvrđivanju novih

² V. Mušeta-Aščerić, Pojam istinitosti kroz historiju – historijska istina kao pitanje moralne istine, Prilozi Instituta za istoriju, 29, Sarajevo 2000, 405-418; Istorija naroda Jugoslavije, I, Beograd 1953, 232, 233, 236.

činjenica i pisanju novih sinteza.³ Mada ni pisani izvori ni materijalni ostaci ne omogućuju iscrpniji, na izvorima utemeljen pogled na period ranog srednjeg vijeka, kod naših susjeda se ipak uveliko piše o tom periodu. Tako, bez obzira na to što su “obavijena maglicom”, Raukar smatra da VII i VIII stoljeće treba uključiti u integralni dio hrvatske rane povijesti jer su u njemu stvoreni preduvjeti za prostorni i društveni razvoj Hrvatske nakon 800. godine.⁴

Da je “hrvatska ili srpska magla” rastjerana u XIX stoljeću iz praskozorja bosanskog srednjovjekovlja, ne bi se pisale historije Bosne zasnovane na nacionalnoj, nego na historijskoj istini. To je period uspostavljanja stalne političke vlasti, odnosno period formiranja samostalnih država. Najnoviji rezultati istraživanja dobiveni historijskom kritikom istih izvora na osnovu kojih je izgrađena teorija o “srpskoj ili hrvatskoj Bosni”, su pokazali da su bosanske zemlje u ranom srednjem vijeku imale organizovanu stalnu političku vlast kao i drugi Slaveni, najprije u okviru avarskog carstva, a od kraja VIII stoljeća kroz posve samostalan politički razvoj.⁵

Pojedinačne sinteze bosanskog srednjovjekovlja rađene u drugoj polovini XX stoljeća, od autora u i izvan Bosne, također su se držale političkog okvira i dinastičko-vladarskog slijeda, ali s različitim metodološkim pristupom. Neke od njih su dale dobar politički okvir historijskog razvoja od kojeg se moglo krenuti dalje u dubinu bosanskog srednjovjekovlja. Isto tako, u skladu sa kretanjima u evropskoj historiografiji obrađuju se nove teme (gradovi, politički simboli moći, kulturne i vjerske prilike). Ipak, o nekim bitnim pitanjima bosanskog srednjovjekovlja, osim njegovih naznaka se nije išlo dalje. Izostalo je definisanje pojama bosanskog srednjovjekovnog urbaniteta, prepoznavanje bosanskog stila u umjetnosti srednjovjekovne Bosne i dr.

I pored pozitivnih rezultata do kojih se došlo u historiografiji druge polovine XX stoljeća, u rješavanju pojedinih problema bosanskog srednjovjekovlja, pokušaj pisanja sinteze je propao.

Da historičari ni tada nisu imali interes za to, najbolje govori projekat *Istorije naroda i narodnosti BiH*, pokrenut u okviru ANUBiH još 1968. godine s ciljem pisanja sintetske historije Bosne i Hercegovine, koji je rezultirao objavljivanjem pojedinačnih priloga autora u dva toma, prvi posvećen srednjem vijeku i drugi u kojem su objedinjeni svi ostali radovi.⁶

³ N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990; T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995. i dr.

⁴ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997, 8.

⁵ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1994, 27.

⁶ Prilozi za istoriju BiH I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja ANUBiH, knj.LXXIX, ODN, knj.17, Sarajevo 1987; Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Posebna izdanja ANUBiH, knj.LXXIX, ODN knj.18, Sarajevo 1987.

Po A. Bencu problem je bio u pogrešnom pristupu sveobuhvatnoj sintezi koju je po njemu teško napisati kada je riječ o historiji Bosne i Hercegovine, jer ona "nije imala državni kontinuitet i drugo, zato što u njoj žive tri naroda."⁷

Po mišljenju B. Đurđeva, pak, u pisanju Istorije naroda i narodnosti BiH ogleđa se isto što i u pisanju Istorije naroda Jugoslavije.⁸

Problem je čini se bio u pristupu pojedinih autora s pozicija "političke", odnosno "nacionalne", a ne sa pozicija historijske istine. Naime, posao je povjeren između ostalih i historičarima čije priloge nalazimo u Zborniku radova sa "naučnog skupa" održanog u organizaciji SANU, u Beogradu 1994. godine, a nekih i u poglavlju koje nosi naziv BiH i ostale srpske zemlje.⁹ Pa kako je taj autor mogao pristupiti izradi sintetske historije jedne zemlje čiji historijski razvoj sagledava sa pozicija svoje nacionalne istine?

Zadnjih decenija XX stoljeća ponovno je povećan interes za historiju bosanskog srednjeg vijeka u kojem, nažalost, jedni ponovno traže i uz pomoć pseudo-znanosti pronalaze argumente za svoje velikodržavne ideje, a drugi po prvi put iznose svoja zakašnjela romantičarska traganja.

Oživljavanje romantičarske historiografije, kod jednih, a rađanje kod drugih, očituje se ne samo kod historičara u Bosni nego i van nje. Razlog tome čini se leži u konstataciji Š.O. Karbonela da svuda gdje su se srušili komunistički režimi, bila je odbačena i zvanična doktrina, pa je razvoj historiografije krenuo u tri osnovna pravca: jedni su komunističko pamćenje zamijenili ranijim, neko vrijeme zaboravljenim pamćenjem, koje su uobličili historičari XIX i početkom XX stoljeća, drugi su se strasno angažovali u nacionalističkoj historiografiji, u isti mah događajnoj i etnološkoj, u osnovi romantičarskoj, dok su se treći okrenuli zapadu želeći da nadoknade svoje stvarno ili pretpostavljeno kašnjenje u odnosu na nove anglosaksonske, njemačke i francuske historičare.¹⁰

Metodološke i konceptijske dileme

Da bi se pristupilo sintezi bosanskog srednjovjekovlja neophodno je uspostaviti vezu između sve tri povijesne razine u Brodelovom povijesnom ritmu, odnosno neophodno je uspostaviti vezu između dvije razine historijske spoznaje: znanja o pojedinačnom i spoznaja o cjelovitosti historijskog razvoja. Uz to se, svakako, mora imati u vidu prirodna sredina u kojoj se historijski razvoj odvija.

⁷ **A. Benac**, Diskusija, Savjetovanje o istoriografiji BiH (1945-1982), Posebna izdanja ANU-BiH, knj.LXV, ODN, knj.12, Sarajevo 1983, 123.

⁸ **B. Đurđev**, Diskusija, Savjetovanje o istoriografiji BiH (1945-1982), Posebna izdanja ANU-BiH, knj.LXV, ODN, knj.12, Sarajevo 1983, 125.

⁹ Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Zbornik radova Instituta za istoriju SANU, knj.12, Beograd 1995.

¹⁰ **Šarl-Olivije Karbonel**, Istoriografija, Beograd 1999, 102-103.

Ovakav metodološki pristup podrazumijeva, između ostalog, povratak političke historije u djelokrug historičara. Je li politička povijest, nakon što ju je Brodel gurnuo na marginu, još uvijek kičma povijesti, pita se Le Goff. "Ipak, u dodiru s društvenim znanostima koje su je otjerale u drugi plan povijesnog istraživanja, politička će im povijest, malo pomalo, posuđujući im problematiku, metode, duh, povratiti snagu na polju povijesti".¹¹ Njeno oživljavanje je, stoga, ne samo moguće nego i nužno. Mnogi segmenti u razvoju srednjovjekovnih društava mogu se osvijetliti uključivanjem pojedinačnih događaja u nove strukturalne veze, u kojima oni dobivaju novo značenje.

Raukarova konstatacija da "u hrvatskom srednjovjekovlju politička povijest, na žalost, nikad nije bila samo dinastičkim, feudalnim sljedom, nego i egzistencijalnom pojavom," može se u potpunosti primijeniti i na bosansko srednjovjekovlje. Stoga, vraćanje političke historije u okviru bavljenja bosanskim srednjovjekovljem treba usmjeriti na reviziju dosadašnjih prevaziđenih gledišta jer su se, na osnovu novih rezultata, stekli uvjeti za to.

Međutim, "ma kako obnovljena bila, politička povijest, podmladena ostalim društvenim naukama, ne može pretendovati na samostalnost. U vremenu multidisciplinarnosti zatvaranje samo u jednu znanost posve je neodrživo".¹²

Složeniji metodološki postupak upućuje na interdisciplinarnost, odnosno na potrebu istovremenog proučavanja svih razvojnih pojava, od političkih i materijalnih, do društvenih i duhovnih. Korišćenje podataka i drugih naučnih disciplina i njihovo dovođenje u vezu sa općim historijskim kretanjima može dati nove rezultate.

To je metodološki pristup koji omogućava spoznaju jednog drugog, cjelovitog srednjeg vijeka "koji se izgrađuje na osnovu književnih, arheoloških, umjetničkih i pravnih izvora", ali i dokumenata koji su nekad ustupani "čistim" medijavalistima.¹³ Na osnovu rezultata postignutih do danas u historiografiji, kao neosporne, utvrđene su osnovne karakteristike bosanskog srednjovjekovlja: državna i dinastička samostalnost, te društvena i vjerska zasebnost iz koje su proizišle i specifičnosti u njenom kulturnom razvoju.

Dosadašnja istraživanja bosanskog srednjovjekovlja dala su takve rezultate koji se više ne daju uklopiti u jednostrana romantičarska gledišta. U cilju postizanja sinteze bosanskog srednjovjekovlja neophodno ih je uzeti u obzir, uz prethodno revidiranje prevaziđenih gledišta pa, ako treba, i ponovnom kritičkom analizom dokumenata na osnovu kojih su ona građena. Tek nakon toga moći će se pristupiti sagledavanju njegove uloge u ukupnom historijskom razvoju Bosne i Hercegovine, a potom i određivanju njegovog odnosa prema evropskom srednjovjekovlju.

¹¹ *Jacques Le Goff*, Srednjovjekovni imaginarij, Eseji, Zagreb 1993, 326.

¹² Le Goff, 1993, 333.

¹³ *Žak Le Goff*, Za jedan drugi srednji vek (Vreme, rad i kultura zapada), Novi Sad 1997, 9.

II. POJAM BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA – VRIJEME TRAJANJA, PERIODIZACIJA

Mada se “prošlost otima ukrućivanju periodizacijom”¹⁴ ipak je ovo polazište od koje treba krenuti u definisanju pojma srednjeg vijeka u ukupnoj historiji Bosne i Hercegovine.

Tradicionalna historiografija, temeljena isključivo na interpretaciji podataka dostupnih pisanih izvora, uzima za početak bosanskog srednjeg vijeka X stoljeće (na osnovu podatka K. Porfirogeneta), odnosno XII stoljeće na osnovu podatka Ivana Kinama, te povelje Kulina bana i završava ga sa 1463. godinom, godinom pada bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast.

Periodizacija bosanskog srednjovjekovlja ne može se vezivati za određene datume, nego se moraju uzeti u obzir promjene u strukturi njenog ukupnog društvenog razvoja, a te promjene se nisu dešavale preko noći niti u toku jedne godine. Primjenjujući ovakav kriterij jasno se sagledavaju tri osnovna razvojna perioda u historiji srednjovjekovne bosanske države i to:

- Rani srednji vijek (V-XI stoljeće), period kojeg karakteriše oblikovanje društvenog i političkog prostora srednjovjekovne Bosne;
- Razvijeni srednji vijek (XII-XIV stoljeće), period punog razvoja;
- Kasni srednji vijek (XV-XVI stoljeće), doba razgradnje i nestajanja bosanske srednjovjekovne države (to je period od prvih upada na teritorij bosanskog kraljevstva i uspostavljanja prvih stalnih osmanskih uporišta, do kraja XVI stoljeća kada je osvojen cjelokupan društveni prostor srednjovjekovne Bosne).

Primjenjujući dinastičko-vladarski slijed periodizacija srednjovjekovne Bosne bi mogla izgledati i ovako:

- period banova,
- period kraljeva i
- period uspostavljanja osmanske vlasti.

III. OSOBENOSTI BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA

1. Formiranje zasebnog etno-društvenog prostora

Polazeći od činjenice da su prostor i vrijeme dvije osnovne historijske dimenzije, uz utvrđivanje vremena trajanja, pitanje prostora je druga važna komponenta u određivanju osobenosti bosanskog srednjovjekovlja. Koji je to prostor koji se najviše poklapa sa prostorom savremene Bosne i kako je on nastao?

Prostorni razvoj bosanske srednjovjekovne države nije bio ravnomjeran, niti je bio na svim područjima jednako trajan. Najčvršći je bio u centralnom dijelu, jezgri budućeg bosanskog kraljevstva, a najosjetljiviji na prostoru prema njenim istočnim i zapadnim susjedima. Primjenjujući Raukarov obrazac na srednjovjekovnu Bosnu o postojanju političkog i društvenog prostora, jasno je da je njen **politički prostor** bio

¹⁴ J. Le Goff, 1993, 15.

onaj što su ga obuhvaćale i određivale granice bosanske države, dok je **društveni prostor** širi prostor koji je u srednjem vijeku stalno ili privremeno ulazio u okvire političkog prostora. Stoga je osnovicu etnokulturnog identiteta srednjovjekovne Bosne činio njen društveni prostor, a ne politički opseg društvene vlasti.

U formiranju bosanskog društvenog, pa i političkog prostora, geografski razlozi odigrali su presudnu ulogu. Ovaj prostor predstavlja zasebnu, geografski specifičnu cjelinu prepoznatljivu i po svom položaju u regionu. Gornja Bosna, središnji dio današnje Bosne i Hercegovine, iako smještena u planinama, prometno je otvorena u svim smjerovima. Kroz nju je dolinom Neretne i Bosne prolazila glavna komunikacija koja je vezivala Mediteran sa Podunavljem. "Upravo na ovom području, između vrela rijeke Bosne i Vrandučkog klanca, te gornje Drine i Borove glave, nakon što se slavenski etnos smirio i ustalio (VII-X st), odigrala se prva najznačajnija faza etno-politogeneze, koja je završena afirmacijom novog imena za narod i zemlju."¹⁵

Duga kulturno-politička tradicija je također bitno uticala na formiranje ovog prostora, kao zasebnog, pa se jedna od osnovnih crta bosanskog srednjovjekovlja ogleda u naslijeđenosti i kontinuitetu. Naime, u temelje bosanskog srednjovjekovlja, pored slavenske, ugrađena je ilirska i avarska baština.

Do naseljavanja Slavena na prostor Bosne ilirski etnos je imao za sobom milenij i pol kontinuiranog života na ovim prostorima sa razvijenom ekonomijom i osobenom kulturom. Dolaskom Slavena ovaj narod nije mogao jednostavno nestati. Taj neromanizirani, ali i romanizirani ilirski etnos je osigurao kontinuitet u razvitku kulture na bosanskom prostoru sve do poznog srednjeg vijeka.¹⁶ Avarsko nasljeđe je također prepoznatljivo, osobito u uspostavljanju prvih oblika rano-srednjovjekovne društveno-političke organizacije.

Ko su onda stanovnici srednjovjekovne Bosne i kako se oni nazivaju? U latinskim i ćirilskim izvorima za stanovnike srednjovjekovne Bosne pojavljuje se naziv Bosanac (Bosnenses) ili Bošnjanim. Izuzetak su tri isprave bana Matije Ninoslava iz 1235, 1240 i 1249. godine, nastale pod uticajem srpske kancelarije, gdje se za stanovnika srednjovjekovne Bosne upotrebljava naziv Srbin, što je bilo razlogom da se Bosna smatra jednom od srpskih zemalja.¹⁷ Prije toga i poslije taj naziv se više nigdje ne pojavljuje. Uz to treba reći da "u srednjovjekovnim bosanskim vrelima, prije svega u njihovom nazivlju, nema izričitih potvrda o nazočnosti hrvatskog stanovništva na području bosanske države..."¹⁸

¹⁵ **D.Lovrenović**, Od slavenskog naseljavanja do bana, BiH od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata, II izd, Sarajevo 1998, 44.

¹⁶ Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena, Zbornik radova sa Simpozijuma održanog u Mostaru 24-26. X 1968., Sarajevo 1969.

¹⁷ Diplomatičkom analizom povelja Raukar dokazuje da taj naziv nije potekao iz bosanske nego iz srpske kancelarije; T. Raukar, 1997, 284-285.

¹⁸ T. Raukar, 1997, 288 -289 i nap.67.

Naziv Bošnjaniin, koji se pojavljuje u latinskim i ćirilskim ispravama, za Raukara ima sadržajno slojevit opseg koji je odraz društvene i državne samostalnosti srednjovjekovne Bosne:

- **Bošnjaniin** u latinskim poveljama o Crkvi bosanskoj je u značenju pripadnika te crkve, dakle označava **vjersku pripadnost**
- **Dobri bošnjaniin** u ćirilskim ispravama bosanskih vladara je **staleško obilježje** u značenju “plemenitih ljudi”, odnosno vlastele,
- **Bošnjaniih** ili **Bosanac** u latinskim i ćirilskim ispravama pisanim u notarijatima dalmatinskih gradova za Raukara je najšira, **prostorna razina** pripadnosti u srednjovjekovnoj Bosni, koja je uključivala svakog stanovnika Bosne, bez obzira na njegovu stalešku ili vjersku pripadnost.

Dakle, bosanska oznaka je po ovom autoru izrazito teritorijalna i ne znači etničku pripadnost. Državna i vjerska zasebnost srednjovjekovne Bosne je po njegovom mišljenju pojačavala upotrebu bosanskog imena.

Svijest o političkoj i društvenoj zasebnosti srednjovjekovne Bosne, kao i zasebnoj etničkoj pripadnosti, međutim, osjećali su sami njeni stanovnici. “Srednjovjekovni Bosanci se nigdje njezina imena ne odriču (Bosne), niti se zaklanjaju iza slavenske pripadnosti, šta više, oni svoje bošnjaštvo svugdje samosvjesno ističu i zapisuju”.¹⁹ Čak i uz imena robova kupljenih u Bosni redovno je zabilježeno da su “*de genere et natione Bossinensium*”. Dok “svijest o pripadnosti zajedničkom pojmu hrvatskog naroda u sklopu srednjovjekovnog društvenog ustrojstva još nije mogla postati općom za glavninu ljudi na hrvatskom prostoru, pa će se to zbiti tek u razdoblju nacionalne integracije”,²⁰ u srednjovjekovnoj Bosni je situacija bila obrnuta. Isto tako, dok se ime hrvatske jezgre nije uspjelo proširiti na cjelokupnom prostoru koji je ušao u sastav hrvatske države, uostalom kao i kod istočnih susjeda, dotle je u Bosni tokom srednjeg vijeka bosansko ime obuhvatalo cjelokupan politički prostor.

Zašto bosanska etnička pripadnost nestaje tek u XIX stoljeću, “zasluga” pripada romantičarskim gledištima i nacionalnim homogenizacijama naših susjeda u okviru kojih je nestajao bosanski duh.

2. Državna i dinastička samostalnost srednjovjekovne Bosne

Nasuprot potpunom negiranju postojanja ranog srednjeg vijeka u ukupnom bosanskom srednjovjekovlju, najnovija istraživanja došla su do sasvim oprečnih rezultata. Tako za N.Klajić bosanske zemlje su u avarsko doba imale istu organizaciju vlasti kao i svi drugi Slaveni koji su se našli u okvirima avarskog carstva. Isto onako kako su avarski župani u Raškoj postali vladarima, tako je u Bosni sve do Tvrtkovog krunisanja za kralja, naslov nekadašnjeg “avarskog najodličnijeg

¹⁹ M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, Sarajevo 1996, 386.

²⁰ T. Raukar, 1997, 520.

činovnika” služio bosanskim vladarima za vladarski naslov. Uz avarskog predstavnika najprije sjedi ban, koji ga na kraju istiskuje, pa se na taj način nastavlja kontinuitet političke vlasti.²¹

To je bila zakonita podloga na kojoj je do kraja VIII stoljeća izrasla bosanska država, i to, po autorki, na posve samostalnoj osnovi. Karakter 200.godišnje avarske vlasti je toliko prepoznatljiv da ga je nemoguće zamjeniti s bilo kojim drugim političko-upravnim sistemom na tom prostoru.

Dapače, bosanske zemlje počele su svoj samostalni politički razvoj kada i Slaveni koji su zaposjeli kasnije hrvatske i srpske zemlje, ali je ogromna razlika među njima bila upravo u tome što samostalni bosanski politički razvitak nisu prekinuli ni Hrvati ni Srbi svojim dolaskom tek potkraj VIII stoljeća na svoj današnji etnički prostor.

Ponovnom diplomatskom analizom Kinamove hronike, N. Klaić je definitivno isključila mogućnost da je Ban Borić došao na vladarski položaj kao ugarski vazal,²² što ne znači da Bosne sve do 1463. godine nije bila trajno u radijusu ugarske jugoistočne politike, nakon definitivno otklonjenog pokušaja bizantskog političkog uticaja na ovom prostoru. Kratkotrajni “izleti” istočnih i zapadnih susjeda u kasnijem periodu nisu imali bitnijeg upliva u formiranje njene političke vlasti. Tako Raukar, između ostalog, vlast Bribiraca nad Bosnom karakteriše “važnom epizodom u bosansko-hrvatskim prostornim pomacima”.²³

Među *rubna područja* koja su stvarala širi, društveni prostor hrvatskog srednjovjekovlja, Raukar ubraja i Bosnu. Od tipično rubnih područja, u koja ubraja Istru i Dubrovnik, “Bosna se temeljito razlikovala bitnim značajkama: državnom i dinastičkom samostalnošću, te društvenom i vjerskom zasebnošću”.²⁴ Širenje Bosne iz prvobitne jezgre (visoravni oko gornjeg toka rijeke Bosne), Raukar sagledava kroz ranija mišljenja, prema hrvatskom (više) i prema srpskom prostoru (manje). Pri tome se, recimo ne zna kada su “hrvatske župe” Imotska, Livanjska, Pliva i Pset, kako ih bilježi Konstantin Porfirogenet u X stoljeću, priključene jezgri hrvatske države. O tome se “ne može ništa reći jer vrela o tome šute”.²⁵

Najznačajniji izvori za dokazivanje državne i dinastičke samostalnosti srednjovjekovne Bosne, pored pisanih dokumenata, su politički simboli moći. U svim

²¹ N. Klaić, 1994, 28.

²² Radi se o dijelu teksta Hronike Ivana Kinama iz kojeg se jasno vidi da ban Borić sa svojom respektabilnom vojnom silom kojoj bizantski car suprostavlja elitni dio svoje vojske, učestvuje u ugarskoj opsadi Braničeva 1154. godine, kao egzarh dalmatinske zemlje Bosne. Izraz *simahos*, koji u bizantskoj političkoj terminologiji podrazumijeva visok stupanj autonomije, označava bana Borića kao saveznika ugarskog kralja za razliku od izraza *katiki*, poslušni, koji se upotreblja za Srbe u XII stoljeću; N. Klaić, 1994, 50-58.

²³ T. Raukar, 1997, 114.

²⁴ T. Raukar, 1997, 281.

²⁵ T. Raukar, 1997, 113.

srednjovjekovnim, pa i bosanskom društvu, postoji politički ceremonijal kojeg historičar mora otkriti. Kroz proučavanje političkih obreda (ceremonija kraljevskih krunidbi, susreta vladara na proslavama i sl.) sagledava se politički razvoj određene sredine. Autori koji su se bavili simbolima moći, ukazuju da predmeti koji su bili karakteristični znakovi posjednika moći u srednjem vijeku kruna, prijestolje, žezlo i dr, ne treba da budu izučavani sami po sebi, već ih treba premjestiti u ponašanja i ceremonije gdje su se pojavljivali i osvijetliti ih iz perspektive **političkog simbolizma** gdje su nalazili svoje istinsko značenje.

Kruna i grb, dva značajna politička simbola koja je posjedovala srednjovjekovna Bosna bili su osnova za razmatranje njenog odnosa s jedne strane prema Srbiji, a s druge prema Hrvatskoj, odnosno Ugarskoj, nažalost kod nekih autora pogrešnim pristupom. Naime, unošenjem heraldičkih oznaka karakterističnih za te sredine pokušava se dokazati politička ovisnost Bosne od njih. "U svojim istraživanjima Vajay je otkrio usku korelaciju između političkih prilika i heraldičkih simbola u zemljama, koje su stajale u sferi srednjovjekovne ugarske politike." Polazeći od toga gradi se vazalni odnos Bosne prema Ugarskoj, odnosno zaključuje da je "Bosna pripadala političkom i heraldičkom sistemu Archiregnum Hungaricum".²⁶

Međutim, ima i mišljenja da Sigismundova težnja da se okruni bosanskom krunom, nije razlog tvrdnji da je bosanska kruna bila ugarskog porijekla. Isto tako Ćirkovićeve teza o srpskom porijeklu bosanske krune, koja se temelji na dinastičkim vezama Bosne sa Srbijom, je samo dokaz o neosporanom dvorskom uticaju na bosnasku kancelariju. Ostaje, dakle teza o endogenom, porijeklu bosanske krune, odnosno konstatacija da se Tvrtko I sam proglasio kraljem, a da je ceremoniju krunisanja obavio djed Crkve Bosanske.²⁷ To ni u kom slučaju ne umanjuje njen značaj kao političkog simbola moći. Samo postojanje srednjovjekovne bosanske krune, grba, novaca i pečata, zahtjeva, pored diplomatske analize izvora koji se na to odnose, i širi pristup ovim pitanjima. Sam čin Tvrtkovog krunisanje nije samo formalni akt uzdizanja u vladarskoj hierarhiji, nego i stvarni odraz teritorijalnog opsega i unutrašnje stabilnosti države.

Zašto pitanje državne i dinastičke samostalnosti ne sagledati kroz status koji je srednjovjekovna Bosna imalo u regionu. Bosna je nakon Tvrtkovog krunisanja postala važan faktor u međunarodnim odnosima, a kraljev dvor mjesto diplomatske aktivnosti država koje su sada Bosnu morale uzimati kao ozbiljnog učesnika u zbivanjima tog doba. Njen kralj je uživao međunarodnu reputaciju, a dinastija

²⁶ **Srećko M. Džaja**, Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije, Jukić, Sarajevo 1985, 86, 90.

²⁷ **D. Lovrenović**, Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije), Forum Bosnae, br. 3-4/ 99, Sarajevo 1999, 240-245; O bosanskoj kruni i grbu vidi; **D. Lovrenović**, Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu kristijanizacije vladarske ideologije, Bosan Franciscana, god.V, br.8, Sarajevo 1997, 156-193.

Kotromanića je bila u rodbinskim vezama sa vodećim vladarskim i plemićkim porodicama tog doba. Bosansko plemstvo se prilagodilo vremenu u kojem je živjelo, trgovalo je i putovalo, ženilo se iz uglednih plemićkih porodica van Bosne, sudjelovalo u viteškim turnirima van zemlje, sticalo strane titule i status počasnih građana, imalo svoje dvorove, kancelarije sa školovanim dijacima, i sl. Kakav je status u srednjovjekovnoj Evropi imala bosanska država najbolje govori činjenica da je “njezinom propašću izazavan ozbiljan poremećaj svjetskog poretka i odnosa snaga u njemu. Izvještavajući Firencu o tome Venecija (14.VI 1463.) konstatira kako pred očima svijeta gori jedno ugledno kraljevstvo.”²⁸

3. Društvena zasebnost srednjovjekovne Bosne

Društvena zasebnost srednjovjekovne Bosne oblikovala se na autohtonim etno osnovama, na stjecištu istočnih i zapadnih uticaja, a izražavala se kroz bosansku pismenost (jezik i književnost), kulturu i umjetnost, te osobene vjerske prilike.

Bosančica – dragulj bosanske pismenost

Pismo je grafički izraz jezika jednog naroda, kojim je on prostorno i vremenski povezan sa drugim narodima. Srednjovjekovno bosansko pismo je grafički izraz jezika naroda srednjovjekovne Bosne, odnosno bosanskog jezika, kako ga bilježe pisani izvori. Da su Bosanci imali svoj bosanski jezik iz kojeg je proizišlo bosansko pismo kao njegov grafički izraz, potvrđuju podatak zabilježen u Ankoni 1453. godine, “kako su dva brata Bosanca obavila izvjestan posao, pri čemu im je kao prevodilac poslužio tamošnji stanovnik, također Bosanac, poznavalac, kako je rekao talijanskog, bosanskog i slavenskog jezika”.²⁹

U dosadašnjoj literaturi o bosanskom srednjovjekovnom pismu većina autora vodi raspravu o tome kakvo je to pismo, ali je u pozadini svih tih rasprava bilo ustvari pitanje čije je to pismo. Do danas je u nauci ostao sporan i naziv ovog pisma.

Bosansko srednjovjekovno pismo najprije je nazivano srpskom ćirilicom, odnosno dijelom ćirilice istočnog tipa, sa nekim grafijskim i pravopisnim osobenostima,³⁰ a potom zapadnom, odnosno hrvatskom ćirilicom.³¹

Ćiro Truhelka, pak, dajući mu naziv bosančica konstatira da je to sasvim samostalno pismo, potpuno neovisno o drugim južnoslavenskim pismima koje se potpuno neovisno razvilo neposredno iz grčkog pisma.³²

²⁸ M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, Sarajevo 1997, 385.

²⁹ M. Šunjić, 1997, 387.

³⁰ B. Nedeljković, O “bosančici”, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, sv.3-4, Beograd 1955; P. Đorđević, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd 1971.

³¹ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, Zagreb 1955, 10; V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisama u ćirilici*, Slovo 15-16, Zagreb 1965, 177.

Austrijanka Thorvi Eckhardt, osvrćući se na gledišta nekih srpskih autora o odnosu bosančice prema južnoslavenskoj ćirilici, ustvrdila je za bosančicu kako “nema nijedne druge vrste južnoslavenske ćirilice koja bi imala i približno toliko samostalnosti i toliko obilje vlastitih rješenja” što je izdvaja kao nesumnjivo zasebno ćirilsko pismo. Međutim, kasnije ona se priklanja Truhelkinoj teoriji da su bosančica i ćirilica dva sasvim posebna pisma, potekla iz istog korjena.

Za Tomislav Raukar to je tip zapadne ćirilice “kojoj je bosanski prostor dao individualni morfološki i jezički pečat,” a termin bosančica treba ograničiti samo na brzopis, tačnije na minuskulu ćirilskih rukopisa zapadnog južnoslavenskog područja od XV do XIX stoljeća.³³

Benedikta Zelić-Bučan ovo pismo naziva hrvatskom ćirilicom, jer je za nju termin zapadna ćirilica potpuno neodređen i “daleko je neprikladniji nego naziv bosanica. Termin bosanica-bosančica asocira na bosansku državu i po tome je neadekvatan, jer je područje upotrebe pisma bosanica bilo daleko šire, nego je to bila srednjovjekovna, pa i suvremena Bosna”.³⁴

Marko Vego zapaža da su tekstovi na stećcima pisani bosančicom, te da se granica rasprostiranja tih nadgrobnika podudara sa područjem upotrebe bosančice. Za B.Zelić-Bučan rasprostranjenost može u nekim slučajevima biti indikativna, ali ne uvijek, posebno ne za srednj vijek, kada su granice južnoslavenskih država bile jako promjenjive, pa po njoj “državne granice za identifikaciju jezika i pisma nisu bitne”.³⁵ I za Matu Nedića bosančica je hrvatska ćirilica koja nastaje u 12 stoljeću “ na zetsko-humskom području, na južnim dijelovima Hrvatske, a osobito u Bosni i Hercegovini”. To je po njemu pismo hrvatskog naroda, pismo stećaka koji su “s Hrvatima najvjerojatnije došli iz njihove pradomovine”.³⁶ Rijetko sačuvana djela bosanske pismenosti ukazuju, po mišljenju H. Kune, da je bosanska ćirilica nesumnjivo zadržavala svoj stariji tip ćirilice svojstven Bosni, te da je uticaj srpske ćirilice bili ograničen i to samo u slučajevima kada su se pojedini pisari ugledali na nju.³⁷

³² *Ć. Truhelka*, Bosančica, Prinos bosanskoj paleografiji GZM I, knj.IV, Sarajevo 1889, 65-83.

³³ *T. Raukar*, O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule, “bosančice”, Historijski zbornik XIX-XX, Zagreb 1966/67, 491,492,499; T. Raukar, 1997, 282.

³⁴ *B. Zelić-Bučan*, Neka prijevorna pitanja oko spomenika bosančice, Kolo, III/ 5-6, Zagreb 1993, 420-432; Ista, Hrvatska ćirilska pismenost, s osobitim osvrtom na područje nekadašnje pokrajine Dalmacije, Hrvatska revija, godina XLIV, svezak 4 (176-177), Zagreb, prosinac 1994, 554-569.

³⁵ Ista, 1993, 431, nap.48.

³⁶ *M. Nedić*, Bosančica-dragulj povijesti bosanskohercegovačke pismenosti, Hrvatski narodni godišnjak 1999, Sarajevo, prosinac 1998 (izdavač HKD Napredak), 97- 102. Naziv rada ne odgovara tekstu koji se ispod njega nalazi. To je zadnja rečenica u zaključku koja visi neovisno od teksta, kao i sam naslov rada.

³⁷ *H. Kuna*, Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost, Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine, Sarajevo 1982, 49-84.

U srednjovjekovnoj Bosni promjenjiva je bila državna granica i vjerska pripadnost, jedino je stalan bio narod koji je čuvao i njegovao svoj bosanski jezik kao osnovni izraz svog bića.³⁸ Morfološka jednostavnost, narodni govor i ikavština, zasebnost grafijskih rješenja i način upotrebe (natpisi na stećcima) oblikovali su bosansko srednjovjekovno pismo – bosančicu.

Bosanska srednjovjekovna književnost

Postojanje srednjovjekovne bosanske države imalo je bitnog uticaja na pravce duhovnog razvoja u kasnijem periodu, pošto je tada stvorena određena duhovna klima i kulturne vrijednosti koje su trajale i poslije njene propasti. Težnja bosanskih vladara za državnom i crkvenom neovisnošću udarila je pečat cjelokupnom kulturnom stvaralaštvu, između ostalog i književnom. Nažalost, malo od toga je do danas sačuvano, i to rukopisi koji nisu smetali učenju ortodoksne crkve. Stoga o ustrojstvu, obredima i učenju Crkve bosanske mnogo više podataka nalazimo u stranim, nego u domaćim tekstovima. Kao historijski izvori za izučavanje Crkve bosanske najznačajnija djela bosanske književnosti su Hvalov zbornik, pisan od krstjanina Hvala 1404. godine po narudžbi Hrvoja Vukčića, koji sadrži osnovne religiozne tekstove pripadnika Crkve bosanske, te Rukopis krstjanina Radosava, prepisan sa glagoljskog predloška, za krstjanina Gojsaka, a u vrijeme djeda Ratka, odnosno poslije 1443, a prije 1461. godine, što se da utvrditi iz samog teksta. Iz ovog rukopisa se da naslutiti sličnost učenja pripadnika Crkve bosanske sa katarskim učenjem.

Pored djela vjerskog sadržaja u Bosni je bilo i djela svjetovne književnosti, ali je do danas sačuvan samo jedan rukopis za koji se sa sigurnošću može tvrditi da je prepisan i prerađen na tlu Bosne. To je roman o Aleksandru velikom tzv. Berlinska Aleksandrida, roman prisutan u gotovo svim srednjovjekovnim književnostima. Tu je i ljetopisna literatura, epigrafski i diplomatski materijal, te pismo stećaka.

Svojom iluminiranacijom rukopisi bosanske srednjovjekovne književnosti kao historijskih izvora imaju podjednak značaj i za izučavanje bosanske minijature. Naime, još u drugoj polovini XX stoljeća historičari umjetnosti su zapazili postojanje bosanske minijature. Razvoj srednjovjekovne bosanske minijature može se pratiti u nekoliko faza. Prva faza u razvoju minijature s kraja XII stoljeća ukazuje na bizantski uticaj sa bitnim osobinama zapadnoevropske romanike (bogato iluminirano *Evandjelje humskog kneza Miroslava*). U drugoj fazi bosanska minijatura već dobiva svoju specifičnu fizionomiju, odnosno elemente koji kasnije postaju njenom karakteristikom. “Po umjetničkoj vrijednosti i drugim karakteristika-

³⁸ U dokumentu koji govori o srebrenini koju je deponovao vojvoda Vladislav Kosača u Zadru 1474. godine, među pladnjevima je i jedan veliki na kojem je utisnut vojvodin žig, ali i jedan na kojem je ispisana neka legenda *bosanskim pismom*; M. Šunjić, O vojvodi Vladislavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru, Godišnjak Društva historičara BiH, god. XXXIX, Sarajevo 1988, 68; M. Šunjić, 1997, 387.

ma najznačajniji spomenik tipično bosanskog minijaturnog slikarstva je *Divoševo evanđelja* iz prve polovine XIV stoljeća pisano bosančicom za bosanskog feudalca Divoša Tihoradića.³⁹ Trećoj fazi razvoja bosanske minijature pripada veći broj iluminiranih rukopisa nastalih krajem XIV i prvoj polovini XV stoljeća. U ovim minijaturama primjetan je uticaj romanike i gotike, ali i elementi tipične bosanske iluminacije (*Beogradsko četveroevanđelje*, *Čajničko evanđelje*, te posebno bogato iluminiran *Rukopis krstjanina Radosava*). Poslednja, četvrta faza je vrhunac bosanske minijature. Najznačajniji rukopis sa tipičnom bosanskom minijaturom je *Hvalov zbornik*. Ovaj rukopis uz *Miroslavljevo evanđelje* spada među najljepše ukrašene bosanske rukopise. “Kod interpretacije ukrasa mora se poći od očigledne činjenice da je i ovdje riječ o spoju autohtone tradicije i uticaja Zapadne umjetnosti”,⁴⁰ što srednjovjekovnu Bosnu uvodi u krug evropskih kulturnih kretanja tog doba.

Bosanski stil jedna od osobnosti bosanskog srednjovjekovlja

Bosansko srednjovjekovlje je obilježeno specifičnim kulturno-historijskim tokovima sa trajno prisutnim tradicionalnim elementima protkanim stranim uticajima. O specifičnostima u kulturnim tokovima, posebice u domenu umjetničke obrade metala, kao jednoj od najznačajnijih djelatnosti u umjetnosti srednjovjekovne Bosne, bosanskim majstorima i njihovim djelima, do danas se pisalo usput, u okviru nekih drugih tema. Nikada se o tome nije govorilo u okviru pokušaja definisanja pojma bosanskog stila u umjetnosti srednjovjekovne Bosne. Istraživanja su uglavnom bila usmjerena na sagledavanje uticaja Istoka i Zapada, kao i na prepoznavanju prisustva elemenata tih kultura na tlu Bosne i Hercegovine.⁴¹

Autori su doduše primjećivali da se uz opće umjetničke stilove, u bosanskom zlatarstvu, kao i ostalim domenima kulturnog života srednjovjekovne Bosne, “očituje snažna domaća struja, koja se u pomanjkanju boljeg termina može nazvati narodnim stilom”.⁴² Međutim, po P. Anđeliću narodni stil je prepoznatljiv samo na pojedinim vrstama proizvoda, uglavnom na nakitu iz grobova i mješavina je indirektnih uticaja vizantijskog zlatarstva i dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe kojoj je ovaj stil, po njemu, najbliži.

Još su istraživači poput L.Thallockya i K. Jirečeka ukazali na postojanje određenih specifičnosti u materijalnoj kulturi srednjovjekovne Bosne. Znatno kasnije

³⁹ **P. Anđelić**, Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija BiH, II izd, Sarajevo 1984, 509.

⁴⁰ **P. Mikulić**, Bosanski i humski iluminirani rukopisi, Bosna franciscana, god.VIII, br. 13, Sarajevo 2000, 172.

⁴¹ **V. Mušeta-Aščerić**, Bosanski stil, jedna od osobnosti bosanskog srednjovjekovlja, Znakovi vremena, Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, vol.5, br.17, Sarajevo, jesen 2002, 198-230.

⁴² **P. Anđelić**, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Drugo izdanje, Sarajevo 1984, 536.

V. Han, a potom i B. Radojković proučavajući primjenjenu umjetnost na tlu Balkana, na osnovu dubrovačke građe, konstatuju da su Dubrovčani uočavali posebne karakteristike izrađevina iz Bosne, pa određujući im porjeklo nazivali ih *bosanskim*, a određujući im stil, naglašavali da su izrađeni *na bosanski način*. Ta specifičnost u oblikovanju i ornamentisanju predmeta izrađenih od srebra, zlata i drugih dragocjenosti vidljiva je na posuđu, nakitu, oružju, pa i odjeći.⁴³ Njihov izgled svjedoči o specifičnom *bosanskom stilu* nastalom na tlu Bosne u XIV i XV stoljeću, stilu koji se “koristi izvedbenim elementima iz Mađarske, Francuske, Italije, Bizanta i islamske sjeverne Afrike, sjedinjujući ih na sebi svojstven način”.⁴⁴

D. Kovačević-Kojić konstatuje da se predmeti od srebra u dubrovačkoj građi označavaju kao “bosanski” samo ukoliko su izlazili van Bosne, da bi se razlikovali od istih predmeta izrađenih na neki drugi način.⁴⁵ Međutim, i pored toga kod D. Kovačević-Kojić, koja se bavila gradskom privredom u srednjovjekovnim bosanskim gradovima, nije postojao interes za dalje elaboriranje ove pojave u dokumentima Dubrovačkog arhiva, kao nečeg specifičnog u gradskoj kulturi srednjovjekovne Bosne. Osvrnula se na ovu vrstu podataka, samo utoliko što ih nije mogla zanemariti, u okviru tema kojima se bavila.⁴⁶ Pavo Živković također konstatuje da su u kulturi Bosne pred kraj srednjeg vijeka prepoznatljivi čitavi slojevi s obilježjima susjednih kultura. Ipak ni on ne može zaobići činjenicu da se u dokumentima susreću pojasevi i prstenovi rađeni na bosanski način, odjeća, pa čak i marame.⁴⁷

M. Wenzel je svojim istraživanjima, došla do zaključka da najvažnija umjetnička forma srednjovjekovne Bosne u XIV i XV stoljeću nisu stećci, kako se do sada smatralo. “Glavna bosanska umjetnička forma bile su kucane, ornamentisane srebrenе i posrebrenе zdjele, napravljene od metala iz bogatih bosanskih rudnika,

⁴³ V. Han, La culture materiele des Balkans au Moyen Age a’ travers la documentation des Archives de Dubrovnik, Balcanica III, Beograd 1972, 157-193; B. Radojković, Zapadni uticaji na primjenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku, Radovi sa simpozijuma “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Izdanje Muzeja grada Zenice, Zenica 1973, 208. U pisanim dokumentima kao predmeti izrađeni bosanskim stilom spominju se: bosanske pozlaćene srebrenе tacne velike i male, bosanske srebrenе kašike, bosanski srebreni i kožni pojasevi, bosansko prstenje sa kamenjem, bosanski groši, bosanski štitovi i mačevi, bosansko platno, ženske haljine bosanskog kroja i dr.

⁴⁴ M. Wenzel, Tradicija umjetničke obrade metala u Kraljevini Bosni, Bosanski stil na stećcima i metalu, Sarajevo 1999, 79.

⁴⁵ D. Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978, 306 i 310.

⁴⁶ D. Kovačević, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni, GDI u BiH X, Sarajevo 1959, 293.

⁴⁷ P. Živković, Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću, Tuzla 1986, 197-198.

dok su dekoracije na stećcima njihova reducirana forma.”⁴⁸ Ona konstatuje da proizvodi poput luksuznih posuda izrađenih u srebru ili pozlaćenih, te heraldički prstenovi, nikada nisu proglašeni kao *bosanska umjetnost*, a zapravo su u najbližem srodstvu sa stećcima.

Društvenom razvoju srednjovjekovne Bosne pečat je davala i *viteška kultura* feudalnih dvorova i kraljevskog Bobovca. “Podignuti na vrletnim stijenama ili zaštićeni vodenim opkopima, stari gradovi (Burgen) i zamkovi (Schlossen) još i danas su *živući* dio ritterskog doba i najbolja ilustracija tadašnjih političkih i socijalnih prilika, života feudalne vladajuće klase, načina ratovanja, ratne arhitekture, a dobrim dijelom i umjetnosti i stvaralaštva uopće.”⁴⁹

U okviru bavljenja problemom urbaniteta u srednjovjekovnoj Bosni u historiografiji se pojavilo nekoliko teorija, počev od one koja u potpunosti negira postojanje urbanih sredina, do teorije da je razvoj gradova u srednjovjekovnoj Bosni identičan onom u Evropi. Autori su uglavnom polazili od pitanja koliki i kakav je bio uticaj zapadne ili jugoistočne Evrope na razvoj gradskih sredina u Bosni, upoređujući pokazatelje koji se odnose na način i vrijeme nastanka, njihov izgled i funkcija koju obavljaju. Gradova u Bosni srednjeg vijeka nije bilo po onima koji su na Bosnu doslovno prenosili kriterije na osnovu kojih je neko naselje imalo status grada na Zapadu (povelju o osnivanju, gradske slobode, crkvu/ katedralu i sl). Drugi, pak, koji su nastojali dokazati da je razvoj gradova u Bosni, mada vremenski u zakašnjenju u odnosu na razvoj gradova u zapadnoj Evropi, bio brz i intenzivan, i identičan razvoju gradova na zapadu, su smatrali da je prva polovina XV stoljeća period procvata gradskog života u Bosni, period kada je proces urbanizacije u punom zamahu.⁵⁰

U sagledavanju nastanka i razvoja urbanih sredina na određenom prostoru, ne može se polaziti od njihovog uklapanja u unaprijed stvorene teorijske šeme zapadnoevropskog srednjovjekovlja.

Ovakav metodološki pristup nije dao pozitivne rezultata u istraživanju gradova u pojedinim sredinama, pa ni bosanskoj, u utvrđivanju njihove tipologije i klasifikacije. Neovisno od ranije utvrđenih standarda u zapadnoevropskoj historiografiji, neophodno je sagledati realnu sliku urbaniteta na određenom prostoru u određenom vremenu. Samo takvim pristupom može se doći do definisanja pojma srednjovjekovnog bosanskog urbaniteta.

⁴⁸ *M. Wencel*, Bosanski stil na stećcima i metalu, Sarajevo 1999, 14. Za M. Wencel, i sami stećci, bosanski monolitni nadgrobni spomenici nisu ništa drugo do jedan aspekt jedinstvene mode, bosanskog stila, mješavine gotičkog, mediteransko-islamskog i bizantskog.

⁴⁹ *I. Bojanovski*, Neki rezultati proučavanja srednjovjekovnih gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu, Naše starine XVIII-XIX, Sarajevo 1989,109.

⁵⁰ *D. Kovačević-Kojić*, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978, 346.

Crkva bosanska jedan od elemenata društvene osobenosti

Na srednjovjekovnom zapadu, po ocjeni Žaka Le Goffa, pobune protiv crkve prije XIV stoljeća bile su uperene protiv njenog mentalnog i duhovnog svijeta i ogledale su se u “isključivanju svakog unošenja materijalnog života u religiozni svijet”. Skoro sve te pobune su se izrazile kao jeresi koje su gotovo sve poprimile manihejski dualistički karakter, po kojem je materijalni svijet svrstan u sferu zla. Po Žaku Le Goffu srednjovjekovne jeresi su imale društvenu osnovu, odnosno društveno porjeklo, “premda je društvena fizionomija i struktura jeretičkih pokreta bila veoma složena”. U osnovi društvene grupe su prelazile u jeres nezadovoljne svojim ekonomskim i društvenim statusom, pa su tako plemići bili zavidni crkvi zbog njenih posjeda, trgovci su bili ljuti jer nisu imali u društvenoj hierarhiji ono mjesto koje odgovara njihovoj ekonomskoj moći, a kmetovi u poljima i tkачi u gradovima se bune protiv sistema kojeg podržava crkva.⁵¹ Mogu li se u ovim okvirima potražiti razlozi pojave Crkve bosanske u srednjovjekovnoj Bosni ili je za njenu pojavu i razvoj presudan bio politički položaj Bosne i njena konstantna borba za očuvanjem samostalnosti. Činjenica da su uz njene pristalice iz svih društvenih slojeva srednjovjekovne Bosne, bili i bosanski vladari, banovi i kraljevi, ide u prilog tome.

Po jednom mišljenju “u sustavu duhovnih komunikacija u evropsko-mediteranskom srednjovjekovlju “Crkva bosanska” je bila istaknutim uporištem. Istočni Jadran i srednjovjekovna Bosna u tom su času bili jednim od važnih uporišta gibanja hereze na evropsko-mediteranskom prostoru”.⁵² U prilog ove teze idu podaci iz jednog spisa iz 1210-1214.godine, u kojem se kaže da su Katari iz sjeverne Italije, Mantove i Vićence, održavali veze sa dualističkom Bosnom, te da su njihovi biskupi primali svoj red u “Sklaviniji”, što znači da su prihvaćali umjereni dualizam Crkve bosanske. O vezama sa južnofrancuskim albigenezima govori i podatak iz pisma kardinala Konrada iz godine 1223. o heretičkom papi što je svoje sjedište imao u Bosni.

Dovodeći u blisku vezu Crkvu Bosansku s etabliranim političkim ritualom europskog srednjovjekovlja, s druge strane, na Crkvu Bosansku se gleda kao na hrišćansku instituciju, koja se odvojila od Rima i zadržala svoja tradicionalistička shvaćanja i oblike života, a ne kao na dualističku sektu koja bi Bosnu radikalno izdvojila iz duhovnog i političkog korpusa europskog srednjovjekovlja. Pojava Crkve bosanske u ovom slučaju se vezuje za početke neetabliranog katoličanstva u Bosni.⁵³

⁵¹ Ž. Le Goff, 1997,150-151.

⁵² T.Raukar, 1997, 268.

⁵³ **D. Lovrenović**, Uticaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni, Znanstveni skup Sedam stoljeća bosanskih franjevac 1291-1991, Zbornik radova, Franjevačka teologija u Sarajevu, Samobor 1994, 37-93.

U srednjem vijeku crkvena samostalnost je podrazumijevala i političku neovisnost. S tim u vezi sagledavana je i uloga Crkve bosanske u bosanskoj državi. Dok je po jednim Crkva bosanska bila “simbol i zalog njene samostalnosti”⁵⁴, po drugima ona nije bila ravnopravan partner Katoličkoj crkvi i stoga nije mogla poslužiti kao instrument vladanja. Njena uloga pri tome se svodi na arbitriranje između bosanskih kraljeva i vlastele.⁵⁵

Činjenica je, da sazrijevajući institucionalno i pretvarajući se u prvoj polovini XIII stoljeća u samostalnu Crkvu bosansku, sa zasebnim hierarhijskim ustrojem,⁵⁶ dakle u vrijeme kada se jasno oblikovao vjerski razgraničeni prostor Pravoslavne i Katoličke crkve, uklještena između njih, Crkva bosanska je osporavana i od jednih i od drugih.

Njeno postojanje, njeno specifično ustrojstvo, hierarhija i učenje, su neosporne činjenice, kao što je neosporna i njena uloga u ukupnom društvenom životu srednjovjekovne Bosne.

IV. BOSANSKO SREDNJOVJEKOVLJE I SAVREMENOST

Sadašnjost uveliko određuje smjer historijskog istraživanja i od nje ovisi historijska spoznaja i historičar. Da bismo razumijeli sadašnjost moramo poznavati prošlost,⁵⁷ a da bismo spoznali bosansku prošlost nužno je, između ostalog, utvrditi šta je baština srednjeg vijeka, a šta historiografije XIX i XX stoljeća. Tek nakon toga moguće je sagledati značaj bosanskog srednjovjekovlja u našoj suvremenosti.

O značaju srednjovjekovlja u ukupnosti historijskog razvitka, Žak Le Gof čini se daje najbolji odgovor, jer po njemu “to je razdoblje koje nam najbolje omogućuje da shvatimo naše korene i naše raskide u našoj zbuđenoj modernosti, u našoj potrebi da razumemo promenu i preobražaj, koji je bit istorije kao nauke i kao življenog iskustva. To je distanca pamćenja koje karakteriše; vreme predaka. Verujem da vladanje prošlošću, koje jedino ostvaruje istoričar od zanata jeste isto tako suštinsko za naše savremenike kao i vladanje materijom koje im pruža fizičar ili vladanje životom koje im pruža biolog.”⁵⁸ Shvatajući, upravo značaj ovog perioda u historiji, velika imena evropske historiografije bili su medijevisti, a u

⁵⁴ **S. Ćirković**, Bosanska crkva u bosanskoj državi, Prilozi za istoriju BiH, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, ODN, knj.17, Sarajevo 1987, 195-254.

⁵⁵ D. Lovrenović, 1994, 69 i 79.

⁵⁶ **P. Ćošković**, Ustrojstvo crkve bosanske, Zbornik fra Andela Zvizdovića, Sarajevo-Fojnica 2000, 61-83.

⁵⁷ **V. Mušeta-Aščerić**, Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost, Prilozi Instituta za istoriju, 30, Sarajevo 2001, 7-23.

⁵⁸ **Žak Le Gof**, Za jedan drugi srednji vek, Vreme, rad i kultura zapada, Novi Sad 1997, 9.

Bosni i Hercegovini uz historičare ovaj period bosanske historije bio je zanimljiv i za one koji to nisu.

Da bismo mogli ocijeniti njegov značaj u ukupnom historijskom razvoju BiH, moramo najprije utvrditi šta je bosansko društvo u razdoblju nacionalnih integracija u XIX stoljeću, moglo preuzeti od te baštine i ugraditi u vlastitu osnovu, odnosno koja su to osnovna obilježja bosanskog srednjovjekovlja koja se mogu smatrati sastavnim dijelom cjelovitog historijskog razvoja BiH. Neki oblici ove baštine su prepoznatljivi i danas (prostorne, društvene i kulturne osobenosti), naravno izmjenjene u kasnijem historijskom razvoju, dok drugi, tipični za srednjovjekovlje, nisu mogli opstati (staleška pripadnost).

Društveni i politički prostor i državopravna samostalnost, ljudi i njihovo stvaralaštvo, kultura i umjetnost, spomenička baština i duhovnost, te integrativno djelovanje Bosanske crkve jesu srednjovjekovni temelji na kojima se u času nacionalnih integracija moglo osloniti moderno bosansko društvo, ali nije. Historija treba da dade odgovor i na pitanje zašto. Bez te baštine naša bosanska savremenost je nezamisliva, ona postoji i treba je povezati u cjelinu o bosanskom srednjovjekovlju.

Autor

Profesor dr. Vesna Mušeta-Aščerić je varedni profesor historije srednjeg vijeka na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autorica analizira činjenicu da u bosanskohercegovačkoj historiografiji do sada nije napisana nijedna studija koja bi obrazložila načela i metodologiju istraživanja našeg srednjovjekovlja, bez obzira na činjenicu da se u tom području javljaju veoma velike razlike u pristupima, prema ovom predmetu. Autorica nastoji odgovoriti na pitanje zbog čega se ove razlike javljaju i koji bi pristup toj temi bio najadekvatniji.

POLITIČKE I ORGANIZACIONE PRIPREME ZA ODRŽAVANJE ZAVNOBiH-a

Duško Otašević

Od samog početka NOR-a, zavisno od stepena razvitka oslobodilačke borbe, KPJ i NOP su sprovodili u cjelini i stavove o pitanju položaja Bosne i Hercegovine kao istorijski nastale posebnosti teritorijalno-političke cjeline. Ti stavovi su se tokom revolucije dalje razvijali i od koncepcije o autonomiji razvili se u istorijske odluke o Bosni i Hercegovini kao šestoj ravnopravnoj federalnoj jedinici nove Jugoslavije.

Neposredno poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a, novembra 1942. godine, uslijedila je inicijativa CK KPJ da se osnuju nacionalna antifašistička vijeća narodnog oslobođenja kao najviša politička tijela NOP-a pojedinih jugoslovenskih zemalja. Teške ratne prilike uticale su da se ova inicijativa ne realizuje sve do potkraj 1943. godine, izuzev u Hrvatskoj, gdje je ovaj predstavnički organ najprije osnovan u junu te godine.

U Bosni i Hercegovini, gdje su najvećim dijelom vođene vojne operacije, osnivanje zemaljskog antifašističkog vijeća bilo je odloženo sve do novembra 1943. godine. U tom periodu još više su sazreli uslovi za osnivanje predstavničkog tijela Bosne i Hercegovine. Do potkraj 1943. godine oslobodilački rat je zahvatio gotovo sva njena područja, a veliki dio njene teritorije bio je potpuno oslobođen. Oružana sila NOP-a na području same Bosne i Hercegovine izrasla je u 23 brigade, od 118 koliko ih je do tada bilo formirano na teritoriji čitave Jugoslavije, dok je na području Bosne i Hercegovine djelovalo 25 odreda kao teritorijalnih jedinica. Na čitavoj oslobođenoj teritoriji izrasla je mreža narodnooslobodilačkih odbora, od mjesnih do okružnih i oblasnih.

Sve to je ne samo opravdavalo nego i nametalo potrebu osnivanja ZAVNO-BiH-a kao političkog predstavništva NOP-a i najvišeg organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu već u ljeto 1943. godine pokrenuo inicijativu za osnivanje političkog predstavničkog tijela NOP-a u Bosni i Hercegovini. U pismu Pokrajinskog komiteta upućenom Centralnom

komitetu KPJ od 18. avgusta te godine, u kojem se govori o prvim kontaktima nekih građanskih predstavnika Muslimana sa NOP-om, kojom prilikom su se oni interesovali da li se očekuje formiranje kakve privremene vlade, ističe se da im je odgovoreno da će za sad “biti dovoljno da se obrazuje AVNO Bosne i Hercegovine kao politički forum u koji će ući predstavnici Bosne i Hercegovine bez obzira na narodnost, vjeru i političku pripadnost” (ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944, knj. I, Sarajevo, 1968, str.22). Mjesec dana kasnije u pismu Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, od 14. septembra, PK tu inicijativu, kao i mišljenje o definitivnom položaju Bosne i Hercegovine, formuliše već mnogo određenije: “Mislimo da je situacija sazrela da se formira ZAVNO za Bosnu i Hercegovinu, o čemu smo već obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slovenskog Juga. U okviru opštih demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničkog s parolom autonomije Bosanskog begovata” (ZAVNO-BiH, Isto, str. 24). U septembru, oktobru i prvoj polovini novembra 1943. godine putem izbora, gdje god je to bilo moguće, i na drugi način, pripremljena je lista delegata za osnivačku skupštinu ZAVNOBiH-a. Delegati su, uglavnom, bili svi članovi AVNOJ-a sa područja Bosne i Hercegovine, predstavnici bosansko-hercegovačkih partizanskih jedinica, članovi oblasnih i okružnih NOO i još po pet delegata iz svakog okruga – istaknutih političkih, javnih i kulturnih radnika.

Pripremano je tako osnivanje najvišeg političkog predstavništva NOP-a i najvišeg organa vlasti u Bosni i Hercegovini kao posebnoj jedinici u novoj Jugoslaviji. Ali definitivni status te jedinice još uvijek nije bio potpuno utvrđen. Odlučujući korak u tom pravcu predstavljaju razgovori koji su vođeni na sjednicama PK KPJ za BiH, i zajedničke diskusije sa članovima CK KPJ u Jajcu novembra 1943. godine.

O Bosni i Hercegovini, kao istorijski formiranoj geografsko-ekonomskoj cjelini sa njenom specifičnom političkom problematikom, nije bilo više dvojbi u stavovima KPJ i u jugoslavenskom NOP-u u cjelini. Time je otklonjena svaka mogućnost shematskog svođenja ovog pitanja pod formulu nacionalnog suvereniteta jedne nacionalno homogene teritorije i na taj način rješenje na principu – koliko nacija toliko federalnih jedinica. Postavljalo se samo pitanje definisanog statusa Bosne i Hercegovine u novoj jugoslavenskoj federaciji. U početku razgovora u Jajcu bilo je mišljenja da Bosna i Hercegovina treba da bude autonomna pokrajina. Ali alternativa njenog priključenja federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje jedne od njih i opravdani otpor Muslimana, nije moglo doći u obzir za razmatranje. Isto tako, nije prihvaćena ni koncepcija da Bosna i Hercegovina kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa saveznim ustanovama jugoslovenske federacije, sa nešto manjim pravima od federalnih jedinica. Pokazalo

se, naime, u tim razgovorima da je ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine, kako je ona ranije zamišljena, prevaziđena osnovnim konceptom narodnooslobodilačke borbe koji je proklamovao da će pitanje svake jugoslovenske zemlje, pa i pitanje Bosne i Hercegovine, rješavati sam narod. Usvajanje ovih stavova doprinijelo je da se na toj osnovi pripremi i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a.

Mrkonjić Grad je od stalnih borbi stradao, ali ipak mnogo manje nego druga mjesta Bosanske Krajine. Stoga su u Mrkonjiću i postojale mogućnosti za održavanje pojedinih skupova i konferencija različitog sadržaja.

Što je novembar više odmicao, u gradu se osjećala i veća živost, koja se graničila sa nestrpljivošću, a sve u očekivanju zasjedanja ZAVNOBiH-a, od kojeg su mnogo očekivali narodi Bosne i Hercegovine pa, naravno, i mještani Mrkonjić Grada, kao i svi delegati i gosti koji su počeli da pristižu. Da bi se izvršile odgovarajuće pripreme za održavanje ZAVNOBiH-a, formiran je Odbor koji se, pored uređenja prostorija za zasjedanje, starao za smještaj, ishranu i ostale potrebe delegata. U Odboru, koji je radio pod neposrednim rukovodstvom Đure Pucara, bili su Skender Kulenović, Branko Ćopić, Jovan Marjanović, Mate Zaninović i Ante Šantić.

Zgrada u kojoj je trebalo da se održi zasjedanje pripadala je porodici Gašić, koja je u njoj držala krčmu. Vlasti NDH su 1941. godine uzele zgradu i pretvorile je u magacin. Kada je prvi put oslobođen Mrkonjić Grad, avgusta 1942. godine, zgrada je pretvorena u Dom kulture, u kojem su se odvijale političke i kulturne aktivnosti, kao i druge manifestacije.

Da bi sala izgledala što svečanije i ljepše, pristupilo se njenom uređenju. Nabavljene su fotelje, stolice, klupe, stolovi, ćilimi i drugi potreban materijal, tako da je sala bila svečano dekorisana. Pored fotografija Tita, Staljina, Ruzvelta i Čerčila, domaćih i savezničkih zastava, na zidovima sale nalazio se i veći broj parola o karakteristikama vremena i o samom zasjedanju. Za ovu priliku u sali je bilo privremeno uvedeno električno osvjjetljenje pomoću jednog agregata. Inače, sala Doma kulture je za raniju i kasniju upotrebu bila osvjjetljavana pomoću karbit lampi.

Zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je počelo sa radom 25. novembra 1943. godine u 19 časova, a završilo rad 26. novembra u četiri časa ujutro, prisustvovalo je 247 delegata, jer izvjestan broj nije stigao na vrijeme zbog borbi i drugih prepreka na putu do Mrkonjić Grada.

Osnivanjem ZAVNOBiH-a uspostavljeno je prvo političko predstavničko tijelo naroda Bosne i Hercegovine. Rezolucijom ZAVNOBiH-a istaknuti su značajni politički stavovi na osnovu kojih će narodi Bosne i Hercegovine da uredi svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima. Rezolucijom je proklamovano da narode Bosne i Hercegovine predstavlja jedino ZAVNOBiH, zatim, da narode Bosne i Hercegovine, kao i ostale narode Jugoslavije, može predstavljati u zemlji i pred inostranstvom jedino AVNOJ i vlast koja iz njega proizilazi. Time je utvrđen predstavnički karakter ZAVNOBiH-a.

Na osnovu zadataka koji su mu dati Rezolucijom, kao i djelatnosti nakon zasjedanja, Prezidijum ZAVNOBiH-a neposredno je rukovodio radom NOO. To znači da je obavljao i sve poslove najvišeg organa vlasti u Bosni i Hercegovini, čime su udareni i temelji državnosti Bosne i Hercegovine.

Odlukom Drugog zasjedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije potvrđeni su stavovi ZAVNOBiH-a. Njome je stvorena jugoslovenska federacija koja će obezbijediti ravnopravnost naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Ova Odluka u isto vrijeme znači i rješenje nacionalnog pitanja u jugoslovenskim zemljama, izraženog na taj način što svi narodi i narodnosti ujedinjeni u jugoslovensku federativnu zajednicu imaju jednaka prava. Time je Bosna i Hercegovina konačno zauzela svoje pravo mjesto u zajednici jugoslovenskih naroda postavši šesta federalna jedinica u okviru DFJ. Takvo rješenje najviše je odgovaralo interesima i Muslimana i Srba i Hrvata, i obezbjeđivalo suverenitete svakog od njih i svih zajedno. Na taj način iz političkog života Jugoslavije bio je eliminisan problem koji je građanskoj klasi, gotovo čitavo jedno stoljeće, od pojave nacionalnih pokreta na jugoslovenskom tlu, služio za ostvarenje nacionalističkih i eksploatatorskih interesa na području Bosne i Hercegovine.

Autor

Doktor Duško Otašević je penzionirani saradnik Historijskog muzeja u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor detaljno govori o pripremama bosanskog političkog i vojnog vodstva za organizaciju i uspješno održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 1943. godine, tj. u punom jeku oslobodilačkog rata protiv fašizma. Pripreme su bile vojne – osiguranje potrebne teritorije, političke – izbori i pripreme delegata svih naroda i socijalnih slojeva, tehničke – osiguranje sigurnog putovanja delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, njihov smještaj, ishrana i sigurni povratak i priprema dokumenata zasjedanja.

KRATAK OSVRT NA BOSANSKU SAMOSVIJEST U OSMANSKOM PERIODU

Enes Pelidija

U dosadašnjoj historiografiji Bosne i Hercegovine osmanskog perioda, nerijetko su mnogi autori nekritički prilazili izučavanju pojedinih pitanja. To je rezultiralo mnogim predrasudama u kojima su 415-godišnju osmansku vladavinu neki glorifikovali kao period potpune tame i nazadovanja, a drugi išli u drugu krajnost uljepšavajući i ono što ozbiljnija znanstvena kritika negira. Ovisno o tome kako je ko sklon da prihvati različita tumačenja, dugo vremena je ova jednostranost bila prisutna. Istine radi, pojedini osmanisti i historičari su, na osnovu izvorne arhivske građ , u svojim brojnim radovima, prije svega orijentalne provenijencije, donosili dosta kritična mišljenja o mnogim mjestima, događajima i ličnostima. Uglavnom se to odnosi na znanstvene radove koji su se pojavili u stručnim časopisima poslije 1945. godine . No, bilo je takvih radova i u ranijem periodu, ali u znatno skromnijem broju. Posebno su određene studije razbile crno-bijeli stereotip. Ipak, predrasude su ostale i do najnovijeg doba. Upravo u želji da na konkretnim primjerima ukažem da su, kao i u posljednjim danima srednjovjekovne bosanske kraljevine, ljudi sa ovog tla prije svega Bosnu, a ne osmansku državu doživljavali kao svoju zemlju za koju su se borili i potvrđivali privrženost u brojnim prilikama , a naročito u prijelomnim periodima njene prošlosti, naslovio sam ovaj rad ***Kratak osvrt na bosansku samosvijest u osmanskom periodu***. Nažalost, o ovome segmentu prošlosti današnje Bosne i Hercegovine, kao i dijelova susjednih zemalja koji su stoljećima bili u sastavu Bosanskog ejaleta, znanstvenici nisu posvećivali skoro nikakvu pažnju. Na neke posebnosti u svojim studijima i radovima ukazali su Hamdija Kreševljaković, Nedim Filipović , Avdo Sućeska, Hazim Šabanović, Adem Handžić, Ešref Kovačević, Ahmed S. Aličić i drugi. Ako pogledamo u čemu je ta posebnost, u pravilu su to odžakluk timari. No, prema onome koliko mi je do sada poznato, nešto slično bilo je i u nekim drugim pokrajinama Osmanskog carstva. Pa šta je to Bosnu izdvajalo u odnosu na druge?

To je, prije svega, *samosvijest* tokom cijele sultanove vladavine. Okrenutost rodnom kraju i zemlji koju su ljudi sa ovih prostora osjećali i ispoljavali u svim prilikama, daju odgovor da je Bosna svo ovo vrijeme bila prisutna u svim društvenim sredinama i na cijeloj svojoj teritoriji. To nam potvrđuju i brojni događaji od kojih su mnogi u direktnoj suprotnosti čak i sa nekim današnjim tezama koje je ozbiljnija znanstvena kritika davno odbacila .

Negiranje bosanske samosvijesti započelo je 1463. godine, kada je sa većim vojnim snagama došao sultan Mehmed II Fatih. Njegova brza vojna pobjeda nad braniocima, pogubljenje posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića (1461-1463), osvajanje jednog dijela Kraljevine i nestanka srednjovjekovne državnosti natjeralo je pojedince da opravdaju svoju nesposobnost i brzopletost odluka, te da krivicu prebace na druge. Za mnoge je izgledalo da je Bosna “šaptom” pala pod vlast Osmanlija. To nije tačno. Osmanskoj vojsci poslije 1463. godine, bilo je potrebno više decenija da uspostavi sultanovu vlast samo u onim granicama u kojima se nalazila Bosanska kraljevina posljednje godine svoje srednjovjekovne državnosti. Kada je riječ o teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, Osmanlijama je bilo potrebno 13 decenija, sve do zauzimanja Bihaća 1592. godine. Savremenici su se služili i neistinom. Tako je trogirski knez pisao 25. juna 1463. godine da je Bosna pala ne samo “bez ijednog topovskog hica, nego i bez izvlačenja iz korica ijednog mača”. Slično je razmišljao i tadašnji ugarski kralj Matija Korvin (1358-1390). U pismu papi Urbanu V (1362-1370) početkom 1464. godine, ugarski kralj, između ostalog, kaže kako je sultan u Bosni “pobijedio prije nego je izvukao mač iz korica”.

Za poraz su okrivljivani i domaći ljudi, posebno istaknutije ličnosti. Biskup Nikola Modruški, koji je kao papski legat (1361-1361) doprinio da kralj Stjepan Tomašević prekine taktiziranje sa sultanom Mehmedom II Fatihom obećavajući mu punu podršku Ugarske kraljevine, kao i drugih evropskih zemalja, u nastojanju da dio svoje krivice za nestanak jedne legalne kraljevine umanjí, optužio je za izdaju zapovjednika odbrane kraljevskog grada Bobovca pokatoličenog krstjanina Radaka koji je, po njemu, grad i tvrđavu predao bez otpora. Sve ove i slične nehistorijske teze imale su za cilj da se pokaže kako nije postojala samosvijest kod domaćih ljudi i vladajućeg plemstva o Bosanskoj kraljevini kao svojoj državi. Tako su učile generacije učenika i studenata. Međutim, navedeni primjeri su historijski potpuno netačni. O tome najbolje piše akademik Marko Šunjić koji pobija jednu po jednu od gore navedenih teza .¹

Oni koji su pisali o brzom nestanku Bosne ispustili su iz vida da je osmanska vojska ovu Kraljevinu počela napadati još od 1386. godine. U narednih 77 godina, shodno svojoj provjerenoj taktici da u svim prilikama buduću žrtvu politički, vojno i ekonomski oslabi, prije nego zada posljednji udarac, osmanska vojska je

¹ Dr Marko Šunjić, *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo 1998, 92,93 (dalje: M.Šunjić, *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*)

nekad intenzivnije, a nekad slabije upadala i razarala Bosnu. To isto je radila i sa drugim srednjovjekovnim državama na prostorima jugoistočne Evrope. Grčevita borba za održavanjem Kraljevine vođena je od domaćih ljudi i diplomatski i vojno.² *Svi društveni slojevi iz ovog perioda su na razne načine u tih proteklih 77 godina produžavali život srednjovjekovne bosanske države. To govori o svijesti koju su imali prema svojoj zemlji.*

I druge izrečene teze vezane za 1463. godinu, kada Bosna gubi svoju državnost, takođe pobijaju historijski izvori. Savremenik ovog Fatihovog pohoda na Bosnu, poznati osmanski historičar Dursun-beg u svom dijelu *Tarihi Ali Osmani* piše o sultanovom osvajanju Bosne. Kao neposredni učesnik u vojnom pohodu na Bosnu, on govori i o pružanju otpora sultanovoj vojsci. Između ostalog, kaže: “*Drugi opet nevernici, žitelji pakla, uzdajući se u svoju snagu i čvrstinu svojih mesta produžiše da se odupiru i bune. Povukoše se u nepristupačna mesta i zbegove*”. A zatim nastavlja: “*Buntovnici pojedinih nahija bejahu se iskupili na po jedno od ovako nepristupačnih i tvrdih mesta u gorama, pa bi kao demoni izabrali sebi jednog vođu. Odatle su se odupirali i u inatu bili uprni, rešeni da se bore sa pobjedonosnom vojskom ... Kad se borba završavala islamskom pobjedom, prije no što bi se otpočelo robljenje i pljačka, mnogi su nevernici i nevernice, mladić i djevojka, i djeca, iz straha da ih Turčin ne bi uzeo, ispuštali dušu skačući svojevoljno u provaliju*”.³

I drugi učesnik ovog pohoda koji je bio u sultanovoj vojsci, Konstantin Mihailović iz Ostrovice pisao je sljedeće: “*Čuvši šta se zbiva u Bosni, car Muhamed (Mehmed II) krenu posle godinu dana natrag, osvajajući gradove, a nemajući topove za sobo, naredio je da se tu liju i tukući ih iz ovih, srušio je bio sve zidove Jajca, a posle toga je počeo jurišati. I već je carska zastava bila na zidu, ali se jedan paša iz grada počeo s jednim janičarom boriti za zastavu. A tako su se snažno držali da su obojica pala s grada i ubila se.*”⁴ Na prvi pogled, sitni detalji govore nam da se Bosna nije tako lahko predavala napadačima.

U to vrijeme, nijedna istaknutija ličnost iz reda bosanskog plemstva nije se pridružila Osmanlijama, izuzev Vladislava, sina hercega Stjepana Vukčića-Kosače koji ih je i doveo u Kraljevinu.⁵ “*Srednjovjekovna bosanska država nije dakle sama od sebe propala, niti je jednim udarcem noge srušena kao crvotočna zgrada, kako se rugao naš Vladimir Ćorović, nego je, i prema onome kako Venecija*

² Više o tome vidi u radu Hazima Šabanovića, *Bosansko krajište*, Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine, IX, Sarajevo 1957, 177 – 220

³ Istorija naroda Jugoslavije (do početka XVI veka), Beograd 1953, 561

⁴ Konstantin Mihailović iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska hronika*, Predgovor, prevod i napomene dr Đorđe Živanović, Beograd 1966, 156

⁵ M. Šunjić, *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*,

*piše Firenci 14. VI 1463., pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo – aredet ante oculos opulentimum regnum!*⁶

Vežanost domaćeg stanovništva za Bosnu kao jedinu domovinu tokom 415-godišnje osmanske vladavine potvrđivano je u brojnim situacijama. U vrijeme kada Osmansko carstvo u XVI stoljeću postaje jedna od svjetskih imperija na mnogim državnim i vojnim položajima bili su ljudi iz Bosne. Među njima je bio ne mali broj pojedinaca, pa i cijelih porodica koje su dio svog stečenog bogatstva u vidu vakufa ili na druge načine ostavljale u Bosni. Tako je još u prvom stoljeću osmanske vladavine na teritoriji bosanskog, hercegovačkog, zborničkog, kliškog i požeškog sandžaka došlo do podizanja brojnih građevina sakralne i profane namjene, a od kojih su mnoge predstavljale embrion kasnijih urbanih sredina. U tome je posebno mjesto i ulogu imao Gazi Husrev-beg koji je sa kraćim prekidima između 1521. i 1541. godine bio sandžakbeg Bosanskog sandžaka. Iako se nije rodio u Bosni, kao sin Ferhad-bega koji je porijeklom sa ovih prostora, cijelo svoje bogatstvo i sve svoje lične sposobnosti do tragične smrti usmjerio je na dobrobit sandžaka kojim je u sultanovo ime upravljao u posljednje dvije decenije svoga života. Rezultat te njegove aktivnosti su mnoge zadužbine u više mjesta. Nesumnjivo da je on najzaslužnija ličnost koja je svojim vakufskim objektima doprinijela da Sarajevo već u prvoj polovini XVI stoljeća postane jedan od najvećih i najznamenitijih gradova evropskog dijela Osmanskog carstva.⁷ Ni druge ličnosti iz XVI stoljeća koje su stekle ugled i bogatstvo kako u Bosni, tako i u brojnim pokrajinama Carstva, nisu zaboravljale rodna mjesta i svoje najbliže. To je naročito došlo do izražaja u drugoj polovini XVI stoljeća. Braća Sinan-beg i Husein-paša svojim zadužbinama su učinili da Čajniče i Pljevlja izrastu u rang kasabe.⁸ To isto učinio je i Mustafa-paša Sokolović koji je kao vakif bio osnivač kasabe Rudo.⁹

Brojne vakufname iz XVI stoljeća govore nam o relativno velikom broju pojedinaca koji su u Bosni podigli brojne građevine i darovali novčana sredstva. Među njima bili su: Isa-beg Ishaković, Gazi Husrev-beg, Sofi Mehmed-paša, bosanski sandžakbeg Mustafa-paša, Ferhad-beg, Musa Čelebi, Nesuh-aga Vučjaković, fočanski nazir i zaim hadži Mehmed-beg, Zaim hadži Muhamed-beg (Karadoz-beg), Turali-beg, Sinan-beg Boljanić, Derviš-aga, carski kizlar aga Mustafa, sin Mehmed-begov, te mnogi drugi. Iz njihovih vakufnama se vidi da, bez obzira da li su stalno boravili u Bosni ili su živjeli daleko od nje, nesebično su dio svojih privatnih materijalnih i novčanih sredstava uvakufili za opće potrebe stanovništva Sara-

⁶ *ibidem*, 94

⁷ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo 1996, 7 – 247

⁸ Enes Pelidija – Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja 1988., 5-49

⁹ Alija Bejtić, *Rudo i rudarski kraj, doba turske vladavine*, Rudo, spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade, Rudo 1971, 197 – 209

jeva, Mostara, Banje Luke, Rudog, Rogatice, Tešnja, Foče, Tuzle, Čajniča, Varcar Vakufa (od 1923. Mrkonjić Grada) i drugih brojnih ne samo bosanskohercegovačkih, nego i nekih gradova koji su sada u susjednim zemaljama, a stoljećima su bili u sastavu Bosanskog ejaleta.¹⁰ Gazi Husrev-beg je cijeli svoj imetak ostavio u Bosni i po vlastitoj želji ukopan je u Sarajevu, zajedno sa suprugom princezom Šahdidar koja je bila kćerka sultana Bajazita II.

Koliko je pažnje i sredstava uložio u podizanju sakralnih i profanih objekata Gazi Husrev-beg u Sarajevu tokom prve polovine XV stoljeća, toliko je prvi bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović uložio za razvoj Banje Luke. Tokom boravka u ovom gradu, od 1574. do 1580. godine, kao bosanski sandžakbeg, a od 1580. do 1588. godine kao prvi bosanski beglerbeg iz svojih ličnih sredstava je, pored džamije Ferhadije koju su 7. maja 1993. godine srušili četnici, sagradio 200 dućana, karavan saraj, hamam, tri mlina, rezidenciju, medresu, imaret i druge vrijedne objekte. Time je i ovo mjesto steklo status šehera, kakvo je i Sarajevo bilo od vremena Gazi Husrev-bega. Kada je 1588. godine, odlukom Visoke porte, imenovan za budimskog namjesnika i dalje je veliku pažnju posvetio Banjoj Luci. U Budimu 1590. godine ubio ga je jedan rob. Po njegovoj ranijoj želji, ukopan je u Banjoj Luci, gradu kojeg je najviše volio i kome je poklonio svu svoju ljubav i bogatstvo.¹¹ I na ovome primjeru vidimo da su ljudi porijeklom iz Bosne, bez obzira na kakvom položaju su se nalazili, bili vezani za rodni kraj.

To se manifestovalo na razne načine. Prvom i drugom sandžaku, osmanske vlasti su dale imena, Bosanski (1463) i Hercegovački (1471). **Ti nazivi su se zadržali tokom cijele osmanske vladavine.**¹² Tek od formiranja Zvorničkog sandžaka 1481. godine, kao i u narednom periodu Kliškog (1537), Požeškog (1538), Čazmansko-pakračkog (1554), te Krčko-ličkog (oko 1580), sandžaci su dobivali imena po mjestu boravka sandžak-begova. Posebno je to došlo do izražaja 1580. godine. Od navedenih sandžaka je beratom od 24. redžepa 988., tj. 5. septembra 1580. godine Ferhad-beg postavljen za prvog bosanskog namjesnika sa titulom paše i dodijeljen mu je prihod od 800.000 akči.¹³ Nova osmanska pokrajina koja je formirana na skoro cijelom prostoru današnje Bosne i Hercegovine i znatnom dijelu susjednih ze-

¹⁰ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985, 9 – 259

¹¹ Alija Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom, arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII vijeku*, Naše starine, I, Sarajevo 1953, 97-104; Enes Pelidija, *Život i djelo Ferhad-paše Sokolovića*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, god. LIV, br. 6, Sarajevo 1991, 699-712

¹² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 15-234 (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*)

¹³ Topkapi Sarayı Arşivi, KK 262, s. 2. Ovaj podatak preuzeo sam od objavljene doktorske disertacije Hatidže Oruč, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, Sarajevo 2003. godine, 37. Ovim je jasno utvrđen datum formiranja *Bosanskog ejaleta* kojeg je u svojoj studiji "*Bosanski pašaluk*" dr. Hazim Šabanović smjestio u vremenski priod između 25. aprila i 23. septembra 1580. godine. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 78

malja, a 12 godina kasnije i cijele Bosne i Hercegovine, službeno je nazvana **Bo-sanski ejalet**. To ime je zadržala do prvih decenija XIX stoljeća kada se zove **Bo-sanski vilajet** carskim fermanom od 17. zil hidždže 1281., tj. 13. maja 1865. godine.¹⁴ Sve nam to govori da je ime **Bosna**, prvo za sandžak, a kasnije i pokrajinu u kontinuitetu ostalo tokom punih 415 godina sultanove vlasti na ovim prostorima. Ako pogledamo administrativno upravne nazive drugih zemalja na prozorima jugoistočne Evrope koje su bile pod vlašću Osmanskog carstva, vidimo da je svijest o Bosni bila prisutna i u službenim nazivima, kao i ljudi porijeklom iz Bosne.

Slično se dešavalo i u narednom, XVII stoljeću. Brojni stvaraoci na svim znanstvenim i umjetničkim poljima uz svoje ime i prezime vrlo često dodaju **Bošnjak**. Među njima spomenuo bih Derviš Jakup pašu-Bošnjaka, Ali Dedu-Bošnjaka, Šani Salih-Bošnjaka, Muhameda Musića-Allameka Bošnjaka, Hasana Bošnjaka, Šinasi Mehmed Čelebi Bošnjaka, Kodža Muerrih-Huseina Bošnjaka, Sijahi Mustafu Bošnjaka, te na desetine drugih poznatih imena koji su svojim djelima ostavili vrijedan trag u književnosti, historiji, sociologiji, filozofiji, teologiji, pravu i drugim znanstvenim disciplinama. Bilo je i onih koji su svom imenu i prezimenu dodavali i mjesto rođenja. Među takvima je bio Hasan Kafi *Prušćak*, Ahmed Šemsudin *Sarajlija*, Zijai, Hasan el *Mostari*, Ahmed *Mostarac*, Šehdi Osman Kadić *Bjelopoljak*, Hadži Hilmi *Taslidžak*, Muslihudin Bošnjak *Travničanin*, Hasan *Livnjak*, Aga dede iz *Dobora*, Ebu Bekir *Visočak*, Hasan *Duvnjak*, te mnogi drugi.¹⁵ Svi oni su na svoj način znali kome i gdje pripadaju.

Ljudi sa prostora današnje Bosne i Hercegovine cijenili su svoj jezik. To nam najbolje govori djelo *Maqbuli'arif* poznatije pod popularnijim nazivom *Potur Šahidi(ja)*, Muhameda Hevajia Uskufije iz Tuzle. On je još 1631. godine napisao ovo djelo koje je ustvari bosansko-turski rječnik.¹⁶

U više navrata, opisujući brojna bosanskohercegovačka mjesta, najpoznatiji osmanski putopisac Evlija Čelebi u svom "*Putopisu*" ističe brojne primjere veza-nosti domaćeg stanovništva za rodna mjesta i Bosnu uopće. On ističe da su domaći ljudi Bošnjaci, koji se tako i pred njim predstavljaju, praveći razliku u odnosu na druge narode koji su bili u okviru Osmanske države. Tako npr. za stanovništvo Srebrenice piše da u njoj žive Bošnjaci.¹⁷ Na drugom mjestu, opisujući Sarajevo iz 1660. godine piše: "*Narod se u ovim krajevima u pučkom govoru zove Bošnjaci ("Bošnjak"). Samo draže im je kad se kaže Bosanci ("Bosnevi"). Kao što je čist*

¹⁴ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983. godine 82

¹⁵ Dr Hazim Šabanović, *Književnost muslimana bih na orijentalnim jezicima (biobibliografija)*, Sarajevo 1973., godine, 39-716; Dr Savfet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1986. godine, 13 – 452

¹⁶ Dr Muhamed Huković, Dr Ahmed Kasumović, Dr Ismet Smailović, sa *Uvodom* akademika Nedima Filipovića, *Muhamed Hevai Uskufi*, Tuzla 1990., 7-202

¹⁷ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1996, 100

njihov jezik, tako su zaista i oni samo bistri ljudi koji sve ispravno prosuđuju.” Ime **Bošnjak** Evlija Čelebi u *Putopisu* navodi na više mjesta, jasno ga razlikujući od imena drugih naroda.¹⁸ Slično pišu i brojni francuski putopisci koji su prolazili kroz Bosnu tokom XVI i XVII stoljeća. I oni na više mjesta uočavaju da se domaće stanovništvo nije identifikovalo sa osmanskim Turcima i drugim narodima koji su bili pod sultanovom vlašću. Posebno su navodili činjenicu da je u mnogim mjestima kroz koja su prošli veliki dio domaćeg stanovništva prešao na islam.¹⁹ Na to ukazuju i drugi putopisci u različitim vremenima kada su boravili na teritoriji Bosanskog ejaleta.

Da je domaće stanovništvo bilo više okrenuto sebi i svojoj Bosni, a manje osmanskoj državi i sultanu u Istanbulu govore i pobune Bošnjaka u XVII i XVIII stoljeću. Sve do novijeg doba historiografija bivše Jugoslavije je bila nekritična prema muslimanima u konfesionalnom smislu. To se najviše vidi u brojnim radovima mnogih historičara starije generacije. Oni su u svojim djelima uvijek s pravom ukazivali na sve propuste lokalne i centralne vlasti, te navodili brojne pobune nemuslimanskog stanovništva. Međutim, kada je riječ o muslimanima na ovim prostorima, a posebno Bošnjacima, nigdje nisu isticali da se i oni bune isto kao i drugi sultanovi podanici u određenim vremenskim periodima. Razloga za to bilo je više. Jedan od njih je bilo i stereotipno prikazivanje stanja u osmanskom periodu u sorealističkom stilu. Tek sa radovima akademika Avde Sućeske, kasnije dr Muhameda Hadžijahića i drugih, u drugoj polovini XX stoljeća pristupa se realnije ovom pitanju. Profesor Sućeska je već u prvim svojim radovima na ovu temu počeo ukazivati da se Bošnjaci iz Bosanskog ejaleta još u XVII stoljeću okreću sve više svojoj užoj domovini Bosni, a ne sultanu u Istanbulu. To su pokazali i u svojoj prvoj pobuni koja se desila 1636. godine u Sarajevu. Seljaci sarajevskog kadililuka su se u to vrijeme pobunili protiv ubiranja nameta bedel-i šayka. Tom prilikom su razorili i opljačkali sarajevski sudnicu (*mehšćemu*) i ubili jednog sudskog izvršioca (*muhzira*).²⁰ Sljedeća pobuna stanovništva iz okoline Sarajeva desila se 1650. godine. Povod za ovu pobunu bio je tadašnji Defterdar-zade Mehmed paša. On je od Sarajlija pokušao protuzakonito i silom da uzme novac umjesto sejmena.²¹ Posebno je u ovom šeheru bila velika pobuna koja je počela 26. maja 1682. godine. U narednim decenijama do kraja XVII stoljeća nije više bilo pobuna ovakve vrste. Vjerovatno je na to uticao i Bečki rat (1683-1699).²² **Po mome**

¹⁸ *Ibidem*, 160, 179, 201, te sve do 548 strane

¹⁹ Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI – XVII vek*, Beograd 1961, 19-596 na više mjesta

²⁰ Avdo Sućeska, *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVII 1966-1967., Sarajevo 1969, 166 (dalje: A. Sućeska, *Seljačke bune*)

²¹ *ibidem*, 172

²² Avdo Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995. godine, 16, 17

mišljenju, sve je to bilo dalje produbljivanje samosvijesti domaćeg stanovništva prema osmanskoj vlasti, što će posebno doći do izražaja u narednom periodu.

Jedan vid okrenutosti domaćih ljudi prema Bosni došao je i u vrijeme uspostavljanja nove granice duž Bosanskog ejaleta po odredbama Karlovačkog mira. Tada se u osmanskoj komisiji za razgraničenje na ovom dijelu nove osmansko-mletačko-habzburške granice u funkciji predstavnika i zastupnika šerijata (*muvela – i halife*), tj. predstavnika sarajevskog kadije-*mulle*, nalazio Abdulah efendija Drnišlija. Tokom rada na razgraničenju, pokazao je ne samo svu stručnost i ozbiljnost posla koji mu je povjeren, nego i svijest da to prije svega radi kao čovjek sa ovih prostora, a ne neki Osmanlija iz drugih pokrajina Carstva.²³

Posebno je bosanska samosvijest došla do izražaja kod ljudi u XVIII stoljeću. Najbolje se to vidjelo kako u miru, tako i u tri rata (1714-1718; 1737-1739. i 1788-1791) koji su se u tom periodu vodili na tlu Bosanskog ejaleta. Neposredno iza zaključenja mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima 26. januara sa Habzburškom monarhijom i 7. februara 1699. godine sa Mletačkom republikom u Bosni, koja najvećim dijelom postaje najisturenija pokrajina evropskog dijela Osmanskog carstva, dolazi kako od predstavnika vlasti, tako i domaćih ljudi do punog izražaja interes za što više fortifikacionih objekata i boljom vojnom koordinacijom. Zahvaljujući tome, u prvom ratu koji se vodio od decembra 1714. go jula 1718. godine, Bosna nije imala onako velike teritorijalne gubitke, kao što je to bilo sa drugim pokrajinama.²⁴ No, pravu samosvijest pokazali su Bošnjaci u austrijsko-osmanskom ratu koji se vodio od 1737. do 1739. godine. Znali su da će, ako ih porazi austrijska vojska, doživjeti sudbinu muslimana koji su u prethodnim ratovima protjerani sa teritorija u kojima su generacijama živjeli ili će, u najboljem slučaju, morati preći u kršćansku vjeru. Bošnjaci su bez ičije pomoći, maksimalnim angažovanjem i samoodricanjem, pobijedili nadmoćnijeg protivnika. Ovom pobjedom su odbranili sebe, svoj identitet, rodna mjesta i Bosnu koju su jedino istinski doživljavali kao svoju domovinu. “Zato se i može tvrditi da je Banjalučki boj od 4. avgusta 1737. godine predstavljao jednu od prvih stranica bošnjačke samosvijesti, hrabrosti i patriotizma... Posebno je ova pobjeda imala veliki značaj za Bošnjake islamske vjere koji su i do tada živjeli sa svojim komšijama katoličke, pravoslavne i jevrejske vjeroispovijedi. Oni su u ovom boju sačuvali svoj fizički i duhovni opstanak na ovim prostorima”.²⁵

²³ Alija Bejtić, *Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov Zbornik bosanskih memorijala 1672-1719.*, Radovi ANUBiH, knj. LX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo 1977, 201-240 ; Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973, 5-299

²⁴ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989, 5-301

²⁵ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737. – uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003. godine, 409, 410; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 300-303

Poslije Beogradskog mira (1. septembra 1739) na ovim prostorima u narednih gotovo pet decenija nije bilo rata sa susjedima. Međutim, upravo u tom mirnodopskom periodu, svijest domaćeg stanovništva još više se učvršćuje. U narednim decenijama uticaj domaćih ljudi, koji su bili na istaknutijim civilnim i vojnim položajima bio je na zavidnom nivou. Posebno su u tome došli do izražaja kapetani i brojne spahijske porodice koje su uživale odžakluk timare.²⁶ Istina, njihove odluke nikada nisu u glavnim pitanjima bile u suprotnosti sa stavom Visoke porte u Istanbulu. No, sve osnovne odluke koje su se ticale održanja reda, unutrašnjeg mira, privrednog života i posebno vojne sposobnosti za odbranu Bosanskog ejaleta, bile su u nadležnosti predstavnika osmanske vlasti koju su u pravilu obavljali ljudi domaćeg porijekla. Ovo ne znači da je u Bosni vladala neka vrsta autonomije. Međutim, po onome kako je bilo u praksi, to nije ni bilo daleko od ovoga pojma. Upravo u ovakvoj situaciji se domaće stanovništvo bunilo protiv lokalne vlasti, koja je zloupotrebljavala ovlaštenja. Kao i u prethodnom XVII, i tokom XVIII stoljeća u više navrata dolazilo je do pobuna domaćeg stanovništva, prije svega muslimanske konfesije. Ozbiljnija pobuna zabilježena je 1735. godine. Pobuna je izbila u mostarskom, a zatim i drugim kadilucima hercegovačkog sandžaka. Tek poslije izbijanja austrijsko-osmanskog rata 1737. godine, zbog opasnosti koja se nadvila nad Bosnom, došlo je do njenog primirenja.²⁷ No, pritajeno nezadovoljstvo ponovo je buknuo u novoj pobuni u većem dijelu ove osmanske pokrajine, koja je trajala od 1747. do 1757. godine.²⁸ ***I na ovim primjerama pobune se vidi bosanska samosvijest. Ljudi u XVIII stoljeću nisu slijepo slijedili ni sultana, ni predstavnike njegove vlasti u Bosni kada su nepravde i zloupotrebe bile evidentne. Oni su, prije svega, štitili sebe i svoja zakonska prava.***

Kada je Porta 1784. godine na austrijski zahtjev prihvatila da preda neka pogranična mjesta i tvrđave koje su bile sporne još od beogradskog mira (1739), protiv toga se pobunilo bošnjačko stanovništvo. Nezadovoljstvu se pridružio i tadašnji bosanski namjesnik Abdullah-paša Defterdarević. I on je kao rođeni Sarajlija reagirao patritoski. Bio je protiv davanja nekih pograničnih bosanskih mjesta susjednoj Austriji. To su iskoristili njegovi protivnici, pa su ga kod Visoke porte uspjeli oklevetati za veleizdaju. Bio je to povod da se osudi na smrt. Po predanju, kada je u Travnik februara 1785. godine sa čašicom otrova došao Portin izaslanik (mubašir), pijući otrov, vezir Abdullah-paša je izgovorio sljedeće riječi: “Baš ve-

²⁶ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, knj. I, Sarajevo 1991; Avdo Sućeska, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965. godine

²⁷ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od 1593. godine do Svištovskog mira 1791. godine*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo 1998, 165 (dalje: E. Pelidija, *Bosanski ejalet od 1593. godine*)

²⁸ A. Sućeska, *Seljačke bune*, 182 – 202

rerum, bir taš vermem” (I glavu ću svoju dati, a kamena jednog ne dam).²⁹ Bez obzira koliko ovo odgovaralo historijskim činjenicama ili ne, ipak i ova predaja govori o bosanskoj samosvijesti koja je bila prisutna daleko prije nestanka sultanove vlasti sa ovih prostora.

Posebno će patriotizam doći do izražaja u narednom osmansko-austrijskom ratu koji se vodio od 1788. do 1791. godine. U ovom ratu koji je u historiji poznatiji pod imenom **Dubički rat**, Bosanci su grčevito i hrabro pružali nevjerovatno veliki otpor na svim napadnutim mjestima. I ovdje oni nisu toliko branili sultana i osmansku državu, koliko sebe i svoju Bosnu. Tadašnji austrijski car, Josip II (1780-1790) znao je za nezainteresiranost službenog Istanbula za Bosnu. Zato je i pisao feldmaršalu Ernestu Laudonu koji je bio vrhovni zapovjednik carske vojske na bosanskom frontu “*da je Bosna prepuštena Bošnjacima i da to treba iskoristiti i napasti Berbir*”^{30, 31} Međutim, kako vojne aktivnosti austrijske vojske nisu išle planiranim tempom, to je feldmaršal Laudon iznio caru u Beču razloge zbog čega izostaju vojne pobjede. On je kazao “*da je upravo nevjerovatno kako su čvrsto građeni mali bosanski gradići i kako se tvrdoglavo u njima Turci (Bošnjaci-prim. m.) bore, a s kojom se lakoćom oni umiju iznova ušančiti, kad im se razori jedna odbrambena linija.*”³²

U XIX stoljeću, još od potpisivanja Svištovskog ugovora (4.08.1791.) Krajišnici i pojedini njihovi kapetani nisu se mirili sa gubitkom Cetinграда. Posebno se tome odupirao Hasan-aga iz Pećinграда. U narodnoj tradiciji je poznatiji kao Hasanaga Pećki. On je sa Austrijskom monarhijom vodio skoro 30 godina neku vrstu privatnog rata za Cetinград.³³ Hasanagina borba sa Austrijskom monarhijom bio je izraz svijesti ove ličnosti i Krajišnjika uopće da se bore za svoju a ne sultanovu zemlju. Sve će to još više doći do izražaja u Pokretu za autonomiju Bosne pod Husein-kapetanom Gradašćevićem.

Pokušaj reformiranja Osmanskog carstva, prije svega po uzoru na tadašnje evropske zemlje, imao je direktnog uticaja na mnoge događaje u brojnim osmanskim pokrajinama. Tako je bilo i sa Bosanskim ejaletom. Mnoge mjere koje je u toku svoje višedecenijske vladavine provodio sultan Mahmud II (1808-1839) nisu nailazile na podršku sultanovih podanika u Bosni. Razlozi tome bili su subjektivne i objektivne prirode. Posebno je to došlo do izražaja poslije ukidanja Jeničerskog odžaka 1826. godine. Tada su se bosanski kapetani, ajani i druge uglednije

²⁹ Safvet beg Bašagić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 146-1850.)*, reprint izdanje, Sarajevo, 1989, 110, 111

³⁰ *Bosanska Gradiška*

³¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banjaluka 1992, 119

³² *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb MCMLIX, 1331

³³ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 326

ličnosti osjetile ugroženim u svojim pravima. Oni će činiti i vođstvo Pokreta.³⁴ Među njima je bio i Hasan-aga Pečki koji je punih 30 godina na svoj način rato-
vao i borio se za Bosnu. On je, zajedno sa drugim kapetanima i tadašnjim ugled-
nicima, bio na sastanku u Tuzli koji je trajao od 20. januara do 5. februara 1831.
godine. Donesene su važne odluke od kojih su najznačajnije: a) da Bosna dobije
unutrašnju autonomiju, te da ubuduće centralnoj vladi u Istanbulu plaća 4000 kesa
novca godišnje i b) da se na čelu ove pokrajine imenuje domaća ličnost. Tom pri-
likom je za vođu pokreta izabran Husein-kapetan Gradašćević. Iako po godinama
mlad (29) nesumnjivo je bio među najuticajnijim, najsposobnijim i najbogatijim
ličnostima Bosanskog ejaleta. Zato je dobio najviše podrške.³⁵

U narednom periodu, tokom 1831. i 1832. godine, najveći dio stanovništva
ove pokrajine je, zajedno sa Husein-kapetanom, vodilo i političku i oružanu borbu
protiv centralne vlasti za ostvarenje proklamovanih ciljeva.³⁶ To je isticao i sam
Husein-kapetan, koji je u narodu već u to vrijeme postao poznat pod nadimkom
Zmaj od Bosne. On to ističe i u svojoj korespondenciji austrijskom caru Franju II
(1792-1835). U pismu naglašava da je izabran “po želji cijelog bosanskog nara-
da”.³⁷ **Cio tok borbe za autonomiju bio je izraz samosvijesti ljudi toga vremena
koji su Bosnu, a ne Osmansko carstvo s pravom smatrali svojom domovinom.**

Tu bosansku samosvijest znala je i centralna vlada u Istanbulu. U ranijim pe-
riodima, ona je patriotizam stanovništva Bosanskog ejaleta koristila na najbolji mo-
gući način kako bi sačuvala ovu izuzetno značajnu pograničnu pokrajinu. No, stanje
se sada promijenilo. Bosanska samosvijest više nije odgovorala sultanu i vodećim
ličnostima Carstva. Zato su i čekali pogodan trenutak da se obračunaju sa nosiocima
bosanske ideje koje, nakon vojnog poraza Pokreta za autonomiju, nisu elimini-
sali. Prilika za to ukazala se u vrijeme pobune u Krajini. Kada su početkom septem-
bra 1849. godine u boju kod Bihaća ustanici porazili bosanskog namjesnika Tahir-
pašu, Visoka porta je iskoristila tu priliku i 1850. u Bosnu poslala Omer-pašu Lata-
sa, jednog od najsposobnijih vojnih zapovjednika, koji je bio poznat po uspješnim
vojnim intervencijama protiv ustanika u više pokrajina Carstva.³⁸ U narednom pe-
riodu, Omer-paša je, služeći se svim sredstvima, uspio na najbrutalniji način ne
samo ugušiti pobunu u Krajini, nego i fizički ubiti i protjerati najveći dio uglednih i
uticajnih ličnosti, nosilaca bosanske samosvijesti. Među njima je bio i Ivan Franjo

³⁴ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996. godi-
ne, 241-249 (dalje: A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju*)

³⁵ Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878.
godine*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo
1998, 186 (dalje: I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*)

³⁶ A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 250-337

³⁷ *ibidem*, 187

³⁸ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 198, 199

Jukić koji je, i pored dokazane dobrodošlice, te pjesme koju je posvetio upravo Omer-paši, zbog svoje odanosti Bosni bio protjeran iz svoje zemlje.¹

U narednom periodu, i pored pojedinačnih pobuna, nije bilo onako organizirane borbe za unutrašnjom autonomijom, kao što je to bilo prije Omer-pašinos dolaska. No, to je bila samo prividnost. Kada je odlukama Berlinskog kongresa (13. juni – 13. juli 1878.) Bosanski vilajet predat Austro-ugarskoj, eksploziralo je narodno nezadovoljstvo protiv sultana Abdul Hamida i njegove vlade. Tada su se u narodu čule glasne riječi da je “*Bosna njihov vatan (domovina) i da sultan može dati Stambol, a ne Bosnu*”.² Sa istom onom odlučnošću s kojom je stanovništvo srednjovjekovne Bosanske kraljevine branilo svoju državu, tako su se i njihovi preci, poslije 415-godišnje osmanske vladavine, suprotstavili Osmanskom carstvu i evropskim državama da u njihovo ime odlučuju o zemlji koju oni smatraju svojom jedinom domovinom. To su najbolje pokazali pružajući žilav i iznenađujuće dug vojni otpor dolasku austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu.³ ***I na kraju osmanske vladavine, samosvijest domaćeg stanovništva bila je isto tako jasna i vidljiva kao i 1463. godine, te u svih proteklih 415 godina sultanove vlasti. I ovaj dio prošlosti Bosne i Hercegovine nam daje odgovor zašto je 25. novembra 1943. godine bilo moguće da predstavnici svih danas konstitutivnih naroda, političkih opcija i društvene pripadnosti jednoglasno prihvate rezoluciju ZAVNOBiH-a i da, poslije punih 480 godina, obnove bosanskohercegovačku državnost. Upravo svijest i samosvijest njihovih predaka da je Bosna i Hercegovina njihova istinska domovina, daju nam odgovor zašto je naša zemlja u to vrijeme vratila svoju državnost, a danas je i međunarodno priznata.***

Autor

Profesor dr. Enes Pelidija je redovni profesor historije osmanskog perioda naše historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor razlaže o razvoju osjećanja bosanskog patriotizma u narodu Bosne u vrijeme postojanja osmanske Bosne. Ukazuje na ulogu islama u tom procesu i ulogu očuvanja narodnog jezika i osnovne narodne kulture, kao i na važnost činjenice da je Osmansko carstvo očuvalo Bosnu kao jedinstvenu upravnu, sudsku i vojnu teritoriju sa značajnom ulogom domaćih ljudi u cjelokupnom ekonomskom, upravnom, vojnom i sudskom sistemu u njoj.

¹ G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850.-1852.*, Sarajevo 1977, 5-181

² I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 211

³ Mehmedalija Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austro-ugarske invazije 1878. godine*, Naučni skup “*Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*”, Sarajevo 1979, 73-88

ZAVNOBiH – NEDOVRŠENA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Enver Redžić

Jedan od najvažnijih zaključaka Prvog zasjedanja AVNOJ-a 26-27. novembra 1942. godine u Bihacu bio je da se pristupi osnivanju zemaljskih antifašističkih vijeća. Glavno poprište NOR-a bilo je protiv fašističkih njemačkih i italijanskih okupatora i domaćih kvislinga, koji su tokom prve polovine 1943. godine preduzimali krupne operacije protiv snaga NOVJ, poznate pod nazivom IV i V ofanziva, da bi slomili borbeno jezgro NOP-a i njegove udarne oružane snage. Neprekidno ratovanje na teritoriji BiH bilo je glavni razlog što se odlagalo osnivanje ZAVNOBiH-a za povoljniju vojno-političku situaciju. Međutim, odlaganje je bilo posljedica stalnog prisustva Jugoslovenskog vojno-političkog centra, VŠ NOV i CKKPJ na području BiH, koji su djelovali kao neposredni nosioci ratnih i političkih inicijativa. Tako se pokazalo da se u bosanskohercegovačkom političkom rukovodstvu počelo misliti i raditi na pripremanju osnivanja ZAVNOBiH-a tek kad su to postali članovi jugoslovenskog centra. Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a održana je 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić gradu, upravo godinu dana poslije prvog zasjedanja AVNOJ-a.

Ovom prilikom, na 60-godišnjicu ZAVNOBiH-a, nema potrebe da se iscrpno razmatraju osnovni dokumenti i stavovi prvog zasjedanja, jer su to već dobro poznate činjenice. Bitno je da se zasjedanje opredijelilo za federalni status BiH sa temeljnim principima ravnopravnosti Srba, muslimana i Hrvata. Dokumentima koje je donio na svojim zasjedanjima ZAVNOBiH se potvrdio kao politička i državno-pravna institucija BiH, a trećim zasjedanjem u Sarajevu (26-28. aprila 1945) dovršio je svoju konstituciju. Ovo zasjedanje dogodilo se na kraju rata, kada će ZAVNOBiH, kao najvažnija tekovina NOR-a u BiH, otići u prošlost i postati najznačajniji događaj u istoriji BiH. U prvim godinama poslije oslobođenja zemlje sistem ZAVNOBiH-ove vlasti transformisao se u sistem takozvane narodne demokratije, koji se zvanično legitimisao u njezinu NRBiH.

Kao i u toku NOR-a, rukovodni faktor i u postzavnbihovskom periodu bio je CK KPJ, odnosno Pokrajinski Komitet KPJ za BiH. On je diktirao i koman-

dovao strategiju opštedruštvenog i političkog razvoja u Jugoslaviji, kao i u BiH, koja se temeljila na doktrini takozvanog naučnog socijalizma. U procesu društvenog preobražaja, BiH je od zemlje sa nerazvijenom poljoprivredom trebala da postane društvo čiji razvoj određuje razvijena industrija. To je imao da bude skok iz nerazvijenog poljoprivrednog u razvijeno industrijsko društvo. Umjesto da se u razvoju krene od postignutog stepena, od realnog, objektivnog stanja proizvodnih snaga i društvenih odnosa, zaboravilo se „da se građansko društvo ne može preskočiti, pa se prešlo prijekim uvođenjem iznuđenih oblika u privredi, rušenju tekovina građanskog društva, umjesto da su se prevazilazile i podizale na viši nivo“.

Na drugom zasjedanju 1944. godine ZAVNOBiH je proklamovao „čovječni život u slobodi i dostojanstvu... život u skladu sa savremenim shvaćanjem socijalne pravde i dostojanstvom čovjeka“, a Narodna Vlada BiH je u Deklaraciji iz 1945. godine obećala radnicima „čovječne uslove rada i pravednu nagradu za njihov rad“ i pozvala narod da svojim radom „podiže opustošenu domovinu iz ruševina“. U političkom vrhu zemlje smatralo se da ratne posljedice i siromaštvo traže od stanovništva nova samoodricanja i žrtve u funkciji obnove proizvodnih snaga. Stanovništvo je pozivano da metodom dobrovoljnih akcija pristupi izgradnji saobraćajnica i privrednih objekata. Nacionalizacija sredstava za proizvodnju, koja je značila „udar na ličnu i imovinsku sigurnost građana, kao i slobodu privatne inicijative u privrednom životu“ (Deklaracija o pravu građana BiH), imala je da čini osnovu Petogodišnjeg plana kojim se postavljao temelj za razvoj socijalizma u zemlji.

Na društvenoj površini ispoljavali su se nacionalno-nacionalistički otpori socijalističkoj vlasti, koju su srpski nacionalisti optuživali da su Srbi u BiH ugroženi, hrvatski nacionalisti da je Hrvate okrivljavala za antijugoslavenstvo i antisprstvo, a muslimanski nacionalisti proglašavali su Muslimane jedinin autohtonim elementom kojima, po tome, pripada primat u BiH.

BiH je namijenjena uloga da bude bazna koncentracija investicija u državi. Industrijalizacija je praćena promjenama u socijalnoj strukturi stanovništva, u kojoj je poljoprivredno stanovništvo od 1948. godine sa 72% opalo na 36,6% u 1971. godini. Uporedo, nerazvijene komune sa 48% stanovništva pokrivala su 56% teritorije BiH.

Industrijalizacija je izazvala migraciju seoskog stanovništva Bosanske Krajine u Sloveniju, gdje se uključivalo u društvenu privredu, ali i u privremenu i stalnu emigraciju nezaposlenih u zemlje zapadne Evrope. Već 1971. godine iz BiH se u inostranstvu nalazilo 126.000 radnika, pretežno u Njemačkoj i Austriji. Ipak, prvi znaci rasta industrijske proizvodnje mogli su se konstatovati 1968. godine kao pokazatelji izlaska iz ekonomske stagnacije. Rukovodstvo je ovu tendenciju povezivalo sa stabilizovanjem samoupravljanja koje je navodno podstaknuo Ustav od 1963. godine. Politička je ocjena takođe da je samoupravljanje doprinijelo razvoju školstva, naročito osnovnog obrazovanja i

kulturnih institucija, iako je u razmotrenom razdoblju još uvijek bio relativno visok stepen nepismenih stanovnika i nedovoljno razvijena mreža kulturnih ustanova u BiH. Osnovan 1949. godine, Sarajevski univerzitet dao je nekoliko generacija visokostručnih kadrova raznih profila; razvoj naučnih institucija i naučnih kadrova sa Centrom na Univerzitetu bilježio je napredak, a Naučno društvo BiH, osnovano 1953. godine, preraslo je u ANUBiH 1966. godine.

Društveno-ekonomski razvoj iskazuje uspon na području materijalne proizvodnje, obrazovne, kulturne i naučne djelatnosti, ali je istovremeno otvorio probleme i zaoštavao protivrječnosti za čije prevazilaženje je socijalističko samoupravljanje bilo nesposobno.

Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu bio je 1968. godine organizator naučnog skupa posvećenog 25-godišnjici osnivanja ZAVNOBiH-a. Zadatak skupa bio je da se naučno obrazloži i utemelji zavnobihovska koncepcija Federalne države Bosne i Hercegovine u sastavu demokratske socijalističke jugoslovenske federacije DFJ, odnosno SFRJ. U radu naučnog skupa učestvovali su, sa referatima, ugledni istoričari, pravnici, sociolozi, ekonomisti, čiji su tekstovi objavljeni u Zborniku *Istorijske pretpostavke Republike BiH*. Ovaj zbornik svojim sadržajem, naučnom i metodološkom zasnovanošću analiza, zaključaka i ocjena ima značaj naučne sinteze istorijskog razvoja BiH u našoj dotadašnjoj historiografiji.

ZAVNOBiH je temeljio i utemeljio saznanje da su Bosna i Hercegovina, stoljećima imale poseban položaj u sastavu većih država, odnosno predstavljale samostalnu državu, da su se tokom istorije određivale kao posebne istorijske oblasti. Zahvaljujući geografskom položaju i otvorenosti prema okolnim geografskim regijama, u BiH su dolazili do značaja snažni uticaji stranih civilizacija, kultura naroda i država bližeg i daljeg prostora. Moderna saobraćajna tehnika objektivno je djelovala u smislu približavanju etnički srodnih naroda.

Srednjovjekovna bosanska država imala je feudalno uređenje sa multietničkim i multireligijskim karakterom stanovništva. Unutrašnji odnosi bili su prepreka izgrađivanju jedinstvene državne tradicije i narodne svijesti. Pod turskom vlašću od 1463. ona zadržava svoje ime „Sandžak Bosna“ i „Pašaluk Bosna“. Zbog svog položaja prema Veneciji, Ugarskoj i Austriji, Bosna će postati isturena vojna baza Turskog carstva prema Evropi sve do austrougarske okupacije 1878. godine. Sve do Aneksije BiH 1907. godine, na kojoj je donesena Rezolucija o ravnopravnosti i jednakosti svih Srba, muslimana i Hrvata u slobodnoj i zbratimljenoj BiH, turski sultan je zadržavao suverena prava nad BiH, koje su bile corpus separatum pod upravom ZMF. Ustav od 1910. godine uspostavio je Sabor čije su nadležnosti prema Zemaljskoj Vladi, Beču i Pešti bile su veoma ograničene. Poslije proglašenja ujedinjenja 1. decembra 1918. godine Bosna i Hercegovina je imala neko vrijeme izvjesnu Pokrajinsku upravu. Dijeljena između dva rata, BiH je u toku drugog svjetskog rata bila poprište nacionalnih i vjerskih sukoba i obračuna nepoznatih u svojoj burnoj istoriji. Pod rukovodstvom

KPJ u BiH je 1941. godine organizovan ustanak protiv okupatora i domaćih pomagača. Bio je stvoren snažan NOP, koji je poslije kapitulacije Italije u septembru 1943. godine omogućio da se održi prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a 25-26. novembra 1943. godine. Na drugom zasjedanju u Sanskom Mostu 30. juna i 1. i 2. jula 1944. godine ZAVNOBiH se konstituisao kao najviša zakonodavna i izvršna vlast u BiH. Na trećem zasjedanju u Sarajevu 26-28. aprila 1945. godine obrazovana je Vlada BiH, a 31. decembra 1946. godine usvojen je Ustav, koji je odredio položaj BiH kao Narodne republike u DFJ. Razdoblje od Ustava NRBiH do Ustava SRBiH (1963) pokazuje da se mijenjao društveno-politički sistem, kao i položaj i odnos republika prema federaciji. U prvoj fazi federalizam je širio izražene elemente centralizma sa jačom ulogom organa federacije.

U drugoj fazi federalizam se više izražava u društvenoj svojini i samoupravljanju, a Republike se postepeno pretvaraju od države u socijalističku demokratsku društveno-političku zajednicu, kako se oficijelno politički tumačio novi, socijalistički ustav BiH. Po vladajućoj doktrini, federalizam sada predstavlja ne samo državno-pravni već i društveni samoupravni odnos, što čini da se razvija novi oblik federalizma, koji se zasniva na dobrovoljnoj integraciji užih u šire cjeline.

Godišnjice ZAVNOBiH-a obilježavane su na razne načine, pretežno svečanim sjednicama Skupštine Akademije sa analitičkim referatima članova Akademije, a izuzetno okruglim stolom u organizaciji pojedinih fakulteta.

30-tu godišnjicu ZAVNOBiH-a 1973. godine obilježila je ANUBiH svečanom sjednicom na kojoj je profesor dr. Hamdija Čemerlić podnio referat „Trideset godina državnosti BiH“.⁴ U referatu profesor Čemerlić obrazlaže teze da je „oslobodilačka borba i revolucija... uspjela da se u toku samog rata konstituiše kao nova država“, da je razvoj NOP-a imao dvije etape: u prvoj su NOO-i tretirani kao privremeni, a u drugoj kao stalni organi narodne, odnosno državne vlasti. Po mišljenju prof. Čemerlića, proglašenje NOO-a kao stalnih organa vlasti može se uzeti „kao momenat formiranja nove države“. Po preporuci IO AVNOJ-a pristupilo se osnivanju zemaljskih antifašističkih vijeća. „Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a Vijeće je zahtijevalo da Bosna i Hercegovina zauzme mjesto federalne jedinice u DFJ“. Na drugom zasjedanju ZAVNOBiH je proglašen kao najviši organ vlasti pa je državni sistem federalne BiH u svojim osnovama bio dovršen. Stanovište prof. Čemerlića je da „III zasjedanje ZAVNOBiH-a ulazi u istoriju državnog konstituisanja BiH“. U zaključku referata prof. Čemerlić napominje da „savremena iskustva federalizma pokazuju da treba imati razumijevanja kako za autoritet Centra tako i za slobodan pristanak dijelova... Potcjenjivanje šire nacionalne ili regionalne stvarnosti neizbježno utiče na federalizam što u takvim uslovima može dovesti do dezintegracije i raspadanja federacije...“ Izrečena prije 30 godina, ova napomena dobija teorijski smisao anticipacije.

⁴ Ljetopis ANUBiH za 1973. Godinu, ANUBiH, Sarajevo 1974.

ANUBiH je 1983. godine obilježila 40-godišnjicu AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a svečanom sjednicom kojoj su prisustvovali akademici i vijećnici AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Predsjednik ANUBiH-a, akademik Svetozar Zimonjić je u pozdravnoj riječi naglasio da u AVNOJ-u i ZAVNOBiH-u nauka ima trajan izazov da uobličava teorijsku i vrijednosnu misao društva, da kreira sopstvena teorijska tehničko-tehnološka znanja i vrijednosti ne samo kao osnov za materijalni progres nego i kao izvor oslobađanja stvaralačkog duha naše društvene zajednice.

Ja sam podnio referat „Istorijski korijeni, zakonitosti i pouke AVNOJ-a“. U referatu se daje sažet istorijski pregled o položaju i borbi južnoslovenskih naroda u sastavu habzburškog i osmanskog carstva sa tumačenjem da su njihovi oslobodilački pokreti istovremeno bili i antifeudalni pokreti, odnosno da su njihovi antifeudalni pokreti po svom karakteru bili nacionalni pokreti. Poslije niza ustanaka koji su u BiH trajali od sredine XIX vijeka do 1878. godine okončana je Turska vlast u BiH, da bi odlukom Berlinskog kongresa Bosna i Hercegovina morala da prihvati okupaciju Habzburške monarhije. U njenom sastavu našlo se 11 miliona južnih Slovena u sklopu pet država, 11 pokrajinskih uprava i 13 raznih zakonodavstava. Na putu do zajedničke države južnoslovenski narodi u prvom svjetskom ratu izgubili su 1.900.000 stanovnika. Stvorena takozvanim prvodecembarskim aktom 1918. godine, nova država Kraljevina SHS već je od početka bila opterećena naslijeđenim suprotnostima, koje su zaoštravali hegemonistički velikosrpski režimi u periodu između dva svjetska rata. Fašističkom agresijom i zatim okupacijom 1941. godine, jugoslovenska državna teritorija bila je podijeljena između okupatora u nekoliko okupatorskih područja, odnosno „država“, poput tzv. NDH, u kojima su stvarni upravljači bile Njemačka i Italija. KPJ je organizovala ustanak koji se razvio u NOB-u i NOP sa vojnim i političkim ustrojstvom, da bi već u novembru 1942. godine bio osnovan AVNOJ, a nakon godinu dana ZAVNOBiH kao opšte političko narodno predstavništvo. Odlukom drugog zasjedanja AVNOJ-a uspostavljena je DFJ 29. novembra 1943. godine, da bi se na drugom zasjedanju 1944. godine ZAVNOBiH pretvorio u najviše zakonodavno i izvršno predstavništvo BiH, u osnovni organ državne vlasti u BiH. Obnovljena jugoslovenska država rezultat je narodnooslobodilačke borbe koja je bila prožeta idejama KPJ i njenim organizacionim mehanizmima.

Utemeljena na federativnom principu i principu nacionalnog samoodređenja, nova Jugoslavija je u koncepciji svojih tvoraca predstavljala nesumnjivu i trajnu državnu zajednicu u kojoj je bratstvo i jedinstvo imalo funkciju i značaj zakona njenog istorijskog postojanja.

Na 50-godišnjicu ZAVNOBiH-a (1993) govorilo se drugim jezikom. Iluzija trajne jugoslavenske državne zajednice i federalne BiH zbratimljenih Srba, muslimana i Hrvata bila je pokopana. Istorijski značajni događaji u tumačenju osvijetljavaju se pretežno jezikom vremena iz koga se o njima govori. Njihove vrijednosti se ne umanjuju, već se dubinski potvrđuju i utvrđuju. U ocjenama

autentična nauka nadilazi vladajuću svijest kako doba u kome su nastali tako i doba koje je nastupilo. Suštinska vrijednost značajnih istorijskih događaja nadtrajava razdoblje koje su obilježili. Dok su srpski nacionalisti odluke ZAVNOBiH-a proglasili nevažećim, a drugi nacionalisti u BiH ih ignorisali, ZAVNOBiH kao istorijska tekovina i državna misao pokazao je sposobnost tradicije. Održan u decembru 1993. godine, u uslovima agresije i intenzivnog razaranja i dezintegracije BiH, Okrugli sto posvećen 50-godišnjici ZAVNOBiH-a okupio je istoričare, pravnike, ekonomiste, politologe da razmotre vrijednosti ZAVNOBiH-a koje su izdržale kritičku ocjenu proteklog polustoljetnog perioda. Na ovom skupu podnio sam sažet referat kome sam dao naslov samog Okruglog stola „ZAVNOBiH i sadašnjost.“ U referatu sam izložio kritičke poglede o značaju ZAVNOBiH-a kakve nisam zastupao u uvodnim referatima povodom 25-godišnjice (1968) i 40-godišnjice (1983). U njima sam o ZAVNOBiH-u i AVNOJ-u govorio jezikom tvorca izvornih dokumenata pa sam ove istorijske događaje više glorificirao nego što sam ih razmatrao i ocjenjivao kao istoričar.

Referat „Društveno-istorijski i politički korijeni ZAVNOBiH-a“ (1968) završavam sljedećim stavom: Izvorni preteča SRBiH, ZAVNOBiH je na ovom geografskom području istorijski obilježio početak ere slobodnih građana i ravnopravnih naroda BiH. Komunistička partija i radnička klasa ispunjavaju je dahom demokratskog i samoupravnog socijalizma i daju joj komunistički lik.⁵

U referatu „Istorijski korijeni, zakonitost i pouke AVNOJ-a“ (1983) analiza istorijskih izvora nosi pečat revolucionarnog romantizma i utopizma: „Epohalni značaj (Titovog) djela ogleda se u činjenici da su u njegovom građenju došli do izražaja najviši kvaliteti istorijskog uma jugoslovenskih naroda, kao i njihova spremnost da svoje najbolje snage založe za oslobođenje od fašističkih okupatora i obnovu Jugoslavije kao istinske i trajne zajednice u kojoj je bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda neizmjenljivi zakon njenog istorijskog postojanja i razvitka“.⁶

Revolucionarni pogledi postepeno su ustupali pred saznanjem o nužnosti kritičke distance prema savremenim istorijskim događajima. Uporedo sa dotrajanjem samoupravnog socijalizma probijao se objektivni pristup u tumačenju revolucije oslobođen pritiska političkog faktora.

U studiji „Nacionalni i odnosi u BiH 1941–1945. u analizama jugoslovenske historiografije“⁷ pisao sam: „Prenesena iz takova političkog života u historiografiju, glorifikacija pobjede NOP-a predstavljala je koliko neminovnu toliko i neadekvatnu metodologiju da se potisne i izmijeni društvena i istorijska svijest

⁵ E. Redžić, *Tokovi i otpori*, Svjetlost, Sarajevo 1970, str. 137.

⁶ E. Redžić, „Istorijski korijeni, zakonitost i pouke AVNOJ-a“, *Svečana sjednica povodom 40-godišnjice AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a*, ANUBiH, Sarajevo 1983, str. 53.

⁷ E. Redžić, *Nacionalni i odnosi u BiH 1941–1945. u analizama jugoslovenske historiografije*, Djela ANUBiH, knj. LXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 38, Sarajevo 1989, str. 33.

naroda stvarana tokom duge prošlosti ... Teška je zabluda u shvatanju da su samim proglašenjem federalne konstitucije BiH i ratnom pobjedom NOP-a u istorijskoj svijesti naroda BiH izgubile svaki značaj i prestale da djeluju one komponente koje su im, na primjer, misao nacionalne ravnopravnosti činile tuđom i dalekom, a misao bratstva i jedinstva nepojmljivom i apsurdnom“.⁸

Socijalistički poredak jugoslovenskog društva ubrzano se trošio. Od pada Berlinskog zida i raspada Sovjetskog saveza proticali su posljedni dani SFRJ, od koje su se odvajale republike, jedne da bi tražile i uspostavljale samostalnost, a Srbija da bi ostvarila hegemonističke aspiracije i proširila državnu ingerenciju na svim teritorijama „gdje Srbi žive“. To je mogla učiniti samo agresijom i ratom. Velikosrpski ratni mehanizam pretvarao je BiH u ruševine, a etničkim čišćenjem i genocidom nad Muslimanima i Hrvatima stvarao srpski entitet na području BiH da bi ga uključio u „Veliku Srbiju“.

Prije 50. godina, u novembru 1943. godine, ZAVNOBiH je bio epohalni istorijski čin, a smisao Okruglog stola 1993. godine bio je u evokaciji intelektualaca i naučnika da afirmiranjem ZAVNOBiH-ovih provjerenih vrijednosti ojača tradiciju ovog bosanskohercegovačkog povijesnog fenomena, da dokaže i definira značaj ZAVNOBiH-a za budućnost BiH. Opredjeljenje ZAVNOBiH-a za ravnopravnost Srba, muslimana i Hrvata u BiH i za ravnopravan položaj BiH u široj državnoj višenacionalnoj zajednici čini trajnu osnovu tradicije ZAVNOBiH-a.

Ponoviću ovdje neke stavove iz referata 1993. god. „Projekti iz 1943. i život išli su raskorakom ... Iskustvo je potvrdilo da država neizbježno propada ukoliko se pretvara u posjed monopolnih vlasnika, a narodi i građani lišavaju demokrat-skih mogućnosti. Bosanskohercegovačka državnost ima uporište prvenstveno u NOP-u, a ne u istorijskoj tradiciji ... Pitanje položaja naroda BiH identifikovalo se kao pitanje položaja BiH u SFRJ ... Gotovo pet decenija BiH se uspješno preobražavala u državno-pravni individualitet originalnog istorijskog sadržaja i oblika ... Procesu stabilizacije ispriječila se praksa partijske države koja je potisnula pravnu državu ... Sistematski se zatvarao prolaz pravnoj državi i pravnom poretku ... Destrukciju partijske države nije izazvala demokratija, već nacionalistička stihija ... Mir smo imali 45 godina, ali bez demokratije, pa smo izgubili i mir. Sada imamo rat i naciokratije, najgore stanje koje je BiH doživjela u svojoj dugoj istoriji ... Pokretači i realizatori sunovrata Jugoslavije i BiH su hegemonizmi prema BiH, ali su njeni unutrašnji nacionalizmi ... Kao praktički oblik BiH ZAVNOBiH pripada prošlosti, ali su njegove bitne vrijednosti istorijski neprolazne. Budući oblik BiH uspostaviće se i trajaće na tradiciji temeljnih istorijskih vrijednosti BiH i uz razumijevanje i podršku moderne svjetske zajednice.“

Naveo bih još neke svoje ocjene ZAVNOBiH-a koje su sadržane u knjigama objavljenim 1998. i 2001. godine. „ZAVNOBiH je istorijska tvorevina

⁸ Isto, str. 150.

NOP-a. Specifičnost nastanka federalne države BiH ogleda se u njenom protivriječnom, dvojakom karakteru: demokratski se potvrđuje masovnošću NOP-a, a komunistički načinom formiranja. Nedvojbeno je da je zavobihovska BiH rezultat strategije KPJ i da je neodvojiva od njenog strateškog cilja – u ratu i miru. U tome je istorijska realnost i sudbina federalne države BiH“.⁹

„Nema na svijetu države poput Dejtonske BiH, u kojoj postoji nekoliko ustavnih poredaka: Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske ... na teritoriji Bosne i Hercegovine djeluje 13 skupština, 13 vlada, preko 150 ministarstava. Sva vlast nalazi se u entitetima ... Naciokratije su postale vlasnici nacije. Njihov lajtmotiv je: što jači narod, to jača država. Ta država nije Bosna i Hercegovina, već njena olupina, ‚nakaza‘ od države.“¹⁰

Prethodnim analizama došli smo do obilježavanja 60-godišnjice ZAVNOBiH-a naučnim interdisciplinarnim skupom u organizaciji ANUBiH. ZAVNOBiH je imao svoju predistoriju u demokratskom pokretu za „narodnu autonomiju BiH koji je snažno došao do izražaja u političkom životu BiH neposredno pred početak drugog svjetskog rata. Međutim, iako je politički bio pripremljen ustankom i osnivanjem NOP-a, u praksi je njegov nastanak bio vezan za stanovište prvog zasjedanja AVNOJ-a (novembar 1942) da se pristupi osnivanju zemaljskih antifašističkih vijeća. Od početka ustanka sve važnije vojno-političke odluke poticale su iz centra NOP-a, CKKPJ i VŠ NOVJ, što znači da je NOP u BiH slijedio i provodio liniju CK. I glavni štabovi NOP odreda formirani su odlukom Partije na vojno-političkom savjetovanju u Stolicama. Drugim riječima, NOP je bio vojno-politički centralizovan. Na prvom zasjedanju AVNOJ-a formulisan je princip budućeg uređenja Jugoslavije na federativnoj osnovi koja će predstavljati „bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije BiH i Makedonije.“ U stvari Osnivačka skupština AVNOJ-a prihvatila je stanovište CKKPJ o državnom ustrojstvu obnovljene jugoslovenske države.

Rezolucija prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a suštinski je u znaku linije KPJ što potvrđuju osnovni stavovi ovog dokumenta: u NOB-i stvorena je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije; narodi BiH neće povratak starog stanja bivše Jugoslavije u kojoj je BiH bila lišena demokratskih prava; narodi osporavaju svako pravo izbjegličkoj jugoslovenskoj vladi u Londonu; narodi BiH u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije stvaraju novu demokratsku federativnu Jugoslaviju; narode BiH, kao i ostale narode Jugoslavije, može predstavljati u zemlji i pred inostranstvom jedino AVNOJ; BiH će u okviru DFJ imati status ravnopravne federalne jedinice.

⁹ E. Redžić: *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*, GIK “Okolo” i ANUBiH, Sarajevo 1998, str. 461.

¹⁰ E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, Asocijacija nezavisnih intelektualaca „Krug 99“, Sarajevo 2001, str. 206.

Uporedo, u Rezoluciji se konstatuje da glavnu snagu NOP-a u BiH čine srpske mase, da se muslimani značajnije priključuju NOP-u i da Hrvati u BiH pristupaju u redove NOP-a. U zaključku Rezolucije naglašava se da se pred ZAVNOBiH postavljaju zadaci da u NOV uvodi nove borce i da ubrzano privlači u NOP naročito muslimane i Hrvate. Međutim, princip ZAVNOBiH-a je da je BiH jednako i srpska i muslimanska i hrvatska, odnosno da ravnopravnost Srba, muslimana i Hrvata čini temelj feralne BiH u DFJ.

Značaj jugoslavenskog centra NOP-a došao je do izražaja i na drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1944. godine u sljedećim stavovima: odluke II zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju prekretnicu razvoja NOP-a BiH, koja gradi jugoslovensku i sopstvenu bosanskohercegovačku državnost; ZAVNOBiH čini ogroman prilog konačnom oblikovanju Demokratske Federalne Jugoslavije; predstavnici srpskog i hrvatskog naroda, kao i ostali narodi Jugoslavije, saglasili su se sa novim položajem BiH.

Relevantan dokument drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Deklaracija o pravima građana BiH, garantuje demokratske slobode, među kojima nacionalnu ravnopravnost Srba, muslimana i Hrvata u BiH, slobodu vjeroispovijesti, ličnu i imovinsku sigurnost građana, ravnopravnost žene s muškarcem; Deklaracija posebno garantuje da niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka... Na drugom zasjedanju ZAVNOBiH se iz opštepolutičkog predstavništva NOP-a konstituisao u najvišu zakonodavnu i izvršnu vlast u BiH sa objašnjenjem da sjedinjavanje zakonodavne i izvršne funkcije vlasti predstavlja „najpotpuniji oblik demokratije“. ZAVNOBiH je proglašen „najvišim organom državne vlasti u BiH, ravnopravne federalne jedinice u DFJ“. Međutim, u zaključku referata Značaj odluka II zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj NOP-a u BiH ocjenjuje se da „srpski narod u BiH još i danas nosi najveće terete rata i prednjači u borbi protiv okupatora“ (što se može prihvatiti kao činjenično stanje), ali se zatim naglašava da je „srpski narod ne samo nosilac bratstva i jedinstva, nego on prednjači i u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. Te uloge srpskog naroda treba da budu svjesne i muslimanske i hrvatske mase...“ Na kraju, u referatu se postavlja zadatak jačanja NOO „još većom mobilizacijom Srba, naročito da je jačamo mobilizacijom muslimana i Hrvata... te da izgrađujemo veliku tekovinu naše borbe, kao i borbe svih naroda Jugoslavije – federalnom BiH“.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a još jače je naglasilo ulogu i značaj Jugoslovenskog centra. Odlukama drugog zasjedanja AVNOJ-a određen je osnovni sadržaj drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a koji se proglašava najvišim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom BiH, odnosno najvišim organom državne vlasti.

Ocjena drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a je da odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju prekretnicu u razvoju NOP-a u BiH i da se BiH potvrđuje kao graditelj jugoslovenske i sopstvene bosanskohercegovačke državnosti. Uporedo se kaže da su se predstavnici srpskog i hrvatskog naroda, kao i ostali

narodi Jugoslavije, saglasili sa novim položajem BiH. Na kraju se ističe misao da se temelji BiH postavljaju u okviru DFJ. Inspirator i graditelj jedinstva NOP-a u Jugoslaviji je KPJ sa CK-om na čelu. Nema ZAVNOBiH-a bez AVNOJ-a ni federalne BiH bez DFJ. I obratno, suštinsko obilježje NOP-a BiH je što čini organsko tkivo NOP-a u Jugoslaviji. NOP BiH provodi u praksi liniju NOB-e, strategiju koju je odredio i određuje Jugoslovenski politički centar. Federalna država BiH nije autonomna u DFJ. Ona je federalni oblik DFJ u kojoj je metod rukovođenja centralistički.

Primijenjen od početka NOB-e u BiH, ovaj metod rukovođenja došao je do izražaja i u odlukama trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu 27-28. aprila 1945. godine. Prema uputstvima Predsjedništva AVNOJ-a ZAVNOBiH je pretvoren u Privremenu narodnu skupštinu, proširen narodnim predstavnicima iz skupštine Jugoslavije koji se nisu kompromitovali saradnjom sa okupatorom, koja je obrazovala Narodnu vladu BiH. Sastav Vlade odobrio je CKKPJ na prijedlog Predsjedništva ZAVNOBiH-a. U Deklaraciji Vlade kaže se da će se Vlada u svom radu zasnivati na Deklaraciji ZAVNOBiH-a o pravnom građenju BiH, ali i da će njen rad biti nerazdvojno vezan sa radom Vlade DFJ. Međutim, za razliku od stare ZAVNOBiH-ove Deklaracije – da niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka, u Deklaraciji Vlade ističu se stavovi Vlade da će „nemilosrdno goniti domaće izdajnike“, kao i da će protiv ratnih špekulanata i crnoberzijanaca „nemilosrdno primjenjivati zakon“. Upravo, podvlači se stav da će „Vlada raditi na tome da još više učvrsti pravni poredak“. Deklaracija se završava stavom da će Vlada takođe „nemilosrdno suzbijati svaku pojavu birokratizma i korupcije“.

Očigledno da ne postoji podudarnost u shvatanju pravnog poretka između Deklaracije o pravima građana BiH i Deklaracije Narodne vlade BiH. Prva je donesena u uslovima rata, druga na samom pragu oslobođenja zemlje. Obje su na liniji KPJ.

Od osnivanja ZAVNOBiH je imao tri razvojne faze: U prvoj je imao karakter opštepitičkog predstavništva BiH; u drugoj se konstituirao u najviše zakonodavno i izvršno tijelo, u najviši organ državne vlasti BiH;

na početku treće najavio je inauguraciju vladajućeg političkog društvenog sistema. U svakoj je ispoljavao protivriječnosti koje su ga karakterizovale stepenom razvitka NOP-a kao njegovim bitnim odrednicama.

Od početka protivriječnosti NOP-a BiH izražene su u činjenici da je njegov pokretač i strateg KPJ na čelu sa CK, koji određuje njegove vojne i političke odluke. Osnovni cilj NOB-e je istjerivanje okupatora iz zemlje i stvaranje nove Jugoslavije. U njenom državnom federativnom sklopu BiH će imati položaj ravnopravne federalne jedinice. Međutim, u NOB-i narodi BiH učestvuju nejednakim odnosima. Srbi su pocijepani politički i vojno i svrstani u dva suprotna pokreta: u četničkom su nacionalno homogeni i cilj im je povratak monarhističke Jugoslavije sa velikosrpskim hegemonističkim režimom; u NOP-u

Srbi predstavljaju glavnu snagu jedinica NOV, koje vode borbu protiv njemačkih i italijanskih okupatora, ustaša i četnika. Zahvaljujući širini političke linije NOP je otvoren pripadnicima svih naroda nezavisno od političkog opredjeljenja i vjerskog ubjedenja što ga čini vitalnijim i sposobnijim na pravcu ostvarenja strateškog cilja.

Hrvati BiH u većini smatraju da NDH predstavlja ostvarenje hrvatske nacionalne države i politički stoje iza ustaškog režima i vlasti. Značajan dio Hrvata podržava Mačekovu HSS, koja ima opozicioni odnos prema politici NDH, ali ne odobrava „komunistički“ NOP. Pojedinačnim primjerima i manjim grupama, naročito ilegalnim u gradovima, Hrvati od početka učestvuju u NOB-i.

Muslimani su najviše politički pocijepani. Jedan dio slijedi bivše vođe JMO i pruža političku i vojnu podršku ustaškoj vlasti u uvjerenju da im je donijela oslobođenje od velikosrpske politike i da će ih vratiti u položaj vladajućeg elementa; drugi dio slijedi pronjemačku politiku autonomističkog kruga JMO; već na početku NOB-e dobar dio muslimana ispoljava pozitivan odnos prema NOP-u u čijem sastavu se potvrđuje sve značajnije učešće muslimana-partizana.

Navedene protivriječnosti NOP-a BiH su objektivnog karaktera jer dolaze iz njegove realne baze dugog trajanja. NOP je učinio pokušaj da ih prevazilazi razvitkom i jačanjem svojih temeljnih institucija – vojnih jedinica i organa vlasti NOO-a. Najviši domet razvoja NOP-a označilo je osnivanje ZAVNOBiH-a koji je na prvom zasjedanju imao 172 vijećnika.¹¹

Po nacionalnom sastavu bilo je 110 vijećnika Srba, muslimana 45, Hrvata 12 i ostalih 5. Ovaj sastav je približno odgovarao nacionalnoj strukturi NOP-a u BiH. Interesantniji je socijalni sastav ZAVNOBiH-a: seljaka 51, pripadnika inteligencije 66, radnika 22, vojnika, trgovaca i sveštenika 33. Preovlađuje inteligencija, koja je najslabije zastupljena u NOP-u. To je rukovodeći kadar KPJ, koji je dominantan i u ZAVNOBiH-u. U sastavu bosanskohercegovačke delegacije na drugom zasjedanju AVNOJ-a Srba je bilo 35, muslimana 18, Hrvata 5; ukupno vijećnika AVNOJ-a u BiH bilo je 58.

Socijalnu strukturu ove delegacije činilo je 26 pripadnika inteligencije, 17 seljaka, 7 radnika; sveštenika, vojnika, posjednika, trgovaca bilo je 8. Srpski narod, do juče vladajuća nacija u Kraljevini Jugoslaviji, u uslovima okupacije i NDH činio je vodeću snagu NOP-a koji se borio protiv povratka vlasti velikosrpske Jugoslavije. Istovremeno, najslabija komponenta u socijalnoj strukturi stanovništva BiH, inteligencija, čini rukovodeći kadar KPJ. Izražene u ZAVNOBiH-u i ZAVNOBiH-ovoj delegaciji AVNOJ-a navedene nacionalne i socijalne protivriječnosti nastaviće se i u sljedećim fazama ZAVNOBiH-a, 1944. i 1945. godine, u izmijenjenom i donekle ublaženom obliku. Konstituiranjem u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo ZAVNOBiH postaje parlament u kome se sjedinjuje zakonodavna i izvršna vlast. Na drugom zasjedanju

¹¹ Prema izdanju Narodne Skupštine NRBiH, Sarajevo 1953.

ZAVNOBiH-a izraženo je stanovište da sjedinjavanje zakonodavne i izvršne funkcije vlasti predstavlja najpotpuniji oblik demokratije. Međutim, praksa će pokazati da je to bio put u diktaturu kojoj je parlamenat bio zaštitni plašt, a ne kontrola, kao što je praksa u demokratskim sistemima. Tako se u ZAVNOBiH-u zametnula diktatura, koja će se poslije oslobođenja zemlje uspostaviti u obliku i sistemu tzv. narodne demokratije.

ZAVNOBiH je djelo, tekovina NOP-a ostvarena u NOR-u protiv okupatora, za oslobođenje zemlje. Pobjedom i okončanjem rata zaključuje se razdoblje ZAVNOBiH-a kao konstitucije NOP-a BiH. Postzavnobihovska BiH počinje poratnim razdobljem koje nije raskol, a ne može da bude ni nastavak ZAVNOBiH-a. Stvara se novo društvo političkim prekidanjem društvenog procesa i toka građanskog društva koje se revolucionarno preskače. Metod centralizma se učvršćuje pod rukovodstvom KPJ. Umjesto NOP-a osnivaju se organizacije Narodnog fronta kao oblik okupljanja masa na akcionom programu koji inicira i usmjerava KPJ.

Stvoren na pobjedi u ratu, entuzijizam NOP-a pokreće mase u obnovi razorene zemlje. Obnovi se daje karakter demokratskog pokreta, koji je u funkciji jačanja moći KPJ, da bi osigurala ulogu stratega društvenog preobražaja i razvoja.

Socijalizam je počeo i održavao se metodom političke diktature vrhova KPJ i ekonomskog nasilja u cilju stvaranja materijalne podloge novog društva. Na taj način olakšavano je rušenje socijalističkog društvenog sistema koji je izveo nacionalizam. Dok je socijalizam spriječio prirodni, zakonomjerni razvoj građanskog društva, nacionalizam je razorio državu i društvo BiH uništavajući sve stvorene vrijednosti, ne samo u prethodnom periodu. Za razliku od socijalizma, koji je gradio, nacionalizam je rušio i krov i temelje Bosne i Hercegovine i razarao samo tkivo bosanskohercegovačkog društva. Socijalizam se pokazao kao pogreška, a nacionalizam je vandalizam.

Nacionalizam se naročito obrušio na ZAVNOBiH, koji nije bio pogreška, već istorijski imperativ demokratske BiH.

Tokom proteklih desetljeća ZAVNOBiH živi tradicijom svojih trajnih vrijednosti. Nacionalizam je mogao uništiti institucije ali ne i zavnobihovsko biće BiH, istorijsku inspiraciju ZAVNOBiH-a, njene osnove, a to su:

- nacionalna ravnopravnost Bošnjaka (Muslimana), Srba i Hrvata BiH;
- politička ravnopravnost BiH u okviru pravne državne federativne zajednice;
- opredjeljenje za demokratska prava i slobode građana BiH izraženo u Deklaraciji na drugom zasjedanju 1944.

ZAVNOBiH je jedinstven fenomen i nedovršena istorija BiH.

Autor

Akademik Enver Redžić je emeritirani profesor moderne historije i direktor Instituta za historiju u Sarajevu, redovni član ANUBiH i autor velikog broja radova iz novije historije Bosne i Hercegovine.

Rezime rada

U svom obimnom prilogu autor izlaže i analizira sve vrste razloga i elemenata koji su uvjetovali orijentaciju tvoraca ZAVNOBiH-a i autora njegovih dokumenata kao obnovi državnosti i stvaranju države Bosne i Hercegovine i njenom udruživanju u novonastajuću Federativnu Jugoslaviju.

BOSNA I HERCEGOVINA 1992-1995. I MEĐUNARODNA DIPLOMATIJA

Zijad Šehić

Kada je u maju 1980. u Beogradu sahranjen Josip Broz Tito, činilo se da iza sebe ostavlja sigurno nasljeđe. Međutim, njegovo životno djelo, ujedinjena i između sebe pomirena Jugoslavija, počela je ubrzo da se raspada. Opće stanje društvene krize praćeno slomom vladajuće ideologije, stvorilo je prazan prostor u kome su izronile nacionalističke snage, zapanjujuće svježije i agresivne. Nakon 40 godina unutrašnjeg mira naišle su na izuzetno plodno tlo i više nije bilo snage koja im se mogla uspješno suprotstaviti.

Centar nacionalističkih nemira koji su srušili Jugoslaviju nije se nalazio na periferiji, nego u njenom vodećem centru, u Srbiji. Zbog toga je erupcija rastrgala cijelu konstrukciju. Dok su se Hrvati i Slovenci s pravom žalili na srpsku prevlast, Srbi su se sa svoje strane osjećali glavnim nosiocima patnje Titovog režima, žrtvom hrvatsko – slovenačkog saveza koji je mogao Srbiji uskratiti prava koja je ona mogla tražiti. U stvari, federalni Ustav iz 1974., koji je republikama dodijelio suverenost, oduzeo je Srbiji vodeće mjesto u zemlji. To više nije bila jedina vladajuća snaga nego samo jedna od šest ravnopravnih republika, pa čak ni najbogatija. Srpski političari su smatrali da je Srbija bila jedina republika koja nije imala puni suverenitet nad svojom teritorijom, budući da su dvije pokrajine, Vojvodina i Kosovo, prema saveznom Ustavu zadržale autonomiju i praktično se otele kontroli beogradske vlade. Osim toga, žalili su se da je Srbija, koja je u Drugom svjetskom ratu podnijela najviše žrtava bila svedena na drugorazredni nivo. Te optužbe su bile daleko od stvarnosti, ali su one proizvele užasan odjek.

U to vrijeme na političku pozornicu je nastupio Slobodan Milošević, od 1987. vođa komunističke partije Srbije. On je shvatio da je sa socijalizmom gotovo, a da nastupa vrijeme nacionalizama, stavljajući se na čelo pokreta. U velikim manifestacijama na koje su dolazili seljaci iz svih dijelova zemlje, podgrijavao je atmosferu, koristeći kao povod kosovsko pitanje. Tito je vodio računa o realnosti, pa je Kosovu dao autonomiju. Ali, već u prvoj godini nakon njegove smrti došlo je do

krvavih nemira: Albanci su osjećali da je njihova autonomija ugrožena od Srbije pa su protestirali. To je bio razlog više da je Srbija 1989. autonomiju Kosova sasvim ukinula. Od tada je Kosovo praktično živjelo pod okupacijom.

To je bio početak kraja Jugoslavije. Težnje Srbije za dominacijom u Jugoslaviji doprinijele su da se i u drugim republikama počne razmišljati o sopstvenom putu u budućnost. U proljeće 1990. došlo je u Sloveniji i Hrvatskoj do prvih slobodnih izbora nakon Drugog svjetskog rata. Slovenci i Hrvati su 25. juna 1991. proglasili svoju nezavisnost. Istoga dana slovenački vojnici su pokušali da zaposjednu granične postaje prema Austriji. Pali su prvi hici, a bilo je i poginulih. Toga dana, na području bivše Jugoslavije započeo je rat, isplaniran do u detalje u vojnim i političkim vrhovima u Beogradu. Zahvaljujući dobro opremljenoj i naoružanoj vojsci Srbija sa Crnom Gorom započela je agresiju protiv ostalih naroda Jugoslavije prkoseći čitavom svijetu, sa ciljem ujedinjenja svih Srba u jednu državu. Raspadom Jugoslavije Beograd se mogao pomiriti sa gubitkom Slovenije, ali nikako sa time da izvan srpskih granica ostanu srpske manjine, pogotovu u granicama Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹²

Simptome galopirajuće dezintegracije Jugoslavije međunarodna zajednica gotovo da nije uzimala u obzir. Svjetska javnost je bila zaokupljena kolapsom komunizma u istočnoj i jugoistočnoj Europi, Golfskim ratom, pučem u Moskvi i raspadom Sovjetskog Saveza. Članice Europske zajednice i SAD su i nakon izbijanja otvorenih sukoba u zemlji, čvrsto stajale na fikciji da jugoslavenski državni savez treba održati u bilo kojoj formi.¹³

Jugoslavenska kriza dešavala se paralelno sa temeljnim promjenama u Europi nakon 1989., što je vodilo njenoj internacionalizaciji. Za Europsku zajednicu (EZ) predstavljala je prvi ozbiljan test Europske političke saradnje i njene sposobnosti da djeluje kao međunarodni subjekt. Diplomatski naponi EZ-a za smirivanje situacije u Jugoslaviji, koji su se temeljili na strahu od širenja nemira, bili su pogrešni od početka. Članice EZ-a bile su svjesne prilike za testiranje svoje kolektivne snage, ali su za zbivanja bile nepripremljene: EZ nije imala status izvan teritorija svojih članica, nije imala oružane snage, nije imala zajedničke ciljeve niti aparat za usklađivanje svoje spoljne politike.¹⁴

¹² Opširnije vidi: Križan Mojmir, Nationalismen in Jugoslawien. Von postkommunistischer nationaler Emanzipation zum Krieg, Osteuropa, Nr 42, Berlin 1992., A 121-A 140.; Brey Thomas, Jugoslawien: Der Vielvölkerstaat zerfällt, Osteuropa, Nr 41, Berlin 1991., A 417-A 430; Furkes J./Schlarp X. M., Jugoslawien: Ein Staat zerfällt. Reinbeck-Rowohlt 1991.; Reuter Jens, Die Entstehung der jugoslawische Krise und ihre Internationalisierung, Südosteuropa, Vol. 40, Nr 7/8, 343-352.; Žozef Liberti, Prokletstvo Sarajeva. Deveti krug pakla. BH Eksklusiv, Split, 15. decembar 1992., 9. (prema tekstovima u njemačkom listu Der Spiegel).

¹³ Roland Schönfeld, Balkankrieg und interanationale Gemeinschaft, Südosteuropa Mitteilungen, Nr 43, München 1994., 260.

¹⁴ Peter Calvocoressi, Svjetska politika nakon 1945., Globus, Zagreb 2003., 336.

Kod formuliranja zajedničke politike EZ je imala dosta problema. Pogledi na budućnost Jugoslavije su se razilazili, sklonost prema jugoslavenskim narodima bila je različito zastupljena, pri čemu su značajnu ulogu igrale i tradicionalne predrasude kao i sjećanja na partnerstvo ili suparništvo u Drugom svjetskom ratu. Pored toga zemlje članice su slijedile i vlastite političke interese. Vlade Francuske, Španije i Velike Britanije, koje su imale teškoća sa separatističkim pokretima u svojim zemljama, nastojale su po svaku cijenu održati zajedničku jugoslavensku državu. Za SAD jugoslavenska kriza predstavljala je šansu da isproba svoju novu ulogu u Europi, a za Njemačku priliku da demonstrira svoju dostignutu snagu nakon ujedinjenja i da se sama oslobodi poslijeratnih spoljopolitičkih i vojnih ograničenja. Za Konferenciju o europskoj sigurnosti i saradnji (KESS) i Ujedinjene nacije (UN) radilo se o mogućnostima da stave na probu svoju sposobnost rješenja opasnosti po mir. Za većinu europskih zemalja jugoslavenska kriza je bila povod da, nakon kraja perioda "hladnog rata", redefinišu svoju spoljnu politiku i geopolitičke interese.

Na početku sukoba u Jugoslaviji UN su se držale krajnje suzdržano, polažući nadu na potencijale KESS-a i EZ. Tek 25. septembra 1991. jugoslavensko pitanje došlo je na dnevni red Vijeća sigurnosti UN. Rezolucijom br. 713 zahtijevano je primirje u Hrvatskoj i uveden je embargo na uvoz oružja u sve jugoslavenske republike.¹⁵ Rezolucijom br. 743 od 21. februara 1992. donijeta je odluka o uspostavi zaštitnih trupa u Jugoslaviji.¹⁶

Od EZ uspostavljena sudačka komisija jugoslavenske konferencije, pod vođstvom predsjednika francuskog Ustavnog savjeta Roberta Badintera ustanovila je 7. decembra 1991. da se u osamostaljivanju jugoslavenskih republika ne radi o secesiji, nego o raspadu savezne države Jugoslavije. EZ je 16. decembra 1991. precizirala svoje uvjete za priznanje novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu, koje se konstituišu na demokratskim osnovama. Sa priznavanjem su mogle računati samo države koje se obavežu na učešće u pregovaračkom procesu i obećaju da će poštivati državopravnost, demokratiju i ljudska prava, nepovredivost svih granica koje mogu biti promijenjene samo na miran način i u dogovoru, kao i da će poštivati svoje međunarodne obaveze u vezi sa reguliranjem pitanja sa nasljeđem država. Ponovo je naglašeno da rezultati agresije neće biti priznati.¹⁷ Na odvojenim sjednicama Predsjedništva i Vlade BiH 25. decembra 1991. donijeta je odluka da se od EZ zatraži međunarodno prizna-

¹⁵ Europa-Archiv, Zeitschrift für Internationale Politik, Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik, Bonn 21/1991., D. 536... (dalje: EA).

¹⁶ Resolution 743 (1992.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Einrichtung einer Schutztruppe für den Konflikt im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet am 21. Februar 1992. in New York, EA, 19/1992., D 578-D. 579.

¹⁷ Ibidem, 265.

nje BiH.¹⁸ Kao odgovor na to bosanski Srbi su u okviru samozvanog Parlamenta proglasili "Republiku Srpsku" u Bosni i Hercegovini.¹⁹

Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine uslijedilo je na sjednici Savjeta ministara EZ u Bruxellesu, 6. aprila 1992., s tim da ono stupa na snagu dan kasnije. Ovim priznanjem Bosna i Hercegovina se i formalno prestala nalaziti u sastavu SFRJ.

Paralelno sa zbivanjima u Bosni i Hercegovini tekao je proces aktivnosti međunarodne diplomatije. Članice KESS-a, izuzev Jugoslavije, donijele su 12. maja 1992. Deklaraciju o krizi u Bosni i Hercegovini. Visoki dužnosnici KESS-a osudili su agresiju na Bosnu i Hercegovinu, posebno bezobzirne napade na Sarajevo i borbe u drugim djelovima zemlje izazvane angažiranjem avijacije i teške artiljerije Jugoslavenske armije (JA). U Deklaraciji je naglašeno da su se potvrdile slike o grubim povredama principa KESS-a od strane JA i beogradskih organa, čime su se sami vodili u izolaciju. Od JA je zahtjevano da se stavi pod autoritet bosansko-hercegovačke Vlade, ili da se povuče ili razoruža i raspusti. Za provođenje ovih aktivnosti odgovornim su označeni državni organi u Beogradu.²⁰

Rezolucijom br. 752 od 16. maja 1992. Vijeće sigurnosti UN je zahtijevalo obustavu sukoba i kraj vojnog miješanja spolja u Bosni i Hercegovini, posebno JA i Hrvatske vojske (HV). Zahtjevano je da se povuku iz BiH ili da se stave pod kontrolu bosanske Vlade, ili da se raspuste a oružje stave pod kontrolu međunarodne kontrolne instance. Naglašeno je da nasilno mijenjanje granica neće biti prihvaćeno. Da bi se ta odredba podržala, Bosna i Hercegovina je 22. maja, zajedno sa Slovenijom i Hrvatskom, primljena u članstvo UN.

SAD su 23. maja precizirale mjere protiv SRJ. Jugoslavenski konzulati u New Yorku i San Francisku su bili zatvoreni i naloženo je povlačenje velikog broja američkih diplomata iz Beograda. Osim toga, SRJ je trebalo biti uskraćeno članstvo u OUN. S obzirom na propast svih posredničkih nastojanja Vijeće sigurnosti UN je 30. maja 1992., uprkos suzdržanim glasovima Kine i Zimbabvea, uvojilo rezoluciju br. 757, kojom su bile predviđene sankcije svih članica UN protiv SRJ. Te sankcije su uključivale trgovinski embargo, prekid civilnog vazdušnog saobraćaja, zamrzavanje finansijskih sredstava u inostranstvu, progon jugoslovenskih diplomata, suspendiranje naučne, tehničke i kulturne saradnje i isključenje jugoslavenskih sportista sa međunarodnih sportskih takmičenja.

Postupci nadležnih međunarodnih institucija (OUN, KESS, NATO, ZEU...) bili su uslovljeni i različitim stavovima njihovih članica. Od Zapadnoevropske unije je zahtijevano da ispita način realiziranja odgovarajućih mjera, među kojima su bile i isključenje SRJ iz međunarodnih organizacija, kao i odbijanje njenog priznanja za nasljednika SFRJ. Savjet Europe je 30. juna 1992. oduzeo SRJ pose-

¹⁸ Oslobođenje, 26. XII 1991., 1.

¹⁹ Ibidem, 10. I 1992., 1.

²⁰ Österreichische Militär Zeitschrift, Wien, 5/ 1992., 412-413 (dalje ÖMZ).

ban status. Europska sudačka komisija za Jugoslaviju ustanovila je u svom izvješčaju od 7. jula 1992. da SRJ ne može biti nasljednica SFRJ. "Proces raspada Jugoslavije" označen je završenim. Iako zbog otpora Ruske Federacije isključenje SRJ iz KESS-a nije uslijedilo, Odbor visokih dužnosnika KESS-a je na istoj sjednici donio odluku da se SRJ ne dozvoli učešće na sjednicama do 14. oktobra 1992.²¹

Na početku aprila 1992. JNA, paravojne grupe iz Srbije i paravojne snage bh Srba su u koordiniranim napadima zauzele glavne komunikacione linije: Bosanski Brod, (27.03.), Derventa (27.03.), Bijeljina (02.04.), Kupres (04.04.), Foča (08.04.), Zvornik (08.04.), Višegrad (13.04.), Bosanski Šamac (17.04.), Vlasenica (18.04.), Brčko (30.04.) i Prijedor. (30.04.). Istovremeno, Muslimani, koji su činili većinu stanovništva u ovim područjima, bili su protjerani. "Čišćenje terena od muslimanskih ekstremista", glasilo je službeno saopćenje beogradskih medija. Dio stanovništva bio je ubijen, dok je veliki dio bio prisiljen na iseljavanje, uz potpisivanje dokumenata da se odriče imovine. Paralelno sa progonom stanovništva tekao je proces uništavanje spomenika kulture nesrpskog stanovništva sa ciljem da se uklone tragovi njihovog postojanja – da se išćupaju historijski korjeni i opravda prigor na teritorij.

Krajem jula 1992. umnožavale su se vijesti i autentični izvještaji o postojanju koncentracionih logora u području pod kontrolom bosanskohercegovačkih Srba, u kojima su izvršeni brojni zločini. Oni su u javnosti SAD, Velike Britanije, Francuske, kao i Turske i Irana pojačali zahtjeve za vojnom intervencijom. Od strane SAD i europskih zemalja u prvi plan je u obzir uzimana ograničena vojna intervencija za osiguranje kopnenog koridora od Jadrana do Sarajeva, kao i djelotvorno nadgledanje provođenja embarga protiv SRJ. Predsjednik komisije EZ, Jacques Delors zahtijevao je 10. augusta 1992. od članica da konkretno ispituju mogućnosti vojne intervencije, što je podržano odgovarajućom izjavom Parlamenta EZ. Istoga dana odgovarajući štabovi NATO-a su dobili nalog za planiranje osiguranja sarajevskog aerodroma i kopnenog koridora. Prema procjenama NATO-a za osiguranje Aerodroma trebalo je 12.000, za osiguranje kopnenog koridora oko 100.000, dok je za oslobađanje cijele zemlje upotrebom sile bilo potrebno do 700.000 vojnika. S obzirom na te brojke i rizike, Vojni odbor NATO-a nije prihvatio vojnu intervenciju u BiH nego je preporučena samo oružana pratnja humanitarnih konvoja i pojačano zračno izviđanje.²²

Katastrofalna humanitarna situacija u opsjednutom Sarajevu, koje je predstavljalo simbol međunarodno priznate Bosne i Hercegovine, ponukala je generalnog sekretara UN da predloži Vijeću sigurnosti UN otvaranje aerodroma Sarajeva za humanitarnu pomoć, što je uslijedilo rezolucijom UN br. 770., od 13. augusta

²¹ Ibidem, 415.

²² Ibidem, 416.

1992.²³ Nakon pisma stalnog predstavnika republike BiH kod UN, 13. augusta usvojena je rezolucija br. 771, u kojoj su osuđene povrede humanitarnih prava, posebno u vezi izvještaja o masovnim progonima, odvođenja civila, zatvaranja i zlostavljanja civilnih osoba u centrima za interniranje, izvođenje napada na civilno stanovništvo, bolnice i bolnička vozila, razaranja i pustošenja privatne imovine... Osuđene su sve povrede humanitarnih prava nastale u toku prakse etničkog čišćenja.²⁴

Od 26-28. augusta od strane Velike Britanije, koja je u to vrijeme predsjedavala Europskom zajednicom, sazvana je u Londonu proširena međunarodna Konferencija o bivšoj Jugoslaviji, koja je imala za zadatak da osigura dotadašnja mirovna nastojanja proširenjem na druge zemlje i institucije, kao i da pojača pritisak za postizanje mira. Pored bivših jugoslavenskih republika na konferenciju su pozvane sve članice Europske unije, SAD, Kina, Rusija, Japan, Kanada, Čehoslovačka kao predsjedavajući KESS-a, Turska kao predsjedavajuća Organizacije islamske konferencije, kao i susjedne zemlje, Austrija, Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija. Predstavnik međunarodno nepriznate Savezne republike Jugoslavije (SRJ) pozvan je kao "privatna osoba". U toku Konferencije dotadašnji predsjedavajući lord Karington podnio je ostavku, pa je predsjedavanje mirovnim procesu preuzeo britanski ministar spoljnih poslova lord David Owen, zajedno sa opunomoćenikom OUN Cyrus Vanceom. Na Konferenciji je usvojen katalog principa koji su trebali biti osnova za buduće pregovore i koji je sadržavao tačke da silom osvojene oblasti neće biti priznate, da sve strane moraju učestvovati u pregovorima, da je nužno osigurati poštovanje punih prava stanovništva, da etničko čišćenje mora biti obustavljeno a logori biti raspušteni, da je obavezno poštivanje granica, nezavisnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta svih država na jugoslavenskom području i da se sve države trebaju međusobno priznati. Na Konferenciji su utvrđene osnove za pregovore, mjere za zaustavljanje nasilja i izrađen je program njenog nastavka. Osim toga potpisan je dogovor sa R. Karadžićem i N. Koljevićem o povlačenju srpskog teškog naoružanja oko gradova Sarajevo, Bihać, Goražde i Jajce i stavljanje pod kontrolu UN u roku od 7 dana. Osim toga, Srbi su se trebali povući sa osvojenih područja a svi civili i zarobljenici su morali biti stavljeni pod međunarodni nadzor a izbjeglicama je trebalo omogućiti povra-

²³ Resolution 770 (1992) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Erleichterung der Auslieferung humanitärer Güter in Sarajewo, verabschiedet am 13. August 1992. in New York, EA, 19/1992., D. 581-D 582.

²⁴ Resolution 771 des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Verletzung des humanitären Völkerrecht im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet am 13. August 1992. in New York, EA, 19/1992, D. 583...

tak njihovim kućama. Istovremeno je trebalo pojačati pritisak na Srbiju i Crnu Goru i uvedene sankcije djelotvorno kontrolirati.²⁵

U oktobru i novembru 1992. posrednički pokušaji svjetske zajednice, posebno UN i Ženevske konferencije nisu doprinijeli smirivanju situacije u Bosni i Hercegovini. Vijeće sigurnosti UN je 6. oktobra 1992. usvojila rezoluciju br. 780, koja je predviđala osnivanje komisije čiji je zadatak bio da prikuplja informacije o ratnim zločinima i prestupima u bivšoj Jugoslaviji. Konkretno prijetnje nisu bile navedene, a eksperti su trebali prikupljati dokaze za budući proces protiv ratnih zločinaca.²⁶

Na završetku sastanka Europske političke saradnje 5. oktobra 1992. u Bruxellesu članice EZ su izdale saopćenje u kojem su u punom obimu podržale nastojanja posrednika Owena i Cyrus Vancea za obustavu neprijateljstava i mirovno rješenje. Europska zajednica i njene članice pozvale su Ujedinjene nacije na brzo hitno djelovanje, da bi se dogovori sa Londonske konferencije, među kojima i zabrane zone letenja nad teritorijem Bosne i Hercegovine, što prije proveli u djelo. U Izjavi je naglašeno da brojni dokazi za zločine, među kojima su posebno masovna ubistva i "etničko čišćenje" koje su uglavnom učinili Srbi, moraju biti sistematski prikupljana i procijenjena.²⁷ Rezolucijom br. 781, usvojenom 9. oktobra 1992., Vijeće UN je uvelo zabranu letova iznad Bosne i Hercegovine, radi omogućavanja sigurnosti humanitarnih letova za Sarajevo. Međutim, uvođenje ovih mjera nije predviđalo upotrebu sile.²⁸

Sve više su se umnožavale vijesti o zločinima koje su vršile srpske snage u Bosni i Hercegovini, što je u toku novembra i decembra 1992. našlo odraza u brojnim osudama na sastancima međunarodnih organizacija. Stanje Muslimana u zemlji bilo je predmet vanrednog sastanka ministara spoljnih poslova članica Organizacije islamske konferencije (OIC) u Đžidi 2. i 3. decembra 1992., na kojoj su učestvovali i promatrači i gosti, među njima kopredsjedavajući Ženevske konferencije i predsjednici Bosne i Hercegovine i Albanije. Kopredsjednici konferencije Vance i Owen izjasnili su se protiv vojne intervencije u Bosni i Hercegovini, odbijajući istovremeno ukidanje embarga na dostavu oružja Vladi BiH. U završnoj izjavi OIC je zahtijevala da se dostavom oružja Vladi BiH omogućí samo-

²⁵ Erklärung zum Abschluß der internationalen Jugoslawien-Konferenz in London vom 26. und 27. August 1992., EA, 19/1992, D. 584-D. 590.

²⁶ Resolution 780 (1992.) des Sicherheitsrat der Vereinten Nationen zur Sammlung von Informationen über Verletzungen des humanitären Rechts im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet am 6. Oktober 1992. in New York, EA, 7/1993., D. 146.

²⁷ Bulletin, Presse und Informations Amt Bundesregierung, Bonn, Nr 112, 15. Oktober 1992., 1.039.

²⁸ Resolution 781 (1992.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über ein Verbot militärischer Flüge im Luftraum über Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 9. Oktober 1992. in New York, EA, 7/1993., D. 147– D. 48

odbrana. Učesnici savjetovanja nisu također isključili upotrebu vojne sile na osnovu člana 42 Povelje ujedinjenih nacija.²⁹

Na jesenjem savjetovanju Ministarskog vijeća Zapadnoevropske unije (ZEU) u Rimu, 20. novembra 1992., centralna teme razgovora bila je situacija u bivšoj Jugoslaviji. Podržana je rezolucija UN br. 787, po kojoj je Vijeće sigurnosti odobrilo da brodovi ZEU, radi kontrole embarga protiv SRJ, mogu zaustavljati i pregledati brodove. Ukoliko se oni ne odazovu na poziv za kontrolu, trebalo je otvoriti na njih upozoravajuću paljbu.³⁰

U Istanbulu je 25. novembra 1992. održana Konferencija ministara spoljnih poslova i delegata iz balkanskih zemalja (Albanija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Rumunija, Slovenija, Turske), kao i Italije, Austrije i Mađarske. Na Konferenciji su učesnici izrazili zabrinutost zbog mogućnosti proširenja sukoba na druge balkanske države, zahtijevajući da UN pošalju zaštitne trupe u krizna područja, na Kosovo, u Vojvodinu, Makedoniju i Sandžak. Osim toga su se zalagali za stvaranje sigurnosnih zona za izbjeglice i vojnu zaštitu konvoja humanitarne pomoći. Većina učesnika na Konferenciji je insistirala na vojnoj intervenciji kao djelotvornoj mjeri za uspostavu mira.³¹

Neispunjenje zaključaka međunarodnih organizacija (EZ, KESS-a i UN) dovelo je do pooštrenja sankcija članica Vijeća Sigurnosti UN protiv SRJ rezolucijom UN br. 787. od 16. novembra 1992.³² Vijeće sigurnosti UN usvojilo je 18. novembra Rezoluciju br. 798 (1992.), u kojoj su osuđena sistematska zatvaranju i silovanju žena u BiH.³³ Na trećem zasjedanju ministara spoljnih poslova članica KESS-a u Stockholmu, 14. i 15. decembra 1992., ministri su se složili da glavnu odgovornost za sukobe u Bosni i Hercegovini snose Srbija i Crna Gora i u BiH operirajuće srpske snage. Zahtijevana je obustava kršenja ljudskih prava a posebno praksa etničkog čišćenja i sistematskog silovanja muslimanskih žena.

Na ministarskom zasjedanju Vijeća NATO-a, održanom u Bruxellesu 17. decembra 1992., jugoslavenska armija, jugoslavensko vođstvo i bosanskohercegovački Srbi su optuženi za etničko čišćenje, povrede ljudskih prava, mučenja, ubi-

²⁹ EA, 1/93, Zeittafel, 11. (dalje Z.).

³⁰ Komunique der Ministertagung der Westeuropäischen Union (WEU) am 20. November 1992. in Rom (mit Erklärung zum ehemaligen Jugoslawien) , EA, 7/1993., D. 120- D. 122.

³¹ Gemeinsame Erklärung der Außenminister des Balkans und der Länder der Region, abgeben anlässlich einer Konferenz in Istanbul am 25. November 1992., EA, 7/ 1993., D. 151- D. 153.

³² Resolution 787 (1992.) des Sicherheitsrat der Vereinten Nationen über die Durchsetzung der wirtschaftlichen Sanktionen gegen Res-Jugoslawien, verabschiedet am 16. November 1992.. in New York EA 7/1993., D. 148-D 151.

³³ Resolutioin des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die systematische Internierung und Vergewaltigung von Frauen in Bosnien und Herzegowina, verabschiedet am 18. Dezember 1992. in New York, EA, 7/1992., D. 154-D 155.

stva, sistematska silovanja žena, otmice, uništavanje vjerskih objekata i ostale postupke koji su imali za cilj stvaranje etnički čistih teritorija.³⁴

Domet rezolucija Vijeća sigurnosti UN ostao je ograničen različitim političkim interesima članica EZ i stalnih članica UN, koji su bili instrument utjecaja na odluke i metode provođenja usvojenih zaključaka. Reakcija na povrede humanitarnih prava zadržale su se samo na verbalnim osudama i prijetnjama.

Nakon pozitivnog razvoja, mirovna konferencija je propala s obzirom na geografske i vojne dijelove mirovnog plana. Bosanskohercegovačka vlada ih je odbila jer bi predviđena podjela legalizirala "etničko čišćenje" koje su učinili Srbi, a osim toga previše je naglašen "etnički kriterij", a BiH ne može priznati kontrolu srpskih snaga nad "očišćenim oblastima." Osim toga, srpska Vlada se nije složila sa podjelom na 10 provincija.³⁵

Posebni opunomoćenik OUN Tadeusz Masowiecki priložio je 9. februara 1993. Vijeću sigurnosti UN izvještaj o situaciji u republikama bivše Jugoslavije. Od međunarodne zajednice je zahtijevano da verbalne prijetnje ratnim zločincima prate i djela. Bez oklijevanja i sa svim raspoloživim sredstvima trebalo je pod međunarodnom kontrolom provesti raspuštanje svih logora, osigurati neograničeno snabdijevanje stanovništva humanitarnom pomoći kao i provesti uspostavu zaštićenih sigurnosnih zona u BiH. Osim toga, Masowiecki je smatrao da "etničko čišćenje", koje se i dalje sprovodilo, nije bilo sporedno sredstvo rata, nego njegov cilj. Smatrao je da se glavni odgovorni nalaze u vođstvu bosanskohercegovačkih Srba.³⁶

Američki ministar spoljnih poslova Woren Christopher je 10. februara 1993. na konferenciji za štampu objavio temelje američke politike prema Bosni i Hercegovini. Američke pozicije izložene su u 6 tačaka, koje su između ostalog predviđale imenovanje američkog diplomate Reginalda Bartholomewa za posebnog ambasadora, mjere za striktnu primjenu ekonomskih sankcija i moguće vojno angažiranje za provođenje postignutog primirja... Ukidanje embarga na oružje za Bosnu i Hercegovinu američka Vlada je odbacila.³⁷

Novoizabrani američki predsjednik Bill Clinton se sa generalnim sekretarom UN B. Ghalijem dogovorio o uspostavi zračnog mosta sa snabdijevanje stanovništva u istočnoj Bosni.³⁸ Na vanrednom zasjedanju ministara spoljnih poslova članica NATO-a, ministar SAD Warren Christopher je sa prisutnima razmatrao planirani zračni most za snabdijevanje stanovništva u istočnoj Bosni. On je kriti-

³⁴ Bulletin..., Nr 141, 28. XII 1992., str. 1.308.

³⁵ EA, 4/1993., Z. 52.

³⁶ Ibidem, 5/1993., Z. 62.

³⁷ Presseerklärung des amerikanischen Außenministers, Warren Christopher, über die diplomatischen Bemühungen der Vereinigten Staaten im Konflikt im ehemaligen Jugoslawien, abgeben in Washington am 10. Februar 1993. EA, 7/1993., D. 158-D 161.

³⁸ Ibidem, D. 164.

zirao Zapad da je propustio mnoge prilike da spriječi patnje, krvoprolića i razaranja u bivšoj Jugoslaviji, smatrajući da “đavolji krug brutalnog nasilja i slijepe mržnje mora biti prekinut”³⁹

Vijeće sigurnosti UN je na zasjedanju održanom 22. februara 1993. rezolucijom br. 868 jednoglasno zaključilo da se osnuje Međunarodni sud za kažnjavanje ratnih zločinaca u bivšoj Jugoslaviji. To je prvi takav tribunal nakon Nürnberškog 1945.1946. Vijeće sigurnosti UN jednoglasno je 25. maja usvojilo rezoluciju br. 827 o uspostavi Međunarodnog suda za ratne zločince u bivšoj Jugoslaviji. Posebno je trebalo razjasniti masovna pogubljenja, silovanja, etnička čišćenja i krivce kazniti.⁴⁰ Vlada BiH je kod Međunarodnog suda u Den Hagu podigla optužnicu protiv SRJ zbog genocida, zahtijevajući da se protiv nje poduzmu privremene mjere.⁴¹ Međunarodni sud je zahtijevao od SRJ da “poduzme sve što je u njenoj moći da bi se spriječili zločini genocida”.⁴²

Na sjednici Vijeća sigurnosti UN 24. februara 1993., na kojoj su sudjelovali i predstavnici Ženevske konferencije, Owen i Stoltenberg, ruski ambasador u UN Jurij Voroncov je predložio plan Borisa Jelcina u 8 tačaka, koji se temeljio na Vance-Owenovom planu. Prema tom prijedlogu, sankcije protiv SRJ su trebale biti postepeno ukidane ako srpska strana potpiše mirovni plan. Istovremeno, UN i KESS su trebale djelotvornije nadgledati embargo na oružje za BiH.⁴³

Vijeće sigurnosti UN je zaključilo sa 14 glasova (Kina uzdržana), vojno sprovođenje zone zabrane letenja iznad BiH. Nakon rezolucije br. 816 ubuduće su piloti NATO-a mogli oboriti vojne avione koji su nadlijetali zemlju bez dozvole UN trupa. Taj zaključak je bilo moguće donijeti nakon što je na rusku inicijativu isključena mogućnost bombardiranja srpskih položaja. Rezolucija je omogućavala da avioni NATO-a mogu napasti srpske položaje radi samoodbrane. Kod njenog sprovođenja, vodeća uloga je povjerena snagama NATO-a.⁴⁴

Ministri spoljnih poslova i ministri odbrane ZEU su 5. aprila 1993. na zasjedanju u Luksemburgu usvojili mjere za pojačanje embarga na Dunavu, oslanjajući se pri tome na rezolucije 713, 757 i 787 Vijeća sigurnosti.⁴⁵

Vijeće sigurnosti UN je 17. aprila 1993., uz suzdržane glasove Rusije i Kine, usvojilo rezoluciju o pooštrenju sankcija protiv SRJ, ukoliko bosanskohercegovački Srbi ne potpišu mirovni plan u roku od 9 dana i ne počnu sa njegovim pro-

³⁹ Ibidem

⁴⁰ Ibidem, 12/1993., Z 139.

⁴¹ EA, 8/1993., Z 91.

⁴² Ibidem, 9/1993., Z 106.

⁴³ EA, 6/93, Z 76.

⁴⁴ EA, 8/1993, Z 99.

⁴⁵ Ibidem, 9/1993., Z 108.

vođenjem i ne obustave vojne operacije.⁴⁶ Parlament bosanskohercegovačkih Srba odbio je 26. aprila podjelu predviđenu Vance-Owenovim planom, a time i ukupan mirovni plan. Kao posljedica toga, stupile su na snagu pooštrene sankcije protiv SRJ.⁴⁷

Nakon jednogodišnje opsade Srebrenice, vojni komandanti Armije BiH i bosanskohercegovačkih Srba, potpisali su 18. aprila primirje, nakon posredovanja UN za demilitarizaciju mjesta i evakuaciju ranjenih i bolesnih. Istoga dana u Srebrenicu su stigle prve jedinice UN radi nadgledanja demilitarizacije.⁴⁸ Vijeće sigurnosti UN je 6. maja jednoglasno usvojilo rezoluciju kojom je Sarajevo i 5 daljih gradova opsjednutih od Srba u BiH proglašeno za sigurnosne zone.⁴⁹

Na sjednici predstavnika EU održanoj 18. maja 1993., podržan je Vance-Owenov plan. Odlučeno je da se pojača pritisak na Srbiju, Crnu Goru i bosanskohercegovačke Srbe, da bi se postigao prihvatljiv plan za Bosnu i Hercegovinu. Pri tome, ni jedna opcija nije bila isključena. Osim toga, dvanaestorica su ispoljili duboku zabrinutost zbog napada srpskih i hrvatskih vojnih snaga protiv civilnog stanovništva u Bosni i Hercegovini.⁵⁰

Na savjetovanju ministara spoljnih poslova i ministara odbrane ZEU, održanom u Rimu 19. maja, središnja tema razgovora bila je situacija u Bosni i Hercegovini. Ministri su naglasili podršku Vance-Owenovom planu, zalažući se da "protiv Srba ni jedna opcija, pa ni vojna, ne bude isključena." Dan kasnije, potpisan je sporazum sa Bugarskom, Rumunijom i Mađarskom, koji je trebao osigurati dosljedno provođenje sankcija protiv SRJ.⁵¹

Na proljetnom zasjedanju NATO-a u Bruxellesu 25. maja general John Shalikashvili je objavio da je savez spreman po nalogu UN aktivno djelovati u bivšoj Jugoslaviji. Pitanje vojne intervencije ostalo je i dalje sporna tačka.⁵²

Ministri spoljnih poslova SAD, Rusije, Francuske, V. Britanije i Španije postigli su na savjetovanju u Washingtonu 22. maja dogovor o programu od 13 tačaka za prekid rata u BiH. U njemu su bile sadržane mjere za uspostavu sigurnosnih zona za Muslimane, provođenje dugoročnog plana na osnovu Vance-Owenovog plana, kao i dostava humanitarne pomoći. Američki ministar spoljnih poslova Warren Christopher je odbio učešće američkih kopnenih trupa u uspostavi sigur-

⁴⁶ Ibidem, Z. 106.

⁴⁷ Ibidem, 10/1993., Z. 109.

⁴⁸ Ibidem, Z. 118.

⁴⁹ Resolution 824 (1993) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Einrichtung von Sicherheitszonen in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 6. Mai 1993. in New York, EA, 18/1993., D. 371- D 373.

⁵⁰ EA, 12/1993., Z. 140.

⁵¹ Ibidem, Z. 142.

⁵² Ibidem, Z. 141.

nosnih zona, ali su SAD ipak bile spremne zračnom podrškom osigurati zaštitu snaga UNPROFOR-a. U izjavama ministara pozvane su i druge zemlje da pruže konkretnu pomoć za uspostavu sigurnosnih zona.⁵³

Na zasjedanju Odbora za planove odbrane i grupe za nuklearno planiranje na ministarskom nivou, održanom 25-26. maja 1993. u Bruxellesu, većina članica NATO-a reagirala je suzdržano i sa razočarenjem na prijedlog o uspostavi sigurnosnih zona, jer bi time faktički bila zapečaćena srpska osvajanja, zalažući se da to budu samo moguća prelazna rješenja.⁵⁴ Vijeće sigurnosti UN usvojio je 4. juna (13 glasova za, 2 suzdržana – Pakistan i Venecuela) rezoluciju br. 836 o proširenju mandata UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini.⁵⁵

Na zasjedanju Savjeta EU o općim nadležnostima, održanom od 7-9. juna 1993., ministri spoljnih poslova zemalja članica su pozdravili uspostavu sigurnosnih zona, držeći se i dalje Vance-Owenovog plana kao konačnog mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Sankcije protiv SRJ je trebalo i dalje dosljedno sprovoditi. U slučaju da to situacija bude zahtijevala, EU je trebala donijeti ograničavajuće mjere i protiv Hrvatske.⁵⁶

Na sastanku ministara EU sa američkim ministrom spoljnih poslova W. Christopherom održanom 9. juna, dogovorena je saradnja između EU, SAD i Rusije, sa ciljem zajedničkog postupka u sukobima u bivšoj Jugoslaviji. EU i SAD su se založile za uspostavu sigurnosnih zona. Njemački ministar spoljnih poslova Klaus Kinkel je saopćio da su EU i SAD molile Rusiju i islamske zemlje da upute trupe za uspostavu sigurnosnih zona. W. Christopher je izrazio spremnost SAD da zračnim snagama zaštite trupe UN u sigurnosnim zonama.⁵⁷ Uskoro je Vijeće sigurnosti rezolucijom br. 844 od 18. juna donijelo odluku o slanju dodatnih 7.500 vojnika u Bosnu i Hercegovinu, koji će biti angažirani na zaštiti sigurnosnih zona.⁵⁸

Na susretu na vrhu šefova vlada članica EU u Kopenhagenu, od 2-23. juna 1993. glavna tema razgovora pored privredne situacije u EU bila si i zbivanja u bivšoj Jugoslaviji. Ministri su naglasili da je državno jedinstvo Bosne i Hercegovine i nakon propasti Vance-Owenovog plana osnova za svako mirovno rješenje.

⁵³ Gemeinsame Erklärung von fünf Mitgliedern des UN-Sicherheitsrats über ein Aktionsprogramm zur Befriedung Bosnien-Herzegowina, veröffentlicht am 22. Mai 1993. in Washington, D. C. EA, 18/1993., D. 373- D. 374.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Resolution 836 (1993.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Erweiterung des Mandats von UNPROFOR in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 4. Juni 1993. in New York, EA, 18/1993., D. 374-D 377.

⁵⁶ EA, 13-14/1993., Z. 158.

⁵⁷ Ibidem, Z. 157.

⁵⁸ Resolution 844 (1993.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über den Einsatz von Luftstreitkräften in Bosnien- Herzegowina, verabschiedet am 18. Juni 1993. in New York, 18/1993. D. 377- D. 378.

U susretu sa Alijom Izetbegovićem “Trojka” EU je odbila molbu za ukidanje embarga na oružje za Bosni i Hercegovinu. Sa svojim zahtjevom za ukidanje embarga, njemački kancelar Helmut Kohl je ostao izoliran.⁵⁹

Uz posredovanje lorda Owena i T. Stoltenberga predsjednici Hrvatske i Srbije Tuđman i Milošević su se dogovorili 16. juna 1993. o izradi novog mirovnog plana. koji je predviđao podjelu Bosne i Hercegovine u tri nacionalne države, koje bi bile povezane u labavu konfederaciju. Na završetku zasjedanja hrvatski predsjednik Tuđman je izjavio da “muslimanska država” treba da se sastoji iz dva dijela, jedne oblasti u srednjoj Bosni i jedne u području Bihaća. U tom slučaju hrvatska strana je bila spremna ustupiti joj izlaz u luku Ploče. Na završetku pregovora lord Owen je izjavio da je Vance-Owenov plan za očuvanje multietničke države propao, savjetujući vladi BiH da nove prijedloge ozbiljno uzme u razmatranje.⁶⁰

Narednog dana posrednici Owen i Stoltenberg su se ponovo susreli sa Tuđmanom i Miloševićem, radi razgovora o budućnosti Bosne i Hercegovine. Njih dvojica su se založili za stvaranje tri nezavisne republike na teritoriji Bosne i Hercegovine.⁶¹ Na sastanku šefova Vlada sedam vodećih industrijskih zemalja svijeta i EZ u Tokiju od 7-9. jula 1993., u političkoj izjavi “Za sigurniji i humaniji svijet” učesnici su usvojili zaključak da od Srba i Hrvata diktirano rješenje na račun Muslimana neće biti prihvaćeno. U suprotnom, oni će biti uskraćeni za privredne i trgovačke povlastice.⁶²

Na završetku zasjedanja Savjeta EU o općim nadležnostima održanog 19-20. jula 1993., na prijedlog Savjeta njegov predsjednik Willi Class upućen je u mirovnu misiju u bivšu Jugoslaviju. Njegov cilj je bio da ubijedi predstavnike svih strana u nužnost postizanja rješenja pregovorima. Na zasjedanju je došlo do sukoba u vezi sa uvođenjem sankcija protiv Hrvatske, koje je predložio britanski ministar spoljnih poslova Daglas Hurd. Hrvatskoj je, ipak, bilo jasno stavljeno do znanja da ministri i tu opciju uzimaju u obzir.⁶³

Pregovori o Bosni i Hercegovini u Ženevi su nastavljani 27. jula 1993. plenarnom sjednicom, na kojoj su posrednici Owen i Stoltenberg predložili novi plan, koji je predviđao obrazovanje tri republike, koje se neće temeljiti samo na etničkim kriterijima. Posrednici su 30. jula obznanili da su se predstavnici sve tri strane u osnovi dogovorili o ustavno-pravnoj strukturi BiH. Prema tome, trebala je

⁵⁹ EA, 13-14/1993., Z. 158.

⁶⁰ Ibidem, Z. 163.

⁶¹ Ibidem, Z. 183-184.

⁶² Ibidem, 16/1993., Z. 174.

⁶³ Ibidem, Z. 181.

postojati trodjelna "Unija republika Bosne i Hercegovine", dok su granice autonomnih republika trebale biti predmet daljih pregovora.⁶⁴

Na savjetovanju NATO-a na vanrednoj sjednici o situaciji u Bosni i Hercegovini i podršci ženevskim pregovorima, održanoj 2. augusta 1993., generalni sekretar Manfred Wörner je izjavio da bosanskohercegovački Srbi, ukoliko nastave da napadaju plave šljemove, sprječavaju akcije dostave humanitarne pomoći i drže Sarajevo pod opsadom, moraju računati sa zračnim napadima.⁶⁵ Vijeće sigurnosti UN ponovo se sastalo 9. augusta 1993. i odobrilo osnove plana angažmana za eventualnu operaciju, za koju je trebalo odobrenje generalnog sekretara UN i slaganje savjeta NATO-a.⁶⁶

Nakon četrnaestodnevnog prekida, mirovni pregovori u Ženevi su nastavljeni 16. augusta 1993. U središtu razmatranja bila je uspostava unutrašnjih granica. A. Izetbegović je zahtijevao 40 % teritorija, što su Srbi smatrali neprihvatljivim. Posrednici Owen i Stoltenberg su 20. augusta predložili novi plan i novu kartu. Prema njihovom prijedlogu predviđeno je osnivanje Unije, u kojoj je bilo predviđeno 52 % teritorija za bosanskohercegovačke Srbe, 31 % za Muslimane i 17 % za Hrvate. Sarajevo je trebalo dobiti poseban status i dvije godine biti stavljeno pod kontrolu EU.⁶⁷

Nakon što su se borbe u Bosni i Hercegovini zaoštrile, posebno oko Mostara i Sarajeva, Vijeće sigurnosti UN je 22. augusta 1993. usvojilo rezoluciju br. 859. u kojoj je ponovo pozvalo na primirje i zahtijevalo da se ne ometaju akcije dostave humanitarne pomoći i suzdržavanje od napada na snage UNPROFOR-a.⁶⁸ Nakon razgovora posrednika Stoltenberga i Owena u glavnoj bazi NATO-a o mirovnoj misiji u Bosni i Hercegovini, generalni sekretar NATO-a Manfred Wörner je 22. augusta ispoljio spremnost saveza da stavi na raspolaganje vojne snage, ali tek nakon postizanja sporazuma o trodjelnoj podjeli. Po njegovom mišljenju, NATO će samo uz jasan mandat, sa jasnim nalogom i na određeno vrijeme, poslati svoje snage.⁶⁹

Na plenarnoj sjednici europskog Parlamenta, održanoj od 17-21. januara 1994. parlamentarci su se sa 108:90 glasova, uz 13 suzdržanih, izjasnili za razrješenje posrednika EZ Lorda Owena, kao i imenovanje novog posrednika sa novim pogodnim mandatom i novom strategijom. U zahtjeve, koji su bili neobavezujući za

⁶⁴ EA, 16/1993., Z. 184.

⁶⁵ Ibidem, 17/1993., Z. 191-Z. 192

⁶⁶ Ibidem

⁶⁷ Ibidem, 18/1993., Z. 203-Z. 204.

⁶⁸ Resolution 859 (1993.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Entwicklung des Krieges in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 24. August 1993. in New York, EA, 7/1994., D. 217- D 219.

⁶⁹ EA, 4/1994., Z. 23.

vlade EU, spadala je i inicijativa da se mirovne trupe, stacionirane u BiH preobrazu u snage za uspostavu mira, kao i aktivna diplomatska nastojanja i pritisak na Hrvatsku da obustavi napade na BiH.⁷⁰ Na sjednici Savjeta Evrope, održanoj 24-28. januara 1994., posrednici EU i OUN Owen i Stoltenberg, označili su da raspodjela teritorija u BiH nije idealna, ali je jedina alternativa ratu. Parlamentarci su zahtijevali obeštećenje za žrtve embarga protiv Srbije i Crne Gore.⁷¹

Ministri spoljnih poslova 8 zemalja Islamske konferencije (OIC), (Pakistan, Iran, Egipat, Saudi Arabija, Turska, Senegal, Malezija i Tunis) sastali su se sa generalnim sekretarom UN. U zajedničkoj izjavi ministri ICO zahtijevali su ukidanje embarga na oružje za BiH, kao i da nove prijetnje izrečene na sastanku na vrhu u Bruxellesu budu sprovedene u djelo.⁷²

Naredni krug mirovnih pregovora završen je 19. januara 1994. bez rezultata. Istog dana potpisali su ministri spoljnih poslova Hrvatske i SRJ izjavu o normalizaciji međusobnih odnosa.

Na početku 1994. činilo se da je došlo do konačne propasti angažmana svjetske zajednice na rješenju konflikta u bivšoj Jugoslaviji. Držanje svjetske zajednice u vezi sa zbivanjima u BiH obilježeno je bilo velikim pesimizmom. Pozicije zemalja Evropske unije bile su nejedinstvene a SAD su se držale suzdržano. Samo je Rusija zastupala aktivniji spoljno-politički kurs. U svim raspravama gdje su do izražaja dolazile nepremostive prepreke između EU, OUN i NATO-a na jednoj i bosanskohercegovačkih Srba na drugoj strani, ruski pregovarači su nudili mogućnost smirenja sukoba.⁷³

Do preokreta je došlo u februaru 1994. Od eksplozije granate ispaljene na tržnicu u Sarajevu 5. februara ubijeno je 68 a ranjeno 197 civila. To je zahtijevalo odlučnu akciju svjetske zajednice. U pismu upućenom 6. februara generalnom sekretaru NATO-a Manfredu Wörneru, generalni sekretar UN Boutros B. Ghali se zalagao za saglasnost Vijeća NATO-a za zračne udare na srpske položaje oko Sarajeva. Ova akcija je trebala biti direktno koordinirana između sjedišta snaga UNPROFOR-a i Južne komande NATO-a. U svom zahtjevu B. Ghali se pozvao na rezoluciju Vijeća sigurnosti br. 836 od 4. jula 1993., po kojoj su mogli uslijediti zračni udari ukoliko budu napadnute zaštićene zone.⁷⁴

Na savjetovanju održanom u Bruxellesu 7. i 8. februara 1994. ministri spoljnih poslova EU su zahtijevali trenutni prekid opsade Sarajeva, izjašnjavajući se većinom za zračne napade na srpske artiljerijske položaje i stavljanje Sarajeva

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, Z. 24.

⁷² EA, 4/1994., Z. 25.

⁷³ ÖMZ, 3/1994., 271-272.

⁷⁴ Bulletin, 22. 02.1994., Nr 17, 152.

pod upravu UN.⁷⁵ Prijedlog ministra spoljnih poslova Francuske Alaina Juppea, da se Srbima postavi ultimatum, propao je zbog otpora grčke vlade, pa je odluka prepuštena Savjetu NATO-a.⁷⁶ U izjavi o stanju oko Sarajeva, Savjet NATO-a je zahtijevao prekid opsade Sarajeva i povlačenje teškog oružja (bosanskohercegovačkih Srba i vladinih snaga) u toku narednih 10 dana na rastojanje od 20 km od centra Sarajeva i stavljanje pod kontrolu UNPROFOR-a.⁷⁷ Francuski ministar spoljnih poslova Alain Juppe i ministar odbrane Francois Leotard posjetili su 11. februara Sarajevo. U razgovoru su uvjerali predsjednika A. Izetbegovića da je Zapad odlučan okončati opsadu Sarajeva.⁷⁸

Već od februara 1994. jasno se pokazivao aktivniji angažman SAD. S obzirom na neuspjeh mirovnih nastojanja europskih država i aktivniju ulogu ruske spoljne politike, SAD nisu željele ispustiti vodstvo u relevantnim pitanjima svjetske politike. Vojno angažiranje SAD bilo je u svakom slučaju isključeno. Tako je predsjednik SAD Bill Clinton 10. februara 1994. naglašavao da akcija NATO-a treba isključivo biti ograničena na Sarajevo i spječavanje napada na civilno stanovništvo u gradu. Neposredno prije isteka ultimatumu Clinton je precizirao razloge za aktivniji angažman SAD u bosanskom pitanju, podsjećajući da je “ historija XX stoljeća pokazala da SAD ne mogu sebi dozvoliti da ignorišu sukobe u Europi.”⁷⁹

Glasnogovornik ruskog Ministarstva spoljnih poslova Grigorij Karasin osudio je ultimatum NATO-a, bosanskohercegovačkim Srbima, kao ishitren, zahtijevajući hitan sastanak Vijeća sigurnosti s obzirom da NATO nije za to nadležan, nego UN. U telegramu generalnom sekretaru UN ministar spoljnih poslova A. Kozirev opominjao je o teškim posljedicama koje mogu imati zračni napadi na položaje bosanskohercegovačkih Srba.⁸⁰ Britanski predsjednik Vlade John Major vodio je 14. i 15. februara 1994. razgovore sa ruskim kolegom Černomirdinom i predsjednikom Jelcinom o bilateralnim odnosima. Jelcin je izjavio da problemi u BiH ne mogu biti riješeni bez sudjelovanja Rusije.⁸¹

U okviru vanredne sjednice Savjeta sigurnosti UN, sazvane na zahtjev Rusije o stanju u Bosni i Hercegovini, održanoj 14-15. februara 1994. Rusija, Kina, Ukrajina i Grčka su se izjasnile suzdržano protiv mogućih zračnih napada NATO-a na položaje bosanskohercegovačkih Srba, dok je istovremeno više od 50 zemalja po-

⁷⁵ Ibidem, 23.02. 1994., Nr 17, 159.

⁷⁶ EA, 4/1994., Z. 33.

⁷⁷ ÖMZ, 3/1994., 275.

⁷⁸ EA, 4/1994., Z. 28.

⁷⁹ Ibidem, Z.. 29.

⁸⁰ Ibidem, Z.. 30.

⁸¹ Ibidem, Z.. 32.

držalo ultimatum. Za vrijeme debate, sve zemlje su se izjasnile za nove pregovore i diplomatsku inicijativu.

Ministri odbrane SAD, V. Britanije, Francuske, Italije i Nizozemske su 21. februara na sastanku u zračnoj bazi Aviano naglasili da će se ultimatum provesti sa snagama UN u BiH, uz slaganje UN.⁸² Kratko prije isteka ultimatum, generalni sekretar NATO-a Manfred Wörner izjavio je da su se NATO i UN izjasnili protiv zračnih udara, s obzirom da je gotovo cjelokupno oružje oko Sarajeva stavljeno pod kontrolu UN. Posebni opunomoćenik UN za Bosni i Hercegovinu Jasushi Akashi ocijenio je da je ultimatum predstavljao uspjeh.

Neposredan razvoj zbivanja nakon ultimatum pokazivao je gubitak utjecaja EU u korist NATO-a i, sa druge strane, na povećanu ulogu SAD i Rusije, bez kojih se nije naziralo rješenje. Rusko držanje došlo je do izražaja u govoru ruskog predsjednika Jelcina u Moskvi 23. februara 1994., u kojem je osuđivao postupak NATO-a, čiji je ultimatum, po njegovoj ocjeni, bio kontraproduktivan, a s druge strane je Rusija jednostranim postupkom NATO-a gurnuta na marginu. Zbog toga je tražio da Rusija bude uključena u sve relevantne svjetske političke događaje. U tom smislu, predlagao je susret sa šefovima vlada SAD, Francuske, Njemačke i Velike Britanije radi potpisivanja “dokumenta od historijskog značaja za okončanje krvoprolića u bivšoj Jugoslaviji”.⁸³

Vijeće sigurnosti UN je 4. marta 1994. jednoglasno usvojio rezoluciju br. 900, u kojoj je zahtijevana uspostava snabdijevanja Sarajeva vodom i energijom, kao i nesmetana sloboda kretanja civila i konvoja humanitarne pomoći. Gradovi Maglaj, Mostar i Vitez su također proglašeni za sigurnosne zone.⁸⁴

Nakon što su Ženevski pregovori doživjeli fijasko, SAD su se pozabavile ozbiljnije Bosnom bez pomoći europskih saveznika. Američki plan je bio da ujedini dvije “slabije strane” u BiH i da se uspostavi ravnoteža na ratištu i “treća strana” prisili da se uključi u mirovni projekat. Na sastanku u Frankfurtu 19. februara 1994. Haris Silajdžić i Mate Granić razgovarali su o odnosima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Prema izjavi na konferenciji za štampu u središtu pažnje bila su pitanja budućeg ustava BiH, primirje, kao i humanitarna pitanja. Vojni zapovjednici Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i Armije BiH potpisali su 23. februara u Zagrebu sporazum o primirju, koji je trebao stupiti na snagu 25. februara. Obje strane su se sporazumjele da trebaju u posebno kritičnim oblastima biti stacionirane snage UN. Teško oružje trebalo je biti stavljeno pod kontrolu UN ili biti povučeno na udaljenost od najmanje 10 km (minobacači) i 20 km (topovi i artiljerija). Osim toga, do-

⁸² Ibidem, Z. 39.

⁸³ Ibidem, Z. 45.

⁸⁴ Resolution 900 (1994.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Lage um Sarajewo, verabschiedet am 4. März 1994. in New York, EA, 21/1994., D. 606- D. 607.

govoreno je trenutno otvaranje cestovnih puteva za dostavu humanitarne pomoći, kao i oslobađanje svih zatvorenika.⁸⁵

Nakon četvorodnevni pregovora u Washingtonu, 1. marta 1994. Bošnjaci⁸⁶ i Hrvati su se dogovorili o stvaranju Federacije. Predsjednik bosanskohercegovačke Vlade Haris Silajdžić i hrvatski ministar spoljnih poslova Mate Granić potpisali su okvirni sporazum o uspostavi kantona sa širokom autonomijom, sa zajedničkom vladom. Kantoni su se trebali sastojati iz regija u kojima Bošnjaci ili Hrvati čine većinu. Savezna vlada trebala je biti nadležna za spoljnu politiku, odbranu i trgovinu. Predsjednik i potpredsjednik trebali su biti birani od parlamenta, koji se sastojao iz dva doma. Dalje je predloženo da Federacija obrazuje konfederaciju sa Hrvatskom. U Gornjem Vakufu 8. marta dogovorili su se Bošnjaci i Hrvati za učvršćenje primirja. Sporazum je predviđao raspuštanje 290 km dugog fronta. Teško oružje moglo je biti zadržano samo uz garanciju da će biti upotrijebljeno protiv snaga bosanskohercegovačkih Srba.⁸⁷ Uz posredovanje UN nakon desetodnevni razgovora dogovorili su se Bošnjaci i Hrvati 13. marta, na osnovu sporazuma od 1. marta, o nacrtu ustava za obrazovanje Federacije. Predsjednik bosanskohercegovačke Vlade Haris Silajdžić i predstavnik bosanskohercegovačkih Hrvata Krešimir Zubak potpisali su 18. marta sporazum o Federaciji a, osim toga, potpisana je izjava Harisa Silajdžića i Franje Tuđmana o kasnijoj konfederaciji bošnjačko-hrvatske Federacije i Republike Hrvatske.⁸⁸

Vojne snage bosanskohercegovačkih Srba započele su 10. aprila veliku ofanzivu na Goražde. Nakon toga srpski položaji su napadnuti iz zraka. Na pitanje novinara o ruskom stavu prema zračnim napadima, predsjednik Boris Jelcin je izjavio da "takvi problemi ne mogu biti riješeni bez prethodne konsultacije UN i Rusije." U svojoj izjavi ministar spoljnih poslova A. Kozirev žalio je da Rusija nije bila konsultirana o napadima.⁸⁹

Vijeće sigurnosti UN je opominjalo bosanskohercegovačke Srbe u vezi sa hapšenjem 200 pripadnika plavih šljemova, koje su Srbi koristili kao živi štit u slučaju daljih zračnih napada. Nakon ultimatumu UN i NATO-a, Srbi su povukli teško oružje iz zone od 3 km oko grada, gdje je stiglo 200 pripadnika UNPROFOR-a radi evakuacije teško povrijeđenih.⁹⁰ Ruski ministar spoljnih poslova

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Nakon sjednice Biošnjačkog sabora 27. septembra 1993. u Sarajevu Muslimani su se vratili izvornom imenu Bošnjak kao oznaci nacionalnog identiteta

⁸⁷ EA, 4/1994., Z. 47.

⁸⁸ EA, 7/1994., Rahmenabkommen zwischen der bosnischen Regierung und den bosnischen Kroaten sowie Bosnischen-Föderation und der Republik Kroatien, unterzeichnet am 1. März 1994. in Washington EA, 7/1994., D. 239- D. 248.

⁸⁹ EA, 4/1994., Z. 60.

⁹⁰ Ibidem, Z. 65.

Andrej Kozirev stigao je u Beograd, gdje se sastao sa Slobodanom Miloševićem, zahtijevajući trenutnu obustavu ofanzive bosanskohercegovačkih Srba na Goražde.⁹¹ Ruski predsjednik Jelcin predložio je 25. aprila, radi rješenja sukoba u BiH, koji se opasno zaoštrio, susret na vrhu Rusije, SAD i EU uz učešće i UN. Dan kasnije, ruski ministar odbrane Pavel Gračov je izjavio da Rusija osuđuje zračne napade i da oni mogu biti izuzetno opasni. Nakon susreta sa kopredsjedavajućim lordom Owenom i Thorwaldom Stoltenbergom, ministar Kozirev je izjavio da nema opravdanja za gađanje civilnih objekata u Goraždu od strane bosanskohercegovačkih Srba.⁹² Vijeće sigurnosti UN je u jednoglasno usvojenoj rezoluciji 913 (1994.) od 22. aprila 1994. zahtijevalo od Srba povlačenje iz Goražda, trenutno primirje i oslobađanje od Srba zarobljenih vojnika UN.⁹³

Na savjetovanju Evropskog parlamenta od 18. do 22. aprila, parlamentarci su sa 115 glasova za i 5 suzdržanih, predložili izvještaj o humanitarnom pravu na intervenciju, navodeći niz kriterija koji su kod takve intervencije trebali biti uzeti u obzir (trajanje, ograničenje na konkretne ciljeve, nesposobnost UN, djelovanje u željenom cilju...). Istovremeno je na sjednici Savjeta NATO-a 22. aprila od bosanskohercegovačkih Srba ultimativno zahtijevano da se postepeno povuku u radijusu 20 km od Goražda, kao i sigurnosnih zona Srebrenice, Bihaća, Tuzle i Žepe. U slučaju ignorisanja ovog ultimatumu Srbi su trebali računati sa zračnim napadima.⁹⁴ Ministri spoljnih poslova SAD, Rusije, Njemačke, Francuske, Grčke i Belgije, zahtijevali su 13. maja na savjetovanju u Ženevi da se u Bosni i Hercegovini dogovori četvoromjesečno primirje a nakon dvije sedmice nastavak mirovnih pregovora. Osnova za mirovne pregovore trebao je biti plan o podjeli teritorija u odnosu 51 % za Federaciju i 49 % za bosanskohercegovačke Srbe. Primirje je trebalo pratiti brzo razdvajanje snaga, povlačenje teškog oružja, kao i razmjestaj vojnika UN na kritičnim mjestima.⁹⁵

U Sarajevu se 30. maja sastao parlament Bošnjaka i Hrvata na konstituirajućoj sjednici i prihvatio Ustav Federacije. Poslanici su 31. maja jednoglasno izabrali Krešimira Zubaka za predsjednika i Ejuba Ganića za potpredsjednika Federacije u prelaznom periodu od šest mjeseci. Parlament je ovlastio Harisa Silajdžića da obrazuje vladu, koja je trebala vršiti zadatke i Vlade BiH i Federacije.⁹⁶

⁹¹ Ibidem, Z. 66.

⁹² Ibidem, Z. 67.

⁹³ Resolution 913 (1994.) des Sicherheitsrats über die Entwicklung des Krieges in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 22. April 1994. in New York EA, 4/1994., D. 629- D. 630.

⁹⁴ Entscheidung des NATO-Rates vom 22. April 1994. in Brüssel zum Schutz der UN-Schutzzonen in Bosnien-Herzegowina, EA, 21/1994., D. 627- D. 629.

⁹⁵ EA, 4/1994., Z. 77.

⁹⁶ Ibidem, Z. 79.

Članovi Kontakt grupe za BiH (SAD, Rusija, Njemačka, Francuska, V. Britanija) sastali su se 25. i 26. maja u Talloiresu, sa predstavnicima Bošnjaka, Hrvata i Srba, na kojem nije postignut dogovor s obzirom na predloženu teritorijalnu promjenu ili primirje.⁹⁷ Ministri spoljnih poslova Kontakt grupe odobrili su u Ženevi 5. jula plan teritorijalne podjele za BiH, koji je predviđao ostanak u postojećim granicama, sa odnosom od 51 % teritorija za Federaciju i 49 % za bh Srbe. Ovaj plan je predstavljen i o njemu je trebao biti postignut dogovor do 19. jula.⁹⁸ Parlament Federacije je 18. jula 1994. sa 68 za, 17 protiv i 2 uzdržana glasa odobrio plan ženevske Kontakt grupe. Nakon dvodnevnog savjetovanja bosanskohercegovački Srbi su objavili 19. jula da se ne slažu sa planom, zahtijevajući dalje pregovore.⁹⁹

Na završetku savjetovanja u Ženevi ministri spoljnih poslova OIC izdali su saopćenje u kojem su zahtijevali smještaj međunarodnih vojnih snaga na granice BiH i SRJ i prekid vojne pomoći bosanskohercegovačkim Srbima. Na kraju savjetovanja zahtijevano je ukidanje embarga na oružje protiv BiH.¹⁰⁰

Vijeće sigurnosti UN donijelo je 24. septembra 1994. odluku o labavljenju sankcija SRJ za narednih 100 dana, uz uvjet da međunarodni promatrači potvrde djelotvorno zatvaranje granica između BiH i SRJ. Istovremeno su pooštrene sankcije protiv bosanskohercegovačkih Srba.¹⁰¹ Vijeće sigurnosti UN je 5. oktobra olabavio sankcije protiv SRJ na daljnjih 100 dana. To se odnosilo na ponovno otvaranje međunarodnog aerodroma u Beogradu, kao i na kulturne i sportske kontakte.¹⁰²

Na zajedničkoj sjednici u New Yorku UN i NATO su 28. oktobra objavili niz dogovora o mogućim aktivnostima borbenih aviona po nalogu NATO-a. Ubuduće je trebalo dati samo opće upozorenja o zračnim napadima, a za podršku UNPROFOR-a, moguće je bilo napasti istovremeno više ciljeva. Proporcionalni princip trebao je i dalje biti zadržan, pa je odluku o akciji trebalo da odobre zajedno zapovjednici UN i NATO-a.¹⁰³ Glasnogovornik vlade SAD najavio je da SAD od 13. novembra neće više sudjelovati u nadgledanju embarga protiv BiH.¹⁰⁴ Istoga dana Vijeće sigurnosti UN je u jednoglasno usvojenoj izjavi zahtijevalo da se "hitno obustave neprijateljstva" u području sigurnosne zone Bihać, osuđujući povredu međunarodnih granica između Hrvatske i BiH.¹⁰⁵ Narednog dana, ministri

⁹⁷ Ibidem, Z. 85.

⁹⁸ EA, 15/1994., Z. 107.

⁹⁹ Ibidem, Z.. 109.

¹⁰⁰ Ibidem, Z.. 121.

¹⁰¹ Ibidem, Z.. 139.

¹⁰² Ibidem, Z. 141.

¹⁰³ Ibidem, Z – 156.

¹⁰⁴ Ibidem, Z. 162.

¹⁰⁵ Ibidem, Z. 163.

Zapadnoevropske unije su na zasjedanju u Nordwijku (Nizozemska) imenovali portugalskog diplomatu Jose Cutilheira za generalnog sekretara. Istovremeno su se savjetovali o daljim koracima u Bosni i Hercegovini, nakon što su SAD obustavile kontrolu embarga na oružje protiv Vlade BiH.

U toku decembra 1994. UN su nastojale da pojačaju jednice UNPROFOR-a. Francuska je na to predložila stvaranje "snaga za brzo djelovanje", koje više neće biti direktno podređene UN, ali su trebale pružiti podršku UNPROFOR-u. Slično su predlagali parlamentarci ZEU, koji su pored toga žestoko kritikovali svoje vlade, zbog njihove nedjelotvornosti.¹⁰⁶

Generalni sekretar UN Boutros B. Ghali predložio je 31. maja 1995. Vijeću sigurnosti UN izvještaj o mogućnosti promjene mandata UN u Bosni i Hercegovini. U njemu je stavljena mogućnost izbora da se nalog zaštitnim trupama prilagodi stanju. On se kretao od mogućnosti kompletnog povlačenja UNPROFOR-a do promjene njegovog mandata. Na susretu ministara spoljnih poslova Savjeta EU 29. maja u središtu diskusije nalazilo se pitanje eskalacije sukoba na Balkanu. Postignut je dogovor o pojačanju snaga UN, kao i o definisanju njihovog mandata. U jednoj objavi EU je zahtijevano trenutno i bezuvjetno puštanje pripadnika UN, koje su kao taoce držali bosanskohercegovački Srbi. Istovremeno je Slobodanu Miloševiću stavljeno u izgled ukidanje međunarodnih sankcija u zamjenu za priznanje Bosne i Hercegovine.¹⁰⁷

Ministri spoljnih poslova međunarodne Kontakt grupe za Bosnu i Hercegovinu okupili su se na zasjedanju u Den Hagu, 27. maja. U zajedničkom saopćenju ministri Rusije, SAD, Francuske, Velike Britanije i Njemačke, zahtijevali su oslobađanje svih talaca. Ukoliko vojnici UN i promatrači ne budu korektno tretirani i predati njihovim jedinicama, zapriječeno je bosanskohercegovačkim Srbima da će morati snositi posljedice. Osim toga, ministri su se saglasili da bude pojačana vojna prisutnost snaga UN u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁸

Na zasjedanju parlamentarne skupštine ZEU o situaciji u bivšoj Jugoslaviji, održanom u Parizu od 19. do 22. juna 1995. usvojena je preporuka br. 581, u kojoj je traženo prihvatanje političkog dijaloga i postizanje dugotrajnog primirja za Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku, na osnovu plana Kontakt grupe, kao i izbjegavanje eskalacije sukoba izvan regije. Pored toga podržana je inicijativa da se u pogodnom trenutku sazove konferencija, na kojoj će uzeti učešća političke vođe SRJ, Hrvatske i BiH.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ibidem 164.

¹⁰⁷ Ibidem, 132.

¹⁰⁸ Ibidem, 133.

¹⁰⁹ Empfehlung Nr 581 der Parlamentarischen Versammlung der WEU zur Lage im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet während des 3. Teils ihrer 40. Sitzungsperiode vom 19. bis zum 22. Juni 1995. in Paris, Internationale Politik (IP), 12/1995., 79-83.

Nakon što su 11. jula 1995. Srbi zauzeli UN zaštitnu zonu Srebrenicu, počeli su sa deportiranjem 30.000 stanovnika. Obližnje mjesto Potočari, u koje su se sklonile hiljade stanovnika Srebrenice je opkoljeno, a tamo stacionirani nizozemski vojnici su razoružani. Srpske snage su tada izvršile selekciju stanovništva za deportiranje, zadržavajući vojno sposobne osobe, uključujući i dječake, koji su uskoro ubijeni. Time je izvršen najveći zločin u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Nakon višesedmične opsade, Srbi su osvojili i drugu istočnobosansku zaštićenu zonu Žepu i počeli sa deportacijom stanovništva. Više hiljada osoba evakuirano je pod nadzorom UN.¹¹⁰ Dan kasnije, kad je Srebrenica prestala biti zaštićena zona, Vijeće sigurnosti UN je rezolucijom br. 1.004. zatražilo da se snage bosanskih Srba povuku iz zaštićene zone Srebrenica, što je bila samo još jedna potvrda nedosljednosti UN.

Nova mirovna inicijativa UN pokrenuta je 14. augusta, a temeljila se na inicijativi međunarodne Kontakt grupe po kojoj je predviđena modificirana geografska podjela prema ključu 51% teritorija za Bošnjake i Hrvate i 49 % za Srbe.¹¹¹

Nakon granatiranja gradske jezgre Sarajeva, 28. augusta 1995. ispred Gradske tržnice ubijeno je 37 a ranjeno 90 osoba. Uslijedila je uskoro oštra osuda i reakcija međunarodne zajednice. Rano ujutro, 29. augusta više od 60 letjelica NATO-a je sudjelovalo u akciji Noćni let, u kojoj je oštećena ili uništena većina srpskih vojnih ciljeva. Ta akcija, u kojoj su sudjelovale i “ Snage za brzo djelovanje”, u velikoj je mjeri doprinijela smanjenju debalansa u naoružanju i borbenoj snazi “sukobljenih strana”.¹¹²

Ministri spoljnih poslova Hrvatske, SRJ i Bosne i Hercegovine dogovorili su se 8. septembra na sastanku sa Kontakt grupom u Ženevi o osnovama mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Prema njemu, Bosna i Hercegovina je trebala ostati jedinstvena država, koja bi se sastojala iz dvije jedinice, Federacije Bosne i Hercegovine i “Republike Srpske”. Prema potpisanom dogovoru predviđeno je 51 % teritorija za Federaciju i 49 % za “Republiku Srpsku”.¹¹³ U razgovorima u Beogradu 14. septembra sa S. Miloševićem i zamjenikom ruskog ministra spoljnih poslova postignut je dogovor o planu u 4 tačke o mirnom rješenju sukoba u Bosni i Hercegovini. U razgovorima sa vladama u Sarajevu i Beogradu 14. septembra 1995. američki posrednik Richard Holbrooke nije postigao napredak u pregovorima o primirju u Bosni i Hercegovini. Nakon podizanja opsade Sarajeva i povlačenja snaga bosanskohercegovačkih Srba, NATO je 14. septembra obustavio zračne napade. Na zapadu Bosne jedinice armije BiH i HV pokrenule su 16.

¹¹⁰ IP, 8/1995, 137.

¹¹¹ Ibidem, 9/1995., 133.

¹¹² K. Begić, Bosna i Hercegovina ..., 270-271.

¹¹³ Grundprinzipien zwischen Bosnien-Herzegowina, Kroatien und Jugoslawien unter der Agide der Kontaktgruppe am 8. September 1995. in Genf vereinbart, IP, 10/1995., 104-105.

septembra veliku ofanzivu, stavljajući pod svoju kontrolu brojne gradove. U razgovorima u New Yorku 26. septembra, ministri spoljnih poslova dogovorili su se o glavnim principima budućeg ustava za Bosnu i Hercegovinu. Tu su spadali uspostava Skupštine, Predsjedništva i Ustavnog suda, kao i pravila za provođenje izbora. Rezultati pregovora su različito vrednovani, jer su najvažnija pitanja još uvijek ostala neriješena.

Na sastanku Kontakt grupe i predstavnika islamskih zemalja u New Yorku 29. septembra razmatrani su zajednički postupci pri sprovođenju mirovnog procesa u Bosni i Hercegovini, posebno praktično sprovođenje mirovnog plana, humanitarna podrška i pomoć izbjeglicama, njihov povratak, obnova zemlje, uključenje bivših jugoslavenskih republika u svjetsku privredu, kao i pitanje razoružanja i kontrole oružja.¹¹⁴

Borbeni avioni NATO-a napali su 4. oktobra srpske protivzračne položaje u Bosni i Hercegovini. Narednog dana, dogovoreno je primirje koje će trajati najmanje dva mjeseca, a koje će biti praćeno mirovnim pregovorima, koji će se voditi u SAD.¹¹⁵ Tri posrednika, Hoolbrooke, Igor Ivanov i posrednik Evropske unije, Carl Bildt susreli su se 18. oktobra nakon obavljenih razgovora u Sarajevu i Beogradu radi ubrzanja mirovnog procesa i održanja primirja u Bosni i Hercegovini.

U zračnoj bazi Wright Petterson u SAD 1. novembra počeli su mirovni pregovori koje je vodio američki ministar spoljnih poslova Warren Christopher sa predsjednicima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SRJ. Predsjednici Hrvatske F. Tuđman i Bosne i Hercegovine A. Izetbegović potpisali su 10. novembra sporazum o učvršćenju Federacije BiH, koji je predviđao ponovno ujedinjenje Mostara i povratak izbjeglica. Američki predsjednik Bil Clinton objavio je 21. novembra da je postignut dogovor o mirovnom ugovoru o budućem političkom i teritorijalnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine od strane predsjednika Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SRJ. Prema sporazumu, Bosna i Hercegovina je ostala međunarodno priznata država, koja se sastoji iz dva dijela, bošnjačko-hrvatske Federacije i Republike Srpske. Glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo ostao je jedinstven i pod bošnjačkom kontrolom. Trebalo je obrazovati centralnu vladu i kao rezultat slobodnih izbora pod međunarodnom kontrolom državni Parlament i Predsjedništvo. Ratni prestupnici nisu mogli vršiti javne funkcije. O statusu grada Brčkog, koji je povezivao dva srpska dijela nije postignut dogovor i odlučeno je da odluku nakon jedne godine donese arbitražna komisija. Mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu potpisan je 14. decembra 1995. u Parizu.¹¹⁶

¹¹⁴ IP, 9/1995., 133.

¹¹⁵ Ibidem, 11/1995., 121.

¹¹⁶ Ibidem, 12/1995., 123.

Autor

Docent dr. Zijad Šehić je docent za predmet novije historijem na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor analizira djelovanje međunarodne diplomatije u vezi sa situacijom u Bosni i Hercegovini i tokom rata na tlu Bosne i Hercegovine i razlaže odnos te diplomatije prema njoj kao državi i njenim institucijama. Autor ukazuje na nejedinstvo međunarodne javnosti i politike u tom pogledu i na kompromise koje je ona iznudila da bi ostvarila nešto što jeste stanje mira, ali nije trajno stanje sigurnosti i normalnog života za ljude koji u Bosni i Hercegovini žive.

TRAGOVI SREDNJOVJEKOVNIH VEZA I ODNOSA CRNE GORE I BOSNE

Božidar Šekularac

Da se opredijelim za jednu ovakvu temu podstakla me je edicija Monumenta Montenegrina koja je u posljednje dvije godine izašla u izdanju Istorijskog instituta Crne Gore. Ova građa sabrana u 10 tomova unijela je mnogo više svjetlosti u istoriju Dukljanske države i njenih veza i odnosa sa susjedima, nego što je to slučaj bio do sada. Istina, dobar dio ovih dokumenata bio je poznat nauci i do sada, ali nedovoljno korišćen zbog toga što su bila pisana na latinskom, grčkom i staroslovenskom jeziku, no ovaj put uporedo sa originalima daju se i prevodi na savremeni jezik, a uz to na jednom mjestu. Međutim, u najvećem dijelu ova građa je nova za naše istraživače iako poznata gdje i kada je objavljena i za nju se uglavnom znalo.

Najveći dio ove građe su “dokumenta o vladanju” najznačajnijih vladara koji su neposredno odlučivali o sudbini Dalmacije, Duklje i Zete, prostorima današnje Bosne, Srbije i Albanije, ali i dokumenta o odnosima sa Kurijom. Ove druge su primjer učene “rimске poslanice” koje su pisali pisari koji su prošli najvišu obuku u kancelarijama Kurije. Rimška kurija i njeni kancelari, često i sam papa, obraćaju se dukljanskim arhiepiskopima i kraljevima s uvažavanjem, riječima poštovanja sagovornika i njegovog dostojanstva, a naročito znamenja arhiepiskopa, “primasa” i vladara. Ovo se prije svega odnosi na arhiepiskopa barskog Petra i kraljeve Slovena Mihaila i Bodina. Upravo ova dokumenta potvrđuju činjenicu da se kroz veliki dio srednjeg vijeka istorija i sudbina Duklje (Zete, Crne Gore) i Bosne, dodiruju, prepliću, ponekad integrišu ali i suprotstavljaju jedna drugoj.

Prema jednoj karti Vizantije za IX-XIII vijek, koju je 1995. godine objavila evropska zajednica vizantoloških instituta na osnovu svih dosadašnjih istraživanja, Bosna figurira kao sastavni dio Kraljevstva Slovena, a Dukljanska crkva ima vlast nad Bosnom i Raškom sve do ugarske granice.

Prema pismu episkopa Zaharija od 16. maja 743. godine Andriji, arhiepiskopu Pezara, bilo je određeno da do kraja života ovaj bude pastir, kao i njegovi na-

sljednici, za ove oblasti: Kraljevstvo Zahumlje, Kraljevstvo Srbije, Kraljevstvo Travunije, Cavtata, kao i za Kotor ili Rose, Budvu, od Avara Lješ, svakako i Drivast i Polatsko, sa crkvama i parohijama njihovim. Da pismo bude autentično pobrinuo se pisar "svete carske knjižnice" Teodor.¹¹⁷

Još preciznije se iznose podaci o vremenu Sv. Vladimira, kralja Dalmacije i mučenika u spisu *Memoriae Slavicae*. Prema ovom izvoru Vladimir, koji se zvao još i Jovan, bijaše sin Petroslava, koji je, poslije smrti svoga oca Hvalimira, uzeo na upravljanje Zetu, dok su njegova druga dva brata upravljali, Dragomir Travunijom i Humom, a Miroslav Podgorom. Međutim, poslije Miroslavljeve iznenadne smrti, pošto se udavio u Skadarskom jezeru, njegovu zemlju, Petrislav priključi Zeti. Poslije napada Cara Samuila (967-1015) na Dalmaciju i neuspjeha u osvajanju zetskog grada Ulcinja, ovaj razljučen ognjem i mačem opustoši cijelu Dalmaciju, sve primorske i planinske zemlje do Zadra, pa se preko Bosne i Raške vrati u svoj kraj. Dalje pričanje se odnosi na stanje poslije Samuilove smrti i o sudbini dukljanskog kralja Vladimira (1019) i njegovim zemljama što je za ovu temu manje bitno.¹¹⁸

Jedinstvo već pominjanog prostora 1023. godine potvrđuje i poslanica pape Benedikta VIII poslata arhiepiskopu Vitalu epidaurske svete stolice u Raguzi, kraljevstvu Zahumlja, Srbije, Travunije, grada Kotora, Bara i Ulcinja sa njihovim crkvama i parohijama. Pisar Gregorije potkancelar pape Benedikta VIII naziva gospodarem u 11. godini njegovog pontifikata.¹¹⁹

Privlači na sebe pažnju dokumenat iz 1023. godine kojim Benediktinci osnivaju manastir na Lokrumu. Naime, opatu Petru, strategu Srbije i Zahumlja i ostaloj braći na Lokrumu dat je pečat latovišta, kao i zemlje crkvene na Lokrumu i Mljetu, da ih posjeduju bez nasilja Ragužana i Stonjana ili drugih ljudi bilo Latina ili Slovena.¹²⁰ Ovaj dokument svojim podacima jasno ukazuje na autentičnost lokrumskih i mljetskih povelja dukljanskih vladara kojima se daju privilegije tamošnjim samostanima.¹²¹

Upravo se u jednom fragmentu povelje dukljanskog kralja Radoslava o osnivanju manastira u Balemu i pominju arhiepiskop Vital i opat Petar na Lokrumu, kako to svjedoče i prethodni podaci.¹²²

Godine 1077. u vrijeme dukljanskih vladara papa Gregorije VII obraća se arhiepiskopu barskom Petru kao nadležnom za kraljevstvo Zahumlja, Srbije i Tra-

¹¹⁷ Monumenta Montenegrina III/1, Podgorica, 2001, 42 (izdavač: Istorijski institut Crne Gore; priredjivač: Vojislav D. Nikčević; urednik: Branislav Kovačević i recenzent: Božidar Šekularac)

¹¹⁸ Isto, 52-57.

¹¹⁹ Isto, 58.

¹²⁰ Isto, 60.

¹²¹ B. Šekularac, *Dukljansko-Zetske povelje*, Titograd 1987, 19-34.

¹²² F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb, 1928, 188.

vunije, odnosno gradova Karere, Bara, Ulcinja, Drivasta, Polata i Skadra sa svim njihovim crkvama i parohijama.¹²³ Već slijedeće 1078. godine isti papa Gregorije šalje blagoslov dukljanskom kralju Slovena Mihajlu ukazujući na spor između Dubrovačkog i Splitskog arhiepiskopa nudeći svoje posredovanje u tom sporu preko barskog arhiepiskopa Petra kao povjerljivog legata. Zbog toga papa traži od kralja Mihajla da pošalje k njemu arhiepiskopa Petra i druge prikladne glasnike uz Dubrovačkog i Splitskog arhiepiskopa radi udovoljenja kraljevoj molbi i kanonskom rješavanju spora.¹²⁴

Desetak godina kasnije, tačnije 8. januara 1089. godine u vrijeme, i na molbu, dukljanskog kralja “Bodina, najslavnijeg kralja Slovena” papa Klemens III povjerava “Petru, arhiepiskopu Dukljanske stolice” da zareduje i posvećuje crkve u praznicima dvanaest apostola. Istom prepušta sljedeće crkve: Dukljansku, Barsku, Kotorску, Ulcinjsku, Svačku, Skadarsku, Drivastsku, Polatinensku, Srbijansku, Bosansku i Travunijsku, kao sve manastire, kako Dalmatinske, tako Grčke i Slovenske, uz preporuku “da se krst kroz cijelo Dukljansko kraljevstvo nosi ispred njega” (arhiepiskopa Dukljanskog Petra).¹²⁵

Međutim, 1121. godine papa Kalikst “osvještava za arhiepiskopa Raguze” prečasnog Geralda i “osigurava svetu Ragužansku crkvu” da sjedinjuje i sveti sve parohije u kraljevstvu Zahumlja, Srbije, Travunije i gradova Kotora, ili Rosa, Budve, Avara, Ulcinja, Skadra, Drivasta i Polata, dopuštajući Geraldu da upotrebljava plašt samo unutar crkve.¹²⁶

Iste 1121. godine, 28. septembra papa Kalikst, nakon smrti Geralda arhiepiskopa Raguze, obavještava episkopa Gornje Dalmacije i Duklje da potvrđuje sva prava i vlast koja su dati arhiepiskopu Raguze nad nabrojanim episkopatima, crkvama i parohijama.¹²⁷

Sva je prilika sa je spor između Ragužanske crkve i drugih arhiepiskopija u Gornjoj Dalmaciji i Duklji trajao i poslije potvrde prava prvoj, iz vremena Geralda, tako da i papa Inokentije II 13. juna 1142. godine “određuje da neokrnjene ostanu sve parohije u kraljevstvima Zahumlja, Srbije, Travunije, te gradova Kotora, odnosno Rosa, Budve, Avara, Ulcinja, Skadra i Drivasta”, a arhiepiskopu ragužanskog Andriji i njegovim nasljednicima koji budu kanonski izabrani, povjerava opatije, crkve i parohije u pomenutim episkopijama.¹²⁸

Ugled Apostolske stolice, koja je u različitim krajevima imala potpunu moć, u Dalmaciji i Duklji naročito je rastao u vrijeme kralja Vukana Nemanjića “slav-

¹²³ Monumenta Montenegrina, III/1, 66.

¹²⁴ Isto, 66.

¹²⁵ Isto, 68.

¹²⁶ Isto, 76.

¹²⁷ Isto, 78.

¹²⁸ Isto, 80.

nog kralja Duklje i Dalmacije”. U međusobnim odnosima ističe se “potpuno povjerenje”, poštovanje i razmjena povlastica i zakletvi na vjernost. U komunikaciji i međusobnoj prepisci papa Inokentije III Vukana naziva presvijetlim kraljem Dalmacije i Duklje, najdražim sinom, slavnim kraljem itd.¹²⁹

S druge strane krunisani kralj Vukan u obraćanju papi naziva ga gosparem kome preporučuje sebe i svoje kraljevstvo. Krajem XII vijeka njihovi odnosi i veze bili su tako čvrsti da uz zahvalnost što je Apostolska stolica poslala Bogom nadarene ljude da vrše u kraljevstvu božiju službu Vukan traži od pape da ovaj podstakne kralja Mađarske da u Bosni protjeruje jeretike jer je “velika jeres” ovdje uzela maha, što se vidi “po tome što je sam, veliki grješnik Bakilin sa ženom i sestrom, koji je bio bivšeg Miroslava Humskog i sa mnogim svojim srodnicima zaveo više od deset hiljada Hrišćana i uveo ih u tu jeres.”¹³⁰

Dakle, iako se Bosna 1199. godine tretira kao “zemlja ugarskog kralja” dukljansko-dalmatinski kralj Vukan poziva papu da spriječi jeres u ovoj zemlji.

I poslije Vukana odnosi i veze Nemanjića, novih Duklje gospodara, sa papom bili su intenzivni. Vukanov sin Đorđe od 1208. godine nosi kraljevsku titulu, ali je, 1242, stolovao samo kao “princeps Dioclie” u Ulcinju. Na političkoj sceni Duklje i Dalmacije sve se više ističe Stefan I Nemanjić, koga je papa Honorije III krunisao za kralja pošto se odrekao šizme. U pismu pisanom marta 1220. godine papi Honoriju III Stefan Prvovjenčani se tituliše kao kralj cijele Srbije, Duklje, Travunije, Dalmacije i Zahumlja, kao sin rimske crkve i uvjerava papu u vjernost, moleći božji i papski blagoslov za svoju krunu i zemlju preko svog izaslanika episkopa Metodija.¹³¹

Vukan i Stefan išli su u crkvenoj politici primjerom dukljanskih kraljeva, tijesno saradujući s Rimom jer su to tražili politički interesi. Najkrupniji rezultat ove politike bilo je krunisanje Stefana od strane pape 1217. godine i uzdizanje srpske države na rang kraljevine.

Teško je pouzdano ustanoviti koji su razlozi uticali na to da u državi Nemanjića raška tradicija precagne nad dukljanskom, ali je svakako moguće pretpostaviti da je vladalačka familija davala prednost crkvenim uticajima i običajima države iz koje su poticali, te Svete Gore iz koje su stizali monasi.¹³²

Prema jednoj ispravi iz sredine XIII vijeka koja svjedoči o sporu i netrpeljivosti Dubrovačke i Barske arhiepiskopije, na sudu su predloženi dokazi od svjedoka da su Raguzi postavljena kraljevstva, tj. Zahumlja, Srbije, Bosne i Travunije, sve do provincije Splitske. Kraljevstvo Srbije se prostire do provincije Kolocen-

¹²⁹ Isto, 85-95.

¹³⁰ Isto, 96.

¹³¹ K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd, 1952, 169.

¹³² B. Nilević, Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, Sarajevo, 1990, 18-19.

ske, a Kraljevstvo Travunije do provincije Dračke. Prelat Barski se, međutim, zakleo da su “u čitavoj Dalmaciji od starine bile samo dvije arhiepiskopije tj. Salona i Duklja. Umjesto Salone je Split, a umjesto Duklje Bar.”¹³³

Brojna su dokumenta koja svjedoče da je Duklja kao episkopski grad Gornje Dalmacije, kao drevan i slavan, bila uzvišena u mitropolitsko dostojanstvo, i njoj su bile priključene ove crkvene zajednice: Bar, Budva, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Polat, Srbija, Bosna, Travunija i Zahumlje.¹³⁴ Kad je riječ o Bosanskoj crkvi ona je od svog začetka pripadala Splitskoj mitropoliji, ali je u devetom vijeku po dekretu Dalmatinskog sinoda priješla pod vlast i moć Dukljanske arhiepiskopije, a u 11-om prema pismu Aleksandra II, pristupila je Barskoj mitropoliji, koja je bila ustanovljena mjesto Dukljanske, dok je u XII priješla Dubrovačkoj, da bi se ponovo vratila Splitskoj. Slična je sudbina bila i Travunijske crkve. Bila je dodijeljena Dukljanskoj mitropoliji, ali je u 1023. godini Benedikt VIII tražio da ona pripadne Dubrovačkom arhiepiskopu, a Aleksandar II u 1063. Barskom. U 1121. godini Kalikst je nju, pošto je bila oduzeta Barskoj vratio Dubrovačkoj Mitropoliji.¹³⁵

Dokument o barskom arhiepiskopu Iliji (1119-1124. godine) ukazuje da je on pod svojom vlašću imao teritorije i crkve “Dukljanske, Barske, Budvanske, Katorske, Ulcinjske, Svačke, Skadarske (Prevalitanske), Drivastske, Pulatske, Bosanske, Srpske i Travunijske”. Njemu se, takođe, pripisuje da je Barski arhiepiskopat crkva sa “tri oltara” – on vlada svim crkvama i manastirima, “Latinskim, Grčkim i Slovenskim”. Dakle, Barska arhiepiskopija, nasljednica Dukljanske objedinjava prostore ne samo Prevalitane, Bosne i Srbije već i čitave Dalmacije do Splita.

Međutim, stradanja grada Bara od neprijatelja, sve do srpskog župana Nemanje, koji se dičio u XII vijeku apostolskom stolicom i titulom, ali i sukobi sa Raguzinskom arhiepiskopijom, učinili su svoje tako da postepeno umjesto Barske, crkva u Raguzi preuzima primat uz blagoslov papa. Tako, papa Kliment 1188. godine u svojoj povelji naglašava da crkvi dubrovačkoj, koja je nosilac zvanja “primasa Srbije” pripadaju teritorije “kraljevstva Zahumlja i Srbije, što je Bosna, i kraljevstvo Travunije”. Više nema pomena o tri kraljevstva. Bar je na toj listi gradova, ali je Rim odlučio da mu ne vrati status arhiepiskopata, dok Dubrovnik postaje sjedište “primasa Srbije”. Bosna, u novom rasporedu snaga postaje strateški faktor i činilac ravnoteže na prostorima Ilirikuma.

U XIII i XIV vijeku kada je onemoćala Barska arhiepiskopija, koliko-toliko uspjela da stvori jedinstvo prostora, Rimska crkva joj se ponovo okrenula i počela da obezbjeđuje, preko nje veze sa svojim posljednjim enklavama u Heladi. Tako

¹³³ Monumenta Montenegrina III/1, 112.

¹³⁴ Monumenta Montenegrina IV/1, Podgorica, 2001, 28.

¹³⁵ Isto, 44.

Barski arhiepiskop Antonije 1382. godine postaje primas Srbije, a 1391. postaje arhiepiskop Bosne.¹³⁶

Formiranjem arhiepiskopije u Epiru, u Krajini, 1452. godine koja je trebalo da povezuje prostore Barske arhiepiskopije i Drača, Kurija je pokušala da izgradi novu liniju razgraničenja na Ilirikumu – ovoga puta ne sa Vizantijom, već sa islamom. Arhiepiskopat Srbije preuzima za sebe pravo da vlada teritorijama nekadašnje države Nemanjića, Bosne i Kraljevstva Dalmacije i Duklje.

Dugi sporovi Barske i Dubrovačke arhiepiskopije oko primata nad teritorijama i crkvama na prostorima slovenskih kraljevstava, započeti krajem XI, pa obnovljeni u XII vijeku, neprekidani u dva stoljeća, utihnuli su. Donjedalmatinska obala i ostrva koje su u vlasti držali bosanski kraljevi potpašće pod vlast Venecije, tj. pod jurisdikciju Vatikana. Barski arhiepiskop imaće kanonsko pravo upravljanja na teritoriji Gornje Dalmacije.¹³⁷

Govoriti o srednjovjekovnim vezama i odnosima dvije male balkanske države kakve su Bosna i Crna Gora nemoguće je ne zaviriti u istorijske izvore kao što su Porfirogenitov *De administrando imperio*, Ljetopis popa Dukljanina, zapise i natpise itd.

Još od vremena kada su za Grke i Latine između VII i X vijeka u zemlji “Slaviniji”, odnosno “Sclaviniji” bila zajedno slovenska plemena između Zadra, Soluna i Rodopa¹³⁸ može se makar u naznakama govoriti o tim vezama i odnosima. Najviše podataka o tom vremenu i prostoru daje Porfirogenit koji u svojim radovima pominje kao susjede Hrvate, Dukljane, Srbe, Konavljane, Neretljane, Paganne, Travunjane i Zahumljane.

Dukljanin takođe piše o granici na Drini između dvije provincije koje se zovu Bosna i Raasa. Za Kekavmina (oko 1080), knez Stefan Vojislav je jedanput travunjski Srbin, gospodar Duklje, a na drugom mjestu opet Dukljanin, kao toparh Zete i Stona. U XI vijeku se opet miješaju Srbi sa Hrvatima. O ovom pitanju K. Jireček kaže da je “ime Srba postalo postepeno ukupan naziv za susjedna plemena, isto onako kao što se u severnim slovenskim zemljama ime pravih Čeha rasprostranilo na češka plemena...”¹³⁹

Bosna je, kaže Dukljanin, bila, u X vijeku, potčinjena Hrvatima, u XI Dukljanima, čiji je kralj Bodin postavio u Bosni za kneza izvjesnog Stefana. No, tu Dukljaninovu konstataciju o potčinjenosti Bosne Duklji potvrđuju podaci iz dokumenata koji govore o zavisnosti bosanskoga episkopa od arhiepiskopa u Baru. Bosna se 1138. godine u ugarskoj kraljevskoj tituli naziva Ramom (Ramae), a kralj Bela II dariva svom maleljetnom sinu godinu dana prije dostojanstvo bosanskog hercega.

¹³⁶ V. D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina* IV/1, 23.

¹³⁷ Isto, V/1, 18.

¹³⁸ K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd, 1952, 63. i dalje.

¹³⁹ Isto, 68.

O vremenu Nemanjića i odnosima Bosne i Zete naročito u onom vremenu kada je Vukan bio kralj Dalmacije i Duklje, već je bilo riječi. Srbija u doba Nemanjića je kao najveća slovenska država na Balkanu objedinjavala teritorije slovenskih balkanskih država čineći ih sastavnim dijelovima svoje države, sa više ili manje autonomije i individualiteta. Tek će nakon propasti Srpskog carstva doći do obnavljanja njihove samostalnosti, ali istovremeno dolazi i do međusobnih sporova, sukoba, pa i zauzimanja teritorija. To je naročito došlo do izražaja u vrijeme kada se ban Tvrtko dao krunisati za kralja Srbije (1377) kao praunuk kralja Stefana Dragutina po ženskoj lozi, pošto je već posjedovao dio zemalja dinastije Nemanjića. On se tada i potpisivao titulom Nemanjića kao “Stefan Tvrtko v Hrista Boga kralj Srbijem, Bosne i Primoriju” pretendujući tako na Crnogorsko primorje. U Kalimanu, u Tivtu, na crkvi Sv. Antuna uklesan je natpis kralja Tvrtka sa 1373. godinom, kada je crkva građena. Datum je upisan nakon završetka gradnje 1385. godine a povodom događaja kada je kralj Tvrtko potvrdio privilegije Kotoranima uz posredovanje njihovih predstavnika Gian-Marino Bucchia, Luca-Drago i Niccolo Bellizza. Zbog ovih događaja kotorski patriciji su željeli da ostave “vječni pomen distihom koji se čita na gornjem arhitravu zvonika”.¹⁴⁰ Naravno, sa Bosanskim prodorima na Primorje se nijesu slagali Balšići. No, poslije smrti Đurđa Balšića, kralj Tvrtko zauzme, u proljeće 1378, krajeve između Dubrovnika i Kotora, čime je označena bosanska ekspanzija na južnu Dalmaciju.¹⁴¹

Međutim, Tvrtkovi pohodi na Balšića teritorije proširili su se i na unutrašnjost. Balšići tako postadoše neprijatelji Bosanaca. Sačuvana je jedna Tvrtkova povelja koja je izdana 1377. godine, pri vojnom pohodu na Zetu pod gradom Spužom.¹⁴² Bosanski vladari su tada držali i grad Onogošt (Nikšić).

Interesantno je napomenuti da je u ratu između Dubrovnika i Bosnaca oko Konovala 1430. godine u dubrovačkoj vojsci bilo dosta Zećana. Čak je Gojčin Crnojević bio voljan da sa svojom pješadijom i konjicom vojuje pod dubrovačkom zastavom.¹⁴³ Međutim, već 1443. godine, Mlečani nastoje da iz Gornje Zete isključe Stefana Crnojevića, označavajući ga kao glavnog saveznika bosanskog vojvode Ste-

¹⁴⁰ B. Šekularac, Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni zapisi i natpisi u Crnoj Gori kraj VIII početak XVI vijeka, Cetinje, 1994, 169-170.

¹⁴¹ K. Jireček, n. dj. 320-321.

¹⁴² B. Šekularac, Dukljansko-Zetske povelje, Titograd, 1987, 184-186.

Bosanski vladari su izdavali isprave u raznim mjestima, zavisno od promjene svoga boravišta. Kada *pristav*, čovjek od povjerenja, ne bi bio na tom mjestu, onda je vladar imenovao dva pristava: jednog od dvora, a drugog od župe ili svojte. Takav primjer, pored ove povelje, nalazimo i u povelji kralja Tvrtka Dubrovčanima od 18. VIII 1421. Pristavi su sačuvali snagu u Bosni sve do njene propasti.

Riječ “kralj” u povelji pisana je crvenim mastilom, što je dokaz da je dokument bio od velike važnosti i da ga je kralj lično potpisao. Potomak pisara popa Ratka iz ove povelje pojavljuje se kao logofet Stefan Ratković na poveljama bosanskog kralja Stefana Tomaša 1458. godine.

¹⁴³ K. Jireček, n. dj. 358.

fana Vukčića.¹⁴⁴ To je svakako doba kada je Sandaljev nasljednik, pomenuti Stefan Vukčić Kosača već oženjen Balšinom ćerkom i nazivan od Balšine majke Jelene Lazarević “sinom bez grijeha”, krenuo u osvajanje Zete. Ratovao je iste 1443. godine protiv Mlečana, kojima je despot Đurađ Branković povjerio brigu o svojim posjedima. U tom ratu bosanski vojvoda je izgubio sve posjede u Donjoj Zeti koje je bio zauzeo i jedino zadržao dijelove Gornje Zete koje su držali Crnojevići, da bi i njih u novembru- decembru 1444. godine predao despotovim snagama. Tada je Djurađ Branković već bio sklopio mir sa Turcima i obnovio vlast u despotovini.¹⁴⁵

Prema jednoj ispravi zetskog vojvode Toma,¹⁴⁶ koju je pisao dijak Stojan, a koja je pisana u Goričanima u Zeti, blizu Žabljaka, zetska vlastela se približavala Mlečanima. Goričani se pominju kao Katun bosanskog vojvode Stefana Vukčića, koji je on predao Crnojevićima prilikom provale, da bi obezbijedio njihovo savezništvo. Međutim, zbog njihovog odnosa sa Mlečanima on ih ponovo oduzima i predaje despotovim ljudima, koji su to naselje držali i 1451. godine. U ratu protiv Mlečana se ovdje sastao sa Jelenom Balšić –Hranić 25. novembra 1442. godine, obećavši joj da će u potpunosti ispoštovati njenu posljednju volju zapisanu u testamentu napisanom “u Gorječaneh”¹⁴⁷

Tragovi bosanskog prisustva u Crnoj Gori ogledaju se i preko sačuvanih spomenika materijalne kulture. Sa posebnom pažnjom ističemo spomenike s natpisima u obliku stećaka, jer se teritorija rasprostranjenosti stećaka, uglavnom poklapa sa teritorijom bosanske države za vrijeme kralja Tvrtka I, a na području Crne Gore stećci se pojavljuju i za vrijeme oblasnih gospodara Sandalja Hranića i Hercega Stjepana. Tipičan primjerak stećka iz druge polovine XV vijeka je jedan kameni krst iz Perasta sa natpisom izvjesnog Šćepana Vulovića.¹⁴⁸ Spomenika ove vrste naročito ima u Pivi, crnogorskoj nahiji i plemenu koje je u vrijeme Sandalja Stjepana Hranića bila u sastavu Bosanske države. Iz istog perioda su i natpisi na području crnogorskog plemena Banjana koje graniči sa Hercegovinom.¹⁴⁹

U Trebniku manastira Sv. Trojice u Pljevljima, napisanog u Polimlju početkom XV vijeka, više puta dopunjavanog, bosanski hrišćani se svrstavaju među jeretike, bezbožne i pogane babune, zle jeretike, koji se ne klanjaju svetim ikonama i krstu časnome.¹⁵⁰

¹⁴⁴ I. Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd, 1979, 168.

¹⁴⁵ S. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 48-80; I. Božić, n. dj. 176-177.

¹⁴⁶ A. Solovjev, *Zetska presuda iz 1455. godine*, Arhiv za pravne i društvene nauke XXIII, 11-2, Beograd, 1931, 42-43 i 45.

¹⁴⁷ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd – Sremski Karlovci., 1929, 395-397; I. Božić, n. dj, 188.

¹⁴⁸ B. Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, 211-213.

¹⁴⁹ Isto, 237-259.

¹⁵⁰ J. Šidak, *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb, 1940, 87-90.

Da kultura ne poznaje granice potvrđuje i jedan izuzetan spomenik – Divaševog jevanđelje koje se danas čuva u Cetinjskom manastiru, a koje je pisano za bosanskog plemića, iz vremena bana Stjepana Kotromanića, Divaša Tihoradića, koji se pominje kao svjedok na jednoj banovoj povelji od 23. oktobra 1332. godine. Jezička, paleografska i stilska srodnost Divoševog sa Mostarskim i Čajničkim pergamentskim jevanđeljem govori o jedinstvu kulturnog prostora pisarske škole Manojla Grka kojoj je pripadalo i Bijelo Polje gdje je ovo jevanđelje nastalo i nađeno.¹⁵¹

Dijelovi današnje Crne Gore, posebno njen sjeverni dio, bili su prostor pod velikim bosanskim uticajem i za vrijeme kada ovi prostori ulaze u sastav države pod turskom. Migracije stanovništva bile su uobičajena pojava. Naravno, u takvim prilikama su se i pojedini kulturno-istorijski spomenici prenosili is jedne države u drugu. Kao primjer navodimo jedan pečat crkve sv. Đorđa u Podgorici iz 1408. godine koji je 1889. godine bio u vlasništvu jednog Srbina iz Sarajeva.¹⁵²

Sličnih slučajeva je bilo i obrnuto, što je uobičajeno za susjedne zemlje koje su često dijelile istu sudbinu kroz istoriju. Čak se može govoriti o zajedničkoj kulturnoj baštini, jer pokretni kulturno-istorijski spomenici su kao i ljudi bili podložni seljenju. Tako, naprimjer, u manastiru Savina u Herceg Novom nalazimo značajne knjige i druge crkvene stvari iz manastira u Hercegovini, a obrnuto u bosansko-hercegovačkim manastirima knjige štamparije Crnojevića.

Međutim, nijesu samo pokretni kulturno-istorijski spomenici odslikavali bosansko-hercegovačko-crnogorske veze i odnose, već postoji znatan broj i drugih spomenika čiji su ktitori bili iz bosansko-hercegovačkih strana. Dokumenta potvrđuju da je zahumski knez Miroslav do 1290. godine držao i jedan dio Polimlja, gdje je prethodno u Bijelo Polje prenešena iz Stona episkopija, a u periodu od 1254-1263. godine u ovdašnjem manastiru Sv. Petra je bila i nova katedra humskog episkopa. Ovdje je upravo nastalo i čuveno Miroslavljevo jevanđelje, kapitalni ćirilički spomenik XII vijeka.¹⁵³

Humska eparhija je imala tada pod svoju jurisdikciju čitavo Zahumlje, koje je do tridesetih godina XIV stoljeća bilo odvojeno od Bosne. Humska oblast je zajedno sa Zetom ulazila u sastav Raške države. Humska episkopija u to vrijeme ugrožava dubrovačku nadbiskupiju kojoj je pripadalo čitavo zaleđe uključujući i Bosnu.¹⁵⁴

U Crnoj Gori i danas postoje crkve i manastiri podignuti u vrijeme bosanskih i hercegovačkih gospodara. Crkve su se najviše gradile u XV stoljeću zahvaljujući potpori bogatih ktitora iz familije Hranića-Kosača. na Šćepan Polju, ispod grada

¹⁵¹ Isto, 281-283.

¹⁵² B. Šekularac, *Dukljansko-Crnogorski istorijski obzori*, Podgorica, 2000, 164.

¹⁵³ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 208-214

¹⁵⁴ *Historija Jugoslavije*, Zagreb, 1972, 52.

Sokola nalazi se crkva posvećena Sv. Stefanu koja je dobila ime i koja se prvi put pominje 1419. godine, tj. nastala je prije tog datuma. Herceg Stefan je podigao crkvu i na brdu iznad Šćepan Polja neposredno ispred grada Sokola 1442. godine. Hercegova crkva je i hram Sv. Srđa i Vakha u Podima iznad Herceg Novog.¹⁵⁵ I hercegov sin Vlatko se uključio u graditeljsku djelatnost Kosača. Uz pomoć Dubrovčana gradio je u Herceg Novom crkvu posvećenu Sv. Stefanu, zaštitniku grada 1473-1475. godine. Pomagao mu je 22. decembra 1473. godine i rođak, zet-ski vojvoda Ivan Crnojević.

Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u vrijeme Kosača oslikavali su slikari s Crnogorskog primorja. Pomenućemo samo najistaknutijeg slikara Lovra Dobrićevića.¹⁵⁶

Ipak, najbolji spomenik koji su u Crnoj Gori podigli hercegovački mitropoliti, dođuše iz kasnijeg vremena (1586), je Pivski manastir čiji je ktitor Savatije Sokolović docnije pečki patrijarh, koji je poticao iz čuvene hercegovačke porodice Sokolovići, kao i Mehmed-paša Sokolović. Ovaj mitropolit je imao veliki uticaj čak i kod katolika u Bosni, sve dok sultan nije izdao ferman 1566. godine, kojim je to spriječio.¹⁵⁷

Turci su postepeno osvajali Bosnu i Hercegovinu od devedesetih godina XIV stoljeća pa do zauzeća Bihaća 1592. godine. Veći dio zemlje je u drugoj polovini XV i u XVI vijeku zahvatio migracioni proces koji će izmijeniti zatečeno stanje. Nastaje proces islamizacije koji je trajao više od jednog stoljeća.¹⁵⁸

Među doseljenicima na opustošenim krajevima Bosne bilo je i Crnogoraca, jer je i crnogorska država Crnojevića u XV vijeku bila na udaru turskih osvajača. Crnojevići postadoše zaštitnici pravoslavlja u Crnoj Gori, kako na primorju tako i u unutrašnjosti o čemu svjedoče podignuti manastiri i crkve na ovoj teritoriji. Bar, iako pod turskom vlašću ostao je sjedište latinske crkve za veći dio Crne Gore i za Srbiju. Pod jurisdikciju barskog arhiepiskopa spadali su latinski parosi, Dalmatinci i Arbanasi u planinskim varošima u unutrašnjosti i trgovačkim mjestima, jer je kotorska biskupija već bila u sastavu Mletačke Republike. Između 1452-1480. godine pominje se i novi katolički arhiepiskop u Krajini na Skadarskom jezeru.¹⁵⁹

Posljednji period kakve-takve saradnje bosansko-hercegovačkih i crnogorskih vladara odnosi se na vrijeme kada je herceg Vlatko Kosača stupio u rodbinske veze 1469. godine sa Crnojevićima i kada je Ivan Crnojević povezo Vlatka sa Venecijom. Ivan se obavezao Mletačkoj republici da Kotoranima osigura korišćenje nji-

¹⁵⁵ V. Djurić, *Umetnost u Bosni*, 347-348.

¹⁵⁶ *sto*, 353.

¹⁵⁷ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 216.

¹⁵⁸ M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Djela ANU BiH, XXIX/17, Sarajevo, 1967, 150.

¹⁵⁹ K. Jireček, *Istorija Srba I*, 427.

hovich posjeda i dobio na upravu Grbalj, Paštroviće i Crmnicu koji su se bunili protiv Mlečana. Venecija je računala na hercega Vlatka da će pomoći u slamanju otpora pobunjenih Grbljana. Godine 1471. obojica već plaćaju danak sultanu za svoju teritoriju, ali za kratko jer već 1472. godine postaju turski protivnici.¹⁶⁰

Ovdje ne možemo da ne pomenemo još jedan prvorazredni izvor u kome se pominju čak i granice između Crne Gore i Hercegovine. Riječ je o Cetinjskom ljetopisu, gdje se kaže da Ivan Crnojević i ban bosanski Stefan 1471. godine, 17. jula, potvrdiše one granice koje su određene u vrijeme cara Stefana.¹⁶¹

Kakvi su bili odnosi i veze između Crne Gore i Bosne u vrijeme poslije njihovog pada pod tursku upravu može se sagledati iz pisama crnogorskog vladike i vladara Vasilija Petrovića. Ti dodiri su bili onakvi kakve je diktirala i nametala turska vlast naročito na bosanskoj strani, jer je crnogorska strana, makar onaj njen dio oko novog jezgra države na Cetinju, pokušavala da obnovi crnogorsku državu sukobljavajući se sa turskim vlastima. No, to je tema van okvira ovog rada.

Autor

Profesor dr. Božidar Šekularac je redovni profesor historije srednjeg vijeka na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću-Univerziteta Crne Gore.

Rezime rada:

U svom prilogu autor prikazuje dokumente koji se čuvaju u arhivama Crne Gore, a koji ukazuju na veze između Bosne i Crne Gore u vrijeme postojanja prve bosanske države. Nekoliko desetina tih dokumenata jasno govore o postojanju i trajanju tih država i postojanju veza između njih, ukazujući na njihov sadržaj.

¹⁶⁰ Istorija srpskog naroda II, Beograd, 1994, 402

¹⁶¹ B. Šekularac, Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis, Cetinje, 1996, 159-160

DEKLARACIJA ZAVNOBiH-a O PRAVIMA GRAĐANA
BOSNE I HERCEGOVINE
– ISTORIJSKI ZNAČAJ I AKTUELNOST –

Kasim Trnka

Obnova državnosti Bosne i Hercegovine, kao što je poznato, počela je od prvih dana oslobodilačke i antifašističke borbe, već tokom 1941. godine. To se ogledalo u nepriznavanju dotadašnjih struktura vlasti unitarne Kraljevine Jugoslavije i u izgradnji, najprije lokalnih organa nove vlasti, a zatim i u uspostavljanju struktura vojnog i političkog organizovanja. Nedugo zatim, tokom 1943. i kasnije, zaokružuje se izgradnja svih institucija vlasti Bosne i Hercegovine kao države i ravnopravne federalne jedinice u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije.

Slični procesi su se odvijali i u konstituisanju drugih federalnih jedinica. Time su stvorene temeljne pretpostavke za izgradnju Jugoslavije na federativnom principu. Odlukama II zasjedanja AVNOJ-a, koje su u materijalnom smislu imale ustavno-pravni karakter i značaj, kao i svim kasnijim ustavima Jugoslavije, propisano je da se jugoslovenski federalizam temelji na državnosti i ravnopravnosti federalnih jedinica, da se one dobrovoljno udružuju u saveznu državu i da, pri tome, polaze od prava na samoopredjeljenje, uključujući i njihovo pravo na otcjepljenje. Ustavom je propisano da federalne jedinice svoja suverena prava ostvaruju kao države, a da odlučivanje o pitanjima od zajedničkog interesa svojom voljom prenose na saveznu državu. Ova temeljna načela, iako su u kasnijoj jugoslovenskoj ustavnoj praksi bila bitno deformisana, imala su ključni značaj za državno osamostaljivanje i međunarodno priznanje ovih država, bivših federalnih jedinica.

ZAVNOBiH na svom prvom, a posebno na drugom zasjedanju, zaokružuje izgradnju ključnih institucija zakonodavne, izvršne i sudske vlasti i time obnavlja državnost Bosne i Hercegovine. Izvorni principi na kojima se gradila državnost bili su demokratski i u skladu sa najboljim tradicijama. To se posebno odnosi na Deklaraciju ljudskih prava, čemu je i posvećen ovaj osvrt. Ovo je utoliko značajnije kada se zna da je novo društveno i ustavno uređenje uspostavljano u najtežim

uslovima agresije i oslobodilačkog rata, kao i nesumnjivog uticaja tadašnje sovjetske teorije i prakse.

Društvena i državna struktura, prema odlukama ZAVNOBiH-a, temelji se na demokratskim principima kao što su: narodni suverenitet, opšti i neposredni izbori i tajnost glasanja, zavidan katalog ljudskih sloboda i prava, nezavisno pravosuđe, ravnopravnost naroda, slobodno preduzetništvo, puna ravnopravnost sa ostalim federalnim jedinicama u dobrovoljnom uspostavljanju zajedničke savezne države i dr.

Cjelokupna struktura državne vlasti temelji se na demokratskom principu narodnog suvereniteta. Tako je Odlukom¹⁶² usvojenom na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a propisano: “Sva vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini pripada narodu koji predstavljaju narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilačke skupštine i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.” (član 1.) Propisujući nadležnost odbora i skupština istom Odlukom je utvrđeno da su odgovorni, između ostalog, i za: obezbjeđivanje najšireg učešća naroda u jačanju narodne vlasti i čuvanju tekovina NOB-a; da rade u svom djelokrugu na rješavanju privrednih, zdravstvenih, kulturno-prosvjetnih, tehničko-saobraćajnih, kao i ostalih pitanja preko potčinjenih organa javne uprave; da obezbjeđuju građanima ličnu i imovinsku sigurnost kao i njihovu privatnu inicijativu u svim granama privrednog života i dr.(član 13)

Osnovni principi demokratskog izbornog sistema propisani su u Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine.¹⁶³ Posebno je značajno da su ovi principi dati u deklaraciji o pravima građana jer se, na taj način, legitimitet cijelog sistema vlasti gradi na poziciji i individualnim pravima pojedinca. Tako se u Deklaraciji, koja po sadržaju i značaju ima karakter ustavne norme, ističe: “Izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa. Aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona. Borci narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije imaju to pravo bez obzira na godine starosti.” Jedino je ZAVNOBiH mogao odlučiti da se samo u vrijeme rata može odstupiti od navedenih principa neposrednosti i tajnog glasanja. Ovi principi, ne samo što predstavljaju izuzetan demokratski i civilizacijski napredak u odnosu na izborni sistem Kraljevine Jugoslavije, nego potvrđuju širinu i demokratsku zasnovanost oslobodilačkog i antifašističkog pokreta. To se, posebno, odnosi na uključenost žena i mlade generacije, ne samo u ovaj pokret, nego i u institucije novog društvenog i ustavnog sistema.

¹⁶² Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini, usvojena na drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a – “ZAVNOBiH – dokumenti”, knjiga I. izdanje “Veselin Masleša” Sarajevo 1968. godine, str.237.

¹⁶³ Isto, str.233 i 234. Objavljena, takodje, u “Službenom listu Federalne Bosne i Hercegovine” br.1/45. kao i Dr Leon Geršković: “Dokumenti” str.325 i 326.

Vjerodostojnost i snaga oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji temeljili su se i na rješavanju nacionalnog pitanja. Uspostavljanje federativne strukture i državnosti federalnih jedinica predstavljali su ključne elemente za rješavanje toga pitanja. Međutim, dok je u svim ostalim federalnim jedinicama dominirao princip nacionalne države, Bosna i Hercegovina je, zbog svoje tradicionalne multinacionalne i multireligijske strukture, predstavljala izuzetak u jugoslovenskim, ali ne i u svjetskim okvirima.

U odsudnim vremenima obnove državnosti Bosne i Hercegovine došle su do izražaja njene tradicionalne vrijednosti, prije svega vijekovima stvarana kultura suživota i tolerancije etničkih, vjerskih, kulturnih i drugih posebnosti. Odlukama ZAVNOBiH-a to je posebno izraženo na dva nivoa: u ravnopravnosti tri najbrojnija nacionalna kolektiviteta u konstituisanju državnosti, kao i u garantovanju individualnih nacionalnih sloboda i prava.

Aktom svoga konstituisanja, kada je imao karakter najvišeg političkog predstavništva, ZAVNOBiH je odredio karakter nosilaca suverenosti Muslimana, Srba i Hrvata u obnovi državnosti BiH. To je izraženo poznatim stavom koji glasi: “Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska – nego i srpska, i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata.”¹⁶⁴

Konzistentno ovom stavu, kada se na svom Drugom zasjedanju proglasio za najviše predstavničko tijelo državne vlasti BiH, ZAVNOBiH je Deklaracijom o pravima građana zajamčio, na prvom mjestu, “ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina.”

Ovim dokumentima su dati svi bitni elementi onog što danas označavamo kao “konstitutivnost naroda”. Prema tome, konstitutivnost naroda se, u osnovi, može definisati kao kolektivno pravo izričito navedenih naroda u aktima ZAVNOBiH-a, odnosno kasnije u ustavima BiH. Istovremeno je to i individualno pravo svakog pripadnika ovih naroda na svakom dijelu teritorije BiH. Kao konstituenti države, pobrojani narodi ova kolektivna prava ostvaruju samo u uzajamnim odnosima i uz zajedničku odgovornost. Konstitutivnost naroda je uži pojam od pojma suverenosti naroda. Suverenost po definiciji podrazumijeva najvišu i nedjeljivu vlast koja uključuje i odgovornost za stanovništvo na određenoj teritoriji. Konstitutivnost naroda ne uključuje nijedan od ovih elemenata. Prava koja proizlaze iz konstitutivnosti ne mogu se teritorijalizirati, niti se, po tom osnovu, ne može na bilo kojoj teritoriji konstituisati struktura vlasti samo jednog, bilo kojeg naroda. U Deklaraciji je to precizno izraženo pojmovima “zajednička i

¹⁶⁴ Tačka 5. Rezolucije ZAVNOBiH-a usvojene na prvom zasjedanju 25. i 26. novembra 1943 u Mrkonjić Gradu

nedjeljiva domovina”. Konstitutivnost naroda, prema tome, isključuje mogućnost samoopredjeljenja ili otcjepljenja pojedinih naroda, ali uključuje sve institucionalne i procesne garancije pune ravnopravnosti sva tri konstitutivna naroda na cijeloj teritoriji BiH. S druge strane, status konstitutivnih naroda je u izvjesnoj mjeri diskriminatorski u odnosu na pripadnike drugih naroda koji žive u BiH. Radi se o analognom odnosu većinske nacije i pripadnika nacionalnih manjina u nacionalnoj državi.

Uspostavljanje nove državne strukture, iako se odvijalo u najtežim ratnim uslovima, uvažavalo je visoke demokratske standarde koji se i danas podrazumijevaju za demokratske države. To se, posebno, ogleda u Deklaraciji ljudskih prava koja ne zaostaje iza sličnih dokumenata država sa dugom demokratskom tradicijom, zatim u prihvatanju principa suvereniteta naroda, opšteg i jednakog biračkog prava, ravnopravnosti polova, u zahtjevu za nezavisnost pravosuđa, u osiguranju onoga što danas označavamo kao konstitutivnost naroda i u nizu drugih kriterija.

U kontekstu uspostavljanja i izgradnje demokratske državne vlasti, ZAVNOBiH je pridavao izuzetan značaj ljudskim pravima. O tome svjedoči usvajanje Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine na Drugom zasjedanju održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Tom je prilikom Hasan Brkić u uvodnom referatu, između ostalog, istakao: “Deklaracija prvog Bosansko-hercegovačkog parlamenta predstavljaće u političkoj istoriji Bosne i Hercegovine tekovinu kojom će se koristiti ne samo današnja nego i buduća pokoljenja.” Ukazao je na smisao i značaj Deklaracije sljedećim riječima: “Van svake je sumnje da ona predstavlja temelj budućeg Ustava Federalne Bosne i Hercegovine. Ona potvrđuje da mi stvaramo novi tip demokracije. Građanska prava i slobode, iznijete u Deklaraciji neće biti samo formalno ustanovljene, niti će postojati ograničenja koja su se ranije redovno stavljala u ostvarivanju tih prava. Naša demokracija prenosi težište na ostvarivanju tih prava na narodne mase i utvrđuje put i mogućnosti kako će ta prava biti ostvarena u životu države. Osnov demokratskog pokreta mi smo već ostvarili u toku ove borbe. Ostvarivanje punog demokratizma u okviru Federalne Bosne i Hercegovine, što je vezano za ostvarivanje njene državnosti predstavlja osnovni uslov za razvoj zajedničkog života njenih naroda, koji su u svojoj prošlosti gorko osjetili teške posljedice nenarodne vladavine i nejednakosti građana pred zakonom. Deklaracija određuje stav našeg pokreta prema privatnoj svojini i prema privatnoj inicijativi u privredi. U isto vrijeme ona obezbjeđuje trudbenicima sela i grada život dostojan čovjeka.”¹⁶⁵

Katalog ljudskih prava garantovanih Deklaracijom je veoma širok i ne ostaje mnogo iza tadašnjih građanskih demokratskih država. Garantovana su brojna prava, od klasičnih građanskih i političkih, do socijalno-ekonomskih sloboda i prava. Vlast se obavezala da će putem zakonodavstva svim građanima “obezbijediti život u skladu sa savremenim shvatanjem socijalne pravde i dostojanstvom

¹⁶⁵ “ZAVNOBiH – dokumenti”, knjiga I. str.195

čovjeka.” Deklaracija na prvo mjesto stavlja garancije nacionalne ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata i punih vjerskih sloboda i ravnopravnosti svih vjeroispovijesti. Garantuje se lična i imovinska sigurnost građana, zaštita sloboda u sudskom postupku, kao i prava na žalbu, molbe i pritužbe svim organima državne vlasti.

U domenu političkih sloboda garantovane su: sloboda savjesti, zbora i dogovora, udruživanja i štampe. Izričito se ne propisuje sloboda političkog udruživanja i sindikalnog organizovanja, ali se to može podrazumijevati kroz garancije “udruživanja i štampe”. O tome da se podrazumijeva politički pluralizam potvrđuje i izričita odredba da se, radi odbrane demokratskog poretka, samo “zabranjuju (se) sve fašističke i profašističke organizacije i progone lica koja se bave fašističkom i profašističkom djelatnošću”.

U domenu socijalno-ekonomskih prava polazi se, kao što je istaknuto, od načela socijalne pravde. Posebno se garantuje imovinska sigurnost, pa time i privatno vlasništvo, uključujući i “slobodu privatne inicijative u privrednom životu”. Vlast se obavezala da “unaprijedi opšte obrazovanje naroda i time omogući njegov što brži kulturni i ekonomski razvitak” i da će u tu svrhu planski izgrađivati mrežu škola i kulturno-prosvjetnih ustanova. Kao prioritarna obaveza u ovom pogledu je likvidacija nepismenosti. Takođe se obavezala da će voditi najveću brigu o čuvanju i podizanju narodnog zdravlja.

Deklaracija propisuje i dužnost, koja je istovremeno i čast svakog za oružje sposobnog građanina, da učestvuje u oslobodilačkom ratu.

Prilikom usvajanja Deklaracije, vijećnik ZAVNOBiH-a Ignac Kunecki, inače pripadnik poljske nacionalne manjine, zatražio je da se unese i odredba o garantovanju ravnopravnosti nacionalnim manjinama. Rodoljub Čolaković je u odgovoru istakao da se u pripremi Deklaracije o ovome raspravljalo, ali da ta odredba nije unesena iz tri razloga. Prvo, odlukama AVNOJ-a u cijeloj Jugoslaviji garantovana su prava manjina, a ZAVNOBiH je Odlukom o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a prihvatio i potvrdio sve te odluke. Kao drugi razlog naveo je: “to je zbog toga što ta Deklaracija ima značaj našeg Ustava i ona kao takva ne interesuje samo javnost Bosne i Hercegovine, nego i ostalu javnost, a ako hoćete i svjetsku javnost.” Kao treći razlog navodi da: “Izgleda prema tome da u Bosni i Hercegovini postoje nekakve takve manjine kojima treba još u specijalnom Ustavu Bosne i Hercegovine, pored Ustava Federativne Jugoslavije, obezbjeđivati to pravo. Mi u Bosni i Hercegovini imamo nešto manjina u srezu prnjavorskom i srezu banjalučkom.”¹⁶⁶ Iako dva od tri navedena razloga predstavljaju upravo suprotne argumente, prijedlog Kuneckog je jednoglasno odbijen.

Svi izvori potvrđuju da je u okviru ZAVNOBiH-a i šireg oslobodilačkog pokreta postojala svijest o značaju Deklaracije kao dijela Ustava federalne države

¹⁶⁶ Isto, str.235

Bosne i Hercegovine. Iz toga se može zaključiti da su sve uspostavljene strukture vlasti trebale djelovati na njenom ostvarivanju. Uz to, ZAVNOBiH je ocijenio da su za demokratski karakter i dalji razvoj oslobodilačkog i antifašističkog pokreta poseban značaj imala pitanja odnosa sa vjerskim zajednicama i kažnjavanje ratnih zločina. Zbog toga su pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a kao savjetodavna tijela formirane Vjerska komisija i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Vjerska komisija, koja se sastojala od svjetovnih i duhovnih lica, bila je nadležna da daje “mišljenja i prijedloge o načinu kako će se pravilno urediti odnosi između narodno-oslobodilačkih vlasti i pojedinih vjeroispovijesti; da prati nesmetano i slobodno vršenje vjeroispovijedanja; da daje svoje mišljenje Predsjedništvu o imovinsko-pravnim kao i drugim sporovima koji bi nastali između pojedinih vjerskih zajednica i ustanova i organa narodne vlasti, kako bi se i u toku narodno-oslobodilačkog rata što pravilnije regulisali odnosi između narodne vlasti i pojedinih vjeroispovijesti.”¹⁶⁷

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača formirana je sa ciljem “utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja sudu svih lica koja su, u svojstvu okupatora ili njegovih pomagača, odgovorna za zločine učinjene nad narodima Bosne i Hercegovine, kao i u cilju utvrđivanja materijalne štete, učinjene od strane okupatora i njegovih pomagača narodima Bosne i Hercegovine”¹⁶⁸

U preambuli i drugim dijelovima Deklaracije ne pominje se vodeća i usmjeravajuća uloga KPJ u oslobodilačkom pokretu i samom ZAVNOBiH-u. To se veoma rijetko čini i u drugim dokumentima ZAVNOBiH-a.¹⁶⁹ U poslijeratnim domaćim i međunarodnim okolnostima komunistička je ideologija bitno opredjelila karakter društvenog i ustavnog uređenja Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Uspostavljen je, kao što je poznato, jednopartijski politički sistem, državno vlasništvo nad najvažnijim dobrima, centralističko državno upravljanje i planiranje. Postala je dominantna ideologija i praksa kolektivizma i potpuno marginalizirana

¹⁶⁷ Odluka o uspostavi Vjerske komisije, isto, str.241.

¹⁶⁸ Odluka o uspostavljanju Zemaljske komisije za otvrdjivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, isto, str.240.

¹⁶⁹ U tački 1.Rezolucije ZAVNOBiH-a, usvojenoj na prvom zasjedanju se, između ostalog, kaže. “Zahvaljujući Komunističkoj partiji, organizatoru narodnooslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića, ostvaruju bratsko jedinstvo u Narodnooslobodilačkom pokretu koje će dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocijeniju pobjedu u ovoj borbi.” U širem uvodnom referatu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Djuro Pucar se samo na jednom mjestu osvrnuo na ulogu KPJ ističući: “Vi znate, drugovi i drugarice, da je pokretač otpora protiv okupatora bila od početka Komunistička partija Jugoslavije. Ona je radi toga i postala glavno uporište i glavna ujedinjujuća snaga svih patriotskih elemenata u borbi protiv okupatora. Na najširoj platformi, koju je mogao da prihvati svaki rodoljub, a njen se program sastojao samo u jednom: oružana borba protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, Komunistička je partija okupila sve patriotske snage.” – Isto, str.186.

uloga pojedinca, pa time i značaj individualnih ljudskih sloboda i prava. Ove grube lagerske šeme su kasnije unekoliko relativizirane uvođenjem samoupravljanja, lokalne samouprave, ograničenim privrednim reformama i širim ustavnim garancijama ljudskih prava od 1963. godine. Ipak, u uslovima zadržavanja jednopartijskog sistema, društvenog vlasništva, centralizovanih vojnih snaga i obavještajnih službi, ljudska prava i demokratija su bili bitno ograničeni.

Neminovnim raspadom ovakvog sistema kod nas i u svijetu, naša i ostala društva u tranziciji vraćaju se vrijednostima građanskog društva koje se temelji na ljudskim pravima i demokratiji. Nakon stravičnih kršenja ljudskih prava tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, rehabilitacija i postizanje visokih standarda u poštovanju i zaštiti ljudskih prava postaju ključni uslov, ne samo za vraćanje dostojanstva svakom građaninu, nego i za dugoročnu stabilnost i demokratski razvoj. Bosna i Hercegovina je prihvatila i u svoj ustavni sistem ugradila najviše međunarodne standarde ljudskih sloboda, postala je članica Vijeća Evrope i teži drugim euroatlanskim integracijama. Time su, ipak, ispunjene samo normativne pretpostavke. Osam godina poslije rata, iako je djelomično smanjeno, i dalje se u praksi masovno krše i najelementarnija ljudska prava. U takvoj situaciji ponovo dobiva značaj Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana. Njene odredbe ni danas nisu realizovane, a da se i ne govori o preuzetim obavezama u pogledu primjene najviših međunarodnih standarda ljudskih sloboda i prava.

Deklaracija je garantovala državotvornost i ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata. Danas se to izražava kroz njihovu ustavnu konstitutivnost. Ali, ni osam godina od stupanja na snagu Ustava BiH ni izdaleka nije realizovana konstitutivnost sva tri naroda na cijeloj teritoriji BiH. Pošto nije bilo političke volje, morao je najprije intervenisati Ustavni sud BiH, a zatim i Visoki predstavnik međunarodne zajednice. Njegova intervencija, koja je u velikoj mjeri nekonzistentna sa odlukama Ustavnog suda, do sada nije realizovana ni na normativnom planu. Političke elite, posebno u Republici Srpskoj, opstrukcijom ovih odluka nastoje ostvarivati svoje ratne ciljeve. Da bi se eliminisali rezultati genocida i etničkog čišćenja, ustavnim rješenjima je izričito propisano da nacionalna struktura u institucijama javne vlasti na svim nivoima mora odražavati rezultate popisa stanovništva iz 1991. godine. Upravo u ovom pogledu rezultati su poražavajući. To je indikator nezadovoljavajućeg stanja i u pogledu povratka prognanih, njihovog uključivanja i uticaja u proces odlučivanja, a time i ostvarivanja njihovih elementarnih ljudskih prava.

Nije mnogo bolja situacija ni u pogledu ostvarivanja drugih sloboda i prava na čije se ostvarivanje obavezala državna vlast još prije 60 godina. Da bi današnja vlast bila osposobljena da osigura ljudska prava na koja se obavezala, neophodno je ostvarivanje radikalnijih reformi u gotovo svim sferama života. To su, istovremeno, i uslovi za priključenje Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji i drugim integracijama. Deklaracija ZAVNOBiH-a potvrđuje da smo davno bili opredijeljeni za takav put.

Autor

Profesor dr. Kasim Trnka je redovni profesor ustavnog prava na Pravnom fakulteta Univerziteta u Mostaru

Rezime rada:

U svom prilogu autor izlaže sadržaj i ocjenjuje značenje dviju Rezolucija donesenih na dva prva zasjedanja ZAVNOBiH-a, onog u Mrkonjić Gradu 1943. i onog u Sanskom Mostu 1944. godine. On nastoji da ukaže u čemu je historijska važnost i kakav je demokratski i uopće ustavno-pravni sadržaj i politička orijentacija tih dokumenata, kojima je ne samo obnovljena bosanska državnost nego i definiran demokratski sadržaje nove države.

BOSNA I HERCEGOVINA 1992-1995. I MEĐUNARODNA DIPLOMATIJA

Zijad Šehić

Kada je u maju 1980. u Beogradu sahranjen Josip Broz Tito, činilo se da iza sebe ostavlja sigurno nasljeđe. Međutim, njegovo životno djelo, ujedinjena i između sebe pomirena Jugoslavija, počela je ubrzo da se raspada. Opće stanje društvene krize praćeno slomom vladajuće ideologije, stvorilo je prazan prostor u kome su izronile nacionalističke snage, zapanjujuće svježje i agresivne. Nakon 40 godina unutrašnjeg mira naišle su na izuzetno plodno tlo i više nije bilo snage koja im se mogla uspješno suprotstaviti.

Centar nacionalističkih nemira koji su srušili Jugoslaviju nije se nalazio na periferiji, nego u njenom vodećem centru, u Srbiji. Zbog toga je erupcija rastrgala cijelu konstrukciju. Dok su se Hrvati i Slovenci s pravom žalili na srpsku prevlast, Srbi su se sa svoje strane osjećali glavnim nosiocima patnje Titovog režima, žrtvom hrvatsko – slovenačkog saveza koji je mogao Srbiji uskratiti prava koja je ona mogla tražiti. U stvari, federalni Ustav iz 1974., koji je republikama dodijelio suverenost, oduzeo je Srbiji vodeće mjesto u zemlji. To više nije bila jedina vladajuća snaga nego samo jedna od šest ravnopravnih republika, pa čak ni najbogatija. Srpski političari su smatrali da je Srbija bila jedina republika koja nije imala puni suverenitet nad svojom teritorijom, budući da su dvije pokrajine, Vojvodina i Kosovo, prema saveznom Ustavu zadržale autonomiju i praktično se otele kontroli beogradske vlade. Osim toga, žalili su se da je Srbija, koja je u Drugom svjetskom ratu podnijela najviše žrtava bila svedena na drugorazredni nivo. Te optužbe su bile daleko od stvarnosti, ali su one proizvele užasan odjek.

U to vrijeme na političku pozornicu je nastupio Slobodan Milošević, od 1987. vođa komunističke partije Srbije. On je shvatio da je sa socijalizmom gotovo, a da nastupa vrijeme nacionalizama, stavljajući se na čelo pokreta. U velikim manifestacijama na koje su dolazili seljaci iz svih dijelova zemlje, podgrijavao je atmosferu, koristeći kao povod kosovsko pitanje. Tito je vodio računa o realnosti, pa je Kosovu dao autonomiju. Ali, već u prvoj godini nakon njegove smrti došlo je do

krvavih nemira: Albanci su osjećali da je njihova autonomija ugrožena od Srbije pa su protestirali. To je bio razlog više da je Srbija 1989. autonomiju Kosova sasvim ukinula. Od tada je Kosovo praktično živjelo pod okupacijom.

To je bio početak kraja Jugoslavije. Težnje Srbije za dominacijom u Jugoslaviji doprinijele su da se i u drugim republikama počne razmišljati o sopstvenom putu u budućnost. U proljeće 1990. došlo je u Sloveniji i Hrvatskoj do prvih slobodnih izbora nakon Drugog svjetskog rata. Slovenci i Hrvati su 25. juna 1991. proglasili svoju nezavisnost. Istoga dana slovenački vojnici su pokušali da zaposjednu granične postaje prema Austriji. Pali su prvi hici, a bilo je i poginulih. Toga dana, na području bivše Jugoslavije započeo je rat, isplaniran do u detalje u vojnim i političkim vrhovima u Beogradu. Zahvaljujući dobro opremljenoj i naoružanoj vojsci Srbija sa Crnom Gorom započela je agresiju protiv ostalih naroda Jugoslavije prkoseći čitavom svijetu, sa ciljem ujedinjenja svih Srba u jednu državu. Raspadom Jugoslavije Beograd se mogao pomiriti sa gubitkom Slovenije, ali nikako sa time da izvan srpskih granica ostanu srpske manjine, pogotovu u granicama Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹

Simptome galopirajuće dezintegracije Jugoslavije međunarodna zajednica gotovo da nije uzimala u obzir. Svjetska javnost je bila zaokupljena kolapsom komunizma u istočnoj i jugoistočnoj Europi, Golfskim ratom, pučem u Moskvi i raspadom Sovjetskog Saveza. Članice Europske zajednice i SAD su i nakon izbijanja otvorenih sukoba u zemlji, čvrsto stajale na fikciji da jugoslavenski državni savez treba održati u bilo kojoj formi.²

Jugoslavenska kriza dešavala se paralelno sa temeljnim promjenama u Europi nakon 1989., što je vodilo njenoj internacionalizaciji. Za Europsku zajednicu (EZ) predstavljala je prvi ozbiljan test Europske političke saradnje i njene sposobnosti da djeluje kao međunarodni subjekt. Diplomatski naponi EZ-a za smirivanje situacije u Jugoslaviji, koji su se temeljili na strahu od širenja nemira, bili su pogrešni od početka. Članice EZ-a bile su svjesne prilike za testiranje svoje kolektivne snage, ali su za zbivanja bile nepripremljene: EZ nije imala status izvan teritorija svojih članica, nije imala oružane snage, nije imala zajedničke ciljeve niti aparat za usklađivanje svoje spoljne politike.³

¹ Opširnije vidi: Križan Mojmir, Nationalismen in Jugoslawien. Von postkommunistischer nationaler Emanzipation zum Krieg, Osteuropa, Nr 42, Berlin 1992., A 121-A 140.; Brey Thomas, Jugoslawien: Der Vielvölkerstaat zerfällt, Osteuropa, Nr 41, Berlin 1991., A 417-A 430; Furkes J./Schlarp X. M., Jugoslawien: Ein Staat zerfällt. Reinbeck-Rowohlt 1991.; Reuter Jens, Die Entstehung der jugoslawische Krise und ihre Internationalisierung, Südosteuropa, Vol. 40, Nr 7/8, 343-352.; Žozef Liberti, Prokletstvo Sarajeva. Deveti krug pakla. BH Eksklusiv, Split, 15. decembar 1992., 9. (prema tekstovima u njemačkom listu Der Spiegel).

² Roland Schönfeld, Balkankrieg und interanationale Gemeinschaft, Südosteuropa Mitteilungen, Nr 43, München 1994., 260.

³ Peter Calvocoressi, Svjetska politika nakon 1945., Globus, Zagreb 2003., 336.

Kod formuliranja zajedničke politike EZ je imala dosta problema. Pogledi na budućnost Jugoslavije su se razilazili, sklonost prema jugoslavenskim narodima bila je različito zastupljena, pri čemu su značajnu ulogu igrale i tradicionalne predrasude kao i sjećanja na partnerstvo ili suparništvo u Drugom svjetskom ratu. Pored toga zemlje članice su slijedile i vlastite političke interese. Vlade Francuske, Španije i Velike Britanije, koje su imale teškoća sa separatističkim pokretima u svojim zemljama, nastojale su po svaku cijenu održati zajedničku jugoslavensku državu. Za SAD jugoslavenska kriza predstavljala je šansu da isproba svoju novu ulogu u Europi, a za Njemačku priliku da demonstrira svoju dostignutu snagu nakon ujedinjenja i da se sama oslobodi poslijeratnih spoljopolitičkih i vojnih ograničenja. Za Konferenciju o europskoj sigurnosti i saradnji (KESS) i Ujedinjene nacije (UN) radilo se o mogućnostima da stave na probu svoju sposobnost rješenja opasnosti po mir. Za većinu europskih zemalja jugoslavenska kriza je bila povod da, nakon kraja perioda "hladnog rata", redefinišu svoju spoljnu politiku i geopolitičke interese.

Na početku sukoba u Jugoslaviji UN su se držale krajnje suzdržano, polažući nadu na potencijale KESS-a i EZ. Tek 25. septembra 1991. jugoslavensko pitanje došlo je na dnevni red Vijeća sigurnosti UN. Rezolucijom br. 713 zahtijevano je primirje u Hrvatskoj i uveden je embargo na uvoz oružja u sve jugoslavenske republike.⁴ Rezolucijom br. 743 od 21. februara 1992. donijeta je odluka o uspostavi zaštitnih trupa u Jugoslaviji.⁵

Od EZ uspostavljena sudačka komisija jugoslavenske konferencije, pod vodstvom predsjednika francuskog Ustavnog savjeta Roberta Badintera ustanovila je 7. decembra 1991. da se u osamostaljivanju jugoslavenskih republika ne radi o secesiji, nego o raspadu savezne države Jugoslavije. EZ je 16. decembra 1991. precizirala svoje uvjete za priznanje novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu, koje se konstituišu na demokratskim osnovama. Sa priznavanjem su mogle računati samo države koje se obavežu na učešće u pregovaračkom procesu i obećaju da će poštivati državopravnost, demokratiju i ljudska prava, nepovredivost svih granica koje mogu biti promijenjene samo na miran način i u dogovoru, kao i da će poštivati svoje međunarodne obaveze u vezi sa reguliranjem pitanja sa nasljeđem država. Ponovo je naglašeno da rezultati agresije neće biti priznati.⁶ Na odvojenim sjednicama Predsjedništva i Vlade BiH 25. decembra 1991. donijeta je odluka da se od EZ zatraži međunarodno prizna-

⁴ Europa-Archiv, Zeitschrift für Internationale Politik, Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik, Bonn 21/1991., D. 536... (dalje: EA).

⁵ Resolution 743 (1992.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Einrichtung einer Schutztruppe für den Konflikt im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet am 21. Februar 1992. in New York, EA, 19/1992., D 578-D. 579.

⁶ Ibidem, 265.

nje BiH.⁷ Kao odgovor na to bosanski Srbi su u okviru samozvanog Parlamenta proglasili "Republiku Srpsku" u Bosni i Hercegovini.⁸

Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine uslijedilo je na sjednici Savjeta ministara EZ u Bruxellesu, 6. aprila 1992., s tim da ono stupa na snagu dan kasnije. Ovim priznanjem Bosna i Hercegovina se i formalno prestala nalaziti u sastavu SFRJ.

Paralelno sa zbivanjima u Bosni i Hercegovini tekao je proces aktivnosti međunarodne diplomatije. Članice KESS-a, izuzev Jugoslavije, donijele su 12. maja 1992. Deklaraciju o krizi u Bosni i Hercegovini. Visoki dužnosnici KESS-a osudili su agresiju na Bosnu i Hercegovinu, posebno bezobzirne napade na Sarajevo i borbe u drugim djelovima zemlje izazvane angažiranjem avijacije i teške artiljerije Jugoslavenske armije (JA). U Deklaraciji je naglašeno da su se potvrdile slike o grubim povredama principa KESS-a od strane JA i beogradskih organa, čime su se sami vodili u izolaciju. Od JA je zahtjevano da se stavi pod autoritet bosansko-hercegovačke Vlade, ili da se povuče ili razoruža i raspusti. Za provođenje ovih aktivnosti odgovornim su označeni državni organi u Beogradu.⁹

Rezolucijom br. 752 od 16. maja 1992. Vijeće sigurnosti UN je zahtijevalo obustavu sukoba i kraj vojnog miješanja spolja u Bosni i Hercegovini, posebno JA i Hrvatske vojske (HV). Zahtjevano je da se povuku iz BiH ili da se stave pod kontrolu bosanske Vlade, ili da se raspuste a oružje stave pod kontrolu međunarodne kontrolne instance. Naglašeno je da nasilno mijenjanje granica neće biti prihvaćeno. Da bi se ta odredba podržala, Bosna i Hercegovina je 22. maja, zajedno sa Slovenijom i Hrvatskom, primljena u članstvo UN.

SAD su 23. maja precizirale mjere protiv SRJ. Jugoslavenski konzulati u New Yorku i San Francisku su bili zatvoreni i naloženo je povlačenje velikog broja američkih diplomata iz Beograda. Osim toga, SRJ je trebalo biti uskraćeno članstvo u OUN. S obzirom na propast svih posredničkih nastojanja Vijeće sigurnosti UN je 30. maja 1992., uprkos suzdržanim glasovima Kine i Zimbabvea, uvojilo rezoluciju br. 757, kojom su bile predviđene sankcije svih članica UN protiv SRJ. Te sankcije su uključivale trgovinski embargo, prekid civilnog vazdušnog saobraćaja, zamrzavanje finansijskih sredstava u inostranstvu, progon jugoslovenskih diplomata, suspendiranje naučne, tehničke i kulturne saradnje i isključenje jugoslavenskih sportista sa međunarodnih sportskih takmičenja.

Postupci nadležnih međunarodnih institucija (OUN, KESS, NATO, ZEU...) bili su uslovljeni i različitim stavovima njihovih članica. Od Zapadnoevropske unije je zahtijevano da ispita način realiziranja odgovarajućih mjera, među kojima su bile i isključenje SRJ iz međunarodnih organizacija, kao i odbijanje njenog priznanja za nasljednika SFRJ. Savjet Europe je 30. juna 1992. oduzeo SRJ pose-

⁷ Oslobođenje, 26. XII 1991., 1.

⁸ Ibidem, 10. I 1992., 1.

⁹ Österreichische Militär Zeitschrift, Wien, 5/ 1992., 412-413 (dalje ÖMZ).

ban status. Europska sudačka komisija za Jugoslaviju ustanovila je u svom izvještaju od 7. jula 1992. da SRJ ne može biti nasljednica SFRJ. "Proces raspada Jugoslavije" označen je završenim. Iako zbog otpora Ruske Federacije isključenje SRJ iz KESS-a nije uslijedilo, Odbor visokih dužnosnika KESS-a je na istoj sjednici donio odluku da se SRJ ne dozvoli učešće na sjednicama do 14. oktobra 1992.¹⁰

Na početku aprila 1992. JNA, paravojne grupe iz Srbije i paravojne snage bh Srba su u koordiniranim napadima zauzele glavne komunikacione linije: Bosanski Brod, (27.03.), Derventa (27.03.), Bijeljina (02.04.), Kupres (04.04.), Foča (08.04.), Zvornik (08.04.), Višegrad (13.04.), Bosanski Šamac (17.04.), Vlasenica (18.04.), Brčko (30.04.) i Prijedor. (30.04.). Istovremeno, Muslimani, koji su činili većinu stanovništva u ovim područjima, bili su protjerani. "Čišćenje terena od muslimanskih ekstremista", glasilo je službeno saopćenje beogradskih medija. Dio stanovništva bio je ubijen, dok je veliki dio bio prisiljen na iseljavanje, uz potpisivanje dokumenata da se odriče imovine. Paralelno sa progonom stanovništva tekao je proces uništavanje spomenika kulture nesrpskog stanovništva sa ciljem da se uklone tragovi njihovog postojanja – da se išćupaju historijski korjeni i opravda prigorvor na teritorij.

Krajem jula 1992. umnožavale su se vijesti i autentični izvještaji o postojanju koncentracionih logora u području pod kontrolom bosanskohercegovačkih Srba, u kojima su izvršeni brojni zločini. Oni su u javnosti SAD, Velike Britanije, Francuske, kao i Turske i Irana pojačali zahtjeve za vojnom intervencijom. Od strane SAD i europskih zemalja u prvi plan je u obzir uzimana ograničena vojna intervencija za osiguranje kopnenog koridora od Jadrana do Sarajeva, kao i djelotvorno nadgledanje provođenja embarga protiv SRJ. Predsjednik komisije EZ, Jacques Delors zahtijevao je 10. augusta 1992. od članica da konkretno ispituju mogućnosti vojne intervencije, što je podržano odgovarajućom izjavom Parlamenta EZ. Istoga dana odgovarajući štabovi NATO-a su dobili nalog za planiranje osiguranja sarajevskog aerodroma i kopnenog koridora. Prema procjenama NATO-a za osiguranje Aerodroma trebalo je 12.000, za osiguranje kopnenog koridora oko 100.000, dok je za oslobađanje cijele zemlje upotrebom sile bilo potrebno do 700.000 vojnika. S obzirom na te brojke i rizike, Vojni odbor NATO-a nije prihvatio vojnu intervenciju u BiH nego je preporučena samo oružana pratnja humanitarnih konvoja i pojačano zračno izviđanje.¹¹

Katastrofalna humanitarna situacija u opsjednutom Sarajevu, koje je predstavljalo simbol međunarodno priznate Bosne i Hercegovine, ponukala je generalnog sekretara UN da predloži Vijeću sigurnosti UN otvaranje aerodroma Sarajeva za humanitarnu pomoć, što je uslijedilo rezolucijom UN br. 770., od 13. augusta

¹⁰ Ibidem, 415.

¹¹ Ibidem, 416.

1992.¹² Nakon pisma stalnog predstavnika republike BiH kod UN, 13. augusta usvojena je rezolucija br. 771, u kojoj su osuđene povrede humanitarnih prava, posebno u vezi izvještaja o masovnim progonima, odvođenja civila, zatvaranja i zlostavljanja civilnih osoba u centrima za interniranje, izvođenje napada na civilno stanovništvo, bolnice i bolnička vozila, razaranja i pustošenja privatne imovine... Osuđene su sve povrede humanitarnih prava nastale u toku prakse etničkog čišćenja.¹³

Od 26-28. augusta od strane Velike Britanije, koja je u to vrijeme predsjedavala Europskom zajednicom, sazvana je u Londonu proširena međunarodna Konferencija o bivšoj Jugoslaviji, koja je imala za zadatak da osigura dotadašnja mirovna nastojanja proširenjem na druge zemlje i institucije, kao i da pojača pritisak za postizanje mira. Pored bivših jugoslavenskih republika na konferenciju su pozvane sve članice Europske unije, SAD, Kina, Rusija, Japan, Kanada, Čehoslovačka kao predsjedavajući KESS-a, Turska kao predsjedavajuća Organizacije islamske konferencije, kao i susjedne zemlje, Austrija, Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija. Predstavnik međunarodno nepriznate Savezne republike Jugoslavije (SRJ) pozvan je kao "privatna osoba". U toku Konferencije dotadašnji predsjedavajući lord Karington podnio je ostavku, pa je predsjedavanje mirovnim procesu preuzeo britanski ministar spoljnih poslova lord David Owen, zajedno sa opunomoćenikom OUN Cyrus Vanceom. Na Konferenciji je usvojen katalog principa koji su trebali biti osnova za buduće pregovore i koji je sadržavao tačke da silom osvojene oblasti neće biti priznate, da sve strane moraju učestvovati u pregovorima, da je nužno osigurati poštovanje punih prava stanovništva, da etničko čišćenje mora biti obustavljeno a logori biti raspušteni, da je obavezno poštivanje granica, nezavisnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta svih država na jugoslavenskom području i da se sve države trebaju međusobno priznati. Na Konferenciji su utvrđene osnove za pregovore, mjere za zaustavljanje nasilja i izrađen je program njenog nastavka. Osim toga potpisan je dogovor sa R. Karadžićem i N. Koljevićem o povlačenju srpskog teškog naoružanja oko gradova Sarajevo, Bihać, Goražde i Jajce i stavljanje pod kontrolu UN u roku od 7 dana. Osim toga, Srbi su se trebali povući sa osvojenih područja a svi civili i zarobljenici su morali biti stavljeni pod međunarodni nadzor a izbjeglicama je trebalo omogućiti povra-

¹² Resolution 770 (1992) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Erleichterung der Auslieferung humanitärer Güter in Sarajewo, verabschiedet am 13. August 1992. in New York, EA, 19/1992., D. 581-D 582.

¹³ Resolution 771 des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Verletzung des humanitären Völkerrecht im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet am 13. August 1992. in New York, EA, 19/1992, D. 583...

tak njihovim kućama. Istovremeno je trebalo pojačati pritisak na Srbiju i Crnu Goru i uvedene sankcije djelotvorno kontrolirati.¹⁴

U oktobru i novembru 1992. posrednički pokušaji svjetske zajednice, posebno UN i Ženevske konferencije nisu doprinijeli smirivanju situacije u Bosni i Hercegovini. Vijeće sigurnosti UN je 6. oktobra 1992. usvojila rezoluciju br. 780, koja je predviđala osnivanje komisije čiji je zadatak bio da prikuplja informacije o ratnim zločinima i prestupima u bivšoj Jugoslaviji. Konkretno prijetnje nisu bile navedene, a eksperti su trebali prikupljati dokaze za budući proces protiv ratnih zločinaca.¹⁵

Na završetku sastanka Europske političke saradnje 5. oktobra 1992. u Bruxellesu članice EZ su izdale saopćenje u kojem su u punom obimu podržale nastojanja posrednika Owena i Cyrus Vancea za obustavu neprijateljstava i mirovno rješenje. Europska zajednica i njene članice pozvale su Ujedinjene nacije na brzo hitno djelovanje, da bi se dogovori sa Londonske konferencije, među kojima i zabrane zone letenja nad teritorijem Bosne i Hercegovine, što prije proveli u djelo. U Izjavi je naglašeno da brojni dokazi za zločine, među kojima su posebno masovna ubistva i "etničko čišćenje" koje su uglavnom učinili Srbi, moraju biti sistematski prikupljana i procijenjena.¹⁶ Rezolucijom br. 781, usvojenom 9. oktobra 1992., Vijeće UN je uvelo zabranu letova iznad Bosne i Hercegovine, radi omogućavanja sigurnosti humanitarnih letova za Sarajevo. Međutim, uvođenje ovih mjera nije predviđalo upotrebu sile.¹⁷

Sve više su se umnožavale vijesti o zločinima koje su vršile srpske snage u Bosni i Hercegovini, što je u toku novembra i decembra 1992. našlo odraza u brojnim osudama na sastancima međunarodnih organizacija. Stanje Muslimana u zemlji bilo je predmet vanrednog sastanka ministara spoljnih poslova članica Organizacije islamske konferencije (OIC) u Đžidi 2. i 3. decembra 1992., na kojoj su učestvovali i promatrači i gosti, među njima kopredsjedavajući Ženevske konferencije i predsjednici Bosne i Hercegovine i Albanije. Kopredsjednici konferencije Vance i Owen izjasnili su se protiv vojne intervencije u Bosni i Hercegovini, odbijajući istovremeno ukidanje embarga na dostavu oružja Vladi BiH. U završnoj izjavi OIC je zahtijevala da se dostavom oružja Vladi BiH omogućí samo-

¹⁴ Erklärung zum Abschluß der internationalen Jugoslawien-Konferenz in London vom 26. und 27. August 1992., EA, 19/1992, D. 584-D. 590.

¹⁵ Resolution 780 (1992.) des Sicherheitsrat der Vereinten Nationen zur Sammlung von Informationen über Verletzungen des humanitären Rechts im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet am 6. Oktober 1992. in New York, EA, 7/1993., D. 146.

¹⁶ Bulletin, Presse und Informations Amt Bundesregierung, Bonn, Nr 112, 15. Oktober 1992., 1.039.

¹⁷ Resolution 781 (1992.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über ein Verbot militärischer Flüge im Luftraum über Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 9. Oktober 1992. in New York, EA, 7/1993., D. 147– D. 48

odbrana. Učesnici savjetovanja nisu također isključili upotrebu vojne sile na osnovu člana 42 Povelje ujedinjenih nacija.¹⁸

Na jesenjem savjetovanju Ministarskog vijeća Zapadnoevropske unije (ZEU) u Rimu, 20. novembra 1992., centralna teme razgovora bila je situacija u bivšoj Jugoslaviji. Podržana je rezolucija UN br. 787, po kojoj je Vijeće sigurnosti odobrilo da brodovi ZEU, radi kontrole embarga protiv SRJ, mogu zaustavljati i pregledati brodove. Ukoliko se oni ne odazovu na poziv za kontrolu, trebalo je otvoriti na njih upozoravajuću paljbu.¹⁹

U Istanbulu je 25. novembra 1992. održana Konferencija ministara spoljnih poslova i delegata iz balkanskih zemalja (Albanija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Rumunija, Slovenija, Turske), kao i Italije, Austrije i Mađarske. Na Konferenciji su učesnici izrazili zabrinutost zbog mogućnosti proširenja sukoba na druge balkanske države, zahtijevajući da UN pošalju zaštitne trupe u krizna područja, na Kosovo, u Vojvodinu, Makedoniju i Sandžak. Osim toga su se zalagali za stvaranje sigurnosnih zona za izbjeglice i vojnu zaštitu konvoja humanitarne pomoći. Većina učesnika na Konferenciji je insistirala na vojnoj intervenciji kao djelotvornoj mjeri za uspostavu mira.²⁰

Neispunjenje zaključaka međunarodnih organizacija (EZ, KESS-a i UN) dovelo je do pooštrenja sankcija članica Vijeća Sigurnosti UN protiv SRJ rezolucijom UN br. 787. od 16. novembra 1992.²¹ Vijeće sigurnosti UN usvojilo je 18. novembra Rezoluciju br. 798 (1992.), u kojoj su osuđena sistematska zatvaranju i silovanju žena u BiH.²² Na trećem zasjedanju ministara spoljnih poslova članica KESS-a u Stockholmu, 14. i 15. decembra 1992., ministri su se složili da glavnu odgovornost za sukobe u Bosni i Hercegovini snose Srbija i Crna Gora i u BiH operirajuće srpske snage. Zahtijevana je obustava kršenja ljudskih prava a posebno praksa etničkog čišćenja i sistematskog silovanja muslimanskih žena.

Na ministarskom zasjedanju Vijeća NATO-a, održanom u Bruxellesu 17. decembra 1992., jugoslavenska armija, jugoslavensko vodstvo i bosanskohercegovački Srbi su optuženi za etničko čišćenje, povrede ljudskih prava, mučenja, ubi-

¹⁸ EA, 1/93, Zeittafel, 11. (dalje Z.).

¹⁹ Komunique der Ministertagung der Westeuropäischen Union (WEU) am 20. November 1992. in Rom (mit Erklärung zum ehemaligen Jugoslawien), EA, 7/1993., D. 120- D. 122.

²⁰ Gemeinsame Erklärung der Außenminister des Balkans und der Länder der Region, abgeben anlässlich einer Konferenz in Istanbul am 25. November 1992., EA, 7/ 1993., D. 151- D. 153.

²¹ Resolution 787 (1992.) des Sicherheitsrat der Vereinten Nationen über die Durchsetzung der wirtschaftlichen Sanktionen gegen Res-Jugoslawien, verabschiedet am 16. November 1992.. in New York EA 7/1993., D. 148-D 151.

²² Resolutioin des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die systematische Internierung und Vergewaltigung von Frauen in Bosnien und Herzegowina, verabschiedet am 18. Dezember 1992. in New York, EA, 7/1992., D. 154-D 155.

stva, sistematska silovanja žena, otmice, uništavanje vjerskih objekata i ostale postupke koji su imali za cilj stvaranje etnički čistih teritorija.²³

Domet rezolucija Vijeća sigurnosti UN ostao je ograničen različitim političkim interesima članica EZ i stalnih članica UN, koji su bili instrument utjecaja na odluke i metode provođenja usvojenih zaključaka. Reakcija na povrede humanitarnih prava zadržale su se samo na verbalnim osudama i prijetnjama.

Nakon pozitivnog razvoja, mirovna konferencija je propala s obzirom na geografske i vojne dijelove mirovnog plana. Bosanskohercegovačka vlada ih je odbila jer bi predviđena podjela legalizirala "etničko čišćenje" koje su učinili Srbi, a osim toga previše je naglašen "etnički kriterij", a BiH ne može priznati kontrolu srpskih snaga nad "očišćenim oblastima." Osim toga, srpska Vlada se nije složila sa podjelom na 10 provincija.²⁴

Posebni opunomoćenik OUN Tadeusz Masowiecki priložio je 9. februara 1993. Vijeću sigurnosti UN izvještaj o situaciji u republikama bivše Jugoslavije. Od međunarodne zajednice je zahtijevano da verbalne prijetnje ratnim zločincima prate i djela. Bez oklijevanja i sa svim raspoloživim sredstvima trebalo je pod međunarodnom kontrolom provesti raspuštanje svih logora, osigurati neograničeno snabdijevanje stanovništva humanitarnom pomoći kao i provesti uspostavu zaštićenih sigurnosnih zona u BiH. Osim toga, Masowiecki je smatrao da "etničko čišćenje", koje se i dalje sprovodilo, nije bilo sporedno sredstvo rata, nego njegov cilj. Smatrao je da se glavni odgovorni nalaze u vođstvu bosanskohercegovačkih Srba.²⁵

Američki ministar spoljnih poslova Woren Christopher je 10. februara 1993. na konferenciji za štampu objavio temelje američke politike prema Bosni i Hercegovini. Američke pozicije izložene su u 6 tačaka, koje su između ostalog predviđale imenovanje američkog diplomate Reginalda Bartholomewa za posebnog ambasadora, mjere za striktnu primjenu ekonomskih sankcija i moguće vojno angažiranje za provođenje postignutog primirja... Ukidanje embarga na oružje za Bosnu i Hercegovinu američka Vlada je odbacila.²⁶

Novoizabrani američki predsjednik Bill Clinton se sa generalnim sekretarom UN B. Ghalijem dogovorio o uspostavi zračnog mosta sa snabdijevanje stanovništva u istočnoj Bosni.²⁷ Na vanrednom zasjedanju ministara spoljnih poslova članica NATO-a, ministar SAD Warren Christopher je sa prisutnima razmatrao planirani zračni most za snabdijevanje stanovništva u istočnoj Bosni. On je kriti-

²³ Bulletin..., Nr 141, 28. XII 1992., str. 1.308.

²⁴ EA, 4/1993., Z. 52.

²⁵ Ibidem, 5/1993., Z. 62.

²⁶ Presseerklärung des amerikanischen Außenministers, Warren Christopher, über die diplomatischen Bemühungen der Vereinigten Staaten im Konflikt im ehemaligen Jugoslawien, abgeben in Washington am 10. Februar 1993. EA, 7/1993., D. 158-D 161.

²⁷ Ibidem, D. 164.

zirao Zapad da je propustio mnoge prilike da spriječi patnje, krvoprolića i razaranja u bivšoj Jugoslaviji, smatrajući da “đavolji krug brutalnog nasilja i slijepe mržnje mora biti prekinut”²⁸

Vijeće sigurnosti UN je na zasjedanju održanom 22. februara 1993. rezolucijom br. 868 jednoglasno zaključilo da se osnuje Međunarodni sud za kažnjavanje ratnih zločinaca u bivšoj Jugoslaviji. To je prvi takav tribunal nakon Nürnberškog 1945.1946. Vijeće sigurnosti UN jednoglasno je 25. maja usvojilo rezoluciju br. 827 o uspostavi Međunarodnog suda za ratne zločince u bivšoj Jugoslaviji. Posebno je trebalo razjasniti masovna pogubljenja, silovanja, etnička čišćenja i krivce kazniti.²⁹ Vlada BiH je kod Međunarodnog suda u Den Hagu podigla optužnicu protiv SRJ zbog genocida, zahtijevajući da se protiv nje poduzmu privremene mjere.³⁰ Međunarodni sud je zahtijevao od SRJ da “poduzme sve što je u njenoj moći da bi se spriječili zločini genocida”.³¹

Na sjednici Vijeća sigurnosti UN 24. februara 1993., na kojoj su sudjelovali i predstavnici Ženevske konferencije, Owen i Stoltenberg, ruski ambasador u UN Jurij Voroncov je predložio plan Borisa Jelcina u 8 tačaka, koji se temeljio na Vance-Owenovom planu. Prema tom prijedlogu, sankcije protiv SRJ su trebale biti postepeno ukidane ako srpska strana potpiše mirovni plan. Istovremeno, UN i KESS su trebale djelotvornije nadgledati embargo na oružje za BiH.³²

Vijeće sigurnosti UN je zaključilo sa 14 glasova (Kina uzdržana), vojno sprovođenje zone zabrane letenja iznad BiH. Nakon rezolucije br. 816 ubuduće su piloti NATO-a mogli oboriti vojne avione koji su nadlijetali zemlju bez dozvole UN trupa. Taj zaključak je bilo moguće donijeti nakon što je na rusku inicijativu isključena mogućnost bombardiranja srpskih položaja. Rezolucija je omogućavala da avioni NATO-a mogu napasti srpske položaje radi samoodbrane. Kod njenog sprovođenja, vodeća uloga je povjerena snagama NATO-a.³³

Ministri spoljnih poslova i ministri odbrane ZEU su 5. aprila 1993. na zasjedanju u Luksemburgu usvojili mjere za pojačanje embarga na Dunavu, oslanjajući se pri tome na rezolucije 713, 757 i 787 Vijeća sigurnosti.³⁴

Vijeće sigurnosti UN je 17. aprila 1993., uz suzdržane glasove Rusije i Kine, usvojilo rezoluciju o pooštrenju sankcija protiv SRJ, ukoliko bosanskohercegovački Srbi ne potpišu mirovni plan u roku od 9 dana i ne počnu sa njegovim pro-

²⁸ Ibidem

²⁹ Ibidem, 12/1993., Z 139.

³⁰ EA, 8/1993., Z 91.

³¹ Ibidem, 9/1993., Z 106.

³² EA, 6/93, Z 76.

³³ EA, 8/1993, Z 99.

³⁴ Ibidem, 9/1993., Z 108.

vođenjem i ne obustave vojne operacije.³⁵ Parlament bosanskohercegovačkih Srba odbio je 26. aprila podjelu predviđenu Vance-Owenovim planom, a time i ukupan mirovni plan. Kao posljedica toga, stupile su na snagu pooštrene sankcije protiv SRJ.³⁶

Nakon jednogodišnje opsade Srebrenice, vojni komandanti Armije BiH i bosanskohercegovačkih Srba, potpisali su 18. aprila primirje, nakon posredovanja UN za demilitarizaciju mjesta i evakuaciju ranjenih i bolesnih. Istoga dana u Srebrenicu su stigle prve jednice UN radi nadgledanja demilitarizacije.³⁷ Vijeće sigurnosti UN je 6. maja jednoglasno usvojilo rezoluciju kojom je Sarajevo i 5 daljih gradova opsjednutih od Srba u BiH proglašeno za sigurnosne zone.³⁸

Na sjednici predstavnika EU održanoj 18. maja 1993., podržan je Vance-Owenov plan. Odlučeno je da se pojača pritisak na Srbiju, Crnu Goru i bosanskohercegovačke Srbe, da bi se postigao prihvatljiv plan za Bosnu i Hercegovinu. Pri tome, ni jedna opcija nije bila isključena. Osim toga, dvanaestorica su ispoljili duboku zabrinutost zbog napada srpskih i hrvatskih vojnih snaga protiv civilnog stanovništva u Bosni i Hercegovini.³⁹

Na savjetovanju ministara spoljnih poslova i ministara odbrane ZEU, održanom u Rimu 19. maja, središnja tema razgovora bila je situacija u Bosni i Hercegovini. Ministri su naglasili podršku Vance-Owenovom planu, zalažući se da "protiv Srba ni jedna opcija, pa ni vojna, ne bude isključena." Dan kasnije, potpisan je sporazum sa Bugarskom, Rumunijom i Mađarskom, koji je trebao osigurati dosljedno provođenje sankcija protiv SRJ.⁴⁰

Na proljetnom zasjedanju NATO-a u Bruxellesu 25. maja general John Shalikashvili je objavio da je savez spreman po nalogu UN aktivno djelovati u bivšoj Jugoslaviji. Pitanje vojne intervencije ostalo je i dalje sporna tačka.⁴¹

Ministri spoljnih poslova SAD, Rusije, Francuske, V. Britanije i Španije postigli su na savjetovanju u Washingtonu 22. maja dogovor o programu od 13 tačaka za prekid rata u BiH. U njemu su bile sadržane mjere za uspostavu sigurnosnih zona za Muslimane, provođenje dugoročnog plana na osnovu Vance-Owenovog plana, kao i dostava humanitarne pomoći. Američki ministar spoljnih poslova Warren Christopher je odbio učešće američkih kopnenih trupa u uspostavi sigurnosti.

³⁵ Ibidem, Z. 106.

³⁶ Ibidem, 10/1993., Z. 109.

³⁷ Ibidem, Z. 118.

³⁸ Resolution 824 (1993) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Einrichtung von Sicherheitszonen in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 6. Mai 1993. in New York, EA, 18/1993., D. 371- D 373.

³⁹ EA, 12/1993., Z. 140.

⁴⁰ Ibidem, Z. 142.

⁴¹ Ibidem, Z. 141.

nosnih zona, ali su SAD ipak bile spremne zračnom podrškom osigurati zaštitu snaga UNPROFOR-a. U izjavama ministara pozvane su i druge zemlje da pruže konkretnu pomoć za uspostavu sigurnosnih zona.⁴²

Na zasjedanju Odbora za planove odbrane i grupe za nuklearno planiranje na ministarskom nivou, održanom 25-26. maja 1993. u Bruxellesu, većina članica NATO-a reagirala je suzdržano i sa razočarenjem na prijedlog o uspostavi sigurnosnih zona, jer bi time faktički bila zapečaćena srpska osvajanja, zalažući se da to budu samo moguća prelazna rješenja.⁴³ Vijeće sigurnosti UN usvojio je 4. juna (13 glasova za, 2 suzdržana – Pakistan i Venecuela) rezoluciju br. 836 o proširenju mandata UNPROFOR-a u Bosni i Hercegovini.⁴⁴

Na zasjedanju Savjeta EU o općim nadležnostima, održanom od 7-9. juna 1993., ministri spoljnih poslova zemalja članica su pozdravili uspostavu sigurnosnih zona, držeći se i dalje Vance-Owenovog plana kao konačnog mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Sankcije protiv SRJ je trebalo i dalje dosljedno sprovoditi. U slučaju da to situacija bude zahtijevala, EU je trebala donijeti ograničavajuće mjere i protiv Hrvatske.⁴⁵

Na sastanku ministara EU sa američkim ministrom spoljnih poslova W. Christopherom održanom 9. juna, dogovorena je saradnja između EU, SAD i Rusije, sa ciljem zajedničkog postupka u sukobima u bivšoj Jugoslaviji. EU i SAD su se založile za uspostavu sigurnosnih zona. Njemački ministar spoljnih poslova Klaus Kinkel je saopćio da su EU i SAD molile Rusiju i islamske zemlje da upute trupe za uspostavu sigurnosnih zona. W. Christopher je izrazio spremnost SAD da zračnim snagama zaštite trupe UN u sigurnosnim zonama.⁴⁶ Uskoro je Vijeće sigurnosti rezolucijom br. 844 od 18. juna donijelo odluku o slanju dodatnih 7.500 vojnika u Bosnu i Hercegovinu, koji će biti angažirani na zaštiti sigurnosnih zona.⁴⁷

Na susretu na vrhu šefova vlada članica EU u Kopenhagenu, od 2-23. juna 1993. glavna tema razgovora pored privredne situacije u EU bila si i zbivanja u bivšoj Jugoslaviji. Ministri su naglasili da je državno jedinstvo Bosne i Hercegovine i nakon propasti Vance-Owenovog plana osnova za svako mirovno rješenje.

⁴² Gemeinsame Erklärung von fünf Mitgliedern des UN-Sicherheitsrats über ein Aktionsprogramm zur Befriedung Bosnien-Herzegowina, veröffentlicht am 22. Mai 1993. in Washington, D. C. EA, 18/1993., D. 373- D. 374.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Resolution 836 (1993.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Erweiterung des Mandats von UNPROFOR in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 4. Juni 1993. in New York, EA, 18/1993., D. 374-D 377.

⁴⁵ EA, 13-14/1993., Z. 158.

⁴⁶ Ibidem, Z. 157.

⁴⁷ Resolution 844 (1993.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über den Einsatz von Luftstreitkräften in Bosnien- Herzegowina, verabschiedet am 18. Juni 1993. in New York, 18/1993. D. 377- D. 378.

U susretu sa Alijom Izetbegovićem “Trojka” EU je odbila molbu za ukidanje embarga na oružje za Bosni i Hercegovinu. Sa svojim zahtjevom za ukidanje embarga, njemački kancelar Helmut Kohl je ostao izoliran.⁴⁸

Uz posredovanje lorda Owena i T. Stoltenberga predsjednici Hrvatske i Srbije Tuđman i Milošević su se dogovorili 16. juna 1993. o izradi novog mirovnog plana. koji je predviđao podjelu Bosne i Hercegovine u tri nacionalne države, koje bi bile povezane u labavu konfederaciju. Na završetku zasjedanja hrvatski predsjednik Tuđman je izjavio da “muslimanska država” treba da se sastoji iz dva dijela, jedne oblasti u srednjoj Bosni i jedne u području Bihaća. U tom slučaju hrvatska strana je bila spremna ustupiti joj izlaz u luku Ploče. Na završetku pregovora lord Owen je izjavio da je Vance-Owenov plan za očuvanje multietničke države propao, savjetujući vladi BiH da nove prijedloge ozbiljno uzme u razmatranje.⁴⁹

Narednog dana posrednici Owen i Stoltenberg su se ponovo susreli sa Tuđmanom i Miloševićem, radi razgovora o budućnosti Bosne i Hercegovine. Njih dvojica su se založili za stvaranje tri nezavisne republike na teritoriji Bosne i Hercegovine.⁵⁰ Na sastanku šefova Vlada sedam vodećih industrijskih zemalja svijeta i EZ u Tokiju od 7-9. jula 1993., u političkoj izjavi “Za sigurniji i humaniji svijet” učesnici su usvojili zaključak da od Srba i Hrvata diktirano rješenje na račun Muslimana neće biti prihvaćeno. U suprotnom, oni će biti uskraćeni za privredne i trgovačke povlastice.⁵¹

Na završetku zasjedanja Savjeta EU o općim nadležnostima održanog 19-20. jula 1993., na prijedlog Savjeta njegov predsjednik Willi Class upućen je u mirovnu misiju u bivšu Jugoslaviju. Njegov cilj je bio da ubijedi predstavnike svih strana u nužnost postizanja rješenja pregovorima. Na zasjedanju je došlo do sukoba u vezi sa uvođenjem sankcija protiv Hrvatske, koje je predložio britanski ministar spoljnih poslova Daglas Hurd. Hrvatskoj je, ipak, bilo jasno stavljeno do znanja da ministri i tu opciju uzimaju u obzir.⁵²

Pregovori o Bosni i Hercegovini u Ženevi su nastavljani 27. jula 1993. plenarnom sjednicom, na kojoj su posrednici Owen i Stoltenberg predložili novi plan, koji je predviđao obrazovanje tri republike, koje se neće temeljiti samo na etničkim kriterijima. Posrednici su 30. jula obznanili da su se predstavnici sve tri strane u osnovi dogovorili o ustavno-pravnoj strukturi BiH. Prema tome, trebala je

⁴⁸ EA, 13-14/1993., Z. 158.

⁴⁹ Ibidem, Z. 163.

⁵⁰ Ibidem, Z. 183-184.

⁵¹ Ibidem, 16/1993., Z. 174.

⁵² Ibidem, Z. 181.

postojati trodjelna “Unija republika Bosne i Hercegovine”, dok su granice autonomnih republika trebale biti predmet daljih pregovora.⁵³

Na savjetovanju NATO-a na vanrednoj sjednici o situaciji u Bosni i Hercegovini i podršci ženevskim pregovorima, održanoj 2. augusta 1993., generalni sekretar Manfred Wörner je izjavio da bosanskohercegovački Srbi, ukoliko nastave da napadaju plave šljemove, sprječavaju akcije dostave humanitarne pomoći i drže Sarajevo pod opsadom, moraju računati sa zračnim napadima.⁵⁴ Vijeće sigurnosti UN ponovo se sastalo 9. augusta 1993. i odobrilo osnove plana angažmana za eventualnu operaciju, za koju je trebalo odobrenje generalnog sekretara UN i slaganje savjeta NATO-a.⁵⁵

Nakon četrnaestodnevnog prekida, mirovni pregovori u Ženevi su nastavljeni 16. augusta 1993. U središtu razmatranja bila je uspostava unutrašnjih granica. A. Izetbegović je zahtijevao 40 % teritorija, što su Srbi smatrali neprihvatljivim. Posrednici Owen i Stoltenberg su 20. augusta predložili novi plan i novu kartu. Prema njihovom prijedlogu predviđeno je osnivanje Unije, u kojoj je bilo predviđeno 52 % teritorija za bosanskohercegovačke Srbe, 31 % za Muslimane i 17 % za Hrvate. Sarajevo je trebalo dobiti poseban status i dvije godine biti stavljeno pod kontrolu EU.⁵⁶

Nakon što su se borbe u Bosni i Hercegovini zaoštrile, posebno oko Mostara i Sarajeva, Vijeće sigurnosti UN je 22. augusta 1993. usvojilo rezoluciju br. 859. u kojoj je ponovo pozvalo na primirje i zahtijevalo da se ne ometaju akcije dostave humanitarne pomoći i suzdržavanje od napada na snage UNPROFOR-a.⁵⁷ Nakon razgovora posrednika Stoltenberga i Owena u glavnoj bazi NATO-a o mirovnoj misiji u Bosni i Hercegovini, generalni sekretar NATO-a Manfred Wörner je 22. augusta ispoljio spremnost saveza da stavi na raspolaganje vojne snage, ali tek nakon postizanja sporazuma o trodjelnoj podjeli. Po njegovom mišljenju, NATO će samo uz jasan mandat, sa jasnim nalogom i na određeno vrijeme, poslati svoje snage.⁵⁸

Na plenarnoj sjednici europskog Parlamenta, održanoj od 17-21. januara 1994. parlamentarci su se sa 108:90 glasova, uz 13 suzdržanih, izjasnili za razrješenje posrednika EZ Lorda Owena, kao i imenovanje novog posrednika sa novim pogodnim mandatom i novom strategijom. U zahtjeve, koji su bili neobavezujući za

⁵³ EA, 16/1993., Z. 184.

⁵⁴ Ibidem, 17/1993., Z. 191-Z. 192

⁵⁵ Ibidem

⁵⁶ Ibidem, 18/1993., Z. 203-Z. 204.

⁵⁷ Resolution 859 (1993.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen über die Entwicklung des Krieges in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 24. August 1993. in New York, EA, 7/1994., D. 217- D 219.

⁵⁸ EA, 4/1994., Z. 23.

vlade EU, spadala je i inicijativa da se mirovne trupe, stacionirane u BiH preobrazu u snage za uspostavu mira, kao i aktivna diplomatska nastojanja i pritisak na Hrvatsku da obustavi napade na BiH.⁵⁹ Na sjednici Savjeta Evrope, održanoj 24-28. januara 1994., posrednici EU i OUN Owen i Stoltenberg, označili su da raspodjela teritorija u BiH nije idealna, ali je jedina alternativa ratu. Parlamentarci su zahtijevali obeštećenje za žrtve embarga protiv Srbije i Crne Gore.⁶⁰

Ministri spoljnih poslova 8 zemalja Islamske konferencije (OIC), (Pakistan, Iran, Egipat, Saudi Arabija, Turska, Senegal, Malezija i Tunis) sastali su se sa generalnim sekretarom UN. U zajedničkoj izjavi ministri ICO zahtijevali su ukidanje embarga na oružje za BiH, kao i da nove prijetnje izrečene na sastanku na vrhu u Bruxellesu budu sprovedene u djelo.⁶¹

Naredni krug mirovnih pregovora završen je 19. januara 1994. bez rezultata. Istog dana potpisali su ministri spoljnih poslova Hrvatske i SRJ izjavu o normalizaciji međusobnih odnosa.

Na početku 1994. činilo se da je došlo do konačne propasti angažmana svjetske zajednice na rješenju konflikta u bivšoj Jugoslaviji. Držanje svjetske zajednice u vezi sa zbivanjima u BiH obilježeno je bilo velikim pesimizmom. Pozicije zemalja Evropske unije bile su nejedinstvene a SAD su se držale suzdržano. Samo je Rusija zastupala aktivniji spoljno-politički kurs. U svim raspravama gdje su do izražaja dolazile nepremostive prepreke između EU, OUN i NATO-a na jednoj i bosanskohercegovačkih Srba na drugoj strani, ruski pregovarači su nudili mogućnost smirenja sukoba.⁶²

Do preokreta je došlo u februaru 1994. Od eksplozije granate ispaljene na tržnicu u Sarajevu 5. februara ubijeno je 68 a ranjeno 197 civila. To je zahtijevalo odlučnu akciju svjetske zajednice. U pismu upućenom 6. februara generalnom sekretaru NATO-a Manfredu Wörneru, generalni sekretar UN Boutros B. Ghali se zalagao za saglasnost Vijeća NATO-a za zračne udare na srpske položaje oko Sarajeva. Ova akcija je trebala biti direktno koordinirana između sjedišta snaga UNPROFOR-a i Južne komande NATO-a. U svom zahtjevu B. Ghali se pozvao na rezoluciju Vijeća sigurnosti br. 836 od 4. jula 1993., po kojoj su mogli uslijediti zračni udari ukoliko budu napadnute zaštićene zone.⁶³

Na savjetovanju održanom u Bruxellesu 7. i 8. februara 1994. ministri spoljnih poslova EU su zahtijevali trenutni prekid opsade Sarajeva, izjašnjavajući se većinom za zračne napade na srpske artiljerijske položaje i stavljanje Sarajeva

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, Z. 24.

⁶¹ EA, 4/1994., Z. 25.

⁶² ÖMZ, 3/1994., 271-272.

⁶³ Bulletin, 22. 02.1994., Nr 17, 152.

pod upravu UN.⁶⁴ Prijedlog ministra spoljnih poslova Francuske Alaina Juppea, da se Srbima postavi ultimatum, propao je zbog otpora grčke vlade, pa je odluka prepuštena Savjetu NATO-a.⁶⁵ U izjavi o stanju oko Sarajeva, Savjet NATO-a je zahtijevao prekid opsade Sarajeva i povlačenje teškog oružja (bosanskohercegovačkih Srba i vladinih snaga) u toku narednih 10 dana na rastojanje od 20 km od centra Sarajeva i stavljanje pod konrolu UNPROFOR-a.⁶⁶ Francuski ministar spoljnih poslova Alain Juppe i ministar odbrane Francois Leotard posjetili su 11. februara Sarajevo. U razgovoru su uvjerali predsjednika A. Izetbegovića da je Zapad odlučan okončati opsadu Sarajeva.⁶⁷

Već od februara 1994. jasno se pokazivao aktivniji angažman SAD. S obzirom na neuspjeh mirovnih nastojanja europskih država i aktivniju ulogu ruske spoljne politike, SAD nisu željele ispustiti vodstvo u relevantnim pitanjima svjetske politike. Vojno angažiranje SAD bilo je u svakom slučaju isključeno. Tako je predsjednik SAD Bill Clinton 10. februara 1994. naglašavao da akcija NATO-a treba isključivo biti ograničena na Sarajevo i spječavanje napada na civilno stanovništvo u gradu. Neposredno prije isteka ultimatumu Clinton je precizirao razloge za aktivniji angažman SAD u bosanskom pitanju, podsjećajući da je “ historija XX stoljeća pokazala da SAD ne mogu sebi dozvoliti da ignorišu sukobe u Europi.”⁶⁸

Glasnogovornik ruskog Ministarstva spoljnih poslova Grigorij Karasin osudio je ultimatum NATO-a, bosanskohercegovačkim Srbima, kao ishitren, zahtijevajući hitan sastanak Vijeća sigurnosti s obzirom da NATO nije za to nadležan, nego UN. U telegramu generalnom sekretaru UN ministar spoljnih poslova A. Kozirev opominjao je o teškim posljedicama koje mogu imati zračni napadi na položaje bosanskohercegovačkih Srba.⁶⁹ Britanski predsjednik Vlade John Major vodio je 14. i 15. februara 1994. razgovore sa ruskim kolegom Černomirdinom i predsjednikom Jelcinom o bilateralnim odnosima. Jelcin je izjavio da problemi u BiH ne mogu biti riješeni bez sudjelovanja Rusije.⁷⁰

U okviru vanredne sjednice Savjeta sigurnosti UN, sazvane na zahtjev Rusije o stanju u Bosni i Hercegovini, održanoj 14-15. februara 1994. Rusija, Kina, Ukrajina i Grčka su se izjasnile suzdržano protiv mogućih zračnih napada NATO-a na položaje bosanskohercegovačkih Srba, dok je istovremeno više od 50 zemalja po-

⁶⁴ Ibidem, 23.02. 1994., Nr 17, 159.

⁶⁵ EA, 4/1994., Z. 33.

⁶⁶ ÖMZ, 3/1994., 275.

⁶⁷ EA, 4/1994., Z. 28.

⁶⁸ Ibidem, Z.. 29.

⁶⁹ Ibidem, Z.. 30.

⁷⁰ Ibidem, Z.. 32.

držalo ultimatum. Za vrijeme debate, sve zemlje su se izjasnile za nove pregovore i diplomatsku inicijativu.

Ministri odbrane SAD, V. Britanije, Francuske, Italije i Nizozemske su 21. februara na sastanku u zračnoj bazi Aviano naglasili da će se ultimatum provesti sa snagama UN u BiH, uz slaganje UN.⁷¹ Kratko prije isteka ultimatum, generalni sekretar NATO-a Manfred Wörner izjavio je da su se NATO i UN izjasnili protiv zračnih udara, s obzirom da je gotovo cjelokupno oružje oko Sarajeva stavljeno pod kontrolu UN. Posebni opunomoćenik UN za Bosni i Hercegovinu Jasushi Akashi ocijenio je da je ultimatum predstavljao uspjeh.

Neposredan razvoj zbivanja nakon ultimatum pokazivao je gubitak utjecaja EU u korist NATO-a i, sa druge strane, na povećanu ulogu SAD i Rusije, bez kojih se nije naziralo rješenje. Rusko držanje došlo je do izražaja u govoru ruskog predsjednika Jelcina u Moskvi 23. februara 1994., u kojem je osuđivao postupak NATO-a, čiji je ultimatum, po njegovoj ocjeni, bio kontraproduktivan, a s druge strane je Rusija jednostranim postupkom NATO-a gurnuta na marginu. Zbog toga je tražio da Rusija bude uključena u sve relevantne svjetske političke događaje. U tom smislu, predlagao je susret sa šefovima vlada SAD, Francuske, Njemačke i Velike Britanije radi potpisivanja “dokumenta od historijskog značaja za okončanje krvoprolića u bivšoj Jugoslaviji”.⁷²

Vijeće sigurnosti UN je 4. marta 1994. jednoglasno usvojio rezoluciju br. 900, u kojoj je zahtijevana uspostava snabdijevanja Sarajeva vodom i energijom, kao i nesmetana sloboda kretanja civila i konvoja humanitarne pomoći. Gradovi Maglaj, Mostar i Vitez su također proglašeni za sigurnosne zone.⁷³

Nakon što su Ženevski pregovori doživjeli fijasko, SAD su se pozabavile ozbiljnije Bosnom bez pomoći europskih saveznika. Američki plan je bio da ujedini dvije “slabije strane” u BiH i da se uspostavi ravnoteža na ratištu i “treća strana” prisili da se uključi u mirovni projekat. Na sastanku u Frankfurtu 19. februara 1994. Haris Silajdžić i Mate Granić razgovarali su o odnosima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Prema izjavi na konferenciji za štampu u središtu pažnje bila su pitanja budućeg ustava BiH, primirje, kao i humanitarna pitanja. Vojni zapovjednici Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i Armije BiH potpisali su 23. februara u Zagrebu sporazum o primirju, koji je trebao stupiti na snagu 25. februara. Obje strane su se sporazumjele da trebaju u posebno kritičnim oblastima biti stacionirane snage UN. Teško oružje trebalo je biti stavljeno pod kontrolu UN ili biti povučeno na udaljenost od najmanje 10 km (minobacači) i 20 km (topovi i artiljerija). Osim toga, do-

⁷¹ Ibidem, Z. 39.

⁷² Ibidem, Z. 45.

⁷³ Resolution 900 (1994.) des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen zur Lage um Sarajewo, verabschiedet am 4. März 1994. in New York, EA, 21/1994., D. 606- D. 607.

govoreno je trenutno otvaranje cestovnih puteva za dostavu humanitarne pomoći, kao i oslobađanje svih zatvorenika.⁷⁴

Nakon četvorodnevni pregovora u Washingtonu, 1. marta 1994. Bošnjaci⁷⁵ i Hrvati su se dogovorili o stvaranju Federacije. Predsjednik bosanskohercegovačke Vlade Haris Silajdžić i hrvatski ministar spoljnih poslova Mate Granić potpisali su okvirni sporazum o uspostavi kantona sa širokom autonomijom, sa zajedničkom vladom. Kantoni su se trebali sastojati iz regija u kojima Bošnjaci ili Hrvati čine većinu. Savezna vlada trebala je biti nadležna za spoljnu politiku, odbranu i trgovinu. Predsjednik i potpredsjednik trebali su biti birani od parlamenta, koji se sastojao iz dva doma. Dalje je predloženo da Federacija obrazuje konfederaciju sa Hrvatskom. U Gornjem Vakufu 8. marta dogovorili su se Bošnjaci i Hrvati za učvršćenje primirja. Sporazum je predviđao raspuštanje 290 km dugog fronta. Teško oružje moglo je biti zadržano samo uz garanciju da će biti upotrijebljeno protiv snaga bosanskohercegovačkih Srba.⁷⁶ Uz posredovanje UN nakon desetodnevni razgovora dogovorili su se Bošnjaci i Hrvati 13. marta, na osnovu sporazuma od 1. marta, o nacrtu ustava za obrazovanje Federacije. Predsjednik bosanskohercegovačke Vlade Haris Silajdžić i predstavnik bosanskohercegovačkih Hrvata Krešimir Zubak potpisali su 18. marta sporazum o Federaciji a, osim toga, potpisana je izjava Harisa Silajdžića i Franje Tuđmana o kasnijoj konfederaciji bošnjačko-hrvatske Federacije i Republike Hrvatske.⁷⁷

Vojne snage bosanskohercegovačkih Srba započele su 10. aprila veliku ofanzivu na Goražde. Nakon toga srpski položaji su napadnuti iz zraka. Na pitanje novinara o ruskom stavu prema zračnim napadima, predsjednik Boris Jelcin je izjavio da "takvi problemi ne mogu biti riješeni bez prethodne konsultacije UN i Rusije." U svojoj izjavi ministar spoljnih poslova A. Kozirev žalio je da Rusija nije bila konsultirana o napadima.⁷⁸

Vijeće sigurnosti UN je opominjalo bosanskohercegovačke Srbe u vezi sa hapšenjem 200 pripadnika plavih šljemova, koje su Srbi koristili kao živi štit u slučaju daljih zračnih napada. Nakon ultimatumu UN i NATO-a, Srbi su povukli teško oružje iz zone od 3 km oko grada, gdje je stiglo 200 pripadnika UNPROFOR-a radi evakuacije teško povrijeđenih.⁷⁹ Ruski ministar spoljnih poslova

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Nakon sjednice Biošnjačkog sabora 27. septembra 1993. u Sarajevu Muslimani su se vratili izvornom imenu Bošnjak kao oznaci nacionalnog identiteta

⁷⁶ EA, 4/1994., Z. 47.

⁷⁷ EA, 7/1994., Rahmenabkommen zwischen der bosnischen Regierung und den bosnischen Kroaten sowie Bosnischen-Föderation und der Republik Kroatien, unterzeichnet am 1. März 1994. in Washington EA, 7/1994., D. 239- D. 248.

⁷⁸ EA, 4/1994., Z. 60.

⁷⁹ Ibidem, Z. 65.

Andrej Kozirev stigao je u Beograd, gdje se sastao sa Slobodanom Miloševićem, zahtijevajući trenutnu obustavu ofanzive bosanskohercegovačkih Srba na Goražde.⁸⁰ Ruski predsjednik Jelcin predložio je 25. aprila, radi rješenja sukoba u BiH, koji se opasno zaoštrio, susret na vrhu Rusije, SAD i EU uz učešće i UN. Dan kasnije, ruski ministar odbrane Pavel Gračov je izjavio da Rusija osuđuje zračne napade i da oni mogu biti izuzetno opasni. Nakon susreta sa kopredsjedavajućim lordom Owenom i Thorwaldom Stoltenbergom, ministar Kozirev je izjavio da nema opravdanja za gađanje civilnih objekata u Goraždu od strane bosanskohercegovačkih Srba.⁸¹ Vijeće sigurnosti UN je u jednoglasno usvojenoj rezoluciji 913 (1994.) od 22. aprila 1994. zahtijevalo od Srba povlačenje iz Goražda, trenutno primirje i oslobađanje od Srba zarobljenih vojnika UN.⁸²

Na savjetovanju Evropskog parlamenta od 18. do 22. aprila, parlamentarci su sa 115 glasova za i 5 suzdržanih, predložili izvještaj o humanitarnom pravu na intervenciju, navodeći niz kriterija koji su kod takve intervencije trebali biti uzeti u obzir (trajanje, ograničenje na konkretne ciljeve, nesposobnost UN, djelovanje u željenom cilju...). Istovremeno je na sjednici Savjeta NATO-a 22. aprila od bosanskohercegovačkih Srba ultimativno zahtijevano da se postepeno povuku u radijusu 20 km od Goražda, kao i sigurnosnih zona Srebrenice, Bihaća, Tuzle i Žepe. U slučaju ignorisanja ovog ultimatumu Srbi su trebali računati sa zračnim napadima.⁸³ Ministri spoljnih poslova SAD, Rusije, Njemačke, Francuske, Grčke i Belgije, zahtijevali su 13. maja na savjetovanju u Ženevi da se u Bosni i Hercegovini dogovori četvoromjesečno primirje a nakon dvije sedmice nastavak mirovnih pregovora. Osnova za mirovne pregovore trebao je biti plan o podjeli teritorija u odnosu 51 % za Federaciju i 49 % za bosanskohercegovačke Srbe. Primirje je trebalo pratiti brzo razdvajanje snaga, povlačenje teškog oružja, kao i razmjestaj vojnika UN na kritičnim mjestima.⁸⁴

U Sarajevu se 30. maja sastao parlament Bošnjaka i Hrvata na konstituirajućoj sjednici i prihvatio Ustav Federacije. Poslanici su 31. maja jednoglasno izabrali Krešimira Zubaka za predsjednika i Ejuba Ganića za potpredsjednika Federacije u prelaznom periodu od šest mjeseci. Parlament je ovlastio Harisa Silajdžića da obrazuje vladu, koja je trebala vršiti zadatke i Vlade BiH i Federacije.⁸⁵

⁸⁰ Ibidem, Z. 66.

⁸¹ Ibidem, Z. 67.

⁸² Resolution 913 (1994.) des Sicherheitsrats über die Entwicklung des Krieges in Bosnien-Herzegowina, verabschiedet am 22. April 1994. in New York EA, 4/1994., D. 629- D. 630.

⁸³ Entscheidung des NATO-Rates vom 22. April 1994. in Brüssel zum Schutz der UN-Schutzzonen in Bosnien-Herzegowina, EA, 21/1994., D. 627- D. 629.

⁸⁴ EA, 4/1994., Z. 77.

⁸⁵ Ibidem, Z. 79.

Članovi Kontakt grupe za BiH (SAD, Rusija, Njemačka, Francuska, V. Britanija) sastali su se 25. i 26. maja u Talloiresu, sa predstavnicima Bošnjaka, Hrvata i Srba, na kojem nije postignut dogovor s obzirom na predloženu teritorijalnu promjenu ili primirje.⁸⁶ Ministri spoljnih poslova Kontakt grupe odobrili su u Ženevi 5. jula plan teritorijalne podjele za BiH, koji je predviđao ostanak u postojećim granicama, sa odnosom od 51 % teritorija za Federaciju i 49 % za bh Srbe. Ovaj plan je predstavljen i o njemu je trebao biti postignut dogovor do 19. jula.⁸⁷ Parlament Federacije je 18. jula 1994. sa 68 za, 17 protiv i 2 uzdržana glasa odobrio plan ženevske Kontakt grupe. Nakon dvodnevnog savjetovanja bosanskohercegovački Srbi su objavili 19. jula da se ne slažu sa planom, zahtijevajući dalje pregovore.⁸⁸

Na završetku savjetovanja u Ženevi ministri spoljnih poslova OIC izdali su saopćenje u kojem su zahtijevali smještaj međunarodnih vojnih snaga na granice BiH i SRJ i prekid vojne pomoći bosanskohercegovačkim Srbima. Na kraju savjetovanja zahtijevano je ukidanje embarga na oružje protiv BiH.⁸⁹

Vijeće sigurnosti UN donijelo je 24. septembra 1994. odluku o labavljenju sankcija SRJ za narednih 100 dana, uz uvjet da međunarodni promatrači potvrde djelotvorno zatvaranje granica između BiH i SRJ. Istovremeno su pooštrene sankcije protiv bosanskohercegovačkih Srba.⁹⁰ Vijeće sigurnosti UN je 5. oktobra olabavio sankcije protiv SRJ na daljnjih 100 dana. To se odnosilo na ponovno otvaranje međunarodnog aerodroma u Beogradu, kao i na kulturne i sportske kontakte.⁹¹

Na zajedničkoj sjednici u New Yorku UN i NATO su 28. oktobra objavili niz dogovora o mogućim aktivnostima borbenih aviona po nalogu NATO-a. Ubuduće je trebalo dati samo opće upozorenja o zračnim napadima, a za podršku UNPROFOR-a, moguće je bilo napasti istovremeno više ciljeva. Proporcionalni princip trebao je i dalje biti zadržan, pa je odluku o akciji trebalo da odobre zajedno zapovjednici UN i NATO-a.⁹² Glasnogovornik vlade SAD najavio je da SAD od 13. novembra neće više sudjelovati u nadgledanju embarga protiv BiH.⁹³ Istoga dana Vijeće sigurnosti UN je u jednoglasno usvojenoj izjavi zahtijevalo da se "hitno obustave neprijateljstva" u području sigurnosne zone Bihać, osuđujući povredu međunarodnih granica između Hrvatske i BiH.⁹⁴ Narednog dana, ministri

⁸⁶ Ibidem, Z. 85.

⁸⁷ EA, 15/1994., Z. 107.

⁸⁸ Ibidem, Z.. 109.

⁸⁹ Ibidem, Z.. 121.

⁹⁰ Ibidem, Z.. 139.

⁹¹ Ibidem, Z. 141.

⁹² Ibidem, Z – 156.

⁹³ Ibidem, Z. 162.

⁹⁴ Ibidem, Z. 163.

Zapadnoevropske unije su na zasjedanju u Nordwijku (Nizozemska) imenovali portugalskog diplomatu Jose Cutilheira za generalnog sekretara. Istovremeno su se savjetovali o daljnim koracima u Bosni i Hercegovini, nakon što su SAD obustavile kontrolu embarga na oružje protiv Vlade BiH.

U toku decembra 1994. UN su nastojale da pojačaju jednice UNPROFOR-a. Francuska je na to predložila stvaranje "snaga za brzo djelovanje", koje više neće biti direktno podređene UN, ali su trebale pružiti podršku UNPROFOR-u. Slično su predlagali parlamentarci ZEU, koji su pored toga žestoko kritikovali svoje vlade, zbog njihove nedjelotvornosti.⁹⁵

Generalni sekretar UN Boutros B. Ghali predložio je 31. maja 1995. Vijeću sigurnosti UN izvještaj o mogućnosti promjene mandata UN u Bosni i Hercegovini. U njemu je stavljena mogućnost izbora da se nalog zaštitnim trupama prilagodi stanju. On se kretao od mogućnosti kompletnog povlačenja UNPROFOR-a do promjene njegovog mandata. Na susretu ministara spoljnih poslova Savjeta EU 29. maja u središtu diskusije nalazilo se pitanje eskalacije sukoba na Balkanu. Postignut je dogovor o pojačanju snaga UN, kao i o definisanju njihovog mandata. U jednoj objavi EU je zahtijevano trenutno i bezuvjetno puštanje pripadnika UN, koje su kao taoce držali bosanskohercegovački Srbi. Istovremeno je Slobodanu Miloševiću stavljeno u izgled ukidanje međunarodnih sankcija u zamjenu za priznanje Bosne i Hercegovine.⁹⁶

Ministri spoljnih poslova međunarodne Kontakt grupe za Bosnu i Hercegovinu okupili su se na zasjedanju u Den Hagu, 27. maja. U zajedničkom saopćenju ministri Rusije, SAD, Francuske, Velike Britanije i Njemačke, zahtijevali su oslobađanje svih talaca. Ukoliko vojnici UN i promatrači ne budu korektno tretirani i predati njihovim jedinicama, zapriječeno je bosanskohercegovačkim Srbima da će morati snositi posljedice. Osim toga, ministri su se saglasili da bude pojačana vojna prisutnost snaga UN u Bosni i Hercegovini.⁹⁷

Na zasjedanju parlamentarne skupštine ZEU o situaciji u bivšoj Jugoslaviji, održanom u Parizu od 19. do 22. juna 1995. usvojena je preporuka br. 581, u kojoj je traženo prihvatanje političkog dijaloga i postizanje dugotrajnog primirja za Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku, na osnovu plana Kontakt grupe, kao i izbjegavanje eskalacije sukoba izvan regije. Pored toga podržana je inicijativa da se u pogodnom trenutku sazove konferencija, na kojoj će uzeti učešća političke vođe SRJ, Hrvatske i BiH.⁹⁸

⁹⁵ Ibidem 164.

⁹⁶ Ibidem, 132.

⁹⁷ Ibidem, 133.

⁹⁸ Empfehlung Nr 581 der Parlamentarischen Versammlung der WEU zur Lage im ehemaligen Jugoslawien, verabschiedet während des 3. Teils ihrer 40. Sitzungsperiode vom 19. bis zum 22. Juni 1995. in Paris, Internationale Politik (IP), 12/1995., 79-83.

Nakon što su 11. jula 1995. Srbi zauzeli UN zaštitnu zonu Srebrenicu, počeli su sa deportiranjem 30.000 stanovnika. Obližnje mjesto Potočari, u koje su se sklonile hiljade stanovnika Srebrenice je opkoljeno, a tamo stacionirani nizozemski vojnici su razoružani. Srpske snage su tada izvršile selekciju stanovništva za deportiranje, zadržavajući vojno sposobne osobe, uključujući i dječake, koji su uskoro ubijeni. Time je izvršen najveći zločin u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Nakon višesedmične opsade, Srbi su osvojili i drugu istočnobosansku zaštićenu zonu Žepu i počeli sa deportacijom stanovništva. Više hiljada osoba evakuirano je pod nadzorom UN.⁹⁹ Dan kasnije, kad je Srebrenica prestala biti zaštićena zona, Vijeće sigurnosti UN je rezolucijom br. 1.004. zatražilo da se snage bosanskih Srba povuku iz zaštićene zone Srebrenica, što je bila samo još jedna potvrda nedosljednosti UN.

Nova mirovna inicijativa UN pokrenuta je 14. augusta, a temeljila se na inicijativi međunarodne Kontakt grupe po kojoj je predviđena modificirana geografska podjela prema ključu 51% teritorija za Bošnjake i Hrvate i 49 % za Srbe.¹⁰⁰

Nakon granatiranja gradske jezgre Sarajeva, 28. augusta 1995. ispred Gradske tržnice ubijeno je 37 a ranjeno 90 osoba. Uslijedila je uskoro oštra osuda i reakcija međunarodne zajednice. Rano ujutro, 29. augusta više od 60 letjelica NATO-a je sudjelovalo u akciji Noćni let, u kojoj je oštećena ili uništena većina srpskih vojnih ciljeva. Ta akcija, u kojoj su sudjelovale i “ Snage za brzo djelovanje”, u velikoj je mjeri doprinijela smanjenju debalansa u naoružanju i borbenoj snazi “sukobljenih strana”.¹⁰¹

Ministri spoljnih poslova Hrvatske, SRJ i Bosne i Hercegovine dogovorili su se 8. septembra na sastanku sa Kontakt grupom u Ženevi o osnovama mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Prema njemu, Bosna i Hercegovina je trebala ostati jedinstvena država, koja bi se sastojala iz dvije jedinice, Federacije Bosne i Hercegovine i “Republike Srpske”. Prema potpisanom dogovoru predviđeno je 51 % teritorija za Federaciju i 49 % za “Republiku Srpsku”.¹⁰² U razgovorima u Beogradu 14. septembra sa S. Miloševićem i zamjenikom ruskog ministra spoljnih poslova postignut je dogovor o planu u 4 tačke o mirnom rješenju sukoba u Bosni i Hercegovini. U razgovorima sa vladama u Sarajevu i Beogradu 14. septembra 1995. američki posrednik Richard Holbrooke nije postigao napredak u pregovorima o primirju u Bosni i Hercegovini. Nakon podizanja opsade Sarajeva i povlačenja snaga bosanskohercegovačkih Srba, NATO je 14. septembra obustavio zračne napade. Na zapadu Bosne jedinice armije BiH i HV pokrenule su 16.

⁹⁹ IP, 8/1995, 137.

¹⁰⁰ Ibidem, 9/1995., 133.

¹⁰¹ K. Begić, Bosna i Hercegovina ..., 270-271.

¹⁰² Grundprinzipien zwischen Bosnien-Herzegowina, Kroatien und Jugoslawien unter der Agide der Kontaktgruppe am 8. September 1995. in Genf vereinbart, IP, 10/1995., 104-105.

septembra veliku ofanzivu, stavljajući pod svoju kontrolu brojne gradove. U razgovorima u New Yorku 26. septembra, ministri spoljnih poslova dogovorili su se o glavnim principima budućeg ustava za Bosnu i Hercegovinu. Tu su spadali uspostava Skupštine, Predsjedništva i Ustavnog suda, kao i pravila za provođenje izbora. Rezultati pregovora su različito vrednovani, jer su najvažnija pitanja još uvijek ostala neriješena.

Na sastanku Kontakt grupe i predstavnika islamskih zemalja u New Yorku 29. septembra razmatrani su zajednički postupci pri sprovođenju mirovnog procesa u Bosni i Hercegovini, posebno praktično sprovođenje mirovnog plana, humanitarna podrška i pomoć izbjeglicama, njihov povratak, obnova zemlje, uključenje bivših jugoslavenskih republika u svjetsku privredu, kao i pitanje razoružanja i kontrole oružja.¹⁰³

Borbeni avioni NATO-a napali su 4. oktobra srpske protivzračne položaje u Bosni i Hercegovini. Narednog dana, dogovoreno je primirje koje će trajati najmanje dva mjeseca, a koje će biti praćeno mirovnim pregovorima, koji će se voditi u SAD.¹⁰⁴ Tri posrednika, Hoolbrooke, Igor Ivanov i posrednik Evropske unije, Carl Bildt susreli su se 18. oktobra nakon obavljenih razgovora u Sarajevu i Beogradu radi ubrzanja mirovnog procesa i održanja primirja u Bosni i Hercegovini.

U zračnoj bazi Wright Petterson u SAD 1. novembra počeli su mirovni pregovori koje je vodio američki ministar spoljnih poslova Warren Christopher sa predsjednicima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SRJ. Predsjednici Hrvatske F. Tuđman i Bosne i Hercegovine A. Izetbegović potpisali su 10. novembra sporazum o učvršćenju Federacije BiH, koji je predviđao ponovno ujedinjenje Mostara i povratak izbjeglica. Američki predsjednik Bil Clinton objavio je 21. novembra da je postignut dogovor o mirovnom ugovoru o budućem političkom i teritorijalnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine od strane predsjednika Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SRJ. Prema sporazumu, Bosna i Hercegovina je ostala međunarodno priznata država, koja se sastoji iz dva dijela, bošnjačko-hrvatske Federacije i Republike Srpske. Glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo ostao je jedinstven i pod bošnjačkom kontrolom. Trebalo je obrazovati centralnu vladu i kao rezultat slobodnih izbora pod međunarodnom kontrolom državni Parlament i Predsjedništvo. Ratni prestupnici nisu mogli vršiti javne funkcije. O statusu grada Brčkog, koji je povezivao dva srpska dijela nije postignut dogovor i odlučeno je da odluku nakon jedne godine donese arbitražna komisija. Mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu potpisan je 14. decembra 1995. u Parizu.¹⁰⁵

¹⁰³ IP, 9/1995., 133.

¹⁰⁴ Ibidem, 11/1995., 121.

¹⁰⁵ Ibidem, 12/1995., 123.

Autor

Docent dr. Zijad Šehić je docent za predmet novije historijem na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Rezime rada:

U svom prilogu autor analizira djelovanje međunarodne diplomatije u vezi sa situacijom u Bosni i Hercegovini i tokom rata na tlu Bosne i Hercegovine i razlaže odnos te diplomatije prema njoj kao državi i njenim institucijama. Autor ukazuje na nejedinstvo međunarodne javnosti i politike u tom pogledu i na kompromise koje je ona iznudila da bi ostvarila nešto što jeste stanje mira, ali nije trajno stanje sigurnosti i normalnog života za ljude koji u Bosni i Hercegovini žive.

TRAGOVI SREDNJOVJEKOVNIH VEZA I ODNOSA CRNE GORE I BOSNE

Božidar Šekularac

Da se opredijelim za jednu ovakvu temu podstakla me je edicija Monumenta Montenegrina koja je u posljednje dvije godine izašla u izdanju Istorijskog instituta Crne Gore. Ova građa sabrana u 10 tomova unijela je mnogo više svjetlosti u istoriju Dukljanske države i njenih veza i odnosa sa susjedima, nego što je to slučaj bio do sada. Istina, dobar dio ovih dokumenata bio je poznat nauci i do sada, ali nedovoljno korišćen zbog toga što su bila pisana na latinskom, grčkom i staroslovenskom jeziku, no ovaj put uporedo sa originalima daju se i prevodi na savremeni jezik, a uz to na jednom mjestu. Međutim, u najvećem dijelu ova građa je nova za naše istraživače iako poznata gdje i kada je objavljena i za nju se uglavnom znalo.

Najveći dio ove građe su “dokumenta o vladanju” najznačajnijih vladara koji su neposredno odlučivali o sudbini Dalmacije, Duklje i Zete, prostorima današnje Bosne, Srbije i Albanije, ali i dokumenta o odnosima sa Kurijom. Ove druge su primjer učene “rimске poslanice” koje su pisali pisari koji su prošli najvišu obuku u kancelarijama Kurije. Rimská kurija i njeni kancelari, često i sam papa, obraćaju se dukljanskim arhiepiskopima i kraljevima s uvažavanjem, riječima poštovanja sagovornika i njegovog dostojanstva, a naročito znamenja arhiepiskopa, “primasa” i vladara. Ovo se prije svega odnosi na arhiepiskopa barskog Petra i kraljeve Slovena Mihaila i Bodina. Upravo ova dokumenta potvrđuju činjenicu da se kroz veliki dio srednjeg vijeka istorija i sudbina Duklje (Zete, Crne Gore) i Bosne, dodiruju, prepliću, ponekad integrišu ali i suprotstavljaju jedna drugoj.

Prema jednoj karti Vizantije za IX-XIII vijek, koju je 1995. godine objavila evropska zajednica vizantoloških instituta na osnovu svih dosadašnjih istraživanja, Bosna figurira kao sastavni dio Kraljevstva Slovena, a Dukljanska crkva ima vlast nad Bosnom i Raškom sve do ugarske granice.

Prema pismu episkopa Zaharija od 16. maja 743. godine Andriji, arhiepiskopu Pezara, bilo je određeno da do kraja života ovaj bude pastir, kao i njegovi na-

sljednici, za ove oblasti: Kraljevstvo Zahumlje, Kraljevstvo Srbije, Kraljevstvo Travunije, Cavtata, kao i za Kotor ili Rose, Budvu, od Avara Lješ, svakako i Drivast i Polatsko, sa crkvama i parohijama njihovim. Da pismo bude autentično pobrinuo se pisar "svete carske knjižnice" Teodor.¹

Još preciznije se iznose podaci o vremenu Sv. Vladimira, kralja Dalmacije i mučenika u spisu *Memoriae Slavicae*. Prema ovom izvoru Vladimir, koji se zvao još i Jovan, bijaše sin Petroslava, koji je, poslije smrti svoga oca Hvalimira, uzeo na upravljanje Zetu, dok su njegova druga dva brata upravljali, Dragomir Travunijom i Humom, a Miroslav Podgorom. Međutim, poslije Miroslavljeve iznenadne smrti, pošto se udavio u Skadarskom jezeru, njegovu zemlju, Petrislav priključi Zeti. Poslije napada Cara Samuila (967-1015) na Dalmaciju i neuspjeha u osvajanju zetskog grada Ulcinja, ovaj razljućen ognjem i mačem opustoši cijelu Dalmaciju, sve primorske i planinske zemlje do Zadra, pa se preko Bosne i Raške vrati u svoj kraj. Dalje pričanje se odnosi na stanje poslije Samuilove smrti i o sudbini dukljanskog kralja Vladimira (1019) i njegovim zemljama što je za ovu temu manje bitno.²

Jedinstvo već pominjanog prostora 1023. godine potvrđuje i poslanica pape Benedikta VIII poslata arhiepiskopu Vitalu epidaurske svete stolice u Raguzi, kraljevstvu Zahumlja, Srbije, Travunije, grada Kotora, Bara i Ulcinja sa njihovim crkvama i parohijama. Pisar Gregorije potkancelar pape Benedikta VIII naziva gospodarem u 11. godini njegovog pontifikata.³

Privlači na sebe pažnju dokumenat iz 1023. godine kojim Benediktinci osnivaju manastir na Lokrumu. Naime, opatu Petru, strategu Srbije i Zahumlja i ostaloj braći na Lokrumu dat je pečat latovišta, kao i zemlje crkvene na Lokrumu i Mljetu, da ih posjeduju bez nasilja Raguzana i Stonjana ili drugih ljudi bilo Latina ili Slovena.⁴ Ovaj dokument svojim podacima jasno ukazuje na autentičnost lokrumskih i mljetskih povelja dukljanskih vladara kojima se daju privilegije tamošnjim samostanima.⁵

Upravo se u jednom fragmentu povelje dukljanskog kralja Radoslava o osnivanju manastira u Balemu i pominju arhiepiskop Vital i opat Petar na Lokrumu, kako to svjedoče i prethodni podaci.⁶

Godine 1077. u vrijeme dukljanskih vladara papa Gregorije VII obraća se arhiepiskopu barskom Petru kao nadležnom za kraljevstvo Zahumlja, Srbije i Tra-

¹ Monumenta Montenegrina III/1, Podgorica, 2001, 42 (izdavač: Istorijski institut Crne Gore; priredjivač: Vojislav D. Nikčević; urednik: Branislav Kovačević i recenzent: Božidar Šekularac)

² Isto, 52-57.

³ Isto, 58.

⁴ Isto, 60.

⁵ B. Šekularac, *Dukljansko-Zetske povelje*, Titograd 1987, 19-34.

⁶ F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb, 1928, 188.

vunije, odnosno gradova Karere, Bara, Ulcinja, Drivasta, Polata i Skadra sa svim njihovim crkvama i parohijama.⁷ Već slijedeće 1078. godine isti papa Gregorije šalje blagoslov dukljanskom kralju Slovena Mihajlu ukazujući na spor između Dubrovačkog i Splitskog arhiepiskopa nudeći svoje posredovanje u tom sporu preko barskog arhiepiskopa Petra kao povjerljivog legata. Zbog toga papa traži od kralja Mihajla da pošalje k njemu arhiepiskopa Petra i druge prikladne glasnike uz Dubrovačkog i Splitskog arhiepiskopa radi udovoljenja kraljevoj molbi i kanonskom rješavanju spora.⁸

Desetak godina kasnije, tačnije 8. januara 1089. godine u vrijeme, i na molbu, dukljanskog kralja “Bodina, najslavnijeg kralja Slovena” papa Klemens III povjerava “Petru, arhiepiskopu Dukljanske stolice” da zareduje i posvećuje crkve u praznicima dvanaest apostola. Istom prepušta sljedeće crkve: Dukljansku, Barsku, Kotorsku, Ulcinjsku, Svačku, Skadarsku, Drivastsku, Polatinensku, Srbijansku, Bosansku i Travunijsku, kao sve manastire, kako Dalmatinske, tako Grčke i Slovenske, uz preporuku “da se krst kroz cijelo Dukljansko kraljevstvo nosi ispred njega” (arhiepiskopa Dukljanskog Petra).⁹

Međutim, 1121. godine papa Kalikst “osvještava za arhiepiskopa Raguze” prečasnog Geralda i “osigurava svetu Ragužansku crkvu” da sjedinjuje i sveti sve parohije u kraljevstvu Zahumlja, Srbije, Travunije i gradova Kotora, ili Rosa, Budve, Avara, Ulcinja, Skadra, Drivasta i Polata, dopuštajući Geraldu da upotrebljava plašt samo unutar crkve.¹⁰

Iste 1121. godine, 28. septembra papa Kalikst, nakon smrti Geralda arhiepiskopa Raguze, obavještava episkopa Gornje Dalmacije i Duklje da potvrđuje sva prava i vlast koja su dati arhiepiskopu Raguze nad nabrojanim episkopatima, crkvama i parohijama.¹¹

Sva je prilika sa je spor između Ragužanske crkve i drugih arhiepiskopija u Gornjoj Dalmaciji i Duklji trajao i poslije potvrde prava prvoj, iz vremena Geralda, tako da i papa Inokentije II 13. juna 1142. godine “određuje da neokrnjene ostanu sve parohije u kraljevstvima Zahumlja, Srbije, Travunije, te gradova Kotora, odnosno Rosa, Budve, Avara, Ulcinja, Skadra i Drivasta”, a arhiepiskopu ragužanskog Andriji i njegovim nasljednicima koji budu kanonski izabrani, povjerava opatije, crkve i parohije u pomenutim episkopijama.¹²

Ugled Apostolske stolice, koja je u različitim krajevima imala potpunu moć, u Dalmaciji i Duklji naročito je rastao u vrijeme kralja Vukana Nemanjića “slav-

⁷ Monumenta Montenegrina, III/1, 66.

⁸ Isto, 66.

⁹ Isto, 68.

¹⁰ Isto, 76.

¹¹ Isto, 78.

¹² Isto, 80.

nog kralja Duklje i Dalmacije”. U međusobnim odnosima ističe se “potpuno povjerenje”, poštovanje i razmjena povlastica i zakletvi na vjernost. U komunikaciji i međusobnoj prepisci papa Inokentije III Vukana naziva presvijetlim kraljem Dalmacije i Duklje, najdražim sinom, slavnim kraljem itd.¹³

S druge strane krunisani kralj Vukan u obraćanju papi naziva ga gosparem kome preporučuje sebe i svoje kraljevstvo. Krajem XII vijeka njihovi odnosi i veze bili su tako čvrsti da uz zahvalnost što je Apostolska stolica poslala Bogom nadarene ljude da vrše u kraljevstvu božiju službu Vukan traži od pape da ovaj podstakne kralja Mađarske da u Bosni protjeruje jeretike jer je “velika jeres” ovdje uzela maha, što se vidi “po tome što je sam, veliki grješnik Bakilin sa ženom i sestrom, koji je bio bivšeg Miroslava Humskog i sa mnogim svojim srodnicima zaveo više od deset hiljada Hrišćana i uveo ih u tu jeres.”¹⁴

Dakle, iako se Bosna 1199. godine tretira kao “zemlja ugarskog kralja” dukljansko-dalmatinski kralj Vukan poziva papu da spriječi jeres u ovoj zemlji.

I poslije Vukana odnosi i veze Nemanjića, novih Duklje gospodara, sa papom bili su intenzivni. Vukanov sin Đorđe od 1208. godine nosi kraljevsku titulu, ali je, 1242, stolovao samo kao “princeps Dioclie” u Ulcinju. Na političkoj sceni Duklje i Dalmacije sve se više ističe Stefan I Nemanjić, koga je papa Honorije III krunisao za kralja pošto se odrekao šizme. U pismu pisanom marta 1220. godine papi Honoriju III Stefan Prvovjenčani se tituliše kao kralj cijele Srbije, Duklje, Travunije, Dalmacije i Zahumlja, kao sin rimske crkve i uvjerava papu u vjernost, moleći božji i papski blagoslov za svoju krunu i zemlju preko svog izaslanika episkopa Metodija.¹⁵

Vukan i Stefan išli su u crkvenoj politici primjerom dukljanskih kraljeva, tijesno saradujući s Rimom jer su to tražili politički interesi. Najkrupniji rezultat ove politike bilo je krunisanje Stefana od strane pape 1217. godine i uzdizanje srpske države na rang kraljevine.

Teško je pouzdano ustanoviti koji su razlozi uticali na to da u državi Nemanjića raška tradicija precagne nad dukljanskom, ali je svakako moguće pretpostaviti da je vladalačka familija davala prednost crkvenim uticajima i običajima države iz koje su poticali, te Svete Gore iz koje su stizali monasi.¹⁶

Prema jednoj ispravi iz sredine XIII vijeka koja svjedoči o sporu i netrpeljivosti Dubrovačke i Barske arhiepiskopije, na sudu su predloženi dokazi od svjedoka da su Raguzi postavljena kraljevstva, tj. Zahumlja, Srbije, Bosne i Travunije, sve do provincije Splitske. Kraljevstvo Srbije se prostire do provincije Kolocen-

¹³ Isto, 85-95.

¹⁴ Isto, 96.

¹⁵ K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd, 1952, 169.

¹⁶ B. Nilević, Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, Sarajevo, 1990, 18-19.

ske, a Kraljevstvo Travunije do provincije Dračke. Prelat Barski se, međutim, zakleo da su “u čitavoj Dalmaciji od starine bile samo dvije arhiepiskopije tj. Salona i Duklja. Umjesto Salone je Split, a umjesto Duklje Bar.”¹⁷

Brojna su dokumenta koja svjedoče da je Duklja kao episkopski grad Gornje Dalmacije, kao drevan i slavan, bila uzvišena u mitropolitsko dostojanstvo, i njoj su bile priključene ove crkvene zajednice: Bar, Budva, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Polat, Srbija, Bosna, Travunija i Zahumlje.¹⁸ Kad je riječ o Bosanskoj crkvi ona je od svog začetka pripadala Splitskoj mitropoliji, ali je u devetom vijeku po dekretu Dalmatinskog sinoda priješla pod vlast i moć Dukljanske arhiepiskopije, a u 11-om prema pismu Aleksandra II, pristupila je Barskoj mitropoliji, koja je bila ustanovljena mjesto Dukljanske, dok je u XII priješla Dubrovačkoj, da bi se ponovo vratila Splitskoj. Slična je sudbina bila i Travunijske crkve. Bila je dodijeljena Dukljanskoj mitropoliji, ali je u 1023. godini Benedikt VIII tražio da ona pripadne Dubrovačkom arhiepiskopu, a Aleksandar II u 1063. Barskom. U 1121. godini Kalikst je nju, pošto je bila oduzeta Barskoj vratio Dubrovačkoj Mitropoliji.¹⁹

Dokument o barskom arhiepiskopu Iliji (1119-1124. godine) ukazuje da je on pod svojom vlašću imao teritorije i crkve “Dukljanske, Barske, Budvanske, Katorske, Ulcinjske, Svačke, Skadarske (Prevalitanske), Drivastske, Pulatske, Bosanske, Srpske i Travunijske”. Njemu se, takođe, pripisuje da je Barski arhiepiskopat crkva sa “tri oltara” – on vlada svim crkvama i manastirima, “Latinskim, Grčkim i Slovenskim”. Dakle, Barska arhiepiskopija, nasljednica Dukljanske objedinjava prostore ne samo Prevalitane, Bosne i Srbije već i čitave Dalmacije do Splita.

Međutim, stradanja grada Bara od neprijatelja, sve do srpskog župana Nemanje, koji se dičio u XII vijeku apostolskom stolicom i titulom, ali i sukobi sa Raguzinskom arhiepiskopijom, učinili su svoje tako da postepeno umjesto Barske, crkva u Raguzi preuzima primat uz blagoslov papa. Tako, papa Kliment 1188. godine u svojoj povelji naglašava da crkvi dubrovačkoj, koja je nosilac zvanja “primasa Srbije” pripadaju teritorije “kraljevstva Zahumlja i Srbije, što je Bosna, i kraljevstvo Travunije”. Više nema pomena o tri kraljevstva. Bar je na toj listi gradova, ali je Rim odlučio da mu ne vrati status arhiepiskopata, dok Dubrovnik postaje sjedište “primasa Srbije”. Bosna, u novom rasporedu snaga postaje strateški faktor i činilac ravnoteže na prostorima Ilirikuma.

U XIII i XIV vijeku kada je onemoćala Barska arhiepiskopija, koliko-toliko uspjela da stvori jedinstvo prostora, Rimska crkva joj se ponovo okrenula i počela da obezbjeđuje, preko nje veze sa svojim posljednjim enklavama u Heladi. Tako

¹⁷ Monumenta Montenegrina III/1, 112.

¹⁸ Monumenta Montenegrina IV/1, Podgorica, 2001, 28.

¹⁹ Isto, 44.

Barski arhiepiskop Antonije 1382. godine postaje primas Srbije, a 1391. postaje arhiepiskop Bosne.²⁰

Formiranjem arhiepiskopije u Epiru, u Krajini, 1452. godine koja je trebalo da povezuje prostore Barske arhiepiskopije i Drača, Kurija je pokušala da izgradi novu liniju razgraničenja na Ilirikumu – ovoga puta ne sa Vizantijom, već sa islamom. Arhiepiskopat Srbije preuzima za sebe pravo da vlada teritorijama nekadašnje države Nemanjića, Bosne i Kraljevstva Dalmacije i Duklje.

Dugi sporovi Barske i Dubrovačke arhiepiskopije oko primata nad teritorijama i crkvama na prostorima slovenskih kraljevstava, započeti krajem XI, pa obnovljeni u XII vijeku, neprekidani u dva stoljeća, utihnuli su. Donjedalmatinska obala i ostrva koje su u vlasti držali bosanski kraljevi potpašće pod vlast Venecije, tj. pod jurisdikciju Vatikana. Barski arhiepiskop imaće kanonsko pravo upravljanja na teritoriji Gornje Dalmacije.²¹

Govoriti o srednjovjekovnim vezama i odnosima dvije male balkanske države kakve su Bosna i Crna Gora nemoguće je ne zaviriti u istorijske izvore kao što su Porfirogenitov *De administrando imperio*, Ljetopis popa Dukljanina, zapise i natpise itd.

Još od vremena kada su za Grke i Latine između VII i X vijeka u zemlji “Slaviniji”, odnosno “Sclaviniji” bila zajedno slovenska plemena između Zadra, Soluna i Rodopa²² može se makar u naznakama govoriti o tim vezama i odnosima. Najviše podataka o tom vremenu i prostoru daje Porfirogenit koji u svojim radovima pominje kao susjede Hrvate, Dukljane, Srbe, Konavljane, Neretljane, Paganne, Travunjane i Zahumljane.

Dukljanin takođe piše o granici na Drini između dvije provincije koje se zovu Bosna i Raasa. Za Kekavmina (oko 1080), knez Stefan Vojislav je jedanput travunjski Srbin, gospodar Duklje, a na drugom mjestu opet Dukljanin, kao toparh Zete i Stona. U XI vijeku se opet miješaju Srbi sa Hrvatima. O ovom pitanju K. Jireček kaže da je “ime Srba postalo postepeno ukupan naziv za susjedna plemena, isto onako kao što se u severnim slovenskim zemljama ime pravih Čeha rasprostranilo na češka plemena...”²³

Bosna je, kaže Dukljanin, bila, u X vijeku, potčinjena Hrvatima, u XI Dukljanima, čiji je kralj Bodin postavio u Bosni za kneza izvjesnog Stefana. No, tu Dukljaninovu konstataciju o potčinjenosti Bosne Duklji potvrđuju podaci iz dokumenata koji govore o zavisnosti bosanskoga episkopa od arhiepiskopa u Baru. Bosna se 1138. godine u ugarskoj kraljevskoj tituli naziva Ramom (Ramae), a kralj Bela II dariva svom maleljetnom sinu godinu dana prije dostojanstvo bosanskog hercega.

²⁰ V. D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina* IV/1, 23.

²¹ Isto, V/1, 18.

²² K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd, 1952, 63. i dalje.

²³ Isto, 68.

O vremenu Nemanjića i odnosima Bosne i Zete naročito u onom vremenu kada je Vukan bio kralj Dalmacije i Duklje, već je bilo riječi. Srbija u doba Nemanjića je kao najveća slovenska država na Balkanu objedinjavala teritorije slovenskih balkanskih država čineći ih sastavnim dijelovima svoje države, sa više ili manje autonomije i individualiteta. Tek će nakon propasti Srpskog carstva doći do obnavljanja njihove samostalnosti, ali istovremeno dolazi i do međusobnih sporova, sukoba, pa i zauzimanja teritorija. To je naročito došlo do izražaja u vrijeme kada se ban Tvrtko dao krunisati za kralja Srbije (1377) kao praunuk kralja Stefana Dragutina po ženskoj lozi, pošto je već posjedovao dio zemalja dinastije Nemanjića. On se tada i potpisivao titulom Nemanjića kao “Stefan Tvrtko v Hrista Boga kralj Srbijem, Bosne i Primoriju” pretendujući tako na Crnogorsko primorje. U Kalimanu, u Tivtu, na crkvi Sv. Antuna uklesan je natpis kralja Tvrtka sa 1373. godinom, kada je crkva građena. Datum je upisan nakon završetka gradnje 1385. godine a povodom događaja kada je kralj Tvrtko potvrdio privilegije Kotoranima uz posredovanje njihovih predstavnika Gian-Marino Bucchia, Luca-Drago i Niccolo Bellizza. Zbog ovih događaja kotorski patriciji su željeli da ostave “vječni pomen distihom koji se čita na gornjem arhitravu zvonika”.²⁴ Naravno, sa Bosanskim prodorima na Primorje se nijesu slagali Balšići. No, poslije smrti Đurđa Balšića, kralj Tvrtko zauzme, u proljeće 1378, krajeve između Dubrovnika i Kotora, čime je označena bosanska ekspanzija na južnu Dalmaciju.²⁵

Međutim, Tvrtkovi pohodi na Balšića teritorije proširili su se i na unutrašnjost. Balšići tako postadoše neprijatelji Bosanaca. Sačuvana je jedna Tvrtkova povelja koja je izdana 1377. godine, pri vojnom pohodu na Zetu pod gradom Spuzom.²⁶ Bosanski vladari su tada držali i grad Onogošt (Nikšić).

Interesantno je napomenuti da je u ratu između Dubrovnika i Bosnaca oko Konovala 1430. godine u dubrovačkoj vojsci bilo dosta Zećana. Čak je Gojčin Crnojević bio voljan da sa svojom pješadijom i konjicom vojuje pod dubrovačkom zastavom.²⁷ Međutim, već 1443. godine, Mlečani nastoje da iz Gornje Zete isključe Stefana Crnojevića, označavajući ga kao glavnog saveznika bosanskog vojvode Ste-

²⁴ B. Šekularac, Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni zapisi i natpisi u Crnoj Gori kraj VIII početak XVI vijeka, Cetinje, 1994, 169-170.

²⁵ K. Jireček, n. dj. 320-321.

²⁶ B. Šekularac, Dukljansko-Zetske povelje, Titograd, 1987, 184-186. Bosanski vladari su izdavali isprave u raznim mjestima, zavisno od promjene svoga boravišta. Kada *pristav*, čovjek od povjerenja, ne bi bio na tom mjestu, onda je vladar imenovao dva pristava: jednog od dvora, a drugog od župe ili svojte. Takav primjer, pored ove povelje, nalazimo i u povelji kralja Tvrtka Dubrovčanima od 18. VIII 1421. Pristavi su sačuvali snagu u Bosni sve do njene propasti.

Riječ “kralj” u povelji pisana je crvenim mastilom, što je dokaz da je dokument bio od velike važnosti i da ga je kralj lično potpisao. Potomak pisara popa Ratka iz ove povelje pojavljuje se kao logofet Stefan Ratković na poveljama bosanskog kralja Stefana Tomaša 1458. godine.

²⁷ K. Jireček, n. dj. 358.

fana Vukčića.²⁸ To je svakako doba kada je Sandaljev nasljednik, pomenuti Stefan Vukčić Kosača već oženjen Balšinom ćerkom i nazivan od Balšine majke Jelene Lazarević “sinom bez grijeha”, krenuo u osvajanje Zete. Ratovao je iste 1443. godine protiv Mlečana, kojima je despot Đurađ Branković povjerio brigu o svojim posjedima. U tom ratu bosanski vojvoda je izgubio sve posjede u Donjoj Zeti koje je bio zauzeo i jedino zadržao dijelove Gornje Zete koje su držali Crnojevići, da bi i njih u novembru- decembru 1444. godine predao despotovim snagama. Tada je Djurađ Branković već bio sklopio mir sa Turcima i obnovio vlast u despotovini.²⁹

Prema jednoj ispravi zetskog vojvode Toma,³⁰ koju je pisao dijak Stojan, a koja je pisana u Goričanima u Zeti, blizu Žabljaka, zetska vlastela se približavala Mlečanima. Goričani se pominju kao Katun bosanskog vojvode Stefana Vukčića, koji je on predao Crnojevićima prilikom provale, da bi obezbijedio njihovo savezništvo. Međutim, zbog njihovog odnosa sa Mlečanima on ih ponovo oduzima i predaje despotovim ljudima, koji su to naselje držali i 1451. godine. U ratu protiv Mlečana se ovdje sastao sa Jelenom Balšić –Hranić 25. novembra 1442. godine, obećavši joj da će u potpunosti ispoštovati njenu posljednju volju zapisanu u testamentu napisanom “u Gorječaneh”³¹

Tragovi bosanskog prisustva u Crnoj Gori ogledaju se i preko sačuvanih spomenika materijalne kulture. Sa posebnom pažnjom ističemo spomenike s natpisima u obliku stećaka, jer se teritorija rasprostranjenosti stećaka, uglavnom poklapa sa teritorijom bosanske države za vrijeme kralja Tvrtka I, a na području Crne Gore stećci se pojavljuju i za vrijeme oblasnih gospodara Sandalja Hranića i Hercega Stjepana. Tipičan primjerak stećka iz druge polovine XV vijeka je jedan kameni krst iz Perasta sa natpisom izvjesnog Šćepana Vulovića.³² Spomenika ove vrste naročito ima u Pivi, crnogorskoj nahiji i plemenu koje je u vrijeme Sandalja Stjepana Hranića bila u sastavu Bosanske države. Iz istog perioda su i natpisi na području crnogorskog plemena Banjana koje graniči sa Hercegovinom.³³

U Trebniku manastira Sv. Trojice u Pljevljima, napisanog u Polimlju početkom XV vijeka, više puta dopunjavanog, bosanski hrišćani se svrstavaju među jeretike, bezbožne i pogane babune, zle jeretike, koji se ne klanjaju svetim ikonama i krstu časnome.³⁴

²⁸ I. Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd, 1979, 168.

²⁹ S. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 48-80; I. Božić, n. dj. 176-177.

³⁰ A. Solovjev, *Zetska presuda iz 1455. godine*, Arhiv za pravne i društvene nauke XXIII, 11-2, Beograd, 1931, 42-43 i 45.

³¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd – Sremski Karlovci., 1929, 395-397; I. Božić, n. dj, 188.

³² B. Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, 211-213.

³³ Isto, 237-259.

³⁴ J. Šidak, *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb, 1940, 87-90.

Da kultura ne poznaje granice potvrđuje i jedan izuzetan spomenik – Divaševog jevanđelje koje se danas čuva u Cetinjskom manastiru, a koje je pisano za bosanskog plemića, iz vremena bana Stjepana Kotromanića, Divaša Tihoradića, koji se pominje kao svjedok na jednoj banovoj povelji od 23. oktobra 1332. godine. Jezička, paleografska i stilska srodnost Divoševog sa Mostarskim i Čajničkim pergamentskim jevanđeljem govori o jedinstvu kulturnog prostora pisarske škole Manojla Grka kojoj je pripadalo i Bijelo Polje gdje je ovo jevanđelje nastalo i nađeno.³⁵

Dijelovi današnje Crne Gore, posebno njen sjeverni dio, bili su prostor pod velikim bosanskim uticajem i za vrijeme kada ovi prostori ulaze u sastav države pod turskom. Migracije stanovništva bile su uobičajena pojava. Naravno, u takvim prilikama su se i pojedini kulturno-istorijski spomenici prenosili is jedne države u drugu. Kao primjer navodimo jedan pečat crkve sv. Đorđa u Podgorici iz 1408. godine koji je 1889. godine bio u vlasništvu jednog Srbina iz Sarajeva.³⁶

Sličnih slučajeva je bilo i obrnuto, što je uobičajeno za susjedne zemlje koje su često dijelile istu sudbinu kroz istoriju. Čak se može govoriti o zajedničkoj kulturnoj baštini, jer pokretni kulturno-istorijski spomenici su kao i ljudi bili podložni seljenju. Tako, naprimjer, u manastiru Savina u Herceg Novom nalazimo značajne knjige i druge crkvene stvari iz manastira u Hercegovini, a obrnuto u bosansko-hercegovačkim manastirima knjige štampanje Crnojevića.

Međutim, nijesu samo pokretni kulturno-istorijski spomenici odslikavali bosansko-hercegovačko-crnogorske veze i odnose, već postoji znatan broj i drugih spomenika čiji su ktitori bili iz bosansko-hercegovačkih strana. Dokumenta potvrđuju da je zahumski knez Miroslav do 1290. godine držao i jedan dio Polimlja, gdje je prethodno u Bijelo Polje prenešena iz Stona episkopija, a u periodu od 1254-1263. godine u ovdašnjem manastiru Sv. Petra je bila i nova katedra humskog episkopa. Ovdje je upravo nastalo i čuveno Miroslavljevo jevanđelje, kapitalni ćirilički spomenik XII vijeka.³⁷

Humska eparhija je imala tada pod svoju jurisdikciju čitavo Zahumlje, koje je do tridesetih godina XIV stoljeća bilo odvojeno od Bosne. Humska oblast je zajedno sa Zetom ulazila u sastav Raške države. Humska episkopija u to vrijeme ugrožava dubrovačku nadbiskupiju kojoj je pripadalo čitavo zaleđe uključujući i Bosnu.³⁸

U Crnoj Gori i danas postoje crkve i manastiri podignuti u vrijeme bosanskih i hercegovačkih gospodara. Crkve su se najviše gradile u XV stoljeću zahvaljujući potpori bogatih ktitora iz familije Hranića-Kosača. na Šćepan Polju, ispod grada

³⁵ Isto, 281-283.

³⁶ B. Šekularac, *Dukljansko-Crnogorski istorijski obzori*, Podgorica, 2000, 164.

³⁷ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 208-214

³⁸ *Historija Jugoslavije*, Zagreb, 1972, 52.

Sokola nalazi se crkva posvećena Sv. Stefanu koja je dobila ime i koja se prvi put pominje 1419. godine, tj. nastala je prije tog datuma. Herceg Stefan je podigao crkvu i na brdu iznad Šćepan Polja neposredno ispred grada Sokola 1442. godine. Hercegova crkva je i hram Sv. Srđa i Vakha u Podima iznad Herceg Novog.³⁹ I hercegov sin Vlatko se uključio u graditeljsku djelatnost Kosača. Uz pomoć Dubrovčana gradio je u Herceg Novom crkvu posvećenu Sv. Stefanu, zaštitniku grada 1473-1475. godine. Pomagao mu je 22. decembra 1473. godine i rođak, zet-ski vojvoda Ivan Crnojević.

Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u vrijeme Kosača oslikavali su slikari s Crnogorskog primorja. Pomenućemo samo najistaknutijeg slikara Lovra Dobrićevića.⁴⁰

Ipak, najbolji spomenik koji su u Crnoj Gori podigli hercegovački mitropoliti, doduše iz kasnijeg vremena (1586), je Pivski manastir čiji je ktitor Savatije Sokolović docnije pečki patrijarh, koji je poticao iz čuvene hercegovačke porodice Sokolovići, kao i Mehmed-paša Sokolović. Ovaj mitropolit je imao veliki uticaj čak i kod katolika u Bosni, sve dok sultan nije izdao ferman 1566. godine, kojim je to spriječio.⁴¹

Turci su postepeno osvajali Bosnu i Hercegovinu od devedesetih godina XIV stoljeća pa do zauzeća Bihaća 1592. godine. Veći dio zemlje je u drugoj polovini XV i u XVI vijeku zahvatio migracioni proces koji će izmijeniti zatečeno stanje. Nastaje proces islamizacije koji je trajao više od jednog stoljeća.⁴²

Među doseljenicima na opustošenim krajevima Bosne bilo je i Crnogoraca, jer je i crnogorska država Crnojevića u XV vijeku bila na udaru turskih osvajača. Crnojevići postadoše zaštitnici pravoslavlja u Crnoj Gori, kako na primorju tako i u unutrašnjosti o čemu svjedoče podignuti manastiri i crkve na ovoj teritoriji. Bar, iako pod turskom vlašću ostao je sjedište latinske crkve za veći dio Crne Gore i za Srbiju. Pod jurisdikciju barskog arhiepiskopa spadali su latinski parosi, Dalmatinci i Arbanasi u planinskim varošima u unutrašnjosti i trgovačkim mjestima, jer je kotorska biskupija već bila u sastavu Mletačke Republike. Između 1452-1480. godine pominje se i novi katolički arhiepiskop u Krajini na Skadarskom jezeru.⁴³

Posljednji period kakve-takve saradnje bosansko-hercegovačkih i crnogorskih vladara odnosi se na vrijeme kada je herceg Vlatko Kosača stupio u rodbinske veze 1469. godine sa Crnojevićima i kada je Ivan Crnojević povezo Vlatka sa Venecijom. Ivan se obavezao Mletačkoj republici da Kotoranima osigura korišćenje nji-

³⁹ V. Djurić, Umetnost u Bosni, 347-348.

⁴⁰ sto, 353.

⁴¹ B. Šekularac, Dukljansko-crnogorski istorijski obzori, 216.

⁴² M. Vasić, Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, Djela ANU BiH, XXIX/17, Sarajevo, 1967, 150.

⁴³ K. Jireček, Istorija Srba I, 427.

hovih posjeda i dobio na upravu Grbalj, Paštroviće i Crmnicu koji su se bunili protiv Mlečana. Venecija je računala na hercega Vlatka da će pomoći u slamanju otpora pobunjenih Grbljana. Godine 1471. obojica već plaćaju danak sultanu za svoju teritoriju, ali za kratko jer već 1472. godine postaju turski protivnici.⁴⁴

Ovdje ne možemo da ne pomenemo još jedan prvorazredni izvor u kome se pominju čak i granice između Crne Gore i Hercegovine. Riječ je o Cetinjskom ljetopisu, gdje se kaže da Ivan Crnojević i ban bosanski Stefan 1471. godine, 17. jula, potvrđuje one granice koje su određene u vrijeme cara Stefana.⁴⁵

Kakvi su bili odnosi i veze između Crne Gore i Bosne u vrijeme poslije njihovog pada pod tursku upravu može se sagledati iz pisama crnogorskog vladike i vladara Vasilija Petrovića. Ti dodiri su bili onakvi kakve je diktirala i nametala turska vlast naročito na bosanskoj strani, jer je crnogorska strana, makar onaj njen dio oko novog jezgra države na Cetinju, pokušavala da obnovi crnogorsku državu sukobljavajući se sa turskim vlastima. No, to je tema van okvira ovog rada.

Autor

Profesor dr. Božidar Šekularac je redovni profesor historije srednjeg vijeka na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću-Univerziteta Crne Gore.

Rezime rada:

U svom prilogu autor prikazuje dokumente koji se čuvaju u arhivama Crne Gore, a koji ukazuju na veze između Bosne i Crne Gore u vrijeme postojanja prve bosanske države. Nekoliko desetina tih dokumenata jasno govore o postojanju i trajanju tih država i postojanju veza između njih, ukazujući na njihov sadržaj.

⁴⁴ Istorija srpskog naroda II, Beograd, 1994, 402

⁴⁵ B. Šekularac, Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis, Cetinje, 1996, 159-160

DEKLARACIJA ZAVNOBiH-a O PRAVIMA GRAĐANA
BOSNE I HERCEGOVINE
– ISTORIJSKI ZNAČAJ I AKTUELNOST –

Kasim Trnka

Obnova državnosti Bosne i Hercegovine, kao što je poznato, počela je od prvih dana oslobodilačke i antifašističke borbe, već tokom 1941. godine. To se ogledalo u nepriznavanju dotadašnjih struktura vlasti unitarne Kraljevine Jugoslavije i u izgradnji, najprije lokalnih organa nove vlasti, a zatim i u uspostavljanju struktura vojnog i političkog organizovanja. Nedugo zatim, tokom 1943. i kasnije, zaokružuje se izgradnja svih institucija vlasti Bosne i Hercegovine kao države i ravnopravne federalne jedinice u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije.

Slični procesi su se odvijali i u konstituisanju drugih federalnih jedinica. Time su stvorene temeljne pretpostavke za izgradnju Jugoslavije na federativnom principu. Odlukama II zasjedanja AVNOJ-a, koje su u materijalnom smislu imale ustavno-pravni karakter i značaj, kao i svim kasnijim ustavima Jugoslavije, propisano je da se jugoslovenski federalizam temelji na državnosti i ravnopravnosti federalnih jedinica, da se one dobrovoljno udružuju u saveznu državu i da, pri tome, polaze od prava na samoopredjeljenje, uključujući i njihovo pravo na otcjepljenje. Ustavom je propisano da federalne jedinice svoja suverena prava ostvaruju kao države, a da odlučivanje o pitanjima od zajedničkog interesa svojom voljom prenose na saveznu državu. Ova temeljna načela, iako su u kasnijoj jugoslovenskoj ustavnoj praksi bila bitno deformisana, imala su ključni značaj za državno osamostaljivanje i međunarodno priznanje ovih država, bivših federalnih jedinica.

ZAVNOBiH na svom prvom, a posebno na drugom zasjedanju, zaokružuje izgradnju ključnih institucija zakonodavne, izvršne i sudske vlasti i time obnavlja državnost Bosne i Hercegovine. Izvorni principi na kojima se gradila državnost bili su demokratski i u skladu sa najboljim tradicijama. To se posebno odnosi na Deklaraciju ljudskih prava, čemu je i posvećen ovaj osvrt. Ovo je utoliko značajnije kada se zna da je novo društveno i ustavno uređenje uspostavljano u najtežim

uslovima agresije i oslobodilačkog rata, kao i nesumnjivog uticaja tadašnje sovjetske teorije i prakse.

Društvena i državna struktura, prema odlukama ZAVNOBiH-a, temelji se na demokratskim principima kao što su: narodni suverenitet, opšti i neposredni izbori i tajnost glasanja, zavidan katalog ljudskih sloboda i prava, nezavisno pravosuđe, ravnopravnost naroda, slobodno preduzetništvo, puna ravnopravnost sa ostalim federalnim jedinicama u dobrovoljnom uspostavljanju zajedničke savezne države i dr.

Cjelokupna struktura državne vlasti temelji se na demokratskom principu narodnog suvereniteta. Tako je Odlukom¹ usvojenom na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a propisano: “Sva vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini pripada narodu koji predstavljaju narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilačke skupštine i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.” (član 1.) Propisujući nadležnost odbora i skupština istom Odlukom je utvrđeno da su odgovorni, između ostalog, i za: obezbjeđivanje najšireg učešća naroda u jačanju narodne vlasti i čuvanju tekovina NOB-a; da rade u svom djelokrugu na rješavanju privrednih, zdravstvenih, kulturno-prosvjetnih, tehničko-saobraćajnih, kao i ostalih pitanja preko potčinjenih organa javne uprave; da obezbjeđuju građanima ličnu i imovinsku sigurnost kao i njihovu privatnu inicijativu u svim granama privrednog života i dr.(član 13)

Osnovni principi demokratskog izbornog sistema propisani su u Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine.² Posebno je značajno da su ovi principi dati u deklaraciji o pravima građana jer se, na taj način, legitimitet cijelog sistema vlasti gradi na poziciji i individualnim pravima pojedinca. Tako se u Deklaraciji, koja po sadržaju i značaju ima karakter ustavne norme, ističe: “Izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa. Aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona. Borci narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije imaju to pravo bez obzira na godine starosti.” Jedino je ZAVNOBiH mogao odlučiti da se samo u vrijeme rata može odstupiti od navedenih principa neposrednosti i tajnog glasanja. Ovi principi, ne samo što predstavljaju izuzetan demokratski i civilizacijski napredak u odnosu na izborni sistem Kraljevine Jugoslavije, nego potvrđuju širinu i demokratsku zasnovanost oslobodilačkog i antifašističkog pokreta. To se, posebno, odnosi na uključenost žena i mlade generacije, ne samo u ovaj pokret, nego i u institucije novog društvenog i ustavnog sistema.

¹ Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini, usvojena na drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a – “ZAVNO-BiH – dokumenti”, knjiga I. izdanje “Veselin Masleša” Sarajevo 1968. godine, str.237.

² Isto, str.233 i 234. Objavljena, takodje, u “Službenom listu Federalne Bosne i Hercegovine” br.1/45. kao i Dr Leon Geršković: “Dokumenti” str.325 i 326.

Vjerodostojnost i snaga oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji temeljili su se i na rješavanju nacionalnog pitanja. Uspostavljanje federativne strukture i državnosti federalnih jedinica predstavljali su ključne elemente za rješavanje toga pitanja. Međutim, dok je u svim ostalim federalnim jedinicama dominirao princip nacionalne države, Bosna i Hercegovina je, zbog svoje tradicionalne multinacionalne i multireligijske strukture, predstavljala izuzetak u jugoslovenskim, ali ne i u svjetskim okvirima.

U odsudnim vremenima obnove državnosti Bosne i Hercegovine došle su do izražaja njene tradicionalne vrijednosti, prije svega vijekovima stvarana kultura suživota i tolerancije etničkih, vjerskih, kulturnih i drugih posebnosti. Odlukama ZAVNOBiH-a to je posebno izraženo na dva nivoa: u ravnopravnosti tri najbrojnija nacionalna kolektiviteta u konstituisanju državnosti, kao i u garantovanju individualnih nacionalnih sloboda i prava.

Aktom svoga konstituisanja, kada je imao karakter najvišeg političkog predstavništva, ZAVNOBiH je odredio karakter nosilaca suverenosti Muslimana, Srba i Hrvata u obnovi državnosti BiH. To je izraženo poznatim stavom koji glasi: “Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska – nego i srpska, i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata.”³

Konzistentno ovom stavu, kada se na svom Drugom zasjedanju proglasio za najviše predstavničko tijelo državne vlasti BiH, ZAVNOBiH je Deklaracijom o pravima građana zajamčio, na prvom mjestu, “ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina.”

Ovim dokumentima su dati svi bitni elementi onog što danas označavamo kao “konstitutivnost naroda”. Prema tome, konstitutivnost naroda se, u osnovi, može definisati kao kolektivno pravo izričito navedenih naroda u aktima ZAVNOBiH-a, odnosno kasnije u ustavima BiH. Istovremeno je to i individualno pravo svakog pripadnika ovih naroda na svakom dijelu teritorije BiH. Kao konstituenti države, pobrojani narodi ova kolektivna prava ostvaruju samo u uzajamnim odnosima i uz zajedničku odgovornost. Konstitutivnost naroda je uži pojam od pojma suverenosti naroda. Suverenost po definiciji podrazumijeva najvišu i nedjeljivu vlast koja uključuje i odgovornost za stanovništvo na određenoj teritoriji. Konstitutivnost naroda ne uključuje nijedan od ovih elemenata. Prava koja proizlaze iz konstitutivnosti ne mogu se teritorijalizirati, niti se, po tom osnovu, ne može na bilo kojoj teritoriji konstituisati struktura vlasti samo jednog, bilo kojeg naroda. U Deklaraciji je to precizno izraženo pojmovima “zajednička i

³ Tačka 5. Rezolucije ZAVNOBiH-a usvojene na prvom zasjedanju 25. i 26. novembra 1943 u Mrkonjić Gradu

nedjeljiva domovina”. Konstitutivnost naroda, prema tome, isključuje mogućnost samoopredjeljenja ili otcjepljenja pojedinih naroda, ali uključuje sve institucionalne i procesne garancije pune ravnopravnosti sva tri konstitutivna naroda na cijeloj teritoriji BiH. S druge strane, status konstitutivnih naroda je u izvjesnoj mjeri diskriminatorski u odnosu na pripadnike drugih naroda koji žive u BiH. Radi se o analognom odnosu većinske nacije i pripadnika nacionalnih manjina u nacionalnoj državi.

Uspostavljanje nove državne strukture, iako se odvijalo u najtežim ratnim uslovima, uvažavalo je visoke demokratske standarde koji se i danas podrazumijevaju za demokratske države. To se, posebno, ogleda u Deklaraciji ljudskih prava koja ne zaostaje iza sličnih dokumenata država sa dugom demokratskom tradicijom, zatim u prihvatanju principa suvereniteta naroda, opšteg i jednakog biračkog prava, ravnopravnosti polova, u zahtjevu za nezavisnost pravosuđa, u osiguranju onoga što danas označavamo kao konstitutivnost naroda i u nizu drugih kriterija.

U kontekstu uspostavljanja i izgradnje demokratske državne vlasti, ZAVNOBiH je pridavao izuzetan značaj ljudskim pravima. O tome svjedoči usvajanje Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine na Drugom zasjedanju održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Tom je prilikom Hasan Brkić u uvodnom referatu, između ostalog, istakao: “Deklaracija prvog Bosansko-hercegovačkog parlamenta predstavljaće u političkoj istoriji Bosne i Hercegovine tekovinu kojom će se koristiti ne samo današnja nego i buduća pokoljenja.” Ukazao je na smisao i značaj Deklaracije sljedećim riječima: “Van svake je sumnje da ona predstavlja temelj budućeg Ustava Federalne Bosne i Hercegovine. Ona potvrđuje da mi stvaramo novi tip demokracije. Građanska prava i slobode, iznijete u Deklaraciji neće biti samo formalno ustanovljene, niti će postojati ograničenja koja su se ranije redovno stavljala u ostvarivanju tih prava. Naša demokracija prenosi težište na ostvarivanju tih prava na narodne mase i utvrđuje put i mogućnosti kako će ta prava biti ostvarena u životu države. Osnov demokratskog pokreta mi smo već ostvarili u toku ove borbe. Ostvarivanje punog demokratizma u okviru Federalne Bosne i Hercegovine, što je vezano za ostvarivanje njene državnosti predstavlja osnovni uslov za razvoj zajedničkog života njenih naroda, koji su u svojoj prošlosti gorko osjetili teške posljedice nenarodne vladavine i nejednakosti građana pred zakonom. Deklaracija određuje stav našeg pokreta prema privatnoj svojini i prema privatnoj inicijativi u privredi. U isto vrijeme ona obezbjeđuje trudbenicima sela i grada život dostojan čovjeka.”⁴

Katalog ljudskih prava garantovanih Deklaracijom je veoma širok i ne ostaje mnogo iza tadašnjih građanskih demokratskih država. Garantovana su brojna prava, od klasičnih građanskih i političkih, do socijalno-ekonomskih sloboda i prava. Vlast se obavezala da će putem zakonodavstva svim građanima “obezbijediti život u skladu sa savremenim shvatanjem socijalne pravde i dostojanstvom

⁴ “ZAVNOBiH – dokumenti”, knjiga I. str.195

čovjeka.” Deklaracija na prvo mjesto stavlja garancije nacionalne ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata i punih vjerskih sloboda i ravnopravnosti svih vjeroispovijesti. Garantuje se lična i imovinska sigurnost građana, zaštita sloboda u sudskom postupku, kao i prava na žalbu, molbe i pritužbe svim organima državne vlasti.

U domenu političkih sloboda garantovane su: sloboda savjesti, zbora i dogovora, udruživanja i štampe. Izričito se ne propisuje sloboda političkog udruživanja i sindikalnog organizovanja, ali se to može podrazumijevati kroz garancije “udruživanja i štampe”. O tome da se podrazumijeva politički pluralizam potvrđuje i izričita odredba da se, radi odbrane demokratskog poretka, samo “zabranjuju (se) sve fašističke i profašističke organizacije i progone lica koja se bave fašističkom i profašističkom djelatnošću”.

U domenu socijalno-ekonomskih prava polazi se, kao što je istaknuto, od načela socijalne pravde. Posebno se garantuje imovinska sigurnost, pa time i privatno vlasništvo, uključujući i “slobodu privatne inicijative u privrednom životu”. Vlast se obavezala da “unaprijedi opšte obrazovanje naroda i time omogući njegov što brži kulturni i ekonomski razvitak” i da će u tu svrhu planski izgrađivati mrežu škola i kulturno-prosvjetnih ustanova. Kao prioritetna obaveza u ovom pogledu je likvidacija nepismenosti. Takođe se obavezala da će voditi najveću brigu o čuvanju i podizanju narodnog zdravlja.

Deklaracija propisuje i dužnost, koja je istovremeno i čast svakog za oružje sposobnog građanina, da učestvuje u oslobodilačkom ratu.

Prilikom usvajanja Deklaracije, vijećnik ZAVNOBiH-a Ignac Kunecki, inače pripadnik poljske nacionalne manjine, zatražio je da se unese i odredba o garantovanju ravnopravnosti nacionalnim manjinama. Rodoljub Čolaković je u odgovoru istakao da se u pripremi Deklaracije o ovome raspravljalo, ali da ta odredba nije unesena iz tri razloga. Prvo, odlukama AVNOJ-a u cijeloj Jugoslaviji garantovana su prava manjina, a ZAVNOBiH je Odlukom o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a prihvatio i potvrdio sve te odluke. Kao drugi razlog naveo je: “to je zbog toga što ta Deklaracija ima značaj našeg Ustava i ona kao takva ne interesuje samo javnost Bosne i Hercegovine, nego i ostalu javnost, a ako hoćete i svjetsku javnost.” Kao treći razlog navodi da: “Izgleda prema tome da u Bosni i Hercegovini postoje nekakve takve manjine kojima treba još u specijalnom Ustavu Bosne i Hercegovine, pored Ustava Federativne Jugoslavije, obezbjeđivati to pravo. Mi u Bosni i Hercegovini imamo nešto manjina u srezu prnjavorskom i srezu banjalučkom.”⁵ Iako dva od tri navedena razloga predstavljaju upravo suprotne argumente, prijedlog Kuneckog je jednoglasno odbijen.

Svi izvori potvrđuju da je u okviru ZAVNOBiH-a i šireg oslobodilačkog pokreta postojala svijest o značaju Deklaracije kao dijela Ustava federalne države

⁵ Isto, str.235

Bosne i Hercegovine. Iz toga se može zaključiti da su sve uspostavljene strukture vlasti trebale djelovati na njenom ostvarivanju. Uz to, ZAVNOBiH je ocijenio da su za demokratski karakter i dalji razvoj oslobodilačkog i antifašističkog pokreta poseban značaj imala pitanja odnosa sa vjerskim zajednicama i kažnjavanje ratnih zločina. Zbog toga su pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a kao savjetodavna tijela formirane Vjerska komisija i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Vjerska komisija, koja se sastojala od svjetovnih i duhovnih lica, bila je nadležna da daje “mišljenja i prijedloge o načinu kako će se pravilno urediti odnosi između narodno-oslobodilačkih vlasti i pojedinih vjeroispovijesti; da prati nesmetano i slobodno vršenje vjeroispovijedanja; da daje svoje mišljenje Predsjedništvu o imovinsko-pravnim kao i drugim sporovima koji bi nastali između pojedinih vjerskih zajednica i ustanova i organa narodne vlasti, kako bi se i u toku narodno-oslobodilačkog rata što pravilnije regulisali odnosi između narodne vlasti i pojedinih vjeroispovijesti.”⁶

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača formirana je sa ciljem “utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja sudu svih lica koja su, u svojstvu okupatora ili njegovih pomagača, odgovorna za zločine učinjene nad narodima Bosne i Hercegovine, kao i u cilju utvrđivanja materijalne štete, učinjene od strane okupatora i njegovih pomagača narodima Bosne i Hercegovine”⁷

U preambuli i drugim dijelovima Deklaracije ne pominje se vodeća i usmjeravajuća uloga KPJ u oslobodilačkom pokretu i samom ZAVNOBiH-u. To se veoma rijetko čini i u drugim dokumentima ZAVNOBiH-a.⁸ U poslijeratnim domaćim i međunarodnim okolnostima komunistička je ideologija bitno opredjelila karakter društvenog i ustavnog uređenja Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Uspostavljen je, kao što je poznato, jednopartijski politički sistem, državno vlasništvo nad najvažnijim dobrima, centralističko državno upravljanje i planiranje. Postala je dominantna ideologija i praksa kolektivizma i potpuno marginalizirana

⁶ Odluka o uspostavi Vjerske komisije, isto, str.241.

⁷ Odluka o uspostavljanju Zemaljske komisije za otvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, isto, str.240.

⁸ U tački 1.Rezolucije ZAVNOBiH-a, usvojenoj na prvom zasjedanju se, između ostalog, kaže. “Zahvaljujući Komunističkoj partiji, organizatoru narodnooslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića, ostvaruju bratsko jedinstvo u Narodnooslobodilačkom pokretu koje će dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocijeniju pobjedu u ovoj borbi.” U širem uvodnom referatu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Djuro Pucar se samo na jednom mjestu osvrnuo na ulogu KPJ ističući: “Vi znate, drugovi i drugarice, da je pokretač otpora protiv okupatora bila od početka Komunistička partija Jugoslavije. Ona je radi toga i postala glavno uporište i glavna ujedinjujuća snaga svih patriotskih elemenata u borbi protiv okupatora. Na najširoj platformi, koju je mogao da prihvati svaki rodoljub, a njen se program sastojao samo u jednom: oružana borba protiv okupatora i njegovih domaćih slugu, Komunistička je partija okupila sve patriotske snage.” – Isto, str.186.

uloga pojedinca, pa time i značaj individualnih ljudskih sloboda i prava. Ove grube lagerske šeme su kasnije unekoliko relativizirane uvođenjem samoupravljanja, lokalne samouprave, ograničenim privrednim reformama i širim ustavnim garancijama ljudskih prava od 1963. godine. Ipak, u uslovima zadržavanja jednopartijskog sistema, društvenog vlasništva, centralizovanih vojnih snaga i obavještajnih službi, ljudska prava i demokratija su bili bitno ograničeni.

Neminovnim raspadom ovakvog sistema kod nas i u svijetu, naša i ostala društva u tranziciji vraćaju se vrijednostima građanskog društva koje se temelji na ljudskim pravima i demokratiji. Nakon stravičnih kršenja ljudskih prava tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, rehabilitacija i postizanje visokih standarda u poštovanju i zaštiti ljudskih prava postaju ključni uslov, ne samo za vraćanje dostojanstva svakom građaninu, nego i za dugoročnu stabilnost i demokratski razvoj. Bosna i Hercegovina je prihvatila i u svoj ustavni sistem ugradila najviše međunarodne standarde ljudskih sloboda, postala je članica Vijeća Evrope i teži drugim euroatlanskim integracijama. Time su, ipak, ispunjene samo normativne pretpostavke. Osam godina poslije rata, iako je djelomično smanjeno, i dalje se u praksi masovno krše i najelementarnija ljudska prava. U takvoj situaciji ponovo dobiva značaj Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana. Njene odredbe ni danas nisu realizovane, a da se i ne govori o preuzetim obavezama u pogledu primjene najviših međunarodnih standarda ljudskih sloboda i prava.

Deklaracija je garantovala državotvornost i ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata. Danas se to izražava kroz njihovu ustavnu konstitutivnost. Ali, ni osam godina od stupanja na snagu Ustava BiH ni izdaleka nije realizovana konstitutivnost sva tri naroda na cijeloj teritoriji BiH. Pošto nije bilo političke volje, morao je najprije intervenisati Ustavni sud BiH, a zatim i Visoki predstavnik međunarodne zajednice. Njegova intervencija, koja je u velikoj mjeri nekonzistentna sa odlukama Ustavnog suda, do sada nije realizovana ni na normativnom planu. Političke elite, posebno u Republici Srpskoj, opstrukcijom ovih odluka nastoje ostvarivati svoje ratne ciljeve. Da bi se eliminisali rezultati genocida i etničkog čišćenja, ustavnim rješenjima je izričito propisano da nacionalna struktura u institucijama javne vlasti na svim nivoima mora odražavati rezultate popisa stanovništva iz 1991. godine. Upravo u ovom pogledu rezultati su poražavajući. To je indikator nezadovoljavajućeg stanja i u pogledu povratka prognanih, njihovog uključivanja i uticaja u proces odlučivanja, a time i ostvarivanja njihovih elementarnih ljudskih prava.

Nije mnogo bolja situacija ni u pogledu ostvarivanja drugih sloboda i prava na čije se ostvarivanje obavezala državna vlast još prije 60 godina. Da bi današnja vlast bila osposobljena da osigura ljudska prava na koja se obavezala, neophodno je ostvarivanje radikalnijih reformi u gotovo svim sferama života. To su, istovremeno, i uslovi za priključenje Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji i drugim integracijama. Deklaracija ZAVNOBiH-a potvrđuje da smo davno bili opredijeljeni za takav put.

Autor

Profesor dr. Kasim Trnka je redovni profesor ustavnog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Mostaru

Rezime rada:

U svom prilogu autor izlaže sadržaj i ocjenjuje značenje dviju Rezolucija donesenih na dva prva zasjedanja ZAVNOBiH-a, onog u Mrkonjić Gradu 1943. i onog u Sanskom Mostu 1944. godine. On nastoji da ukaže u čemu je historijska važnost i kakav je demokratski i uopće ustavno-pravni sadržaj i politička orijentacija tih dokumenata, kojima je ne samo obnovljena bosanska državnost nego i definiran demokratski sadržaje nove države.

NAUČNI SKUP
BOSNA I HERCEGOVINA
PRIJE I NAKON ZAVNOBiH-a

Izdavač
Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Lektor-korektor
Snježana Ćerić

DTP
Zlatko Eminagić

Tiraž 200

Štampa
Štamparija "DES"

Sarajevo, 2007. godine

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6) (063) (082)

**NAUČNI skup Bosna i Hercegovina prije i nakon
ZAVNOBiH-a (2007 ; Sarajevo)**

Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon
ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2007. /
429 str. ; 25 cm. – (Posebna izdanja / Akademija
nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj.
124. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 37)

Bibliografija uz pojedina poglavlja. -
Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-601-20-0
1. Filipović, Muhamed
COBISS.BH -ID 16089862
